गेय गीता नाम सहस्र ध्येय श्रीपतिरूपमजस्रम् ।
नेय सज्जनसङ्गे चित्त देय दीनजनाय च वित्तम् ।
भज गोविंद भज गोविंद गोविंद भज मूढमते ॥

ભાવાર્થ—[illegible] બુદ્ધિ [illegible] માટે [illegible] ગીતાનું અને સહસ્ર નામનું ગાનું યોગ્ય છે [illegible] લક્ષ્મીપતિના રૂપનું [illegible] ચિત્ત [illegible] અને વિત્ત દીન મનુષ્યોને આપવું યોગ્ય છે [illegible] ગોવિંદને ભજ ગોવિંદને ભજ ગોવિંદને ભજ

શ્રી શંકરાચાર્યકૃત [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ સસ્તાના પુસ્તકો [illegible]

અમદાવાદ—સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ઠે. ત્રણ દરવાજાની
  [illegible] જના મિશન [illegible] વાળી અને સેશન કોર્ટની
  ,, સર્વ જાતીના મુખ્ય [illegible]
મુંબઈ—સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. [illegible] રોડ [illegible]
  [illegible] બીજે [illegible] ૧૦ [illegible]
,, [illegible] [illegible] વિદ્યાર્થીની [illegible] ઠે. પ્રીન્સેસ [illegible] તથા [illegible]

ભાવનગર—શ્રુ. [illegible] | વડોદરા—શ્રુ. મોહનલાલ [illegible]
રાજકોટ—શ્રુ. [illegible] | સુરત—શ્રુ. [illegible]દાસ [illegible]
[illegible]—[illegible] મનસુખરામ | નવસુ[illegible] ઠે. [illegible]
નડીઆદ—[illegible] | ભરૂચ—શ્રુ. [illegible]

आ आवृत्तिना मूल्यनी गणना

૧૪ [illegible] [illegible]
  [illegible] ૧૧ [illegible] [illegible]
  [illegible] ૧[illegible] [illegible] ૧૧[illegible]
૧૪૮(૮) છપાઈ [illegible] અને [illegible] ૬ [illegible] રૂ. ૧૬
૫૫(૦) [illegible] વગેરે છપાઈ જતાં સુધીની [illegible]
  [illegible] ૬ [illegible] ગણાએ
૧૨૦) [illegible] તથા [illegible] તથા જમીનું [illegible]
૧૧૩૦) [illegible] અને [illegible] (૮૫) [illegible]
૪૭૪૨(

આ પુસ્તકનું મૂલ્ય (રૂ. ૩) આવ્યું કે તેમાંથી [illegible]
વેચાઈ રહેતાં સુધીની [illegible] પગાર [illegible]
[illegible] વગેરે) [illegible] રીતે [illegible] આના [illegible] જે રકમ રહે તેને
એ [illegible] ઓછી ઉપલા [illegible] ઓછો [illegible] આવશે
[illegible] પૂરા [illegible] રીતે [illegible] રાખવામાં આવ્યું છે [illegible]

श्री ज्ञानेश्वर महाराज.

[illegible]

समर्पण.

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटी युगधारिणे नमः ॥

અંત રહિત, હજારો સ્વરૂપવાળા, અને હજારો ચક્ષુ, નેત્ર, મસ્તક, સાથળ તથા બાહુવાળા પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હજાર નામવાળા અને સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા શાશ્વત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

મહાસાગરરૂપી ખડીઆમાં નીલગિરિ પર્વત જેટલું કાજળ હોય, કલ્પવૃક્ષની ડાળીની કલમ હોય અને તે વડે પૃથ્વીરૂપી કાગળ પર સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી કદાપિ સર્વકાળ સુધી લખ્યા કરે, તોપણ હે નાથ! તારા ગુણનો પાર આવે તેમ નથી.

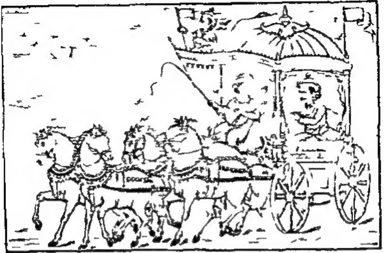
त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देव देव ॥

તમેજ માતા અને તમેજ પિતા છો. તમેજ બંધુ અને તમેજ મિત્ર છો, તમેજ વિદ્યા અને તમેજ દ્રવ્ય છો અને હે દેવના દેવ! તમેજ મારું સર્વ કંઈ છો.

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृते स्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇંદ્રિયોથી, બુદ્ધિથી કિંવા આત્માથી અથવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી જે જે કંઈ કરું છું, તે સર્વ હે નારાયણ! આપને જ હું અર્પણ કરું છું.

ध्यान वंदन.

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये। ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥

શરણ થનારને પારિજાતની પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં ચાબુક ધારણ કરનાર, જ્ઞાનમુદ્રાથી યુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ! આપને નમસ્કાર હો.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ તેના દોહનાર ભગવાન છે, અર્જુનરૂપ વાછડું છે, ગીતાના જ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ દૂધ છે, અને બુદ્ધિશાળી પુરૂષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ग्रथितां
पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् । अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवती
मष्टादशाध्यायिनीमम्ब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥

ૐકારરૂપ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહા મુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ મહાભારત વચ્ચે ગુંથેલી, અદ્વૈતરૂપ અમૃતને વર્ષાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી, અને જન્મ-મરણ, તથા અહંતા-મમતારૂપ સંસારને ટાળનારી, એવી હે ભગવતી ભગવદ્ગીતા! હે માતા! હું તારૂં ધ્યાન ધરૂં છું

…मे गोपाल छिडिया ।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥

હે અનંતરૂપ ! આપ આદિદેવ, પુરૂષ અને પુરાણ (પ્રાચીન) છો. આપ આ વિશ્વના પરમનિધાન છો. આપ સર્વને જાણનારા તથા જાણવા યોગ્ય છો. આપ જ પરમધામરૂપ છો. આપે વિશ્વને વ્યાપ્ત કર્યું છે

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥

હે ઉપમારહિત પ્રભાવવાળા ! આ ચરાચર લોકના આપ પિતા છો, પૂજ્ય છો, ગુરૂ છો, આપ મહાનથી પણ મહાન છો. ત્રણે લોકમાં આપના સમાન જ કોઇ નથી તો પછી અધિક તો ક્યાંથી જ હોય ?

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

તેથી જ હે દેહને નમાવી પ્રણામ કરીને આપને પ્રાર્થના કરું છું કે હે પૂજ્ય પ્રભો ! પ્રસન્ન થાઓ, અને હે દેવ ! જેમ પિતા પુત્રના, મિત્ર મિત્રના અને પતિ પ્રિયાના અપરાધો સહન કરે તેમ

नवी आवृत्ति विषे बे बोल

[illegible] થી નીકળેલી પહેલી આવૃત્તિ [illegible] ની માગણી રહી કે અન્યત્ર ચાર રૂપિયાથી નીકળે [illegible] આ ગ્રંથ બજારમાં રૂા ૨૦) સુધીની કિંમતે વેચાયો [illegible]

[illegible] માગણી જોતાં તેની બીજી આવૃત્તિ ઘણી વહેલી [illegible] અને જોઈ તેમાં ઠીકઠાક કરવા જેવું [illegible] આપવાનું વાજબી પહેલી આવૃત્તિ વખતે [illegible] સંસ્કૃતની ટીકાનું શ્રીયુત રઘુનાથ માધવ [illegible] ટિપ્પણીઓમાં જણાતા તેના ઉપયોગ પૂર્વક [illegible] આ કામ હાથમાં પકડ્યું હતું

[illegible] કદાન [illegible] અમીન પાસે ઉપરોક્ત હિન્દી જ્ઞાનેશ્વરી [illegible] તેના તેમજ આગળા શ્રીયુત [illegible] અનુવાદ નો ઉપયોગ કરીને આ આવૃત્તિ [illegible] ને વ્યક્તિઓના નામ એજ કાઢ્યું [illegible]

[illegible] જોયા કોઈ કોઈ સ્થળ કાંઈ ન્યૂનતા [illegible] ના ઉપ [illegible] ને ભાષાન્તર તૈયાર થયેલા [illegible] થી આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે

[illegible] શ્રી સાખરે મહારાજના મરાઠી [illegible] ઉત્તમ [illegible] આધાર યોજવાના હોવાથી [illegible] ઉપકાર માનીએ છીએ [illegible] ઉપયોગપૂર્વક આ આવૃત્તિ યોજવા [illegible] નિષ્કામ ભાવથી જે મદદ કરી [illegible]

[illegible] મદદ મળવા માટે આગળી આવૃત્તિ [illegible] બેચાર માણસો પણ આ પેજ [illegible] આવૃત્તિમાં દરેક શ્લોકની ટીમ પુરી થાય [illegible] આ આવૃત્તિનું કદ થોડુંક ઘટતાં [illegible] આવવા સંભવ છે

[illegible] એવા ઉદ્દેશથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે [illegible] જ્ઞાનપદ અને સોપાનપદ એ બે [illegible] છપાવવામાં આવી છે [illegible] અપાતા રહેશે. આ સ્થળો વિષે વધુ [illegible] છપ્પનમાં પ્રગટ કરી આપેલું [illegible]

[illegible] માત્ર અડધ આનામાં (અને [illegible] ની ૧૦ પ્રત) [illegible]

[illegible]
પુરૂષોત્તમ (અધિક [illegible]) માસ } લિખું — [illegible]

અનુક્રમણિકા

(પ્રત્યેક અધ્યાયની પેટા વિગતો સાથે)

પ્રકીર્ણ બાબતો—પૃષ્ઠ ૧ થી ૯

ઉપોદ્‌ઘાત—પૃષ્ઠ ૯ થી ૨૬

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર ચરિત્ર—પૃષ્ઠ ૨૭ થી ૮૦

પહેલો અધ્યાય—અર્જુનવિષાદયોગ પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૦૨ મહેશનું રૂપક ગુરુભક્તિની આવશ્યકતા ભાષાની વર્ણના પ્રશ્ન વ જ્ઞાનેશ્વરની ભાષાનું અદ્વિતીય સૌંદર્ય ગુરુકૃપાથી પ્રાપ્ત થએલું સામર્થ્ય પાતિવ્રત્ય અને સ્વામીભક્તિ સ્ત્રીના ગુણો અને વિશ્વરૂપ પુરુષ પિતા અને પુત્ર મમતાનું પરિણામ અને તેનો સ્વભાવ

બીજો અધ્યાય—સાંખ્યયોગ પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૩૬ માતાપિતાની પૂજા ગુરુ આજ્ઞાની મહત્તા સદ્‌ગુરુની સ્થિતિ વિવેચન સમત્વ સ્વધર્મ સ્વધર્મ ત્યાગ સ્થિતપ્રજ્ઞની સ્થિતિ સ્વધર્મ અને મોક્ષ સદ્‌બુદ્ધિના વિસ્તાર વેદમાના આચાર વિચાર મનસ્થિતિના લક્ષણ વ મનનું મૌન

ત્રીજો અધ્યાય—કર્મયોગ પૃષ્ઠ ૧૩૭ થી ૧૫૮ જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ એક છે કર્મત્યાગ શક્ય નથી મુમુક્ષુના લક્ષણ સ્વધર્મ ને સંયોગ મુક્તિ ઉપદેશ આત્માનો મહિમા લોકોને માટે પણ કર્મો કરવાં જોઈએ જ્ઞાન મિથ્યાભિમાન પરમાત્માનો બોધ નહિ વિશ્વાસ આ મનનું કારણ છે ઇન્દ્રિયોના વિષય સુખ સ્વધર્મની શ્રેષ્ઠતા કામ ક્રોધ વિષે વર્ણન

ચોથો અધ્યાય—જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ પૃષ્ઠ ૧૫૯ થી ૧૭૮ અર્જુનનું વર્ણન ભગવાનનું વર્ણન પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કું અવતાર શા માટે છે કર્મ અને અકર્મ વિકર્મ અને આત્માના ભેદ જ્ઞાનીના લક્ષણો યજ્ઞના ભેદ જ્ઞાનની મહત્તા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જેને જ્ઞાનમાં પ્રીતિ ન હોય તેની દશા જ્ઞાન જેવું બીજું કાંઈ પણ નથી

પાંચમો અધ્યાય—સંન્યાસયોગ પૃષ્ઠ ૧૭૯ થી ૧૮૫ સંન્યાસ અને યોગના લક્ષણો યોગીનું વર્ણન અભેદ સ્થિતિ વિષયસુખનું પરિણામ આ મનુષ્યની મહત્તા

છઠ્ઠો અધ્યાય—આત્મસંયમયોગ પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી ૨૩૧ જ્ઞાનેશ્વરની વર્ણનશૈલી યોગના લક્ષણો સમબુદ્ધિના લક્ષણ અર્જુનનો પ્રશ્ન યોગાભ્યાસ કરવાની રીત યોગ્ય સ્થાન આસન અને ઉપાસના કુંડલિની શક્તિ જાગૃત થાય છે યોગ માર્ગથી પ્રાપ્ત થનાર જ્ઞાન મનનો નિગ્રહ યોગ સાધવાનો અભ્યાસ મનની સ્થિરતા ઉત્તમ સુખ યોગનો પરિચય યોગભ્રષ્ટ પણ નષ્ટ થતો નથી યોગભ્રષ્ટનો પુનર્જન્મ યોગી થવાનો હેતુ

સાતમો અધ્યાય—જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ પૃષ્ઠ ૨૩૨ થી ૨૫૧ જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને આત્માના લક્ષણો પરમાત્મા લોકોમાંથી જે કોઈ એક જ હોય છે

પ્રાણીઓ મો ઓળખતા નથી માને તેનું રૂપક ... જ્ઞાનના મ...
... કેમને પણ અગ્નિ ન શોધે એવું એ ...
... અન અહકારનો ...

... શ્લોક ૧૬ થી ૨૭ ... એમ ... અગ્નિ ...
... અગ્નિ એટલે ... શરણાગતિ સ્થિર ચિત્ત ...
... ઉપર ...
... પુરુ એટલે ...
... અગ્નિમાર્ગ અને ધૂમ્રમાર્ગ

... શ્લોક ૨૯ થી ૩૧૦ ...
... માતા ... કરવી
... માટે ...
... રંગનો ...
... સાન્નિધ્ય ...
... અનુ ...

... થી ... સિદ્ધાંત
...
... વિભૂતિનું ...
... ૩૭ થી ૩૮ ...
... અર્જુનનું ...
... અર્જુનના ... નિર્ગતિ ...
... વિશ્વરૂપ
...
... થી ...
...
...
...
... થી ...
... અને ...
...
...
...
... થી ...
...
...

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૧	૫૦	૧૦
૨૪	૧૭	નુ	મું
૩૧		આણીઓની	આપણીઓની
૮૮	૫	મેમ નિ	નામ નિ
૧૧	૧૦	[illegible]	[illegible]
૧૪૧	૧	પાથ	પાર્થ
૧૧૦	૧૪	કુપારિટ્ઠો	કુપારિટ્ઠો
૧૧૪	૨૮	માને	માતે
૧૫૯	૧૧	નિપાતે ॥	નિપાત ॥
૧૮૮	૨૧	[illegible]	પણ ગુ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૧	[illegible] નથી	[illegible] નથી
૨૧		[illegible]	[illegible]
૨૩૧	૯	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	ત	તે
૨૩	૨	[illegible]	[illegible]
૪૮	૨૧	[illegible]	[illegible]
૨૮	[illegible]	[illegible]	પ્રણાવાનુવાચ
		[illegible] શ્રીભગવાનુવાચ [illegible]	
[illegible]	૨૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૧	[illegible]	
[illegible]	૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૫	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૪૫૪	૨૬	તેનની	પોતાની
૪૫૮	૮	જ્ઞાનન	જ્ઞાનના
૪૫૯	૨૪	[illegible]	[illegible]
૪૬૯	૨૨	એ એ	એ
૪૭૨	૨૮	દેખ નો	દેખને
૪૭૬	૪	અને	અને ઘર
૪૭૬	૨૪	થયુ	થયું છે
૪૭૬	૨૬	[illegible]	છે કે
૪૭૯	૨	પોતાનુ	પોતાનું
૪૮૩	૧	કમોજ	કમોજ
૪૯૩	૩	તે	તેમ જે
૪૯૩	૨૪	રજાગણ	રજોગુણ
૫૧૧	૭	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨૩	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૧૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨૩	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૧૭	[illegible]	[illegible]
	૧	[illegible] તેના	તેના પણ તે
[illegible]	૧૭	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૪	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૨	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૩	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

उपोद्घात

(શ્રીયુત કૃષ્ણાજી નારાયણ આઠલ્યે ટેણૂકર કૃત જ્ઞાનેશ્વરીના મરાઠી અનુવાદ સાથેના 'મનોરંજન' માંના વધુ અગત્યના ભાગોનો ભાવાર્થ આ ઉપોદ્ઘાતરૂપે આપવામાં આવ્યો છે)

મનુષ્ય આ જગતમાં જન્મ્યો, એનું નામ 'તે ભવસાગરમાં પડયો' એમ કહેવા કરતાં તે 'સંશયસાગરમાં પડયો' એમ કહેવું વિશેષ શોભે તેમ છે. ભવસાગરનો અર્થ જ 'સંશય' એવો ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે અર્થ મનુષ્યને આ અજ્ઞાનના માર્ગમાં ઉત્તમ સહાયક થઈ પડે તેમ છે. કેમકે જન્મ પર્યંત તે સંશયમાં જ ગુંચવાયલો રહે છે. સત્ય તથા અસત્ય, સન્માર્ગ અને કુમાર્ગ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ, સુખ અને દુઃખ ઈત્યાદિ દ્વંદ્વોના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે, ધ્રુવરહિત યા ત્રિદોષ જ્વરના ભોગ થઈ પડેલા એકાદ નૌકાપતિની નૌકાની પેઠે તેની જીવનનૌકા, સંસાર સમુદ્રની યાત્રામાં વિવિધ દુઃખ અને વિપદરૂપી ખડકોની સાથે વારંવાર અથડાયા જ કરે છે.

બાળકનો જન્મ થયા પછીથી તેની જ્ઞાનેંદ્રિયો પોતાનાં કાર્ય શરૂ કરે એટલે પ્રથમ તો તેને માતાનો બોધ થાય છે. ભૂખ લાગે તો મા! તરસ લાગે તો મા! દુઃખ થાય તો મા! ટાઢ લાગે તો મા! જે કાંઈ થાય તે સર્વના નિવારણને માટે મા, મા અને મા જ તે ઓળખે છે. તેના સર્વસ્વ સ્થાને મા, સર્વસમર્થ મા અને સાધનો માત્ર હોય છે. મા સિવાય જગતની બીજી કોઈ વસ્તુનું મહત્વ તેના ધ્યાનપર હોતું જ નથી. કોઈ મારવાને આવે, કોઈ ડોળા મારે, કિંવા કોઈની ભીતિ લાગે તો તે માતાની જ સોડમાં ભરાઈ જાય છે. જાણે માતાના જેવો બલિષ્ઠ વીર ત્રિભુવનમાં કોઈ છે જ નહિ એમ તેને લાગે છે. પરંતુ જેમ જેમ જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થવા પામે છે તેમ તેમ તેની સર્વ સમર્થની માન્યતા તેને ભૂલભરેલી લાગે છે. તેના જોવામાં આવે છે કે તેની માતા તેના પિતાની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે અને તેની સેવા કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેને તે શિક્ષાવચન કહે તે પણ તે મૌન ધરીને સહન કરે છે. વળી તે જુએ છે કે જે માતા પ્રત્યેક સંકટમાં તેને છાતી સરસું ચાંપીને ધીરજ આપે છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે તેના કરતાં પિતાજી સમર્થ છે. પણ આ પછી થોડો વખત વ્યતીત થયે એટલે તેને એ માન્યતા પણ ખૂંચવા લાગે છે. બાળક

પૂર્વમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં જતો પ્રત્યક્ષ આપણી આંખેથી દેખાય છે પરંતુ આપણે જાણ્યા મુજબ દિવસ કરીને ઊગે એટલે તેનો સિવાય આ વાતને સર્વથા અસત્ય ઠેરવે છે તે કહે છે કે "સૂર્ય કોઇ પણ ફરતો નથી પરંતુ આ પૃથ્વીની સાથે તમે અને અનેક પ્રાણિઓ બીજા હજાર માઈલની પૂર્વ તરફ મુસાફરી કરીએ છીએ" વગેરગ પ્રમાણો આપીને તે આ વાત એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે કે આપણે તેને અસત્ય ઠેરવી શકતા નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના જેવા વ્યવહારકુશળ પરંતુ દયેલા લોકોની દયા પણ અનીજ હોય છે જે બુદ્ધિને અપૂર્વ કહીને તે આજે તેની પ્રશંસા કરે છે તેવુંજ દે... વો બનીને થયા પછી તેનો ઉપહાસ્ય કરે છે અર્થાત્ [illegible] મૂર્ખશેખી છે એમ કબુલ કરે છે આ જગતમાં ભારતવર્ષનું ઉદાહરણ પુરું થાપડે. જ્યાં ભારતવર્ષનું નામ પ્રથમ થઇ ગયું ત્યારે એમ અનુમાન આવવું કે જ્યારે આત્મજ્ઞાનીના ભાગ હોય ત્યાં આ જગ તરફ ફેરવવામાં આવી છે, કારણ કે તેમાં વિજ્ઞાન અભિ [illegible] છે પરંતુ પાછળથી એ મનુષ્યે એવી ભૂલ કરી કે [illegible] વિજ્ઞાન [illegible] છે [illegible] અને [illegible] થઇ છે [illegible] આજે આપણે જે જે ઈને તે પ્રમાણે [illegible] થઇ ગયા [illegible] એક બે પ્રથમની ટોપનું ઉપહાસ થયું અને પાછળી ટોપની પ્રશંસા થઇ.

તાત્પર્ય એ છે કે [illegible] કહેલી ટોપી આપણને અપ્રિય છે અને [illegible] ટોપી ઉત્તમ અને [illegible] લાગે છે [illegible] આગળ કહેલી ટોપી [illegible] છે કે [illegible] ટોપીનો [illegible] નિશ્ચયની ટેવતીની પરંપરા [illegible] અનુભવની [illegible] આ એક બીજા [illegible] રહી છે

[illegible] મનુષ્ય પ્રતિભાને [illegible] તે તે [illegible] છે [illegible] કોઇપણ પ્રમાણ [illegible] નથી એમ કહે [illegible] તે જે [illegible] છે તે [illegible] તેમજ [illegible] છે એ [illegible] [illegible] આવે છે તે [illegible] નહિ પરંતુ તેનેજ [illegible] આવે છે તે પુષ્ટિમાં [illegible] પ્રમાણ [illegible] [illegible] કરે છે [illegible] આવે છે [illegible] નહિ પરંતુ [illegible] છે [illegible] નહીંજ રહે છે [illegible] છે [illegible]

વસ્તુમાં ... પણ સ્વાભાવિક નાશ હોતો નથી ...
તેના મૂળરૂપ છ છતાં કોઈ પણ વસ્તુ આપણી દ્રષ્ટિમર્યાદાથી અ
થાય છ એટલે અજ્ઞાનને લીધે આપણે તેને નાશ પામેલી માનીએ છી

બરફનું પાણી થાય છે પાણીની વરાળ બને છે વરાળમાંથી
-વૃષ્ટિ થાય છે તેમાંથી પાછી નદી બને છે, નદીઓમાંથી સમુદ્ર
છે અને સમુદ્રમાંથી પુન બરફની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે
ચક્ર ફર્યા કરે છે બરફનો નાશ એટલે પાણીની ઉત્પત્તિ
પાણીનો નાશ એટલે વરાળનો જન્મ. વરાળ આપણી દ્રષ્ટિમર્યાદાથી
જાય છે, એટલે આપણે પાણીનો નાશ થયો એમ કહીએ છીએ,
નાશ કોઈ પણ વસ્તુનો થતોજ નથી.

આપણી ચારે બાજુએ આવેલા સંશયસાગરનો વિસ્તાર
અગાધ છે, તેની થોડીક કલ્પના આપણા મનમાં આવે એટલા
આટલા વિસ્તાર સાથે તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ
પ્રમાણે જો કોઈ પણ વ્યાખ્યા સત્ય ન હોય તો પછી સત્ય શી
છે? અને આપણે કયી સત્ય વસ્તુમાંથી સુખની પ્રાપ્તિ કરવી?
પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે

જીવની સર્વ ખટપટ અને દોડાદોડ એક માત્ર સુખને
હોય છે છતાં 'સુખ' એ શી વસ્તુ છે, કયે ઠેકાણે છે અને
વાથી તે મેળવી શકાય છે, તેની તેને ખબર હોતી નથી અને
ખબર મેળવવાનો વિચાર પણ તેના મનમાં આવતો નથી, તે
બિચારો પૂર્વમાં જવું હોય અને પશ્ચિમનો રસ્તો પકડે છે
જવું શું તેમ એકથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજા વિચાર અને
આધીન થતો જઈને વખતો વખત અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કર્યા
પણ મૂળ જે સુખની ધારણા—કે જે ધારણાની ખબર પણ તેને
હોતી નથી—તે સ્થિર સુખ તો કશાથી તે મેળવી શકતો નથી
તના થોડા યા ઘણા પદાર્થો દુ:ખે યા પાપે કદાચ તે મેળવી

તોપણ જગતમાં જે તો માત્ર પ્રાસંગિકજ હોય માત્ર આનંદ આપ્યા પછી વિશેષની કામનાજન્ય વિક્ષેપને લીધે તે સર્વની મજા મારી પડે છે એટલુંજ નહીં પણ પ્રાપ્ત પદાર્થોના સદુપયોગ વા દુરૂપયોગના જ્ઞાનના અભાવ વાળી વખત તો તે ઉલટાં દુઃખદાયક થઈ પડે છે

આ પ્રકારે તાપણી નામ થયેલો મગ જેમ મરૂભૂમિના ઉજ્જડ વનમાં પાણીને માટે ભટકે છે અને દોડી દોડીને ઉલટો પોતાની તૃષા અધિક વધારી મૂકે છે, તેના જેવીજ મનુષ્યની સ્થિતિ થયા કરે છે જે પ્રમાણે એકાદ જન્માંધ રાજમાર્ગની શોધમાં દોડતો જાય છે અને ઉંડા ખાડામાં તુટી પડે છે, તે પ્રમાણે સર્વ મનુષ્યો સુખની શોધમાં જઈ દુઃખ ભોગવે છે

આ પ્રમાણે સુખને માટે જે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે નવરા શાખા તોડી પદ્ય કરવા, ઘર તોડીને દેવળ બાંધવા, લોકને લુંટીને મહાલય કાઢવા, મસ્તકપર વસ્ત્ર ઓઢી નીચેનું અંગ ખુલ્લું રાખવા, મહેલ તોડીને મંડપ કરવા, ઘર બાળીને તાપણું કરવા, બળદ વેચીને ગધેડો ખરીદ કરવા તથા પોપટને વેચી પાંજરૂં ખરીદ કરવા જેવાંજ છે સાધારણ લોકો જે સ્થળે 'સુખ છે' એવી કલ્પના કરે છે તે સ્થળે સુખનો ગંધ પણ હોતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાં ભયંકર દુઃખજ હોય છે આપણે મનુષ્ય પ્રાણીઓ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ, જ્ઞાની, પરિપૂર્ણ અને વિચારવંત છીએ એવી ગમે તેટલી બડાઈ મારીએ તોપણ ગળને પકડી પોતાનો પ્રાણ ખોનાર મત્સ્યના કરતાં આપણી સ્થિતિ વિશેષ સારી નથી. ઉલટી તેથી વધુ ખરાબ છે કારણકે મત્સ્ય તો જ્ઞાનશૂન્ય છે અને આપણે તો જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરીએ છીએ. તે મત્સ્ય તો ગળના સ્વભાવ જાણતું નથી અને આપણે તો સંસાર મૃગજળ માત્ર છે એમ જાણીએ છીએ, અને તે છતાં પણ અસારરૂપી ગળને પકડવા જઈએ છીએ! તો શું આપણે સર્વ પ્રાણીઓમાં સૌથી વિશેષ અજ્ઞાની નથી? સંસાર એક ગળજ છે અને વિષયસુખ તે ગળની સાથે લગાડેલું માંસ છે તેની લાલચથી આપણે સમસ્ત સંસારને એકદમ આપણાં સુખમાં લઈએ છીએ અને તેનો પ્રાણહારક કાંટો આપણને લાગે છે ત્યારે આપણે વેદનાથી વ્યથિત થઈને બૂમ પાડવા મંડી પડીએ છીએ પરંતુ તેથી આપણે અધિકજ વ્યાકુળ બની જઈએ છીએ! આ અનુભવ કયા મનુષ્યને નહિ મળ્યો હોય? આથીજ શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી કહે છે કે-મૂર્ખ માણ્ઞ પરમ મૂર્ખ, જે સંસારી માની સુખ સંસાર દુઃખા ચેવટે દુઃખ,

આણી કહેવાણી ' નથી નામદેવ અને તુકારામ જેવા સાધુઓ પણ ... "મન જાણે અને ખોટે, જગ ચાલવે ઉફરાટે ! (અરે આ ... જાણ ... ? જગત્ વિરુદ્ધ ચાલે છે !)"

આ પ્રમાણે ... પછી ઠોકર વાગવા લાગે છે, વારંવાર રસ્તો ભૂલી જઈ આડે માર્ગ અથડાવું પડે છે, માર્ગદર્શક ચિહ્નોનો વિલય થઈ દિશા ભૂલી જવાય છે, સંશયસાગરના તરંગો એક પછી એક આવવા લાગે છે અને તે જીવને અકળાવી નાખે છે, આવી સ્થિતિ ... આ ... ? આ કાર્ય ઉત્તમ કે પેલું કાર્ય ઉત્તમ ? આ વસ્તુમાં સુખ ... પેલી વસ્તુમાં ? આ માર્ગમાં જય છે કે પેલામાં ? અહિંઆ જઈશું તો ... થશે ને ત્યાં જઈશું તો યશ મળશે ! આનાજ જેવા મનુષ્ય રાતદિન કર્યા કરે છે. ગોમયમાંના કીડાને ગોમય જ ... ભોજન લાગે છે, નરકમાંના કીડાને નરક જ વિલાસમંદિર ... અને મદ્યપાન ... અમૃત સમાન લાગે છે ! પરંતુ જેને થોડી પણ બુદ્ધિ છે અને લેશ પણ સારાસાર વિવેક છે, જેના અંતઃકરણમાં ... પણ નિત્યાનિત્યની સ્ફૂર્તિ જાગૃત છે, તેના મનમાં નીચેના પ્રશ્ન પરંપરા આવ્યા વિના હોયજ નહિ તેને પરિણામે તે મનુષ્ય ... ની સ્થિતિ સમાન છે ' એ તત્ત્વ ... અતિ શાંત અથવા અતિ ... સ્થિતિમાં તે આવશેજ આવશે.

પૃથ્વી ક્યાંથી ... ? ચંદ્ર અને સૂર્યની પેલી તરફ શું છે ? આપણી સૂર્યમાળા જેવી સૂર્યમાળાઓ અને આપણા સૂર્ય જેવા સૂર્યો અગણિત ... છે એમ કહેવાય છે તો કેટલી સૂર્યમાળાઓ અને કેટલા સૂર્યો આ વિશ્વમાં વિદ્યમાન હશે ? તેની પેલી તરફ શું હશે ? આ વિશ્વની મર્યાદા ક્યાં સુધી હશે ? આ વિશ્વ આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી ચાલશે ? તનનો નાશ થઈને કંપાત થાય છે, પરંતુ કંપની પાછળ શું રહે છે ? ઈશ્વર જેવું કાંઈ છે કે નહિ ? જો હોય તો તે દ્રષ્ટિગોચર શા માટે થતો નથી ? મરણ પછી આપણું શું થતું હશે ? જો યમદંડ ભોગવવાનો હોય તો દેહાવસાન થયા પછી શી રીતે ભોગવવો પડે છે ? જો યમદંડ ભોગવવાનો ન હોય તો ઇશ્વરને ઘેર અંધેર કારભાર ચાલે છે એમજ કહેવું જોઈએ. પુનર્જન્મનો સંભવ છે કે નહિ ? ગત જન્મોનું આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તેથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય અથવા નવા જીવનું નિર્માણ થાય એ બન્નેનો અર્થ એકજ થાય ને ? સર્વ બ્રહ્માંડ જો ચૈતન્યમય અદ્વૈત હોય તો પછી પાપ પુણ્યમાં ભેદ શા માટે માનવો ? ભેદાભેદ ... હોય તો પાપ, પુણ્ય, નીતિ

[illegible]

[illegible]

[illegible] વિચાર—વાયવા [illegible] નથી [illegible] તો જુઓ [illegible] નથી [illegible] વિષ વિચાર [illegible]

[illegible]

[illegible]

આવ્યુ છે પછી શારદાને નમસ્કાર કરી તેના મહાત્મ્ય આદિ
વર્ણન કરી તથા શ્રી સદ્ગુરૂ ચરણને વંદન કરી પોતાની ન
દર્શાવી છે પછી શ્રી ગુરૂ દ્રોણાચાર્યનો સ્વભાવ સુદર રીતે વર્ણવી
વિષય આગળ લખાવી 'અર્જુન વિષાદ યોગ' નામક પ્રથમ અ
સમાપ્ત કરવામા આવ્યો છે

૨ દ્વિતીયાધ્યાય અર્જુનના મનમા ઉપન્ન થયેલી દયા
તે પર ભગવતનો માર્મિક ઉત્તર અને આત્માનાત્મવિચાર ઇ
સાખ્યયોગ પ્રતિપાદન કરી સમાપ્ત કરવામા આવ્યો છે

૩ તૃતીયાધ્યાયથી કર્મયોગના પ્રતિપાદનનો પ્રારભ કર
આવ્યો છે અને તેમા મનુષ્યોએ પોતપોતાના કર્મો કેવી રીતે
તેનુ વર્ણન છે તેમા ઇન્દ્રિયોના નિયમ કરવો ઇત્યાદિ શિક્ષા
સ્વધર્માચરણનુ માહાત્મ્ય પણ વર્ણવ્યુ છે પછી કામ ક્રોધના ભ
સ્વરૂપનુ ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન કરી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામા આવ્યો

૪ કર્માકર્મના લક્ષણો અને ભેદ, જુદા જુદા યજ્ઞોની
તેમા સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞની પદ્ધતિનુ સ્વરૂપ, જ્ઞાનનુ મહત્ત્વ, સશય
મનુષ્યની સ્થિતિ, ઇત્યાદિ વિષયો ચતુર્થ અધ્યાયમા છે

૫ કૈટાલનુ સ્વરૂપ, મનની સમતા, વિષયસુખમાજ મગ્ન
મનની સ્થિતિ ઇદ્રિયનિગ્રહ કેવાનુ ફળ અને યોગમાર્ગથી બ્ર
રૂપ કેવી રીતે થઈ શકાય છે તે સબધ ઇત્યાદિ બાબતો
અધ્યાયમા છે

૬ પ્રથમાધ્યાયથી પચમાધ્યાય પર્યંત પ્રસ્તાવના નથી પર
અધ્યાયને પ્રસ્તાવના છે તેમા આ અધ્યાયથીજ ગીતાવલીને
ફુટયો છે, એમ કહેવામા આવ્યુ છે આ અધ્યાયમા રાજયો
અભ્યાસ કેવી રીતે કરવામા આવે છે તેની વિધિ બતાવવામા આ
યોગાભ્યાસને માટે સ્થળ કેવુ પસદ કરવુ જોઇએ, તે અતિ
રીતે વર્ણવી યોગાભ્યાસની ઝીણી ઝીણી સુદર વર્ણવવામા આવી છે
નાભિસ્થ મા રહેલી કુડલિની" નામક દેદીપ્યમાન આદિ શ
સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યુ છે પછી તપ જે પ્રમાણે
નાખી દે છે તે પ્રમાણે યોગીઓના આ રૂપ ની ત્વચા નીકળી
તેને નવા દર્શ આવે છે નવ કેશ ફુટે છે અને નીકળતિ વૃદ્ધિ
છે આનુ અગ્નિ પ્રાપ્ત થાય છે, પારદીપ થી ચાલી જાય છે,
સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ અદ્ભુત વર્ણન યો
સહજ પ્રેમ થાય છે આ વિષય છઠ્ઠા અધ્યાયમા છે

ન-ન એમા અત્યત વિનોદા મક કરવામા આવી છે

૧૭ મત્ત મા અધ્યાયને પણ વિનૃત પ્રસ્તાવના છે એમા ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનુ વર્ણન છે, તથા તામસાદિક આહાર અને યજ્ઞાદિકનું પ્રતિપા ન ળ અને ૐકારનુ સ્વરૂપ તથા નામમાહા મ્ય અને તેનો વિનિયોગ શી રીતે ન્નના એ મુખ્ય વિષયનુ વર્ણન કરી એ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામા આ યો છે

૧૮ અષ્ટાદશ અધ્યાય સર્વથી મોટો છે એની પ્રસ્તાવના પણ અતિ વિસ્તૃત છે અને તેમા પાછલા સર્વ અધ્યાયોનુ સિહાવલોકન કરવામા આવ્યુ છે આ અધ્યાયને "એકાધ્યાયી ગીતા" એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે પાછળના 'મત્તર મજલા' [illegible] રૂપ આપી અષ્ટાદશ અધ્યાયન કળશાધ્યાય કહેવામા આવ્યો છે જે પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે નવમા અધ્યાયમા પોતાનુ સર્વ ચાતુર્ય ખરચી નાખ્યુ છે તે પ્રમાણે આ અધ્યાયમા પણ તેમણે કર્યુ છે આ એકજ અધ્યાયમા ગીતાના સર્વ અધ્યાયો સક્ષેપમા આવ્યા છે તેથી તેમા મનોરમના વિશેષ છે એમાનો મુખ્ય વિષય ત્યાગ અને સન્યાસ છે એમાના અતિમ ભાગે તુ માહાત્મ્ય અતિ વિસ્તૃત રીતે વર્ણવવામા આવ્યુ છે ઉપમહાર પણ વાચવા જેવા છે સર્વ વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર એકત્રિત કરી શ્રી વ્યાસે ગીતારૂપે જે પ્રમાણે ઉપકાર કર્યો તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર આની અઢાર મજલાની ઈમારત બાધી જનસમાજપર ચિરસ્મરણીય ઉપકાર કર્યો છે

આ ઇમારત શાકે ૧૨૧૨ મા બાધવામા આવી હતી તે વખત તે ત રફ લોકાનુ જેટલુ ધ્યાન ખેચાવુ જોઇતુ હતુ તેટલુ ખેચાયુ ન હતુ ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત તે તેવીજ અવસ્થામા પડી રહી પછી શાક ૧૫૧૫ મા શ્રી એકનાથ મહારાજે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અર્થાત્ પાયત થી શબ્દો અશુદ્ધ થઇ ગયા હતા તેનુ શુદ્ધીકરણ કર્યું અને નવી નકલ તૈયાર કરી. તે સબધે તેમણે અતે જે ઓવીઓ રચી છ તે અતિમ ભાગમા આપવામા આવી છે ત્યાર પછી પુનઃ ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત તેવીજ અવસ્થામા રહી પરતુ સૃષ્ટિનો વ્યવહાર કેવા નથ હોય છ? તેના રૂપાત નો ક્રમ ચા યાજ કર છે તે પ્રમાણ અમારી મરાઠી ભાષામા 'પરિવર્તન' થતા થતા મુગ્ધ વયને તારુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તદ્વત્ તેનુ સ્વરૂપ બદલાયુ તે એટલે સુધી કે જ્ઞાનેશ્વરીનાના એક એક શબ્દ પ્રચારમાથી નીકળી જતા જતા આખર પુ કળ શબ્દો દુર્બોધ થયા. આથી નવશિખિતોને માટે તેનો

વામા આવે છે. તેને અક્ષર કહેવાથીજ બોધ થાય છે આથી આગળ કોઇ પણ વસ્તુનો વિસ્તાર જણાતો નથી અને આનુંજ નામ પરમગતિ છે પરંતુ તે આ શરીરમા વ્યાપ્ત હોવા છતા પણ નિદ્રિતાવસ્થામા છે, કારણ કે તે વ્યાપાર કરાવતો પણ નથી અને કરતો પણ નથી હે મહાવીર અર્જુન ! નહિતર શરીરના સર્વ વ્યાપારોમા એક પણ વ્યાપાર બંધ રહેતો નથી, દશે ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર ચાલુજ રહે છે વિષયરૂપી બજાર ઉઘડી, મનના ચોટાપર વ્યાપાર શરૂ થયા પછીજ તેમાથી ઉત્પન્ન થતા સુખ દુ ખોનો હિસ્સો અંત કરણને પ્રાપ્ત થાય છે રાજા સુખેથી ઊંઘતો હોય તે વખતે કાંઇ તેના રાજ્યમાના વ્યાપાર અટકતા નથી પ્રજા પોતાની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી વ્યાપાર કરીજ જાય છે તે પ્રમાણે બુદ્ધિની જ્ઞાનશક્તિ, મનની ગ્રહણ અને ત્યાગશક્તિ, ઇંદ્રિયોની ક્રિયાશક્તિ અને પ્રાણવાયુની સ્ફુરણશક્તિ, આ સર્વ દેહવ્યાપારો કરવામા ન આવતા હોવા છતા પણ પોતાની મેળેજ ચાલે છે જે પ્રમાણે સૂર્ય ચલાવતો નથી તોપણ તેના પ્રકાશથી લોકત્રયના વ્યવહાર ચાલે છેજ, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે શરીરમા સ્વસ્થ છે માટે તેને પુરુષ કહેવામા આવે છે એમ તુ સમજ માયારૂપી પતિવ્રતાના એકપત્નીવ્રતમા પડવાને લીધે તેને પુરુષ એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે, પરંતુ વેદોએ પુષ્કળ ઉપાયો કર્યા છતા જનું આંગણું સુદ્ધા દૃષ્ટિએ પડયુ નથી અને જેમા આકાશનો સમાવેશ થયો છે એમ જાણીનેજ યોગી લોકો તેને જીવ અને પ્રકૃતિથી અતીત કહે છે તે એકનિષ્ઠ ભક્તોનો શોધ કરતો તેને ઘેર આવે છે જે એકનિષ્ઠ ભક્ત કાયા, વાચા અને મને કરીને અન્ય કાંઇ પણ વસ્તુ જાણતા નથી તેની એકનિષ્ઠાનો પાક આપનારૂ તે ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે હે પાંડવ ! આ ત્રૈલોક્ય ભગવદ્રૂપ છે એવો જેનો સાચો મનોભાવ છે તે આસ્તિક ભક્તનો તે આશ્રમજ છે જે નિરભિમાની ઓનો વૈભવ છે, જે ગુણાતીતોનું જ્ઞાન છે, જે નિસ્પૃહ જનોનું સુખે પખો ! લેવાનું સ્થાન (રાજ્ય) છે જે સંતોષી જનોનું ભોજન, જે સંસારની ચિંતા ન રાખનાર શરણાગતનું માતૃપેટ, અને જે ભક્તિને માર્ગે ચાલનારાની મોક્ષ ગામની નગર વાટ છે, હે ધનંજય ! આવા એક એક ગુણને વર્ણવી વર્ણન કેટલું કરૂ ? પરંતુ જે સ્થળે જતા મનુષ્ય તદ્રૂપતા પામે છે તે સ્થાન એજ છે ટાઢીથી જે પ્રમાણે ઊનું પાણી ટાઢું થાય છે, કિંવા સૂર્ય ઉગતા તિમિર પ્રકાશરૂપ થાય છે, તે પ્રમાણે હે પાંડુકુમાર ! અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય જે જગત તે પરમાત્મારૂપી ગામમા જતા પોતેજ મુક્ત સ્વરૂપ બની રહે છે -

પ્રમાણે ઇંધન અગ્નિમાં નાખતા તે પોતેજ અગ્નિસ્વરૂપ બની જાય છે અને તેના પાછા વર્ગ પાડવા જતા તેનું કાષ્ઠત્વ દ્રષ્ટિએ પડતું નથી તેજ પ્રમાણે ખાંડ થયા પછી પુનઃ ચાતુર્યથી તેની શેરડી કરી શકાતી નથી એક વખત પારસમણિના સ્પર્શથી લોખંડનું સુવર્ણ કરવામાં આવ્યું, એટલે પછી બીજો એવો કયો પદાર્થ છે કે જે તેનું ગયેલું લોખંડપણું પાછું આણી આપે? માટે ઘીનું જે પ્રમાણે પુનઃ ખરેખરૂ દૂધ થતું નથી તે પ્રમાણે જેમાં ભળી જવાથી પુનઃ જન્મ નથી તેજ મારૂં ખરેખર ઉત્તમ સ્થાન છે આ ગૂઢ તત્ત્વ તને અધુના સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું છું (૨૦૩)

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે કાળે યોગી મરણ પામવા છતાં પુનઃ જન્મ પામતો નથી, અને જે કાળે મરણ પામવાથી પુનઃ જન્મ પામે છે તે કાળ હું તને કહી બતાવું છું (૨૩)

ટીકા —તેજ પ્રમાણે દેહાવસાન થયા પછી જે સ્વરૂપને યોગી પ્રાપ્ત થાય છે તે શું તેને અન્ય એક પ્રકારે સમજવું સુલભ છે અકસ્માત અથવા સહજ બને છે કે જે યોગી અકાળે દેહ છોડે છે તેને પુનઃ દેહ ધારણ કરવા પડે છે માટે શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ દેહનું અવસાન થાય તો તત્ક્ષણ તે યોગી બ્રહ્મ થાય છે બાકી અકાળે દેહાવસાન થવાથી પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડે છે એજ પ્રમાણે મોક્ષ અને પુનર્જન્મ એ ઉભય કાળને આધીન છે આ કાળ વિષે પ્રસંગોપાત તને વાત કહું છું માટે હે મહાવીર અર્જુન ! તે તું સાંભળ. મરણ થતા પંચમહાભૂતો પોતપોતાને રસ્તે જાય છે, પરંતુ બુદ્ધિને ભ્રાંતિ લાગી જતી નથી સ્મરણ શક્તિ અંધ બની જતી નથી અને મન નાશ મરણ પામતું નથી આવો એ સર્વ જ્ઞાનસમુદાય પ્રકાશિત હોય છે અને તેને આ કાળ અનુભવેલા બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ હોય છે વાયુ કિંવા પાણીથી જ્યારે દીવાનો પ્રકાશ બુઝાઈ જાય છે, ત્યારે આપણી આંખ સારી હોવા છતાં પણ તેને કાંઈ દેખાય છે કે ? તેજ પ્રમાણે દેહાવસાનની વખતે વાયુ વૃદ્ધિ પામવાથી શરીર કફથી વ્યાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિનું તેજ બુઝાઈ જાય છે તે વખતે પ્રાણજ હોતો નથી ત્યાં પછી મન બુદ્ધિ હોવા છતાં પણ તે શું કરી શકે ? કેમકે અગ્નિ સિવાય દેહમાં ચૈતન્ય રહેતું નથી શરીરમાંનો જઠરાગ્નિ નષ્ટ

થવાથી દેહ રહેતો નથી પરંતુ માત્ર પ્રાણવાયુજ રહે છે આ વખતે સાધક પોતાનું આયુષ્ય અંધારામાં જ્યડાતો હોય તે પ્રમાણે નિર્ગમન કરે છે આવી સ્થિતિમાં પ્રાણ અભ્યાસનું સ્મરણ રાખી દેહ છોડી સ્વરૂપમાં મળવું એ કેવી રીતે બની શકે વારૂ ? તે વખતે તો દેહના કફના કાદવમાં ચૈતન્ય ડુબી જવાથી પાછળ અને આગળના બનાવોનું સ્મરણ પણ નષ્ટ થાય છે માટે પૂર્વે જે યોગાભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય છે, તેનું સ્મરણ પણ મરણ આવવા પૂર્વે જ નાશ પામે છે અંધારામાં રાખેલી વસ્તુ ઉપાદન થવા પહેલા દીપકનો નાશ થાય તે પ્રમાણે આ ઘટના થાય છે આ સર્વનું તાત્પર્ય એજ છે કે જ્ઞાનનું મૂળ કારણ જઠરાગ્નિ છે અને મરણ સમયે તેના જઠરાગ્નિની પૂર્ણ સહાય હોય છે (૨૧૯)

अग्निर्ज्योतिरह शुक्ल षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ તથા ઉત્તરાયણના છ મહિનામાં મરણ પામેલા બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મને જઈ મળે છે (૨૪)

ટીકા —શરીરની અંદર જઠરાગ્નિની જ્યોતિનો પ્રકાશ અને બહાર ઉત્તરાયણના ૬ મહિના પૈકી કોઈ પણ મહિનાનો શુક્લપક્ષનો દિવસ હોય (રાત્રિ ન હોવી જોઈએ). આ પ્રમાણે સર્વ ઉત્તમ સંયોગ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે જે બ્રહ્માભ્યાસી પુરુષ પોતાનો દેહ મૂકે છે તે બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે હે ધનુર્ધર ! સમજ આ કાળના યોગમાં (તત્કાળાભિમાની દેવતાઓનું) એવું વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય છે માટે મોક્ષપ્રાપ્તિને સારૂ સ્વસ્વરૂપમાં ભળવાનો આ સરલ માર્ગ છે આ માર્ગમાં જઠરાગ્નિ એ પ્રથમ ભૂમિકા છે, અગ્નિનું સતેજપણું એ બીજી ભૂમિકા, દિવસ એ ત્રીજી ભૂમિકા, શુક્લપક્ષ એ ચોથી ભૂમિકા અને ઉત્તરાયણના છ માસ પૈકીનો એક માસ એ નિસરણીનું છેક ઉપરનું પગથીઉં છે આ ક્રમે ચાલવાથી યોગી મોક્ષસિદ્ધિરૂપી ઘરને પ્રાપ્ત કરે છે આ ઉત્તમ કાળ છે એમ સમજ અને એનેજ પ્રયાણ અર્ચિરાદિ માર્ગ કહેવામાં આવે છે હવે યોગી સાધકના મરણને માટે અયોગ્ય કાળ કયો, તે પ્રસંગાનુસાર તને કહું છું સાંભળ (૨૨૫)

धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના મહિનામાં મરણ પામનાર યોગી ચંદ્રલોકનો ઉપભોગ લઈ આગળ ન જતા પાછો આવે છે (૨૫)

ટીકા —મરણ સમયે કફ વાતાદિ દોષનો અતિ ઉછાળો થવાથી અંતઃકરણમાં અંધારૂં વ્યાપી જાય છે, સર્વ ઇંદ્રિયોની ગતિ કુંઠિત થાય છે, સ્મૃતિને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે, મનમાં ઉન્માદનો સંચાર થાય છે અને પ્રાણ રૂંધાય છે, જઠરાગ્નિ બુઝાઈ જાય છે અને ચારે તરફ તેનો ધૂમ પ્રસરી જાય છે આથી શરીરમાં રહેલું જ્ઞાન આચ્છાદિત થાય છે જે પ્રમાણે ચંદ્રની આડે ઘન અને વારિથી ભરેલા વાદળા આવવાથી નહિ અંધારૂં અને નહિ પ્રકાશ એવી ઝાંખી ઝાંખી સ્થિતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે તે મરતો પણ નથી અને સાવધ પણ રહેતો નથી જીવિતની સ્થિતિ આવી થાય છે અને આયુષ્ય મરણની વાટ જુએ છે આ પ્રકારે મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયોની ચારે તરફ અતિશય ધૂમ ફરી વળે છે, ત્યારે આખા જન્મમાં મેળવેલા સર્વ લાભોનો નાશ થાય છે જે વખતે હાથમાં જે હોય તે જાય છે તે વખતે બીજો લાભ થશે એમ ન્હીજ કેમ શકાય? માટે મરણ સમયે આવી (પતિત) દશા પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે દેહની આંતર સ્થિતિ હોય છે અને બહાર કૃષ્ણપક્ષનું પ્રમાણીક હોય છે, તથા તેમાં વળી દક્ષિણાયનના છ મહિના પૈકી એક માસનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે આ જ પ્રમાણે મરણના દુઃખ સામગ્રી જેના મરણ સમયે એકત્રિત થાય છે, તેને પછી પુનરાવૃત્તિની વાત કયાંથી પડે? આ વખતે જે યોગીનું દેહાવસાન થાય છે તે યોગી પોતાને લીધે ચંદ્રલોક પર્યંત જઈ શકે છે, પણ ત્યાંથી તેને પાછા ફરી જન્મમરણના દુઃખમાં પડવું પડે છે હે પાંડવ! તે જ સમયે મેં અકાળ દર્શાવ્યો, તે આજ એમ સમજ જન્મ મરણના માર્ગમાં લઈ જનારો ધૂમમાર્ગ આજ છે આ સિવાયનો બીજો જે અર્ચિરાદિ માર્ગ છે તે રાજમાર્ગ છે અને તે મુક્ત અતિ ઉત્તમ અને અત્યંત સ્હેલો છે તથા તે મોક્ષ પર્યંત વહેતો છે (૨૫)

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥२६॥

શ્લોકાર્થ —જગતની શુક્લ અને કૃષ્ણ એવી બે ગતિ શાશ્વત મનાય છે એકથી અનાવૃત્તિ (મોક્ષ) એટલે પાછું આવવું પડતું નથી

અને બીજી ગતિથી તેને પાછું આવવું પડે છે (૨૬)

ટીકા —આવા આ બે માર્ગ છે એક સરલ અને બીજો વક્ર, અને તે અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવ્યા છે માટે હે મહાવીર! તે તને બુદ્ધિપુરઃસર બતાવવામાં આવ્યા. કેમકે તે માર્ગ પૈકી ઉત્તમ કયો અને અધમ કયો એ તું સમજી શકે, અને ખરો ખોટો માર્ગ ઓળખી પોતાનું હિત સાધવાને માટે હિત અને અહિત સંબંધી પણ વિચાર કરે ઉત્તમ નાવ તૈયાર હતા પણ કોઇ ઉંડા દરિયામાં ભુસ્કો મારશે કે? કિંવા કોઇ રાજમાર્ગ છોડીને આડવાટે જશે કે? જે વિષ તથા અમૃતને ઓળખે છે, તે અમૃતનો ત્યાગ કરશે કે? તેજ પ્રમાણે જે સરલ માર્ગ જુએ છે, તે આડમાર્ગે જશે નહિ માટે પ્રથમ ખરા ખોટાની તપાસ કરવી આ પરીક્ષા કરતાં બરાબર આવડી એટલે મનુષ્ય કદિ પણ સંકટમાં આવી પડતો નથી. તે સિવાય મરણ સમયે આ માર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અતિ દુર્ઘટજ છે, અને આ સમયે જો તેની પ્રાપ્તિ ન થઇ તો આખો જન્મ અભ્યાસ કરેલો વ્યર્થ થઇ પડે છે યોગી અર્ચિરાદિ માર્ગ મૂકીને ધૂમ માર્ગમાં નપડાઇ જાય છે, તો તે જન્મમરણના ફેરામાં ફસી પડે છે અને પુન પુન તેનું આવાગમન થયા કરે છે આવા મોટા સંકટો જોઇ તે એમ્બાર શી રીતે દૂર થાય, તેનો ઉપાય દર્શાવવાને ખાતર પ્રસ્તુત ઉભય યોગમાર્ગોનું બારિક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે યોગી એક માર્ગે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજે માર્ગે જન્મમરણના ફેરામાં આવી પડે છે, પરંતુ દેહાવસાન સમયે (પ્રારબ્ધાનુસાર) જેને જે પ્રાપ્ત થાય તે પરથી મોક્ષ કિંવા જન્મ મૃત્યુ એનો નિર્ણય થાય છે (૨૬)

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન! આ બે માર્ગ જાણનારો યોગી કોઈ દિવસ મોહમાં પડતો નથી, માટે સર્વ કાળ તું યોગયુક્ત થા. (૨૭)

ટીકા —અક્રમ ન કરી વેગાસે શું પ્રાપ્ત થશે એનો કાંઈ નિયમ છે? માટે આ વાત હેવા દઇશું પરંતુ દેહાંતે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી લેવાને માર્ગ કયો માર્ગ છે? તે સંબંધે આપને વિચાર કરીશું જ્ઞાનીઓ તો દેહ રહો કિંવા જાઓ અમે કેવળ બ્રહ્મજ છીએ એમજ સમજે છે રજ્જુમાં સર્પનો ભાસ રજ્જુનું તત્વત જ્ઞાન થતા નષ્ટ થાય છે માટેપર

યત્ન કરી પુણ્યમેરુમા પાક તૈયાર કરવામા આવે, કિવા તપ તથા દાન કરી સર્વ પુણ્ય સંગ્રહ કરવામા આવે, આ પ્રકારના સર્વ પુણ્યોનુ વૃક્ષ ફળના ભારથી લચી પડે તોયે નિર્મળ બ્રહ્મની લાભની તેનાથી પડી શકતી નથી. જેને નાખવામા મૂકતા જે નિત્યાનંદની તુલનામા નાનુ દેખાય છે અને જેની પ્રાપ્તિને માટે વેદયજ્ઞાદિ સાધનો કરવા પડે છે જેથી કંટાળો આવતો નથી અને જેની સમાપ્તિ થતી નથી જે ભોગવનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરે છે અને જે મહાસુખ (બ્રહ્મસુખ) નો કનિષ્ઠ બંધુ જ છે એવુ જે સ્વર્ગસુખ છે તે બાહ્ય રીતે જ સુખ તરીકે દેખાય છે અને તે મરણ પશ્ચાત્‌જ પ્રાપ્ત થાય છે એ સુખ શત વર્ષો પર્યંત યત્ન કરવાથી પણ સાધ્ય થતુ નથી પરંતુ તેને યોગીજન પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિના અનુમાન અને કૌતુકથી જુએ તો તેને બ્રહ્મસુખ કરતા વજનમા હલકુ લાગે છે પછી હે અર્જુન ! તે સ્વર્ગાદિક સુખોના પગથીઆ કરી-અર્થાત્ તેની પાયસાડી કરી-તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ આરૂઢ થાય છે" સ્થાવર જંગમના મુખ્ય સ્વામી બ્રહ્મદેવ અને શંકર જેવાને પણ જે આરાધનીય છે જે યોગીઓની ભોગ્ય વસ્તુ છે જે આદ્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ છે જે પરમાનંદની કેવળ મૂર્તિ છે જે વિશ્વાંતર્ગત સર્વ પ્રાણીનુ જીવન છે જે સમગ્ર જ્ઞાનનો આત્મા છે, જે યાદવોના કુળદીપક છે એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તેઓ અર્જુન પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યા. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે;-કુરુક્ષેત્રની જે કથા સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે તે હવે આગળ સાંભળો (૨૭૧)

अध्याय ९ मो

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે -હે શ્રોતાજનો 'સાંભળો' હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સ્પષ્ટ કહુ છુ કે તમે કેવળ આ તરફ લક્ષ આપશો તો સર્વ સુખોને પાત્ર થશો પરંતુ આપ સર્વજ્ઞોની સભા સમક્ષ આ શબ્દો હુ કાંઈ ગર્વપૂર્વક ઉચ્ચારતો નથી તમે લક્ષ આપો એમ મારી તમારા પ્રત્યે લાડઘેલી વિનતિ છે કારણ કે આપના જેવા સુતપન્ન ,ભંડાર પ્રાપ્ત થતા 'લાડકપણુ' નામની જે વૃત્તિ છે, તેના 'લાડકોડ' પણ પૂર્ણ થાય છે અને મનોરથની સુકાઈ ઇચ્છા તૃપ્ત થાય છે આપની કૃપાદૃષ્ટિની શીતળતાના બહારથી પ્રસન્નતાના છોડ લીલા છમ બની ગયા છે અને તેની શીતળ છાયા નીચે પરિશ્રમિત થયેલા

[illegible] વિજ્ઞાપ્તિ કરું છું મહારાજ! આપ તો મુખામૃતના નિધિજ [illegible] માગી ઈચ્છા પ્રમાણે તેમાં વિભાગ કરી ઠરો થાઉં એવી આપ [illegible] આ મુખામૃતનો આસ્વાદ લેવાને માટે [illegible] વિનતિ [illegible] માટે તૃપ્ત ક્યાં થતું વાઉ? બાળકના [illegible] બોલોથી [illegible] ચાલવાથી જે પ્રમાણે માતા [illegible] સામે [illegible] પ્રમાણે આપ [illegible] પ્રસન્ન છો એવા માટે જ [illegible] વિનતિ કરું છું નહિતર આપના જેવા સર્વજ્ઞ [illegible] શ્રોતાઓને [illegible] તેમાંથી કઈ નવીન સમજવાનું છે કે? [illegible] [illegible] ગમે તેવડું મોટું હોય [illegible] પડશે કે? અમૃતરૂપી પાત્રમાં પીરસ [illegible] છે? શીતળ કિરણોના રાશિ ચંદ્રને [illegible] મુખ્યત્વે [illegible] અથવા [illegible] શકે ખરું કે? [illegible] લેવાની શી જરૂર? સમુદ્ર કયા [illegible] બીજા [illegible] સમાશે? તેમજ [illegible] તમે બોલી ઉઠો કે "વાહ! [illegible] [illegible] છે? ત્યારે તો ભલે [illegible] તથાપિ ભક્તિથી આવી ઘટનાઓ [illegible] માટે [illegible] પ્રકાશમય બના [illegible] ઉતારતી કે? કિંવા [illegible] આપતા કે? હે સજ્જનો! આપ [illegible] અવતાર છો અને હું તો કેવળ ભક્તિથીજ [illegible] માટે [illegible] મારા બોલરૂપી [illegible] [illegible] બેસી પોતાની [illegible] આપના મોંમાં કોળીઓ આપે છે [illegible] માટે પોતાનું મોં આગળ કરે છે [illegible] આપની [illegible] પડે વિનોદમય વર્તન રાખું છું [illegible] આપને [illegible] થતા એકાએક એવો પ્રેમનો ગુણ [illegible] આપ [illegible] અભિમાન રાખી મને અનેક [illegible] [illegible] આપને વિશદ [illegible] છે ત્યારે જે પ્રમાણે ગાયને [illegible] પ્રમાણે જ મનુષ્ય અત્યંત પ્રિય હોય છે

તેના કપટો પ્રેમ કિંચુલ વૃદ્ધિને પામે છ માટે મુજ આપના તેતના ર દોષી આપનું નિદિત ઋતુજા આર ન થાય એમ આપી તેર ન્ય પો હવે આપી મહતિ જ્ઞાન ન આ નત્રમ. દેવાને પાન ન. ા છે કે કિવ પવન દુહા માર કા તિ આપ છ કે તેમજ આ ાતા તેણી મદમ મ ન છે કે ? આમા પ્રાચીન પાન્ડુ રસુ પ નુ નથી અને આપણુ નિવાર દેવા પદે પણ ના વિવિધી પ્રયત્ન કર્યા કરવું નથી તેજ નમા, આપ ઘારેનિ અન ન માં આપણ ન અન્તરીન થાને [illegible] નાની પ. છ આનુ' કની આ ા વહેંલા નહિ કૃતિ દેવદીન પેનાની આપ નિદા છે છ દેવા ઉદય ને મારી આશા રપટ ે વાના આ ાએ. અધિકાર છે કે ? વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા ર ન પણ કવિઓની આ ઘણી કહેવા છે પણ છ અને તે આ ઘા છે છે કે આપના નમન સમેતનુ હેનું નાનુ ન ઠીક આપની પ્રીતિ નપાતન આવી માટે નવ નકહ્રા પણ વિદ્ય કોનો દ્વારા આન અનુન ે ના પણ અધિક જીવન હેના નજાધાનથી આ ર અનો ધન પુષ્ટિ આપે ન જ્યારે આપની દૃષ્ટ હરિરૂપી નહિ માના દર પૂર્ણ રીતે થઈ ત્યા મારી બુદ્ધિ પી સૂક્ષ્મ વાનાશથી પાન પાત્ર ખાટી આપ એ દાર્શન કૃતિ થા ણ ા ઠે ના મ કે ન ધરેતુ નાન પૃ ગુણ ધર્ષ અને વનુત્વ ધી પનોને નવધાન રૂપી આ ા મ ર તો તન મયેક અક્ષ પો આવવન અધ પી પુષ્ટિ મનોર આથ ને દ દ આકાર પ-ઘાની થાર જુન છ હવે આકાર પટની નાનિક તમસા નદ દેવ નદ નોકર છે અને બુદ્ધિને નાના પ્રકારના અભિપ્રાયો રચવા લા છ માટે નવાદૃપી અનુકૂળ પવન થાવા લા ાન. વાળાના દુકાર ઘમ. સત્પતિઆરૂપી મંધ ભરાઈ આવ છ અને એ ધેનાનુ દુકાર ર ાપ તો વસ્તુત્વનો આમેડો વર પર જ ગી જાય છે આહા ! નદ્દાન મસ્તિન નયદાજુ છે એ ર ન નન્ય છે પરંતુ તામ રવની શક્તિ આવ નક નદ્દેમાત્ર છે માટે ધીરા સિવાય વન ના' કાઈ ઉપાય જ નથી અમને મિષ્ટ અન્યોને આર ન ? ' એવી વિનતિ દુઃખને ભાનારાઓ પ્રત્યે કરવી પડે છે કે ? તેજ પ્રમાણે દેવતાથી પુરાતનોને અમને ઉત્તમ રીતે નચાવજો એવી વિનતિ સૂત્રધાર પ્રત્યે કરવી પડે છે કે ? ત સૂત્રધાર પુરાતનોને જે ન ચાવે છ તે શું તેમના સ્વાર્થને માટે નચાવે છે ? નહિ જ તે પોતાની કુતૂહલ આનંદને માટે જ તેમને નચાવે છે, તે પ્રમાણે હું તો એક પુતળી છું આપ જેમ ચલાવશો તેમ ચાલીશ

માટે મારી પાસે એમ બોલાવો અને તેમ બોલાવો એવી ખટપટ મા કરવાની શી જરૂર ? તે વખતે ગુરુ શ્રી નિવૃત્તિ રાજ કહે છે—"તા આટલું વ્યાખ્યાન શા માટે કરવું જોઈએ ? તારો સર્વ અભિપ્રાય અ સમજી ગયા છીએ. માટે હવે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે કહ્યું હોય શ્રોતાઓને કહી બતાવ એટલે થયું" આ વચનો સાંભળી નિવૃત્તિ દાસ જ્ઞાનદેવ સંતોષ પામી મહદ્ ઉલ્લાસથી બોલ્યા—ઠીક મહારાજ સાંભળો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા કે —(૩૩)

भगवानुवाच । इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી કૃષ્ણ કહે છે—હવે જે જાણવાથી તું આ અશુભ સંસારમાંથી મુક્ત થઈશ, તે અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન નિર્મત્સર એવા તને હું વિજ્ઞાનસહિત કહું છું (૧)

ટીકા —હે અર્જુન ! મારા અંતઃકરણમાનું અતિ ગુહ્ય જ્ઞાન તને પુન કહી બતાવું છું તને હું શા માટે કહું છું ? કારણ એજ કે તું સમજુ છે અને કેવળ આસ્થાની મૂર્તિ છે સ્તનમાં દૂધ સંચિત થયેલું છતાં સ્તન પોતે તેનો આસ્વાદ લઈ શકતું નથી અને તેનું અનન્ય ભાવથી પાન કરનાર વત્સની માતાને ઈચ્છા હોય છે વળી કોઠારમાંથી બી કાઢીને તૈયાર કરેલી જમીનમાં ઓરવામાં આવે તો તે વ્યર્થ ગયું એમ કહેવાશે કે ? એટલા માટેજ પ્રશસ્ત અંતઃકરણનો શુદ્ધ બુદ્ધિનો, નિંદા ન કરનારો અને એકનિષ્ઠ ભક્ત હોય તો તેને ગુપ્ત વાત પણ આનંદથી કહેવી જોઈએ હવે તને તે ગુહ્ય વ્યાપચિ જ્ઞાનસહિત બ્રહ્મજ્ઞાન કહું છું પરંતુ ખરું અને ખોટું નાણું ભેળ થઈ જતાં તેને જુદું કરવામાં આવે છે, કિંવા રાજહંસ પોતાની ચાંચની માલુમી કરી ક્ષીર અને નીર જુદાં કરે છે, તે પ્રમાણે આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સ્પષ્ટ વિભાગ કરીને હું તને બતાવું છું હોતર અને ધાન્ય ઉપણવાને માટે પવન આગળ ધરવામાં આવે છે એટલે સહેજ ધાન્ય અને ફોતરાં જુદાં થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તે જ્ઞાન જગતની સાથેજ સંસારનો નાશ થઈ મોક્ષપદ પર મુમુક્ષુ જનને પટ્ટાભિષેક થાય છે (૪૬)

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] સર્વ સુદોમાં [illegible] છે, [illegible] છે પવિત્ર છે અને [illegible] અનુભવમાં આવી શકે એવું ધર્માનુકૂળ, સુખપૂર્વક [illegible] અને અવિનાશી છે (૨)

ટીકા — [illegible] સર્વ [illegible] મુખ્ય છે, [illegible] સ્વામી છે [illegible] પવિત્ર [illegible] છે [illegible] અને [illegible]

[illegible]

अश्रद्दधाना पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मा निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

શ્લોકાર્થ — [illegible]

ઉપપાદન મેં તને પૂર્વે (અ ૭ શ્લો ૧૨) કહ્યુ જ છે માટે હું તે વાત અહીંઆ બોલીશ નહિ હવે તારી દૃષ્ટિનો પ્રવેશ મારા યથાર્થ સ્વરૂપમા થવા દે (૭૦)

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावन ॥५॥

શ્લોકાર્થ —અને ભૂતો મારામા નથી, એવી મારી ઈશ્વરી અદ્ભુત ઘટના જો. હું ભૂતોનો ધારણ કરનારો હોવા છતા ભૂતોમા હું રહેતો નથી, અને મારો આત્મા ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને સરક્ષણ કરે છે

ટીકા —માયાથી પર એવા મારા સ્વરૂપને કલ્પનાથી પર થઈને જોવાથી "મારામા સર્વ ભૂતો છે," એવુ મે જે તને કહ્યુ છે તે પણ મિથ્યા છે એમ તને જણાશે. સંધ્યા કાળમા જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુઓ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી અંજિત હોય એવા સંધ્યારૂપી અવસ્થામાં જ હું અખંડ હોવા છતા, ભૂતો મારાથી પૃથક્ દેખાય છે જેમ માળામાથી સર્પની ભ્રાંતિ દૂર થવાથી માળાજ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમ તે સંકલ્પની સંધ્યા અતીત થઈ એટલે મારૂં અખંડિત સ્વરૂપજ અવશેષ રહે છે એની પ્રતીતિનું કારણ માત્ર દશાનો સંકલ્પજ છે આગર, મગર વગેરે શું જમીનમાથી નીકળે છે? કુંભારની બુદ્ધિથીજ તે સર્વ તૈયાર થાય છે સમુદ્રના પાણીમા શું તરંગોની ખાણ છે? શું તે કૃત્ય પવનનું નથી? કપાસના ગર્ભમા શું કાપડની ગાસડીઓ ભરી મૂકી છે? વાપરનારની સમજ રચિતજ કપાસમાથી કાપડ બનવાનું કારણ છે સુવર્ણમાથી દાગીના બનવાથી કાંઈ સુવર્ણપણુ નષ્ટ થતું નથી એ તો એનામાની કલ્પનાથીજ તે દાગીના દેખાય છે શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ કિંવા દર્પણમા દેખાતુ સ્વરૂપ એ આપણા બોલવાનું અને જોવાનુંજ પરિણામ છે કે તે મૂળથીજ ત્યા હોય છે? તેજ પ્રમાણે મારા નિરુપાધિક સ્વરૂપમા ભૂતોની કલ્પનાને લીધેજ ભૂતોનો આભાસ થાય છે તે કલ્પના કરનારી પ્રકૃતિ શાંત થઈ એટલે મારૂ નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપજ સ્પષ્ટ દેખાય છે કુંદડી ફરતા આપણને ચક્કર આવે છે ત્યારે આપણી ચારે તરફના ડુંગર વગેરે ફરતા માલૂમ પડે છે તે પ્રમાણે આપણા મનમા કલ્પના ઉત્પન્ન થવાથી અખંડબ્રહ્મસ્વરૂપમા ભૂતોનો ભાસ થાય છે આ કલ્પનાનો ત્યાગ કરીને જ્યારે આપણે જોઈએ ત્યારે તો હું ભૂતોમા છુ અને ભૂતો મારામા છે એવી કલ્પના સ્વપ્નમા સુદ્ધા આવતી નથી માટે હે પ્રિય

કહું છું હે ધનંજય! ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે અવસ્થાનું
કારણ કેવળ માયા જ છે (૯૭)

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

શ્લોકાર્થ — હે અર્જુન! સર્વ ભૂતો કલ્પને અંતે મારી
પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે અને કલ્પના આરંભમાં હું પુનઃ તેમને ઉત્પન્ન
કરું છું (૭)

ટીકા — આ માયાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને તે બે
પ્રકારની છે એમ તને પૂર્વે (અ. ૭ શ્લો. ૪ ૫) કહ્યું છે એક
તો ભેદભાવથી આઠ ભાગમાં વિભક્ત છે અને બીજી જીવરૂપ છે હે
પાંડવ! આ પ્રકૃતિનો સર્વ વિષય તે પૂર્વે વર્ણવ્યો છે માટે તે
વિષે પુનઃ પુનઃ બોલવાનું પ્રયોજન નથી. મહા પ્રલયને અંતે આ સર્વ
ભૂતો મારી પ્રકૃતિરૂપી અવ્યક્તમાં લય પામે છે ગ્રીષ્મઋતુના અંતિમ
ભાગમાં જે પ્રમાણે ધાન્ય બીજ સહિત ભૂગર્ભ થાય છે, કિંવા વર્ષા
કાળ તમામ થયા પછી શરદઋતુના આભામાં વર્ષ વાદળો આકા-
શમાં જ લય પામે છે અથવા આકાશમાં તેજાણુમાં જે પ્રમાણે વાયુ
ભેજ આવીને વિલીન થાય છે કિંવા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા
તરંગો પાણીમાં જ નષ્ટ થાય છે, અથવા મનુષ્ય જાગૃત થતાં તેના
સ્વપ્નનાં સ્વપ્નો મનમાં જ લીન થાય છે તે પ્રમાણે મહા પ્રલયને
અંતે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ ભૂતો પ્રકૃતિમાત્ર થઈ રહે છે
પછી સૃષ્ટિના આરંભમાં પુનઃ તેમને હું નિર્માણ કરું છું એવું
શાસ્ત્રનું જે કથન છે, તે વખતે ખરી સ્થિતિ શું છે તે તને કહું છું
શ્રવણ કર (૧૦૫)

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुन पुन ।
भूतग्राममिम कृत्स्नमवश प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

શ્લોકાર્થ — હું મારી પોતાની પ્રકૃતિનું અવલંબન કરી સ્વભા-
વને અધીન એવો આ સર્વ ભૂતસમુદાય પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન
કરું છું (૮)

ટીકા — હે અર્જુન! મારી પ્રકૃતિનો જ્યારે હું સ્વીકાર
કરું છું, ત્યારે વસ્ત્ર વણતાં જે પ્રમાણે તંતુ સમુદાયથી
ર ઉદાન ગાલ બને છે અને પછી તે વસ્ત્રના ખૂણામાં

નાની નાની ચોકડીઓ તૈયાર થઈને પછી વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે, તે પ્રમાણે આ પંચમહાભૂત રૂપી કાર્યનું ઉપાદાન કારણ એ પ્રકૃતિજ હોય છે જે પ્રમાણે મેળવણ નાખવાથી દૂધ જામવા માંડે છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ પણ સૃષ્ટિમાના આકારો ધારણ કરવા લાગે છે જે પ્રમાણે પાણીના યોગથી બીજને અંકુર ફુટી તેમાથી વૃક્ષ થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિનો પ્રસાર થાય છે ફલાણું શહેર અમુક રાજાએ વસાવ્યુ એમ કહેવામા આવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક જોતા તેમા રાજાના હાથને કાંઈ મહેનત પડે છે કે? જેવી રીતે મનુષ્ય સ્વપ્નાવસ્થામાથી જાગૃતાવસ્થામા આવે છે તેવી રીતે હુ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરૂ છુ હે પાંડુસુત! સ્વપ્નાવસ્થામાથી જાગૃતાવસ્થામા આવતા થાક લાગીને પગ દુખે છે કે? કિંવા તે સ્વપ્નાવસ્થામા હોય છે ત્યારે તેને કાંઈ શ્રમ પડે [redacted] કે? કહેવાનુ એજ છે કે આ ભૂતસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવામા મને કાંઈ શ્રમ પડતો નથી જે પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞામા રહેલી પ્રજા પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે પોતપોતાના વ્યાપાર ચલાવ્યે જાય છે, તે પ્રમાણેજ માત્ર મારો અને પ્રકૃતિનો સંબંધ છે બાકી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ સર્વ વ્યાપાર તેનાજ છે પૂર્ણિમાના ચંદ્રને જોતાજ સમુદ્રમા અપાર ભરતી આવે છે, પરંતુ હે અર્જુન! તે માટે ચંદ્રને કાંઈ શ્રમ પડે છે કે? લોખંડ જડ હોવા છતા પણ લોહચુંબક નિકટ હોય તો તે હાલે છે, ત્યારે શુ લોહની પાસે રહેવામા લોહચુંબકને કાંઈ પરિશ્રમ પડે છે? આ પ્રમાણે હુ પ્રકૃતિનો અંગીકાર કરૂ છુ એટલે આપોઆપજ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થવા લાગે છે હે પાંડવ! આ સર્વ પ્રાણીસમુદાય પ્રકૃતિને આધીન છે જે પ્રમાણે બીજમાથી વેલી પત્રો આદિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભૂમિ સમર્થ છે, અથવા બાલપણ, તારુણ્ય તથા વૃદ્ધપણ એ અવસ્થાઓનુ દેહજ મુખ્ય કારણ છે, કિંવા આકાશમા મેઘપંક્તિ ઉત્પન્ન થવામા જે પ્રમાણે વર્ષાકાલ કારણ છે, કિંવા સ્વપ્નનુ કારણ જે પ્રમાણે નિદ્રા છે, તેજ પ્રમાણે હે નરેંદ્ર! આ સર્વ પ્રાણીસમુદાયનું પ્રકૃતિ એ મુખ્ય કારણ છે સ્થાવર જંગમનું, સ્થૂલ સૂક્ષ્મનું, અને વધારે શુ કહુ? આ સર્વ જગતનું મૂળ કારણ પ્રકૃતિજ છે માટે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ અને પાલન કર્તૃત્વ મારી પાસે આવતુ નથી. (મારામા નથી) પાણીમા ચંદ્રનો પ્રકાશ વેલીના વિસ્તાર જેવો લાગે છે તેની ઉત્પત્તિ કાંઈ ચંદ્રે કીધી નથી, તેજ પ્રમાણે આ કર્મો મારામાથી ઉત્પન્ન થવા છતા તે મારાથી દૂરજ છે (૧૨૩)

છે ... ઉદયમતિ મ. શ્રી ... થી નિવાન ... છે અને ... નિવૃત્ત થાને જોઈ છે તમને તો ઉપર્યુક્ત નિવૃ... ... ત્રણે ... થાવ તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ... પણ ... તેન ... છોડી દેવાની ... ના ... તમે ... નમાં ... (માતાનો ...) ... માત્ર ... જેમને ... હોય અને ... સા મ. ... નહિ ... એવી આશા થવી એ પણ ... નથી ... છે ... નિવૃત્ત આપ્યો તે નિવૃત્તિ ... ઉપર ... લાગ્યો.

... ... છતાં ... તેની ... થયા ... તમને ... ઉત્પન્ન થયેલ તે ... શું ? ... પોતાના ... હોય ... ન ... માધવ ... પ્રમાણ વર્ણન કરે છે

બીજો નિવૃત્તિ ન પહોંચ્યે પ્રવૃત્તિ માની ।
એથી અખંડ સ્વસુખાભૂત ... યોગી ॥
શ્રી જ્ઞાનદેવ ... ।
... પ્રભુ ... ॥ ૧ ॥
... ।
... ॥
... ।
... ॥ ૨ ॥

[illegible]

તેના ગમે તેટલા પ્રતિબિંબો દેખાય પણ જ્ઞાની પુરુષો તો સૂર્યના એકત્વ પ્રતિજ લક્ષ આપે છે જેની દ્રષ્ટિ કાલ્પ ચઢેલી હોય છે તે કાયના દર્શનથી જરા પણ આશ્ચર્ય પામતો નથી પ્રતિબિંબનુ અધિષ્ઠાન જે પ્રમાણે બિંબજ હોય છે, વિવિધ અલંકાર જેમ સુવર્ણરૂપજ હોય છે અને પટ જેમ તંતુ રૂપજ હોય છે તેમ નામરૂપાત્મક જગત પણ એક પરમાત્મસ્વરૂપજ છે " વિવિધ સૃષ્ટિના ગર્ભમા ઓતપ્રોત ભરેલા ચૈતન્યની સાથે તન્મય થયેલા જ્ઞાનેશ્વરની દ્રષ્ટિ પાડામા અને પોતામા કાંઈ પણ ભેદ જોઈ શકી નહિ જ્ઞાનેશ્વરના અંતરમા જે આ અભેદભાવની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તેની પ્રતિતી પૈઠણના બ્રાહ્મણોને શીઘ્રજ થઇ તે એવી રીતે કે પડી પૈઠણના માણસે પાડાની પીઠપર ત્રણ ફટકા માર્યા કે તરતજ જ્ઞાનેશ્વરની પીઠપર તેના સોળ ઉઠયા અને તેમાથી રક્તપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો આ ઘટના જોતાજ સર્વ સભાસદોએ આશ્ચર્યથી મુખમા આંગળા ઘાલ્યા

પરંતુ આટલાથીજ પત્યુ નહિ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ હજી તો એક બીજો મોટો ચમત્કાર બતાવવાના હતા બ્રાહ્મણોને વંદન કરી તેઓ આપેગાવ તરફ જવાને માટે ગોદાવરીના તીરપર બેઠા હતા અને પુષ્કળ બ્રાહ્મણો આ બાલયોગી તરફ કૌતુકથી જોતા જોતા તેમની પાછળ ગયા હતા કેટલાકો તો હજી તેમના તરફ ઉપહાસ દ્રષ્ટિથી જોતા હતા તેમાનો એક તરુણ મશ્કરી કરવાના ઇરાદાથી બોલ્યો કે "તારે જો તારૂ સર્વ કુળ પાવન કરવુ હોય તો આ પાડાના મુખમાથી વેદ બોલાવ" આ શબ્દો સાભળતાજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઉઠીને ઉભા થયા અને બ્રાહ્મણોને અભિવંદન કરીને વિનયથી બોલ્યા "આપ ભૂદેવ છો આપના મુખમાથી જે શબ્દો નીકળે તે નિષ્ફળ થશે નહિ" એમ બોલી તેઓ પાડાની પાસે ગયા અને તેના મસ્તકપર તેમણે પોતાનો જમણો હાથ મૂકયો એટલે તરતજ તે પાડાના મુખમાથી વેદની ઋચાઓ બહાર પડવા માડી ! પછી શુ પૂછવુ ? આખા ગામમા કોલાહલ મચી રહ્યો અને સર્વ માણસો ગોદાવરીના તીરપર એકઠા થયા જ્ઞાનેશ્વરનો જમણો હાથ પાડાના મસ્તકપર છે અને તેમની આસપાસ હજારો બ્રાહ્મણો એકઠા થયા છે પાડાના મુખમાથી વેદની ઋચાઓ નીકળ્યા કરે છે અને બ્રાહ્મણો આશ્ચર્યચકિત થઇ તે સાભળે છે આ અપૂર્વ દેખાવ શકે ૧૨૦૯ ના માઘ શુદી પંચમીને દિને પૈઠણમા ગોદાવરીના તીરપર બન્યો હતો આ પ્રમાણે પાડાના મુખદ્વારા એક પ્રહર સુધી વેદઘોષ સાભળીને બ્રાહ્મણોને નિશ્ચય થયો

કે જ્ઞાનેશ્વર સાક્ષાત્ વિષ્ણુનો અવતાર છે શુદ્ધિપત્ર માગવા આવેલા બાળકો કેટલી ઉચ્ચ કોટીના છે અને એમની આગળ આપણી યોગ્યતા કેવી તુચ્છ છે તે સર્વ તે બ્રાહ્મણોને હવે સમજાયું અને તેથી તેઓ પોતાની વિદ્વત્તાનો ગર્વ ત્યજીને જ્ઞાનેશ્વરાદિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને 'આજ સુધી જે ઘટના કોઈએ દેખી કે સાંભળી નથી તે આજે અમે નયનથી પ્રત્યક્ષ જોઈ' એવો ઉદ્ગાર તેઓના મુખમાંથી નીકળવા લાગ્યો.

જ્ઞાનેશ્વરનું આવું અલૌકિક બ્રહ્મતેજ જોઈને પૈઠણવાસી બ્રાહ્મણો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. આ બ્રાહ્મણો કર્મનિષ્ઠ હતા પરંતુ અકર્તૃત્વ સ્થિતિનો તેમને બોધ થયો ન હતો. તેઓ શબ્દશાસ્ત્ર જાણતા હતા, પરંતુ વિધિનિષેધ જ્યાં પાંગળા બની જાય છે તે અવસ્થાનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો ન હતો. જ્ઞાનેશ્વરરૂપી આરસીમાં તેમણે પોતાના સ્વરૂપ જોયાં તો તેમને તે ઘણાં બેડોળ દેખાયાં. તેમને લાગ્યું કે આપણે વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયનજ માત્ર કર્યું. વેદ જેનો નિશ્વાસ છે તેને તો આપણે ઓળખ્યો નથી. બ્રહ્મને જાણે તેજ ખરો બ્રાહ્મણ છે. સ્વરૂપાનુભવ તો આપણને થયો નથી અને મિથ્યા બડબડાટ કરી ઉદરપોષણ માટેજ આયુષ્ય વ્યર્થ ગુમાવીએ છીએ એમ તેઓ પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યા અને પછી સર્વ એકે અવાજે બોલી ઉઠ્યા કે—

એમના વંશને ધન્ય છે! એમના કુળને ધન્ય છે! એમના પુણ્યને ધન્ય છે! એમના શીલને ધન્ય છે! એમના જન્મને ધન્ય છે!

ત્યાર પછી નિવૃત્તિનાથ કેટલાક દિવસ પૈઠણમાં રહી પૈઠણવાસીઓને બ્રહ્મજ્ઞાનનો માર્ગ બતાવતા રહ્યા. તેઓ ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ ગીતાદિ અધ્યાત્મ ગ્રંથપર પ્રવચન કરતા. રાત્રીની વખતે હરિકીર્તનનો રંગ જમાવતા અને દિવસે વેદાન્ત વિષયક ગ્રંથોનું શ્રવણ મનનાદિ કરતા. પૈઠણમાંજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આચાર્યના ભાષ્ય, [illegible], યોગવાસિષ્ઠ, ઇત્યાદિ ગ્રંથો વાંચ્યા અને પાછળથી રચવાના ગ્રંથોની ભૂમિકા તૈયાર કરી. માત્ર ગ્રંથાધ્યયનથી પ્રજ્ઞાવંત થનાર લૌકિક વિદ્વાનોથી તેઓ જુદીજ કોટિના હતા. ગુરુકૃપાથી પ્રથમ સ્વાનુભવસંપન્ન થયા પછીજ તેઓ ગ્રંથનિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા હતા. સામાન્ય પંડિતો ગ્રંથાધ્યયન પછી અર્થાત્ પરોક્ષજ્ઞાન લીધા પછી અપરોક્ષાનુભવ લે છે પરંતુ શંકરાચાર્ય કિંવા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જેવા મહાત્માઓ તો પ્રથમજ ગુરુકૃપાથી અપરોક્ષાનુભવ સંપન્ન થાય છે અને પછી સ્વાનુભવ દૃષ્ટિથી અધ્યાત્મ ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરે

બુદ્ધિની દૃષ્ટિથી અર્થનિરીક્ષણ કરવાનું કાર્ય તમે અમે સર્વ જણ કરીએ છીએ, પણ સ્વાનુભવની દૃષ્ટિથી અર્થાવલોકન કરનાર આવા મહાત્મા તો વિરલ જ હોય છે.

પાડાના મુખે વેદોચ્ચાર કરાવ્યાનો બનાવ પ્રત્યક્ષ જોઈ અનેક લોકોમાં જ્ઞાનેશ્વરાદિ મહારાજ તરફ સદ્ભાવ જાગૃત થયો, તોપણ [illegible] તેવા [illegible] થોડાક હોય છે. કુટિલ અને કુમાર્ગી મનુષ્યો જ્યાં ત્યાં રહ્યા હોય છે. પૈઠણમાં પણ આવા કુટિલો થોડા ન હતા. [illegible] ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ જોયા છતાં તેવા લોકો બોલવા લાગ્યા કે "એ મલિન વિદ્યાની સાધના વડે યા જાદુમંત્રથી આ ચમત્કાર બતાવવામાં આવ્યો છે. સંન્યાસીમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમી થનારનાં આ છોકરાં છે, પણ એવું ન જોઈએ, તેને બદલે લોકો ઉલટા આ [illegible] છે! પણ ચાલો હશે હવે આપણે સર્વ [illegible] જે બ્રાહ્મણને ઘેર એ ચાર જણ ઉતર્યા છે તેને ત્યાં [illegible] આપણને આમંત્રણ આવે તે વખતે આપણે તેને કહેવું કે, સંન્યાસીનાં છોકરાંને પોતાને ઘેર ઉતરવા દીધેલાં હોવાથી તું નાતબહાર છે માટે અમે તારે ત્યાં આવીશું નહિ" તેઓનો આ વિચાર કરતાં નગરના લોકોના જાણવામાં આવ્યો, પણ તેઓ થોડા જ હતા અને [illegible] લોકો ઘણા, એટલે વિરુદ્ધ પક્ષવાળાનું જ [illegible]

જે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ્ઞાનેશ્વર વગેરે મંડળી ઉતરી હતી તે બ્રાહ્મણે શ્રાદ્ધ નિમિત્તે પોતાના નાતીલાઓને આમંત્રણ આપવા [illegible] તે વખતે આ દુષ્ટો [illegible] પ્રમાણે [illegible] દર્શાવી બધા બ્રાહ્મણોએ આમંત્રણ સ્વીકારવાની ના પાડી. કેટલાક વૃદ્ધ અને સમજુ બ્રાહ્મણો જ્યારે તેઓને [illegible] આમંત્રણનો અનાદર કરવા માંડ્યો, પણ તેમનું [illegible]?

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના પાડવાથી તે બ્રાહ્મણ ગભરાયો. પછી તે [illegible] ચિંતા કરતો બેઠો. તેને એવી રીતે બેઠેલો જોઈને જ્ઞાનેશ્વર પ્રભુએ પૂછ્યું કે, તમે આમ ચિંતાતુર કેમ બેઠા છો? મનમાં કાંઈ પણ જાતની શંકા લાવ્યા વગર મને તેનું કારણ કહો. પ્રભુ તમારી ચિંતા [illegible] અમે અહિ તમારે ત્યાં છીએ તેને લીધે જ તમારા પર કંઈ આફત આવી હોય એવું લાગે છે, માટે કૃપા કરીને કહો કે તે શું છે?

આ ઉપરથી તે બ્રાહ્મણે સઘળાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને કહી

[illegible]

સર્વ જ્ઞાનેશ્વર વગેરે બંધુઓને નમસ્કાર કરી અદૃશ્ય થયા. આ બનાવ જોનાર સર્વ તે બ્રાહ્મણોના આમંત્રણનો પોતે અસ્વીકાર કરવા માટે ઘણોજ પસ્તાવો કરવા લાગ્યા. સમજુ હતા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે હવે શું પસ્તાઓ છો? અભાગ્યાને ઘેર કામધેનુ આવીને કહે કે મને દોહી લે-મારું દૂધ લે, પણ તે વખતે તેને મારકણી ગાય સમજીને જેમ હાંકી મૂકે, અથવા ક્ષુધા વખતે અમૃતનો કુંભ પામે આવે તેને પગવડે ઢોળી નાખે, તેમ તમે પણ તે ઈશ્વરમૂર્તિની સાથે બેસવાનો લાભ મળત, તે દુરભિમાનને લીધે તથા કર્મઠપણાના આડંબરને લીધે અને મોટાઈના તોરને લીધે હાથે કરીને ગુમાવ્યો.

સુજ્ઞ વાચક! સઘળાં પ્રાયશ્ચિત્તોમાં પશ્ચાત્તાપ જેવું ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત બીજું કોઈ નથી માત્ર તે ઉત્તમ રીતિથી થવો જોઈએ. તે પશ્ચાત્તાપ જો ગમે તેવા નીચ કોટિના માણસને થાય તો તે પણ પોતાની નીચતા ત્યજી ઉત્તમ ભક્ત બની ભગવદ્ ભજનમાં નિમગ્ન થાય છે, તો અન્ય સાધારણ જનો માટે તો કહેવુંજ શું! નીચકર્મ કરનારને પશ્ચાત્તાપ થતાં તેમાંથી વાલ્મીકિ જેવા જગન્માન્ય ઋષિ બની ગયા એ સત્ પશ્ચાત્તાપનુંજ ફળ છે. પૈઠણ નગરીના કુટિલોને હવે પોતાની વર્તણુક માટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો અને જ્ઞાનેશ્વરજીને શરણે જવાના હેતુથી ભટ્ટજીને બારણાં ઉઘાડવાની વિનતિ કરી. ભટ્ટજીએ બારણાં ઉઘાડી સઘળાંને અંદર આવવા દીધાં એટલે તેઓએ ઘણા પ્રેમભાવથી અને ખરા અંતઃકરણથી શ્રીનિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ તથા મુક્તાબાઈના ચરણમાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કરેલા ચમત્કાર અને તેમની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા જોઈ પૈઠણકરોએ એવો નિર્ણય કર્યો કે 'આ તો મૂર્તિમંત દેવ છે, એમને પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતાજ શી છે? એ તો મૂર્તિમંત જગદ્ગુરુ છે અને જીવન્મુક્ત છે" તેમણે હવે તરતજ નીચલા ભાવનું શુદ્ધિપત્ર લખી આપી નિવૃત્તિનાથને સ્વાધીન કર્યું.

"સ્વસ્તિ શ્રીમાન્ સમસ્ત ભૂમંડળના શણગારરૂપ અને મોટા
"મોટા વિતંડાવાદ કરનાર હાથીઓના કુંભસ્થળને ભેદનાર કુશળ
"સિંહરૂપ, સમસ્ત તત્ત્વને પ્રકાશ કરનાર સદુક્તિ રત્નોના આધાર
"પર્વતરૂપ સમગ્ર શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવાના વહાણરૂપ, નાના દેશોના
"અલંકાર રૂપ સર્વ વિદ્વાનો! પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં વસનારા નમ્ર મસ્તકવાળા
"અમારી નમ્રતાયુક્ત આ પ્રાર્થના આપ સાંભળજો, કે જે અમોએ અતિ
"નિષ્પક્ષપાતપણે અત્યંત અદ્ભુત એવું અને દેવ સ્નેહની સાક્ષીપૂર્વક અમારી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નમાલો સર્વ દેહકાલોથી આ બ્રાહ્મણ નિસ્તાર પામ્યો ત્યાર પછી
"તેને ત્રણ પુત્રો અને એક કન્યા પ્રાપ્ત થયા જેમના નામ અનુક્રમે
'નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાન અને મુક્તાબાઈ કે પુત્રો ઉપનયન
'સંસ્કાર કરાવને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે તે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણમંડળીને સૌમ્ય
"વાણીથી વિનતી કરી કે જે કર્યું તે કર્યું, પણ હવે આપ કૃપા
"મારો દોષ ક્ષમા કરો"

"ત્યારે બ્રાહ્મણોએ એ વિઠ્ઠલપંતને કહ્યું કે પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં જઈ
"ત્યાં ડાહી તારું સર્વ વૃત્તાન્ત તેઓને નિવેદન કર અને તેમની
"પાસેથી શુદ્ધિ મેળવ"

"ત્યાર પછી તે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી, પુત્રોને લઈને પ્રતિ
'ષ્ઠાનપુર તરફ આવ્યો તે પોતાના મામાને ત્યાં ઉતર્યો, તો તેના
'મામાને પણ એનો સંગ ત્યાગ કરવો અને ક્ષમા વ્યવહારથી દૂર થયો."

"હવે જ્યારે એ વિઠ્ઠલના મામા કૃષ્ણાજીને ત્યાં શ્રાદ્ધકાળ
"આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણોએ એને જ્ઞાતિબહાર મૂક્યો અને એને કોઈ
'બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધ માટે ન મળ્યો ત્યારે વિઠ્ઠલના મધ્યમ પુત્ર જ્ઞાનેશ્વર
"પિતૃઓ માંથી સાક્ષાત તેના પિતૃઓને નમન કરી બોલાવ્યા શ્રાદ્ધને
"માટે જ્યારે બ્રાહ્મણ ન મળ્યો ત્યારે આ બ્રાહ્મણ અત્યંત ઉદાસ થઈ
'ગયેલો અને તેના પિતૃઓ પણ સ્વર્ગમાંથી પિતૃલોકમાં વસતા
"તેમના આશ્રમનના તો નબળાઈ શો? પરન્તુ આ જ્ઞાનેશ્વરનું
"અલૌકિક ચરિત્ર જોઈને તે અત્યંત ખુશી થયો

"જ્ઞાનેશ્વર જો કે વિઠ્ઠલપંતના ત્રણ પુત્રમાં વચલો પુત્ર છે,
"તોપણ જેમ ત્રણ દેવમાં પાલનકર્તા મધ્ય પ્રધાન વિષ્ણુ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમ
'તે પણ અતિ ઉત્તમ છે પોતાના કુળની શાંતિને માટે બ્રાહ્મણસમુદા
"યને નમસ્કાર કરનાર આ જ્ઞાનેશ્વરને ગોદાવરીના તીર ઉપર નાતીર્થ
'નામી મશ્કરા બ્રાહ્મણોએ વ્યાભિચાર જનવાની એક મશ્કરી કરતા
પાડાને પાડાના કહ્યું કે, હે જ્ઞાનેશ્વર! તારું નામ જો સાર્થ
"જ્ઞાનેશ્વર હોય અને માત્ર નામનોજ જ્ઞાનેશ્વર ન હોઉં તો આ
"પાડાના અંગ ઉપર માર મારતાં તેનું નિશાન તારા અંગપર થવું જોઈએ
એમ કહતાજ બ્રાહ્મણોએ પાડાના ઉપર ત્રણ પ્રહાર કર્યા, જે જ્ઞાને
શ્વરની પીઠ ઉપર એ જાણે ચિકાશ વાની છે એમ સૂચવી રહેલા
વાલ્વાળ ત્રણ સાળ ઉઠ્યા"

"પછી એ પાડાને પોતાના કુળની શુદ્ધિ માટે સમજાવતા
પાર કરાવ એમ કહેતા જ્ઞાનેશ્વરે તે મહિષના મસ્તકપર હાથ મૂક્યો

"અને તેને પ્રથમ વેદની ખાણ બનાવ્યો. ગોદાવરીની તીર ભૂમિ ઉપર 'વિદ્વાનોને હર્ષ ઉપજાવે એવા પદ, મન ઇત્યાદિ અલંકારયુક્ત પૂર્વક 'પંડિતોને પણ ન આવડે એવા રહસ્યાર્થ પ્રથમ બ્રાહ્મણોના દેખત 'તે પાઠ કરવા લાગ્યો કેવી આશ્ચર્યની વાત!'"

'આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરના અદ્ભુત આશ્ચર્ય મોટા મોટા પંડિતો 'એ જોયા અને પછી અહિં નગર બ્રાહ્મણોએ મળીને નિર્ણય કર્યા પ્રમાણે આ શુદ્ધિપત્ર તેઓને અમે શુદ્ધ અન્તઃકરણપૂર્વક સમર્પણ 'કરીએ છીએ.

'મુમુક્ષુઓનો મોટો ભાઇ (આ જ્ઞાનેશ્વર) જ્ઞાનેશ્વરના મર્મ સર્વ લોકોને સુખ આપવાને સમર્થ છે અને પોતાનું હિત સાધવાની ઇચ્છા હોય તો જ્ઞાનશૂન્ય પુરુષોએ તેની નિંદા કરવી નહિ. કારણ કે એ મહાન બાજુની વિદ્વાનોને પણ વધ છે એમ. 'નક્કી નથી."

શાલિવાહન શકના ૧ ૧૯ નવ્વાણ નામ સંવત્સર માઘ શુક્લ પંચમીને રોજ પૈઠણના આ શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરીને [illegible] 'જ્ઞાનેશ્વર [illegible] [illegible] કર્યું છે."

પ્રકરણ ૫ મું

[illegible] બ્રાહ્મણોના નિર્ણય, જ્ઞાનેશ્વરીના ભાવાર્થ દીપિકા [illegible]

[illegible] સુધી [illegible] મુમુક્ષુ [illegible] આવી જ્ઞાનેશ્વર [illegible] શુદ્ધિપત્ર [illegible] પોતાની [illegible] વિચાર [illegible]

[illegible]

[illegible]

શ્વર મહારાજના ચરિત્રમાંના કેટલા ચમત્કારો બાજુપર રાખીએ તોપ
તેમણે કોમળ વયમાં એવો અલૌકિક ગ્રંથ નિર્માણ કર્યો, એ શું ક
શું ઓછો છે? ગીતા ઉપર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પરકીય ભાષા
આજ પર્યંત હજારો ભાષ્ય થયા છે, પરંતુ તેમાંનો એક પણ ગ
જ્ઞાનેશ્વરીની બરાબરી કરી શકે એવો નથી. કાવ્યગ્રંથ તરીકે, તત્ત્વજ્ઞા
વિષયક ગ્રંથ તરીકે, ધર્મરહસ્ય કથન કરનાર ગ્રંથ તરીકે, ભાષાગ
તરીકે, સ્વાનુભવયુક્ત ગ્રંથ તરીકે, ગુરુભક્તિના અમૃતરસથી પરિપૂ
થયેલા ગ્રંથ તરીકે અને ઇતર પ્રકારના ગ્રંથ તરીકે તમે જ્ઞાનેશ્વરીનું નિ
ક્ષણ કરશો તો તેની બરાબરી કરી શકે એવો કોઈ પણ ગ્રંથ તમ
જડશે નહિ. જ્ઞાનેશ્વરી પછી અમૃતાનુભવ, ચાંગદેવ પાસષ્ઠી, હરિપાઠ, યોગ
વાસિષ્ઠ, સ્વાત્મપત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથો અને કેટલાક અભંગો જ્ઞાનેશ્વર મ
રાજે રચ્યા છે. શકે ૧૨૧૨માં જ્ઞાનેશ્વરીની સમાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાને
મહારાજ તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા.

યાત્રાથી શ્રી ગુરુ નિવૃત્તિનાથ, સોપાનદેવ, મુક્તાબાઈ તથા
ભક્તો તેમના સહવાસનો લાભ લેવા ઇચ્છતા હતા તે પણ સર્વે નીક
ળ્યા. ચાકણ ગામમાં મહીપતરાવ નામે એક ભાવિક ગૃહસ્થ રહે
હતા. તેમણે તે સર્વેને અતિ પ્રેમથી પોતાને ઘેર રાખી ઉત્તમ ભોજ
કરાવ્યું. તેની કન્યા કૃષ્ણાના રામરાયની સાથે પરણી હતી. તેમ
જ્ઞાનેશ્વરને એવી પ્રાર્થના કરી કે ત્યાં જઈ મારી કન્યાને આપના દ
ર્શનનો લાભ આપશો. જ્ઞાનેશ્વરે આ પ્રાર્થના માન્ય કરી. હવે મહી
તરાવને ઘેરથી સર્વે નીકળ્યા. પંઢરપુરમાં નામદેવ શિંપી અતિ પ્રેમ
અને શ્રદ્ધાળુ ભક્ત છે તથા શ્રી વિઠ્ઠલની સાથે તેમને સખ્ય સુખ
પદ્ધતિનો સંબંધ છે, એમ જ્ઞાનેશ્વર જાણતા હતા. પંઢરપુર જઈ તે
નામદેવને મળ્યા અને પોતાની સાથે તીર્થયાત્રામાં આવવાની તેમ
પ્રાર્થના કરી. નામદેવ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સાથે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્ય

આ સર્વે જણ માર્ગ ક્રમણ કરતા કરતા 'તેરગાવ' મા આ
પહોંચ્યા. ત્યાં ગોરોબા નામે કુંભાર જ્ઞાતિના ભક્ત રહેતા હતા. તેમ
અત્યંત ભક્તિભાવથી આ સર્વ સંતમંડળીનું આતિથ્ય કર્યું. ર
મુકામે નામદેવજી કીર્તન કરતા હતા. નામદેવજીની અનુપમ ભક્તિ
અને પાષાણને પણ દ્રવીભૂત કરી નાખે એવો તેમનો પ્રેમ જો
સંતમંડળીને અતિ આનંદ થતો.

નામદેવને પંઢરીનાથમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. તે સંપૂર્ણ ભ
હતા પરંતુ સર્વાત્મભાવનો ઉદય હજી તેમનામાં થયો ન હતો. તે

હજી સદ્ગુરુકૃપાને પાત્ર થયા ન હતા અને તેમને હજી સત્ય સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થયુ ન હતુ તેમને સગુણ, નિર્ગુણ, દશ્યાદશ્ય વ્યક્તાવ્યક્ત સર્વ શ્રી હરિનાજ સ્વરૂપો છે એવો શુદ્ધ બોધ પ્રાપ્ત થાય એવી શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઈચ્છા હતી

એકવાર ગોરોબાનો ઘડા ઘડવાનો ટપલો હાથમા લઈ મુક્તાબાઈ સર્વ સતો બેઠા હતા ત્યા આવ્યા અને ગોરોબાને પ્રશ્ન કર્યો કે " કાકા, આ શુ છે ? ગોરોબાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો "ઘડો કાચો છે કે પાકો તે એનાથી મને સમજાય છે આ સાભળી મુક્તાબાઈ બોલી " કાકા આ સર્વ માણુસો પણ ઈશ્વરના રચેલા ઘડાઓજ છે તેમા કાચા કોણ છે અને પાકા કોણ છે તે તમે કહી શકશો ? ગોરોબાએ આ શબ્દો સાભળતાની સાથેજ પેલો ટપલો હાથમા લીધો અને તેઓ પ્રત્યેક સતના મસ્તકપર જરા અવાજ થાય તેમ તે મારવા લાગ્યા કોઈ પણ સતે તે માટે બખડાટ કર્યો નહિ પણ નામદેવનો વારો આવ્યો એટલે તેઓ એકદમ બોલી ઉઠ્યા કે "ખબરદાર માર મસ્તકપર ટપલો માર્યો તો' આ શબ્દો સાભળી ગોરોબા નામદેવના મસ્તકપર પ્રહાર કરી બોલ્યા 'સર્વ ઘડાઓમા આ ઘડો કાચો છે' તત્કાળ સમસ્ત સતમડળમા હસાહસ થઈ રહી નામદેવને આ અપમાનથી ઘણુ ખોટુ લાગ્યુ આ ઘટનાનુ તાત્પર્ય મોરોપત નિમ્ન લિખિત સુપ્રસિદ્ધ આર્યામા સમજાવે છે

सद्गुरु-अनुग्रहाविण हरिला तो कठिण सर्वथा पटणें।
गोरा सत परीक्षी मस्तकिं म्हाणुनि मर्व थापटणें ॥

આ પ્રમાણે જ્ઞાનચર્ચા તથા વિવિધ તીર્થોમા સ્નાન, દર્શન અને ભજનમા ક્રમ કરતી ફરતી સત મડળી આગળ ચાલી પ્રભાસ, સોમનાથ, દ્વારકા, ગીરનાર, ડાકોર, ભરુચ ભૃગુ, સિદ્ધપુર, પુષ્કરરાજ, કુરુક્ષેત્ર, જ્વાલાદેવી હરિદ્વાર, ગંગાજી જમનાજી, બદરીકાશ્રમ, ગોકુળ, વૃન્દાવન, કેદારનાથ પ્રયાગ ઈત્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરીને પવિત્ર કાશીધામમા આવી પહોંચી ત્યા વિધિયુક્ત યાત્રા વિશ્વનાથ દર્શન અને ભિક્ષા ઈત્યાદિ કર્યું તથા શ્રીરામ ભક્ત મહાન સાધુ પુરુષ કબીરજીનો સમાગમ કર્યો.

આ વખતે મણિકર્ણિકાના ઘાટપર મુદ્ગલાચાર્ય નેત્ર રહેતા હતા તેથી કાશીમા વૈદિક, શાસ્ત્રી, પુરાણિક ઈત્યાદિક વિદ્વાન લોકોની મોટી ઠઠ જામી હતી. તે મડળમા સર્વ દેવનુ જ્ઞાન છે તે

આપવુ એ વિષે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો આ ટટાનો પા
આનાથી મુકતાચાર્ય એક યુક્તિ શોધી કાઢી તેણે એક
આણી અને તેની સુઢમા એક પુષ્પમાળા આપી, અને જેના ક
હસ્તિની તે પુષ્પમાળા આરોપણ કરે તેની અગ્ર પૂજા કરવી
ઠરાવ કર્યો પ્રત્યેક જણ આ માન મેળવવાને માટે તપી રહ્યો
પરન્તુ જ્ઞાનેશ્વર જમને આ માળા પહેરવાની યત્કિંચિત્ પણ
ન હતી તેમના કઠમાજ તે હસ્તિનીએ અચાનક આવીને માળા
આ ઘટના બનતાની સાથે સતમડળે "પુડલિક વરદે" ના જ
કાશીક્ષેત્ર ગજાવી મૂકયુ જે યથાર્થ શ્રેષ્ઠ હોય છે તે સર્વત્ર શ્રે
પૂજાય એમા આશ્ચર્ય નથી સૂર્યબિબ નાનુ સરખુ દેખાવા છ
તમાશ જેમ સમસ્ત ત્રિભુવનમા પ્રસરી રહે છે, તે પ્રમાણે
મહારાજની વય નાની હોવા છતા પણ તેઓ જ્યા જ્યા જત
ત્યા લોકવદ્યજ થતા ગિરુનુ બચ્ચુ નાનુ છતા અસખ્ય પ
સમુદાયમા સર્વોપરિ પદેજ રહેવાનુ અને નક્ષત્રોના મડળમા
અધ્યક્ષસ્થાન નિશ્ચિતજ રહેવાનુ તે પ્રમાણે સકલ દૈવી સ
અભયાદિ ૨૬ ગુણો જેની સમક્ષ હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા હતા
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સકલ પડિતોની સભામા અગ્ર પૂજાના માન
થાય એ ઘટના સ્વાભાવિકજ છે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનીજ જ્ઞાન
સભામા અગ્રપૂજ્ય થાય એમા શો શક!

આ પ્રમાણે કાશીક્ષેત્રમા મહાન આદરને પ્રાપ્ત થય
પ્રયાગ, ચિત્રકૂટ, અનસૂયા, જગન્નાથ, ભેજનાથ, ૐકારેશ્વર, ઉજ્
ત્ર્યંબક, નાશિક, ત્ર્યબક, પુષ્યસ્તભ, નાગનાથ ઈત્યાદિ અનેક
યાત્રા કરીને મડળી પાછી પઢરપુરમા આવી ત્યાર પછી સર્વે જણ
પોતાને સ્થાને ગયા અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, બધુજનો અને
બાઈ આળદીમા આવી પહોચ્યા

કેટલાક દિવસ પછી આ મડળીની સત્કીર્તિરૂપ ગગાનો
ચાગદેવ નામના એક મહાન સિદ્ધ તાપી નદીના તટપર રહેત
તેના આશ્રમ સુધી પહોચી ગયો આથી ચાગદેવનુ ચિત્ત આર્દ્ર
અને તેઓ આ ચારે મૂર્તિના દર્શન કરવાને માટે મોટા
સહિત આળદીમા આવ્યા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચારિત્રમા આ
દેવનો સબધ ઘણો આવતો હોવાથી આ પછી તેમના વિષે એ
સ્વતંત્ર પ્રકરણ આપવામા આવ્યુ છે

પ્રકરણ ૬ ઠું—ચાંગદેવ ચરિત્ર

અત્રે કહેવું આવશ્યક છે કે ચાંગદેવ નામના અનેક પુરૂષો થઈ ગયા છે તેમ. પણ ચાંગાવટેશ્વર અને ચાંગામુપેશ એ ઉભય ભિન્ન ભિન્ન છે એ વાત ધ્યાન લક્ષમાં રાખવાની છે ચાંગાવટેશ્વરનું તપશ્ચર્યાનું સ્થાન તાપીતટપર હતું પણ તેઓ પુણતાંબામાં સમાધિસ્થ થયા હતા. ચાંગામુપેશ પુણતાંબામાં રહેતા હતા અને ત્યાંજ સમાધિસ્થ થયા હતા. આ રીતે બન્ને ચાંગા એકજ સ્થળે સમાધિસ્થ થયેલા હોવાથી ઉભય વચ્ચેની હકીકત ભેળસેળ થઈ કોઈ સ્થળે મિશ્રિત થઈ ગયેલી છે જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન ચાંગદેવ—ચાંગાવટેશ્વર શકે ૧૨૧૮માં સમાધિસ્થ થયા અને ચાંગામુપેશ ઉર્ફે ચાંગા કેશવ દાસ ૧૪ ૭ માં સમાધિસ્થ થયા. આ રીતે ઉભય કાળમાં બન્ને ઉપરાંત બન્નેનું અંતર છે હવે જ્ઞાનેશ્વરના મંડળમાં સમાવિષ્ટ થયેલા ચાંગાવટેશ્વરના ચરિત્ર તરફ આપણે વળીશું

નારાયણ ડોહ નામનું એક ગામ અહમદનગરની પાસે છે તે ગામમાં એક મહા સાત્વિક યજુર્વેદી બ્રાહ્મણને ત્યાં તેની પરમ સાધ્વી પતિવ્રતા પત્નીને પેટે આ દેવનો જન્મ થયો હતો. ચાંગદેવ સ્વરૂપે ચંગા (સુંદર) હોવાથી તેમનું નામ ચાંગા રાખવામાં આવ્યું તે બહુ બુદ્ધિવાન હતા. એટલા સુધી કહેવાય છે કે બાળપણથી જ તેમની તીવ્ર બુદ્ધિ હોવાથી તે સર્વ સહિત ચાર વેદ, છ શાસ્ત્રો અઢાર પુરાણો મોઢે કર્યા અને મંત્રતંત્રાદિ ચમત્કાર વિદ્યાઓમાં પણ પ્રવીણ થયા તેમની ચાર વિદ્યા અને ચાટક કળામાં નિપુણતા જોઈને લોકો તો એમજ કહેતા કે આ ચાંગા તો બ્રહ્મપતિ જ છે કે શું? ... તેમની ... કોઈ લોકો તેમને ... ... તેમનો પુત્ર ... તેમને ... ... છે કે મંત્રશક્તિ ... ને લીધે પાછા ... ને, વેદાભ્યાસને લીધે વૈદિકોને, ... ને લીધે જ્યોતિષીઓને, ... ને લીધે ... ને ... ને લીધે ... ને અને ... ને લીધે ... ને તે અતિ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ચાગદેવની વિદ્યા જોઈને મોટા મોટા શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો, તાર્કિકો, વૈદિકો, જ્યોતિષી ઇત્યાદિ નાનાવિધ ગુણીજનો વિશેષ વિદ્યાભ્યાસ માટે તેમની પાસે રહેવા લાગ્યા. તેમજ આંધળા, પાંગળા, બહેરા, મુંગા, ક્ષયરોગી, પાંડુરોગી, ઇત્યાદિ અનેક વ્યાધિગ્રસ્ત લોકો પણ પોતાના વ્યાધિનું નિવારણ કરાવવાના ઉદ્દેશથી તેમની પાસેજ રહેતા હતા. કોઈ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી, કોઈ પરદેશ ગયેલો પતિ પાછો આવે એવા ઉદ્દેશથી, કોઈ દ્રવ્યની કામનાથી અને કોઈ સ્ત્રીપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તેમની પાસે આવતા હતા. એ પ્રકારે હજારો આબાલવૃદ્ધ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તેમની આસપાસ એકઠા થતા હતા અને પોતાની તૃપ્તિ કરતા હતા. જ્યાં દ્રવ્ય એકત્રિત થાય છે ત્યાં ખાનાર માણસો પણ પુષ્કળ એકઠા થાય છે આ નિયમાનુસાર ચાગદેવની પાસે પણ બહોળો શિષ્યસમુદાય એકઠો થયો. ચાગદેવની વિદ્યા પરિપૂર્ણ હોવાથી અન્ય કોઈ વિદ્વાન તેમની સાથે વાદ કરીને વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતા નહિ. જે આવતા તે એમજ કહીને જતા કે આ વિદ્યાના સાગરની આગળ અમારા તે શા આશરા ?

દિવસાનુદિવસ ચાગદેવની વિદ્યા અને વય વૃદ્ધિગત થતાં બેઠાં. ત્યારથી પરણાવવાના માગા આવ્યા. પરંતુ ચાગદેવે પોતાના માતપિતાને જણાવ્યું કે 'હું આ જન્મમાં લગ્ન કરનાર નથી. વિદ્યારૂપી પત્નીનિ માનરૂપી સંતતિના ચિન્તા જ એટલો બધો થશે કે, અન્ય સ્ત્રી સાથે પરણીને તેમની સાથે મોહ કરવું થવાનો સંભવ [illegible] ' ચાગદેવનું આ નિશ્ચય જાણીને માબાપે તેમને પરણાવવાની આશા છોડી.

ત્યાર પછી અનેક દિવસ ચાગદેવે મોટા મોટા વયોવૃદ્ધ તપસ્વી બ્રાહ્મણોને એકત્રિત કરીને તેમને પૂછ્યું કે મને આ કયી વિદ્યા શીખવી બાકી છે ? બ્રાહ્મણોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "મહારાજ મંત્ર અને યોગાભ્યાસની આપનામાં ન્યૂનતા છે' આપને જો યોગાભ્યાસ સાધ્ય થશે તો સર્વ સિદ્ધિ આપના ઘરમાં પાણી ભરશે. આપ સુખાસનથી દિવસમાં કરનાર મિત ભોજન કરનાર અને મિત ભાષણ કરનાર છો આ ગુણો જેનામાં હોય તેને યોગાભ્યાસ અસાધ્ય નથી." એટલે આપ મન ગમ્યો. જ્યારે આપ સાધ્ય કરશો ત્યારે આપ [illegible] પણ કરી શકશો.

એ સાંભળી ચાગદેવે કહ્યું "એવા સિદ્ધયોગીનું સ્થળ મને બતાવો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા "એવા યોગીઓ અતિ વિરલ હોય છે અને તેમનું પણ આપના પ્રદેશમાં તો તે મળવા અતિ દુર્લભ

કે તેમ વા પૃથ્વીમાં [illegible] મળે [illegible] આ શબ્દો સાંભળી [illegible] જવાનો વિચાર [illegible] યાત્રા અને યોગવિદ્યાની [illegible] જેવા [illegible] સુધી [illegible] મહેશ [illegible] નમસ્કાર [illegible] શિષ્ય [illegible] જવાને માટે નીકળ્યા.

[illegible] વિદ્વાનોને [illegible] વિદ્યા [illegible] આદિ [illegible] હતી. આથી તેઓ આવ્યા [illegible] તેમનું [illegible] કર્યું તેમણે તેમને [illegible] મુખ્ય સ્થાન આપી [illegible] તેમનો [illegible] હતી.

[illegible]

ાવ્યુ તે દ્વાર ઉઘાડીને તેમા પ્રવેશી થોડેક દૂર જતા
ર દેખાયુ આ દ્વાર ઉઘાડીને ચાંગદેવ આગળ ચાલ્યા
થોડો પ્રકાશ દ્રષ્ટિગોચર થયો તે પ્રકાશ પાસે જઈને
તો ત્યા તેમને એક મહા તેજસ્વી કાંતિવાળા યોગીરાજ
ને બેઠેલા દ્રષ્ટિગોચર થયા આ યોગીરાજનુ દર્શન થતા
ાનદ હૃદયમા સમાતો ન હતો. ચાંગદેવે તે યોગીની
વડે સ્તુતિ કરી મહા પંડિત અને વેદાભ્યાસી એવા
ી સ્તુતિ સાભળીને પ્રત્યક્ષ આદિનાથ શિવની સમાધિ
થાય તો ઇતર માટે તો કહેવુજ શુ ?
યોગીરાજની સ્તુતિ કરી કે તરતજ તેઓ સાવધ થયા
લાગ્યા "હે માનવી ! તુ કોણ છે ? ક્યાથી આવ્યો
ો શો ઉદ્દેશ છે ?" ચાંગદેવ બોલ્યા "મહારાજ ! આ
આપ મહાન પુરુષના અનુગ્રહથી મનુષ્યનુ ભાગ્ય
એવી આપની કીર્તિ સાભળીને આવ્યો છે હવે આ
જ ગણી હઠયોગ તથા રાજયોગનો માર્ગ બતાવશો"
નો કહી ચાંગદેને યોગીરાજના ચરણપર મસ્તક મક્યુ
મા વિચાર કર્યો કે મારે આ છોકરાને ઉપદેશ કરવોજ
" એ વિરક્ત જેવો દેખાય છે આવી ભયંકર વિવરમા
ના ટોડી દઈને એણે પ્રયત્ન કર્યો છે માટે એને યોગ
મા બાધ નથી." આમ વિચારીને તેઓએ ચાંગદેવને
ક પોતાની સામે બેસાડ્યા ત્યારપછી તે મહાત્માએ
ોગની સર્વ કળાઓનુ શિક્ષણ આપ્યુ ચાંગદેવ આમા
ારના અધિકારી હતા, તેથી તરતજ તેમને યોગના
ાઈ ગયા અને યોગસમાધિ લાગી ગઈ આ દેવની આ
તેમના ગુરુ મનમા વિસ્મિત થઈ બોલ્યા "અહા ! આ
ન્ય ! અમને આ ક્રિયા સપૂર્ણ રીતે હસ્તગત થઈ છે
ામ કરવાને માટે અમને કેટલો શ્રમ કરવો પડે છે,
આટલી ત્વરાથી યોગમાર્ગનુ જ્ઞાન થયુ ! ખરેખર આ
ોઈ દેવજ બાળરૂપ ધારણ કરી મારા અનુભાવ
વા આવ્યો છે
ળવવામા આવે છે કે ચાંગદેવની એ સમાધિ ત્રણ
સ્થિર રહી હતી. તે પછી સમાધિમાથી જાગ્રત થઈ
પ્રયાણ કરતા જતા ચાંગદેવની આંખો ત્યા ઉઘડી

ઉત્તમ તેજ ગુરૂપદને યોગ્ય છે એમ માની તે સિદ્ધ યોગી રાજ દોડીને આ દેવનેજ આદરથી નમસ્કાર કર્યા અને યોગવિષયમાં તેમને કંઈક અનુભવો જણાવવાની પ્રાર્થના કરી.

ચાંગદેવે તે સિદ્ધને યોગસમાધિ વિષે પુષ્કળ અનુભવ દેખાડ્યો. તે જાણી તે યોગીરાજને નમન કરી શિષ્યની બરાબર નીકળ્યા. યોગી રાજે પણ શિષ્યભાવ ધારણ કરી તેમની સાથે આવવા [illegible] કરી. ત્યારથી તેમને સાથે લઈને તેઓ વિચરવા નીકળ્યા. વળી યોગવિદ્યાની પ્રતીતિ જોવાને માટે ચાંગદેવે એક વ્યાઘ્રને રોક્યો. કથા એવી છે કે ગામ જતાં વની પાસે આવી તેના પગ ચાટવા લાગ્યો. પછી તમણે વ્યાઘ્રના ઉપર સ્વારી કરી અને એક સર્પને વશ કરી તેને ચાબુક ધારણ કરી તેની ચાબુક બનાવી. પછી તે સિદ્ધને પોતાની સાથે લઈને કાશી તરફ ચાલ્યા. તે અરણ્યમાંથી માર્ગ ક્રમણ કરી બીજે દિવસ કાશીક્ષેત્રમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટપર આવી પહોંચ્યા. આ આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય જોઈ કાશીક્ષેત્રના સર્વ બ્રાહ્મણોને અતિશય ભય લાગ્યો. પણ ચાંગદેવે પોતાની ઓળખાણ આપી એટલે સર્વ તેમને જોઈ પ્રીતિ આનંદ પામ્યા. તેઓ સર્વને અને ચાંગદેવ [illegible] [illegible] જણાવા લાગ્યા. [illegible] તેમને [illegible] તેમના [illegible] ગાવા લાગ્યા. આ દેવનો પુન [illegible] કરતા [illegible] અતિ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી [illegible] પોતાના [illegible] કાશીના લોકોને બતાવ્યા અને [illegible] [illegible] કાશીથી પ્રયાણ કર્યું. [illegible] લોકો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

બીજુ દ્વાર આવ્યુ તે દ્વાર ઉઘાડીને તેમા પ્રવેશી થોડેક દૂર જતા એક ત્રીજુ દ્વાર દેખાયુ આ દ્વાર ઉઘાડીને ચાગદેવ આગળ ચાલ્યા એટલે તેમને થોડો પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થયો તે પ્રકાશ પાસે જઈને ચાગદેવે જોયુ તો ત્યા તેમને એક મહા તેજસ્વી કાંતિવાળા યોગીરાજ પદ્માસન વાળીને બેઠેલા દૃષ્ટિગોચર થયા આ યોગીરાજનુ દર્શન થતા ચાગદેવનો આનંદ હૃદયમા સમાતો ન હતો ચાગદેવે તે યોગીની કેટલાક શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરી મહા પંડિત અને વેદાભ્યાસી એવા ચાગદેવે કરેલી સ્તુતિ સાભળીને પ્રત્યક્ષ આદિનાથ શિવની સમાધિ પણ વિસર્જન થાય તો ઇતર માટે તો કહેવુજ શુ ?

ચાગદેવ યોગીરાજની સ્તુતિ કરી કે તરતજ તેઓ સાવધ થયા અને પૂછવા લાગ્યા "હે માનવી ! તુ કોણ છે ? ક્યાથી આવ્યો છે ? અહીં તારો શો હેતુ છે ?" ચાગદેવ બોલ્યા "મહારાજ ! આ આપનો દાસ આપ મહાન પુરુષના અનુગ્રહથી મનુષ્યનુ ભાગ્ય ફરી જાય છે એવી આપની કીર્તિ સાભળીને આવ્યો છે હવે આ દાસને આપનેજ ગુરુ હઠયોગ તથા રાજયોગનો માર્ગ બતાવશો "

આ વચનો સુણી ચાગદેવે યોગીરાજના ચરણપર મસ્તક મૂક્યુ યોગીરાજે મનમા વિચાર કર્યો કે મારે આ છોકરાને ઉપદેશ કરવોજ જોઈએ કારણ કે એ વિરક્ત જેવો દેખાય છે આવી ભયંકર વિવરમા દેહની મમતા છોડી દઈને અહીં પ્રવેશ કર્યો છે માટે એને યોગ વિદ્યા શીખવવામા બાધ નથી." આમ વિચારીને તેઓએ ચાગદેવને સમાલિંગન દઈ પોતાની સામે બેસાડ્યા ત્યારપછી તે મહાત્માએ ચાગદેવને હઠયોગની સર્વ કળાઓનુ શિક્ષણ આપ્યુ ચાગદેવ જાતે ઘણાજ ઉચ્ચ કોટિના અધિકારી હતા, તેથી તરતજ તેમને યોગના સર્વ ભેદ સમજાઈ ગયા અને યોગસમાધિ લાગી ગઈ ચાગદેવની આ દશા જોઈને તેમના ગુરુ મનમા વિસ્મિત થઈ બોલ્યા "અહા ! આ કેવી અપૂર્વ શક્તિ ! અમને આ વિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત થઈ છે તોપણ સમાધિ લગાવવાને માટે અમને કેટલોક શ્રમ કરવો પડે છે, અને આને તો આટલી ત્વરાથી યોગમાર્ગનુ જ્ઞાન થયુ ! ખરેખર આ તો સ્વામીનો કોઈ દેવજ બાળરૂપ ધારણ કરી મારો અહંકાર ઉતારવાને માટે અહીં આવ્યો છે

એમ [illegible] કહે છે કે ચાગદેવની યોગ સમાધિ સતત ત્રણ વર્ષ પર્યંત સ્થિર રહી હતી. તે પછી સમાધિમાંથી જાગૃત થઈ ગુરુમહારાજને પ્રણામ [illegible] ચાગદેવની આંખો [illegible]

ઉત્કટ તેજ ગુરૂપદને યોગ્ય છે એમ માની તે સિદ્ધ યોગીરાજે દોડીને ચાગદેવનેજ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને યોગવિષયમાં તેમને થયેલા અનુભવો જણાવવાની પ્રાર્થના કરી

ચાગદેવે તે સિદ્ધને યોગસમાધિ વિષે પુષ્કળ અનુભવ દર્શાવ્યો. તે પછી તે યોગીરાજને નમન કરી વિવરની બહાર નીકળ્યા યોગીરાજે પણ શિષ્યભાવ ધારણ કરી તેમની સાથે આવવા ઈચ્છા દર્શાવ્યાથી તેમને સાથે લઈને તેઓ વિવરની બહાર નીકળ્યા અહીં યોગવિદ્યાની પ્રતીતિ જોવાને માટે ચાગદેવે એક વ્યાઘ્રને હોકારો કર્યો એટલે તે ગાય જેવો બની પાસે આવી તેના પગ ચાટવા લાગ્યો પછી તેમણે વ્યાઘ્રના ઉપર સ્વારી કરી અને એક સર્પને વશ કરી તેને હાથમાં ગ્રહણ કરી તેની ચાબુક બનાવી. પછી તે સિદ્ધને પોતાની સાથે લઈને કાશી તરફ ચાલ્યા. તે અરણ્યમાંથી માર્ગ ક્રમણ કરી બીજે દિવસે કાશીક્ષેત્રમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટપર આવી પહોંચ્યા. આ આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય જોઈ કાશીક્ષેત્રના સર્વ માણસોને અતિશય ભય લાગ્યો, પરંતુ ચાગદેવે પોતાની ઓળખાણ આપી એટલે સર્વ તેમને ઓળખીને આનંદ પામ્યા તેઓ સર્વને મન ચાગદેવ હવે ભૂલોકના બૃહસ્પતિરૂપજ જણાવા લાગ્યા. સર્વ શિષ્ટ લોકો તેમને જગદ્ગુરુ ગણી તેમના ચરણારવિંદમાં મસ્તક મૂકવા લાગ્યા ચાગદેવનો પુન મેળાપ થયો એટલા માટે તેમણે અતિ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી ચાગદેવે પોતાના કેટલાક ચમત્કારો કાશીના લોકોને બતાવ્યા અને દિગ્વિજયનો ઝુંડો ફરકાવી કાશીથી પ્રયાણ કર્યું સર્વ લોકો એમજ કહેતા હતા કે ચાગદેવની આગળ એક શબ્દ પણ કાઢે એવો મનુષ્ય આ મૃત્યુ લોકમાં નથીજ

ખબર મળતી ગઈ તેમ તેમ ચાગદેવના શિષ્યો પણ તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. તે સર્વે પ્રયાણ કરતા કરતા થોડે દિવસે નારાયણ ડોહમ. હેમકુશળ આવી પહોંચ્યા. ચાગદેવને જોઈને તેમના વૃદ્ધ માતપિતાને અતિ આનંદ થયો.

ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે તેમના માતપિતા વિદેહ થતા તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી ચાગદેવે નારાયણ ડોહનો પરિત્યાગ કર્યો. હવે તેઓ તાપી નદીને કિનારે એક મોટો મઠ બાંધી શિષ્યો સહવર્તમાન રહેવા લાગ્યા. તે સ્થળે વેદશાસ્ત્રો, પુરાણો, નાયનો આયુર્વેદ, જારણ મારણ ઉચ્ચાટન, ગાયન, નૃત્ય, વાદન, પશુપક્ષિમોહન, ઈત્યાદિ નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખવાની ઈચ્છા ધરાવનારા લોકો ચાગદેવની પાસે આવવા

[illegible] જાથી વઈને ગ્રુ પર્યંત સેંકડો લોકોની ઠઠ તેમની આસપાસ [illegible] થવા લાગી. તેમની શરીરકાંતિ જોઈ લોકોને એમજ લાગતું [illegible] કોઈ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગના દેવજ છે. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેમના જેવા પંડિત, ચતુર, વક્તા, ગુણવાન તથા તેજસ્વી પુરૂષ બીજો કોઈ [illegible] નહિ પરંતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન સિવાય ઉપર્યુક્ત [illegible] સર્વ [illegible] હજારો આંખ હોય છે, [illegible] ન હોય તો તે સર્વ આંખ વ્યર્થ છે; તેમ [illegible] વિદ્યાથી પરિપૂર્ણ હતા પણ હું કોણ છું? મારૂં ખરૂં [illegible] [illegible] ગુ છે? એ વિષે લેશ પણ જ્ઞાન ન હોવાથી [illegible] મિજાજ હતી.

[illegible] વિદ્યાથી, [illegible] અન્ય [illegible] સર્વના મનોરથ પૂર્ણ કરતા હતા [illegible] ત્યાંજ પડી રહેતા હતા. આમ થતાં [illegible] મઠમાં સ્થાયી નિવાસ કરી રહેવા લાગ્યા [illegible] લોકો પણ ત્યાં [illegible] રહેતા [illegible] વિદ્વાનને સ્વાભિમાન [illegible] એક નિયમ પેઠણ લગ્નના કોઈ [illegible] તથા [illegible] ભગિનીની મુલાકાત લેવાની [illegible] મન અભિમાન [illegible] થતું.

[illegible] મૂર્તે [illegible] કર્યો હતો, તોપણ [illegible] મનુષ્યના શત્રુઓને [illegible] નાશ કર્યો નથી [illegible]

[illegible] થાય [illegible]

[illegible]

[illegible] વિદ્યાના મહાન [illegible]

[illegible]

[illegible] મસ્તકમાં પ્રવેશ [illegible]

[illegible] અને [illegible]

[illegible]

જ્ઞાનેશ્વ નો મેળાપ કરવાથી જે શુભેચ્છા ચાંગદેવના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી તે તેમના શિષ્યોની મૂર્ખતાને લીધે કરમાઇ ગઇ. તે શિષ્યોએ સલાહ આપી કે અન્યની સામે જવાથી કીર્તિ ઉપરથી સ્થાનભ્રષ્ટ થવાથી આપના મહત્વની હાનિ થશે મુનિને ન જ પગ થઇ જશે અને મહત્ત્વના અભિમાનથી ટેવાયલા ચાંગદેવના મનપર શિષ્યોના આ કુમ ત્રની પૂરેપૂરી અસર થઇ અને તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો નમ્રાંકુર બળીને ભસ્મ થઇ ગયો. તેથી ચાંગદેવે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો મેળાપ કરવાનો નિશ્ચય છોડી દીધો અને જ્ઞાનેશ્વ પર કોઇ શિષ્યની સાથે પત્ર મોકલી આપવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો પરંતુ તે પત્ર લખવામાં પણ અડચણ તેમને આડી આવી. પ્રથમ જ્ઞાનેશ્વ જીને સંબોધવા કેવી રીતે એ મોટો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. ચિરંજીવ લખવામાં આવે તો શ્રી જ્ઞાનેશ્વ ન રૂઠ્યો ચાંગદેવ કરતાં એક દરજ્જાથી માનવંત પુરુષનું અપમાન કર્યા બરાબર લેખાય અને 'તીર્થરૂપ' લખે તો ફક્ત મનુષ્ય ૧૪ વર્ષના બાળકને એટલું બધું મહત્વ આપ એ પોતાની નમ્રતાને હાનિકારક ગણાય. આથી કરી કાંઈ પણ ન લખતાં માત્ર કોરો કાગળ મોકલવાનો ચાંગદેવે ઠરાવ કર્યો અને જ્ઞાનેશ્વ કેવા પ્રકારની ઉપાસના કરે છે, કેવું અધ્યયન કરે છે તેમજ યોગ નિયમ કેવી રીતે ચાલે છે, તેમની તપશ્ચર્યા કેવી છે ઇત્યાદિ બાબતની તપાસ કરવાની આજ્ઞા કરી પોતાના શિષ્યને કોરો કાગળ આપીને રવાના કર્યો.

ચાંગદેવનો શિષ્ય આળંદીમાં આવ્યો ત્યારે ચારે ભાઇબ્હેન ન્હાવા સન્મુખ બેસવા બેઠા હતા. તેમણે તે કાગળને જોતાંજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા "કેમ? ચાંગદેવે કોરોજ કાગળ મોકલ્યો છે કે શું?" દર્શન થતાંની સાથેજ આ પ્રશ્ન થયેલો જોઇને તે બ્રાહ્મણ ચકિત થયો અને "આપ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ છો" એમ કહીને તેમને વંદન કર્યું તે કોરો કાગળ હાથમાં લઇને વિનોદથી મુક્તાબાઇ બોલ્યા "શું આટઆટલા વર્ષો પર્યન્ત તપ કર્યા છતાં પણ કોરાને કોરાજ રહ્યો!" આ વચનો સાંભળી સર્વે ખડખડ હસી પડ્યા. નિવૃત્તિનાથે જ્ઞાનદૃષ્ટિપૂર્વક ચાંગદેવનું સર્વ ચરિત્ર ત્યાં બેઠેલા સર્વ જનોને કહી સંભળાવ્યું પછી તેમણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આજ્ઞા કરી કે, સિદ્ધિના આડંબરથી એ પૂર અને અહંમાનમાં બૂડેલો ચાંગદેવ બ્રહ્મજ્ઞાનના વિષયમાં સર્વથા કોરોજ છે, માટે તમે તેના પર તેનું અંતર બોધ પામે એવો સુંદર પત્ર લખો. આ ઉપરથી તરતજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ચાંગદેવપર ૬૫ ઓવીઓનો

એક પત્ર લખ્યો તે પત્ર "ચાંગદેવ પાસષ્ટી"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

ચાંગદેવ પાસષ્ટીની ૬૫ ઓવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ચાંગ દેવને 'તત્વમસિ' એ મહા વાક્યનો જે બોધ કર્યો છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, "જેના અદર્શનમાં જગત ભાસે છે અને જેના દર્શનમાં જગતનો લય થાય છે, તે શ્રી વટેશ (શિવ)નો નિત્ય વિજય થાઓ" આત્મજ્ઞાનનો જેમ જેમ ઉદય થાય છે તેમ તેમ નામરૂપાત્મક જગતનો લય થાય છે અને તે જ્ઞાન જેમ જેમ આવૃત્ત થાય છે તેમ તેમ આ નામરૂપાત્મક પ્રપંચ સત્ય ભાસે છે તો પછી એમ કોણ કહેશે કે પ્રકટ થવાનો અને લય પામવાનો ધર્મ આ સ્વરૂપમાં છે? આ આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ પણ થતું નથી અને લય પણ પામતું નથી. તેમ પ્રકટ થવાના અને લય પામવાના ધર્મનો તેને સ્પર્શ પણ થતો નથી કેમકે આત્મસ્વરૂપ વસ્તુત નિર્ધર્મ અને સ્વતઃસિદ્ધ છે બુદ્ધિમાં દેહાહંકારાદિ પ્રપંચનો ઉદય થતાં સ્વરૂપજ્ઞાન આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને તેજ બુદ્ધિમાં સ્વરૂપબોધનો ઉદય થવાથી દેહાહંકારાદિ પ્રપંચનો લય થાય છે, આટલોજ બોધ અહીંઆ આપણે ગ્રહણ કરવાનો છે આ પ્રમાણે આ સ્વરૂપ અને જગત એ ઉભયના ગુપ્ત થવાના તથા પ્રકટ થવાના ખેલ ઉપરથી તે બન્ને એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ ભાસવાનો સંભવ છે પરંતુ વસ્તુત તે તેમ નથી નામરૂપાત્મક જગત પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પરંતુ એકજ છે જે પ્રમાણે સુવર્ણ સુવર્ણત્વમાં (વજનમાં અને કસમાં) ન્યૂન ન થતાં અલંકારરૂપમાં આવી શકે છે, તેજ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ પોતાના પૂર્ણત્વ ઇત્યાદિ મહત્તામાં ન્યૂન ન થતાં સર્વ જગતસ્વરૂપ થયું છે તરંગ અને સમુદ્ર સર્વ જે પ્રમાણે સમુદ્રજ છે તે પ્રમાણે જગત અને પરમાત્મા બન્ને પરમાત્માજ છે પરમાત્માજ વિશ્વરૂપે ખેલતો હોવાથી તે ઢંકાઈ જતો નથી. જે રીતે કળાના આચ્છાદનથી ચંદ્ર આચ્છાદિત થતો નથી, કિંવા અગ્નિ દીપપણાને પ્રાપ્ત થવાથી દીપકથી ભિન્ન થઈ જતો નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ આત્મા અવિદ્યાના નિમિત્તથી દ્રશ્ય અને દ્રષ્ટાના ભેદવાળો ભાસવા છતાં તે ભેદયુક્ત નહિ હોઈને સ્વતઃસિદ્ધ જેવો છે તેવોને તેવોજ છે જેમ વસ્ત્રમાં વસ્ત્રપણું નામ માત્રનુંજ હોઈને ખરૂં જોતાં તો તે સૂતરના ઉભા આડા દોરા સિવાય અન્ય કશુંજ નથી, તેમ દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય અને દર્શન આ ત્રણે આ સ્વરૂપજ અને એકજ છે અલંકાર અને સુવર્ણ, કિંવા અવયવ અને અવયવી જે પ્રમાણે એકજ છે, તે પ્રમાણે માયા ઉપાધિવાળા ઇશ્વરથી લઈને જડ પૃથ્વી પર્યંત જે અનેક પદાર્થ ભાસે છે

તે પણ એકજ છે અને સંવિદ્ રૂપજ છે અન્ય નથી. તે સંવિદ્ (જ્ઞાન)જ જ્ઞાતાકારથી ભાસે છે ભીંત અને તે પરના ચિત્રો ગોળ અને કંપલ વસ્ત્ર અને સૂત્ર, ઈત્યાદિ દ્રષ્ટાંતો પરથી પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે કે સંવિદ્ અને વિશ્વમૂર્તિ કિંવા આત્મા અને જગત ભિન્ન નથી પરંતુ આત્માજ જગતરૂપે આપણી સન્મુખ આવ્યો છે જેમ પ્રતિબિંબને લીધેજ બિંબમાં બિંબપણું કલ્પવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે દૃશ્યના દૃશ્યપણાયોગેજ આત્મામાં દ્રષ્ટાપણું આરોપાય છે ભેદના અનુભવ કાળે ખરી રીતે કંઈ આ સંવિદ્ ભેદાવસ્થામાં આવતું નથી પરંતુ દૃશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શન એ ત્રિવિધરૂપે ભાસે તે (સંવિદ્) ભેદ પામ્યું હોય તેમ ભાસે છે દૃશ્યને લીધેજ દ્રષ્ટા અને દર્શન છે દૃશ્યનો નાશ થતાં તેનો પણ નાશ થાય છે તે જોતાં એક આત્માનીજ આ ત્રિપુટી થયેલી હોવાથી એ ત્રિપુટી માત્ર ભ્રમ રૂપજ છે અને માત્ર એક આત્માજ સત્ય છે આ શીશામાં મુખદર્શન કર્યા પૂર્વે તેમજ પછી પણ મુખ તો પોતાને સ્થાનેજ હોય છે જો કે તેનું પ્રતિબિંબ ભિન્ન દેખાય છે, તોપણ તે મુખ સિવાય અન્ય કાંઈજ નથી તે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અને લય પછી પણ આત્માજ રહે છે, તો જગતના ભાનકાળે પણ આત્મા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? જે પ્રમાણે વીણા મૃદંગાદિ સિવાય ધ્વનિ અને કાષ્ઠાદિ પદાર્થ સિવાય અગ્નિ અસિદ્ધ હોય છેજ તે પ્રમાણે દૃશ્યાદિ ત્રિપુટીના ભાવ સિવાય પણ તે આત્મા સ્વયંસિદ્ધ રહેલો છેજ આ આત્માને કાંઈ પણ નામ આપી શકાતું નથી અને તે કોઈ પણ સાધનથી જાણી શકાતો નથી માત્ર જે છે તે છેજ હે ચાંગદેવ ! તે વસ્તુની સાથે તો મૌન ધરીને બોલવું જોઈએ અને કાંઈ નહિ થઈને સર્વ થવું જોઈએ તથા વિશેષતાથી નહિ જેવા સહજપણાથી રહેવું જોઈએ તે બોધ અર્થાત્ આ મહાજ્ઞાનનો આશય છે નિરુપાધિક છે, એકરસ છે અને કેવળ છે તે પરબ્રહ્મ વસ્તુનોજ તું પુત્ર છે અને તું તેનો અંશ છે હવે હે ચાંગદેવ ! તારી અને મારી વચ્ચેજ આલિંગન છે તેનો સંવાદ સાંભળ જેવો મારો સંવાદ ડાબા હાથની હથેળી જમણા હાથની હથેળીમાં મળે તે સમાન છે કર્ણે શબ્દને સાંભળવો, જીભે સ્વાદ ચાખવો પ્રાણે પ્રકાશને જોવો અને સુવર્ણે સુવર્ણનો સ્પર્શ કરવો તે સમાન તારો મારો સંવાદ છે હે સખા ચાંગદેવ ! તને મળવાને માટે મારું મન ઉત્સુક હતું પરંતુ આ અસ્વરૂપનું અને હું એજ દેહાદિ આપણો મેળાપ સહજ સિદ્ધજ છે કિંવાથી મેળાપ ક-

લાગી તમા વિક્ષેપ પડશે કે શુ એવો મને ભય લાગે છે જે મન તારા દર્શનની આશા ધરે છે તેજ મન આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ વળે છે અને દર્શન વ્યવહાર ખુટી જાય છે મીઠુ સાગરનું ઉંડાણ માપવા ગયુ કે તે પોતેજ નાશ પામ્યુ, તે પ્રમાણે આ મત્સ્વરૂપ જે તુ તેને જોવા જતા હુજ નાશ પામુ છુ [illegible] ગયો એટલે પછી તુ ક્યા રહ્યા ? હે સાગરદેવ ! હુ અને તુથી રહિત એવા આ મઝાને તારો અને મારો મેળાપ છેજ [illegible] ઉપર જણાવેલા વિચારો દઢતાપૂર્વક મનમા ઠસાવ અને સ્વસ્વરૂપને ઓળખ આત્મભાવમા સ્વસ્વરૂપને જો. હે સાગર ! તારૂ સત્ય સ્વરૂપ નામરૂપાતીત છે તે સ્વાનંદામૃતના [illegible] વથી તુ ગુપ્ત થા [illegible] તને પુન પુન કહુ છુ તે આ અજ્ઞાનરૂપી [illegible] આવ્યુ છે માટે વેદ્ય (જાણવાનો વિષય-જ્ઞેય) અને વેત્તા (જાણનાર-જ્ઞાતા) એ ઉભયભાવાતીત જે આત્મપદ તેપર તુ વિરાજમાન થા આવો બોધ આપી ઉપનયમા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જણાવે છે કે 'આવી આત્માનુભવની મીઠાઇ મારી નિવૃત્તિ માતાએ મને આપી છે'

આ પ્રમાણે [illegible] ના [illegible] દર્પણને શુદ્ધ શાન્તિરૂપ [illegible] તેના [illegible] અને [illegible]

[illegible] આગદેવના [illegible]

[illegible] જ્ઞાન છે !

[illegible]

રાખો, કારણ કે ડુંગર દૂરથીજ રળિયામણા લાગુવા. જ્યાં સુધી આપે તેમનું અને તેમણે આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી ત્યાં સુધીજ તેમની મહત્તા છે, પરંતુ એક વખત તે આપનો વૈભવ જોશે એટલે તે આપને શરણ આવશે.' આ સાંભળી ચાંગદેવ બોલ્યા "હે શિષ્યો! આ સર્વ વૈભવ તેમને વિષતુલ્ય લાગશે કારણ કે તે બ્રહ્મરૂપ થયા છે, માટે તમારી મરજી હોય તે તે સર્વે જણ તૈયાર થાઓ." ચાંગદેવની આ આજ્ઞા થવાની સાથેજ વ્યાઘ્ર, સિંહ, ઇત્યાદિ ક્રૂર પશુઓ તથા શાસ્ત્રથી રક્ષપર્યંત સર્વે લોકો ચાંગદેવની સાથે આવવા જવા તૈયાર થયા.

બ્રાહ્મણ લોકો દક્ષિણાની આશાથી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા. ગરજુ લોકો રાજસુખને અર્થે થનારી ભયંકર યાતના ટાળવા માટે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન કરવાને માટે ચાંગદેવની સાથે નીકળ્યા. મોટા મોટા શ્રીમંત લોકો પણ ચાંગદેવની સાથે ચાલ્યા. હજારો હાથી, ઘોડા, પાલખી વગેરે તૈયાર કરવામાં આવ્યા. વ્યાપારી લોકો પણ માલનાં ગાડાં ભરી ભરીને તેમની સાથે નીકળ્યા કારણ કે માર્ગના જકાતનો ભય નહોતો અને વ્યાપારમાં ખમલો નહોતો. અનેક પ્રકારના ગુણી જનો, શાસ્ત્રી, પૌરાણિક, યાજ્ઞિક, વૈદિક, ભિક્ષુક, કવિ, વિદ્વાન, નટ, વાજાં વગાડનાર, ગાનાર, કારીગર, ભાટ, બંદીજન વગેરે પુષ્કળ લોકો તેમની સાથે નીકળ્યા. આગળ ચાલતા હાથીઓ ઉપર નોબત, નિશાન, ડંકા વગેરે હતા તેની પાછળ ઉંટ તથા બળદોથી લાદેલા છેટ ચાલતા હતા. અનેકવિધ વાજાંવાગતાં હતાં. આ રીતે ચાંગદેવની સ્વારી નીકળી. આ સ્વારીનો અપૂર્વ ઠાઠ એક રાજાના ઠાઠમાઠ જેવો લાગતો હતો. ચાંગદેવના ચૌદસો શિષ્યોનો ઠાઠ તો કોઈ ઓર જ હતો. કોઈ શિષ્ય હાથીપર તો કોઈ અશ્વપર, કોઈ બળદ પર તો કોઈ પાલખીપર, એ રીતે સર્વ શિષ્યો ગોઠવાઈ જઈને ચાલતા હતા. કોઈએ અંગે ભસ્મ ધારણ કરી છે તો કોઈએ ભગવાં વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં છે કોઈ મૃગચર્મધારી છે તો કોઈ કુંડલધારી છે કોઈ જટાધારી તો કોઈ રુદ્રાક્ષધારી છે કોઈ દિવ્યાંબરધારી છે તો કોઈ નાના વેષધારી છે કોઈ સાગ્નિક છે તો કોઈ સંન્યાસી છે કોઈ દિગંબરજ છે તો કોઈએ ગળામાં હાર ધારણ કરી છે કોઈએ બગલમાં ઝોળી લીધી છે કોઈ ચલમ પીએ છે તો કોઈ ચલમ તમાકુના ધુમાડા વારંવાર મુકે છે કોઈ હુક્કાનું જુનું પાણી બહાર ફેંકી દઈ તેમાં નવું પાણી ભરે છે કોઈ દઈ છે

તો કોઇ સુદી છે કોઇ હાથમા પ્રચડદડ ગ્રહણ કરીને ચાને છે કાઇ કુનગના ગળામા દોરી બાંધીને તેને દોરીને ચાલે છે કોઇએ હાથમા પોપટનું પાંજરૂ ગ્રહણ કર્યુ છે અને તેમા બેઠેલા પોપટને બોલ બેટા, બોલ બેટા, એમ કરીને સબોધે છે કોઇ સ્કંધ ઉપર માકડા લઈને ચાને છે કોઇ પાવા વગાડે છે તો કોઇ વાસળી વગાડે છે કોઈ ઝાઝ તો કોઇ મૃદગ, કોઇ કરતાળ તો કોઈ શખ, કોઇ શગ તો કોઈ ખજરી અને કોઈ ઝલરી, એવા અનેકવિધ વાજો વગાડતા ચાલ્યે શિષ્યો ચાલે છે આ સર્વ શિષ્યોની વચ્ચે ચાગદેવ ચાલે છે તેમણે વ્યાઘ્રપર આરોહણ કર્યુ છે અને હાથમા સર્પનો ચાબુક ગ્રહણ કર્યો છ તેમની શરીરકાંતિ અતિ તેજસ્વી છે તે મહાન પડિત અને વક્તા આ રીતે તાપીતટપરના આશ્રમનો ત્યાગ કરી સર્વ મડળની સાથે આળદી જવાને નીકળ્યા

વાટે અનેક સ્થળે ચાગદેવે મુકામ કર્યો, પરંતુ તેમની મુખ્ય ઇચ્છા શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો મેળાપ કરવાની હોવાથી તેમણે અન્ય ચમત્કારો કર્યા નહિ આ પ્રકારે ચાલતા ચાલતા તેમની સ્વારી પુણતાંબેમા આવી પહોચી ત્યા સૈએ ગોદાવરીમા સ્નાન કર્યુ તે પછી પ્રત્યેક દિવસે તેમની સ્વારી આગળ મુકામે ગઇ ત્યાના શિષ્ટજનો ચાગદેવનુ દર્શન કરવાને આવ્યા અને તેઓ તેમને પાડાએ વેદધ્વનિ કરી અન્વય ગણાની સૂચ્ચુ હતુ ત્યા લઈ ગયા અને તે સર્વ વર્ત માન નિવેદન કર્યા ત્યાથી આગેખીન થઇને સર્વ ભીમા નદીને તીરે આવી પહોચ્યા. ભીમામા સ્નાન કરી અતિ ત્વરાથી ચાગદેવ ચાલ્યા અને ત્રીજે દિવસે આળદીની નિકટ આવી પહોચ્યા.

ત્યાર પછી તેમના કેટલાક શિષ્યોએ આગળ જઇ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને ચાગદેવના આવી પહોચવાની વર્દી આપી આ વખતે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શ્રી નિવૃત્તિનાથની સાથે ઓટલાપર બેસી(આ ઓટલા હાલ પણ આળદીમા આવેલા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના મદિરથી દક્ષિણ પ્રત્યે ધના અત પર છે) વાર્તાલાપ કરતા હતા તેમની પાસે સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઇ બેઠા હતા નિવૃત્તિનાથ બોલ્યા "ચાગદેવ જેવા મહાન પુરુષ આપણને મળવા આવે છે, માટે આપણે એક કોશ સુધી તેમને લેવાને સામે જવુ જોઇએ" શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તરતજ તે જડ ઓટલાને ચાલવાની આજ્ઞા કરી તરતજ તે ઓટલો સજીવ પ્રાણીની પેઠે એકદમ ત્વરાથી ચાલવા મડ્યો ચાગદેવ સામેથી વ્યાઘ્રપર બેઠીને આવતા હતા અને આળદીના બાળ સતો ઓટલાપર બેસીને

જતા હતા. જેમણે આ દેખાવ પ્રત્યક્ષ પોતાની નજરે જોયો હશે તેમને ધન્ય છે તેઓ આનંદાશ્ચર્યમાં કેવા ગર્ક થયા હશે ! એક તરફથી વૃદ્ધ તપસ્વી યોગના સર્વ ઐશ્વર્ય સહિત વ્યાઘ્રપર બેસીને આવે છે અને બીજી તરફથી ચાર બાળ બ્રહ્મમૂર્તિઓ જડ ઓટલાપર બેસીને સામે જાય છે આવો અપૂર્વ દેખાવ જોઇને આકાશસ્થ દેવ દેવીઓને પણ વિલક્ષણ કૌતુક લાગ્યુ હશે ! જાણે કે યોગવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાની પરસ્પર ચઢાઓઢ ચડી હોય અને તેમના બળાબળનો નિર્ણય આ સમયે થતો હોયને ! એવા આ સમયનો દેખાવ હતો શ્રીમદ્ ભગવાને શ્રીમુખે ગીતામાં કહેવા પ્રમાણે યોગી અને જ્ઞાની એ ઉભયમાંથી ખરો શ્રેષ્ઠ કોણ એ વાતનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આજે નિર્ણય થવાનો હતો ચાંગદેવ કેવળ યોગી હતા અને તેઓ યોગ સિદ્ધિના ચમત્કાર જગતને દેખાડીને અહંકારી થયા હતા જ્ઞાનેશ્વર પણ યોગી હતા અને તેમણે પણ યોગવિદ્યાના ચમત્કાર જગતને દેખાડ્યા હતા ત્યારે હવે બન્ને વચ્ચે જે ફેરક હતો તે માત્ર એજ હતો કે એકમાં અહંકાર હતો અને બીજામાં તેનો અભાવ હતો. ચાંગદેવ અહંકારથી ફુલાયેલો હતો અને જ્ઞાનદેવનો તો દેહાદિ ક્ષુદ્ર અહંકાર નહિ પરંતુ અહં બ્રહ્માસ્મિ' એ અંતિમ અહંકાર પણ ગળી ગયેલો હતો ચાંગદેવ વિદ્વાન, તપસ્વી અને યોગી હતા પરંતુ જે સ્વરૂપાનુભવથી અહંકારાદિ સર્વ વિકારોનો નાશ થાય છે તે તેમ જ્ઞાન ન હોવાથી તે અહંકારી થયા હતા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે 'ચાંગદેવ પાનટી તેમનાપર પત્રરૂપે મોકલી હતી, પરંતુ અહંકારને લીધે તેમને તેનો બોધ લાગ્યો ન હતો. રોગીના રોગ નિવૃત્ત કરી તે પછી તેને પૌષ્ટિક અન્ન આપી તેને સશક્ત કરવો એ પણ એક સારા વૈદ્યનું કર્તવ્યજ છે તે પ્રમાણે પ્રથમ ચાંગદેવનો અહંકાર દૂર કરી પછી તેને આત્મબોધ કરવો એ ચાંગદેવના ગુરુનું કર્તવ્ય હતું અહંકાર દૂર થયા વિના આત્મબોધ થતો નથી અને સમર્થ ગુરુદેવ વિના અહંકાર દૂર થતો નથી આવા સમર્થ ગુરુ ચાંગદેવને તેમના દીર્ઘકાળના પુણ્યસંચયને યોગે સહજ રીતે પણ પ્રાપ્ત થયા હતા ચાંગદેવ કદિ પણ કોઈ યોગીથી હાર્યા ન હતા તેમજ કોઈ આત્મજ્ઞાની સમર્થ ગુરુને શરણે પણ તે ગયા નહતા તેથી યોગવિદ્યામાં તેમને જીતીને આત્મસ્વરૂપનો બોધ આપે એવા પરમ સમર્થ ગુરુની તેમને આવશ્યકતા હતી. આવા ગુરુને તેઓ પાત્ર થયા ત્યારે પરમે ર તેમને તેમની પાસે મોકલી આપ્યા વ્યાઘ્રની પીઠપર બેસી

હસ્તમાં સર્પનો ચાબુક ગ્રહણ કરીને ચાગદેવ મોટા ઠાઠથી જ્ઞાનદેવની મુલાકાત લેવાને આવ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે તેમણે જડ ઓટલાપર સ્વારી કરી પોતાના બંધુભગિની સહવર્તમાન શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આવતા જોયા ત્યારે તેમને પરમ આશ્ચર્ય પેદા થયું અને તેમનો અહંકાર ગળિત થવા લાગ્યો. વ્યાઘ્ર સર્પ જેવા પ્રાણીઓ પર તેમને સત્તા ચલાવતા આવડતી હતી, પરંતુ જડ વસ્તુ પર સત્તા ચલાવવાની શક્તિ તેમનામાં હજી આવી ન હતી. તે શક્તિ તેમણે જ્ઞાનેશ્વરમાં પ્રત્યક્ષ જોતાંજ "આપણને રહેવા માટે ચાગદેવનું શરીર યોગ્ય નથી" એમ જાણીને અહંકારે ચાગદેવના અંગમાંથી પોતાનો ડેરો ઉઠાવ્યો. ચાગદેવનું હૃદય આ મહા વિઘ્નના દૂર થવાથી મુક્ત થયું. ઢંકાઈ રહેલો સત્ત્વગુણ હવે રજતમનો પડદો ખસી જવાથી બહાર નીકળ્યો. આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહેવા લાગી, શરીર રોમાંચિત થયું, કંઠ ગદ્ગદિત થયો, અને જાણે જડને ચેતન કરનાર પરમાત્મા સાક્ષાત્ સામે આવે છે કે શું? એમ તેમને લાગ્યું. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને નિકટ આવેલા જોઈને ચાગદેવનું શરીર વ્યાઘ્રની પીઠપરથી સરકી પડ્યું અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરણપર આવી પડ્યું.

ચાગદેવના અંતરનું રૂપાંતર થયું. પ્રથમના ચાગદેવ હવે રહ્યા ન હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઓટલાપરથી નીચે ઉતર્યા અને ચાગદેવના શરીરપર તથા આંખપર હાથ ફેરવ્યો. શ્રી ગુરુના હસ્તનો સ્પર્શ થતાંજ ચાગદેવના હૃદયકપાટ ખુલી ગયા. ચાગદેવના હૃદયમાં જ્ઞાનદેવ પ્રવેશ્યા.

હવે ચાગદેવનો ગર્વજ્વર ઉતર્યો અને તેઓ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સંગમાં રહેવા લાગ્યા. ચારે ભાઈબ્હેન તેમનાપર અત્યંત પ્રીતિ કરવા લાગ્યા. ચાગદેવના મનપર સત્સંગતિની અસર થઈ અને તેમની વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમીપ રહ્યાથી ચાગદેવને ઘણો લાભ થવા માંડ્યો, પણ હજી તેઓ ગુરૂકૃપાને સંપૂર્ણ પાત્ર થઈ કૃતકૃત્ય થઈ શક્યા ન હતા. તેમના શિષ્યો પણ હજી તેમની સાથેજ રહ્યા હતા. પોતાના ગુરુને ગુરુત્વ છોડી જ્ઞાનેશ્વરના શિષ્ય થએલા જોઈ તે વિસ્મિત થયા હતા. તેઓ સર્વ માત્ર લૌકિક વિદ્યાનાજ અભ્યાસીઓ હતા, જેથી હવે ચાગદેવને પણ તેઓ પોતાની પાસે રહે એ વાત ગમતી ન હતી. ચાગદેવનું મનોગત જાણી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમના શિષ્યોને દૂર કરવાની એક યુક્તિ શોધી કહાડી. ચાગદેવ તેમને ઘણા દિવસથી કહ્યા કરતા હતા કે મને પાસષ્ઠીનો અર્થ બરાબર સમજાવો,

પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અદ્યાપિ તેમને તેનો અર્થ સમજાવ્યો ન હતો. એક વખત ચાંગદેવે ઘણો આગ્રહ કર્યો તેથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમને કહ્યું કે 'એક જીવનું બળિદાન આપો તો તમને પાસષ્ટીનો અર્થ સમજાવું" ચાંગદેવે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું "મારે માટે દેહનું બળિદાન આપવાને તમારામાંથી જે કોઇ તૈયાર હોય તેમણે કાલે પ્રાતઃકાળમાં મને મળવું" આ વચનો સાંભળતાંજ શિષ્યવર્ગમાં મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો. ગુરૂકાર્યને માટે આત્મવિસર્જન કરનાર તો મોદકવિલાસી શિષ્યો માંથી કોણ નીકળે? કહ્યું છે કે—"શેખ ઘરમાં ત્રણ ગુણ નહિ વારો નહિ વેદ બાનો બાવો ચડ કરે, સુખે ભરે પેટ'

ચાંગદેવની આસપાસ માત્ર આવાજ મોદકવિલાસી શિષ્યોજ એકત્રિત થયા હતા. જેથી તેમનું ઉપલું ભાષણ સાંભળીને તેમના સર્વ શિષ્યો એક પછી એક નાસી ગયા. કોઈ પણ શિષ્યને ત્યાં ટકેલો નહિ જોવાથી ચાંગદેવ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પ્રત્યે બોલ્યા "હવે હું મારા જીવનો બળિ આપું છું" જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ચાંગદેવના આ વચનો સાંભળીને બોલ્યા 'બાપુ! મેં તો અન્ય કોઈ માણસનો બળિ માગ્યો હતો. તું મરણ પામશે તો પાસષ્ટીનો અર્થ તને શી રીતે સમજાશે? માટે તું અને જે કાંઇ જીવભાવનો ત્યાગ કરશે તેને પાસષ્ટીનો અર્થ સમજાશે અને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થશે. હવે તને મુક્તાબાઈ પાસષ્ટીનો અર્થ સમજાવશે, કારણ કે તેજ તારો ગુરૂ થવાને લાયક છે"

એક દિવસ મુક્તાબાઈ પોતાની 'સહજ સ્થિતિ' અર્થાત્ નગ્ન સ્થિતિમાં સ્નાન કરતાં હતાં. તે વખતે ત્યાં અકસ્માત્ ચાંગદેવ આવી પહોંચ્યા. ચાંગદેવને આ દૃશ્ય દૃષ્ટિએ પડ્યું કે તરતજ તે સંકોચવૃત્તિથી પાછા ફરવા લાગ્યા. આ જોઈને મુક્તાબાઈ 'આ મુઓ નગુરો (ગુરુ વિનાનો) છે' એવા શબ્દો બોલી [illegible] ત્યાર પછી ચાંગદેવે તેમને પૂછ્યું કે તમે મને નગુરો શાથી કહ્યો? આ સવાલ [illegible] મુક્તાબાઈએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે [illegible] વિકાર થતો નથી [illegible] ગુરુકૃપા [illegible] છે [illegible]

આ [illegible]

સંકોચવૃત્તિને માટે તેને લજ્જા લાગી. તેને લાગ્યુ કે આ ચારે ભાઈ બ્હેન પૂર્ણતાએ પહોચ્યા છે અને હું તો છેક નીચી પાયરીપર ઉભો છુ હવે તેને ગુરૂકૃપાની મહત્તા સમજાઇ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આજ્ઞાથી મુક્તાબાઈએ ચાગદેવને મહાવાકયનો ઉપદેશ કર્યો અને તેને કૃતાર્થ કર્યો તે પછી પાસષ્ટીનો અર્થ સમજાવી તેને સ્વાનંદસામ્રાજ્યપર આરૂઢ કર્યો મુક્તાબાઈએ ચાગદેવને બ્રહ્મજ્ઞાનોપદેશ કરીને તેને અદ્વૈતસુખનો અધિકારી બનાવ્યો જે વટ વૃક્ષની નીચે ચાગદેવને બોધ કરવામા આવ્યો હતો તે વટવૃક્ષને 'વિશ્રાંતિવટ' કહેવામા આવે છે આ વટવૃક્ષ નગર પ્રદક્ષિણાની વાટપર છે ચાગદેવ સમાન મહાન યોગીને મુક્તાબાઈએ આત્મબોધ કર્યો એ, પરથી મુક્તાબાઈની કેટલી યોગ્યતા હતી તે વાચકોએ સમજી લેવાનુ છે તે આ વખતે તારૂણ્યના ઉમરામા ઉભી હતી આવી વયમા તેનો વિષયવૈરાગ્ય, તેની સમચિત્તતા, તેની સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને તેની અખંડ બ્રહ્મસ્થિતિ, એ ગુણ લક્ષમા લઇએ તો 'ન પ્રભાતરલં જ્યોતિરૂદેતિ વસુધાતલાત્' આ કાળીદાસની ઉક્તિનુ સ્મરણ થઇ તેની દિવ્યતા વિષે આપણા મનની ખાત્રી થઇ જાય છે

પ્રકરણ ૭ મુ—સમાધિ

જગતના ઉદ્ધારનુ કાર્ય ૨૨ વર્ષપર્યંત કર્યા પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આળંદી ક્ષેત્રમા શકે ૧૨૧૮ દુર્મુખનામ સંવત્સરની કાર્તિક વદી તેરસ અને ગુરુવારના મધ્યાન્હ સમયે જીવતા સમાધિ લીધી એ દિવસની અંગ્રેજી તારીખ ૨૫ મી ઓક્ટોબર ઈ સ ૧૨૯૬ આવે છે

શકે ૧૧૯૭ ના શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જન્મ થયો હતો તે જોતા સમાધિસમયે તેમની વય ૨૧ વર્ષ ૩ માસ અને ૧૫ દિવસની હતી

"હે ડાકુનુહર ! હે જગચ્ચક્રચાલક ! હે ગોપાળ ! હે વિશ્વપ્રતિપાળ ! હે ભક્તજના ! તને નમસ્કાર હો હે શિવશિરેશ ! હે વિશ્વેશ ! હે અષ્ટ દિગ્વ્યાપક ! હે નારાયણ ! તને નમસ્કાર હો હે ચિત્તચાલક ! હે દેવાધિદેવ ! હે શ્રી નિવાસ ! હે આશ્રયદાતા ! હે દેવ ! તને નમસ્કાર હો. હે હરિહરેશ્વર ! હે સર્વેશ્વર ! હે પરમેશ્વર ! હે ચિદ્ઘન ! હે શ્રુતિ નિગમય ! હે આત્મવ્યાપક ! તને નમસ્કાર હો હે જગદ્‌ગુરો ! હે જ્ઞાનરૂપ ! હે દ્વૈતનિરસન કરનાર ! હે

પદ્મનૂર્તે ! હે પ્રિયકૃત્પ્રીતિવર્ધન ! હે પ્રભો ! તને નમસ્કાર હો હે માયા સહાયક ! હે ત્રિવિધતાપહારક ! હે ભયકૃદ્ભયનાશક ! હે શ્રી હરે ! તને નમસ્કાર હો હે જગદીશ ! હે સર્વ જીવ બીજ ! હે પુરુષોત્તમ પરેશ ! હે પરમ પરમાનંદ ! હે સર્વ સાક્ષી ! તને નમસ્કાર હો હે નીલકંઠનાથ ! હે સર્વ મંગલ ! હે નિગમજ્ઞ ! હે આત્મારામ ! હે સ્વપ્રકાશ ! તને નમસ્કાર હો. હે ચતુરાત્મા ! હે ચતુર્બાહુ ! હે અનેક ભુજ ! હે સહસ્રશીર્ષ ! હે શ્રીપતે ! તને નમસ્કાર હો. હે વત્સલપરાયણ ! હે લોકમય ! હે લોકનાથ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે બ્રહ્મ વિવર્ધન ! તને નમસ્કાર હો. હે ચિદ્વિલાસ ! હે નિર્ગુણરૂપ ! હે શ્રુતિ સ્મૃતિપુરાણ પદ ! હે પરબ્રહ્મ ! તને નમસ્કાર હો.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું પ્રાયઃ ૨૨ વર્ષનું દિવ્ય ચરિત્ર આ સમાપ્ત છે જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિ, સોપાન તથા મુક્તાબાઈને જન્મ આપનાર માતા પિતાને ધન્ય છે અને તે વિભૂતિઓના લાભ લેનાર નામદેવ ઈત્યાદિને પણ ધન્ય છે તેમના કુળને ધન્ય છે આલંદી ગામને ધન્ય છે મહા આત્માને ધન્ય છે, અને આવા નરરત્નોને ધારણ કરનાર મહારાષ્ટ્રભૂમિને પણ ધન્ય છે

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સમાધિ લીધા પછી સોપાનદેવે ઉદ્દાગર પર્વત ઉર્ફે પુરંદર ના નજીક સાસવડ ગામમાં માર્ગશીર્ષ વદી તેરસે દેહ મૂકી. ચાંગદેવે પુણતાંબા નામે ગોદાવરી તીરે આવેલા પ્રાચીન ક્ષેત્રમાં માઘ વદી તેરસે દેહ મૂકી.

મુક્તાબાઈ વિષે અનેક મતો પ્રચલિત છે કેટલાક કહે છે કે તેમણે મહાલય પર્વત સમાધિજ નથી. કેટલાક કહે છે કે તે પંઢરપુરમાં છે કેટલાક કહે છે કે ખાનદેશમાં મેહરાબાદ નામનું એક ગામ છે ત્યાં તેમણે સમાધિ લીધી છે પણ એમના સમકાલીન વાંધુ નામદેવ તે મુક્તાઈની સમાધિ વિષે કંઈ લખતા નથી. ખરી વાત [illegible] તે ખરી.

શ્રી નિવૃત્તિનાથ ત્ર્યંબકેશ્વરમાં જેઠ વદી બારસે સમાધિ લીધી. આ રીતે શક ૧૨૧૮ ના કાર્તિકથી ૧૨૨૦ ના જેઠ પર્યંતના આઠ માસમાં [illegible] સ્વરૂપસ્થ થયા. [illegible] છે કે પન્નરેવ શક ૧૨૧૫ ચાંગદેવ શકે ૧૨૧૫ મુક્તાબાઈ શક ૧૨૧૯ નિવૃત્તિનાથ શક ૧૨૧૯

'હવે [illegible] સમાધિ" એ [illegible]

બાલયોગીઓ વિદેહભાવને પામી ગયા છે, પણ તેમના સમાધિ સ્થળો તેઓની મહત્તાના શુભ સ્મરણો કરાવતા આજે પણ ખડાં છે અદ્યાપિ તેમના સમાધિસ્થાનમા મોટી મોટી યાત્રાઓ ભરાય છે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કાર્તિક વદ ૧૩ ને દિવસે સમાધિ લીધી તે દિવસે હજી પણ દર વર્ષે તેમના સમાધિ ઉત્સવની યાત્રા ભરાય છે તુકારામ મહારાજ પછી એ યાત્રા કંઈક મંદ પડી ગઈ હતી, પરંતુ હૈબતરાવ બાવાએ પુનઃ તેમા વધારો કર્યો છે સોપાનદેવની સમાધિ માર્ગશીર્ષ વદ ૧૩ ને દિને થઈ હતી, પરંતુ સાસવડમા તેના સ્મરણમા વૈશાખ સુદ ૧૩ ને રોજે યાત્રા ભરાય છે ચાંગદેવની સમાધિ માઘ વદ ૧૩ ને દીને થઇ હતી અને હજી એજ દિવસે તાપી તટપર આવેલી ચાંગદેવની જન્મભૂમિ ‘ ચાંગદેવ ’ ગામમા યાત્રા ભરાય છે મુક્તાબાઇની સમાધિ વૈશાખ વદ ૧૨ ને રોજ થઈ હતી આ દિને હજી પણ તેમના સમાધિ સ્થાન એદલાબાદમા ભજનકીર્તન કરવાને માટે મોટો સમુદાય એકત્રિત થાય છે નિવૃત્તિનાથે જ્યેષ્ઠ વદ ૧૨ ને રોજે સમાધિ લીધી હતી તથાપિ તન્નિમિત્ત પોષ વદ ૧૧ ને દિને યાત્રા ભરાય છે આ રીતે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, ચાંગદેવ તથા મુક્તાબાઇની તિથિ બરાબર પાળવામા આવે છે અને સોપાનદેવ તથા નિવૃત્તિનાથની યાત્રા સમાધિના દિવસથી આગળ પાછળ ભરાય છે આનું કારણ એ છે કે યાત્રાળુઓએ પોતાની સગવડ સાચવવાને માટે યાત્રાની તિથિ ફેરવી નાખી છે આ રીતે જ્ઞાનેશ્વરપંચક અલ્પમાસના અવકાશમા અદૃશ્ય થયુ તથાપિ મહારાષ્ટ્રમા તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમ અદ્યાપિ જેવો ને તેવો જ છે આલંદીના પુરાતન સિદ્ધક્ષેત્રનું મહાત્મ્ય પૂર્વથીજ ઘણું હતુ, પરંતુ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરના પુણ્ય ચરિત્રથી તથા વિશેષત ત્યા તેમની સમાધિ થયેલી હોવાથી તે અર્વાચીન કાળમા સુપ્રસિદ્ધ થયુ છે આલંદીમ ઇન્દ્રાયણી (ઇન્દ્રસ્યઅયન યસ્યામ્ અર્થાત્ જેને તીરે ઇંદ્રના તપની જગ્યા છે) નદી છે અને તેના તીર પર શ્રી સિદ્ધેશ્વરનું પુરાતન સ્થાન છે ત્યા સિદ્ધેશ્વરની વામ બાજુએ અજાનવૃક્ષની છાયા નીચે એ બે ગુફા અર્થાત્ સમાધિસ્થાન શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તૈયાર કરાવ્યા હતા આ ગુફામા તેઓ સમાધિ લેતા હતા

આલંદી ક્ષેત્રમા જ્ઞાનેશ્વરની સમાધિ સિવાય બીજા પણ જોવા લાયક ઠેકાણા છે જે જોવાથી મન પ્રસન્ન થાય તેમ હોવાથી તેના નામ માત્ર વાંચકોની જાણ માટે નીચે આપીએ છીએ —

૧ સમાધિનો ભવ્ય મકાન-૫ – વિઠોબા રખુમાઈનું દેવળ

જ્ઞાનેશ્વરનું દેવળ તેની આગળનો નકશીદાર મંડપ ૪ સ્દ્રમહાનાથને બનાવેલી સમાધિ ૫ પૂર્વ પશ્ચિમ નિધેશ્વરનું અનિ પુ ૬ મંદિર ૬ ઝેજ્ઞાળાનું દેવળ ૭ જ્ઞાનેશ્વરનો ઘ. ૮ અર્જુન વૃક્ષ ૯ ચૈતન્ય સ્વામીનો મઠ ૧૦ સુવર્ણ પીપળો (જેની જ્ઞાનેશ્વરના માતુશ્રીએ દિનના સ્વામી આગી નિધાન્યા પછી પ્રદક્ષિણા કરી હતી તે.) ૧૧ રામ અને હનુમાનની મૂર્તિ ૧૨ ઈંદ્રાયણીનો ઘાટ ૧૩ ગોપાળપરૂ ૧૪ જ્ઞાનેશ્વર જેને ચલાવેલી ભીંત ૧૫ અજિ ઝાડ આ દેવ અને પાદુકા ૧૬ સિદ્ધેશ્વર (જેનો નીચે જ્ઞાનેશ્વરજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો) ૧૭ ઈંદ્રાયણીના પ્રવાહ નું નમુદતીર્થ ચક્રતીર્થ ભાગી થી કુંડ મલ્લિકાર્જુન કુંડ ૧૮ (જમુના તેની પાસે) ૧૮ પુંડલિકનું દેવાલય ૧૯ રામમંદિર ૨૦ વિષ્ણુમંદિર ૨૧ ચડુલાલનું ન ગરખાનું ૨૨ પેશ્વાનું નગારખાનું ૨૩ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું નગારખાનું

પ્રકરણ ૮ મું—ગ્રંથો ઇત્યાદિ

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચાર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે ભાવાર્થદીપિકા અથવા જ્ઞાનેશ્વરી અમૃતાનુભવ ચાંગદેવપાસષ્ટી અને હરિપાઠના અભંગ. આ સિવાય તેમના કેટલાક બીજા અભંગ પણ છપાયા છે તેનો યોગવસિષ્ઠ ઉપર ટીકા કરી હતી એમ જાણ્યામાં આવે છે કે સમાધિના આરંભ કહેલું છે પણ તે ગ્રંથ સ્વાધ્યાય મળી આવ્યો નથી. કદાચ તે કાળને આધીન થઈ ગયો હોવાનું અનુમાન છે.

જ્ઞાનેશ્વરીના ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના ગ્રંથોના ઇતિહાસમાં પ્રથમ આવે છે, તેના યોગ્યતામાં પણ તે ગ્રંથનું પદ સર્વથી પ્રથમ છે એમ કહી શકાય જ્યોતિષ પાકશાસ્ત્ર શિલ્પ વગેરે ઘણા વિષયોની વિવિધ માહિતી મળી આવે છે. એકલો ધર્મગ્રંથ નહીં, કાવ્ય નહીં કે વ્યવહાર નીતિના ગ્રંથ નહીં કે જેને તે ભૂમિ પર જ્ઞાનેશ્વરીના સિદ્ધાંત અને દાવ એવા એક ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં દૃષ્ટિએ આવશે નહિ કારણ કે જ્ઞાનેશ્વરીમાં સિદ્ધાંત અને પ્રતિપાદન કરી તેને જોડેલ તો [illegible] તેમની [illegible] પાંડિત્ય અને ઉપમાલંકાર જોઈને [illegible] તેમના દૃષ્ટાન્તોની ઉત્તમ યોજના અને તે [illegible] જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહેવી આપેલા વ્યવહાર [illegible] ને ચકિત થશે, ત્યારે તેમની અલૌકિક પ્રતિભા અને તેમની વાણીમાં કેવો [illegible]

અને તેના નામ પ્રમાણે તે અનુભવના અમૃતરૂપજ છે આ ગ્રંથના મનનથી અધ્યાત્મીને અતિ આનંદ થાય તેમ છે પણ તે મરાઠીમાં હોવાથી તે ભાષાના જાણકાર જ સમજી શકશે.

જ્ઞાનેશ્વરે અમૃતાનુભવ અને ચાંગદેવ પાસષ્ટી તથા અભંગો સિવાય બીજો પણ યોગ નનો ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વ જીએ લખેલો છે (આ ગ્રંથનું નામ મરાઠી પુસ્તકમાં ન હોવાથી તે અત્ર આપી શકાયું નથી) એ ગ્રંથમાં નીચલા ૯ પ્રકરણો છે

૧ જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ. ૨ જીવ અને આત્માના ભેદનું કારણ ૩ પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર પ્રકારની વાણીની ઉત્પત્તિ. ૪ બ્રહ્મ પ્રમાણના અનુસરણે નિરૂપણ અને તેમાંથી ઇંદ્રિયોની અને વિષયોની ઉત્પત્તિ ૫ શરીર મનના ૬ ચક્ર તેના દેવ અને વર્ણનું વર્ણન ૭ પંચમહાભૂતનો ભાવ ૮ તેમજ દેહમાંના દશ વાયુના નામ અને તેમનાં કાર્ય તથા ૯ ઇડા પિંગળા અને સુષુમ્ણા એમનું નિરૂપણ, યોગ સ્વપ્રત્યયના આધારે અતિ સુંદર નામ કર્યું છે

જ્ઞાનપટ અને સોપાનપટ—રમત ગમતના શોખીન મનુષ્યોના વિનોદ—તેમને રમત ગમતની સાથે સુબોધની પ્રાપ્તિ થાય એવા હેતુથી જ્ઞાનેશ્વર અને સોપાનદેવે એકેક રમત રચી છે જ્ઞાનેશ્વરની રમતનું નામ 'જ્ઞાનપટ' અને સોપાનદેવની રમતનું નામ સોપાનપટ છે તેમાં કામ ક્રોધાદિ શત્રુઓના ઘરમાં જે જીવનો દાવ પડે તેના અધોગતિ થાય છે અને સદ્‌ગુણોના ઘરમાં દાવ પડે તે જીવની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે એવો સ્પષ્ટ કર્યું છે

નયન આપણે જ્ઞાનપટની રમત કેમ રમવી તે વાત જોઈએ તે રમત પાસાથી અથવા કોડીઓ વડે રમી શકાય છે કોઈ કાર્ડિયે નવાનું ઘર કરી તેને ઊભી લેવી અને તેના દાવ નાખવા [illegible] તેટલા દાવ [illegible] પાસા પણ તેને સમજવું જેટલા દાવ આવે તેટલા ઘર [illegible] ખાનામાં પ્રથમ ૧ થી [illegible] આપણી [illegible] સાહુ [illegible] તે પછી અનુક્રમે દાવ આવતા જાય તેમ તેમ તે [illegible] [illegible] એવી રીતે [illegible] દાવ [illegible] કેમ કે [illegible] ખાનામાં સર્પનું મુખ હોય [illegible] ઉતરી પડે, તેજ વખતે વધુ [illegible] પાસા નાખ્યા સિવાય તેને [illegible] નીચે [illegible] છે નીચે કોઠે તે સર્પનું પૂછડું છે ખાનામાં [illegible] [illegible] આવી પડે છે જેમકે [illegible] ચડી [illegible] ખાના [illegible] આપણી [illegible] આવે તો તે ત્યાંથી [illegible]

મહાપાતકવાળા ખાનામાં ઉતરી જાય પછી વળી પાછું દાવ પડે તેમ તેમ આગળ વધવું પડે છે સર્પમુખવાળા ખાના આ પગમાં ક્રમસર ૧૪-૧૯-૨૩-૩૧-૪૨-૭૨-૭૩ અને ૭૧ છે તેમાંના કોઈ ખાનામાં કાકરી આવી પહોંચે તો ત્યાંથી તે સર્પ-પુચ્છવાળા ખાનામાં આવી પડે છે તેવીજ રીતે જો ૫ મા ઘરમાં કાકરી આવી પહોંચે તો ત્યાંથી સીડીવાટે એ દમ ૮૦ મા ઘરમાં એટલે તે વૈકુંઠવાળા ખાનામાં ચડી જાય છે તે ખાનામાં આવ્યા પછી જો ૧ [illegible] પડે તો તે ૮૫ મા ઘરમાં એટલે મોક્ષમાં પહોંચી જાય છે પણ જો તે દાવ સરખો ન પડે તો ૮૦ થી માંડી ૮૪ સુધીના ઘરમાં તે ફર્યા કરે છે એવી રીતે ફરતા ફરતા ૮૦ મા ઘરમાં આવે અને ૧ દાવ પડે તો તે મોક્ષમાં જાય જ્યાં સુધી એ દાવ ન આવે ત્યાં સુધી એ પાંચ ઘરમાંજ સકરી ફર્યા કરે છે આવી રીતે આ રમતમાં પા[illegible] ઉતરે તે [illegible] મોક્ષમાં જાય છે એ બતાવવાને ખાતર મોક્ષમાં ઉચ્ચ સ્થાન મનાતાં છ અવિવેક, [illegible], [illegible]મોક્ષ, જ્ઞાનમોક્ષ, અહંકાર નામ [illegible] અભિમાન, રાજસ અભિમાન અને ક્રિયાગતિ એમાં જે પહોંચે એટલે [illegible] એમાં જ વધવા છે તે અનુક્રમે મહાપાતક, ક્રોધ, મધુ[illegible] [illegible] ક્રોધ અને શૂન્યમાં આવી પડે છે આ ઘરોને સર્પમુખ અને સર્પ[illegible] મનપ[illegible] મનાતાં છે, તેનું કારણ પાપ [illegible] અને અધોગતિમાં નાખનારા છે વળી [illegible] ત્યાંથી સીધીજ સીડીવાટે વૈકુંઠમાં ચડી જાય [illegible] અને [illegible] સુધી મોક્ષમાં ન [illegible] સુધી [illegible] અને તપલોકમાં તે ફર્યા કરે છે

મોક્ષપાનપાટ—આ રમત પાંચ [illegible] પડેજ પાસા અથવા [illegible] હોય તો [illegible] બેસી અને તેના [illegible] દાવ આવતા જાય તેમ તેમ પગના ખાના થી ક્રમસર [illegible] અથવા [illegible] ગવાવના [illegible] રીતે [illegible] સુખવાળા [illegible] પહોંચે તો ત્યાંથી [illegible] ખાનામાં ઉતરી [illegible] પછી વળી દાવ નાખી [illegible]

[illegible]

ચની હોય તે ખાનામાં સોગટી જઈ પહોંચે તો ત્યાંથી એકદમ ઉપર ચઢી જાય એટલે કે સીડી જે ખાનામાં પૂરી થતી હોય તે ખાનામાં ચડી જ જાય છે. તેવાં શરૂ થતી સીડીવાળાં ખાનાં આ પટમાં અનુક્રમે ૧૦-૧૭-૨૦-૨૨-૨૭-૨૮-૩૭-૪૫ અને ૫૪ નંબરનાં છે અને સીડી પૂરી થાય છે તે ખાનાં આ પટમાં અનુક્રમે ૨૩-૫-૨૯-૬-૪૧-૬૦-૬૭-૫૦ અને ૬૮ નંબરનાં છે. આવી રીતે આ રમત રમાય છે.

આ રમત ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે નઠારાં કર્મનું પરિણામ નઠારું આવે છે અને સારાં કર્મનું પરિણામ સારું આવે છે. ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, કુસંગ, અધર્મ, હિંસા, અહંકાર, દુર્બુદ્ધિ અને તામસપણાના ઘરમાં જે જાય એટલે કે એમાં જ ઉપયોગ તે મત્સર, લોભ, મદ, કામ, નરક, તથા ક્રોધ, અવિદ્યા અને મોહમાં જઈ પડે છે તે તથા સર્પ જેવા વિનાશ અને અધોગતિ પામે છે. માટે પટમાં તે તે સ્થાન સર્પ મુખવાળા સર્પરૂપે બતાવેલાં છે. તેથી ઊલટું જ દૈવી સંપત્તિ કે જે આત્મા વધવામાં સીડીરૂપ છે જેથી તેને સીડીવાળા ખાનામાં ક્ષમા અને સ્થાન આપેલું છે. તપ, દયા, દાન, ધર્મ, પરમાર્થ, સુધર્મ, જ્ઞાન, સર્વ [illegible] અને ભક્તિના ઘરમાં જે પહોંચે એટલે કે એ સંપત્તિ મેળવે તે ક્ષમા, સત્ય, બ્રહ્મ, આનંદ, સુબુદ્ધિ, શિવ, તપ અને વૈકુંઠ લોકને પામે છે.

જ્ઞાનપટમાં ચોસઠમા ૮૫ નંબરના ખાનામાં સોગટી પહોંચે તેની રમત પૂરી થાય છે. સોપાનપટમાં આનંદલોક, શિવલોક, વૈકુંઠ કે બ્રહ્મલોક એ ચારમાંથી કોઈ પણ ખાનામાં પહોંચે એટલે તેની રમત પૂરી થાય છે.

આ બેઉ પટની રમત ચોપટ કે શેતરંજની પેઠે એકના દાવના જીતની હારની થાય તો પ્રથમ સોગટી [illegible] પાટે [illegible] સોગટી મૂકે તેવું હોતું નથી પણ સર [illegible] ની [illegible] કરી એવી વખતે એકદમ ખાનામાં નાખી શકે છે. [illegible] કે આ રમત સારી દુનિયાની [illegible] મનો [illegible] નથી કે એના ઘરમાં બાજી [illegible] તેને નારી પાડે કે સોગટી મૂકે આ તો મનોમાનની રમત છે અને તે નાર્દ -પ્રભુના ધ્યાનમાં --એવો તો વિચાર છે કે એવી વખતે જાણી દુ[illegible] નિધાન મનનો તે નાર્દ [illegible] તોપણ [illegible] [illegible] આ [illegible] કરવાની જરૂર પડે તેમ નથી. પણ દાવો કોઈ જીતને તેથી વધુ આ નંદ, વધુ ઉત્સાહ મળે છે. દૈવી નાર્દની આ દિવ્યતા હોઈ સર મળે તે નાર્દ મુક્તો છે.

માન્ય મહા પુરૂષોના ચરિત્રોમાં અમાનુષિક ચમત્કારિક ઘટનાઓ દૃષ્ટિગોચર થવાનીજ ભરતખંડનાજ નહિ પણ અન્ય દેશના અન્ય ધર્મના સ્થાપકો તથા સંત મહાત્માઓના ચરિત્રોમાં પણ એવી અનેક ઘટનાઓ સમાયલી જણાશે

श्री ज्ञानेश्वरी भगवद्गीता.

अध्याय १ लो

શ્રીગણેશાય નમઃ । શ્રીસદ્ગુરુ [illegible]

ॐ नमोजी आद्या वेद प्रतिपाद्या
जय जय स्वसंवेद्या आत्मरूपा।

હે [illegible] હે આદિરૂપ [illegible] વેદોએ [illegible] છે એવા આપને નમસ્કાર હો. [illegible] આપ [illegible] આપને જાણવાવાળા છો. હે [illegible] આપનો જયજયકાર હો. [illegible] નિવૃત્તિનાથને દાસ [illegible] કહું છું તે હે દેવ, [illegible] બુદ્ધિને [illegible] વાવાળા [illegible] આપ છો. આ અખિલ વેદ તે આપની સુંદર મૂર્તિ છે અને વેદના [illegible] આપના નિર્દોષ [illegible] ને શોભાવે છે. [illegible] આપના [illegible] અવયવ છે. આપના [illegible] વર્ણની [illegible] લાવણ્યની [illegible] છે. [illegible] અર્થની [illegible] આપના [illegible] અને તત્ત્વ [illegible] કુંદન છે. આપના [illegible] છે [illegible] અને [illegible] ઉત્તમ પદલાલિત્ય આપનાં [illegible] અને [illegible] છે [illegible] ઉપર [illegible] તાર છે [illegible] વાવાની નાની નાની ઘુઘરીઓ છે. અનેક દાર્ષ્ટાંત [illegible] છે તે આપની [illegible] ધ્વનિ છે. અને તેમાં [illegible] રહેલા છે તે તેના [illegible] સારી રીતે [illegible] જોતાં તે [illegible] અને તેની કુશળતાને [illegible] ઘુઘરીઓની [illegible] સમજવાવાળા [illegible] [illegible] ઉત્તમ પદ [illegible] કાવ્યાદિ [illegible] આપની [illegible] શોભાવે [illegible] છે. વ્યાસાદિક ઋષિઓની બુદ્ધિ આપની [illegible] રહ્યું છે [illegible] છે અને તેનું તેજ [illegible] પલ્લવને [illegible] અભિપ્રાયો એ પૃથક્ પૃથક્ [illegible] છે અને તેમના ભિન્ન ભિન્ન [illegible]

જન્માના નિગનિગમ આયુધોરૂપ છે તર્કશાસ્ત્ર ફરશીરૂપ છે ન્યાય શાસ્ત્ર અકુશરૂપ છે અને વેદાંતશાસ્ત્ર એ ઉત્તમ રસયુક્ત મોદકરૂપે શોભે છે વાર્તિકકાર વ્યાખ્યાનોથી પોતાની મેળેજ ખડિત થયેલો બાદ્ધ મત તે જાણે એક હાથમા ખડિત દાંત હોય તેની પડે શોભે છે અને કે નાયુકાર્ક વ ાય જ જન્મ તે મન્નરવાદ કિવા બ્રહ્મવાદ રૂપે છે જેથી ધર્મ તથા પ્રતિષ્ઠાનો સ્થાપના થાય છે તે એ મૂર્તિનો અભય હસ્ત છે જમા કરણ મહાસુખરૂપ પરમાનદ ભરેલો છે એવો જ મતિ નિર્મળ વિવેક તે સીધી સુંઢરૂપે છે, તેનજ ઉત્તમ સવાદ એ ગીધા શુભ્ર દાંત છે જ્ઞાનદૃષ્ટિ એ સક્ષ્મ નેત્રરૂપ છે પૂર્વ અને ઉત્ત મીમાસા કર્ણ કે જે શોભે છે બોલાઝન ાકસ્થળમાથી ની ઝના મદરૂપ છે અને તનુ સેવન કરના ા મુનિઓ ભ્રમરરૂપે છે એ જ તા પયવાઝા જ તથા અદ્વૈત સિદ્ધાંત ાકસ્થળને ઠેકાણે શોભે છે અને તમાના તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પ્રમેયો, તે એ ગડસ્થળપરના પરવાળ રૂપે દીપે છે જ્ઞાનમકરંદથી પરિપૂર્ણ એવા ઉપનિષદો આ ગકસ્થળ પરના પ્રફુલ્લ સુગધિ પુષ્પોની સમાન છે ૐકાર મનો આ ાર એ એ ચરણુ છે ઉકાર એ વિશાળ ઉદર છે અને મકાર એ સર્વ અથવા મા ૌઇ મસ્તકરૂપ છે એ ત્રણે એકત્ર થતા તેમા શબ્દબ્રહ્મનો સમા વેશ થઇ ૐકારનુ સ્વરૂપ બન્યુ તે આદિ બીજને હુ શ્રી ગુરુ-કૃપાથી નમસ્કાર કરૂ છુ હવે અપૂર્વ વાણીમા વિહાર કરનારી, ચાતુર્ય, અર્થ અને કળાની સ્વામિની અને વિશ્વને સુખ કરનારી શ્રી સરસ્વતી દેવીને હુ નમસ્કાર કરૂ છુ હૃદયમા સદાય વાસ કરનાર સદ્ગુરુની કૃપાથીજ હુ સસારરૂપી મહાપુરમાથી બહાર નિકળ્યો છુ અને વિવેક ઉપર મારી વિશેષ પ્રીતિ ચોટી છે જે પ્રમાણે આખમા અમુક અજન આજતા ભૂમિગત દ્રવ્યોની શોધ લાગે છે, કિવા ચિંતામણિ હસ્તગત થતા જે પ્રમાણે સદાય મનના સર્વ મનોરથ પરિપૂર્ણ થાય છે તે પ્રમાણે શ્રી ગુરૂ નિવૃત્તિનાથની કૃપાથી મારી (જ્ઞાનેશ્વરની) સર્વ ઇચ્છા ઓ હમેશા સફળ થાય છે માટે શાણા હોય તેમણે શ્રી ગુરુની સેવા કરવી જેથી તેમના મનની સર્વ કામના સિદ્ધ થશે જે રીતે વૃક્ષના મૂળમ જલસિંચન કરવાથી શાખા અને પાદડા આપોઆપ વિકાસ પામે છે, કિવા સર્વ તીર્થનુ ફળ માત્ર એક સમુદ્રમા સ્નાન કરવાથી મળે છે, અથવા અમૃતરસનુ સેવન કરવાથી સર્વ રસોનું સેવન કર્યા બરાબર થાય છે, તેવીજ રીતે ઇચ્છિત કામના પૂર્ણ કરના ા જે શ્રીગુરૂ, તેમને હુ પુન પુન અભિવદન કરૂ છુ હવે સર્વ કૌતુક ઉત્પન્ન કરનારી અથવા

વિચારરૂપ સુમોન અપૂર્વ ઉપવન જેવી રહન કથા શ્રવણ કરો આ કથા સર્વસુખદાયક તથા સર્વાર્થસિદ્ધિદાયક મહાન્ ભંડાર કિંવા નવ રત્ન પ્રપુણ અમૃતસિંધુ છે, તે મોક્ષનું સ્થાન છે સર્વ વિદ્યાનું મૂળ છે કિંબહુના સર્વ શાસ્ત્રો તેનેજ આશ્રયે છે તે સર્વ ધર્મનું મૂળ સજ્જનોનો આત્મા અને સરસ્વતીના લાવણ્યનો ભંડાર છે કિંવા સામાન્ નસ્વતી શકી ભાગ્યના મન્દિરમાં પ્રવર્તી કૃપાનું નિર કરી આ ત્રિભુવનમાં પ્રગટ થયા છે માટે આ કથા સર્વ કાવ્યોનો રાજા અને નવ રસોનો મેળા છે અને આ સ્થાનમાંજ નવરસને વિશેષ પોષણ તથા શોભા મળ્યાં છે આ કથાથી રૂપી લક્ષ્મીને શાશ્વતત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને આત્મબોધરૂપ ત્રિગુણ મહિમા આવી છે આ કથાથી મનુષ્ય કલ્પવૃક્ષની તત્ત્વાવમાં આસ્વાદની અને સુખમાં સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ થઇ છે માધુર્યને મધુરતા, શૃંગારને સૌંદર્ય અને યોગ્ય વસ્તુને યોગ્યતા આ કથાથી પ્રાપ્ત થઇ છે આ કથાથી કળાને કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ થઇ અને પુણ્યનો પ્રતાપ અધિક વૃદ્ધિને પામ્યો આ કથા વડેજ જન્મે જન્મના અશુદ્ધ ચિત્તના દોષ નિર્મૂળ થયા અને સદ્ગુરૂ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાય છે કે આ કથાથીજ શાસ્ત્રિક લેખને વિશેષ શોભા અને ગુણોને સદ્ગુણોનું વિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું જેમ સૂર્યોદય થતાંજ ત્રિલોકમાં પ્રકાશ પડે છે તેમ વ્યાસમુખથી આ કથા નીકળીનેજ સર્વ જગત્ પ્રકાશિત થઇ શોભવા લાગ્યું કિંવા ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું બીજ જેમ સ્વભાવથી વિસ્તારને પામે છે તેમ આ ભારતની કથામાં સર્વ વિષયો વિસ્તારપૂર્વક રહેલા છે જેમ નગરમાં વસવાથી મનુષ્ય ચતુર બને છે તેમ જ્ઞાન સુનિની વાણીના પ્રભાવથી સર્વ જગત્ આનંદમય બની રહ્યું છે જેમ યૌવનાવસ્થામાં સ્ત્રીના શરીરમાં લાવણ્યતા વિશેષ ખીલી રહે છે તેમ વસંત ઋતુનું આગમન થતાં બગીચામાં પ્રથમ કરતાં અધિક વનશ્રી ખીલી રહે છે જેમ સુવર્ણની લગડી દેખાવમાં સાધારણ હોય છે પરંતુ તેનો અલંકાર બનાવ્યા પછી તેની શોભા ઓરજ જણાય છે તેમજ શ્રી વ્યાસમુનિના વચનોથી અલંકૃત બનવાના કારણથી સર્વને અતિ રસ ઉત્પન્ન થાય છે ઇતિહાસને પણ તેને આશ્રય લીધો એવું સુંદર નહિ કેવળ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના હેતુથી સર્વ પુરાણોને નમ્ર બની રહ્યા હોય તેમ આ મહાભારતના આશ્રયથી સર્વે શ્રી વ્યાસના કૃતિને સિદ્ધિ મેળવી છે એટલા માટેજ એમ કહેવાય છે કે 'જે વાત મહાભારતમાં નથી તે ત્રિલોકમાં નથી" અને 'ત્રિલોકમાં એ વ્યાસનું ઉ

ચિદ્રૂપ છે. જગતમાં આવી જે સુરમ્ય કથા છે અને જે પરમાર્થના મહાન્ સાધન રૂપ છે તે કથા વૈશંપાયન મુનિએ નૃપરાજ જનમેજયને કહી છે તે અદ્વિતીય ઉત્તમ, પવિત્ર અનુપમ અને અતિ કલ્યાણકારક કથા શ્રવણ કરો. ભારત એ એક કમળ છે અને શ્રી ભગવાને પોતે અર્જુનને કહેલો ગીતાવિષય તેમાંનો પુષ્પરજ છે અથવા વ્યાસે વેદરૂપ સમુદ્રનું બુદ્ધિરૂપ રવૈયાથી મથન કરી તેમાંથી ગીતારૂપી અનુપમ નવનીત (માખણ) કાઢ્યું છે એ માખણને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિની વિચારરૂપી મંદ આગ આપી ઉકાળવામાં આવતાં તેનું ઉત્તમ ઘી બન્યું છે. વિરાગવાન મહાત્માઓ જેની ઇચ્છા કરે છે, સંતો નિત્ય જેનું સેવન કરે છે, અને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો જેમાં વિહાર કરે છે જે ભક્તોને શ્રવણ કરવા યોગ્ય અને [illegible] ભીષ્મપર્વમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેને ભગવદ્ગીતા કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મા અને શંકર પણ તેની સ્તુતિ કરે છે અને સનકાદિક અતિ આદરથી તેનું સેવન કરે છે. જે પ્રમાણે ચકોર પક્ષીના બચ્ચાંઓ શરદ પૂર્ણિમામાં ચંદ્રપ્રકાશના કુમળા કુમળા અમૃત કણોનું [illegible] ચિત્તે સેવન કરે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રોતાઓએ ચિત્તની એકાગ્રતા કરી આ ભગવદ્ગીતા શ્રવણ કરવી. આ ગીતામાંના જ્ઞાનનો [illegible] વિના [illegible] ઇંદ્રિયોને વશ રાખી તેનો અનુભવ કરવો અને તેનું રહસ્ય સમજી લેવું. જે પ્રમાણે ભ્રમર કમળ તેને ખબર ન પડે તેમ તેમાંના પરાગનું સેવન કરે છે, તે પ્રમાણે આ ગ્રંથનું [illegible] કરવું. ચંદ્રનો ઉદય થતાંની સાથેજ કુમુદિની વિકસિત થઇ પોતાનું સ્થાન છોડ્યા સિવાયજ જેમ ચંદ્રને પ્રીતિપૂર્વક આલિંગન દેવાનું સુખ લે છે તેમ ગંભીરતાથી જેનું મન સ્થિર થયું છે એવા મનુષ્ય [illegible] આ કથાનું [illegible] અનુભવ લે છે. અરે! જે શ્રોતાઓ અર્જુનના જેવી યોગ્યતા ધરાવતા હોય તેવા સંતો કૃપા કરી મારા કહેવા તરફ ધ્યાન આપો. હું આ પ્રમાણે નિર્ભયતાથી જે કંઇ કહું છું અને વિનંતી કરું છું તેનું કારણ એ છે કે હે સજ્જનો! આપનાં હૃદય ભોળાં છે. જેમ માતાપિતાનો સ્વભાવજ એવો હોય છે, કે [illegible] થી પણ સંતુષ્ટ બને છે, તેજ પ્રમાણે [illegible] આપે મને [illegible] અને મને પોતાનો ગણ્યો છે અને [illegible] મારી [illegible] ક્ષમા [illegible] પત્ર થી [illegible] છે? મારો અપરાધ તો ખોટોજ છે અને [illegible] ગીતાના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું અને આપને તે [illegible] કહું છું એ સર્વ કેટલું કઠિન છે તેનો વિચ

કર્યા વગરજ એ કાર્ય કરવાનું વ્યર્થ ધૈર્ય મને ઉત્પન્ન થયું છે બાકી સૂર્યના પ્રભાવ આગળ ખદ્યોતનો તે શો હિસાબ? ટીટોડો જેમ પોતાની ચાંચથી સમુદ્ર ખાલી કરવા તત્પર થયો હતો તેમજ હું પણ ગીતાનું મહત્વ નહિ જાણતો હોવા છતાં તેનો અર્થ કરવાને તૈયાર થયો છું સાંભળો, આકાશને ઢાંકી દેવું હોય તો આકાશથી વિશેષ મોટા થવુંજ જોઈએ અને એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ કામ અશક્યજ લાગે છે ગીતાર્થની મહત્તાનું સ્વયં શંકરે વર્ણન કર્યું ત્યારે શ્રી પાર્વતીજીએ કુતુહલતાપૂર્વક પ્રશ્ન કરતાં શ્રી મહાદેવે કહ્યું હતું કે, હે દેવી જેમ તમારૂં સ્વરૂપ હમેશાં નવીનજ જણાય છે તેમ ગીતાતત્વ પણ સદા નવીનજ છે જેની યોગનિદ્રામાંથી વેદ પ્રકટ થયો છે તે નર્વેશ્વરે પોતે જાતે અવસ્થામાં આ ગીતાનું કથન કર્યું છે આવી અગાધ ગીતા આગળ વેદ પણ ન્યૂન બની જાય, ત્યાં હું એક મુગ્ધ મતિમંદ તથા જેવોજ છું એ અપાર ગીતાર્થનો પાર શી રીતે પામી શકાય? સૂર્યના તેજને કોણ ઉજ્વલ બનાવી શકે તેમ છે? મચ્છરની મુઠીમાં ગગન શી રીતે સમાઈ શકે? પરંતુ આ બાબતમાં મને એક આધાર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથીજ હું બોલવાનું ધૈર્ય ધારી રહ્યો છું શ્રી ગુરૂ મને અનુકૂળ છે નહિ તો હું તો મૂર્ખજ છું જો કે મેં અવિવેક કર્યો છે તથાપિ આપ સંતોની કૃપારૂપ જ્યોતિ તો પ્રકાશિત છે ને? પારસમણી લોખંડને સુવર્ણ બનાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, મૃત મનુષ્યને પણ અમૃતસિદ્ધિથી જીવન-લાભ મળે છે અને સરસ્વતીની કૃપા થાય તો મૂંગાને પણ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? એ તો વસ્તુની સ્વાભાવિક શક્તિ છે કિંવા જેની માતાજ કામધેનુ હોય તેને માટે આ જગતમાં દુર્લભ જેવું શું હોય? આમ હોવાથીજ હું આ ગ્રંથનું વિવરણ કરવાનું સાહસ કરું છું એમાં જ કંઈ ન્યૂનતા હોય તે પુરી કરી લેજો અને અતિરેક જણાય તે ત્યજી દેજો, એવી આપને હું વિનંતી કરૂં છું આપ મને એવી શક્તિ આપજો તેવુજ હું બોલીશ જેમ કાષ્ટપૂતળી સૂત્રધાર નચાવે તેમજ નાચે છે તેમ હું આપ સાધુ સંતોનો અનુગૃહિત તથા આજ્ઞાને લીધે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવાથી આપ આપની ઈચ્છાનુસાર મને આ કાર્યમાં ચલાવજો.

આ પ્રમાણે સાંભળીને શ્રી ગુરૂ નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે, આવું કહેવાની કંઈ આવશ્યક્તા નથી તું તારા ગ્રંથ તરફ લક્ષ્ય આપ આવું વચન સાંભળી નિવૃત્તિનાથના દાસ શ્રી જ્ઞાનદેવ અત્યંત આનંદિત બની તેના પ્રત્યે શાંત ચિત્તે શ્રવણ કરે। (૮૪)

धृतराष्ट्र उवाच। धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

શ્લોકાર્થ—ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા–હે સંજય! ધર્મક્ષેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકત્ર થએલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ પછી શું કર્યું? (૧)

ટીકા—પુત્ર સ્નેહથી મોહિત બની ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછવા લાગ્યા કે, હે સંજય! કુરુક્ષેત્રનું બયાન કરી સંભળાવો (૮૫)

संजय उवाच। दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

શ્લોકાર્થ—સંજય કહે છે–પાંડવસૈન્યની [illegible] જોઈ દુર્યોધન રાજા દ્રોણાચાર્યની નિકટ જઈ તેમને કહેવા લાગ્યો (૨) હે ગુરુદેવ! આપના બુદ્ધિમાન [illegible] ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ગોઠવેલી પાંડવોની [illegible] જુઓ (૩)

ટીકા—[illegible]

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथ ॥४॥

શ્લોકાર્થ —એ સેનામાં મોટા ધનુષ્યો ધારણ કરનારા તથા યુદ્ધમાં ભીમ તથા અર્જુનના જેવા પરાક્રમી યુયુધાન વિરાટ અને મહારથી દ્રુપદ છે (૪)

ટીકા —તદુપરાંત શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને રણધર્મમાં નિપુણ એવા અનેક મહાન્ યોદ્ધાઓ છે કે જેઓ યોદ્ધા અને પુરુષાર્થમાં ભીમ તથા અર્જુન સમાન છે તે યોદ્ધાઓમાં યુયુધાન રાજા, વિરાટ રાજા તથા કેટલા મહારથી દ્રુપદ રાજા પણ આવ્યા છે (૯૮)

धृष्टकेतुश्चेकितान काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगव ॥५॥
युधामन्युश्च विक्रात उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथा ॥६॥

શ્લોકાર્થ —ધૃષ્ટકેતુ ચેકિતાન પરાક્રમી કાશિરાજા, પુરુજિત કુંતિભોજ તથા નરશ્રેષ્ઠ શૈબ્ય (૫) શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમી ઉત્તમૌજા સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો એ સર્વ મહારથીઓ પણ એ સેનામાં છે (૬)

ટીકા —જુઓ આ ચેકિતાન ધૃષ્ટકેતુ પરાક્રમી કાશિરાજ, નૃપશ્રેષ્ઠ શૈબ્ય તથા ધનુર્ધારી કુંતિભોજને જુઓ, પણે પેલો યુધામન્યુ દેખાય છે તથા આ પુરુજિત્ આદિ રાજાઓ આવ્યા છે તેમને જુઓ (૧૦૦) દુર્યોધન કહે છે અહો દ્રોણાચાર્ય ! સુભદ્રાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલ અભિમન્યુને જુઓ તથા આ દ્રૌપદીના પુત્રો પણ આવેલા છે તે જુઓ. અહો ! આ રીતે યોદ્ધાઓ એકત્રિત થયા છે (૨)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजय ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

શ્લોકાર્થ — અહો દ્વિજ[illegible] આપણા સૈન્યમાં જે મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિ છે તેમના નામો પણ આપની જાણ માટે હું બતાવું છું. (૭) પ્રથમ તો આપ પોતે પછી ભીષ્મ, કર્ણ, [illegible] કૃપાચાર્ય અશ્વત્થામા વિકર્ણ અને સોમદત્તિ (ભૂરિશ્રવા) (૮)

ટીકા — [illegible] આપણા સૈન્યમાં મુખ્ય જે મહારથી છે તે [illegible] અને [illegible] સમાન [illegible] ગંગાનંદન ભીષ્મ, શત્રુરૂપી [illegible] કર્ણ, આવા એ [illegible] યોદ્ધાના મનમાં [illegible] કે આ [illegible] કરતા છે, તો [illegible] માટે [illegible] ? [illegible] આ કારણ માટે તેઓ એકના બાપ નથી ? [illegible] અશ્વત્થામાને જુઓ [illegible] યુદ્ધમાં [illegible] (૭)

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] માટે [illegible] નાના [illegible] શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરનાર [illegible]

[illegible]

[illegible] અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

શ્લોકાર્થ —ભીષ્મપિતાએ જેનું રક્ષણ કર્યું છે એવું અમારૂં સૈન્ય અપરિમિત છે અને ભીમદ્વારા રક્ષિત થયેલું પાંડવોનું સૈન્ય માત્ર [illegible] છે (૧૦)

ટીકા —સર્વ ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ અને યોદ્ધાઓમાં પ્રતાપી એવા જે ભીષ્મપિતા તેમની પાસે આ સર્વ સૈન્યનું આધિપત્ય છે તેમણે આ સૈન્યની વ્યૂહરચના એવી તો સરસ કીધી છે કે જાણે કિલ્લો જ ન બાંધ્યો હોય! પ્રથમ તો સમુદ્ર પોતેજ દુસ્તર અને તેને વડવાનલની સહાય મળે ત્યાં પ્રલય કાળના અગ્નિને મહાવાયુની સહાયતા પ્રાપ્ત થાય એટલે પછી બાકીજ શું રહે! એજ પ્રમાણે આપણા સૈન્યને ભીષ્મની સહાય છે એટલે તો પછી આપણા સૈન્યની સામે કોણ યુદ્ધ કરી શકશે? આપણા આવા સૈન્યની આગળ પાંડવનું સૈન્ય [illegible] તુચ્છ છે અને તેમાં વળી તેણે [illegible] ભીમ સેનાનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે આટલું બોલી દુર્યોધન ચુપ રહ્યો. (૨૦)

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

શ્લોકાર્થ —તમે સર્વ નિયુક્ત કરેલી પોતપોતાની જગ્યાએ ઉભા રહી ભીષ્મપિતાનુંજ [illegible] (૧૧)

ટીકા — પછી ફરીને તે સર્વ સેનાપતિઓને કહે છે [illegible] તમે પોતપોતાનું સૈન્ય [illegible] સૈન્ય [illegible] સૈન્ય [illegible] હોય [illegible] સૈન્ય [illegible] અને સર્વે ભીષ્મપિ[illegible] (૧૧)

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —[illegible] (૧૨)

ટીકા —રાજા દુર્યોધનનું ભાષણ સાંભળી ભીષ્મને ઘણો સંતોષ થયો અને તેમાં સિંહનાદ કર્યો. આ નાદનો સર્વ સ્થળમાં પ્રતિધ્વનિ થયો અને તેના પ્રતિધ્વનિએ તમામ … ગાજી ઉઠ્યું. તે પ્રતિધ્વનિ ગયો એટલામાં ભીષ્મે વીરવૃત્તિથી ઉત્કંઠાપૂર્વક પોતાનો દિવ્ય શંખ વગાડ્યો. આ … નાદ એક થયા એટલે જાણે આકાશમાં પૃથ્વી પર તુટી પડે કે શું એવો ભાસ થઈને ત્રૈલોક્યના જીવોને ભીતિ લાગવા માંડી … ગર્જનાઓ થવા લાગી, … … જગત્ ગભરાઈ … … આ મહા નાદના પ્રતિધ્વનિ પર્વતની ગુફામાં થવા લાગ્યો અને … સૈન્યમાં … … લાગ્યા (૩૦)

तत शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखा ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ — … … યોદ્ધાઓએ શંખ, નોબત, ઢોલ … … ગોમુખ વગેરે … … એ સાથે … … અને તેથી … ધ્વનિ … થયો (૧૩)

ટીકા — નાના પ્રકારના વાદ્યોનો ધ્વનિ … … … … … … … … … આનું … … … … … … … … … … … … … તેનું … થયો … … … … … … … બીજાના નામ … … … … … … … … … … … આમતેમ … … … … … … … … … … … … … … … ભીતિ … તેથી તે … ( )

तत श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधव पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतु ॥१४॥
पाञ्चजन्य हृषीकेशो देवदत्त धनञ्जय

पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —ત્યાર પછી જેને શુભ્ર અશ્વો જોડવામાં આવ્યા હતા એવા મોટા રથમાં બેઠેલા કૃષ્ણ અને અર્જુને દિવ્ય શંખ ફૂંક્યા (૧૪) શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય નામનો અર્જુને દેવદત્ત નામનો અને અતિ માનુષિક કાર્ય કરનાર ભીમસેને પૌંડ્ર નામનો શંખ વગાડ્યો (૧૫) કુંતીપુત્ર ધર્મરાજ તથા નકુળ સહદેવ (ક્રમશ) અનંતવિજય સુઘોષ અને મણિપુષ્પક નામના શંખો વગાડ્યા (૧૬)

ટીકા —આ પ્રમાણે સ્વર્ગલોકમાં પણ વિજય થયો હવે આ તરફ પાંડવસૈન્યમાં શું થયું તે સાંભળો જે વિજયનું પ્રત્યક્ષ પીઠ અને તેજનો ભંડાર ભાસે છે, જેને ગરુડના જેવા વેગવાળા ચાર અશ્વો જોડેલ છે, અને જે જાણે મેરૂ પર્વતને પાંખ ન આવી હોય તેવો શોભે છે એવા શ્રેષ્ઠ રથની પ્રભાથી દશે દિશાઓ ઝળહળી રહી હતી જે રથના સાક્ષાત્ વૈકુંઠાધિપતિ સારથિ હતા તે રથનું વર્ણન કોનાથી થઈ શકે તેમ છે સાક્ષાત્ શંકરસમાન હનુમાન તેના ધ્વજસ્તંભ પર વિરાજતા હતા અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે રથના સારથિ હતા તે પ્રભુનો અદ્ભુત ભક્ત પ્રેમ તો જુઓ ! પોતાના ભક્ત પાર્થનું સારથિપણું કરી રહ્યા અર્જુનને પાછળ રાખી પોતે આગળ બેઠા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પાંચજન્ય નામનો શંખ સહજ લીલાથી વગાડ્યો સૂર્યના ઉદય થવાની સાથે નક્ષત્રોનો લોપ થાય છે તેમ તે શંખના મહાનાદથી કૌરવોની સેનામાં થતો વાદ્યધ્વનિ ક્યાંનું ક્યાંય ગુમ થયો વળી અર્જુન પણ પોતાનો દેવદત્ત નામનો ગંભીર નાદવાળો શંખ વગાડ્યો તે સમય તે ઉભય શંખનો અદ્ભુત ધ્વનિ એકત્ર થવાથી બ્રહ્માંડના શતશઃ ટુકડા થશે કે શું એવી ભીતિ લાગવા માંડી એટલામાં ભીમસેનને પણ આવેશ આવ્યો, અને તેણે મહાભયાનીની પેઠે ખળભળી ઉઠીને પોતાનો પૌંડ્ર નામનો મહા શંખ વગાડ્યો તે શંખનો ભયંકર ધ્વનિ મહાપ્રલયના મેઘધ્વનિ જેવો ગાજ્યો એટલામાં ધર્મરાજે પોતાનો અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડ્યો નકુળે સુઘોષ નામનો અને સહદેવે મણિપુષ્પક નામનો શંખ વગાડ્યો આ નાદોથી યમની મુદ્રા હિંમત ભૂલાઈ ગઈ (૫૦)

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजित ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वश पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहु शङ्खान्दध्मु पृथक्पृथक् ॥१८॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणा हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —હે પૃથ્વીપતે ! મહા ધનુર્ધારી કાશિરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વિરાટ, અજિત સાત્યકિ, દ્રુપદ રાજા, દ્રૌપદીના પુત્રો અને મહાપરાક્રમી અભિમન્યુ, એ સવ જણે પોતપોતાના શંખ વગા[illegible] (૧૭ ૧૮) તે ભયંકર શંખનાદનો આકાશ અને પૃથ્વીમાં પ્રતિધ્વનિ થતા દુર્યોધનાદિકના હૃદય ફાટી ગયા (૧૯)

ટીકા —દ્રુપદ રાજા મહાવીર કાશિરાજ, દ્રૌપદીના પુત્રો આદિ જે અનેક વીરો [illegible] થતા હતા, તેમજ અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ, અજિત સાત્યકિ, નૃપનંદ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી અને વિરાટ તથા [illegible] જે જે સેનાનાયકો હતા તેમણે પણ પોતપોતાના જુદા [illegible] શંખ વગાડવા માંડ્યા [illegible] મહા ધ્વનિથી શેષ અને કૂર્મ પણ [illegible] પૃથ્વીનો ભાર નાખી [illegible] તૈયાર થતા [illegible] [illegible] સમુદ્ર [illegible] ઉછળવા લાગ્યા પૃથ્વી ઉંધી વળી જશે કે શું, [illegible] એમ ભાસવા લાગ્યું, અને [illegible] [illegible] પૃથ્વી [illegible], હવે દેવ નિરાધાર થતાં [illegible] થંભી ગયો, અને [illegible] [illegible] આ દૃશ્ય જોઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ [illegible] એમ જાણી તે અદ્ભુત શંખનાદ બંધ [illegible] આથી જ [illegible], નહિ તો [illegible] શંખ વગાડવાનો પ્રા[illegible] તે સમયે તેનો અંત આવવાનો [illegible] એ શંખનાદ બંધ થયે [illegible] પ્રતિધ્વનિ હજી ગાજતો હતો, અને [illegible] [illegible] [illegible] તે પ્રતિધ્વનિથી [illegible] [illegible] 'આવધ! આવધ!' (૩)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वज ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

શ્લોકાર્થ — જેના ધ્વજમાં હનુમાન વિરાજમાન છે એવા અર્જુને યુદ્ધને માટે વ્યવસ્થિત થઈ ઉભા રહેલા દુર્યોધનાદિકને જોયા અને શસ્ત્રોના પ્રહારો શરૂ થયા એટલે પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડ્યું (૨૦) હે રાજન્! તેણે કૃષ્ણને આ વચન કહ્યું

ટીકા — તે પ્રસંગે જે મહાશય મહા ગાંભીર્ય તમામ સૈન્યને પુનઃ ધૈર્ય આપ્યું ... મોટી ભારી ... આ ... ધમ્યા ... સમાન આવાં ... આ ત્રાસે ત્રિભુવન ભયભીત થયું તે ધનુર્ધારીઓની ... ની એવી ... બુદ્ધિ ... જાણે પ્રલયકાળનો ... ન થઈ જાય! આ દૃશ્ય જોઈ અર્જુનને સંતોષ થયો અને તેણે ... દૃષ્ટિપાત કર્યો અને તે પોતાને મદદ થયેલ જોઈ તેણે પણ ધીમેથી પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડ્યું (૨૦)

अर्जुन उवाच। सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

શ્લોકાર્થ — અર્જુન બોલ્યો — હે કૃષ્ણ! મારો રથ બન્ને સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં લઈ જઈ અહીંઆ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા સર્વે જણને હું જોઈ શકું એવા સ્થાને ઉભો કરો. આ રણમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું? (એ મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ) અધમ નિષ્ઠ દુર્યોધનને યશ અપાવવાને માટે જે યોદ્ધાઓ અત્રે આવ્યા છે તેમને મારે જોવા છે (૨૧-૨૩)

ટીકા — પછી અર્જુન બોલ્યો — "હે દેવ! હવે જલદીથી આપનો રથ બન્ને સૈન્યની વચ્ચે લઈ જઈ ઉભો કરો. જ્યાં અહીંઆ યુદ્ધ કરવાને માટે આવેલા બધા યોદ્ધાઓ પર એક દૃષ્ટિપાત કરી લઉં. કારણ કે આ સર્વે એકત્રિત થયેલા યોદ્ધાઓમાંથી મારે કોની કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. આ ઉતાવળા અને દુષ્ટબુદ્ધિ કૌરવો બહુધા ... કાંઈ કારણ ન હોવા છતાં પણ યુદ્ધ કરવાને

પોતાના [illegible] સામે ઊભેલા અર્જુને જોયા [illegible] મિત્ર અને પુત્ર [illegible] [illegible] સસરા તથા [illegible] જોયા [illegible] (૨૭)

આ [illegible] થયા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ગુરુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિરાગી [illegible] [illegible] વિવાહિત [illegible]

[illegible] અર્જુન [illegible] [illegible] [illegible] મનમાં [illegible] વ્યાકુળ [illegible] [illegible] શ્રીકૃષ્ણ [illegible]

अर्जुन उवाच । दृष्ट्वेम स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८
सीदति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન બોલ્યા — હે કૃષ્ણ ! આ સ્વજનોને યુદ્ધને [illegible] સામે ઊભેલા જોઈને (૨૮) મારાં ગાત્રો શિથિલ થાય છે, મુખ સુકાઈ જાય છે [illegible] રોમાંચ ખડા થયા છે (૨૯) ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાંથી સરી જાય છે અને ત્વચામાં દાહ થાય છે [illegible] [illegible] ઊભો રહી શકતો નથી, મારું ચિત્ત ભમતું હોય એમ લાગે છે (૩૦)

પછી ધર્મ ગણીનેજ વિધ્વંસ શા માટે ન કરવો ? આ સર્વે મારા ગોત્રના માણસોજ છે માટે હે દેવ ! ગમે તો આ યુદ્ધ મને તો એ ઠીક લાગતું નથી આવું મહાપાતક કર્યા વિના આપણું શું અટકી ગયું છે ? હે દેવ ! અનેક રીતે વિચાર કરી જોતાં મને લાગે છે કે આ યુદ્ધ કરવાથી પરિણામ ખરાબજ આવશે અને જો યુદ્ધ ત્યજીશું તોજ માર્ગે કલ્યાણ થશે (૧)

न काक्षे विजय कृष्ण न च राज्य सुखानि च ॥
कि नो राज्येन गोविंद कि भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥
येपामर्थे काक्षित नो राज्य भोगा सुखानि च ॥
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥
आचार्या पितर पुत्रास्तथैव च पितामहा ।
मातुला श्वशुरा पौत्रा श्याला मवधिनस्तथा ॥३४॥

શ્લોકાર્થ —હે કૃષ્ણ ! મને જય, રાજ્ય અને સુખની કાંઈ અપેક્ષા નથી હે ગોવિંદ ! અમારે રાજ્ય લઈને શું કરવું છે ? (૩૨) કારણ કે જેમને માટે અમારે રાજ્યભોગ અને સુખની ઇચ્છા કરવાની છે તેવા આ ગુરૂ, વડીલ, પુત્ર પિતામહ મામા, શ્વશુર, પૌત્ર અને બીજા સર્વ આપ્તવર્ગ તો આ સ્થળે પોતાના પ્રાણ અને ધનપર ઉદાસ થઈ તે યુદ્ધને માટે તત્પર થઈ ઉભા છે (૩૩ ૩૪)

ટીકા —આવી રીતે જય મેળવવાની મને જરા પણ ઇચ્છા નથી અને એવું રાજ્ય મેળવીને કરવું છે પણ શું ? સ્વજનોના વધથી પ્રાપ્ત થનારા આત્મભોગમાં આગ લાગો ! આવા સુખ કરતાં તો અમને ગમે તેવાં સંકટો સહન કરીશું અને પ્રસંગ આવશે તો પ્રાણ સુદ્ધાં ખર્ચી નાખીશું પરંતુ એમનો વધ કરી રાજ્યસુખ લેવાની ઇચ્છા મને સ્વપ્ને પણ આવનાર નથી જો અમારા વડીલ વગેરેનું અમે અહિત ચિંતવીએ, તો પછી અમારા જન્મ અને જીવનનું શું પ્રયોજન ? કુળના પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા લોકો કરે છે તેનું ફળ શું આજ કે ? પુત્રે પોતાના કુળનો સંહાર કરવો એજ તેનું ફળ ન કે ? અરે અમારાથી એવું કર્મ કરવાનું શી રીતે થાય ? અરે આવો વિચાર મનમાં જ શી રીતે પ્રવર્તી શકે ? ઉલટું આપણે તો બને ત્યાં સુધી તેમનું ભલું કરવું જોઈએ અમે જે જે મેળવીએ તે સર્વનો તેઓ ઉપભોગ કરે એવુંજ નહિ

પરન્તુ તેમના સુખને માટે તો અમારે જીવિત સુદ્ધાં આપવું જોઈએ અમારે હવે તેમના ગળાને જીતીને પણ એમને મારી નાખવા જોઈએ તને મારવા કર્મની આવી વિપરીત ગતિ છે કે અમે એમના ગોત્રના માણસના પરસ્પર યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થયા છીએ એ વખતે સ્ત્રી, સંતતિ અને ધન એ સર્વને છોડીને તથા તેની ધારણા પોતાનો જીવ મૂક્યો છે. એમને શી રીતે મારું? કોના પર શસ્ત્ર ચલાવું? અને મારા જ આપ્તજનનો ઘાત શી રીતે કરું? એ કારણ છે તેની તમને ખબર નથી? દ્રોણ ભીષ્મ અને કૃપાચાર્ય, એમનો અમારા ઉપર ઉપકાર ઘણો છે વળી સગા સસરા મામા સાળા મિત્રો, પુત્ર પૌત્રાદિ છે અને આ વિચાર અમારા અતિ નિકટના સગા છે અમને તેમના વધ કરવાની વાત નાના મુખમાંથી સાંભળી એ પણ પાપ છે (૯૮)

एतान्न हतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतो किं नु महीकृते ॥३५॥

શ્લોકાર્થ —હે મધુસૂદન! એઓ મારો પોતાનો વધ કરે તો પણ હું ત્રૈલોક્યના રાજ્યને માટે પણ તેમને મારવાની ઇચ્છા કરતો નથી તો પછી પૃથ્વીના રાજ્યને માટે તો હું એમને શાનો જ મારું? (૩૫)

ટીકા —ઉત્તરપક્ષ મને ગમે તેવું કહેવા પ્રત્યક્ષ અમારો વધ કરે, તોપણ તેમને મારવાનો વિચાર અમારે કરવો ઘટે નહિ ત્રિભુવનનું નિષ્કંટક રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તોપણ એ અનુચિત કાર્ય હું કરીશ નહિ હે કૃષ્ણ! જો એમનો વધ કરીએ તો પછી આ લોકમાં અમારું નામ પણ કોણ ઉચ્ચારશે? અને આપને પણ હું સુખ કેવી રીતે દેખાડી શકું? (૯૭)

निहत्य धार्तराष्ट्रान्न का प्रीति स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिन ॥ ३६ ॥

શ્લોકાર્થ —હે જનાર્દન! આ કૌરવોને મારીને અમને શું સુખ થનાર છે? એઓ આતતાયી હોવાથી એમનો વધ કરવાથી અમને પાતક જ લાગશે (૩૬)

ટીકા —જો હું આ કુટુંબીઓનો વધ કરીશ તો હું મહાપાપી થઈશ અને પછી આપ મારા હાથમાં હોવા છતાં પણ પાસે ઊભા રહેવાના નથી અને આવા સંકટના સમયે પછી આપને ક્યાં શોધીશું?

એમ આનમા વહ્નિનો મરા થતા કોકિલ પક્ષી એક ક્ષણ પણ ત્યા રહેતુ નથી કિંવા તળાવમા કાદવ રહેલો જોઈને ચકોર પક્ષી તેનો ત્યાગ કરે છે તે પ્રમાણે હે દેવ ! મારુ પુણ્ય ક્ષીણ થતાજ આપ આપની માયામા મને ફસાવી ચાલ્યા જશો (૩૬)

तस्मान्नार्हा वय हतु धार्तराष्ट्रान्स्वबाधवान् ।
स्वजन हि कथ हत्वा सुखिन स्याम माधव ॥३७॥

શ્લોકાર્થ —માટે અમા બાધવા આ ને મારવા એ અમા માટે ઉચિત નથી હે માધવ ! અમે અમારા સ્વજનોને મારીને શી રીતે સુખી થઈએ ? (૩૭)

ટીકા —માટે હે મ કદિ પણ ના ન આ આ પણ ના ન મ કૃત્ય અને પ્રમ નિંદ છે કે કૃષ્ણ ! ત્યારે આપ અમારાથી પડો ત્યારે અમારી શી ગતિ થાય ? એ નો અમારુ હૃદય માટે હે દેવ ! આ વાનો વધ ક ના ત્યનો મેળવવાની વાત જ બધ (૩૭)

यद्यप्येते न पश्यति लोभोपहतचेतस ।
कुलक्षयकृत दोष मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥
कथ न ज्ञेयमस्माभि पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृत दोष प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥

શ્લોકાર્થ — લોભથી ચિત્તભ્રષ્ટ થવાને લીધે આ નો કુળ વાથી થતા ને મિત્રની સાથે થી થતા પાતકને કોઈ નથી ( ) પણ હે જનાર્દન ! કુળક્ષય કરવાથી અને પાપથી નિવૃત્ત થવાના વિચાર અમા માટે ન ? (૩૯)

ટીકા —આ અભિમાનથી ઉન્મત્ત થયેલ યુદ્ધ અ છે તોપણ અમારે તો જોઈએ અમારા માટે વા ની શુ માટે ! એ આપ આપણે કરી થી અજ પણ મય પણ ની

શું લાભ? સામે અગ્નિને જોતાં છતાં પણ જો આપણે દૂર નહિ જઈએ તો તે આપણને ભસ્મીભૂત કરી દેશે. તેજ પ્રમાણે આ મૂર્તિમંત દોષ અમને લાગશે, એમ જાણતાં છતાં પણ એ કામમાં શા માટે પ્રવૃત્ત થવું? ત્યાર પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો "હે દેવ! આ પાતકનું મહત્વ કેટલું મોટું છે તે જુઓ (૪૨)

कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

શ્લોકાર્થ — કુળક્ષયથી સનાતન (પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા) કુળાચાર નષ્ટ થાય છે અને કુળાચાર નષ્ટ થવાથી સર્વ કુળ અધર્મથી વ્યાપ્ત થાય છે (૪૦)

ટીકા — જેમ લાકડાંની સાથે કાષ્ઠ ઘસવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈને સર્વ કાષ્ઠ ભસ્મ થઈ જાય છે તેમ ગોત્રજનો માંહોમાંહે મત્સરથી એકમેકનો વધ કરે તો તે મહાઘોર દોષના યોગથી સર્વ કુળનો ક્ષય થાય છે. આ કુળક્ષયના પાપથી કુળધર્મનો લોપ થાય છે અને પછી તે કુળમાં અધર્મજ વ્યાપી રહે છે.

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥

ભાવાર્થ — હે કૃષ્ણ! અધર્મથી કુળ વ્યાપ્ત થતાં કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચરણમાં તત્પર થાય છે અને હે વાર્ષ્ણેય! તેમના દુષ્ટ આચરણથી વર્ણસંકર ઉત્પન્ન થાય છે (૪૧)

ટીકા — આમ થતાં પછી તો ભલાબૂરાનો વિચાર, યોગ્યાયોગ્ય આચરણ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક નષ્ટ થાય છે. અંધારામાં દીવો ન હોવાથી જેમ સરળ માર્ગ પણ દેખાતો નથી તેમ કુળક્ષયથી કુળધર્મ નષ્ટ થતાં સ્ત્રીઓ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરી પાપજ પાપ આચરે છે અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ નષ્ટ થવાથી ઇંદ્રિયો કહે તેમ વર્તવા માંડે છે અને તેથી કુળસ્ત્રીઓ વ્યભિચારમાં તત્પર થાય છે. ઉત્તમ તથા અધમનો સમાગમ થઈ બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોની ભિન્નતા થઈ જાય છે અને જાતિધર્મ નષ્ટ થાય છે. પછી જેમ ચાર માર્ગ ભેગા થતાં બલિ કાગડા ખાય છે તેમ આ કુળમાં ચારે વર્ણ સંમિશ્રણ થાય છે.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रिया ॥४२॥

શ્લોકાર્થ—પ્રજા વર્ણસંકર થવાથી કુળનો ઘાત કરનારા પુરૂષને અને તે કુળને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે અને પિંડદાન તથા તર્પણાદિ ક્રિયા બંધ હોવાને લીધે ઉભય પક્ષના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે (૪૨)

ટીકા—પછી તે કુળને અને તેનો વધ કરનારને, ઉભયને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે આખો વંશ દૂષિત થવાથી પૂર્વજો પતન પામે છે જે કુળમાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો બંધ પડે, તે કુળમાં પિતૃઓને તિલોદક કોણ અર્પણ કરશે? આવી સ્થિતિ થતા પિતૃઓનુ શુ થશે અને તેઓ સ્વર્ગમાં શી રીતે રહી શકશે? તેમની દશા પણ કુળની દશા જેવીજ થશે. જેમ સર્પે નખમાં ડંખ દીધો હોય તોપણ તેની અસર શિખા પર્યંત સર્વાંગમાં વ્યાપી જાય છે, તે પ્રમાણે આખા વર્ગનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારો દોષ વર્તમાન જીવતા કુળથી તે પૂર્વજો સુધીના સર્વને બુડાડે છે (૫૯)

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥

શ્લોકાર્થ—વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર આ કુળવિઘાતક પુરૂષના દોષને લીધે પુરાતન જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ નષ્ટ થાય છે (૪૩) જેના કુળધર્મ નષ્ટ થયા છે તે મનુષ્યને નક્કી નરકપ્રાપ્તિ થાય છે એમ આપણે સાંભળ્યામાં આવ્યું છે (૪૪) અરે! અમે રાજ્યસુખના લોભથી આ માટું પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ માટે આપણે [illegible] કહેવામાં આવે નહી (૪૫)

ટીકા—હે કૃષ્ણ! [illegible] પણ મહાપાતક થાય છે [illegible]

[illegible] નરકમાં પડવા [illegible] કુળ [illegible] મુક્તિ પણ [illegible] ઉગરે તેમ નથી. કુળનો [illegible] આવું મોટું પાતક થાય છે હે દેવ! આજ સુધી મેં [illegible] કર્યા તોપણ તેથી આપના મનને જરા પણ ત્રાસ થતો નથી? આપનું હૃદય આવું કઠોર શા માટે થઈ ગયું છે? કુળક્ષય કરીને જે રાજ્યને માટે [illegible] ઇચ્છા કરવાની છે, તે રાજ્યને [illegible] જાણતા છતાં પણ અમારે કુળક્ષયનું પાતક વ્હોરી લેવાનું [illegible] નહિ કેમ? આ સર્વ વડીલોનો વધ કરવાના હેતુથી એ તેમના તરફ નજર ફેંકી છે એ પણ શું નાનું પાતક છે? (૬૪)

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

શ્લોકાર્થ — માટે નિ[illegible] [illegible] કંઈ પણ [illegible] નહિ [illegible] છતાં પણ જો આ શસ્ત્રધારી કૌરવો મારો વધ [illegible] તોપણ તે મારું અધિક [illegible] થશે (૪૬)

ટીકા —આવી રીતે જીવતાં [illegible] પાપમાંના શબ્દો [illegible] એજ વધારે સારું છે [illegible] તે પણ ઠીક છે પરંતુ એમનો વધ [illegible] કુળનો [illegible] માટે [illegible] છે (૬૭)

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

શ્લોકાર્થ — સંજય [illegible] શોકાકુળ અર્જુન [illegible] રથના [illegible] બેસી ગયો (૪૭)

ટીકા — [illegible] અર્જુન [illegible] [illegible] નિશ્ચેષ્ટ [illegible]

[illegible] વ્યાકુળ [illegible] અર્જુનને [illegible] (૭૩)

अध्याय २ जो

संजय उवाच । तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થ—સંજય બોલ્યો—આ પ્રમાણે કરુણાથી વ્યાપ્ત થયેલા અશ્રુપૂર્ણ નયનવાળા અને ખિન્ન થયેલા અર્જુન પ્રત્યે મધુસૂદન બોલ્યા (૧)

ટીકા—સંજય બોલ્યો—મહારાજ! અર્જુન શોકથી વ્યાકુળ થઈ રૂદન કરવા લાગ્યો. પોતાના સમસ્ત કુળને જોઈને તેના મનમાં વિસ્મય મોહ ઉત્પન્ન થયો અને તેથી તેનું ચિત્ત પાણીની પેઠે ઓગળી જાય અથવા પવનથી વાદળ વિખરાઈ જાય તેવી રીતે દ્રવી ગયું અને જેમ ... કાદવમાં ... હાથી ... દેખાય તેમ અર્જુન મમતાથી ... દેખાવા લાગ્યો આ રીતે અર્જુનને મહામોહથી ગ્રસ્ત થયેલો જોઈને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા (૫)

श्री भगवानुवाच । कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન કહે છે—હે અર્જુન! બુદ્ધિવાન લોકોને માન્ય ન થનારો, સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આડે આવનારો અને કીર્તિનો નાશ કરનારો આ મોહ તને આ યુદ્ધ વખતે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? (૨)

ટીકા—હે અર્જુન! ... વિચાર તો કર ... આ સ્થળે તને આમ કરવું શોભે છે? તું જાણે છે અને આ શું કરે છે? તું અનુચિત ધર્મના તરફ ... આવી ... ... નથી અને ... તારું નામ ... બીજે પણ ... ... તું શાસ્ત્રનો ... અને ક્ષત્રિયોનો મુકુટમણિ છે અને ... ... નવોઢ ... ... છે તે શત્રુને જીત્યા, નિવાત કવચોનો* ઉચ્છેદ કર્યો અને તારી કીર્તિને ત્રિભુવનમાં ... ચિરંજીવ બનાવી દીધી (અર્થાત્ ત્રિભુવન ... તારી કીર્તિનું ગાન કર્યા કરે છે) હે અર્જુન! જેના

* નિવાત કવચ નામના ... ... કરે ... ...

પરાક્રમોની તુલના સમસ્ત ત્રિભુવનમાં પણ થઈ શકે નહિ, એવા જ તું તે આમ વીરવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરીને નીચે મોઢે રડતો બેઠો છે! હે અર્જુન! વિચાર કર! શું કારુણ્ય તને આવો દીન બનાવી શકે છે? અરે તિમિરે તે કદિ સૂર્યને વશ કર્યો છે? પવનને કદિ મેઘનો ભય લાગ્યો છે? અમૃતને કદિ મરણ નડયું છે? કાષ્ઠે કદિ અગ્નિનો ગ્રાસ કીધો છે? કદિ મીઠાથી પાણી પીગળ્યું છે? કાળકૂટ વિષ અન્ય વસ્તુના સમાગમથી મરણ પામ્યું છે? પ્રચંડ ભુજંગને કદિ દેડકો ગળ્યો છે? શિયાળે કદિ સિંહની સામે ટક્કર લીધી છે? એવી વિલક્ષણ ઘટનાઓ કદિ બની છે? છતાં આજે તેં તે ઘટનાઓ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે! હે અર્જુન! આવી અનિષ્ટ બીના પ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં ધીરજ ધારણ કરી સાવધ થા. ઘેલછાનો ત્યાગ કરી ઉઠ અને ધનુષ્ય બાણ ગ્રહણ કર. સંગ્રામને સમયે કરુણાનો શો ઉપયોગ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે—હે અર્જુન! તારું આવું વર્તન આજ પર્યંત સંપાદન કરેલી કીર્તિનો નાશ કરનારું અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખનારું છે. (૨)

क्लैब्य मा स्म गम पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परतप ॥ ३ ॥

સામાન્યાર્થ હે પાર્થ! એના નામર્દ બનતો નહીં એ તને શોભતું નથી. હે [illegible] આપનારા અર્જુન! મનની આ ક્ષુદ્ર દુર્બળતાનો ત્યાગ કરીને [illegible] ઉઠ અને [illegible] થા. (૩)

ટીકા માટે હે અર્જુન! તું શોક કરતો [illegible] ધીરજ ધર. [illegible] પર્યંત જે [illegible] નથી [illegible] છે, તેનો આથી નાશ થશે [illegible] [illegible] છે, તેનો વિચાર કર. આ કોના શું [illegible] બની [illegible] છે? શું આ વાત પૂર્વે તને [illegible] છે? તો પછી આ વ્યર્થ માથાફોડ શા [illegible]? [illegible] યુદ્ધ [illegible] આવ્યા જ સમા શું પરેવ [illegible] છે? તમારી [illegible] [illegible] તો [illegible] આ યોગ આવે છે ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] આવો [illegible] [illegible] પર્યંત મેળવેલી કીર્તિનો નાશ થશે અને લોકાપવાદ [illegible] [illegible] બની આવી નિર્બળતા, [illegible] [illegible] યુદ્ધ [illegible] [illegible] [illegible] આ સમયે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અર્જુન [illegible] —(૩)

अर्जुन उवाच। कथ भीष्ममह सख्ये द्रोण च मधुसूदन।
इषुभि प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થ — અર્જુન કહે છે — હે મધુસૂદન! હું ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યપર કેવી રીતે બાણ છોડું? હે શત્રુનું દમન કરનારા! એઓ તો મારે પૂજા કરવાને યોગ્ય છે (૪)

ટીકા — હે દેવ! આપ જ વિચાર કરો, આનું નામ યુદ્ધ નથી પરંતુ પ્રમાદ છે. આ તો અમે પૂજ્યજનોનો ઉચ્છેદ કરવાને તત્પર થયા છીએ. વડીલોની સેવા કરી તેમને સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ રાખવા જોઈએ, તો પછી આપણા હાથે તેમનો વધ કેવી રીતે થઈ શકે? હે દેવ! સાધુજનને નમસ્કાર અને પૂજા કરવાને બદલે તેમની નિંદા શી રીતે થઈ શકે? તો પછી આ તો આપણા કુળગુરુ લોક સર્વદા પૂજ્ય છે. વળી ભીષ્મ અને દ્રોણનો તો હું અત્યંત ઋણી છું. હે દેવ! જેમના ઉપર અમે સ્વપ્નમાં પણ વેર ધારણ કરી શકીએ નહિ તેમનો પ્રત્યક્ષ ઘાત શી રીતે થઈ શકે? જેમની પાસેથી શસ્ત્ર વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું તેમનો [illegible] વધ કરવો? અરે! આ જીવતર! હું દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય અને ધનુર્વિદ્યા શીખી તેમનો જ ઘાત કરીને ઉપકારનો બદલો વાળું કેમ? જેની કૃપાથી હું નામી થયો તેનો જ નાશ કરવાનો [illegible] મારાથી ન થાય? (૩૮)

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तु भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थकामास्तु गुरूनिहैव भुजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान्॥

શ્લોકાર્થ — હે [illegible] મહાનુભાવ ભીષ્મ દ્રોણાદિ ગુરુજનોને ન મારતાં આ લોકમાં ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરવો એ જ અમને કલ્યાણકારક છે; [illegible] ગુરુજનોને મારી તેમના રુધિરથી ખરડાયેલા અર્થ તથા કામરૂપી સુખ ભોગો [illegible] તેની [illegible]? (૫)

ટીકા — હે દેવ! અર્જુનની [illegible] ઉપર [illegible]

[illegible]

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥

तु गोक करे छे अने वळी पांडित्यनी वात करे छे! जे ज्ञानी छे ते कोई मृत के जीवतनो शोक करता नथी (११)

टीका —पछी श्रीकृष्ण अर्जुन प्रत्ये बोल्या—आ युद्ध प्रसंगे त वचमांज शुं छेडतूं लीधुं, ते जोई आश्चर्य थाय छे तुं पोताने ज्ञानी कहेवडाव छे पण तु ज्ञानने पंथ तो छोडतो नथी तने बोध आपवाना विचार करुं ते पूर्वे तुं मोटी मोटी डाही वातो क छ जन्मांध जेवी लागे एटले पछी जन मान तन त छोडी दईने, ते शा शीखवाई? आवा माणु सामानेज तुं म ना छे तु तारी पोतानी दशा तो जाणुतो नथी मन न ना माटे शोक करे छे तेथी मने वारंवार आश्चर्य लागे छ हे अर्जुन! आ विश्वनी जे अनादि रचना छे ते खोटी छे? आ रचनानो पालनकर्ता तुंज छे? आ जगतमां कोई एक ईश्वर छे, अने ते प्राणी मात्रनी उत्पत्ति करे छे एम जे कहेवाय छे ते वात खोटी छे? शुं जन्ममृत्यु तें उत्पन्न कर्यां? अने ज्यारे तुं इच्छा करशे त्यारे तेनो नाश थशे के? ने भ्रमरूपक अहंकारथी भ्रमित थई तुं कौरवोनो घात करवानो विचार मनमां आणशे नहि, तो शुं ते सर्व चिरंजीव रहेशे? किंवा तुंज मारनारो अने अन्य मरनारा? आवी भ्रान्ति कदि पण चित्तमां प्रवेश करवा देश मा आ जगत् अनादि काळथी चालतुं आवे छे (१००) मूर्खताने लीधे आ निर्णय तुं जाणतो नथी तेथीज ज वातने मनमां स्थान पण आपवु न जोईए, ते विषे व्यर्थ चिन्तन करी उलटो मने डहापण शीखव छ आ तने कहुं छुं! जेमना विचार वधेला छे तेओ उत्पत्ति अने नाशनो शोक करता नथी, केमके ए भ्रान्तिज छे (२)

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

श्लोकार्थ —हुं पूर्वे कदि न हतो, किंवा तुं पण कदि न हतो, अथवा आ राजाओ पण न हता अथवा हवे पछी पण आपणे सर्वे नहि रहीशुं एम नथी (१२)

टीका —हे अर्जुन! तमे, अमे अने आ सर्व राजाओ वगेरे जे आ स्थळे एकत्रित थया छे ते सर्व आवा नित्य रहेशे, किंवा सर्वथा नाश पामशे, ए बन्ने भ्रान्ति छे केमके उत्पत्ति किंवा नाश मायानाज योगथी देखाय छे बाकी आत्मा तो वस्तुतः अविनाशीज

છે વારૂ ! પવનથી પાણીમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કોને ઉત્પન્ન થયેલું માનવું ? અને પવન બંધ થતાં પાણી સ્થિર થાય છે ત્યારે કોનો નાશ થયેલો માનવો ? આનો વિચાર કર (૭)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થ —આત્માનો જે આ દેહ તેને જે પ્રમાણે બાલ્યતારુણ્ય અને વાર્ધક્ય એ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને નષ્ટ થાય છે પરંતુ તે અવસ્થાની સાથે મારો દેહ જતો કે આવતો નથી, તે પ્રમાણે આત્માને અન્ય દેહોની પ્રાપ્તિ અને ક્ષય થાય છે પરંતુ આત્માનો નાશ થતો નથી એમ નક્કી જ્ઞાનીઓ દેહાન્તર પ્રાપ્તિ માટે ભ્રમમાં પડતા નથી (૧૩)

ટીકા —વળી શરીર એકજ છે વા છતાં વય પરત્વે તેમાં પણ ફેરફાર માલૂમ પડે છે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે એજ શરીર ના આપણે બાલપણું જોઈએ છીએ પણ બાળપણું જઈ તારુણ્ય આવે છે, પરંતુ આત્મા પ્રત્યેક દેહની સાથે કાંઈ દેહનો નાશ થતાં નથી તેજ પ્રમાણે આત્માને માટે પણ અનેક શરીરો બદલાયા કરે છે, એવું જ્ઞાન ધારણ કરનારાઓ શરીર પડતાં મોહથી દુખી થતા નથી (૧૦)

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदु खदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥१४॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયો અને વિષયો એઓનો સબંધ એ શીત તથા ઉષ્ણ અને સુખ તથા દુખ આપે છે તે વિષય સબંધ ઉત્પત્તિ અને નાશને આધીન છે અર્થાત્ અનિત્ય છે માટે હે ભારત ! તેને નિશ્ચય સમજી સહન કર (૧૪)

ટીકા —આ વાત સમજમાં આવવાનું કારણ ઇંદ્રિયાધીનતા છે ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વિષયો તરફ વાસના છે તેથી આ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે ઇંદ્રિયો વિષયનું સેવન કરે, એટલે સુખ દુખ ઉત્પન્ન થાય છે ઘણીવાર અજ્ઞાનપણું સુખ દુખમાં ગુંથાઈ જાય છે વિષયો અસ્થિર હોવાથી તેમ કદી દુખ તો કદી સુખ માલૂમ પડે છે હવે શબ્દ વિષયની વ્યાપ્તિ જુઓ ! કર્ણદ્વારા નિંદા સાંભળી દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્તુતિ સાંભળી સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે સ્પર્શ વિષયના બે ગુણ મૃદુતા અને કઠિનતા છે અને તે ત્વચાદ્વારા

[illegible] (૧૪)

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] (૧૫)

ટીકા — [illegible]

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] (૧૬)

ટીકા — [illegible]

(૧૬)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

કા છે કે, હું મારનાર છું અને કૌરવ મરનાર છે, પરંતુ હે અર્જુન ! તું ખરી વાત સમજતો નથી યથાર્થ વિચાર કરતાં તને વિદિત થશે કે, તું મારનારો પણ નથી અને તેઓ મરનાર પણ નથી (૩૮)

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्॥ २१ ॥

શ્લોકાર્થ —આ આત્મા કદિ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી અને કદિ પણ મરતો નથી એ પૂર્વે જન્મ પામી પુનઃ મૃત્યુ પામશે એમ પણ નહિ એ જન્મરહિત, નિત્ય, શાશ્વત અને અનાદિ છે, અને શરીરના વધ થતાં છતાં એનો નાશ નથી (૨૦) હે પાર્થ ! આત્માને જે અવિનાશી, નિત્ય, જન્મ રહિત અને અવિકૃત જાણે છે તે અન્યને કવી રીતે તથા કોનાદ્વારા મરાવશે તથા મારશે ? (માટે તે મરનાર પણ નથી અને મારનાર પણ નથી) (૨૧)

ટીકા —જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાંના નિર્યો સ્વપ્નમાત્ર ખરા ભાને છે પણ તુ જાગ્રતાવસ્થામાં તેમાનું કંઈજ હેતુ નથી તે પ્રમાણે આ મન માયિક છે અને તું વ્યર્થ ભ્રમમાં પડ્યો છે અરે ! જે પ્રમાણે મનુષ્યની છાયાપર શસ્ત્રપ્રહાર કરવાથી તે દેહને નથી લાગતો, કિંવા પાણીથી ભરેલું પાત્ર ઉંધુ નાખતાં તેમાનું સૂર્યબિંબ નાશ પામેલું જણાય છે પણ તેથી ખરો સૂર્ય નાશ પામતો નથી, અથવા ઘરમાના આકાશનો આકાર ઘરના જેવાજ છે, પરંતુ ઘરનો નાશ થતા તે આકાશ નાશ પામતું નથી, તેજ પ્રમાણે શરીરનો નાશ થવાથી આ આત્માનો કદિ નાશ થતો નથી માટે આપું ! તું વ્યર્થ ભ્રાન્તિથી ભ્રમિત થઈશ ના (૬૩)

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही॥

શ્લોકાર્થ —જે પ્રમાણે પુરુષ જૂના વસ્ત્ર ઉતારી નવા વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે, તેજ પ્રમાણે આત્મા જૂના શરીરોનો ત્યાગ કરી નવા શરીરો ધારણ કરે છે (૨૨)

ટીકા —મનુષ્ય જે પ્રમાણે જીર્ણ થયેલા વસ્ત્ર ફેંકી દઈ નવા

વળી પરિધાન કરે છે તે પ્રમાણે આ ચૈતન્યનાથ–આત્મા એક દેહનો ત્યાગ કરી અન્યનો સ્વીકાર કરે છે (૪૪)

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

શ્લોકાર્થ — એ આત્માને શસ્ત્ર છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી, પવન સુકવી શકતો નથી (૨૩) એ છેદિત થઈ શકતો નથી, દગ્ધીભૂત થઈ શકતો નથી, ભીંજાઈ શકતો નથી અને સુકાઈ શકતો પણ નથી એ તો અવિનાશી સર્વવ્યાપી નિત્ય અચલ અને શાશ્વત છે (૨૪)

ટીકા — આ આત્મા જન્મ-મરણ રહિત હોઈ સ્વતઃસિદ્ધ નિત્ય છે વળી તે ઉપાધિ રહિત હોઈ અત્યંત શુદ્ધ છે માટે શસ્ત્રાદિકથી એનો ઘાત થઈ શકતો નથી. એ પ્રલયના પાણીમાં બૂડતો નથી, એ અગ્નિથી દગ્ધ થઈ શકતો નથી તેમજ વાયુમાં પણ એને સુકવવાની શક્તિ નથી માટે હે અર્જુન! એ નિત્ય સ્થિર સ્થિત તથા શાશ્વત છે. અને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે જ (૪૩)

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

શ્લોકાર્થ — એ આત્માને આકાર નથી ચિત્તદ્વારા એનું ચિંતન થઈ શકતું નથી વળી તે વિકાર રહિત કહેવાય છે માટે આત્માને આ પ્રમાણે સમજ્યા પછી તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. (૨૫)

ટીકા — આત્મા તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી દેખાતો નથી. ધ્યાન તો તેનો મેળાપ કરવાને માટે સદા તલપતું રહ્યું છે હે અર્જુન! એ આત્મા મનથી સદા દુર્લભ, સાધનથી સદા અસાધ્ય, અનંત અને પૂર્ણ છે એ ત્રિગુણહીન અનાદિ વિકારરહિત સ્વરૂપાતીત અને વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપમાં વ્યાપ્ત છે હે અર્જુન! આ રીતે આત્મા સર્વવ્યાપી છે એમ તેં જાણ્યું કે તરત તું શોકરહિત થશે (૫૧)

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य ।
आश्चर्यवच्चैनमन्य शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! સર્વ ભૂતો પ્રથમ અવ્યક્ત અર્થાત્ અપ્રકટ સ્થિતિમાં હોય છે તદનંતર વચ્ચે તે વ્યક્ત સ્થિતિમાં આવે છે અને અંતે અવ્યક્ત સ્થિતિમાં લય પામે છે ત્યારે તે માટે શોક તે શો કરવો ? (૨૮) કોઇ આ આત્માને આશ્ચર્યવત્ જુએ છે, કોઇ તેને આશ્ચર્યવત્ વર્ણવે છે, કોઇ તેને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે અને કોઇ તેના ગુણાનુવાદ શ્રવણ કરીને પણ તેને જાણતો નથી (૨૯)

ટીકા —આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિ પૂર્વે નિરાકાર હતા અને જન્મ લીધા પછી આકારને પ્રાપ્ત થયા તે જ્યારે લય પામે છે ત્યારે પણ તે નિઃસંશય અન્ય સ્થિતિમાં નહી જતાં પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ અર્થાત્ અવ્યક્ત સ્થિતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને મધ્યમાં તેમનું જે સ્વરૂપ દેખાય છે તે નિદ્રાવશ મનુષ્યના સ્વપ્ન સમાન હોઇને માયાના યોગથી જ દેખાય છે કિંવા જળને પવનનો સ્પર્શ થતાં તે જે પ્રમાણે તરંગ રૂપ દેખાય છે, કિંવા ભિન્ન ભિન્ન લોકોની ઇચ્છા પ્રમાણે સુવર્ણ જેમ નાનાવિધ અલંકાર રૂપે થાય છે તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ માયાના યોગથીજ ઉત્પન્ન થયા છે એમ સમજ. જેમ આકાશમાં વાદળાં ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રમાણે આ જગત્ દશ્યમાં માનવામાં આવ્યું છે માટે તે અમસ્તું નહિ ગણતાં સહન કર આપ ... બ્રહ્મ ઉપર માણસને પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી વિષયો તેને છોડી જાય છે જે બ્રહ્મને માટે તે વનવાસી કિંવા વૈરાગ્યવાન થાય છે જે બ્રહ્મ પર દૃષ્ટિ રાખીને મનનશીલ પુરુષો બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતો તથા તપો આચરે છે જે બ્રહ્મ તરફ શુદ્ધ ચિત્તે જોતાં જોતાં કેટલાક લોકો અત્યંત નિશ્ચલ થઇ સર્વ સંસારને વિસરી જાય છે જેનો ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં કેટલાકના ચિત્તને ઉપરતિ થાય છે અને અંતે તે તેમાંજ નિમગ્ન થઇ જાય છે જેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંભળી મનુષ્ય શાંત થઇને દેહાભિમાનથી નિવૃત્ત થાય છે, અને અનુભવ થતાં તો મનુષ્ય તદ્રૂપ બની જાય છે નદીઓનો જલ સમુદ્રમાં જઇને મળે છે અને તેમાં સ્થાન ન મળવાથી તેના પાછા ફરવાની વાત કોઇ દિવસ સાંભળવામાં આવી નથી તે પ્રમાણે યોગીઓની બુદ્ધિ એકવાર તેના તરફ વળી એટલે તે તેમ તદ્રૂપ થઇ જાય છે અને એવા તદ્રૂપ થયેલા યોગીઓ

પુન [illegible] આવતા નથી (૭)

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

શ્લોકાર્થ — હે અર્જુન! સર્વ દેહોમાં વિદ્યમાન એવો જે આત્મા તેનો કદિ પણ વધ થઈ શકતો નથી, માટે સર્વ ભૂતોને માટે શોક કરવો તને ઉચિત નથી (૩૦)

ટીકા — હે અર્જુન! [illegible] સર્વના અંતરમાં વ્યાપ્ત અને [illegible] જનો ઘાત થતો નથી એવું જ એ [illegible] છે [illegible] આ [illegible] [illegible] અને નાશ પામે છે ત્યારે [illegible] શોક [illegible] માટે [illegible] હે પાર્થ! આ [illegible] વાત [illegible] મનમાં [illegible]? [illegible] આ શોક [illegible] એ તને યોગ્ય નથી (૭)

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते॥३१॥

શ્લોકાર્થ — સ્વધર્મની [illegible] [illegible] અન્ય [illegible] નથી (૩૧)

ટીકા — હે અર્જુન! [illegible] નથી? [illegible] સ્વધર્મના પાલની [illegible] [illegible]

[illegible]

લક્ષ આપ જેણે યોગ્ય માર્ગે ચાલવાથી કદિ પણ અનિષ્ટની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ક્રિયા દિવ્ય પ્રમાણમાં ચાલવાથી કંઈ વાગતી નથી તેમ હે અર્જુન ! જે સ્વધર્મના પથે ચાલે છે તેની સર્વ મનોકામના પૂર્ણ થાય છે માટે તમને-ક્ષત્રિયને સંગ્રામ સિવાય કોઈ પણ કાર્ય આવે પ્રસંગે ઉચિત નથી મનના કપટ ન રાખતાં સામસામા ઉભા રહી એક બીજાપર પ્રહાર કરી યુદ્ધ આદરવું એજ આ પ્રસંગે તારો ધર્મ છે વધારે શું કહેવું ? (૯૦)

यदृच्छया चोपपन्न स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिन क्षत्रिया पार्थ लभते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

શ્લોકાર્થ — હે પાર્થ ! અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલો આ યુદ્ધ પ્રસંગ, એ તો પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગનું દ્વાર છે ! આવું યુદ્ધ તો ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે (૩૨)

ટીકા — હે અર્જુન ! આ યુદ્ધ તને પૂર્વ પુણ્યથીજ પ્રાપ્ત થયું છે અથવા તારા સર્વ ધર્મનો ભંડાર જ ખુલી ગયો છે ! અરે આને તું યુદ્ધ કહેવું કે મૂર્તિમંત સર્વ નિધાનોનોજ ઉદય થયેલો કહેવો ? અથવા તારા ગુણોની કીર્તિ સાંભળીને પ્રત્યક્ષ કીર્તિ દેવીજ તારાપર અતિ આનંદ થઈને, તને વરવા આ સ્વયંવરને આવી ઉભી રહી છે ક્ષત્રિયોને પુષ્કળ પુણ્ય કર્યું હોય ત્યારે આવા યુદ્ધ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે જેમ રસ્તે જતાં અનાયાસે પગે આવીને ચિંતામણિ લાગી જાય કિંવા બગાસું ખાવાને મુખ પહોળું કરતાં તેમાં અકસ્માત અમૃતબિંદુ આવી પડે તેમ તને આ યુદ્ધ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે (૯૫)

अथ चेत्त्वमिम धर्म्यं सग्राम न करिष्यसि ।
तत स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

શ્લોકાર્થ — એમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરીશ, તો આ લોકની કીર્તિ અને પરલોકના સાધન-સ્વધર્મનો નાશ થશે અને પાપનો પ્રાદુર્ભાવ થશે (૩૩)

ટીકા — જો તું આવા આ સંગ્રામનો ત્યાગ કરીને વ્યર્થ પસ્તુ શોક કરતો એની ચ્હીક તે પોતાની હાનિ પોતાને હાથેજ આ જેવું થશે કે આ આવા આજે તને શસ્ત્ર ટાળી દીધા, તો વડીલોપાર્જિત કીર્તિનો નાશ કીધે અમર નમસ્ય થયો પૂર્વજોની હાનિનો નાશ થશે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તારી કીર્તિનો પણ નાશ થશે, અને

[illegible] અને [illegible] પામે [illegible] અપમાનને [illegible] લીધા [illegible] સમાન [illegible] [illegible]

अकीर्ति चापि भूतानि कथयिष्यति तेऽव्ययाम् ।
सभावितम्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] અપકીર્તિ [illegible] (૩૪)

ટીકા — [illegible] નહિ [illegible] અપકીર્તિ [illegible] અર્જુન [illegible] (૫)

भयाद्रणादुपरत मस्यते त्वा महारथा ।
येषा च त्व बहुमतो भूत्वा यास्यमि लाघवम्॥३५॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] એમજ માનશે, અને પછી [illegible] માન્ય થયેલા એવા તું [illegible] (૩૫)

ટીકા — વળી એ [illegible] અર્જુન [illegible] (૭)

अवाच्यवादाश्च बहून्वदिष्यति तवाहिता ।
निंदतस्तव सामर्थ्यं ततो दु खतर नु किम् ॥३६॥

શ્લોકાર્થ—તારા સામર્થ્યની નિંદા કરી તારા શત્રુઓ ન બોલવાના ઘણા બોલ તારા સંબંધે બોલશે આથી અધિક દુઃખકારક બીજી શી વસ્તુ હોઈ શકે? (૩૬)

ટીકા—આ લોકો કહેશે કે અર્જુન અમારાથી બ્હીને નાસી ગયો. અરે! તારા વિષે આવું કહેવાય એ શું નાની વાત છે? હે ધનુર્ધારી! લોકો અનેક પ્રયત્નો કરીને કિંવા પ્રાણ આપીને પણ જે કીર્તિને સંપાદન કરે છે તે આકાશ જેવી અનુપમ કીર્તિ વગર પ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરવાની તક તને અનાયાસે મળી ગઈ છે. તારી કીર્તિ અને તારા ગુણો ત્રણે લોકમાં ઉપમા રહિત છે. દેશદેશાંતરના રાજા મહારાજાઓ તારી સ્તુતિ કરે છે અને તારા કીર્તિગાન ગાય છે. તે સાંભળી યમ પણ તારાથી ડરે છે. તારી કીર્તિનો મહિમા ગંગાના પાણી જેવો નિર્મળ અને ગહન છે અને એ કીર્તિ સાંભળીને જગતના મહાન યોદ્ધાઓ પણ ચકિત બની જાય છે. આવા તારા અદ્ભુત શૌર્યનો મહિમા સાંભળી સર્વ કૌરવો પોતાના જીવનથી ઉદાસ થયા છે. જેમ સિંહની ગર્જના સાંભળી હાથીને પણ પ્રલયકાળ ઉપસ્થિત થયો હોય એમ લાગે છે તેમ આ સર્વ કૌરવોને તારો ડર લાગે છે. પર્વત જેમ વજ્રને અને સર્પ ગરુડને નમે છે તેમ આ કૌરવો તારી સમક્ષ નીચું માથું કરી ચાલે છે. માટે હવે એ યુદ્ધ ન કરતાં પાછો ફરીશ તો તારું એ મહત્ત્વ નષ્ટ થશે અને તને હીનતા લાગશે. વળી કદાચ તું જવાને તૈયાર થશે પણ શું એ તને જવા દેશે કે? એ તો તને પકડી નાખીને તારી ફજેતી કરશે અને તારા સામર્થ્યની અતિશય નિંદા કરશે. પાછળથી આવા મર્મભેદક શબ્દો સાંભળીને અંતઃકરણ વિદીર્ણ થવાનો પ્રસંગ આવે તેના કરતાં અત્યારે જ સામે થઈ યુદ્ધ શા માટે ન કરવું? જો તું આ કૌરવોને જીતશે તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવશે. (૩૬)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

શ્લોકાર્થ—યુદ્ધમાં મરણ પામીશ તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે અને જય મળશે તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવશે માટે હે અર્જુન! યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને ઉઠ. (૩૭)

ટીકા—અથવા આ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતાં તું મરાઈશ તો સહજે સ્વર્ગસુખ લઈ શકીશ. માટે હે અર્જુન! હવે આમ બેસી ન રહે. ઉ-

અને હસ્તમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધનો આરંભ કર સ્વધર્મના આચરણથી પૂર્વના દોષો નાશ પામે છે, તેને બદલે તેથી પાતક લાગશે એવો ભ્રમ તને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? તું જ કહે કે નાવમાં બેસનાર માણસ કદિ ડૂબે છે? અથવા સ્વચ્છ માર્ગમાં ચાલનારાને કદિ ઠેસ વાગે છે? વિષની સાથે દૂધનું સેવન કરવાથી જેમ મૃત્યુ થાય છે તેમ ફળની આશાથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી દોષ લાગે છે માટે હે અર્જુન! નિષ્કામ થઈ ક્ષત્રિય-ધર્મ અનુસાર યુદ્ધ કર, એટલે પાતકનો લેશ પણ તને સ્પર્શ કરશે નહિ (૨૫)

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

શ્લોકાર્થ—સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય તથા પરાજય, એ સર્વને સમાન ગણીને યુદ્ધ કરવા તયાર થા એટલે તને પાપ લાગશે નહિ (૩૮)

ટીકા—સુખ પ્રાપ્ત થતાં ફુલાઈ જવું નહિ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતાં ખેદ કરવો નહિ આ સમરાંગણમાં જય મળશે કિંવા મરણ થશે એ ભવિષ્યના વિચાર અત્યારે ક્યાં કરીશ નહિ સ્વધર્માનુસાર વર્તતાં જે ઇષ્ટાઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય, તે શાંત વૃત્તિથી સહન કર વળી આ રીતે મનનો નિશ્ચય થયો એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ પાપોત્પત્તિ થતી નથી માટે હવે તું નિશ્ચયપૂર્વક યુદ્ધનો આરંભ કર (૨૯)

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥३९॥

શ્લોકાર્થ—હે પાર્થ! અત્યાર સુધી તને સાંખ્ય એટલે જ્ઞાન કિંવા તત્વવિચારનો બોધ આપ્યો હવે કર્મયોગ, કે જેથી કર્મબંધન નષ્ટ થાય છે, તે વિષે બોધ આપું છું તે શ્રવણ કર (૩૯)

ટીકા—અત્યાર પર્યંત જ્ઞાનયોગ વિષે તને સવિસ્તર બોધ આપ્યો હવે બુદ્ધિયોગ વિષે કહું છું તે સાંભળ હે અર્જુન! પુરુષ બુદ્ધિયોગને પ્રાપ્ત થતાં તેને કર્મબંધનની બાધા નડતી નથી જેમ અંગપર વજ્રમય કવચ ધારણ કરવાથી શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ વચ્ચે પણ મનુષ્ય અબાધિત રહી શકે છે (૩૦)

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

શ્લોકાર્થ — આ યોગમાં આરંભેલાં કાર્ય મધ્યમાંજ બંધ પડે, પણ તેથી કરેલ કર્મો નાશ પામતાં નથી વા તેને અડચણ કિંવા દોષ નડતા નથી અને આ ધર્મના નાના અગ્યા અનુષ્ઠાનથી પણ મહા ભયમાંથી રક્ષણ મળે છે (૪૦)

ટીકા —તે પ્રમાણે આ યોગ આચરતાં આ લોકના સુખ નાશ થતા નથી અને મોક્ષમાં પ્રત્યવાય નડતો નથી આ યોગમાં પૂર્વે કરેલ કર્મોનો નાશ થતો નથી મનુષ્યે નિષ્કામ બુદ્ધિ અનુસાર કર્મ કરવાં પરંતુ ફળની ઇચ્છા રાખવી નહિ જેમ ભૂત ભુવાને પીડા કરી શકતું નથી, તે પ્રમાણે જેને સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને ઉપાધિ નડી શકતી નથી જે બુદ્ધિને પાપ-પુણ્યની બાધા થતી નથી જે અતિ સૂક્ષ્મ અને નિશ્ચલ છે, અને સત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણે ગુણો જેમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી એવી સુબુદ્ધિ હે અર્જુન ! પુણ્ય યોગે કોઇને પ્રાપ્ત થાય તો તે સંસારના સર્વ ભયનો નાશ કરે છે (૩૭)

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! આ કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એકજ છે અને અનિશ્ચિત પુરુષોની બુદ્ધિ અનેક ભેદોવાળી તથા અનંત હોય છે (૪૧)

ટીકા —જેમ દીપકની જ્યોતિ નાની સરખી હોવા છતાં પણ તે મોટો પ્રકાશ આપે છે, તેજ પ્રમાણે આ સદ્બુદ્ધિ અલ્પ હોય તોપણ, તેને થોડી સમજશો નહિ હે અર્જુન ! વિવેકીઓ સદા એ સદ્બુદ્ધિની ઇચ્છા કરે છે કેમકે સદ્બુદ્ધિ જ પરમ અતિ દુર્લભ છે જે પ્રમાણે ચિંતામણિ પાષાણની પેઠે પારસમણિ કંઇ પુષ્કળ મળતા નથી, કિંવા અમૃતનું એક બિંદુ પણ મહા ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિમાંજ પર્યવસાન (પરિણામ) પામનારી સદ્બુદ્ધિ અત્યંત દુર્લભ છે જે પ્રમાણે ગંગાજીનું પર્યવસાન નિરંતર સમુદ્રજ છે તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જેને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ વિના અન્ય કંઈ સિદ્ધિ નથી એવી તો આ એક નિષ્કામ બુદ્ધિજ છે એ અનિશ્ચિત પ્રકાર બુદ્ધિ તે દુર્બુદ્ધિ છે તે દુર્બુદ્ધિમાં સદૈવ વિકારજ ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચારી લોકોજ તેમાં ખેંચે છે આથી હે અર્જુન ! તે લોકો ને સ્વર્ગ સંસાર અને નરકાવસ્થાનીજ પ્રાપ્તિ થયા કરે છે આત્મસુખ તેમને મળતું નથી (૪૨)

સ્વર્ગની ઇચ્છા શા માટે કરવી? પરંતુ આ લોકોના લક્ષમાં આ વાત આવતી નથી જે પ્રમાણે કોઈ ઉત્તમ બાળકોને નાના પ્રકારના પકવાન ત્યાગ કરી દ્રવ્યની લાલચે ખરાબ માર્ગે ચઢે છે તે પ્રમાણે આવા અવિચારી લોકો સુખોપભોગને માટે ધર્મને ગુમાવે છે માટે હે પાર્થ! વેદના અર્થવાદમાં નિમગ્ન થયેલા લોકોના મનમાં નહિ બુદ્ધિનોજ વાસ હોય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખ (૪૪)

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥४५॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન! વેદમાં સત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનુંજ પ્રતિપાદન છે માટે તું ગુણાતીત થા અને શાંત એ દ્વંદ્વનો પરિત્યાગ કર નિત્ય શુદ્ધ સત્વ ગુણમાં સ્થિર થા. યોગક્ષેમ અર્થાત્ નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે? તેની ચિંતા છોડી દે અને આ સ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર કર (૪૫)

ટીકા—તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે વેદ ત્રણ ગુણ (સત્વ, રજ અને તમ)થી પરિપૂર્ણ છે ઉપનિષદ આદિ સાત્વિક છે એમ હે ધનુર્ધર! આદિના ભાગમાં કર્મ વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ રજ અને તમ એ ગુણોથી યુક્ત હોઈ કેવળ સ્વર્ગસૂચક છે તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે એ સ્વર્ગસુખ દુઃખનાજ મૂળ છે તથી તું કદિ પણ તારા મનને તેમાં પેસવા દઈશ નહિ આ ગુણત્રયની ત્રિપુટીનો ત્યાગ કર અને અહંમમતા છોડી દે તથા કદિ પણ અંતરમાં આ મનુષ્યને વિસરીશ નહિ (૪૫)

यावानर्थ उदपाने सर्वत संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत ॥ ४६ ॥

શ્લોકાર્થ—નાના જળાશયમાં જે સ્નાન-પાનાદિક કર્મો જેમ તેમ કરીને થાય છે તે સર્વ કાર્ય મોટા જળાશયમાં સ્હેલાઈથી થાય છે તેજ પ્રમાણે વેદોના જે પૃથક પૃથક ફળ તે બ્રહ્મજ્ઞાનીને સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે (૪૬)

ટીકા—વેદમાં પુષ્કળ વાતોના નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ આપણે તો તેમાંથી હિતાવહ હોય તેનોજ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જેમ સૂર્યોદય થવાથી પુષ્કળ માર્ગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ તે સર્વ માર્ગોપર મનુષ્ય એક સાથે ગમન કરી શકતો નથી, અથવા સર્વ પૃથ્વી પાણીથી ભરેલી હોય, તોપણ આપણે તો ઉપયોગ

પુગનુજ પાણી લઈ શકીએ છીએ તેજ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાની છે તેઓ વેદાર્થનો વિચાર કરી માત્ર અપરિમિત,શાશ્વત બ્રહ્મનોજ સ્વીકાર કરે છે (૬૩)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! તું કર્મનોજ અધિકારી છે ફળનો અધિકારી બનીશ નહિ અને ફળની ઇચ્છા પણ કરીશ નહિ તથા કર્મ ન કરવાનો પણ આગ્રહ ધરીશ નહિ (૪૭)

ટીકા —માટે હે પાર્થ ! મે અનેક દૃષ્ટિથી સર્વે વાતોનો વિચાર કરી જોયો, તો મને એમજ લાગ્યુ કે તારે તારા કર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ તારે કર્મફળની ઇચ્છા ન રાખતા તેમજ નિષિદ્ધ કર્મનો [illegible] ન કરતા નિષ્કામભાવે સત્કર્મ આચરવા જોઇએ. (૬)

योगस्थः कुरु कर्माणि सग त्यक्त्वा धनजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्यो• समो भूत्वा समत्व योग उच्यते ॥४८॥

શ્લોકાર્થ —હે ધનજય ! કર્મની આસક્તિ અને કર્મનુ કર્તૃત્વ છોડી ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કર આરભિત કર્મ પાર પડે વા ન પડે તેનો હર્ષ કે શોક કરીશ નહિ યોગનો આશ્રય લઇ કર્મ [illegible] સુખ દુખમા સમતા રાખવી એનેજ યોગ કહે છે (૪૮)

ટીકા —હે અર્જુન ! યોગયુક્ત થઇ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી મનપૂર્વક કર્મ કર આરભેલુ કાર્ય દૈવયોગે પાર પડ્યુ તો તેથી ફુલાઇ જતો નહિ, અને નિર્વિઘ્ન થયુ અથવા અપૂર્ણજ રહ્યુ તો તેને માટે શોક પણ કરીશ નહિ કર્મ કરતા જો તે પાર પડ્યુ તો ઠીકજ છે પરંતુ કદાચિત વિઘ્ન આવીને તે અપૂર્ણ રહ્યુ તોયે ઇશ્વરેચ્છા બળવાન ગણી રૂડુજ માનવુ જેટલા કર્મો બને તે સર્વ ઇશ્વરને અર્પણ કરવા, એટલે પછી પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા માનવાનુ કશુ પ્રયોજનજ નથી કર્મ કરતા સારુ માઠુ જે કાંઈ પરિણામ થાય તે પ્રત્યે મનોવૃત્ત સમાન રાખવી એનુ નામજ યોગ સ્થિતિ એમ શાસ્ત્ર પુરુષો કહે છે (૪૮)

दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगाद्धनजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतव ॥४९ ॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

શ્લોકાર્થ — હે અર્જુન ! ઈશ્વરને અર્પણ કરીને કરેલા કર્મો મનના ફળના હેતુથી કરેલા કર્મો અતિ ન્યૂન યોગ્યતાવાળાં છે, માટે બુદ્ધિયોગનું જ શરણ ગ્રહણ કર. કર્મના ફળની ઈચ્છા ધરનારા લોકો અતિ દીન હોય છે (૪૯) જે પુરુષ બુદ્ધિયોગથી યુક્ત હોય છે તે કર્મના ફળ જે પાપ અને પુણ્ય તેનાથી આ લોકમાં જ મુક્ત થાય છે માટે સમત્વ-બુદ્ધિયોગને સાધ્ય કરી લે. કર્મનું કૌશલ્ય ઈશ્વરને કર્મ અર્પણ કરવામાં જ છે (૫૦)

ટીકા — હે અર્જુન ! જેમાં મન અને બુદ્ધિનું ઐક્ય થાય છે અને ત્યાં ચિત્તની સમતા થાય છે તેજ યોગનો સાર છે હે પાર્થ ! આ બુદ્ધિયોગ અને કર્મયોગની વિચારપૂર્વક તુલના કરતાં જણાય છે કે (અહંકારયુક્ત અને ફળેચ્છાયુક્ત) કર્મયોગની યોગ્યતા ઘણી ઓછી છે પરંતુ કર્મનું આચરણ કરતાં કરતાં જ બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતની કર્મસિદ્ધિનેજ યોગ કહેવામાં આવે છે માટે હે અર્જુન ! બુદ્ધિયોગમાંજ ચિત્ત સ્થિર કર અને મનમાંથી ફળની આશાનો ત્યાગ કર. જેઓ બુદ્ધિયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમનીજ મનોકામના સિદ્ધ થાય છે અને તેઓજ પાપ અને પુણ્ય એ ઉભયના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે (૭૭)

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

શ્લોકાર્થ — જે સમત્વ-બુદ્ધિયુક્ત પુરુષો જ્ઞાની હોવાથી કર્મ ફળની આશા છોડી, જન્મબંધનથી મુક્ત થઈ સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત એવા (પરબ્રહ્મ) પદને પામે છે (૫૧)

ટીકા — હે અર્જુન ! બુદ્ધિયોગયુક્ત પુરુષો કર્મ કરવા છતાં ફળની ઈચ્છા રાખતા નથી એટલે તે જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે હે ધનુર્ધર ! પછી તેઓ અજ્ઞાનરહિત પરિપૂર્ણ એવા અવિનાશી પદને પામે છે (૭૮)

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

શ્લોકાર્થ — જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવને તરી જશે, ત્યારેજ તું સાંભળવાની અને સાંભળેલી વિપરીત બાબતથી વિરક્ત થઈશ (૫૨)

ટીકા —જ્યારે તું મોહનો ત્યાગ કરશે અને જ્યારે તારા મનમાં વૈરાગ્ય પ્રવેશ કરશે, ત્યારે જ તને નિર્મળ અને ગહન આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ તારું અન્તઃકરણ નવા પ્રકારે ઇચ્છારહિત બનશે અને તું અચ્યુતપદને પ્રાપ્ત થઈશ વળી આ પદની પ્રાપ્તિ થઇ એટલે પછી ભવિષ્યના વિચાર અને ભૂતકાળના બનાવ, એ બધું આપોઆપજ દૂર રહી જશે (૫૨)

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

શ્લોકાર્થ —જ્યારે નાના પ્રકારના વાક્યો શ્રવણ કરી ભ્રમમાં પડેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે શાન્તિપૂર્વકમાથી નીકળી આ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થશે ત્યારે તું યોગને પ્રાપ્ત થશે (૫૩)

ટીકા —ઇન્દ્રિયોના સમ્પર્કથી જે બુદ્ધિ ચંચળ થયેલી હોય છે, તે આ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી સ્થિર થાય છે એ પ્રમાણે સમાધિ સુખમાં જ્યારે તારી બુદ્ધિ સ્થિર થશે, ત્યારે તને સર્વ યોગ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે (૫૪)

अर्जुन उवाच । स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्॥५४॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન કહે છે—હે કેશવ ! જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ચૂકી છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષના લક્ષણ શું છે ? તે શું બોલે છે ? કેમ બેસે છે અને કેમ ચાલે છે ? (૫૪)

ટીકા —પછી અર્જુન બોલ્યો—હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે કૃપાનિધિ ! જે વાત પૂછું છું તેનો ખુલાસો કૃપા કરીને કરજો આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા—હે અર્જુન ! તને જે યોગ્ય લાગે તે આનંદપૂર્વક પૂછ આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યો—સ્થિતપ્રજ્ઞ કોને કહેવો ? તેને કેવી રીતે ઓળખવો ? તે મને સ્પષ્ટ કરીને કહો જેમને સ્થિરબુદ્ધિ વાળા કહેવામાં આવે છે અને જે નિરંતર સમાધિસુખ ભોગવે છે તેમને કયા લક્ષણોથી ઓળખવા ? હે દેવ ! હે લક્ષ્મીપતે ! તે કેવી સ્થિતિમાં હોય છે, અને કેવું વર્તન રાખે છે એ કૃપા કરીને કહો. આ સાંભળી ષડ્ગુણૈશ્વર્યસંપન્ન પરબ્રહ્માવતાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલવા લાગ્યા (૮૦)

श्रीभगवानुवाच । प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

શ્લોકાર્થ — શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા — હે અર્જુન ! જ્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી સર્વ વાસનાઓને નિઃશેષ ત્યજી દે છે અને આત્માથી જ સંતુષ્ટ બને છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે (૫૫)

ટીકા — શ્રી ભગવાન્ કહે છે — હે અર્જુન ! પાર્થ ! મનની અતિ ઉત્કટ લોલુપતા આ મનુષ્યના વિષય ઉત્પન્ન કરે છે જે સદા તૃપ્ત હોય છે અને જેનું અંતઃકરણ આત્મજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે, અને જેના યોગથી મનુષ્ય વિરોધમાં પડી જનાર એવો જે કામ તેની જેના મનમાં પણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ હોય અને જેનું મન આત્મતોષમાં અર્થાત્ ધ્યાનમાં સમાધાન હોય છે તે પુરુષને સ્થિરબુદ્ધિ જાણવો. (૬૩)

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

શ્લોકાર્થ — જેનું મન દુઃખપ્રાપ્તિથી ખેદ પામતું નથી અને જેને સુખની ઇચ્છા નથી, કામ, ક્રોધ અને ભય એ વિકારો જેના અંતઃકરણથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે, એવો જે મુનિ તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે (૫૬)

ટીકા — નાના પ્રકારનાં દુઃખોની પ્રાપ્તિ થયા છતાં જેના મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન થતો નથી અને જે વિષય સુખની ઇચ્છામાં ફસાઈ રહેતો નથી તે કદાપિ અંતઃકરણથી કામ અને ક્રોધ આપોઆપ દૂર થાય છે વળી તે પૂર્ણ પુરુષ ભયનું તો નામ સુદ્ધાં જાણતો નથી. આ પ્રકારે જે નાના અંતઃકરણથી નિવૃત્ત થયેલો હોય છે, તેને તું સ્થિરબુદ્ધિ સમજજે. (૬)

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

શ્લોકાર્થ — જેનું વિષયો પ્રત્યેનું વધુ મમત્વ નષ્ટ થયું છે અને જેને સારા કે માઠા વિષયો પ્રાપ્ત થતાં તેમાં હર્ષ કે શોક થતો નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ સમજવું (૫૭)

ટીકા — જે પ્રમાણે ચંદ્રમા પ્રકાશ આપવામાં ઓછો કે અધિક પ્રકાશ આપે છે તેમ જે સર્વની ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે, ભૂત માત્ર

પ્રતિ દયાવાન્ છે; જેની બુદ્ધિમાં કદિ ભેદ થતો નથી, જેને સારૂ [illegible] રાગ થતો નથી અને જેને ખરૂં થતાં દ્વેષ પણ થતો નથી [illegible] સર્વ [illegible] પુરૂષ આ મર્ત્યલોકમાં નિશ્ચય [illegible] છે તેને હે અર્જુન ! સ્થિરબુદ્ધિવાળો જાણ (૩૦૦)

यथा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

શ્લોકાર્થ — જે પ્રમાણે કાચબો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પોતાના [illegible] તે પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યારે પોતાની ઇંદ્રિયોને [illegible] વિષયોમાંથી [illegible] અંકુશમાં રાખે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ [illegible] એમ જાણવું. [illegible]

ટીકા — [illegible] જ્યારે આનંદમાં [illegible] ત્યારે તે પોતાના [illegible] મન જ્યારે [illegible] ત્યારે તેને [illegible] તે [illegible] જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન થઈ [illegible] છે, તેની બુદ્ધિ [illegible] એમ જાણજે (૨)

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] પુરૂષના વિષય નષ્ટ થતા [illegible] પરંતુ પ્રમાણે [illegible] વાસનાનો [illegible] થાય છે (૫૯)

ટીકા — હે અર્જુન ! [illegible] ઇંદ્રિયોનું દમન કરી [illegible] અને [illegible] ઇંદ્રિયોનું દમન કરે છે, પરંતુ વાસનાનું દમન કરતા નથી [illegible]

[illegible] અને [illegible] તેના [illegible] અર્જુન [illegible] અનુભવ [illegible]

[illegible]

આત્મને સ્વરૂપ પ્રકાશભાવનો અનુભવ થાય છે, ત્યાં શરીરના વ્યવહાર પણ બંધ થાય છે અને ઇંદ્રિયોના વિષયોની વિસ્મૃતિ થાય છે (૯)

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चित ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरति प्रसभ मन ॥६०॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! બળવાન ઇંદ્રિયો તેનો નિગ્રહ કરવાને યત્ન વિદ્વાન મનુષ્યના મનને પણ બળે પોતાના તરફ ખેંચી જાય છે (૬૦)

ટીકા —હે અર્જુન ! જેઓ ઇંદ્રિયોને વશ કરવાને માટે રાત્રિ દિવસ પ્રયત્ન કરે છે તેમને પણ તેઓ સ્વાધીન થતી નથી જે માણસ નિરંતર અભ્યાસમાં લાગ્યો રહીને યમ નિયમના પાળનાર બની રહે તથા મનને મુઠીમાં રાખીને ચાલે, તેને પણ એ ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ કરી નાખે છે એવો એનો પ્રતાપ છે જે પ્રમાણે માંત્રિકને ભૂત ભૂલાવો ખવરાવી દે છે તેમ એ વિષયો રિદ્ધિસિદ્ધિ રૂપે યોગીઓને પ્રાપ્ત થઈ ઇંદ્રિયોદ્વારા તેમને પણ ભ્રષ્ટ કરે છે ત્યારે વખતે મન વિષયોમાં ગુંથાઈ જઈને અભ્યાસમાં નિર્બળ બની જાય છે આવી આ ઇંદ્રિયોની પ્રબળ શક્તિ છે (૧૪)

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥६१॥

શ્લોકાર્થ —માટે તે સર્વ ઇંદ્રિયોને વશ કરી જ્ઞાની પુરૂષોએ મારામાંજ પોતાનું મન સ્થિર કરવું જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન હોય છે તેને નિશ્ચળબુદ્ધિનો મનુષ્ય સમજવો (૬૧)

ટીકા —માટે હે પાર્થ ! સર્વે વિષયોની ઇચ્છા છોડીને જે ઇંદ્રિયોને વશ કરે છે અને જેનું અંતઃકરણ વિષયના સુખના ભ્રમમાં પડતું નથી તેજ યોગનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થવાને પાત્ર છે કારણ કે તે સદા આત્માનંદસુખમાં રહે છે અને અંતઃકરણમાં મને કદિ વિસરતો નથી જો કોઈ માત્ર બાહ્ય વિષયોને છોડી કર્મેંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી બેસી રહે અને વિષયેચ્છા તેમની તેમ રહે તો તે જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટતો નથી. થોડું પણ વિષપાન કરવાથી તે શરીર આ પ્રકારે જીવનનો નાશ થાય છે તે પ્રમાણે મનમાં વિષયોની થોડી પણ ઇચ્છા રહેવાથી તે સર્વ શુભ વિચારોનો નાશ કરે છે (૬૦)

ध्यायतो विषयान्पुंस संगस्तेषूपजायते ।

અંતઃકરણની પ્રસન્નતા મટતી નથી (૬૪)

ટીકા —મનમાંથી સર્વ વિષયો દૂર કર્યા એટલે રાગ અને દ્વેષ આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે રાગ અને દ્વેષ ટળ્યા પછી ઇંદ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય તોપણ તે બાધક નિવડતી નથી આકાશમાંથી સૂર્ય પોતાના કિરણરૂપી કરથી જગતની વસ્તુઓને સ્પર્શ કરે છે, તોપણ તેના સંસર્ગદોષથી લિપ્ત થતો નથી તે પ્રમાણે જે વિષય પ્રત્યે ઉદાસીન આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન અને કામ ક્રોધથી અલિપ્ત હોય છે, તથા જે વિષયમાં પણ પોતાના સ્વરૂપ સિવાય અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરતો નથી ત્યાં પછી વિષય શી વસ્તુ છે? અને તેને શી રીતે બાધ કરી શકે? જો પાણીમાં પાણી બુડવું હોય કિંવા અગ્નિથી અગ્નિ બળતો હોય તોજ પૂર્ણતાએ પહોંચેલો પુરુષ વિષયસંસર્ગથી બગડે આ પ્રમાણે જે સ્વતઃ સ્વરૂપ બની રહ્યો છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ તું નક્કી સમજ (૩૦)

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

શ્લોકાર્થ —ચિત્તને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે અને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા પુરુષની બુદ્ધિ શીઘ્ર આત્મામાં સ્થિર થાય છે (૬૫)

ટીકા —જ્યાં ચિત્તમાં સદા પ્રસન્નતા હોય છે, ત્યાં સાંસારિક દુઃખોનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી જેના ઉદરમાંજ અમૃતનો ઝરો ઉત્પન્ન થયો, તેને ક્ષુધા તૃષાની પીડા ટળી જાય છે તેમ જેનું હૃદય પ્રસન્ન હોય છે તેના સર્વ દુઃખો અદૃશ્ય થઈ જાય છે આવા મનુષ્યની બુદ્ધિ આપોઆપજ સ્વસ્વરૂપમાં પહોંચી જાય છે જેમ વાયુરહિત સ્થળે દીપકની જ્યોત લેશ પણ હાલતી નથી તેમ તેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે, તે આત્મસ્વરૂપના યોગમાંજ નિશ્ચળપણે સ્થિર રહે છે (૪૧)

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥

શ્લોકાર્થ —જેનું અંતઃકરણ સ્વાધીન હોતું નથી તેને આ મનની બુદ્ધિ હોતી નથી, જેને આત્મભાવ નથી, તેને શાંતિ હોતી નથી અને જેને શાંતિ હોતી નથી તેને સુખ ક્યાંથી હોય? (૬૬)

ટીકા —આ યોગયુક્તિનો વિચાર જેના અંતઃકરણમાં હોતો નથી, તેને શબ્દાદિક વિષયો પોતાના પાશમાં કેદ કરી લે છે હે પાર્થ!

સ્વરૂપધામ અને સર્વ કરવાના હેતુ એવા જે આપ તે મને સ્વાધીન થતા હો તે પ્રમાણે આપનું આનપાન કરવામાં આગળને જેવા પ્રકારનો સ્નેહ નહિ હોતો નથી તે પ્રમાણે હે દેવ! હે કૃપાનિધે! આપને મારી પ્રત્યે રૂપ મને ગમે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાઓ માટે હે દેવ! આ લોકમાં આ બે માર્ગ અને બે લોકમાં નિશ્ચય કરેલ એવી એક નિશ્ચિત વાત કહો. (૨)

श्रीभगवानुवाच। लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेન योगिनाम् ॥३॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી ભગવાન કહે છે —હે નિષ્પાપ અર્જુન! પહેલાં આ લોકમાં મેં આ લોકમાં આવવા યોગ્ય બે પ્રકારના માર્ગ બતાવ્યા છે; સાંખ્યો (સાંખ્ય-વિચાર કરનારાઓ) ને જ્ઞાનયોગ અને યોગીઓ-કર્મ કરનારાઓને કર્મયોગ. (૩)

ટીકા —અર્જુનનાં આવાં વચન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યા—હે અર્જુન! મેં તને જે કહ્યું તે સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. પ્રતિપાદન કર્મમાં હું નિરૂપણ કરતાં હું મત અનુસાર બે જ્ઞાનમાર્ગનો મહિમા વર્ણવી ગયો, તેમાં મારો હેતુ જો હતો તે નહિ સમજતાં તું વ્યર્થ જ ક્ષોભ પામ્યો છે. વળી હવે ધ્યાનમાં રાખજે કે ઉક્ત ઉભય માર્ગ મારાજ બતાવેલા છે. હે વીરશ્રેષ્ઠ! આ પૃથ્વીપર એ ઉભય માર્ગ અનાદિસિદ્ધ છે અને મારામાંથીજ ઉદ્ભૂત થયેલા છે. જડ અને ચૈતન્ય વિષે વિચાર કરનારા લોકો જેનું આચરણ કરે છે અને જેથી બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થઇ તરતજ તેમાં તદ્રુપ બની જવાય છે તે સંપ્રદાયનું નામ જ્ઞાનયોગ છે. બીજાને કર્મયોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગમાં તત્પર એવા સત્પુરુષને ક્રમેક્રમે (જ્ઞાન થયા પછી) મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તૈયાર મળેલા અન્ન રાંધીને તૈયાર કરેલા અન્નથી જેમ એક જ પ્રકારની તૃપ્તિ થાય છે, તેમ આ ઉભય માર્ગનું સાધ્ય અને પરંપરાએ પર્યવસાન એકજ હોય છે. જે પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ વહેતી નદીઓ ભિન્ન જણાય છે, પરંતુ છેવટે સમુદ્રમાં મળી એકજ થાય છે તે પ્રમાણે આ બન્ને સંપ્રદાયો એકજ લક્ષ્યના સૂચક છે. એના અવલંબનનો આધાર ઉપાસકની પાત્રતાપર છે. પક્ષી એકજ ક્ષણમાં ઉડીને વૃક્ષના ફળને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ તે ફળ તેજ પ્રમાણે વાનર શી રીતે ગ્રહણ કરી શકશે? તે તો ધીમે ધીમે આ ડાળીપરથી બીજી ડાળીપર એમ ફરતો ફરતો ક્રમે ક્રમેજ ફળની પાસે જઇ પહોંચે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગે ચાલે છે એવા શાસ્ત્રજ્ઞો વિહંગમ માર્ગે સત્વર મોક્ષની

[illegible] વિષયાસક્ત હોય છે એમ નું નિઃસંશય જાણ [illegible] ઇચ્છારહિત મનુષ્યના લક્ષણો [illegible] (૬૭)

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्त स विशिष्यते ॥७॥

ભાવાર્થ — [illegible] અર્જુન ! જે મનુષ્ય મનવડે ઇંદ્રિયોનું [illegible] દ્વારા કર્મયોગનું આચ[illegible] (૭)

ટીકા — [illegible] નિશ્ચલ અને પરમાત્મસ્વરૂપમાં રહેલા છતાં [illegible] તેમજ જે ઇંદ્રિયોને આજ્ઞા [illegible] નથી તથા જે જે પ્રસંગે જે જે [illegible] નથી તથી જે કર્મેંદ્રિયોને [illegible] વિકારોને વશ પણ થતો નથી તે [illegible] મોહની બાધા [illegible] શકતી નથી [illegible] પાણીથી ભીંજાતું નથી [illegible] જે પ્રમાણે [illegible] એમ ભાસે છે તેજ પ્રમાણે [illegible] પરંતુ તેની આત્મસ્થિતિ [illegible] મનુષ્ય આવા ગુણોથી યુક્ત હોય તથા [illegible] અર્જુન ! તેજ [illegible] એવા થા [illegible] મનનું નિયમન કર અને અંતરમાં [illegible] (૭)

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

ભાવાર્થ — [illegible] કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ [illegible] નિર્વાહ [illegible]

ટીકા — [illegible] [illegible] બુદ્ધિથી [illegible]

અર્જુન ! વળી કોઈ બીજું કૈ ન કરે ને કે નિષ્કામબુદ્ધિથી કર્મો કરે તો તેમ કરવામાંથી અર્થાત્ તેના માર્ગથી મનુષ્યને મુક્તિ મળે છે. મનુષ્ય અધિક પ્રમાણે સ્વધર્મમાં રહી તે અનુસાર ધર્મના પ્રભાવથી નાશી મોક્ષ પામે છે (૮)

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન ! ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ સિવાય કરેલ કર્મોથી ન છૂટ દેનારો બંધનમાં પડે છે માટે આપણાનું અભિમાન છોડી ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથીજ તું કર્મ કર (૯) સૃષ્ટિના આરંભમાં યજ્ઞની સાથે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્મદેવ તેમના પ્રત્યે બોલ્યા કે આ સ્વધર્મરૂપ યજ્ઞથી વર્ધમાન થાઓ અને એ યજ્ઞ તમારા ઇચ્છિત મનોરથ પૂર્ણ કરશે (૧૦)

ટીકા—સ્વધર્માચરણ એજ નિત્યયજ્ઞ છે તેમ તું જાણ. તે કરીને પાપ લગી શકતું નથી. પ્રાણી જ્યારે સ્વધર્મના ત્યાગ કરી દુષ્કર્મો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે જન્મમરણના ફેરામાં પડવું પડે છે. માટે જે સ્વધર્માનુસાર કર્મો કરવારૂપ અખંડ યજ્ઞ કરે છે તેને તે કર્મ બંધનરૂપ થતું નથી. આ લોક જે તે કર્મના બંધનથી બંધાયેલું છે તેનું કારણ નિત્યકર્મનો અભાવજ છે. હવે હે પાર્થ ! તને આ વાત સમજાવવા એક કથા કહું છું. જે સમયે બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી તે સમયે તમને ઉત્પન્ન કર્યા અને તેમને આચરવાના ધર્મો એ ઉત્પન્ન સાથે નક્કી જ ઉત્પન્ન કર્યા પરંતુ ધર્મો સૂક્ષ્મ હોવાથી મનુષ્યો તેને સમજી શક્યા નહિ. આથી તેમણે બ્રહ્મદેવને પ્રાર્થના કરી કે હે દેવ ! અમારે આ જગતમાં રહેવાનો ઉપાય શો છે ? ત્યારે બ્રહ્મદેવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે તમારા વર્ણાશ્રમ અનુસાર તમારો ધર્મ અમે પહેલેથીજ નક્કી કર્યો છે એ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરો એટલે તમારા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે. તમે નાના પ્રકારનાં તપ તથા વ્રતનિયમાદિ ઉપવાસ અને તીર્થયાત્રાનો શ્રમ કરશો નહિ, યોગાદિક સાધન તેમજ સકામ આરાધના તથા મંત્રતંત્રાદિક અનુષ્ઠાન કરવાના વાદે કદી પણ ચડશો નહિ. તેમજ પરમાત્મા સિવાય અન્ય દેવોને ભજશો નહિ. પરંતુ સુખપૂર્વક તમારા સ્વધર્મનું આચરણ કરો. જે પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી નિષ્કામ બુદ્ધિથી

પ્રધાન પતિની સેવા કરે છે તે પ્રમાણે તમે તમારા ધર્મનું નિયમ બાંધ્યા વગર કરો. સ્વધર્મ એ જ એક તમારો યજ્ઞ છે, માટે તેનું જ આચરણ કરો. માટે હે પ્રજાઓ! તમે જો સ્વધર્માનુસાર વર્તશો તો તે સ્વધર્મ કામધેનુની પેઠે ફળરૂપ થઈ તમારો [illegible] પણ [illegible] કરશે નહિ (૧૦)

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

શ્લોકાર્થ — આ યજ્ઞરૂપી સ્વધર્મ વડે તમે દેવોની આરાધના કરો અને [illegible] તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે. અને આ પ્રમાણે તમે પરસ્પરને પ્રસન્ન કરી તમારૂં ઉત્તમ કલ્યાણ સાધી શકશો (૧૧)

ટીકા — આ યજ્ઞ વડે સર્વ દેવતા સંતુષ્ટ થશે. અને તેઓ તમને ઇચ્છિત ફળ આપશે. આ પ્રમાણે સ્વધર્મ યજ્ઞરૂપી દ્રવ્યથી તમે સર્વ દેવતાઓનું પૂજન કરશો એટલે તે તમને અનાયાસે વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી આપશે. અને [illegible] વસ્તુનું [illegible] કરશે. આ રીતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપશે (૧૧)

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

શ્લોકાર્થ — યજ્ઞ વડે દેવોની [illegible] [illegible] તેઓ સંતુષ્ટ થઈ તમને ઇચ્છિત ભોગો આપશે. [illegible] [illegible] તેમને અર્પણ કર્યા વિના [illegible] છે તેમને ચોર સમજવા (૧૨)

ટીકા — હે પ્રજાઓ! જે [illegible] તેમને અર્પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ તેમના [illegible] [illegible] થાય છે [illegible]

અગ્નિમાં આહુતિ આપતો નથી દેવનું પુજન કરતો નથી સાધુ બ્રાહ્મણો વગેરેને ભોજન કરાવતો નથી ગુરુભક્તિથી ડરાવે છે, અતિથીનો આદર સત્કાર કરતો નથી અને પોતાની જાતિને સંતુષ્ટ કરતો નથી, જે શ્રીમતાઈથી અવિષ્ટ બનીને કેવળ વિષયાનલમાં સળગ્યો પડ્યો રહે છે તેને ભોગ સમર્પીને આપીને ઘેર છે તથી તેનું ઐશ્વર્ય નાશ પામે છે અને અવશિષ્ટ રહેવા ભોગો પણ તેનાથી ભોગવી શકાતા નથી જેનું આયુષ્ય ખરચ્યું હોય એવા શરીરના જે પ્રમાણે જન્ય હેતુ નથી અથવા જેમ મૃતભાગ્યના ઘરમાં લક્ષ્મી ટકતી નથી તે પ્રમાણે સ્વધર્મનો લોપ થયો એટલે પછી સર્વ સુખ નષ્ટ થયું એમ જ સમજવું જે પ્રમાણે દીપક બુઝાતાં જ પ્રકાશનો નાશ થાય છે તેમ બ્રહ્મદેવ કહે છે કે, હે પ્રજાઓ! જ્યાં કોઈ સ્વધર્મનું આચરણ છોડે છે તેનું સ્થાન જ ખરેખર નાશ પામે છે જે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરશે તેને કાળ શિક્ષા કરશે અને તેને ચોર સમજી તેનું સર્વસ્વ હરી લેશે પછી રાત્રિએ સ્મશાનમાં જેમ ભૂત પિશાચાદિ હોળાહોળી કરે છે, તે પ્રમાણે તેની ઉપર સર્વ નરકો દોડી આવી તેને ચારે તરફથી ઘેરી લે છે. ત્રૈલોક્યના સર્વ દુઃખો અને સકળ પ્રકારનાં પાતકો તથા દુઃખો તેની પાસે આવી તેને વ્યાકુળ કરી મૂકે છે તે ઉન્મત્ત મનુષ્યની જેવી સ્થિતિ થયા પછી તે ક્રમે ઉદ્ધરણ કરવા શકે, તાપણુ તે નરકો તેને કલ્પ સુધી છોડી જતા નથી માટે તમે સ્વધર્મ છોડશો નહિ અને ઇંદ્રિયાને ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેશો નહિ જે પ્રમાણે મત્સ્ય પાણીમાંથી બહાર નીકળતાં જ મરણ પામે છે તેમ સ્વધર્મ છોડવાથી તમારી સ્થિતિ તેવી જ થશે માટે બ્રહ્મદેવ કહે છે કે તમારે સર્વેએ પોતપોતાના કર્મમાં નિરંતર સદા તત્પર રહેવું જોઈએ. (૧૨)

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ—યજ્ઞનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ જે ભક્ષણ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે પરંતુ જે પુરુષ પોતાને માટે અન્ન રાંધીને ખાય છે તે તો પાપનું જ ભક્ષણ કરે છે (૧૩)

ટીકા—જે માણસ નિષ્કામ બુદ્ધિથી વિહિત કર્મનું આચરણ કરે પામ પ્રાપ્ત અગ્નિનો ઉપયોગ કરે છે જે ગુરુ બ્રાહ્મણ અને અગ્નિની પૂજા કરે છે ધર્મપાલન કરનારની સેવા કરે છે, પોતાના પિતૃઓની સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે અને એ રીતે નિત્યકર્મનું આચરણ

[illegible] કરીને જે અવશિષ્ટ રહે તેનું [illegible] સેવન કરે [illegible] સર્વે [illegible] નાશ થાય છે [illegible] સેવનથી જેમ મહા રોગોનું [illegible] થાય [illegible] પ્રમાણે યજ્ઞાવશિષ્ટ અન્નનું સેવન કરવાથી સર્વ [illegible] નષ્ટ થાય [illegible] જેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને [illegible] પણ ભ્રાંતિ થતી નથી તેમ [illegible] અન્નનું [illegible] મનુષ્યને [illegible] નથી [illegible] વિહિત માર્ગેજ [illegible] અવશિ[illegible] ઉપભોગ લેવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે [illegible] એ માગને છોડી મનુષ્ય બીજા [illegible] પુરુ[illegible] આ [illegible] સમજી તથા [illegible] આ[illegible] એમ માનીને [illegible] જાણતો નથી જ [illegible] માર્ગજ છે એમ સમજતો નથી [illegible] બુદ્ધિન [illegible] દ્રષ્ટિ [illegible] ચારી [illegible] તેનું સેવન કરે છે [illegible] એમ તું જાણ [illegible] સ્વધર્મરૂપી [illegible] તે સ્વધર્મ [illegible] પોતાને માટેજ [illegible] યજ્ઞની સિદ્ધિ [illegible] સામાન્ય [illegible] માનતા [illegible] તેનું [illegible] (૩૬)

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

શ્લોકાર્થ—અન્નથી [illegible] ઉત્પત્તિ થાય છે અને [illegible] થાય છે [illegible] અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ કર્મથી [illegible](૧૪) કર્મ [illegible] અને [illegible] ઉત્પત્તિ [illegible] તે [illegible] યજ્ઞમાં [illegible] (૧૫)

ટીકા—અન્નથી [illegible] ઉત્પત્તિ થાય [illegible] અને [illegible] યજ્ઞથી [illegible] ઉત્પત્તિ કર્મ

[illegible] (३०)

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमा प्रजा ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —જો હું કર્મ ન કરું તો આ પ્રજાનો નાશ કરનારો મને જ ગણે; પ્રજાને વર્ણસંકર કરવાનો આરોપ પણ મારા ઉપર આવે, અને આ પ્રજાનો વિનાશ પણ મુજ કરેલો ગણાય (૨૪)

ટીકા —જો હું આ માનમાં રહું અને ધર્માચરણ ન કરું તો પ્રજાના ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે ? મારું વર્તન જોઈને તે ઉપરથી લોકો પોતાને અનુસરવાના માર્ગો સમજી લે છે એ જે વાસ્તવિક [illegible] હું ધર્માચરણ ન કરું તો અવ્યવસ્થિત થઈ જાય માટે જે સમર્થ અને સર્વજ્ઞાનસંપન્ન હોય તેણે વિશેષ [illegible] કર્મનો ત્યાગ કરવો ઘટે નહિ (૯)

सक्ता कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! જેમ અવિદ્વાન લોકો કર્મફળમાં આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન લોકોએ લોકકલ્યાણાર્થે ફલેચ્છારહિત થઈ કર્મ કરવાં જોઈએ (૨૫)

ટીકા -ફળની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષ જે પ્રમાણે કર્મ [illegible] તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પુરુષે પણ કર્મો કરવાં જોઈએ કે [illegible] હે [illegible] આવશ્યક છે માટે નેતાઓએ [illegible] ધર્મ [illegible] લોકોની [illegible] કરવી જોઈએ (૭૧)

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

શ્લોકાર્થ —વિદ્વાન મનુષ્યે ફલની ઈચ્છાથી કર્મ કરનારા અજ્ઞાન [illegible] બુદ્ધિભેદ [illegible] નહિ, પરંતુ પોતે નિષ્કામબુદ્ધિથી [illegible] (૨૬)

ટીકા —[illegible]

[illegible] (૨૬)

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

[illegible] (૨૭)

ટીકા— [illegible]

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

[illegible] (૨૮)

ટીકા— [illegible]

प्रकृतेर्गुणसमूढा सज्जते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मदान् कृत्स्नवित्र विचालयेत् ॥२९

શ્લોકાર્થ — પ્રકૃતિના ગુણોથી જે મોહિત થતા હોય છે તેઓજ ગુણોથી થયેલા કર્મોમાં આસક્ત થાય છે આવા અલ્પજ્ઞ તથા મંદ બુદ્ધિવાળા લોકોના મનમાં જ્ઞાનીએ બુદ્ધિ-ભેદ-ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવો નહિ (૨૯)

ટીકા — જે મનુષ્ય પ્રકૃતિને આધીન થઈને વર્તે છે અને ગુણમાં [illegible] થતાં તે જ કર્મથી [illegible] થાય છે ઇંદ્રિયોજ ગુણોને આધીન થઈ પોતપોતાના [illegible] માં નિમગ્ન રહે છે [illegible] મનુષ્ય [illegible] કર્મોને [illegible] એમ [illegible] (૨૫)

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर ॥३०॥

શ્લોકાર્થ — હે અર્જુન ! વિચારપૂર્વક [illegible] કર્મો મને જ અર્પણ [illegible] મેં કરૂં છું [illegible] નહિ [illegible] અભિમાન [illegible] અને શોક [illegible] થઈ યુદ્ધ કર (૩૦)

ટીકા — [illegible] કર્મો [illegible] મને અર્પણ [illegible] અને [illegible] પરમાત્મામાં લીન કરી [illegible] કર્મનો [illegible] મેં કર્યું એવું અભિમાન [illegible] મનમાં [illegible] થવા દઈશ નહિ [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] થઈ [illegible] કુળનો [illegible] થઈ યુદ્ધ કર [illegible] (૩૧)

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभि ॥३१॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] શ્રદ્ધાથી [illegible] અને [illegible] થઈ [illegible] (૩૧)

[illegible] ।
[illegible] ॥६॥

[illegible] ।
[illegible] भूतानि [illegible] ॥८॥

કે? અથવા સ્વાદુ વિષ પ્રાશન કરવા તે જીરવાશે કે? સહજ પણ અગ્નિ લાગે છે તો ભડકો થાય છે, તેજ પ્રમાણે કૌતુકને માટે પણ ઇંદ્રિયોનું લાલન કરવાથી તેની વિષયલોલુપતા વધે છે અને પછી તેનો અવરોધ કરી શકાતો નથી માટે હે અર્જુન! આ પરાધીન (ગુણાધીન) શરીરને માટે વિષયોપભોગ મેળવવાની ખાસ ખટપટ શા માટે કરવી? તથા દુઃખે યત્ન કરી અને સર્વ વસ્તુ મેળવીને કરીને આ દેહનું લાલન શા માટે કર્યા કરવું? વળી અત્યંત પરિશ્રમવડે પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવીને તથા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને કેવળ દેહનુંજ પોષણ શા માટે કરવું? આ પંચતત્ત્વનું શરીર અંતે પંચતત્ત્વમાં મળી જનાર છે, આટલી કરેલી સર્વ મહેનત વ્યર્થ જશે માટે કેવળ શરીરનું પાલણ કરવામાં આયુષ્ય ખર્ચી નાખવું નહિ (૯)

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

શ્લોકાર્થ — વિષયો પર રાગ અને દ્વેષ કરવો એ ઇંદ્રિયોનો ધર્મજ છે માટે આપણે એ રાગદ્વેષને આધીન થવું નહિ કારણ કે તે આપણો ઘાત કરે છે (૩૪)

ટીકા — વિષયના સંબંધે થવાથી તત્ક્ષણ તો આપણા ચિત્તનું સમાધાન થયું એમ લાગે ખરી, પરંતુ માલ વેચનારા ઠગારાનો સહવાસ થતાં તે ગામનો સીમાડો ઉતરતા સુધીજ સ્વસ્થ રહેશે, અને જ્યાં સીમામાં પ્રવેશ્યાની સાથે આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરશે, તેવું જ આ સમાધાન છે. હે બંધુ! વછનાગ ખાતાં પ્રથમ મીઠું લાગે છે, પરંતુ પરિણામે તે નાશકારક નિવડે છે તેજ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોમાં વસનારો કામ વિષયસુખની દુરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. મત્સ્ય જળમાં લોખંડના માંસના ટુકડામાંથી ભ્રમમાં પડે છે, પરંતુ માંસના ગળમાં રહેલો કાંટો મરણ આણશે એ વાત તે સમજી શકતું નથી. તેમજ વિષયસુખની અભિલાષાનું પરિણામ સમજવું. પારાધિ જેમ મૃગને પકડવાની તક સાધી ચારે તરફથી તેને ઘેરી લે છે, તેજ પ્રમાણે આ વિષયસુખની અભિલાષા પણ માણસને ચારે તરફથી ઘેરી લે છે માટે હે પાર્થ! કામ ક્રોધને વિઘાતક સમજી તેનો સંગ તું કરીશ નહિ અને એના કારણરૂપ વિષયોને આશ્રય પણ ન આપીશ. તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં કરીશ નહિ તેમજ આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિ બુઝાવા દઈશ નહિ. (૧૮)

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

હકાયેલુ હોય છે (૩૮)

ટીકા —હે અર્જુન! જે પ્રમાણે સર્પ ચદનના થડને વિંટાઈ રહે છે, કિવા જેમ ઓર ગર્ભની આજુબાજુ આવેલી હોય છે, તેમજ જ્ઞાન, કામ ક્રોધથી આવૃત હોય છે પ્રભા વિના સૂર્ય, ધમ સિવાય અગ્નિ અને મળ વિના દર્પણ વિદ્યમાન હોતા નથી તે પ્રમાણે કામક્રોધરહિત શુદ્ધ જ્ઞાન આપણી દૃષ્ટિએ કદિ પડતુ નથી (૬૨)

आवृत ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

શ્લોકાર્થ —હે કૌંતેય! જ્ઞાનની સાથે સદા વૈર રાખનાર અને અગ્નિની પેઠે સદા અતૃપ્ત રહેનાર કામથી જ્ઞાન નિરંતર આવૃત હોય છે (૩૯)

ટીકા —યદ્યપિ જ્ઞાન એ પોતે શુદ્ધ છે તથાપિ તે કામ ક્રોધથી આચ્છાદિત હોય છે માટે પ્રથમ કામ ક્રોધને જીત્યા પછીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે માટે એ કામ ક્રોધને જીતવા એજ પ્રથમ મુશ્કેલી છે કારણ કે તેને જીતવાને માટે જે જે સાધનો આદરવામા આવે છે, તે જેમ અગ્નિમા લાકડા પડતા તે વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે કામ ક્રોધને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે (૬૫)

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येप ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

શ્લોકાર્થ —ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ કામના નિવાસસ્થાન છે એમનીજ સહાયથી કામ જીવાત્માના જ્ઞાનને આવૃત કરી તેને મોહમા ફસાવી પાડે છે (૪૦)

ટીકા —જીતવાના જે સાધનો છે તેના વડે ઉલટી કામ ક્રોધને સહાય મળવાથીજ યોગીઓને પણ તે જીતી લે છે માટે એ કામ ક્રોધ અજિતજ છે એમ તને લાગશે, પરતુ વસ્તુસ્થિતિ છેક એવી નથી હે અર્જુન! આવા સકટમાથી મુક્ત થવાનો પણ એક ઉત્તમ માર્ગ છે જો એ માર્ગ સાધે તો હુ તે તને કહુ છુ (૬૭)

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

શ્લોકાર્થ —માટે હે અર્જુન! તુ પ્રથમ ઇંદ્રિયોને જીત અને

શાસ્ત્રોક્ત તથા સ્વાનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ મહા પાપી કામને તું મારી નાખ. (૪૧)

ટીકા—એનું મૂળ ઠેકાણું ઇંદ્રિયોમાં છે અને ઇંદ્રિયોદ્વારાજ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે એ ઇંદ્રિયોનેજ પ્રથમ સર્વ પ્રકારે જીત.(૬૮)

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्य पर मन. ।
मनसस्तु परा बुद्धियो बुद्धे परतस्तु स ॥४२॥

શ્લોકાર્થ—દેહ કરતા ઇંદ્રિયો સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો કરતા મન સૂક્ષ્મ, મન કરતા બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ અને બુદ્ધિ કરતા પરમાત્મા સૂક્ષ્મ છે, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે (૪૨)

ટીકા—એમ કરવાથી મન ની તીવ્ર પ્રવૃત્તિ કુંઠિત થશે અને બુદ્ધિ મુક્ત થશે. આથી આ દુષ્ટો સ્થાનભ્રષ્ટ થશે. (૬૯)

एव बुद्धे पर बुद्ध्वा सस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रु महाबाहो कामरूप दुरासदम् ॥४३॥

શ્લોકાર્થ—હે મહાબાહો! એ પ્રમાણે બુદ્ધિ કરતા આત્માને સૂક્ષ્મ જાણીને આત્માથીજ આત્માનું સંયમન કર અને અજિત કામને જીતી લે (૪૩)

ટીકા—આ પ્રમાણે અંત કરણમાંથી કામ ક્રોધને સ્થાનભ્રષ્ટ કીધા એટલે તે મુઆ એમ સમજ જે પ્રમાણે સૂર્યકિરણ વિના મૃગજળ દૃષ્ટિએ પડતું નથી, તે પ્રમાણે રાગ અને દ્વેષ જ્યાં નષ્ટ થયે ત્યારે બ્રહ્મ રૂપી સ્વરાજ્યાંત નજ હાથમાં આવશે પછી આપણું સુખ આપ એજ ભોગવવામાં શી હરકત છે? ગુરૂ શિષ્યની ગુહ્ય વાત તે આજ છે અને જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય પણ આજ છ નિવૃત્તિના દાન જ્ઞાનદેવ કહે છે કે બાપુ! આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઉત્તમ તયારી કરી તમે કૃષ્ણ અને અર્જુનનો હવે પછીનો સંવાદ સાંભળો (૭૦)

अध्याय ४ थो.

ગીતાશાસ્ત્રના પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયપર વ્યાખ્યાન કર્યા પછી શ્રોત્રિ દ્રિયને મુખાગ્રનું વર્ણન કરવાના મિષથી મુમુક્ષુ જનની પ્રથમ રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે મહારાજશ્રી જ્ઞાનદેવ કહે છે —

[illegible] ભાગ્યોદય થયા [illegible] ગીતાનું યથાર્થ [illegible] આજે પ્રત્યક્ષ-સત્ય થઈ [illegible] મહિમાની [illegible] અને [illegible] પિતા [illegible] તથા ભક્ત શિરોમણિ અર્જુન થોના, એટલે પછી [illegible] સુગંધ [illegible] ગીતાના [illegible] નામ [illegible] મહિમ [illegible] જન્મોના [illegible] ઇન્દ્રિયો [illegible] એક થઈ [illegible] અર્જુન [illegible] અર્જુન [illegible] શ્રી [illegible] અર્જુન [illegible] [illegible]

શ્રીભગવાનુવાચ । ઇમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।
વિવસ્વાન્મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેઽબ્રવીત્ ॥૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ । इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

શ્લોકાર્થ — શ્રી [illegible] [illegible]

ટીકા — [illegible] શ્રી [illegible] અર્જુન [illegible]

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

તેનું કારણ એજ છે કે, તારા અને મારા પુષ્કળ જન્મો થઈ ગયા છે તને તારા જન્મોનું સ્મરણ રહ્યું નથી અને હે અર્જુન ! મે જે જે વેળા જે જે અવતાર લીધા હતા તે સર્વે અવતારોનુ મને સ્મરણ છે (૪૭)

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

શ્લોકાર્થ —હું જન્મમૃત્યુરહિત અને સર્વ ભૂતોનો નિયતા હોવા છતા પણ પોતાની પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરીને મારી માયાથી જન્મ લઉ છુ (૬)

ટીકા —અને ભૂતકાળની સર્વ વાતોનુ સ્મરણ છે હું જન્મ રહિત છતા માયાથી અવતાર ધારણ કરૂ છુ મારૂ અવ્યયત્વ એથી નષ્ટ થતુ નથી, કેમકે અવતાર અને તેની સમાપ્તિ એ પણ માયાના યોગ થીજ ભાસે છે એથી મારા સ્વાતંત્ર્યનો ભગ થતો નથી છતા 'હું કર્મા ધીન છું' એમ ભ્રાંતિને જ ભાસે છે તે ભ્રાંતિને લીધેજ ભાસે છે વાસ્ત વમા હું કર્માધીન છુજ નહિ એકજ વસ્તુ કાચના યોગથી બે સ્થળે દિસે છે, પરતુ તેથી શું કાંઈ વસ્તુ એકની બે બની જાય છે ? તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! હું નિરાકારજ હોઇ માયિક દૃષ્ટિએજ જગત્કાર્યને માટે માયાનો સ્વીકાર કરી નટની પેઠે અવતારના વેશ ધારણ કરતો દેખાઉ છુ (૪૮)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરૂ છુ.(૭)

ટીકા —પ્રત્યેક યુગમા ધર્મનુ સરક્ષણ કરવાનો ક્રમ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે જ્યારે જ્યારે અધર્મથી ધર્મનો નાશ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું મારૂ જન્મરહિતપણુ અને નિરાકારપણું વિસરી જાઉં છું (૫૦)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

શ્લોકાર્થ —સાધુજનોનુ રક્ષણ કરવાને માટે, દુષ્ટોનો સમૂળો નાશ કરવાને માટે અને ધર્મનુ સસ્થાપન કરવાને માટે હુ પ્રત્યેક યુગમા અવતાર લઉં છુ (૮)

ટીકા —વળી ભક્તોનુ સરક્ષણ કરવાને માટે હુ દેહ ધારણ

[illegible]

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

शब्दार्थ — [illegible]

टीका — [illegible]

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

शब्दार्थ — [illegible]

टीका — [illegible]

કર્મ વિના બીજું કોઈ છેજ નહિ આ લોકમાં કર્મ વડેજ ફલપ્રાપ્તિ થાય છે જેમ જમીનમાં જે જાતનું ધાન્ય વાવીએ તેથી બીજી જાતનું ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, કિંવા દર્પણ સામે ધરેલી વસ્તુ સિવાય અન્ય વસ્તુ તેમાં જણાતી નથી, કિંવા હે અર્જુન! ડુંગરની ખીણમાં આપણા બોલેલા શબ્દોનોજ પ્રતિધ્વનિ નીકળે છે, તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! પ્રત્યેક ઉપાસનાનો હુંજ આધારભૂત હોવાથી પ્રત્યેકને તેની ભાવના પ્રમાણેજ ફળ મળે છે (૭૯)

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्ट गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मा विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ—ગુણ કર્મના વિભાગાનુસાર ચાર વર્ણ મેં ઉત્પન્ન કરી છે હું આ વર્ણોનો કર્તા છું તોપણ હું અકર્તા અને અવિકારી છું એમ તું જાણ (૧૩)

ટીકા—હે અર્જુન! સર્વે લોક એકજ છે, પરંતુ ગુણ અને કર્મના યોગથી તેમાં ચાર વિભાગ સહજે થઈ રહ્યા છે માટે હે પાર્થ! હું આ વર્ણભેદનો સ્થાપક જરા પણ નથી. (૮૦)

न मा कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मा योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

શ્લોકાર્થ—કર્મ મને બદ્ધ કરતાં નથી અને કર્મના ફળ પ્રત્યે મને આસક્તિ પણ નથી. મને જે આવો જાણે છે તેને પણ કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી. (૧૪)

ટીકા—આ વર્ણભેદ મારી સત્તાથી થયેલો છે તોપણ મેં દોષી નથી એમ જે જાણે છે, તેજ કર્માતીત થાય છે (૮૨)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

શ્લોકાર્થ—હું કર્મ કરતાં છતાં અકર્તા છું એમ જાણીનેજ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ કર્મો કીધાં હતાં માટે તમે પણ તેમની પેઠેજ કર્મ કરો. (૧૫)

ટીકા—હે અર્જુન! પૂર્વે જે મુમુક્ષુઓ થતા તેમણે મને આવો જાણીનેજ કર્મ કર્યાં હતાં, અને જે પ્રમાણે શેકેલાં બીજ વાવવાથી અંકુર ઉત્પન્ન નથી, તેજ પ્રમાણે તેમના નિષ્કામ કર્મેજ તેમની મોક્ષ પ્રાપ્તિના કારણ થયેલાં છે હે અર્જુન! વળી એક વાત એવી છે કે

આ કર્મ છે કે અકર્મ છે, તેનો વિચાર પોતાનાજ મનથી નિશ્ચય કરવો એ બુદ્ધિવાનને માટે પણ કઠિન કાર્ય છે (૮૪)

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६

શ્લોકાર્થ—કર્મ એટલે શું ? અને અકર્મ એટલે શું ? એ નક્કી કરવામાં મોટા કવિઓ પણ મોહમાં પડતા છે માટે કર્મ એટલે શું ? તે તને જણાવું છું તે જાણવાથી તું સંસાર દુઃખમાંથી મુક્ત થઈશ. (૧૬)

ટીકા—કર્મ એટલે શું ? અને અકર્મ એટલે શું ? તે નક્કી વિચાર કરતાં વિદ્વાનો પણ ભ્રમમાં પડ્યા છે એ ભ્રમ ખોટું નકલી ખોટું જેવું દેખાવાથી સાચાની આપ ભ્રમમાં પડે છે તે ભ્રમને માત્ર વ્યવહાર વડે નિર્ણય કરવાનું કામ નથી, તેમ પણ કોઈ કર્મના ભ્રમ થકી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે કર્માકર્મનો વિવેક ન્યાય મોટા મોટા જ્ઞાનીઓની પણ એવી તત્ત્વના થઈ જાય છે તો પછી અજ્ઞાનીઓની તો વાતજ શી ? માટે તેને હું જણાવું છું તે સાંભળ (૮૮)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

શ્લોકાર્થ—કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મનું તત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવું જોઈએ કારણ કે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અતિ કઠિન છે. (૧૭)

ટીકા—વિધિમાં બતાવ્યા અનુસાર વિધિ વિધાન કરવાને જે સમર્થ, તેનું નામ કર્મ છે તેનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ ઓળખી લેવું જોઈએ કે જે કર્મ વર્ણાશ્રમને યોગ્ય અને વેદમાં હોય તેના અનુસાર, એમાં અને ફળને શુદ્ધ રીતે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ ત્યારે જેને માટે કર્મનો નિષેધ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણમાં અપવર્ગ સ્વરૂપ છે આવી રીતે વિચારીને નિશ્ચય થશે એ રીતે પુનઃ સર્વ અવિવેક રીતે કર્મ વિકર્મને ઓળખી પછી જેનું ભ્રમ તે કર્મ કર્મનું સ્વરૂપ જાણવાથી બંધન છૂટે છે તે સાંભળ (૮૨)

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને જુએ છે તે [illegible] મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, યોગી અને સર્વ કર્મોનો કર્તા છે (૧૮)

ટીકા — [illegible] જ્ઞાની [illegible] ન [illegible] કર્મનું [illegible] છે અને પોતાને [illegible] જાણે છે [illegible] તેના કર્તવ્યો નષ્ટ થઈ [illegible] છે તે [illegible] ક્રિયા સર્વ [illegible] ઉત્તમ રીતે કરે છે અને તેજ [illegible] [illegible] પ્રમાણે એક મનુષ્ય નદીના કાંઠા પર ઉભો [illegible] પોતાનું [illegible] પાણીમાં જોની વખતે [illegible] પાણીથી ભિન્ન [illegible] એમ સમજે છે [illegible] પ્રમાણે [illegible] કર્મો [illegible] પોતાનું સ્વરૂપ [illegible] જાણે છે [illegible] ઉદય [illegible] તે [illegible] જાણે છે, તે પ્રમાણે જે કર્મ [illegible] હોવા [illegible] પણ પોતે કર્મ [illegible] નથી એમ જાણે [illegible] તે મનુષ્યના [illegible] દેખાવા [illegible] પણ મનુષ્ય નથી [illegible] પ્રત્યક્ષ [illegible] છે એમ સમજવું જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ [illegible] તેમાં સૂર્ય હોતો નથી તે પ્રમાણે [illegible] મનુષ્ય [illegible] દેખાવા છતાં તેને મનુષ્યત્વનો સ્પર્શ થતો [illegible] નથી [illegible] વિશ્વને [illegible] નથી તોપણ [illegible] છે અને [illegible] નથી [illegible] સર્વ વસ્તુને [illegible] છે [illegible] તે સર્વ [illegible]

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] કર્મોનો આરંભ [illegible] ઇચ્છાથી [illegible] તેને જ્ઞાની જનો [illegible] કહે છે [illegible] મનુષ્ય [illegible] ભસ્મીભૂત થયા છે (૧૯)

ટીકા — [illegible] પુરુષને [illegible] માટે ખેદ થતો નથી [illegible] ઇચ્છા પણ [illegible] ફળની [illegible] [illegible] કરવા [illegible] પોતાને [illegible] જેના મનને [illegible] નથી જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ [illegible] પોતાના [illegible]

કર્મોને ભસ્મ કર્યાં છે, એવો પુરૂષ મનુષ્યરૂપે પરબ્રહ્મ જ છે એમ તું સમજ (૫)

त्यक्त्वा कर्मफलासंग नित्यतृप्तो निराश्रय ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स ॥२०॥

શ્લોકાર્થ —જે કર્મના ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે અને આત્માનંદમાં તૃપ્ત રહી અન્ય વિષયનો આશ્રય લેતો નથી, તે સર્વે કર્મો કરતો હોવા છતાં વસ્તુતઃ કાંઈજ કરતો નથી (૨૦)

ટીકા —જે શરીર પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે અને ફલપ્રાપ્તિ વિષે નિષ્કામ હોય છે, તેમજ જે નિરંતર આનંદસ્વરૂપમાં નિમગ્ન હોય છે, વળી હે પાર્થ ! જે સંતોષના મુખ્ય ગૃહમાં બેસી આત્મબોધનું પક્વાન્ન જમતાં કદિ ધરાતો નથી. (૭)

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीर केवल कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सर ।
सम· सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

શ્લોકાર્થ—જેણે આશાનો પરિત્યાગ કીધો છે, પોતાનું ચિત્ત અને બુદ્ધિને સ્વાધીન રાખી છે અને એવી રીતે નિસ્પૃહ થઈને સર્વ સંગ્રહનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે શરીરનિર્વાહાર્થે (ભિક્ષાટનાદિક) કર્મો કરે તોપણ તેને તે કર્મોનો દોષ લાગતો નથી. (૨૧) અનાયાસે મળે તેમાં સંતોષ માનનાર હું અને મારૂં એ દ્વંદ્વથી અતીત, મત્સરરહિત અને કર્મ પૂર્ણ કિંવા અપૂર્ણ રહે તેમાં હર્ષ કિંવા ખેદ ન કરનાર પુરૂષ સંપૂર્ણ કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મબંધનથી લિપ્ત થતો નથી (૨૨)

ટીકા —જે અહંકાર સહિત આશાનો પરિત્યાગ કરીને અધિકાધિક પ્રેમથી બ્રહ્મસુખની મધુરતાનું આસ્વાદન લે છે, જે વેગાએ જે મળે તેમાં સુખ માને છે અને જેને આ મારૂં અને બીજાનું એવો ભેદ નથી, તે જે જે દેખે છે કિંવા શ્રવણ કરે છે તે સ્વરૂપ તે પોતે જ બની રહે છે તે પગેથી ચાલે છે, મુખવતી બોલે છે અને શરીરના જેટલા વ્યાપારો કરે છે તે સર્વ સ્વરૂપ સ્વતઃ જ બની જાય છે વધુ શું કહું ? જગતમાં આત્મસ્વરૂપ સિવાય જેને અન્ય કાંઈ દેખાતું નથી, તેને કોઈ પણ કર્મના ! કોઈ પણ જાતની બાધા શી રીતે થઈ

... જનામાં નથી, તે નિર્મત્સર ... મુક્ત છે, તે ... થાય છે, તોપણ ...

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

... યથાર્થના ... તે ... નાશ ... બ્રહ્મની ... શુદ્ધ હોવા ... તેના ... વખતે ... સામ્ય છે, ... માંઆ ...

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

... અને ... બ્રહ્મરૂપી ... બ્રહ્મ ...

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —અન્ય કેટલાક યોગીઓ દેવયજ્ઞ કરે છે, અને અન્ય કેટલાક બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમા આ મનદેજ આત્માનો હવન કરે છે (૨૫)

ટીકા —જે અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરનાર હોય છે તેઓ ગુરુવાક્ય રૂપી અગ્નિમા મનસહિત અજ્ઞાનનો હવન કરે છે હે અર્જુન! જેને આત્મ સુખની ઇચ્છા હોય તેણેજ આ યોગાગ્નિનુ યજન કરવુ અને તેનેજ દેવયજ્ઞ કહેવામા આવે છે હવે જે સ્વકર્મદ્વારા ઈશ્વરારાધન કરે છે, તેના સબંધમા વર્ણન કરુ છુ તે સાભળ. (૨૫)

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

શ્લોકાર્થ —કેટલાક શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયનો હવન સંયમરૂપી અગ્નિમા કરે છે, અને અન્ય કેટલાક શબ્દાદિ પંચ વિષયોનો હવન ઇંદ્રિયરૂપી અગ્નિમા કરે છે (૨૬)

ટીકા —કેટલાક આત્મસંયમરૂપી અગ્નિમા હોમ કરનારા યોગિ કાયિક, વાચિક અને માનસિક આ ત્રણ કુંડિકાઓવડે પવિત્ર ઇંદ્રિય રૂપી દ્રવ્યથી હવન કરે છે કેમકે વૈરાગ્યરૂપી સૂર્ય ઉદિત થતા સંયમ રૂપી સ્થળ બની ઇંદ્રિયરૂપી અગ્નિને સળગાવે છે તે ઇંદ્રિયાગ્નિમાથી વૈરાગ્યરૂપી જ્વાળા નીકળે છે કે તત્કાળ વિષય-વિકાર રૂપી કાષ્ઠ બળીને ભસ્મ થઇ જાય છે, અને આ રીતે પંચાગ્નિનો આશરૂપી ધૂમ નષ્ટ થાય છે પછી ઇંદ્રિયરૂપી અગ્નિ જેમા સળગી રહી છે એવા કુંડમા વિષયોની મહાન્ આહુતિ અપાય છે (૨૬)

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

શ્લોકાર્થ —વળી અન્ય કેટલાક જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત થયેલા મનો નિગ્રહરૂપી અગ્નિમા સર્વ ઇંદ્રિયોના અને પ્રાણોના કર્મોની આહુતિ આપે છે (૨૭)

ટીકા —હે [illegible] આ પ્રમાણે [illegible] દોષનુ [illegible] કરે છે [illegible] હૃદયરૂપી [illegible] વિવેકરૂપી [illegible] છે અને તેને ધૈર્યરૂપી [illegible] રૂપી મથનીથી મથન કરે છે આ પ્રકારે [illegible]

મંથન કરવાથી તત્કાળ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે પ્રથમ રિદ્ધિ સિદ્ધિના મોહરૂપી ધૂમ્રનો નાશ થાય છે અને પછી અગ્નિની સૂક્ષ્મ ચિણગારી ઉત્પન્ન થાય છે પછી યમનિયમથી શુષ્ક થયેલું મન સળગી ઉઠતા મોટી જ્વાળા ઉત્પન્ન થઈને, વાસના રૂપી સમિધોને અનેક પ્રકારના મોહ રૂપી ઘૃતનું લેપન કરી તેને ભસ્મીભૂત કરી દેવામા આવે છે તત્પશ્ચાત્ જીવરૂપી દીક્ષિતે જ્ઞાનરૂપી પ્રદીપ્ત અગ્નિમા ઇંદ્રિયકર્મોની આહુતિ આપી, અને પ્રાણકર્મરૂપ 'સ્રવા' નામક યજ્ઞપાત્રસહિત અગ્નિમા પૂર્ણાહુતિ આપ્યા પછી બ્રહ્માનંદમા સહજ અવભૃથ સ્નાન થઇ શકે છે પછી સંયમાગ્નિમા ઇંદ્રિયાદિક હોમદ્રવ્યોનો હવન કરતા શેષ રહેલા આત્મસુખ નોજ પુરોડાશ (યજ્ઞની પ્રસાદી) તરીકે સ્વીકાર કરવામા આવે છે આ રીતે યજ્ઞ કરી કેટલાકો ત્રિભુવનમા મુક્ત થયા છે આ યજ્ઞક્રિયા નાના પ્રકારની હોય છે, પણ તેની અંતિમ ફળપ્રાપ્તિ એકજ જાતની છે (૩૯)

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

શ્લોકાર્થ —કેટલાક દ્રવ્યદાનના સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક તપશ્ચર્યા સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક યોગસ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક વેદાધ્યયન રૂપે યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક જ્ઞાન સંપાદનના સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે અને કેટલાક વ્રતધારણના રૂપે યજ્ઞ કરે છે આવા દીર્ઘોદ્યોગી લોકો અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે (૨૮)

ટીકા —એકને 'દ્રવ્યયજ્ઞ' કહેવામા આવે છે, એકને 'તપોયજ્ઞ' કહેવામા આવે છે અને વળી એક 'યોગયજ્ઞ' કહેવાય છે આ સર્વ યજ્ઞો મે પૂર્વે તને કહ્યાજ છે કોઈ શબ્દમા શબ્દનોજ હોમ કરે છે, તેને 'વાગ્યજ્ઞ' કહેવામા આવે છે જે જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય હોય, તે જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત કરી લેવાના યજ્ઞને 'જ્ઞાનયજ્ઞ' કહેવામા આવે છે હે અર્જુન ! આ સર્વ યજ્ઞો વિકટ છે આ યજ્ઞો કરવામા મહાપ્રયાસ કરવો પડે છે ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન રાખનારાનેજ તે સાધ્ય થઇ શકે છે આવા લોકો તેને સાધ્ય કરવાની કળામા કુશળ અને પારંગત હોય છે તથા યોગસમૃદ્ધિથી ભાગ્યવાન થયેલા હોય છે માટે તે પોતાના અંતઃસ્વરૂપમાજ આ સહવન કરે છે (૪૩)

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

શ્લોકાર્થ —તેજ પ્રમાણે કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુનો પૂરક કરે છે, કેટલાક પ્રાણવાયુમાં અપાન વાયુનો રેચક કરે છે અને કેટલાક પ્રાણ તથા અપાન એ ઉભય વાયુનો કુંભક કરે છે આવા લોકોને પ્રાણાયામપરાયણ યોગીઓ કહેવામાં આવે છે (૨૯)

ટીકા —કેટલાક અપાનવાયુરૂપ અગ્નિમાં પ્રાણવાયુરૂપ દ્રવ્યનો હવન કરે છે, કેટલાક અપાનવાયુને પ્રાણવાયુમાં મેળવે છે અને કેટલાક બન્ને વાયુનો નિરોધ કરે છે આવા મનુષ્યોને 'પ્રાણાયામી' કહેવામાં આવે છે (૪૯)

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

શ્લોકાર્થ —બીજા કેટલાક આહાર નિયમિત કરી પ્રાણમાં પ્રાણનો હવન કરે છે આ સર્વ યજ્ઞને જાણનારા યોગીઓ યજ્ઞથી પાપનો નાશ કરે છે (૩૦)

ટીકા —કેટલાક યોગ્ય આહાર કરી [illegible] પ્રાણવાયુરૂપી અગ્નિમાં [illegible] પ્રાણનો હવન કરે છે આ પ્રકારે જે પ્રાણાયામસિદ્ધિ [illegible] સર્વ [illegible] ઉપર [illegible] છે તેઓ પોતાના [illegible] પોતાના કામ-ક્રોધાદિક વિકારો નાશ કરે છે આ પ્રકારે સર્વ [illegible] નાશ થવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, અને પછી અગ્નિ તથા [illegible] તેમના મનમાં નહિ રહેતા [illegible] પરિપૂર્ણ થઈ [illegible] સમાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે [illegible] સર્વ કર્મોનો અને કર્તવ્યોનો [illegible] વિલય [illegible] પ્રવેશ થતો નથી અને દ્વૈત [illegible] (૫૦)

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

શ્લોકાર્થ —હે કુરુશ્રેષ્ઠ! [illegible] (૩૧)

ટીકા —[illegible]

બ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત થાય છે જેનાથી આ યજ્ઞાચરણ થતુ નથી, જેને વિરક્તિ વ માળા આરોપતી નથી જેનાથી આત્મસયમ થઈ શક્તો નથી જે જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતા યોગ યાગ કરતો નથી, તેનો હે અર્જુન ! આ લોકમાજ કશો ઢગ ધડો નથી તો પછી પરલોકની તો વાતજ શી? (૫૪)

एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

શ્લોકાર્થ —આ પ્રમાણે જે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદમા બતાવેલા છે, તે સર્વ કર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તુ સમજ તને આવુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તુ મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે (૩૨)

ટીકા —આ પ્રકારે જે તને પુષ્કળ (દ્વાદશ) પ્રકારના યજ્ઞો કહી બતાવ્યા તે સબધે વેદમા અતિ વિસ્તૃત અને સુંદર વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, પરન્તુ તેની સાથે આપણે શુ કામ છે ? તેમાંનો સાર એજ છે કે, આ સર્વ યજ્ઞો કર્મથીજ સિદ્ધ થાય છે (૫૬)

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ परतप ।
सर्वं कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

શ્લોકાર્થ —હે શત્રુને તાપ આપનાર ! દ્રવ્યથી સાધ્ય થનારા યજ્ઞ કરતા જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે હે પાર્થ ! સર્વ કર્મની જ્ઞાનમાજ પરિસમાપ્તિ થાય છે (૩૩)

ટીકા —હે અર્જુન ! વેદ જેનુ મૂળ છે, જેમા બાહ્ય ક્રિયાની ખટપટ ઝાઝી છે અને જેનુ અપૂર્વ ફળ સ્વર્ગ છે, તે તો દ્રવ્યયજ્ઞ છે સૂર્યની આગળ નક્ષત્રોનુ તેજ લોપ પામે છે, તે પ્રમાણે તે યજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞની બરાબરી કરી શક્તો નથી આત્મસુખનો ભડાર ભોગવવાને જે જ્ઞાનનુ અજન કરીને યોગીજનો રાત્રિદિવસ જાગૃત રહે છે, જે જ્ઞાન સર્વ કર્મનુ પ્રાપ્ય સ્થાન છે, જે જ્ઞાન ઋદ્ધિઓની ખાણ છે, જે આત્મપ્રાપ્તિની ક્ષુધાથી ક્ષુધાતુર થયેલા સાધકોની તૃપ્તિનુ સ્થાન છે, જ્યા કર્મની ઈચ્છા શમી જાય છે અને સર્વ પ્રવૃત્તિ બધ થઈ જાય છે, જેના યોગથી ઇંદ્રિયો વિષયસેવનને વિસરી જાય છે, જ્યા મનનુ મનપણુ મૂકાઈ જાય છે, જ્યા શબ્દોનો ભડાર ખૂટી જાય છે અને જ્યા અતરમા રહેલા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, જ્યા વૈરાગ્યના દારિદ્રયનો વિકાર થાય છે, જ્યા વિવેકની ઉત્કંઠા તુટી જાય છે અને જ્યા અનાયાસે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, (૬૩)

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन ॥३४॥

શ્લોકાર્થ —તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓને નમસ્કાર કરી તેમની સેવા કરવાથી તથા તેમને પ્રશ્ન કરવાથી તેઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે (૩૪)

ટીકા —એવું જે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તે મેળવવાની જો તને ઈચ્છા હોય તો તુ બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન સંતની સેવા કર. જ્ઞાની સંત જ્ઞાનનું ઘર હોય છે અને સેવા એ તે ઘરનો ઉંબરો હોય છે માટે હે અર્જુન ! તુ સેવા કરીને એ જ્ઞાનને સ્વાધીન કરી લે શરીર, મન અને આત્માથી સર્વ પ્રકારે ગર્વ રહિત બની તેમની સેવા કરવી સેવાથી પ્રસન્ન થયા પછી પ્રશ્ન કરવાથી તે કૃપાપૂર્વક ઉપદેશ કરશે. આ ઉપદેશ પામેલા અંતઃકરણમા પુન ત્રાસની વાસના ઉપજતી નથી (૬૭)

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेव यास्यसि पाडव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

શ્લોકાર્થ —હે પાંડુપુત્ર ! તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પુન આવો મોહ તને થશે નહિ અને એ જ્ઞાનના યોગથી આ સર્વ ભૂતોને તુ તારામા અને મારામા જોઈશ. (૩૫)

ટીકા —આ ઉપદેશથી ચિત્ત જ્યારે નિઃસંશય અને નિર્વિકલ્પ થશે ત્યારે તુ અવશ્ય તારી જાત સુદ્ધા સર્વ ભૂતોને મારા અખંડ સ્વરૂપમા જોશે હે પાર્થ ! આ રીતે જ્યારે સત્પુરૂષોની કૃપા થશે, ત્યારે તારા અંતઃકરણમા જ્ઞાનનો ઉદય થઈ મોહરૂપી અંધકારનો સર્વથા નાશ થશે (૭૦)

अपि चेदसि पापेभ्य सर्वेभ्य पापकृत्तम ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिन सन्तरिष्यसि ॥३६॥

શ્લોકાર્થ —તુ સર્વ પાપીઓ કરતા અતિપાપી હોય તોપણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે સમગ્ર પાપરૂપી સમુદ્રને અનાયાસે તરી જશે (૩૬)

ટીકા —તુ પાતકોનો કે ભ્રાંતિનો સાગર અથવા ભ્રમનો પર્વત હશે, તોપણ જ્ઞાનની શક્તિ આગળ એ સર્વ તુચ્છ [illegible] જ્ઞાનમા એવુ ઉત્તમ સામર્થ્ય હોય છે જે પરમાત્મ જ્ઞાનનો ઉદય થતાની સાથેજ 'આ વિશ્વ સત્ય છે' એવા પ્રકારનો ભ્રમ નષ્ટ થાય છે, તે જ્ઞાનની આગળ મનના અજ્ઞાનની શી વિસાત ? આ જગતમા જ્ઞાન સમાન ઈતર

કોઈ પણ વસ્તુ નથી (૭૪)

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન! પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જે પ્રમાણે કાષ્ઠને ભસ્મીભૂત કરી દે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે (૩૭)

ટીકા —પ્રલયકાળનુ વાવાઝોડુ એક વાદળીને વિખેરી નાખવાનું કામ શુ કઠિન સમજશે કે? કિવા પવનની સહાયથી જે પાણીને પણ બાળી નાખે છે એવો પ્રલયકાળનો અગ્નિ શુ ઘાસ અને કાષ્ઠથી બુઝાઈ જશે કે? (૭૦)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥३८॥

શ્લોકાર્થ —કારણ કે આ જગતમા જ્ઞાન સમાન પવિત્ર કોઈ પણ વસ્તુ નથી વળી યોગથી યુક્ત થયેલો પુરુષ કાળે કરીને તે (આત્મવિષય) જ્ઞાન સ્વત જ મેળવી શકે છે (૩૮)

ટીકા —આપણે જ્ઞાનના સબધમા જેમ જેમ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તેના જેવી પવિત્ર વસ્તુ અન્ય કોઈ પણ દીઠામા આવતીજ નથી જે પ્રમાણે ચૈતન્યની જોડી નથી, તે પ્રમાણે આ લોકમા જ્ઞાનની બરાબરી કરી શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. જો સૂર્યની બરાબરી તેના પ્રતિબિબનુ તેજ કરી શકે, કિવા જો આકાશને બાથમા લઈ શકાય, અથવા જો પૃથ્વીના જેટલી વજનદાર કોઈ વસ્તુ હોય તોજ હે પાંડુકુમાર! જ્ઞાનને બીજાની ઉપમા આપી શકાય ઘણી ઘણી રીતે વારવાર વિચાર કરી જોયો તોપણ જ્ઞાનના જેટલી પવિત્રતા અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમા જણાઈ નહિ જેમ અમૃતનો સ્વાદ કહેવો હોય તો તે 'અમૃત જેવો' એમજ કહેવુ પડે છે, તેમ જ્ઞાનને જ્ઞાનનીજ ઉપમા છે! "આપ કહો છો તે ખરૂ છે, પણ તે જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત કરવુ?" એવો પ્રશ્ન અર્જુન પૂછશે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા —હે કિરીટી! જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો જે ઉપાય હુ તને હવે કહી બતાવનાર છુ તે પ્રત્યે લક્ષ આપ. (૮૫)

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

શ્લોકાર્થ —શ્રદ્ધાવાન, તત્પર અને જિતેન્દ્રિય પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પ્રાપ્ત થયા પછી તરત જ પરમ શાંતિ મળે છે. (૩૯)

ટીકા —આ મનુષ્યની શ્રદ્ધા વધુ મન સર્વ વિષયોમાંથી ઉપરામ થાય છે અને ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરતી નથી જ્યારે ધ્યાન કરતા રહેતો નથી જે જ્ઞાનને ઉત્તેજન આપતો નથી પરંતુ તેના નિયમ કરે છે જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો તે જ્ઞાન છે તેની પાસે શાંતિથી ભરેલું જ્ઞાન કેટલું આવે છે આ જ્ઞાન મનમાં સ્થિર થતાં એટલે શાંતિનો અંકુર ફૂટી આ મનોધર્મના વિસ્તાર થાય છે આથી શાંતિમાં પોતે પૂર્ણ થઈ જે જ્ઞાનનો તો અભાવ થાય છે આથી કહીને જ્ઞાનનો મહિમાનું એટલું વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછું જ છે (૩૯)

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

શ્લોકાર્થ —અજ્ઞાન, અવિશ્વાસુ અને સંશયયુક્ત પુરુષ નાશ પામે છે અને તે સંશયી પુરુષ આલોક પરલોક તથા મોક્ષસુખને પણ પામતો નથી (૪૦). અર્જુન! યોગથી જેણે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કર્યો છે, જ્ઞાનથી જેના સંશયોનો નાશ થયો છે અને જેને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે, તે પુરુષને કર્મ બંધન કરી શકતાં નથી. (૪૧)

ટીકા —જે માણસને આત્મજ્ઞાન પર પ્રીતિ નથી તેનું જીવન શા કામનું? તેના કરતાં તો મરવું સારું! જેમ વસ્તી વિનાનું ઘર તથા પ્રાણ વિનાનું શરીર નકામું છે, તેમ જ્ઞાનહીન મનુષ્યનું જીવન પણ નકામું છે કેમકે તેનું જીવન નિરંતર મોહથી યુક્ત રહે છે સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હશે તો પણ તેને તેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવાની જેને લાલસા સુદ્ધાં થતી નથી તે તો સંશયરૂપી અગ્નિમાં જ પડ્યો એમ સમજવું કારણ કે અમૃત ઉપર પણ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે મનુષ્યનું મરણ તદ્દન નિકટ હોય છે તેજ પ્રમાણે જે વિષય સુખમાં જ આનંદ માને છે અને જ્ઞાન

આ શબ્દોના અર્થની વ્યાપ્તિ અતિ વિસ્તૃત છે જેમ કે પવૃક્ષ કામી જનોની કામના પૂર્ણ કરે છે તેમ આ વાણી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને સમર્થ છે માટે એ પ્રત્યે લક્ષ આપો. હે શ્રોતાજનો! તમને એ સિવાય વિશેષ શું કહેવું? તમે જાણોજ છો એટલે એકાગ્ર મન કરી બરાબર લક્ષ આપવું એજ મારી વિનતિ છે જેમ એકાદ સ્ત્રી સુંદર, ગુણવાન અને કુલશીલવની હોવાથી પતિવ્રતા હોય છે તેમ આ વાણીમાં સર્વ અલંકાર અને શાંતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે મૂળમાં તો ખાંડપર પ્રીતિ હોય અને વળી તેજ ઔષધ તરીકે આપવામાં આવી હોય, એટલે પછી તેને આનંદપૂર્વક વારંવાર શા માટે ન ખાવી? મલયગિરિનો સુગંધી અને મંદ પવન વાતો હોય, તેમાં વળી અમૃતની મિષ્ટતા ભળે અને સૌભાગ્યવશાત્ તેમાંથી પંચમ સુર જેવો મધુરો નાદ નીકળવા લાગે, તો તે વાયુના સ્પર્શથી જે પ્રમાણે સર્વ અંગ શીતળ થઈ જાય છે, તેમાંની મિષ્ટતાથી જીહ્વાને સંતોષ થાય છે અને તેમાંનો મધુર સ્વર સાંભળવાથી કાનને તૃપ્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે આ કથા સાંભળવાથી સર્વ ઇંદ્રિયોને પરમ સંતોષ થશે અને સંસાર દુઃખોથી કાંઈ પણ વિકાર ઉત્પન્ન ન કરતાં આપોઆપ તેનો નાશ થઈ જશે. જો મંત્રથીજ શત્રુનો નાશ થતો હોય તો પછી કમ્મરમાં કટાર શા માટે બાંધવી? તેમજ જો દૂધ સાકરથી રોગની નિવૃત્તિ થતી હોય તો પછી કડવા લીમડાનું સેવન શા માટે કરવું? તેજ પ્રમાણે મનને દુઃખ ન દેવું પડતાં અને ઇંદ્રિયોનું દમન ન કરવું પડતાં કેવળ આ કથાના શ્રવણમાત્રજ પ્રત્યક્ષ મોક્ષ રહેલો છે માટે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, તમારા મનમાં જેટલી ઉત્કંઠા હોય તેટલી ઉત્કંઠાથી આ ગીતાર્થને શ્રવણ કરો. (૨૨૪)

अध्याय ५ मो

अर्जुन उवाच॥ सन्यासकर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન કહે છે -હે કૃષ્ણ! તમે એકવાર કર્મના ત્યાગની પ્રશંસા કરો છો અને વળી પાછા કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો, ત્યારે એ બેમાં જે એક કલ્યાણકારક હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક મને કહો. (૧)

ટીકા —પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યા —અહો આ તમારૂ બોલવુ કેવું ? સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ તમે પૂર્વે વારવાર કહ્યુ છે અને હવે કર્મ કરવાનો આગ્રહ શા માટે કરો છો ? હે અનત સ્વરૂપ ! આવુ તમારૂ દ્વિઅર્થી કથન મારા જેવા અજ્ઞાન મનુષ્યથી જોઇએ તેવી રીતે સમજી શકાતુ નથી માટે હે દેવ ! એક તત્ત્વનો બોધ આપ વાની ઈચ્છા હોય તો એકજ માર્ગ બતાવવો ઘટે અન્ય માર્ગ બતા વવાની શી જરૂર છે ? મે આપને વિનતિ કરી હતી કે પરમાર્થનો બોધ ગૂઢાર્થમા આપશો નહિ, પરતુ હે દેવ ! તે ભૂતકાળની વાત રહેવા દો અને બેમાથી ઉત્તમ માર્ગ કયો ? તેજ મને સ્પષ્ટ સમજાવો જે માર્ગ અતપર્યત મને રહી અચુક ફળ આપી શકે એવો હોય અને જે આચરવામા સુલભ હોય, તેજ માર્ગ બતાવો જેમ સગવડ કારક અને સુખાવહ વાહન હોય તો નિદ્રાનો ભગ ન થતા પુષ્કળ માર્ગ કપાય છે, તેમ જે સુલભ માર્ગ હોય તેજ મને કહી બતાવો આ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણદેવ અતિ પ્રસન્ન થઇને બોલ્યા -તુ કહે છે તેવો માર્ગ તને બતાવુ છુ, તે સાભળ ! જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે, જે ભાગ્યવાન પુરૂષને કામધેનુ જેવી માતા મળે, તેને રમવા માટે જોઇએ તો ચદ્ર સુદ્ધા મળશે ઉપમન્યુપર શ્રી શકર પ્રસન્ન થઇ ગયા, ત્યારે તેમણે તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે દૂધભાતને બદલે આખો ક્ષીર સમુદ્ર નહોતો આપી દીધો ? તેજ પ્રમાણે ઔદાર્યના ભડારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તે અર્જુનને પ્રાપ્ત થયા, તો તેને સુખનુ કેન્દ્ર કેમ ન મળે ? કિવા શ્રી લક્ષ્મીકાત જેવો જેનો સ્વામી હોય, તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વસ્તુ માગે એમા શુ આશ્ચર્ય ? માટે અર્જુને જે જે માગ્યુ તે તે સુપ્રસન્ન વદને શ્રીકૃષ્ણે આપ્યુ તે સબધી વિસ્તાર હવે થાય છે (१४)

भगवानुवाच । सन्यास कर्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી ભગવાન કહે છે -કર્મસન્યાસ અને કર્મયોગ એ ઉભય મોક્ષદાયક છે, પરતુ તે ઉભયમા કર્મસન્યાસ કરતા કર્મ યોગ શ્રેષ્ઠ છે (२)

ટીકા —ભગવાન કહે છે -હે કુતીસુત ! કર્મયોગ અને કર્મ ત્યાગ એ બન્ને મોક્ષદાયકજ છે તથાપિ જે પ્રમાણે સ્ત્રી અને છોકરાને જલાશયો તરી જવાને નાવ એક સુલભ સાધન થઈ પડે છે, તે

પ્રમાણે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સર્વેને સંસાર રૂપી સમુદ્ર તરી જવાને માટે કર્મયોગ એ ખરેખર સુલભ સાધન થઈ રહે છે એનું આચરણ કરતાં અનાયાસે કર્મત્યાગનું ફળ મળે છે આજ કારણથી હું તેને કર્મસંન્યાસ કરનારનો ઉમદો કહીશ. એટલે કર્મયોગ અને સંન્યાસયોગ એ ઉભય એકજ છે એવી મને સહજે ખાત્રી થશે. (૧૮)

ज्ञेयः स नित्यसन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન! જે પુરુષ કશાનો દ્વેષ તેમજ અભિલાષ કરતો નથી. તેને નિત્ય સંન્યાસીજ જાણવો. કારણ કે તે દ્વંદ્વરહિત થઈ સંસારબંધનમાંથી સુખેથી મુક્ત થાય છે (૩)

ટીકા —જે ગઈ ગુજરીનું સ્મરણ કરતો નથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી જે મેરુની પેઠે અંતરમાં સ્થિર હોય છે અને હે પાર્થ! જેના અંતઃકરણમાં હું અને મારૂં ભૂલાઈ ગયું હોય છે, તે નિત્ય સંન્યાસી છે એમ જાણ. જેની સ્થિતિ આવી થઈ છે, જેની વિષયેચ્છા ગઈ છે તથા જે નિઃસંગ થયો છે, તેને અખંડ આત્મસુખની પ્રાપ્તિ સહજે થાય છે. આવા માણસોને ગૃહાદિક છોડવાની કશી જરૂર નથી. કારણ કે તેના મનમાં એવી પૂર્ણ ભાવના હોય છે કે, આ વસ્તુઓની સાથે મારે લેશ પણ સંબંધ નથી. અગ્નિ બુઝાઈ ગયા પછી શેષ રહેલી રાખ રૂમ. પણ રાખી શકાય છે તેમ જેની બુદ્ધિમાં અહંતા મમતાનો વિકાર નથી તે સંસારમાં રહ્યા છતાં કર્મબંધનથી બંધાતો નથી. તાત્પર્ય કે જ્યારે મનની કલ્પના નષ્ટ થાય છે ત્યારેજ સંન્યાસ સાધ્ય થઈ શકે છે. આ કારણથીજ કર્મત્યાગ તથા કર્મયોગ એ બન્ને સમાન છે (૨૫)

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

શ્લોકાર્થ —સાંખ્ય અને યોગ આ બન્ને માર્ગ જુદા છે એમ અજ્ઞાનીઓજ કહે છે. જ્ઞાનીઓ તેમ કહેતા નથી. કારણ કે ઉભય પૈકી એકનું પણ અનુષ્ઠાન ઉત્તમ રીતે કરનારાને બન્ને યોગનાં ફળ મળે છે (૪)

ટીકા —હે પાર્થ! અજ્ઞાની મનુષ્ય જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગનાં સ્વરૂપ શી રીતે સમજી શકે? સ્વાભાવિક અજ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ બોલે છે કે આ બન્ને યોગ જુદા છે, પણ વસ્તુતઃ દીપકના

પ્રકાર કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે ? જેમણે સમ્યગ જ્ઞાનદ્વારા પરબ્રહ્મ-રૂપના તત્ત્વને જાણ્યું છે તે આ બન્ને યોગ એકજ છે એમ માને છે (૨૮)

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

શ્લોકાર્થ — જે પદ જ્ઞાનીઓને મળે છે તેજ પદ યોગીઓને પણ મળે છે માટે સાંખ્ય તથા યોગ એ ફળદૃષ્ટ્યા એકજ છે, એમ જે સમજે છે તેજ ખરો જ્ઞાની છે (૫)

ટીકા — જ્ઞાનયોગદ્વારા જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ વસ્તુ કર્મયોગદ્વારા પણ મળે છે આ પ્રકારે એ ઉભયમાં આત્યંતિક ઐક્યજ છે આકાશ અને પોલાણમાં જેમ ભેદ નથી તેમજ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં પણ ભિન્નત્વ નથી જે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં ભિન્નભાવ જોતો નથી તેજ આ જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ જુએ છે અને આત્મસ્વરૂપ પણ તેજ જુએ છે (૩૧)

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

શ્લોકાર્થ — હે મહાબાહો ! કર્મયોગ સિવાય કર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો મહા દુષ્કર છે કર્મયોગયુક્ત મુનિને સંન્યાસ ત્વરિત પ્રાપ્ત થાય છે (૬)

ટીકા — હે પાર્થ ! જે કર્મયોગના માર્ગથી મોક્ષરૂપી પર્વતપર ચઢે છે, તે તે પર્વતના મોક્ષરૂપી શિખરપર વગર દુઃખે પહોંચે છે પણ જે કર્મયોગનું આચરણ નથી કરતો તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે વ્યર્થજ ફાંફાં મારે છે, તેને સાચો સંન્યાસ પ્રાપ્ત થતો નથી (૩૩)

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

શ્લોકાર્થ — જે કર્મયોગીઓનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં હોય છે, જેણે દેહ અને ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન કરી છે અને જેનો આત્મા સર્વ ભૂતોનો આત્મા બની રહ્યો છે, તે પુરુષ કર્મ કરે છે તોપણ તેથી બદ્ધ થતો નથી (૭)

ટીકા — [illegible]

પડતું નથી ત્યાંસુધી તે ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ સમુદ્રમાં પડતાની સાથેજ તે સમસ્ત સમુદ્રમાં પ્રસરી જાય છે તેજ પ્રમાણે સંકલ્પ વિકલ્પમાંથી નીકળી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભળી ગએલું મન જુદું દેખાય છે, તોપણ તે ત્રિભુવનમાં વ્યાપ્ત હોય છે પછી તેનામાં 'હું કર્તા' 'આ કર્મ' તથા 'મારે અમુક કાર્ય કરવાનું છે' આવા વિચારોનો સ્વભાવતજ અભાવ થઈ જઈ, તે મનુષ્ય સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ અકર્તા બની રહે છે (૩૭)

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।
पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

શ્લોકાર્થ—યોગયુક્ત થયેલો તત્ત્વવેત્તા પોતે જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, ગંધ લેતો, ખાતો, ગમન કરતો, નિદ્રા લેતો, શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરતો, બોલતો, મળ ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખની ઉઘાડ ઢાંક કરતો હોવા છતાં, ઇંદ્રિયો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાયજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને 'હું કાંઈજ કરતો નથી' એમ માને છે (૮, ૯)

ટીકા—કારણ કે હે પાર્થ ! તેને પોતાના દેહમાં 'હું પણા'નું સ્મરણજ રહેતું નથી, તો પછી 'હું કર્તા છું' એવું અભિમાન તો તેને ક્યાંથીજ હોય ? આ પ્રમાણે શરીરનો ત્યાગ કરેલો ન હોવા છતાં તે યોગયુક્ત પુરૂષના અંગમાં નિરાકાર બ્રહ્મના ગુણો આવે છે બાકી તો ઇતર મનુષ્યોની પેઠે તે પણ શરીરધારીજ હોય છે અને સર્વ વ્યવહાર કરતો નજરે પડે છે તે નેત્રથી જુએ છે, કાનથી સાંભળે છે, તો પણ શરીરભાવમાં લિપ્ત થતો નથી એ ચમત્કાર તો જો ! તે સ્પર્શ થયેલો સમજી શકે છે, તે નાકદ્વારા વાસ લે છે, સમયોચિત ભાષણ પણ કરે છે, તે ભોજન કરે છે, નાખવાનું નાખી દે છે, ઊંઘ આવતાં સુખેથી નિદ્રા લે છે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે તેમજ જે જે વખત જે જે કર્મો કરવાનાં હોય તે કરે છે એકે એક કાર્ય તે શું નથી કરતો ? શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા કરવી, આંખ મીંચવી, ઉઘાડવી ઇત્યાદિ સર્વ ક્રિયાઓ તે કરતો હોય છે પરંતુ હે પાર્થ ! તે સદા કૃતકૃત્ય જ માને પોતાપણું અનુભવી ચૂકેલો હોવાથી કર્તા પણ

શુભાશુભ ક્રિયાથી લેપાતો નથી જ્યારે તે ભ્રાંતિરૂપી શય્યામાં ઊંઘતો હતો ત્યારે તે સ્વપ્નભાવમાં ડૂબી પોતાની જાતનું ભાન ભૂલ્યો હતો, પરંતુ હવે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જાગૃતિ આવવાથી તે કર્તા રહ્યો નથી (૪૭)

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

શ્લોકાર્થ —જે મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા ત્યાગી સર્વ ક્રિયા બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી કરે છે, તે કમળપત્ર જેમ પાણીમાં હોવા છતાં ભીંજાતું નથી તેમ (કર્મ કરતા હોવા છતાં તજ્જન્ય) પાપોથી લિપ્ત થતો નથી. (૧૦)

ટીકા —તેની ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ખરી, પરંતુ દીપકના પ્રકાશથી કરાતાં કાર્યો જેમ દીપકને બંધનકારક થતાં નથી અથવા તો જે પ્રમાણે કમળ જળમાં હોવા છતાં ભીંજાતું નથી તે પ્રમાણે જ્ઞાની સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ કર્મબંધનોથી બંધાતો નથી (૫૦)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

શ્લોકાર્થ —યોગી શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયોના કર્મો સુદ્ધાં ફલાસક્તિ છોડીને કેવળ આત્મશુદ્ધિને માટે કરે છે (૧૧)

ટીકા —જે કર્મમાં બુદ્ધિનું નામ પણ હોતું નથી અને જે કામમાં મનનો અંકુર પણ ઊઠતો નથી, એવો જે વ્યાપાર તે 'દેહવ્યાપાર' છે આ કરતાં પણ વિશેષ સ્ફુટ કરીને સમજાવું છું કે, જે પ્રમાણે નાના બાળકના વ્યાપાર મન કિંવા બુદ્ધિના અભાવસહિત થાય છે તે પ્રમાણેજ યોગીઓના દેહવ્યાપાર પણ થાય છે આ પ્રકારે પંચતત્ત્વથી બનેલું શરીર જ્યારે નિદ્રાગ્રસ્ત હોય છે ત્યારે મન એકલુંજ સ્વપ્ન વ્યાપાર કરે છે હે અર્જુન ! વળી આ એક બીજો ચમત્કાર સાંભળ વાસનાની શક્તિ એટલી બધી છે કે તે દેહને ખબર પણ ન પડવા દેતાં મનને સુખ દુઃખ ભોગવાવે છે આ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોનો ઉપયોગ થયા વિના જે વ્યાપાર થાય છે તે માત્ર મનનોજ વ્યાપાર જાણવો યોગી લોકો આ મનોવ્યાપાર પણ કરે છે, પરંતુ તેઓ તે કર્મથી બંધાતા નથી કારણ કે તેમણે દેહના અહંકારનો ત્યાગ કરેલો હોય છે જે વખતે એકાદ મનુષ્યનું મન ભ્રમિષ્ટ થયેલું

હોય છે કિંવા ભૂતનું વળગણ વળગેલું હોય છે, ત્યારે તેના ઇંદ્રિયોના સર્વ વ્યાપાર અવ્યવસ્થિતજ હોય છે, અને તેની સાથે મન બુદ્ધિનો સંબંધ નહી હોવાથી જ્યારે ભ્રમનો નાશ થાય છે ત્યારે તેને તેનું સ્મરણ પણ રહેતું નથી સામે આવેલા માણસને તે દેખી શકે છે, કોઈ હાક મારે તો તે સાંભળી શકે છે તથા સ્વતઃ બોલી શકે છે, પરંતુ તેનામાં જ્ઞાનનો તો અભાવજ હોય છે (તેનું ચિત્ત સ્વસ્થાન પર હોતું નથી) આવાં જે જે કર્મો નિષ્કારણ હોય છે તે તે ફક્ત ઇંદ્રિયોનાંજ કર્મ તું સમજ જે કર્મો જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે સર્વ બુદ્ધિનાં કર્મો છે એમ તું સમજ યોગી જનો અકર્તાપણાની બુદ્ધિને જાગૃત રાખી કર્મનું આચરણ કરે છે, તેથી તેઓ મુક્તજ હોય છે બુદ્ધિથી લઈને દેહ પર્યંત તેની બુદ્ધિમાં અહંકારની સ્મૃતિ સુદ્ધાં હોતી નથી, માટે તે કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ શુદ્ધજ હોય છે ' કર્મનો કર્તા હું છું ' એવી ભાવના ન રાખતાં જે કર્મ કરે છે તેજ નિષ્કર્મ છે, એવું ગુરૂદ્વારા પ્રાપ્ત થતું તત્ત્વ તે જાણે છે જે શબ્દોથી પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી તે તત્ત્વ મેં તમને કહ્યું, તેથી શાંતિરસ એટલો વધી પડયો છે કે તેનું પાત્ર ઉભરાઈ ગયું છે અને તે બહાર રેલાઈ જાય છે એ શાંતિરસ સાંભળવાને અધિકારી કોણ છે? નાશવંત વિષયસુખમાં આસક્તિરૂપી દારિદ્રય જેનું નષ્ટ થયું છે એવો જે વૈરાગ્યસંપન્ન છે તેજ (પછી શ્રોતાઓ જ્ઞાનેશ્વરને કહે છે) "અરે, આ વિષય તો પૂરો કરો કથાની સંકલના તોડી ન નાખો. મનથી સમજવું જે કઠિન છે અને યત્ન કરવા છતાં પણ જે બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતું નથી તે તત્ત્વ દૈવની અનુકૂળતાથી તમે અમને કહ્યું જે બોલી શકાતું નથી તે જ્યારે શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત થયું, ત્યારે હવે બીજું શું જોઈએ? પરંતુ એ વાત હવે રહેવા દઈ કથા કહી સંભળાવો." શ્રોતાઓની આવી ઉત્કટ ઇચ્છા જોઈને નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર બોલ્યા—જે બે જણનો સંવાદ તમે આટલી વાર સુધી સાંભળ્યો, તે વિષે મનન કરી પુનઃ તેજ સાંભળો. પછી શ્રીકૃષ્ણ પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા—પૂર્ણ પ્રશ્ન ચિહ્ન. ચિન્હો કેવાં છે તે હું કહું છું, તે તરફ બરાબર લક્ષ આપ (૭૭)

युक्त कर्मफल त्यक्त्वा शातिमाप्नोतिनैष्ठिकीम् ।
अयुक्त कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —આત્મનિષ્ઠ પુરૂષ કર્મફળનો ત્યાગ કરી નિત્ય શાંતિ મેળવે છે, અને આત્મનિષ્ઠ ન હોય એવો પુરૂષ વાસનાથી પ્રેરિત થઈ

ફલાસક્ત થવાથી બદ્ધ થાય છે (૧૨)

ટીકા —જે આત્મજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ ભરેલો હોય છે અને કર્મ ફલ ઉપરની તેની આસક્તિ ઉઠી ગઈ હોય છે, તેનેજ આ જગતમા શાંતિ વરમાળા આરોપે છે હે અર્જુન ! અન્ય માણસો ફલાસક્તિ રૂપી ગાંઠથી ફલોપભોગની ખુંટી સાથે મજબુત બધાઇ જાય છે (૭૨)

सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ —પરમાર્થ જ્ઞાનયુક્ત પુરૂષ મનથી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરીને, આ નવ દ્વારવાળા દેહરૂપ નગરમા કાંઇ પણ ન કરતા તથા કાંઈ પણ ન કરાવતા આનંદથી રહે છે (૧૩)

ટીકા —જે પુરૂષ કર્મફલની ઈચ્છા રાખના નહી પેઠેજ સવ કર્મો કરે છે પરંતુ તે કર્મોનો હુ કર્તા નથી એમ સમજીને તેનો ત્યાગ કરે છે તે પુરૂષની યોગ્યતા તે શી વર્ણવવી ? તે પુરૂષ જ્યા જ્યા દૃષ્ટિ નાખે છે ત્યા ત્યા સૃષ્ટિ સુખમય બની જાય છે, અને તે જે કાંઇ કહે છે તે બોધરૂપ બની રહે છે આ રીતે ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર્યો એટલે નવદ્વારયુક્ત દેહમા રહેતા છતા પણ તે તેમા ન રહેવા બરાબરજ છે અને તેને માટે સર્વ કર્મો કરવા છતા પણ તે ન કરવા સમાનજ છે (૭૫)

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

શ્લોકાર્થ —ઈશ્વર જીવના કર્મો, તેનું કર્તાપણું અને ફળોનો સબધ એ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરતો નથી, પરંતુ એ સર્વ માયાનોજ ખેલ છે (૧૪)

ટીકા —ઈશ્વર પણ ખરી રીતે અકર્તા હોઇને તેનામા માયાનું આરોપણ કરવાથીજ જગતનો કર્તા કહેવાય છે, પરંતુ એમ કહેવાથી કરીને તે કોઇ પણ જાતના કર્મથી લિપ્ત થતો નથી કારણ કે તે ઉદાસીન હોવાથી કોઇ પણ કર્મ તેને સ્પર્શ કરી શકતું નથી તેની યોગનિદ્રાનો જરાપણ ભંગ થયા વિના અને તેનું અકર્તાપણું પણ જરા ઘટ્યા વિના તે મહાભૂતોના પ્રચંડ સમુદાયો ઉત્પન્ન કરી દે છે પ્રાણી માત્રમા તે રહેલો છતા તે કશામા બધોજ સમજ ગયેલો નથી, અને આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા લયને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ભાન સુદ્ધા તેને હોતું નથી (૭૮)

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृत विभु ।
अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यति जत्तव ॥१५॥

શ્લોકાર્થ —ઈશ્વર કોઈનું પાપ અને પુણ્ય પોતાના શિરપર લેતો નથી, પરંતુ જ્ઞાન એ અજ્ઞાનથી આવૃત થયેલું હોવાને લીધે સર્વ જીવો મોહમાં પડે છે (૧૫)

ટીકા —પાપ અને પુણ્ય તેની પાસે હોવા છતાં તે તેને લેતો નથી અને તેનો સાક્ષી સુદ્ધાં થતો નથી તો પછી બીજી તે વાતજ શી કરવી ? તે દેહની સાથે ખેલે છે, પરંતુ તેથી તેનું નિરાકારપણું ખંડિત થતું નથી. તે ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે એમ જેઓ બોલે છે તે અજ્ઞાનને લીધેજ બોલે છે (૮૨)

ज्ञानेन तु तदज्ञान येषा नाशितमात्मन ।
तेषामादित्यवज्ज्ञान प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —જેમનું એ અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે નષ્ટ થયું છે, તેમનું તે સૂર્ય સમાન ઉજ્વળ જ્ઞાનજ પરબ્રહ્મનો પ્રકાશ કરે છે (૧૬)

ટીકા —આ અજ્ઞાન જ્યારે સંપૂર્ણ નષ્ટ થાય છે ત્યારે ભ્રાંતિરૂપી તિમિરનો નાશ થાય છે આમ થતાં ઈશ્વરનું અકર્તાપણું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને "હું પણ સ્વભાવતઃ ભૂતાર્થજ અકર્તા છું" એમ તે માને છે આમ જ્યારે ચિત્તમાં વિવેકનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારે તેને આ ત્રિલોકમાં ભેદ જેવું કશું જણાતું નથી અને તે સ્વાનુભવદ્વારા સર્વ જગતને મુક્તજ સમજે છે પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદય થતાં બીજી દિશાઓનું તિમિર પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ ચિત્તમાં વિવેકનો ઉદય થતાં અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો સર્વ સ્થળેથી નાશ થાય છે (૮૬)

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा ।
गच्छत्यपुनरावृत्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषा ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —તે પરબ્રહ્મમાંજ જેમની બુદ્ધિ તદાકાર થઈ છે, તેજ જેમનો આત્મા છે તેનામાંજ જેમની પૂર્ણ નિષ્ઠા છે જે તત્પરાયણ-બ્રહ્મપરાયણ થયા છે અને આત્મજ્ઞાનવડે જેમનાં સર્વ પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તે અજન્મ ગતિ પરમાત્મ[illegible] પ્રાપ્ત થાય છે (૧૭)

ટીકા —આત્મજ્ઞાનમાં જેની બુદ્ધિ નિશ્ચળ થઈ છે અને જે પોતાને બ્રહ્મસ્વરૂપ માને છે તેમજ જે સર્વવિદિત બ્રહ્મપર [illegible]

પોતાની બ્રહ્માંસ્થિતિ પૂર્ણપણે કાયમ રાખે છે, તેને આવુ સર્વવ્યાપક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા સર્વ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ ઉપજે એ કહેવાની જરૂરજ નથી આવા પુરૂષો પોતાની જ પેઠે સર્વ વિશ્વને પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ માને એમા શુ આશ્ચર્ય છે ? જેમ સુભાગ્ય સ્હેજ કૌતકને માટે પણ દારિદ્યનો અનુભવ લેતુ નથી, વિવેક ભ્રાંતિને ઓળખતો સુદ્ધા નથી, સૂર્ય સ્વપ્નમા એ અધકારના સ્વરૂપને જોતો નથી, અમૃત મૃત્યુની વાર્તા પણ સાભળતુ નથી, ચદ્ર ઉષ્ણતાને જાણતો સુદ્ધા નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીને પ્રાણી માત્રમા ભેદ દેખાતો નથી (૯૨)

विद्याविनयसपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पडिता समदर्शिन ॥१८॥

શ્લોકાર્થ —જ્ઞાતા-આત્મનિષ્ઠ પુરૂષ વિદ્યા વિનયસ પન્ન બ્રાહ્મણ ગાય, હાથી, શ્વાન અને ચાડાલ એ સર્વમા બ્રહ્મ બુદ્ધિથીજ જુએ છે (૧૮)

ટીકા —પછી આ મચ્છર છે અને આ ગજરાજ છે, આ બ્રાહ્મણ છે અને આ અત્યજ છે, આ મારો પુત્ર છે અને આ અન્યનો છે, એવો ભેદભાવ તેનામા રહેતો નથી આ ગાય અને આ કુતરો, આ મોટો અને આ નાનો, એવા દ્વૈતભાવ તેની બુદ્ધિમા આવતો નથી જાગૃત થએલા પુરૂષને સ્વપ્ન આવતુ નથી જ્યા દેહમા હુપણુ રહ્યુ હશે ત્યાજ ભેદ ભાવ દૃષ્ટિએ પડશે જ્યા ભેદભાવ સર્વાશે નષ્ટ થયો છે ત્યા ભિન્નતા શાની હોય ? (૯૫)

इहैव तैर्जित सर्गो येषा साम्ये स्थित मन ।
निर्दोष हि सम ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिता ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —જેનુ મન સમત્વમા સ્થિર થયુ છે, તે આ લોક માજ જન્મ અને મરણને જીતી લે છે બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમ હોવાથી ઉક્ત પુરૂષ બ્રહ્મમા સ્થિત થાય છે (૧૯)

ટીકા —નિરતર જેની દૃષ્ટિ સર્વત્ર સમાન છે, તે સ્વત જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે અને પોતાને અદ્વય બ્રહ્મ માનવુ એજ સમદૃષ્ટિનુ ઉત્તમ લક્ષણ છે જેણે વિષયસગ છોડ્યો નથી અને ઇદ્રિયોને દડ્યો નથી, અને યથાપૂર્વ ભોગ ભોગવવા છતા વાસના વિ લીન થઈ અ નૃત્વનો અનુભવ લીધો છે, જેણે લોકાશ્રયથી વર્તી સર્વ દોષિ વ્યવહાર કરવા છતા દૈહિક દશામા રહેલા અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે પુરૂષ

પિશાચ જે પ્રમાણે સર્વ લોકમા હોવા છતા દેખાતો નથી, તે પ્રમાણે શરીરધારી હોવા છતા લોકોથી ઓળખાતો નથી પવન વડે પાણીમાજ ઘણી ઉછાળા મારે છે, પરંતુ તેને જે પ્રમાણે બીજા લોકો પાણીથી ભિન્ન 'તરંગ' એવુ નામ આપે છે, (૧૦૦) તે પ્રમાણે જેનું મન સર્વત્ર સમતાને પ્રાપ્ત થયુ છે, તેનું શરીર અને નામ બીજા લોકોના જેવુંજ હોવા છતા તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મજ છે ભગવાન કહે છે, હે અર્જુન! હવે જે પુરૂષને આવી સમદૃષ્ટિ થઇ હોય છે તેના લક્ષણો સંક્ષેપમા કહું છું તે સાંભળ (૨)

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थित ॥२०॥

શ્લોકાર્થ —જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ છે જેનું સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થયુ છે અને જે બ્રહ્મમા સ્થિર થયો છે આવો બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ ઇષ્ટ વિષયપ્રાપ્ત થયા છતા સુખ માનતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતા દુ ખી થતા નથી (૨૦)

ટીકા —જે પ્રમાણે મૃગજળના પૂરથી પર્વત ઘસડાઇ જતો નથી, તે પ્રમાણે પ્રિય કિંવા અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતા જે તેનાથી વિકાર પામતો નથી તેજ ખરો સમદૃષ્ટિવાળો છે એમ નિશ્ચયે જાણ હે અર્જુન! આવો સમદૃષ્ટિનું તત્ત્વ જાણનારો પુરૂષ પોતેજ બ્રહ્મરૂપ છે "(૪)

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१॥

શ્લોકાર્થ —જે પુરૂષનું મન બાહ્ય વિષયમા આસક્ત હોતુ નથી તેનેજ આત્માના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એવો બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થનારજ અક્ષય સુખ મેળવે છે (૨૧)

ટીકા —જે આત્મસ્વરૂપને છોડી કદિ પણ ઇંદ્રિયાધીન થતો નથી, તે વિષયોનું સેવન ન કરે તો એમા આશ્ચર્ય [illegible] હોય આત્મસુખની પૂર્ણતાને લીધે તેનું અંતઃકરણ સ્વાભાવિકજ [illegible] હોય છે માટે તે બહાર પગ મૂકતોજ નથી (ઇંદ્રિયો તરફ તેનું મન વળતું નથી) જે ચકોરપક્ષીએ ચંદ્રકિરણોથી કમળપત્રમા ઉત્તમ (૨૬) કિરણોનું સેવન કીધુ હોય છે, તે શું રેતી ખાય છે? હવે વિષયસુખમા કોણ રમી જાય છે તેનો પણ કૌતુકને ખાતર વિચાર કરી જો (૯)

र ि समणाना भागा ट म्यांनय एव ते ।
ागनवन हानय न नपु ग्मते बुध ॥२२॥

દિવે
सासो दु ખના
मनाजनाछो
મનુમન લીધે
થાન
નાની પાઠ
મનુમન લીધે
ત્મ નથી
નિ તથી
ને
મ્ક જાય
નાગને
અમ કહેવુ
મના છન
ત્મા તે
મમ કહેવુ
મારમ્ભ થશે
ના સુધી
ના મન
વિન
ા થયેલી
સુ
ના આવ
અમ

વિષયોદ્વારા થતા દુઃખનેજ સુખ માને છે, તે સર્વ અજ્ઞાન એ મત્યજ્ઞાન છે એમ લોકોને બતાવે છે માટે હે અર્જુન! વિચાર કરીને જોતા અનુભવ થાય છે કે વિષયસુખ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે માટે તું મહિ ભૂલેચૂકે પણ એ માર્ગે જઇશ મા વિરક્ત પુરુષ વિષયસુખને વિષ સમાન ગણી દુઃખ થીજ તેનો ત્યાગ કરે છે અને તે નિસ્પૃહ હોવાથી વિષયોના સુખરૂપી દુઃખ તેને પ્રિય લાગતા નથી. (૨૮)

शक्नोतीहैव य सोढु प्राक् शरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भव वेग स युक्त स सुखी नर ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —દેહપતન પૂર્વે આ લોકમા જે પુરુષ કામ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગને સહન કરવાને સમર્થ થાય છે તેજ યોગી છે અને ખરો સુખી પણ તેજ છે (૨૩)

ટીકા —જેમને અંતરમા આત્મસુખનો લાભ થયો છે તે તો વિષયોની વાત સુદ્ધા જાણતા નથી પરંતુ આ આત્મસુખનો ઉપભોગ લેવાની રીત જુદી છે પછી કૃપણ ઉપભોગ કરે છે ત્યારે ત્યા ભોક્તા ભોગ્ય વસ્તુ અને ભોગ એ ત્રિપુટી હોય છે પરંતુ આત્મસુખનો અનુભવ લેનાર તો ભોક્તૃત્વ સુદ્ધા વિસરી જાય છે આ સુખનો ઉપભોગ લેવાને માટે જે એક પ્રકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે અહંકારનો નાશ કરે છે અને પછી દૃઢતાથી સુખને આલિંગન દે છે, અને તે આલિંગનની ઉત્સુકતામા પોતેજ સુખરૂપ બની જાય છે જે પ્રમાણે પાણીમા પાણી ભળી જવાથી તેમા ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી, કિંવા આકાશમા વાયુ બંધ પડયા પછી આકાશ અને વાયુ એવો ભેદ નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મસુખનો અનુભવ લેનારની વૃત્તિ અને આત્મા એક સ્વરૂપજ બની જઈ તેમાથી સુખ સુખ અને સુખ સિવાય અન્ય કોઇ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિજ થતી નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે દ્વૈતભાવનો નાશ થઈ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ એકત્વને જાણનાર સાક્ષી તે વળી અન્ય કોણ હોય? (૩૫)

योऽन्त सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव य.।
स योगी ब्रह्म निर्वाण ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥
लभते ब्रह्मनिर्वाणमृपय क्षीणकल्मषा ।
छिन्नद्वैधा यतात्मान सर्वभूतहिते रता ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —જે યોગી આંતરમા સુખી છે, જે કૃતકૃત્ય બની આત્મસ્વરૂપમા સ્થિર થયો છે અને જેના હૃદયમા બ્રહ્મનો પ્રકાશ થયો છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની શાંત બ્રહ્મમાંજ નિર્વાણ પામે છે (૨૪) જેના પાપો નષ્ટ થયા છે, જેનો દ્વૈતભાવ નિર્મૂળ થયો છે, જેણે પોતાનું અંતઃકરણ જીત્યું છે અને જે સર્વ પ્રાણી માત્રના હિતને માટે તત્પર હોય છે, એવા ઋષિ અવશ્ય શાંત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે (૨૫)

ટીકા —માટે એ સર્વ કહેવા ફોગટ કારણ કે અનુભવ સિવાય ન કહી શકાય એવી વાત કહે શો ફાયદો ? આત્મસ્વરૂપને અનુભવનારજ તેના લક્ષણો સમજે છે આત્મસુખથી જે પરિપૂર્ણ હોય છે, જે સ્વસ્વરૂપમા નિમગ્ન રહે છે તે મારા સ્વરૂપને પામેલા છે અને બ્રહ્માનંદના સાક્ષાત્ અવતારજ છે એમ તું સમજ તેઓ આનંદના અંકુર અને આત્મબોધના ક્રીડાસ્થાનજ છે તે વિચારોનું ગામ અને પરબ્રહ્મનો સ્વભાવ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાના અલંકારરૂપજ છે તેઓ સત્વનું પણ સત્વ છે અને ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે મહારાજ જ્ઞાનદેવ આવા પુરૂષનું વર્ણન કરવાના પૂર્ણ જોશમા હતા એટલામા શ્રીગુરૂ નિવૃત્તિનાથ બોલ્યા કે, એ વાત હવે રહેવા દે એવા પુરૂષોનું તું કેટલુંક વર્ણન કરશે ? તું જ્યારે સાધુ પુરૂષોની સ્તુતિ કરવા લાગે છે ત્યારે તને મુખ્ય કથાનું સ્મરણ રહેતું નથી અને અન્ય પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યા કરે છે પરંતુ હવે એ વર્ણન રહેવા દે અને ગીતાર્થરૂપી દીપક પ્રગટાવીને સાધુ જનોના હૃદયમંદિરમા મંગળદાયક જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર આ પ્રમાણે નિવૃત્તિનાથ ગુરૂનો ઇશારો થતા જ્ઞાનદેવજી બોલ્યા —કૃષ્ણ શું બોલ્યા ? તેનુંજ વર્ણન હવે સાંભળો હે અર્જુન ! જેઓ આત્મસુખના જળાશયમા તળીયા સુધી ડુબકી મારી છે, તેઓજ સ્થિર થઇને આત્મસ્વરૂપ બન્યા છે કિંવા જે આત્માના નિર્મળ પ્રકાશથી પોતામાંજ વિશ્વને જુએ છે, તે દેહ ધારી હોવા છતા પણ પરબ્રહ્મ છે જે વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત હોય છે, તેજ અનંત અત્યુત્તમ, અવિનાશી અને અમર્યાદ એવા બ્રહ્મસુખના અધિકારી થાય છે આ સુખ મહર્ષિને માટેજ રાખી મુકવામા આવ્યુ હોય છે, વિરક્તોને ભાગેજ આ સુખ આવે છે અને તે નિઃસંદેહ જીવોને માટેજ પરિપક્વ થઈ રહ્યું હોય છે (૪૭)

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

શ્લોકાર્થ —જે કામ ક્રોધરહિત હોય, જેણે ચિત્તને સ્વાધીન

હોય તથા જે આત્મસ્વરૂપને જાણતો હોય, એવો યોગી જીવતા તેમજ દેહાંત પછી પણ શાંત બ્રહ્મસ્વરૂપજ હોય છે (૨૬)

ટીકા —જેમણે પોતાના મનને વિષયોથી ઉપરામ કરી જીત્યું હોય છે, તેઓ અના મભાવમા નિદ્રિત થયા પછી નિઃસંશય પુનઃ જાગૃત થતા નથી. હે પંડુકુમાર ! તેવા પુરૂષજ આત્મજ્ઞાનીઓનું ધ્યેય જે કૈવલ્ય પરબ્રહ્મપદ, તેને પ્રાપ્ત થાય છે તે આવા કઈ રીતે થાય છે અને દેહમાં રહેવા છતાં બ્રહ્મત્વ કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે? એ પ્રશ્ન તું પૂછશે માટે હું તને સંક્ષેપમા તે કહી બતાવું છું સાંભળ ! (૫૦)

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवो ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ॥२७॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायण ।
विगतेच्छाभयक्रोधो य सदा मुक्त एव स ॥२८॥

શ્લોકાર્થ —શબ્દાદિક બાહ્ય વિષયોને બહાર રાખી ભૃકુટિમાં દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી, નાસિકામાં સંચાર કરનારા પ્રાણાપાન વાયુને એક કરી ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને પોતાને સ્વાધીન કરી ઇચ્છા ભય તથા ક્રોધને નષ્ટ કરી જે યોગી મોક્ષપરાયણ બને છે તેને સદા મુક્તજ જાણવો. (૨૭, ૨૮)

ટીકા —વૈરાગ્યની સહાયથી વિષયોને બહાર કાઢી જે અંતરમાં પોતાનું મન એકનિષ્ઠ કરે છે ઇંદ્રિયજન્યોને છોડી સુષુમ્ણામાં પ્રાણ લાવી ભ્રકુટિચક્રમાં સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ વાળી ફેરવી તેને સ્થિર કરે છે, ડાબા અને જમણા નસકોરામાં શ્વાસને રોકી પ્રાણ અને અપાન વાયુને એકત્રિત કરી ચિત્તને ચિદાકાશમાં લય છે કરીને જે પ્રમાણે સમુદ્રના સારા મોટા વહેણ ગંગાજળ વાળીને એવી રીતે સમુદ્રમાં એક કરી નાખે છે અને પછી એ પાણી અલગ કરી શકાતું નથી, તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! જ્યારે ચિદાકાશમાં પ્રાણના નિરોધથી મનનો લય થાય છે ત્યારે વાસનાનો વિચાર પણ આપોઆપજ લોપ થાય છે વળી જ્યારે મનરૂપી પડદા પર દેખાવનું નાટક રૂપી ચિત્ર પણ આપોઆપ હાઈ જાય છે જે પ્રમાણે દર્પણ તુટી જાય પછી તેમાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી તેજ પ્રમાણે જ્યાં અંતઃકરણનોજ લોપ થઈ જાય છે ત્યાં અહંકારાદિ બીજી કઈ રીતે ટકે ? માટે જે એવી રીતે બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન થયો તે પુરુષ ખરી રીતે દેહ છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ બની રહે છે (૫૧)

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥२९॥

[illegible] તપના ભોક્તા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર [illegible] હુજ છુ, એમ [illegible]

[illegible] બની રહે [illegible] આવવાથીજ તેની દશાને [illegible] ઓગળી ગયા [illegible] છે આના લોકોજ [illegible] સમજી [illegible] શ્રી કૃષ્ણ યોગયુક્તિ પ્રદર્શિત [illegible] ચમકાર લાગ્યો [illegible] મનના ઉદ્ગાર જાણી લઈ શ્રીકૃષ્ણ [illegible] પરથી તારૂ [illegible] અર્જુનને આપ્યો — [illegible] શિરોમણિ છે, [illegible] લીધા છે કે [illegible] આપ અગાઉથીજ [illegible] વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક [illegible] વાણીમા [illegible] વળી જ્ઞાન [illegible] વિરુદ્ધ [illegible] છે ? તે [illegible] શ્રી કૃષ્ણ [illegible] છે ? કે [illegible] અર્જુન [illegible] આશ્ચર્ય છે [illegible] અર્જુન [illegible] જાણીને [illegible] અર્જુન [illegible] ભગવાનની કૃપા [illegible]

પરિપૂર્ણ થઇ, કિંવા પ્રેમ રસ પીને ઉન્મત્ત થઇ કે કોણ જાણે કેમ થયુ? તે અર્જુનના પ્રેમપાશના એવી સપડાઇ ગઈ કે તેમાથી પછી બહાર નીકળવાની તેનામા શક્તિજ રહી નહિ આ સબધમા જે કાંઇ વિસ્તાર કરીશુ તે વિષયાન્તરમા ગણાશે અને તો પણ શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સ્નેહનું પુરૂ વર્ણન તો શબ્દદ્વારા થઇ શકશેજ નહિ તે અર્જુન પર અત્યત આહ્લાદિત થઇને કહે છે કે—'હે અર્જુન' જે જે પ્રકારે તારા મનને બોધ થાય તે તે પ્રકારે વિનોદ સહિત હુ તને યોગમાર્ગ બતાવીશ. યોગના નામો શુ શુ છે તેના ઉપયોગ કયા કયા છે અને તેનું આચરણ કરવાને માટે કોણ કોણ અધિકારી છે એવી જે જે બાબતો ઉત્પન્ન હશે તે સર્વ હુ તને કહી સમજાવીશ." એમ કહી શ્રી હરિએ જે જ વાતો સમજાવી તેનુ વર્ણન આવતા અધ્યાયમા આવે છે નિવૃત્તિનાથ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, દ્વૈતને કાયમ રાખી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે યોગ કહ્યા તે હુ સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવુ છુ (૧૮૦)

अध्याय ६ ठ्ठो

પછી સજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યો—'હે રાજન' હવે ભગવાન યોગ સબધે પોતાનો જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે તે સમજો. નારાયણે અર્જુનને જ્ઞાનરસની ભૂખ લગાડીને પારણુ કરાવ્યુ એવા પ્રસગને આપણે પણ અતિથિ થયા, એ ભાગ્યનું મહત્ત્વ શી રીતે વર્ણવી શકાય? જે પ્રમાણે તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીથી ભરેલું પાત્ર મોઢે માંડે અને મોઢે માંડતાજ તેને પીતાંની બદલે અમૃત મળી જાય અથવા એકાદ મુ ધ્યાન વસ્તુ યોગાયોગે મળી જાય તેમ આજે તમને અને મને સહજમાજ પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થયુ છે પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર સજય પ્રત્યે બોલ્યો—તુ તારે પ્રસગને માટે કંઇ પૂછ્યો નથી આ પછી સજયે જાણી લીધુ કે ધૃતરાષ્ટ્રનું મન તો માત્ર પોતાના પુત્રની પ્રીતિ તરફજ વળ્યું છે આથી તે વિસ્મિત થઈ બોલ્યો કે રે! રે! આ વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રવાત્સલ્યથી કેવળ ઘેલો થયો છે, નહિ તો આવા સુધીના કૃષ્ણાર્જુનનો ઉત્તમ સંવાદ એને રૂચે નહિ? પરંતુ એ સબધની ચર્ચા કરે શુ વળી શકે? જે જન્મથીજ અંધ છે તે દિવસને શી રીતે જાણી શકે? આમ વળી સંજય વધારે બોલ્યો નહિ પરંતુ તે પોતે શ્રી કૃષ્ણ અને

અર્જુનના સંવાદથી અતિ સંતુષ્ટ થયો. હવે તે મર્યાદાથી ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનું કથન પોતાના અભિપ્રાય સહિત કહી બતાવશે. ક્ષીરસાગરનું મંથન કરતાં જે પ્રમાણે અમૃતની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તે પ્રમાણે ગીતાનો ષષ્ઠ અધ્યાય ઉત્તમ છે અને તે બુદ્ધિના વિશ્રામને માટે બહુજ જાણવા યોગ્ય છે એ અધ્યાય ગીતાના સારરૂપ છે અને વિવેકરૂપી સમુદ્રનો સામો કાંઠો છે, અથવા જાણે યોગસંપત્તિનો ભંડાર ખુલ્યો હોય તે પ્રમાણે લાગે છે જે આદિમાયાનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, જેના સંબંધમાં વેદને પણ મૌન ધારણ કરવું પડે છે અને જેની સહાયથી ગીતારૂપી વલ્લિને અંકુર ફુટ્યા છે, તે ષષ્ઠ અધ્યાય સર્વ અલંકારાદિ સાહિત્યાંગોથી પરિપૂર્ણ છે એ અધ્યાયનું હું વર્ણન કરૂં છું તે ચિત્ત દઈને સાંભળો, શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સંતોને પ્રાર્થના કરે છે મારા શબ્દો છેજ પ્રાકૃત છે, પરંતુ તે એવા મીઠા લાગશે કે અમૃતને પણ હરાવી દેશે આ શબ્દોની મૃદુતા આગળ સપ્તસ્વરદ્વારા થતો આનંદ પણ ન્યૂન લાગશે, કિંવા તેની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવાને માટે કાનમાંથી જીભો ફુટી નીકળશે અને ઇંદ્રિયો પરસ્પર કલહ કરવા લાગશે કલહ શા માટે કરશે? તેનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે, શબ્દ વિષય કાનનો હોવા છતાં જીભ કહેશે કે એ રસ મારો છે, અને નાકને પણ ભ્રમ થશે કે એ શબ્દ વિષય નથી પરંતુ ગંધ વિષય છે, એટલે તે કહેશે કે એ મારોજ છે વળી હાવભાવ જોઈ આંખને પણ એમ લાગવા માંડશે કે એ શબ્દ નથી પરંતુ રૂપની ખાણજ છે જ્યારે શબ્દોની સંકલના-જોડવાઈ વાક્યો બહાર પડશે ત્યારે ઇંદ્રિયોને પાછળ રાખી મનજ આગળ થશે, અને પોતાના બાહુ પસારી તે વાક્યને આલિંગન દેવાને દોડશે આ પ્રમાણે સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ખટપટ કરશે, પરંતુ શબ્દ તો સર્વને સમાન રીતે શાંત કરશે જે પ્રમાણે સૂર્ય એકલો સર્વ જગતના વ્યવહારને પ્રવૃત્ત કરે છે, તે પ્રમાણે શબ્દની વ્યાપ્તિ પણ અતિ વિશાળ અને અલૌકિક જાણજો. જેઓ તેનો અર્થ સમજે છે, તેમને તો તેમાં ચિંતામણિ સમાન ગુણો દેખાય છે આ શબ્દોના નેત્ર મોટા પાત્રો બનાવી તેમાં મોક્ષરસ પીરસીને નિષ્કામી જનોને માટે આ શબ્દરૂપી ઉજાણીજ આપવામાં આવી છે આ ઉજાણીમાં [illegible] જેને માટે જેઓ નિત્ય નવી આત્મજ્યોતિની મશાલ બનાવી, તેના પ્રકાશમાં ઇંદ્રિયોને ખબર પડવા દીધા વિનાજ પીરસેલા પક્વાન્નોનું સેવન કરે તેનેજ એનો લાભ થશે. માટે હવે ચતુર સાધક જન [illegible] સુધી એ ગુણો મનકાગળ ઉપયોગ લેવા પ્રથમ [illegible]

છાશ કાઢી નાખી, તેમાનું તત્વ જે બ્રહ્મ તે સ્વરૂપ થઈ જાઇ પછી સુખેથી સુખની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવો મન જ્યારે આટલું સૂક્ષ્મ થશે ત્યારેજ આ બોધનો બરાબર ઉપયોગ થશે નહિ તો સર્વ કથા મુગાએ કહી અને બધિરે સાંભળી એમજ થશે પરન્તુ હવે આ વાત બંધ રાખીશું શ્રોતાની ચિકિત્સા કરવાનો આ સમય નથી જેઓ સ્વભાવથીજ નિષ્કામ હોય તેજ આ ઉક્તીના અધિકારી છે જેમણે બ્રહ્મ જ્ઞાનની પ્રીતિને લીધે સ્વર્ગ અને સંસારને ઓવારી નાખ્યા છે, તેમના સિવાય બીજાને આ શબ્દોની રસિકતા સમજાશે નહિ જેમ કાગડો ચંદ્રના શીત કિરણોનો ઉપભોગ લઇ શકતો નથી તેમ પ્રાકૃતજનો આ ગીતાર્થનો રસ લઇ શકતા નથી. જેમ માત્ર ચકોર પક્ષીજ ચંદ્રકિરણોનો ઉપભોગ લઇ શકે છે, તેમ નિષ્કામીઓનેજ માટે ગીતાગ્રંથ આનંદનું સ્થાન છે અજ્ઞાનીઓને તો એ પર ગામ સમાન ભાસે તેમ છે આ વિષયપર પ્રસંગાનુસાર હું જે કાંઈ બોલ્યો તેની સજ્જનોએ ક્ષમા કરવી. હવે શ્રીરંગે અર્જુનને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે વિષેજ વર્ણન કરીશ. એ ઉપદેશને બુદ્ધિ પણ ક્વચિતજ સમજી શકે છે, માટે મારાથી પણ તેનું વર્ણન મહા મુશ્કેલીએ થાય તો થાય, પરંતુ શ્રીગુરૂ નિવૃત્તિ મહારાજના કૃપાદીપકના પ્રકાશથી સમજીનેજ હું બોલીશ. ગુરૂકૃપાનું ઐશ્વર્ય શી રીતે વર્ણવવું ? એના વડેજ દૃષ્ટિઅતીત વસ્તુ દૃષ્ટિ સિવાયજ દેખી શકાય છે જો દૈવયોગે પારસમણિ હાથ આવે, તો જે સુવર્ણ કિમિયા કરીને પણ મળતું નથી તે લોખંડમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે જો ગુરૂની કૃપા થાય તો પ્રયત્ન કરતાં શું ન સિદ્ધ થઇ શકે ? જ્ઞાનદેવ કહે છે કે આવી જ સદ્‌ગુરૂની કૃપા તે મારાપર પૂર્ણ છે તેથીજ હું બોલીશ અને નિરાકાર વસ્તુ સુપ્રમ કરી બતાવીશ અને જે વસ્તુ ઈંદ્રિયાતીત છે તેને ઈંદ્રિયભોગ્ય બનાવી દઇશ. યશ લક્ષ્મી, ઔદાર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ૬ ગુણો જે શ્રીકૃષ્ણમાં વસ્ત કરે છે અને એટલા માટે જેને ભગવાન કહેવામાં આવે છે તથા જેણે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે પોતાના મિત્ર પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા કે હવે ચિત્ત દઇને સાંભળો (૩૮)

भगवानुवाच। अनाश्रित कर्मफल कार्यं कर्म करोति य.।
स सन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय ॥१॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન કહે છે—જે અગ્નિનું સેવન અને વિહિત કર્મો કરતો નથી, તેજ કેવળ સન્યાસી અને યોગી છે એમ

નથી પરંતુ જે કર્મના ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી વિહિત કર્મો કરે છે તે પણ સન્યાસી અને યોગી છે (૧)

ટીકા—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે—હે પાર્થ ! યોગી અને સન્યાસી એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ માનીશ નહિ, કારણ કે થોડો વિચાર કરતા તે એકજ છે એમ સમજાય છે માત્ર નામોજ બે છે, પરંતુ વાસ્તવમા બે૦ નથી માટે જે યોગ છે તેજ સન્યાસ છે જે પ્રમાણે એકજ માણસને જુદા જુદા નામોથી બોલાવવામા આવે છે, કિંવા જુદા જુદા માર્ગોથી એકજ સ્થળે પહોંચાય છે, અથવા એકજ પાણી જુદા જુદા ઘડાઓમા ભરવાથી જળમા ભેદ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે સન્યાસ અને યોગમા ભેદ નથી હે અર્જુન ! જે પુરૂષ કર્મો કરીને તેના ફળની ઇચ્છા રાખતો નથી તેનેજ આ જગતમા સર્વની બુદ્ધિથી યોગી સમજવામા આવે છે પૃથ્વી વૃક્ષાદિકોને ઉત્પન્ન કરી તે માટે કાંઈ અહંકાર રાખતી નથી અને તેમાથી ઉત્પન્ન થનારા ફળની પણ ઇચ્છા રાખતી નથી, તેજ પ્રમાણે પોતાની સ્થિતિ અને પ્રકૃતિને અનુરૂપ જે જે કર્મો કરવાનો પ્રસંગ જે જે કાળે આવે, તે સર્વ યથા વિધિ કરવા છતા યોગી પોતામા કર્તાપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી તેમજ ફળની આશા પણ રાખતો નથી હે પાર્થ ! જે પુરૂષ આવો હોય તેજ સન્યાસી છે અને તેજ યોગી છે આવી નિષ્કામતા ઉત્પન્ન થયા વિના જ કાઇ વિહિત કર્મોને પ્રતિબાધક સમજી તેનો ત્યાગ કરે છે, અને પછી પાછો પ્રકૃતિને વશ થઈ અન્ય કર્મો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તે એક ઠેકાણે થીંગડ નાખી બીજે ઠેકાણે લેપ લગાડવા જેવી વ્યર્થજ ખટપટમા રહે છે અને વ્યર્થ પીડા ભોગવે છે ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર પ્રથમથીજ સર્વના શિરપર લાદવામા આવેલો હોય છે, પરંતુ જે ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ ન પાળતા વગર અધિકારેજ સન્યાસ ગ્રહણ કરે છે, તે એક ભાર ફેંકી દઈ તરતજ બીજો બોજો પરવશપણે પોતાના શિર ઉપર લે છે શ્રૌતસ્માર્ત હોમાદિ કર્મોનું આચરણ છોડ્યા વિના કર્મોની મર્યાદા ઉલ્લંઘવામા ન આવે તો આપણી પાસે યોગસુખ સહજે આવે છે (૧)

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન ! જ્ઞાનીઓ જેને યોગ કહે છે તે સન્યાસ છે એમ તું સમજ કારણ કે સંકલ્પને સન્યાસ (ત્યાગ) કર્યા વિના યોગી થઈ શકાતું નથી. (૨)

ટીકા —આ ભાગમાં જે સન્યાસી છે તે યોગીજ છે એવો એક વાક્યતાનો ધ્વજ આ જગતમા અનેક શાસ્ત્રોએ ફરકાવ્યો છે જે પુરુષમાં ત્યાગવૃત્તિથી સંકલ્પનો લોપ થાય છે તેનેજ યોગનો માર્ગ જે પ્રકાર તેની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ અનુભવથી સિદ્ધ થયુ છે (૫૩)

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થ —જે મુનિને ધ્યાનયોગ પ્રાપ્ત કરવા હોય, તેને માટે વિહિત કર્મોનું આચરણ એજ સાધન છે અને યોગપ્રાપ્તિ થયા પછી જ તેને પૂર્ણત્વ મળવાને માટે કર્મનિવૃત્તિરૂપી સાધન કહેલુ છે (૩)

ટીકા —આ પ્રકારે જેને યોગ રૂપી પર્વતના શિખરપર જવાની ઇચ્છા હોય, તેણે કર્મનો સુલભ માર્ગ ચૂકવો નહિ આ કર્મ માર્ગે પ્રયાણ કરવાની શરૂઆત થતા પ્રથમ તે પર્વતના યમ નિયમરૂપી પાયથીઆ ચઢવા પડે છે પછી આસનની વાટે થઈ પ્રાણાયામ રૂપી ટેકરી ઉપર જવુ પડે છે, ત્યાર પછી પ્રત્યાહારમા તો નિરાધારજ જવુ પડે છે આ સ્થળે તો બુદ્ધિના પગ પણ લપસી પડે છે આ કઠિન માર્ગે પ્રયાણ કરતા તો હઠયોગીઓ સુદ્ધા પોતાની પ્રતિજ્ઞા છેવટ સુધી પાળી શક્યા નથી અભ્યાસના બળથીજ આ પ્રત્યાહારરૂપી કઠિન આગાધ માર્ગમા તો ફક્ત વૈરાગ્યના ટેકાથીજ મનુષ્ય ધીમે ધીમે ચાલી શકે છે વળી વાયુરૂપી અશ્વની પીઠપર બેસીને પણ માર્ગ ક્રમણ કરવુ પડે છે અને તે કાર્ય ચિત્તને સ્થિર કરવાની વિસ્તૃત જગાપર આવ્યા પછી ધ્યાનમગ્ન થવાય ત્યા સુધી ચાલુ રાખવુ પડે છે પછી જે સ્થળે સાધ્ય અને સાધન એક બની જાય છે, જે સ્થળે માર્ગક્રમણની દોડાદોડી અને પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતા સમાપ્ત થાય છે ત્યા પહોચતાજ સર્વ પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે અને પછીનું કશુંજ સ્મરણ રહેતુ નથી એવી સમ અવિભાગ ભૂમિમા સમાધિનો લાભ થાય છે આ ઉપાયથી જે યોગારૂઢ થાય છે તે નિઃસંશય પરિપૂર્ણ બની જાય છે હવે આવા પુરુષના લક્ષણો તને કહું છું તે સાભળ (૬૬)

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થ —જ્યારે યોગી વિષયોમા અને કર્મોમા આસક્ત થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને યોગારૂઢ કહેવામા આવે છે (૪)

છે જે સુશોભિત શરીરમાં અહંભાવ ધારણ કરે છે, તે કોશેટામાં રહેતા રેશમના કીડાની પેઠે પોતેજ પોતાનો શત્રુ થાય છે. સ્વતભાગીને લાભનો પ્રસંગ આવતાં આંખ મીંચીને ચાલવાનું મન થાય અને તે લાભને ગુમાવે, કિંવા કોઈ મનુષ્ય 'હું ખોવાઈ ગયો છું' એવો ખોટો ભાવ ધારણ કરીને દુઃખી થાય છે. તેમ પોતાના બ્રહ્મ સ્વરૂપનું ભાન ન થતાં 'હું દુઃખી છું' એવો ભાસ માણસોને થાય છે. પરંતુ આથી તેનું બ્રહ્મત્વ નષ્ટ થતું નથી. સ્વપ્નની તરવારનો પ્રહાર થતાં કોઈ ખરેખર મરે છે કે? પોપટને પકડવાને માટે વૃક્ષપર દોરી બાંધીને ટાંગેલી નળીના એક છેડાપર જ્યારે પોપટ બેસે છે ત્યારે તેના ભારથી તે ઉલટી ફરી જાય છે. આ વખતે તેણે ઉડી જવું જોઈએ. પરંતુ તે તેમ ન કરતાં હું જ ફરી ગયો છું એવી શંકા મનમાં લાવી તે નળીને છોડતો નથી. તે નિરર્થક ડોક હલાવ્યા કરે છે અને વળ સ્થળ તથા પગથી જોરથી તે નળીને દાબી, ચાંચવતી મજબૂત પકડી રાખી બંધન મુક્ત થવાને માટે પોકાર પાડે છે. આમ હું બંધાયો છું એવી વૃથા સમજથી તે જાતે જ ઈને બંધનમાં પડે છે. આવી રીતે જે અવળી માન્યતાથી નિરર્થક ફસાઈ પડે છે તેને કોઈ બીજા બાંધવાને ગયા હતા વારૂ? માટે મનમાં જેણે સંકલ્પોને વધારી મૂક્યા છે તે પોતેજ પોતાનો શત્રુ છે અને જે વૃથાભિમાની નથી તે આત્મજ્ઞાની અર્થાત્ પોતેજ પોતાનો મિત્ર છે. (૮૦)

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

શ્લોકાર્થ—જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે અને જેના મનને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે જીવ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે. જ્યારે યોગી પોતાની ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન રાખે છે જ્યારે તે બ્રહ્મજ્ઞાન તથા આત્મસાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત હોય છે, જ્યારે તે મૃત્તિકા, પાષાણ અને સુવર્ણને એક સરખા સમજે છે, જ્યારે શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ તથા માન અને અપમાનને સમાન માને છે તથા નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં મનને સ્થિર રાખે છે, ત્યારે તેને યુક્ત કહેવામાં આવે છે. (૭, ૮)

ટીકા—જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે અને જેની સર્વ વાસ

નાઓ શાંત થઈ છે, તેને બીજાની પેઠે પરમાત્મા દૂર હોતા નથી. સુવર્ણનો મેલ તાવીને કાઢી નાખ્યો એટલે જેમ તે ઉત્તમ સુવર્ણ બની જાય, તે પ્રમાણે મનમાના સંકલ્પો નષ્ટ થતાં તરતજ જીવને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘટાકાશને ઘટનો નાશ કર્યા પછી મહાકાશને મળવા માટે દૂર નથી જવું પડતું, તે પ્રમાણે દેહના ખોટા અહંકારનો નાશ થયો એટલે મનુષ્ય પરબ્રહ્મજ બની રહે છે. આવી સ્થિતિમાં શીતળતા કિંવા ઉષ્ણતા, સુખ કિંવા દુઃખ, માન અથવા અપમાનનું મનુષ્યને ભાન રહેતું નથી. સૂર્ય જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેને પ્રકાશ દેખાય છે, તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય સ્વતઃ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી તેને જે જે વસ્તુ દૃષ્ટિએ પડે છે તે તે સર્વ બ્રહ્મરૂપજ ભાસે છે. મેઘ વૃષ્ટિની ધારા જે પ્રમાણે સમુદ્રનો અનાદર પામતી નથી, તેજ પ્રમાણે જે બ્રહ્મરૂપ બની ગયો છે, તેને શુભાશુભ કર્મો પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન લાગતા નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસાર સંબંધે વિચાર કરતાં તેને સંસાર મિથ્યા ભાસે છે અને જે જ્ઞાનથી સંસારનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થયું, તે જ્ઞાન પણ તેને પોતાનું સ્વરૂપજ ભાસે છે. આવો નિશ્ચય થયો એટલે હું વ્યાપક છું કે અવ્યાપક એ વિચારો પણ આપોઆપ શમી જાય છે, કારણ કે તેનો દ્વૈતભાવ સર્વાંશે નષ્ટ થયેલો હોય છે. આવી રીતે શરીરમાં રહ્યા છતાં જેણે પોતાની ઇંદ્રિયોને જીતી છે તેનામાં સહજજ બ્રહ્મ બનવાની યોગ્યતા આવે છે. આવો મનુષ્ય સહજજ જિતેંદ્રિય અને યોગી છે, કારણ કે તેનામાં અલ્પ અને મહાન એવો ભેદ નથી. તે શુદ્ધ સુવર્ણના મેરૂ જેવડા પર્વતને અને મૃત્તિકાના એકાદ ઢેફાને સરખાજ માને છે અને પૃથ્વી કરતાં પણ અધિક મૂલ્યવાન રત્નને કેવળ પાષાણ માનવા જેટલો નિરીચ્છ હોય છે (૮)

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ —સુહૃદ (પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વિના ઉપકાર કરનાર) મિત્ર, (સ્નેહવાળપણથી પ્રેમ રાખનાર) શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષને પાત્ર આપ્ત, સાધુ અને પાપી એ સર્વ પ્રત્યે જે યોગીની સમબુદ્ધિ હોય છે તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ યોગી છે (૯)

ટીકા —તેના મનમાં આ આપ્ત અને આ શત્રુ અથવા આ ઉદાસીન અને આ મિત્ર એવી કલ્પના ક્યાંથી આવે ? હુંજ જગત્‌સ્વરૂપ છું એવો જેને અંતરમાં બોધ થયો છે, તેને વળી બંધુ કોણ અને

દ્વેષી કોણ ? પછી હે અર્જુન ! તેની દૃષ્ટિમાં મોટો અને નાનો એવો ભેદ ક્યાંથી હોય ? પારસમણિથી થયેલા સોનાની કસોટી કરવાની શી જરૂર હોય ? તે જે સુવર્ણ બનાવે છે તે સર્વોત્તમજ હોય છે તે પ્રમાણે તે યોગીની બુદ્ધિ નિરંતર સત્યાર્થમાં એકત્વનેજ અનુભવે છે વિશ્વમાંના પદાર્થોરૂપી નાના પ્રકારના ઘરેણાં જૂદા જૂદા આકારના હોય છે, તો પણ તે એક બ્રહ્મરૂપી સુવર્ણનાજ બનેલા છે આવું શુદ્ધ અને ખરૂં તત્ત્વ સમજેલા તેઓ ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓથી ભ્રમમાં પડતા નથી. વસ્ત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં જે પ્રમાણે તે તંતુમય દેખાય છે, તે પ્રમાણે તેને બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત જગતમાં અન્ય માંઈ જણાતું નથી. (૧૦૦) આવી રીતે સર્વ વિશ્વને જે બ્રહ્મથી ભરેલું જુએ છે તેજ સમબુદ્ધિવાળો છે જેનું નામ તીર્થ રાજ છે, જેનું દર્શન કરતાં અંતઃકરણમાં શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેની સંગતિથી અહંકારવડે ભ્રમિત થયેલા પુરુષનો ભ્રમ દૂર થઇ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે જેનું વચન જ્ઞાન આપનારૂં છે અને જેની દૃષ્ટિ મહાસિદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ છે, તથા સ્વર્ગાદિ સુખો તો જેની રમત માત્ર છે, એવા બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્યનું સહજ સ્મરણ કરતાં પણ તે પોતાની યોગ્યતા આપણને આપે છે વધારે શું કહું ? તેની સ્તુતિ કરતાં પણ આપણું કલ્યાણ થાય છે (૪)

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

શ્લોકાર્થ —યોગીઓએ એકાગ્ર એકાંતમાં વાસ કરી પોતાનું મન અને પોતાનો દેહ સ્વાધીન રાખી, કોઇની પણ આશા કે કાંઇ પણ વસ્તુનો સંબંધ ન કરી સતત્ આત્મધ્યાન કરવું (૧૦)

ટીકા —કદિ પણ અસ્ત ન થાય એવો જ્ઞાનસૂર્ય એના હૃદયમાં ઉદય થયો છે તે અનેક બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન રહે છે રહે પાય ! આવી બ્રહ્માકાર વૃત્તિવાળો પુરુષજ અદ્વિતીય છે અને તેજ વખતે લોકમાં અત્ર ભરી છે એમ જાણ. આ પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણે યો ઉલ્લેખ અર્જુન હમ લોકને પોતાના કરવા રૂપ અધિક બનાવ્યા જે નર્વ જ્ઞાની લોકોમાં એક છે જે સર્વ દૃષ્ટાઓની દૃષ્ટિનો પ્રકાશ છે જેના કલ્પ સંકલ્પથી વિશ્વની રચના થાય છે જેનું સ્વરૂપ વેદો પણ જેનું વર્ણન કરવાને માટે પૂરતા નથી જેના રૂપ તેજને સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ તેને પ્રકાશ આપે છે એવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુના કેટલા ગુણ હું વર્ણવી શકું ? માટે હવે તેની પ્રશંસા પૂરી કરું છું આ પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણ

માત્ર બની રહ્યો છે તેમ પરની પ્રીતિની ઘેલછામાં નિરાકાર અને નિરિચ્છ બ્રહ્મને પણ સાકાર બનીને તેની (અર્જુનની) સાથે સખ્ય કરવાની તેને ઉત્કંઠા થઇ. તેની પ્રશંસા ન્હીએ તેટલી ઓછી છે ત્યારે શ્રોતાઓ બોલ્યા —કેવી સુંદર વાણી ! જાણે નાદબ્રહ્મ અને સૌંદર્યપર વિજય મેળવીનેજ આવી હોય ! ભાષા હો તો આવીજ હો. કેવી મધુરી જ્ઞાનરૂપી ચાંદની ચમકી રહી છે ! અને કેવી ભાવાર્થરૂપી શીતળતા પ્રસારી રહી છે ! શ્લોકાર્થરૂપી કમલિની કેવી સ્વાભાવિક વિકાસ પામી રહી છે ! આ પ્રમાણે કથનના પ્રભાવથી શ્રોતાઓ અંતરમાં તલ્લીન થઇ ડોલવા લાગ્યા. શ્રોતાના હૃદયના આવા ભાવો જાણી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા — હે શ્રોતાજનો ! આ તરફ લક્ષ આપો. શ્રી કૃષ્ણરૂપી જે દિનકરે પાંડવ કુલમાં પ્રકાશ પાડ્યો, તે કૃષ્ણ કોણ છે ? કેવા છે ? જેને દેવકીએ પોતાના ઉદરમાં નવ મહિના રાખ્યા, યશોદાએ અતિ કષ્ટથી જેનું લાલનપાલન કીધું તે તો આખરે પાંડવોનેજ ઉપયોગી થઇ પડ્યા. અરે ! પુષ્કળ સેવા તથા વિનંતિ કરી એટલો સુદ્ધાં વખત તે ભાગ્યવાન અર્જુનને કરવો પડ્યો નહિ ! હવે એ વાત રહેવા દો. હવે આગળ કથાભાગ કહું છું.

અર્જુને ઉંડથી કહ્યું —હે દેવ ! આપે સંતોના જે લક્ષણો વર્ણવ્યા. તે મારામાં વર્તતાં નથી. હું ખરેખર અયોગ્ય અને અપૂર્ણ છું. પણ તે છતાંએ આપના આ કથનથી મારામાં યોગ્યતા આવે તેમ છે. આ તમે જેમની વાત કહી તે હું સમજી શકતો નથી તોપણ તે સાંભળવાથી તેની સ્તુતિ કરવાનું મન થાય છે તો પછી આ યોગ્યતા જેનામાં હશે તેના પોતાના આનંદનો તો પાર જ શું હશે ? હે પ્રભો ! મારામાં આવી યોગ્યતા આવશે ખરી ? ત્યારે શ્રી કૃષ્ણજીને બોલ્યા — હા, તને હું બ્રહ્મસ્વરૂપજ બનાવી દઇશ. અંતરમાં સંતોષની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યાંસુધીજ ત્યાં જે સુખની ન્યૂનતા દેખાય છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થયા પછી સુખની ન્યૂનતા રહે છે ? તેજ પ્રમાણે જે સર્વેશ્વરનો સંપૂર્ણ સેવક બને છે તે સહજ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇ શકે છે. અર્જુન સુદૈવરૂપી કુટેવના ભારથી કેટલો નમી ગયો છે ? જે ઇશ્વર હજારો જન્મ સુધી ઇન્દ્રને પણ મળવા દુર્લભ છે, તે અર્જુનને કેવા તો સ્વાધીન થઇ ગયા કે અર્જુનનો એક પણ બોલ નીચો પડવા દેતા નથી. અર્જુને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે વર્તન કરી તે ઉપરથી કૃષ્ણ ભગવાનના મનમાં વિચાર થયો કે એની બુદ્ધિના ઉદરમાં વૈરાગ્યનો ગર્ભ રહ્યો છે એ વાત તો નક્કીજ છે. અર્જુન એ નૂતન પુરુ

સ્થિર થઈ બેસવું આ આસન અતિ ઉંચું પણ નહિ અને અતિ નીચું પણ ન હોવું જોઈએ. (૧૧)

ટીકા —હવે હું તને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહું છું, પરંતુ જ્યારે એનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે ત્યારેજ તે ઉપયોગી થઈ પડશે એવી રીતે અભ્યાસ કરવાને માટે પ્રથમ એક એવું સ્થળ શોધી કાઢવું જોઈએ કે, ત્યાં લોકો એટલે ઉઠવાનું મનજ ન થાય અને તેને જોતાંજ વૈરાગ્યની દ્વિગુણ વૃદ્ધિ થાય. આવી જગ્યાએ પૂર્વે સત્પુરૂષોનો વાસ થએલો હોવો જોઈએ. આ સ્થાનથી મનના સંતોષને સહાય મળવી જોઈએ અને ધૈર્યની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. વળી અભ્યાસ કરવાને ઉત્તેજન મળે અને મનને અનુભવની વરમાળા આરોપાય એવી યોગ્યતા તે જગ્યામાં હોવી જોઈએ. હે પાર્થ! તે સ્થળ એવું હોવું જોઈએ કે તેની નિકટ વસતા પાખંડી પુરૂષને પણ તપશ્ચર્યા કરવાની ઈચ્છા થઈ આવે અને તેના મનમાં તે માટે આસ્થા પણ ઉત્પન્ન થાય. વળી એકાદ સકામ વાટે ચાલતા આકસ્મિક પણ તે સ્થળે પહોંચે તો તેને ત્યાંથી જવાનું મન ન થાય. આ પ્રમાણે જને તે સ્થળે રહેવાની ઈચ્છા ન હોય, તેને પણ તે જગ્યા રોકી બેસાડી દઈ તેનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ ઢંઢોળીને જાગૃત કરે. એકાદ રાજા કિંવા વિલાસી પુરૂષને પણ તે જગ્યા જોતાં એમજ લાગે કે, આપણું રાજપાટ અને ભોગવિલાસ છોડીને આ સ્થળે રહીએ તો ઠીક. આ પ્રમાણે જે સ્થાન ઉત્તમ અને અતિ શુદ્ધ હોય તે સ્થાને બ્રહ્મનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સાધકે એક બીજી વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ છે કે તે સ્થળે માત્ર સાધકની વસ્તી હોવી જોઈએ, બીજા મનુષ્યોનો વસવાટ કે આવજા જોઈએ નહિ. ત્યાં સ્થળે જેના મૂળો સુદ્ધાં અમૃત જેવા મિષ્ટ હોય અને જે ફળોથી યુક્ત હોય એવાં વૃક્ષોનું ગીચ જંગલ હોવું જોઈએ. ત્યાં પગલે પગલે પાણીના ઝરા હોવા જોઈએ અને તેનું પાણી વર્ષાઋતુમાં પણ નિર્મળ રહે. આવા ઝરા પાર ઉતરવાને અને પાણી કાઢવાને સહેલા હોવા જોઈએ. વળી તે ઠેકાણે સૂર્યની ઉષ્ણતા સૌમ્ય હોવી જોઈએ અને સૂર્યકિરણો પ્રકાશમય હોય તોપણ તેથી તાપ ઉત્પન્ન થાય એવાં તે સખત હોય ન જોઈએ. તે સ્થળે વાયુ મંદ અને શીતળ આવતો હોવો જોઈએ. ત્યાં બહુધા શબ્દ તો હોવોજ ન જોઈએ. વળી ત્યાં હિંસક ન હોવા જોઈએ પરંતુ થોડા પ્રમાણમાં પોપટ અને ભમરા હોવા જોઈએ. તે સ્થળે જળાશય, બે ચાર ચક્રવાક પક્ષીઓ તથા એકાદ કોકિલ પણ આવીને બેસે તો ફિકર નહિ પણ ત્યાં નિરંતર

પડયા પાથર્યા નહિ રહેતા હોય પરંતુ યદિ કદિ આવજા કરતા હોય તો તેની કાંઈ હરકત નથી પરંતુ હે પાંડુકુમાર ! અવશ્યમેવ આવી એક જગ્યા શોધી કાઢવી જોઈએ વળી તે જગ્યામાં એક ગુપ્ત ગુફા અને એકાદ શિવાલય પણ હોવું જોઈએ વળી આ ઉભયમાંથી જ આપણને પસંદ પડે તે સ્થળે બહુધા એકાન્તવાસ કરી બેસવું આવી સર્વ સગવડો જોઈ સ્થળ પસંદ કરવું અને પછી તે સ્થળે ચિત્ત સ્થિર થાય છે કે નહિ તે તપાસવું મન સ્થિર થતાં પછી ત્યાં આસન માંડવું તે આસનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે ઉપર સ્વચ્છ વસ્ત્રની ગડી, તેની નીચે મૃગચર્મનું ચર્મ અને તેની નીચે માત્ર દર્ભનું આસન રાખવું જોઈએ આ આસન કોમળ, એક સરખું અને આપોઆપ એક સ્થળે રહે એવી વ્યવસ્થાપૂર્વક જોડેલું હોવું જોઈએ. આ આસન અતિ ઉચ્ચ હશે તો તેથી અંગ ડગમગ થશે, અતિ નીચું હશે તો ભૂમિ દોષથી તેને પીડા થશે, માટે તેને અતિ ઉચ્ચ કિંવા અતિ નીચ ન રાખતાં એક સરખું રાખવું આવી રીતે આસનની યોજના કરવી જોઈએ. (૮૫)

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થ —તે આસનપર બેસી, મનને એકાગ્ર કરી, ચિત્ત અને ઇંદ્રિયોને જીતી, અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે યોગાભ્યાસ કરવો (૧૨)

ટીકા —પછી તે સ્થળે મનની એકાગ્રતા કરી સદ્‌ગુરુનું સ્મરણ કરી આત્મસુખનો અનુભવ લેવો તે સ્થળે અહંભાવ નષ્ટ થઈ અષ્ટ સાત્વિકભાવ અંતર્માંથી ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી આદરપૂર્વક સદ્‌ગુરુનું સ્મરણ કરવું વિષયોનું સ્મરણ સુદ્ધાં રહે નહિ, ઇંદ્રિયોની વિષયેચ્છા સર્વાંશે નષ્ટ થઈ જાય અને મનની અસ્વસ્થતા મટી જઈ તે હૃદય સાથે બરાબર જોડાઈ જાય, આવી રીતે સહજ ઐક્ય સાધ્ય થાય ત્યાં સુધી થોભવું અને મનને આવો બોધ થતાં પછીજ આસનપર બેસવું ત્યાર પછી અંગનો આ રીતે અને પ્રાણાપાન વાયુનો પ્રાણાપાન વાયુથી નિરોધ કરવો આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ પાછાં પગલાં ભરે છે, સમાધિ સહજ સાધ્ય થાય છે અને આસનપર બેસતાંજ સર્વ અભ્યાસ સુલભ થાય છે હવે હું મુદ્રાનું વર્ણન કરૂં છું તે સાંભળ. પેંડને જ્યાં સુધી ઢાંકી આસન સ્હેલું એક પગ ઉપર બીજો પગ આડો રાખી પગના છેડાને ગુહ્યસ્થાનની સાથે અડકાડી સ્થિર અને

સુદૃઢ રાખવો. જમણો પગ નીચે રાખી, તે વડે વૃષણથી ગુદાસ્થાન પર્યંત રહેલી રેસાને વચ્ચે દબાવવી ત્યાર પછી ડાબા પગને જમણા પગપર સ્વાભાવિક રીતે મૂકવો અપાનદ્વાર અને શિશ્નની વચ્ચે જે ચાર આંગળનું અંતર છે તેની આગળ પાછળની દોઢ દોઢ આંગળ જગા છોડી મધ્યમાં રહેલી એક આંગળ જગાને શરીરને અદ્ધર ઉચકી રાખી પગની એડીના છેડાવતી દબાવવી શરીરને ઉચકી રાખ્યું છે એમ જણાવા ન દેતા પીઠની કરોડના અંતિમ ભાગને ઉંચકવો અને બન્ને પગના ઘુંટણને બરાબર રાખવા પડી જ પાય ! એ શરીર ઘુંટણના આધાર આધાર વિના પોતાની મેળે રહે છે હે અર્જુન ! આ મૂળબંધ નામક આસન કહ્યો છે વજ્રાસન એવું એક ગૌણ નામ છે આવી રીતે મૂળબંધની મુદ્રા પ્રાપ્ત થઇ એટલે શરીરના નીચલા ભાગનો વાયુનો માર્ગ બંધ થાય છે અને ભીતર રહેલો અપાનવાયુ ઉપર ચડવા માંડે છે (૨૦૦)

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ—આપણે પોતે સ્થિર થઇ મસ્તક અને ગરદનને બરાબર સ્થિર રાખવા અને નાસિકાગ્રપર દૃષ્ટિ રાખી આમ તેમ ન જોતાં યોગાભ્યાન કરવો. (૧૩)

ટીકા—પછી ડાબા પગપર જે હાથ તદ્દન હથેળીઆને આધારે થઇ જાય છે અને સ્કંધ ઉંચી થાય છે પછી શરીર સ્થિર રહેવાથી શિરકમળ અંદર પેસે છે અને આંખના પોપચાં મીંચાવા લાગે છે ઉપરની પાંપણો નીચે આવે છે અને નીચલા પોપચાં પ્રફુલિત થવાથી મોટી થાય છે એમ થવાથી ડોળા અર્ધાં ઉઘડેલા અને અર્ધાં મીંચ્યા જેવા રહે છે આવી રીતે દૃષ્ટિ અંદરની અંદર રહે છે અને બહુ બહાર આવે તો નાસિકાગ્ર સુધીજ આવે છે દૃષ્ટિ અંદરની અંદર કાયમ થઇ પુન બહાર આવતી નથી, તેથી તે નાસિકાગ્રપર સ્થાપી થાય છે આથી અન્ય દિશા તરફ જોવાની કિંવા સૌંદર્ય જોવાની ઇચ્છા આપોઆપ બંધ થાય છે પછી કંઠની નળી અંદર પેસી જાય છે અને હડપચી ગળાની નીચેના ખાડાને અડે છે તથા છાતીને સુદૃઢ રીતે દાબી રાખે છે પછી કંઠમણિ અદૃશ્ય થઇ જાય છે આવી રીતે જે મુદ્રા બને છે તેને 'જાલંધર બંધ' કહેવામાં આવે છે. નાભિ ડુંટી અંદર પેટ સપાટ થઇ જાય છે તથા હૃદયકોશ ભીતર અંદર છે

[illegible]
[illegible] હોય ? [illegible] આ [illegible]
[illegible] પ્રકારે [illegible]
[illegible]
[illegible] પ્રાણાયામ [illegible]
કિંવા [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] સુષુમ્ણાની [illegible]
[illegible] કરી તેને [illegible]
રોધ તેને તો [illegible] કામ કરે [illegible]
[illegible]
[illegible] કરે છે અને [illegible]
[illegible]
[illegible] છે અને [illegible] કરી અભ્યાસ
[illegible] પછી તે અભ્યાસ [illegible]
[illegible] કરી નાખે છે
[illegible] ત્યાર પછી તે [illegible]
[illegible] નિવૃત્તિ કરે છે અને શરીરના [illegible]
[illegible] શુદ્ધ કરી નાખે છે [illegible]
[illegible] વાયુ [illegible] તેની [illegible]
તેને [illegible] મુકાવી દે [illegible] પ્રાણ [illegible] અપાન [illegible]
[illegible] અપાનના [illegible] છે અને આ
[illegible] કરે છે પ્રાણ અને
અપાન [illegible] વાયુ [illegible] છે
પરંતુ [illegible] કરે છે કે જેમ [illegible]
[illegible] અહીંયા તમારું શું કામ છે ? હે અર્જુન ! [illegible]
[illegible] (ખ) [illegible] કરી જાય છે અને [illegible]
પણ [illegible] સર્વ [illegible]
[illegible] છે આ રીતે તે બે ભૂતોને [illegible]
[illegible] રહે છે તે
[illegible] મુખદ્વાર જે [illegible] છોડી નાખે છે, તે
[illegible] પ્રાણનું [illegible] થાય છે તેમનો ચિત

રૂપી અગ્નિ બહાર નીકળી જાય છે અને શરીરનો સર્વ દાહ શ
થાય છે આથી શરીરમાંથી પૂર્વે જતું રહેલું સામર્થ્ય પુનઃ આવવા મ
છે, નાડીની પ્રવૃત્તિ બંધ થાય છે અને વાયુના સર્વ વ્યાપારો અ
પડે છે, અર્થાત્ શરીરના ધર્મ નાશ પામે છે ઈડા અને પિંગળા એ
થઈ જાય છે, તેથી ગ્રંથી છૂટી પડી જાય છે અને છએ ચક્રની ક
ખુલે છે પછી ચંદ્ર અને સૂર્યનામક વાયુ તો શોધ્યા જડતા ન
બુદ્ધિનો વિકાસ થતાં અટકે છે અને નાકમાં શેષ રહેલો સુગંધ કુ
લિની સાથે સુષુમ્ણામાં પ્રવેશે છે તે વખતે ત્રિકુટીચક્રમાં આન
ચંદ્રામૃતનો ત્રણ ભાગ ધક્કા વાગવાથી ધીમે ધીમે ઢળતો થાય છે અ
તેમાંનું અમૃત કુંડલિનીના મુખમાં પડવા લાગે છે આથી તે અમ
રસથી પ્રપૂર્ણ થઈ સુષુમ્ણા શરીરમાં અમૃત પ્રસારે છે અને આ અમૃ
પ્રાણવાયુની સહાયથી સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે તેમ ઢંકેલા મુસમ
મીણ નષ્ટ થતાં પછી જે પ્રમાણે રેડેલા રસથી તે મુસ પ્રપૂર્ણ થ
જાય છે (મુસનો આકાર રસને પ્રાપ્ત થાય છે), તેજ પ્રમાણે તે શ
એટલું તેજસ્વી બને છે કે જાણે મૂર્તિમંત તેજનો અવતાર થયો હોયની
ઘણી વાર એમ બને છે કે સૂર્ય અભ્રદળથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે
પરંતુ જ્યારે તે આચ્છાદન નીકળી જાય છે ત્યારે તે પૂર્વની પે
પ્રકાશવા લાગે છે તેજ પ્રમાણે શરીર પર ત્વચાનું નિરર્થક ઢાંક
હોય છે તે જ્યારે છાલની પેઠે નીકળી જાય છે, ત્યારે તે શુદ્ધ સ્ફટિક
જેવું અથવા રત્નરૂપ બીજને ફુટેલા અંકુર જેવું તેજસ્વી દેખાય છે
તેના પ્રત્યેક અવયવની કાંતિ અપૂર્વ તેજને ધારણ કરે છે જાણે
સંધ્યાકાળના આકાશના રંગમાંથી તે શરીર બનાવ્યું ન હોય ! કિંવા
આત્મચૈતન્યના તેજની પ્રતિમાજ ગોઠવી દીધી ન હોય ! કિંવા કું
મથી ભરેલી મૂર્તિ અથવા આત્મરસથી પ્રપૂર્ણ મૂર્તિમંત શાંતિ
હોયની ! એવી શોભા તે શરીર ધારણ કરે છે તે આનંદ રૂપી
ચિત્તનો રંગ, કિંવા પરબ્રહ્મ સુખનું સ્વરૂપ અથવા સંતોષરૂપી વૃક્ષનો
રોપો છે કે શું ? એવો તેનો ભાસ થાય છે તે સુવર્ણ ચંપાની પૂર્ણ
વિકસિત કળી કિંવા અમૃતનું પુતળું અથવા મૃદુતાનો ભંડારજ હોયની !
તેમ ભાસે છે જે પ્રમાણે શરદ ઋતુની પૂર્ણિમાના શાંતિપ્રદ ચંદ્રબિંબ
શોભે છે, કિંવા મૂર્તિમંત તેજ આસનારૂઢ થઈ શોભે છે, તે પ્રમાણે
કુંડલિની જ્યારે અમૃતપ્રાશન કરે છે ત્યારે તેનું શરીર અત્યંત તેજથી
પ્રકાશવા લાગે છે અરે ! આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા તે શરીરથી યમ
સુદ્ધા ડરે છે, વૃદ્ધાવસ્થા પાછા પગલાં ભરે છે, તારૂણ્યનો મદ લુપ્ત

થાય છે અને પુનઃ બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. વયમાં તે બાળક જેવડો જ લાગે છે, પરંતુ અતિશય પરાક્રમ કરે છે અને તેનામાં અનુપમ ધૈર્ય હોય છે. જાણે સુવર્ણ વૃક્ષને નવા મોર આવી નિત્ય નવી નવી રત્ન કળિઓ ફુટતી ન હોય ! તે પ્રમાણે તે પુરૂષને નવા નવા નખો નીકળે છે અને તે સતેજ દેખાય છે. તેને દાંત પણ નવીન આવે છે, પરંતુ તે અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે અને જાણે બન્ને બાજુએ રત્ન પંક્તિ શોભતી ન હોય ! તે પ્રમાણે તે પ્રકાશે છે. સર્વાંગે રોમના અગ્રો સૂક્ષ્મ માણિક્ય-પાંખડીઓની પેઠે સતેજ દેખાય છે. હાથ પગના તળીઆ કમળવત્ રક્ત દેખાય છે અને આંખના ડોળા સ્વચ્છ તથા તેજસ્વી દેખાય છે. વધારે શું વર્ણન કરીએ ? જે પ્રમાણે મોતી પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત થતા કુલવાથી છીપમાં માતા નથી, તેથી છીપના સાંધા તુટી જાય છે, તે પ્રમાણે દૃષ્ટિ પાંપણની વચ્ચે ન માતાં તે દૂર સુધી પહોંચી બહાર નીકળી પડતી હોય એમ દેખાય છે. તે દૃષ્ટિ અર્ધોન્મીલિત હોય છે, પરંતુ ગગન મંડળને વ્યાપ્ત કરી દે છે. હે અર્જુન ! સાંભળ. તેના દેહની સુવર્ણ જેવી કાંતિ થાય છે, તો પણ તે વાયુ જેવું હલકું હોય છે, કારણ કે તેમાં પાણી અને પૃથ્વીનો ભાગ જરા પણ રહેતો નથી. પછી તેને સમુદ્રપારની વસ્તુઓ દેખાય છે, તે સ્વર્ગમાં ચાલતી મસલતો પણ સમજી શકે છે અને મૂંગાના મનના ભાવ પણ સમજી શકે છે. તે વાયુરૂપી અશ્વપર સ્વાર થઇ શકે છે, પાણીપર ચાલી શકે છે અને એ રીતે પ્રસંગાનુસાર તેને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણવાયુનો હસ્ત પકડી [illegible] હૃદયાકાશના પગથીઆં કરી સુષુમ્ણાના દોરડેથી હૃદયમાં આવેલી અને જીવાત્માને શોભા આપનારી જે કુંડલિની જગદંબા તે જ શબ્દબ્રહ્મનો ગર્ભ જે જીવ તેપર આચ્છાદન કરે છે. તે નિરાકાર બ્રહ્મની સાકારમૂર્તિ, પરમાત્મા શિવનું મંપુટ અને ૐકારની તો સ્વાભાવિક જન્મભૂમિ જ છે. વધારે શું કહેવું ? તે કુંડલિની બાળા હૃદયમાં પ્રગટ થઇ એટલે અખંડ ૐકાર ધ્વનિ થવા લાગે છે. બુદ્ધિ તે કુંડલિનીની પાસે હોવાથી તેના કાનમાં કિંચિત્ તે ધ્વનિ જાય છે. ઘોષની કુંડીમાં ધ્વનિ રૂપ નાદરૂપી ૐકારના આકારનાં ચિત્રો જેવાં રૂપો નીકળે છે. આ વાતો કલ્પનાશક્તિ વડે જાણી શકાય છે. પરંતુ તે સમયે કલ્પના કોના જેવી હતી ? માટે તે હૃદયાકાશમાં શેની ગર્જના થાય છે તે સમજી શકાતું નથી. હે અર્જુન ! હું જેની વાત કહેતાં વિસરી ગયો હું તે વાત એ છે કે જ્યાં સુધી પ્રાણ અપાન પ્રકૃતિ વાયુનો

નાશ થતો નથી ત્યા સુધી હૃદયાકાશમા અવાજ થાય છે તે અપ ૐકારના મેઘગર્જના જેવા ધ્વનિથી હૃદયાકાશ ધમધમી રહે છે એ બ્રહ્મરધ્રનુ દ્વાર સહજ ઉઘડી જાય છે કમળમાના પાંદડાની હૃદયાકાશમા જે અવકાશ હોય છે ત્યા ચૈતન્ય અર્ધાતરે વને છે હૃદયાકાશને ઘેર કુડલિની પરમેશ્વરી, પરોણી આવ્યાથી તેજરૂપ મિજબાની આપવામા આવે છે તે વખતે બુદ્ધિરૂપી શાક સહિત પ પીરસીને, જેમા દ્વૈતનો છાયો પણ ન હોય એવી મિજબાની આપવા આવે છે કુડલિની પોતાની કાંતિનો પરિત્યાગ કરી વાયુરૂપ બને તે વખતે તે જાણે પ્રત્યક્ષ વાયુ પૂતળી પોતાના પીતાબર કાઢીને મૂ સ્વરૂપમા ઉભી હોયની એવી લાગે છે ! કિવા દીપકજ્યોતિ પ લાગવાથી બુઝાઈ જાય છે, અથવા વિદ્યુલ્લતા ગગનમા ચમકારો મારી ઝટ વિલુપ્ત થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે તે હૃદયકમળ પર્યંતની સુવર્ણ જાડી દાબી જેવી સતેજ કિવા તેજરૂપી પાણીના ઝરા પ્રમાણે વહેત હોય તેની જેમ છે પછી તે હૃદયરૂપી પોકળ ભૂમિમા અકસ્મા સમાઇ જાય છે, તે વખતે કુડલિની શક્તિનુ રૂપ શક્તિમાત્ર હય પાં [illegible] આવી સ્થિતિ થયા પછી પણ તે શક્તિજ કહેવાય છે, આ વસ્તુત તે પ્રાણજ છે પરતુ તે વખતે ધ્વનિ, કળા, જ્યોતિ એને નાશ થઇ જાય છે ત્યાર પછી મન સયમ, વાયુનુ અદ્ધર રહેવુ કિવ ધ્યાન ધરવુ એ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે તથા કલ્પના કરવી, કલ્પનાને ત્યાગ કરવો એ ખટપટ પણ નાશ પામે છે આવા વ્યાપારો બ થાય છે માટે કુડલિની એ કેવળ પચ મહાભૂતોને વાટી નાખવા મુશળજ છે શરીરનો શરીરથી નાશ કરવો, એ યોગશાસ્ત્રના સ્વામ જે શકર તેણે રચેલા સિદ્ધાતનો અભિપ્રાય છે તેનો હેતુ શ્રી મહ વિષ્ણુએ પ્રદર્શિત કર્યો છે (જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે) તે મહાવિષ્ણુન સકેતથી ગ્રથિઓ છોડી, વસ્તુની યથાર્થ ગડી ઉકેલીને, શ્રોતાજ આ ગ્રાહકના ગ્રાહક છે એમ સમજી મે તે તેમની સમક્ષ સાદર કર્યો છે (૯૭)

युञ्जन्नेव सदात्मान योगी नियतमानस ।
शांतिं निर्वाणपरमा मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

શ્લોકાર્થ —આ પ્રકાર સર્વકાળ પોતાનુ અતકરણ સમાધિમા સ્થિર કરી મનોનિગ્રહ કરનાર યોગીને, મોક્ષ એજ જેનું પરમ ફળ છે એવી મારા સ્વરૂપમા રહેલી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૫)

ટીકા—જ્યારે શક્તિનું તેજ નષ્ટ થાય છે ત્યારે દેહ એટલ

સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરે છે કે તે લોકોને દેખાતા પણ નથી. શરીર પૂર્વવત્ સાવયવ છતાં તે કેવળ વાયુમયજ હોય છે જે પ્રમાણે કેળની છાલ કાઢી નાખીને કેવળ ગર્ભભાગનેજ ઉભો રાખવામા આવે, કિંવા જે પ્રમાણે આકાશને અવયવો ફુટે તેજ પ્રમાણે તેના અવયવો હોય છે આ પ્રમાણે શરીર બન્યા પછી તેને "ખેચર" એટલે આકાશમા સંચાર કરનાર કહેવામા આવે છે અને આવુ શરીર પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો દેહ લોકોને આશ્ચર્યકારક લાગે છે આવા યોગી ચાલી જવા પછી પાછળ જે પગલા પડે છે, તે પ્રત્યેક પગલાની આગળ અણિમાદિક સિદ્ધિઓ બે હાથ જોડીને ઉભી રહે છે

પરંતુ તે સિદ્ધિઓનું તેને શુ કામ છે ? હૃદયમા પૃથ્વીને ઉદક ખાઈ જાય છે, ઉદકને અગ્નિ ખાઈ જાય છે અને હૃદયમાના અગ્નિનો વાયુ નાશ કરે છે પાછળ માત્ર વાયુ અવશિષ્ટ રહે છે, તે શરીરની આકૃતિનોજ હોય છે પરંતુ તે પણ કેટલીક વારે નીકળીને બ્રહ્મરંધ્ર આકાશમા જ્યાં મળે છે તે વખતે કુંડલિની નામ નષ્ટ થઇ તેને મારૂત્ એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તે મારૂત્ બ્રહ્મમા ભળી જાય ત્યાં સુધી તેની શક્તિ કાયમજ રહે છે પછી તે જાલંધર બંધને છોડી, કાકીમુખ (કંઠસ્થાન) ને ફોડી બ્રહ્મરંધ્ર રૂપી આકાશના પર્વત પર પ્રવેશ કરે છે તે ૐકારની પીઠપર પગ મૂકી પશ્યન્તી વાચાની ભૂમિકાને પાછળ મૂકી દે છે પછી ૐકારની અર્ધમાત્રા સુધી આગળ જઇ માત્રાને પાછળ નાખી જે પ્રમાણે નદી સાગરને મળે છે તે પ્રમાણે તે બ્રહ્માકાશમા જઈ મળે છે પછી બ્રહ્મરંધ્રમા સ્થિર થઈ "હુ બ્રહ્મ છુ" એવી ભાવના રૂપી બાહુ પ્રસારી તે પરબ્રહ્મને ભેટી પડીને તેમા એકરૂપ થઇ જાય છે જે પ્રમાણે સમુદ્રનુ પાણી મેઘ રૂપ બની પછી જમીનપર વર્ષી નદી માર્ગે પુનઃ સમુદ્રનેજ આવી મળે છે તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! દેહ નિમિત્તે જીવાત્મા બ્રહ્મપદમા પ્રવેશ કરે છે પછી હુ ભિન્ન છુ અને આત્મા ભિન્ન છે કિંવા અમે ઉભય એકજ છીએ, એવો વાદવિવાદ અવશિષ્ટ રહેતોજ નથી આકાશ આકાશમા મળે છે એ સત્યનો જે અનુભવ હોય તેનેજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે માટે ત્યની વાતો શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત કરી શકાતી નથી હે અર્જુન ! વાસ્તવિક કહીએ તો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાનો ગર્વ ધરનારી જે વાણી તેને તો એનો પત્તો સુદ્ધા લાગતો નથી. ભૃકુટિના અંતરમા મકારને પણ પ્રવેશ થતો નથી, તેમ એવા પ્રાણવાયુને પણ આકાશમા જતા સંકટ પડે છે તે વાયુ ત્યાં ગયા પછી તદાકાર થાય છે, ત્યારે તેના મહિમા વર્ણવવાને

શબ્દોનો ભંડાર પણ ખરી જાય છે આ વખતે આ શિતત્વ પણ સંકોચ પામે છે જો અત્યન્ત સ્થિતિના ઉંડાણમાં મહદાકાશનો પણ પત્તો લાગતો નથી ત્યા શબ્દોની વિચારણાની શી વાત ? એ બ્રહ્મ અક્ષરની મર્યાદામા આવી શકે કિવા શ્રવણ કક્ષામા મૂકી શકાય એમ નથી, એ વાત તું તણું વાર સુધ જાણજે જે વખતે એનો અનુભવ મળે છે તે વખતે અનુભવ લેનાર તેમા તદ્રૂપ થઈ જાય છે પછી ત્યાની સ્થિતિ જાણવાનું નથી એમ આપોઆપજ અટકી પડે છે માટે હે ધનુર્ધર ! એ વિષે ગમે તેટલું બોલીએ તે સર્વ વ્યર્થ છે આ પ્રમાણે સર્વ કથન આપોઆપ બંધ પડે છે, સર્વ સંકલ્પો શમી જાય છે અને તેથી ત્યા વિચારની પણ દાળ લાગતી નથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપ કેવું છે ? તે સહજ સ્થિતિનુ ઓઢણ અને સમાધિ અવસ્થાનુ તારુણ્ય છે તેને આદિ નથી અને તેનુ માપ કરી શકાતુ નથી તે વિશ્વનો આધાર અને યોગ રૂપ વૃક્ષનુ ફળ છે, અને આનંદનુ તો કેવળ જીવન છે ત્યા આકારની સીમા આવી જાય છે, અર્થાત્ તે મોક્ષની કેવળ સ્થિતિ હોવાથી તે સ્થળે આદિ અને અંતનો લય થઈ જાય છે તે [illegible] પંચમહાભૂતોનુ મૂળ કારણ અને મહા તેજોનુ તેજ છે હે પાર્થ ! તેજ બ્રહ્મ મારૂ મૂળ સ્વરૂપ છે અધર્મરૂપી નાસ્તિકોએ જ્યારે અત્યાચાર કર્યો ત્યારે તેજ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ આ સ્વરૂપમાથી આવિર્ભાવ પામી હે અર્જુન ! આવું એ મહાસુખ અવર્ણનીય છે, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ થાય ત્યા સુધી જે પુરુષો અત્યન્ત પ્રયત્નો કરે છે, તે પુરુષોજ તે સુખને પામે છે

મેં જે અષ્ટાંગ યોગના સાધનો બતાવ્યા તે જેઓ સ્વીકાર્ય કરે છે, તેઓ પણ મારીજ યોગ્યતાએ પહોંચે છે અને યોગીઓના શરીર તેમની દેહાકૃતિ રૂપી પાત્રમા જાણે પરબ્રહ્મ ભરી ન ભરી કાઢયો હોય તેવા સતેજ લાગે છે જ્યારે અંતરમાં આ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સર્વ વિશ્વનો અન્ત [illegible] જાય છે આ વચન સાંભળી અર્જુન બોલ્યો—હે પ્રભો ! આપે જે માર્ગ બતાવ્યો તેનો દૃઢ અભ્યાસ [illegible] ના કરનારા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને પામે [illegible] હે દેવ ! આપે કહેલી વાત સાંભળતાજ ચિત્તમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી તેનો અનુભવ લેનાર તદ્રૂપતા શા માટે પ્રાપ્ત ન થાય ? પરંતુ મારી યોગ્યતા જેટલી છે તેને જ્યાં આપ જ જાણો છો તે પ્રમાણે હું કરી શકીશ નહિ માટે મારી યોગ્યતા પ્રમાણે મારાથી ? સર્વ બની આવે તે સંબંધે હું આપને પૂછું છું મહારાજ ! આપે જ

યોગસાધન બતાવ્યા તે મેં સાંભળ્યા, પરંતુ ગમે તે માણસ એનો અભ્યાસ કરે તો તેને એ યોગની પ્રાપ્તિ થશે ? કિંવા યોગ્યતા વિના એ પ્રાપ્તજ થઈ શકે નહિ એમ છે ? શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા –" હે અર્જુન ! આવા પ્રશ્નો તું શા માટે પૂછે છે ? આ યોગાભ્યાસ તો ખરેખર મોક્ષદાતાજ છે પરંતુ કોઈ સાધારણ પણ શું અધિકારની યોગ્યતા વિના પ્રાપ્ત થશે કે ? પરંતુ જેને યોગ્યતા કહેવામાં આવે છે તે પ્રાપ્તિની પૂર્વે સમજી શકાતી નથી. અધિકારી થયા પછી કાર્ય આરંભવામાં આવે તોજ તે સિદ્ધ થાય છે પરંતુ આ માર્ગે તેની કંઈ અડચણ નથી વળી યોગ્યતાની મર્યાદા આજ હોય છે કે ? જે થોડીથી વિરક્તિ કે યમાદિનું ધારણ કરી દેહના ધર્મનું વ્યવસ્થિત નિયમન કરશે તે શું અધિકારી નહિ થશે કે ? આ યુક્તિથી તો એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે એટલી યોગ્યતા તો આવશ્યક છેજ " શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે અર્જુનનું તે સમયનું સંકટ દૂર કર્યું પછી તે બોલ્યા –" હે પાર્થ ! આ યોગપ્રાપ્તિની આવી વ્યવસ્થા છે, પરંતુ અવ્યવસ્થિત મનુષ્યને કદિ પણ તેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. (૪૪)

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नत ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! અતિશય ખાનાર યોગસાધન કરી શકે નહિ અને બિલકુલ ન ખાનારથી પણ થઈ શકે નહિ, તેજ પ્રમાણે અતિ નિદ્રા લેનાર અને સદૈવ જાગૃત રહેનારથી પણ યોગ સાધન થઈ શકે નહિ. (૧૬)

ટીકા —જે ક્ષુધા કિંવા નિદ્રાને સર્વથૈવ આધીન થયેલો છે, તેને આ યોગનો અધિકારી કહી શકાતો નથી અથવા દુરાગ્રહના આવેશમાં જે ક્ષુધા અને તૃષાનો નિરોધ કરીને અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં ખાય છે અને લેશ પણ નિદ્રા ન લેતાં અત્યંત અભિમાન ધારણ કરે છે તેનું શરીર સુદ્ધાં તેને સ્વાધીન રહેતું નથી તો પછી તેનાથી યોગ તે શી રીતેજ સાધી શકાય ? માટે ભોજનનું અતિ સેવન કરવાની ક્રિયા સર્વદા તેનો ત્યાગ કરવાની પણ ઈચ્છા રાખવી નહિ, અર્થાત્ સર્વ મર્યાદા નિયમિત રાખવી. (૪૮)

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

જાણુ અને તેના ચિત્તને વાયુ વિનાના સ્થાનમા રહેલા દીપકની ઉપમા લાગુ પડે છે હવે તારા મનનો ભાવ જાણી હુ તને જે વાત કહુ છુ તે લક્ષપૂર્વક સાભળ. તુ યોગની ઈચ્છા રાખે છે પરતુ અભ્યાસ પ્રતિ તારુ લક્ષ નથી. તો તે અભ્યાસ કઠિન હોવાની ભીતિ લાગે છે કે કેમ ? હે પાર્થ ! એવી ભીતિ રાખવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે આ દુષ્ટ ઇંદ્રિયો તે અભ્યાસ સબધે ખોટોજ ડોળ બતાવી ભીતિ ઉત્પન્ન કરે છે ! જે ઔષધ જીવનને આગળ લબાવે છે તે ઔષધને જુદા જીભ્હા શત્રુ સમજતી નથી કે ? તેજ પ્રમાણે કલ્યાણને માટે જે હિત, તે સદૈવ ઇંદ્રિયોને અનિષ્ટકારક લાગે છે બાકી આ યોગ સાધન જેવુ અન્ય કોઈ સહેલુ અને તાદૃ સાધન આ જગતમા છેજ ક્યા ? (૧૩)

यत्रोपरमते चित्त निरुद्ध योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मान पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥
सुखमात्यंतिक यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवाय स्थितश्चलति तत्त्वत ॥२१॥

શ્લોકાર્થ —યોગાભ્યાસથી સયમિત થયેલુ ચિત્ત જ્યારે કર્મથી નિવૃત્ત થાય છે અને જ્યારે તે પોતાના આત્મામા પોતાના સ્વરૂપને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે (૨૦) તથા જ્યારે તે અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય એવુ તથા ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ ન કરી શકાય એવુ અપાર સુખ અનુભવે છે, ત્યારે તે સ્થિર થયેલો યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપમાથી ચ્યુતજ થતો નથી. (૨૧)

ટીકા —માટે આનન્દના બળથી જે ખરો અભ્યાસ કરવાનુ મે જણાવ્યુ તે દ્વારાજ આ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ થઈ શકે. આ યોગવાય નથી જ્યારે ઇંદ્રિયોનો સયમ થઈ જાય છે ત્યારે આપોઆપજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ લાભ થઈ શકે છે સદૈવ ગાન પ્રવૃત્તિની ડોળધામ બહાર તરફજ હોય છે તે જ્યારે બધ પડે છે અને ચિત્તને આત્મદર્શન થાય છે ત્યારે તેને "આત્મતત્ત્વ હુ જ છુ" એવી પ્રતીતિ થાય છે આ પ્રતીતિ થતાની સાથેજ તે સુખસિહાસનપર આરૂઢ થાય છે અને પછી આત્માનન્દમાજ લય પામે છે એના કરતા અધિક કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ અને જેને ઇંદ્રિયો કદિ જાણી શકતીજ નથી એવુ જે આત્મસ્વરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મ સ્વરૂપ તે પોતેજ બની રહે છે (૧૮)

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] આધિક લાભ તેને અન્ય કોઈ લાગ [illegible] સ્થાન પ્રાપ્ત થતા દુઃખના ડુંગરો તેનાપર [illegible] નથી (૨૨)

ટીકા [illegible] શકી મેરૂ પર્વત [illegible] તેના ચિત્તને ક્ષોભ થતો [illegible] કરી નાખવામાં આવે અથવા [illegible] મહાસુખમાં નિમગ્ન થયેલું તેનું [illegible] નિમગ્ન થવા પછી તેને [illegible] અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થવાથી [illegible] (૨૨)

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा॥२३॥

શ્લોકાર્થ [illegible] થતો નથી તેને [illegible] નિશ્ચયથી સાધ્ય [illegible]

ટીકા [illegible] બ્રહ્મસુખની સિદ્ધતાથી [illegible] સુખ [illegible] છે, સતિ [illegible] જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, એવું [illegible] લાગે છે, અને [illegible]

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

શ્લોકાર્થ [illegible] (૨૪)

ટીકા [illegible]

વર્તતા નથી એટલે તેનું હૃદય ફાટી જાય છે અને તે પ્રાણ છોડે છે ! આ રીતે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતા સંકલ્પની વાતો સમાપ્ત થાય છે અને ધૈર્યના મંદિરમાં બુદ્ધિ સુખપૂર્વક વાત કરે છે (૭૭)

शनै शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसस्थ मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥२५
यतो यतो निश्चरति मनश्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वश नयेत् ॥२६॥

શ્લોકાર્થ —ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિથી ધીમે ધીમે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું આ પ્રમાણે મન સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત કરી કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ (૨૫) આ અસ્થિર અને ચંચળ મન જે જે સ્થળે જાય ત્યાંથી તેને નિગ્રહદ્વારા પાછું લાવી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કરવું (૨૬)

ટીકા —બુદ્ધિને ધૈર્યનો આશ્રય મળ્યો એટલે તે મનને ધીમે ધીમે બ્રહ્માનુભવની વાટે લાવી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં તેની સ્થાપના કરે છે આ માર્ગદ્વારા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે વળી જો આ માર્ગ ગમ્ય ન થઈ શકે તેમ હોય તો એથી સુલભ એક બીજો માર્ગ સાંભળ સાથી પ્રથમ એક નિયમ ચોક્કસ રાખવો કે કરેલો નિશ્ચય કદિ પણ ફેરવવો નહિ આવા નિશ્ચયથી જ્યારે ચિત્ત સ્થિર થાય ત્યારે તેને ખુશીથી સ્વતંત્ર વર્તન કરવા દેવું આવી રીતે સ્વતંત્ર થયા પછી તે જ્યાં જ્યાં જાય, ત્યાં ત્યાંથી નિરંતર તેને પાછું લાવી રાખીયે અને એ રીતે તેને સ્થિરતાને અભ્યાસ થઈ જશે. (૮૨)

प्रशांतमनस ह्येन योगिन सुखमुत्तमम् ।
उपैति शांतरजस ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થ —જે યોગીનું ચિત્ત સંતોષ પામ્યું છે, જેનો રજો ગુણ નષ્ટ થયો છે તથા જે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ નિષ્પાપ થયો છે તેને બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે (૨૭)

ટીકા —એ પ્રમાણે એવા અનુભવ પછી એક પ્રકાર અને ચિત્ત તે સ્થિર સ્થાને પ્રાપ્ત થાય તે સહજ આત્મસ્વરૂપની નિકટ આવશે અને તે આત્મસ્વરૂપને જોઈ તેમાં લય થઈ જશે અને દ્વૈત પછી અદ્વૈત થશે અને ત્રૈલોક્યમાં પ્રકાશિત થશે આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલ વાદળાં જ્યારે નષ્ટ થાય છે ત્યારે જેમ તે શુદ્ધ

આકાશજ દેખાય છે તેજ પ્રમાણે ચિત્ત જ્યારે બ્રહ્મમા લય પામે છે ત્યારે ત્રૈલોક્ય સહજ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે (૮)

युञ्जन्नेव सदात्मान योगी विगतकल्मष ।
सुखेन ब्रह्मसस्पर्शमत्यत सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થ —આ પ્રમાણે નિરતર આત્મયોગ કરનાર પાપરહિત યોગી, જેમા બ્રહ્મનો અનુભવ અતર્ભૂત છે એવુ અત્યત સુખ અનાયાસે મેળવે છે (૨૮)

ટીકા —મનમાના સકલ્પ વિકલ્પો છોડી જેઓ આ સુલભ યોગસ્થિતિનો પુષ્કળ અનુભવ લઇ સુખી થયા છે, તેઓ તે સુખના સસર્ગથી પરબ્રહ્મપદે પહોચી ગયા છે મીઠુ જેમ પાણીમા ભળી ગયા પછી તે પાણીને છોડી શકતુ નથી, તે પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મનુ ઐક્ય થયા પછી તે પૃથક્ થઇ શકતા નથી પછી જીવને બ્રહ્માનદના મદિરમા મહા સુખની દિવાળીનો અનુભવ વારવાર મળ્યા કરે છે આ પ્રમાણે યોગી પોતાનાજ પગ પોતાની પીઠપર નાખીને ચાલે છે જો આવો કઠિન યોગપ્રયોગ તારાથી સાધ્ય ન થઈ શકે એમ હોય તો તને એક બીજો ઉપાય બતાવુ છુ (૯૦)

सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥ २९ ॥
यो मा पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याह न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

શ્લોકાર્થ —જેની સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ છે એવો યોગયુક્ત પુરૂષ સર્વ ભૂતોમા પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મામા સર્વ ભૂતોને જુએ છે (૨૯) જે સર્વ ભૂતોમા મને જુએ છે અને મારામા સર્વ ભૂતોને જુએ છે, તેની દૃષ્ટિથી હુ દૂર થતો નથી અને મારી દૃષ્ટિથી તે દૂર થતો નથી (કારણ કે ઉભય એક સ્વરૂપ છીએ) (૩૦)

ટીકા —હું સર્વેના દેહમા છુ અને સર્વે દેહો મારામા છે એ વિષે તો વાદજ નથી આ રીતે જગત અને ઈશ્વર ઓતપ્રોત છે, પરતુ સાધકની બુદ્ધિએ આ તત્ત્વને ગ્રહણ કરવું જોઇએ છે અર્જુન! જે એકત્વ ભાવથી સર્વ ભૂતોમા હું વ્યાપક છુ એમ માનીને મને ભજે છે, વ્યક્તિઓના અનેકત્વને લીધે જેના અતકરણમા અનેકત્વ

ઉત્પન્ન થતું નથી અને જે સર્વ સ્થળે કેવળ હુંજ વ્યાપક છું એમ માને છે, તે અને હું એકજ છીએ એમ કહેવું વ્યર્થ છે કારણ કે હે ધનંજય ! એમ ન કહેવામાં આવે તોપણ તેનું અને મારૂં સ્વરૂપ એકજ છે જે પ્રમાણે દીપક અને પ્રકાશ એમાં એકત્વ હોય છે, તે પ્રમાણે તે મારામાં છે અને હું તેનામાં છું જે પ્રમાણે રસનું અસ્તિત્વ પાણીના યોગે અને અવકાશ (પોલાણ) નું અસ્તિત્વ આકાશના યોગે હોય છે તે પ્રમાણે તે યોગી મારાજ સ્વરૂપથી સ્વરૂપવાન દેખાય છે (૯૭)

सर्वभूतस्थित यो मा भजत्येकत्वमास्थित ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

શ્લોકાર્થ —જે યોગી એક નિષ્ઠાથી સર્વ ભૂતોમાં રહેલો જે હું તેને ભજે છે, તે સર્વ પ્રકારે વર્તતો હોવા છતાં પણ મારા સ્વરૂપમાં જ સ્થિત હોય છે (૩૧)

ટીકા —હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે વસ્ત્રમાં તંતુ મળી ગયેલા હોય છે, તે પ્રમાણે જે ઐક્યદ્રષ્ટિથી સર્વ સ્થળે મારી વ્યાપ્તિ જુએ છે, કિંવા અલંકારો અનેક હોય છે પરંતુ તે સર્વે એકજ સુવર્ણમાંથી બનેલા હોય છે એવી દ્રષ્ટિથી જેણે એક્યરૂપી અડગ પર્વતને જુએ છે, જેણે એવા અદ્વૈતપ્રકાશથી અજ્ઞાનરાત્રિને પ્રકાશમય બનાવી દીધી છે, (૪૦૦) તે પંચ ભૂતાત્મક શરીરમાં રહેવા છતાં પણ તેને સ્વસ્વરૂપમાં ભળી જતાં હેય પણ પ્રતિબંધ નડતો નથી તેને સ્વાનુભવથી મારૂં વ્યાપકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, માટે તેને કોઇ વ્યાપક ન કહે તોપણ તે વ્યાપકજ છે તેણે જો કે શરીર ધારણ કર્યું હોય છે, તોપણ શરીર સાથે તેને લેશ પણ સંબંધ હોતો નથી. આ વાત શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી, માટે તેનું વર્ણન શી રીતે કરૂં ? (૩)

आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन ।
सुख वा यदि वा दु ख स योगी परमो मत ॥३२॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાની પેઠેજ સર્વને પણ સુખ અને દુ ખ થાય છે એવી સમદ્રષ્ટિથી સર્વને જુએ છે તે મને પરમ માન્ય છે (૩૨)

ટીકા —જે જગતને પોતાના સમાનજ માને છે જે સ્વાનુભવ દ્વારા ત્રૈલોક્ય હુંજ એમ જાણે છે, તેને શરીર હોય છે એ વાત ખરી

[illegible] એમ લોકો સુદ્ધાં કહે છે, પરંતુ માર [illegible] માટે હે અર્જુન ! જેના યોગથી પોતાના [illegible] તથા પોતેજ વિશ્વરૂપ બની [illegible] માટેજ મે તને [illegible] કોઈ ભેદ [illegible]

अर्जुन उवाच। योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

[illegible] આ સમબુદ્ધિયોગ કહ્યો તે [illegible] એમ મન [illegible] પ્રતિજ્ઞા [illegible] નિગ્રહ [illegible] વાયુને [illegible]

[illegible] મનના [illegible] છે [illegible] મન [illegible] પડે છે [illegible] મન બુદ્ધિને [illegible] કરે છે [illegible] નિગ્રહ કરવા [illegible] પોતાનો સ્વભાવ છોડે [illegible] સ્થિર [illegible] આપણને [illegible] નિગ્રહ થવું દુર્ઘટ છે (૩૪)

श्रीभगवानुवाच। असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।

अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન કહે છે—હે મહાબાહો! મન ચંચળ હોવાથી તેનો નિગ્રહ કરવો એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે એ વાત હું નિસંશય માનું છું પરંતુ હે અર્જુન! વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના યોગે તે પણ સ્વાધીન થઈ શકે છે (૩૫)

ટીકા—ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા—તેં જે કહ્યું તે સત્યજ છે મનનો સ્વભાવ ચંચળ છે પરંતુ તેને વૈરાગ્યને આધારે અભ્યાસના માર્ગે લગાવવામાં આવે, તો તે કાળે કરીને અવશ્ય સ્થિર થશે કારણ કે આ મન એક ઉત્તમ સદ્ગુણ એ ધરાવે છે કે, જેની એને ચટક લાગે છે તેમજ નિરંતર રહેવાને ઇચ્છે છે માટે વિનોદને ખાતર પણ તેને આત્મસુખ પ્રતિ વાળવું જોઇએ. (૨૦)

असयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मति ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

શ્લોકાર્થ—જે મનોનિગ્રહ કરવાનો અભ્યાસ કરતો નથી તેને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી જે અંતઃકરણને વશ કરી મનોનિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેનેજ પ્રયત્નવડે તે પ્રાપ્ત થાય છે એવો મારો મત છે (૩૬)

ટીકા—જનામાં વૈરાગ્ય નથી અને જે અભ્યાસ પણ કરતો નથી તેનું મન કદિ પણ વશ થઈ શકનાર નથી. વળી જે યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ વિગેરેનો અભ્યાસ કરતા નથી, જેને વૈરાગ્યનું સ્મરણ પણ થતું નથી અને જે કેવળ વિષયરૂપી જળમાં મત્સ્યની પેઠે ડુબી રહ્યા છે, અને આવી રીતે વિષયલંપટ થયેલા મનને યુક્તિની ચીમટીજ કદિ લગાવતા નથી, તેનું મન નિશ્ચિત શી રીતે થશે વારૂ? માટે મનો નિગ્રહ કરવાના જે ઉપાય છે તેનો તુ આરંભ કર પછી જોઇએ તો વારૂ તે કેમ વશ નથી થતું? શું યોગસાધનો સર્વે ખોટા છે? પરંતુ આપણે તેનો અભ્યાસજ કરતા નથી એમ કહે. જો યોગસાધનનું બળ હોય તો મનના ચાંચલ્યની વિસાત શું? શું યોગબળથી મહત્તત્ત્વાદિક સ્વાધીન નથી થતા? આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યો—હે દેવ! આપ જે કહો છો તે સત્ય છે ખરેખર યોગબળની સમક્ષ મનના ચાંચલ્યનું બળ ટકી શકનાર નથી. પરંતુ એ યોગ કેવો છે? તથા તેને કેવી રીતે જાણવો? એ વાત મને વિદિત નહોતી તેથી કરીને આટલા દિવસ મન

એ નિગ્રહ ન કરી શકાય એવું છે એમ હું કહેતો હતો હે પુરુષોત્તમ! આપના પ્રસાદથી મારા આખા જન્મમાં આજેજ મને એ વાતનો પરિચય થયો (૩૬)

अर्जुन उवाच। अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન બોલ્યો -હે કૃષ્ણ! જે સાધક શ્રદ્ધાવાન છતાં નિગ્રહ યત્ન કરતો નથી, તેનું મન યોગમાંથી ચ્યુત થતાં યોગસિદ્ધિને ન પામતાં કઈ ગતિને પામે છે? (૩૭) હે કૃષ્ણ! બ્રહ્મમાર્ગમાં સ્થિર ન થતાં મોહવશ થયેલો યોગી કર્મમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એ ઉભયથી ભ્રષ્ટ થઈ છૂટા પડેલા વાદળાંની પેઠે નાશ પામતો નથી? (૩૮) હે કૃષ્ણ! મારા આ સંશયનું નિઃશેષ છેદન કરવાને આપ સમર્થ છો. આપ વિના બીજો કોઈ આ સંશયનું છેદન કરવાને સમર્થ નથી. (૩૯)

ટીકા —પણ હે સ્વામી! [illegible] એક મારા સંશય [illegible] છે એ સંશયની નિવૃત્તિ કરવાને આપના વિના અન્ય કોઈ સમર્થ નથી માટે હે [illegible]! જે [illegible] મનુષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે અતિ [illegible] શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવા લાગે, અને ઇંદ્રિય[illegible] સમયમાંથી બીજી [illegible] જવાને માટે [illegible] પણ પ્રાપ્ત ન થાય અને પાછા પણ ફરી ન શકાય એવી સ્થિતિમાં [illegible] આયુષ્ય [illegible] મધ્યમાર્ગમાં અસ્ત થાય તો તેની શી વલે થાય? [illegible] પણ નથી અને [illegible] પણ રહ્યું નથી, તેમ તે ઉભય તરફથી વંચિત [illegible] નહિ, પરંતુ શ્રદ્ધાના [illegible] ઉભય તરફથી [illegible] વંચિત રહે [illegible] (૩૯)

भगवानुवाच । पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥४०॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા—હે પાર્થ ! આવો યોગભ્રષ્ટ પુરૂષ આ લોક અને પરલોકથી વંચિત રહેતો નથી બાપુ ! સત્કૃત્યો કરનાર પુરૂષ કદિ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી (૪૦)

ટીકા —ત્યાર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—હે પાર્થ ! જેને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઈચ્છા છે, તેની અન્ય ગતિ છે જ નહિ માત્ર તેને મધ્યમા વિશ્રાંતિ લેવી પડે છે એજ ! પરંતુ તે વિશ્રાંતિમા તેને જે સુખ મળે છે તે દેવને જુદા મળતુ નથી. જો તે અભ્યાસના કદમ ત્વરાથી મૂકે અર્થાત્ ત્વરાથી અભ્યાસ કરે, તો દિવસ (આયુષ્ય) નો અસ્ત થયા પૂર્વે પણ મોક્ષ રૂપી ગામમા પહોચેજ પરતુ જો તેનો વેગ ન હોય તો તેને વિસામો પણ લેવોજ પડે છે પરતુ ભવિષ્યમા મોક્ષ પ્રાપ્તિ તો તેને માટે નક્કી છે (૪૦)

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वती समा. ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

શ્લોકાર્થ —યોગભ્રષ્ટ પુરૂષ મહત્પુણ્યદ્વારા પ્રાપ્ત થનાર જે ઇંદ્રાદિક લોક ત્યા જઈ તથા ત્યા અનેક વર્ષો સુધી રહી, પછી (મૃત્યુ લોકમા) પવિત્ર તથા શ્રીમંત પુરૂષના કુળમા જન્મ પામે છે (૪૧)

ટીકા —અરે આ કૌતુક તો જો ! જે લોકની પ્રાપ્તિ કરવાને તો યજ્ઞ કરનાર ઈંદ્રને પણ આયાસ કરવા પડે છે, તે લોક આ મોક્ષેચ્છુ પુરૂષને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે પછી ત્યાના સકળ અને અપ્રતિમ ભોગ ભોગવતા તેને કટાળો આવે છે તે દિવ્ય ભોગમા પણ પછી ત્યા તેને સુખ થતુ નથી અને તે નિરંતર પ્રભુને બે હાથ જોડી એવો પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે, હે ભગવન્ ! આ ભોગોનુ વિઘ્ન મારા માર્ગમા ક્યાથી આવ્યુ ? પછી તે પુન મૃત્યુલોકમા જન્મ પામે છે, પરતુ તે એવાજ કુળમા જન્મ પામે છે કે જે સર્વ ધર્મોનુ પિયર હોય. અહીંઆ તેના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના પૂર્વ જન્મના બીજને અંકુર ફુટે છે જે કુળ નીતિ માર્ગે ચાલનાર હોય, સત્ય અને સુમધુર ભાષણ કરનાર અને શાસ્ત્રોક્ત રીતે વર્તનાર હોય, જે કુળમા નિત્ય વેદની ધૂની ચાલી રહી હોય અને સ્વધર્માચરણ જે કુળનો વ્યવસાય તથા સારાસાર વિચાર જેનો મંત્રી હોય, જે કુળની

શ્લોકાર્થ —ઉત્તમ કુળમા જન્મ પામ્યા પછી તે પરતંત્ર હોય તોપણ પૂર્વાભ્યાસના બળે યોગ તરફ વળે છે, અને તે યોગનો માત્ર જિજ્ઞાસુ હોય તો પણ તેને વેદાચરણના ફળ કરતા વિશેષ ફળ મળે છે (૪૪)

ટીકા —વળી પૂર્વ જન્મમા આયુષ્યના અંતકાળે જે સદ્બુદ્ધિ તેનામા હતી તે તેને આ જન્મમા પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે એક તો પુરૂષ ભાગ્યવાન હોય અને વળી પગપાળો હોય, તેમા વળી તેની આંખમા અંજન કરવામા આવે એટલે તેને જે પ્રમાણે પૃથ્વીમા રહેલુ દ્રવ્ય સહજ જડી આવે છે, તે પ્રમાણે તે યોગભ્રષ્ટ પુરૂષની બુદ્ધિ ગુરૂમુખ સિવાય ન સમજી શકાય એવા વિષયોમા સહજ પ્રવેશ કરી શકે છે તેની ઇંદ્રિયો આપોઆપજ તેના મનને સ્વાધીન બની જાય છે મનનું પ્રાણવાયુની સાથે ઐક્ય થાય છે અને પ્રાણવાયુ ચિદાકાશમા મળે છે અન્ય વાતનું તો ગમે તેમ પરંતુ યોગાભ્યાસ તો તેને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાધિ તો તેનું ઘર પૂછતી આવે છે તેને જોતા એવોજ ભાસ થાય છે કે જાણે યોગાભ્યાસરૂપ કિંવા વૈરાગ્યરૂપી સિદ્ધિનો મૂર્તિમંત અનુભવજ પ્રકટ થયો છે કે શું ! કિંવા સંસારમાપક યંત્ર અથવા અગાધ યોગસાહિત્યનો ભંડારજ પ્રકટ થયો છે કે શુ એવો ભાસ થાય છે જાણે સંતોષે ચંદનનું રૂપ ધારણ કર્યું હોય તેમ સાધનદશાના યોગથી તે એટલો તો યોગૈશ્વર્યયુક્ત થયેલો હોય છે કે સંતોષની મૂર્તિ કિંવા સિદ્ધિના ભંડારમાથી કાઢેલી દિવ્ય પ્રતિમા જેવો તે લાગે છે (૬૪)

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

શ્લોકાર્થ —પરંતુ નિયમપૂર્વક પ્રયત્ન કરનાર સર્વ પ્રકારના પાપોમાથી મુક્ત થયેલો અને અનેક જન્મોથી એજ પ્રયત્ન કરતો આવેલો યોગી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે (૪૫)

ટીકા —કાળક્રમે કોટયવધિ વર્ષો થયા બાદ જન્મોના પ્રતિબંધ દૂર કરી તે આત્મસિદ્ધિના કિનારાપર આવી પહોંચેલો હોય છે એટલે તેને તર્ક વાદનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પછી તે સહજ વિચાર ના સિંહાસનપર આરૂઢ થાય છે તે પછી વિચાર કરવામા પ્રવર્ત્ત એવો જે વિવેક તે પણ પાછળ રહી જાય છે, અને તેનો વિચાર પણ આગળ અટકેલ છે એમ જે કહ તે તો તે પોતેજ

બની જાય છે આ વખતે મનના વાદળા દૂર થાય છે, તથા ૐકારના અર્ધ બિંદુમાં પ્રાણ વિલુપ્ત થાય છે આવી રીતે તેને વર્ણવી ન શકાય તેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વાણી-વ્યાપાર તો બંધ જ થઇ જાય છે સર્વ પ્રકારની ગતિને ગતિ આપનાર જે નિરાકાર પરબ્રહ્મ તેનીજ મૂર્તિ તે બની રહે છે તેણે પાછળના જન્મોમાં અંતઃકરણરૂપી જગ માના વાસનારૂપી વિક્ષેપનું અને પાપરૂપી મળનું નિવારણ કરી નાખ્યું હોય છે, તેથી તે તેજ તેની લયઘટિકા ડૂબી જાય છે અને તે પતાની સાથે તેના શુભ લગ્ન થઇ તે અભેદને પ્રાપ્ત થાય છે વાદળા નષ્ટ થયા એટલે તેઓ જે પ્રમાણે આકાશ રૂપ બની રહે છે, તે પ્રમાણે (વિક્ષેપો દૂર થયા એટલે) જેમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જેમાં તે પુન લય પામે છે, તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તે શરીરમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે (૭૩)

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

શ્લોકાર્થ —તપસ્વી, જ્ઞાની તથા કર્મ કરનાર કરતા યોગી અધિક શ્રેષ્ઠ છે, માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા (૪).

ટીકા —જે લાભની આશાથી કર્મનિષ્ઠ પુરુષ પોતાના બાહુબળના ભરોસાપર કર્મમાર્ગના પ્રવાહમાં ભુસ્કો મારે છે, કિંવા જે એક વસ્તુને માટે જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનરૂપી કવચ ધારણ કરી સમરાંગણમાં આવી પ્રપંચરૂપી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરે છે, અથવા જેની પ્રાપ્તિને અર્થે તપસ્વી નિર્જન અને વિકટ પર્વતના બિહામણા માર્ગોમાં પ્રવાસ કરે છે, જે ભક્તોના ભજનનું અધિષ્ઠાન છે અને જે સર્વ પ્રકારે સર્વને પૂજ્ય છે, અને જે સાધકોનું સિદ્ધ તત્વ છે એવું જે કૈવલ્ય પદ તે તે પોતેજ બની જાય છે માટેજ તે કર્મનિષ્ઠોને વંદ્ય, જ્ઞાનીઓને વિચારણીય અને તપસ્વીઓનો ગુરૂ જીવ અને પરમાત્મા એ ઉભયના સંગમ સ્થળે તેના મનનું ઐક્ય થયેલું હોવાથી, તે દેહધારી હોવા છતા પણ આવી યોગ્યતા પામે છે માટે હે અર્જુન ! આજ કારણથી ' તું યોગી થા ' એમ હું તને નિત્ય કહું છું (૮૧)

योगिनामपि सर्वेषा मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मा स मे युक्ततमो मत ॥४७॥

શ્લોકાર્થ —સર્વ યોગીઓમાંથી પણ મારી સાથે જે શ્રદ્ધ

પૂર્વક ઐક્ય પામી મને ભજે છે, તે મને પરમ માન્ય છે (૪૭)

ટીકા —અરે ! યોગી એટલે દેવનો દેવ મારા સર્વ સુખનો સાગર અને મારો પ્રાણ છે એમ સમજ તે ભક્ત, ભક્તિ અને ભગવાન એ ભક્તિની ત્રિપુટી તેનેજ સમજે છે હે સુભદ્રાપતે ! પછી તેની અને મારી પ્રીતિ વર્ણવી શકાય એમ નથી એમજ સમજ કે તે એટલે પ્રત્યક્ષ હુંજ છુ આવી રીતના પ્રેમના ઐક્યની તુલનાને માટે ઉપમા લેઇએ તો હુ દેહ અને તે આત્મા આ સિવાય બીજી ઉપમા ઘટી શકે એમ નથી સંજય કહે છે—હે રાજા ! ભક્તરૂપી ચકોરનો ચંદ્ર કિંવા સર્વ ત્રિભુવનના પતિ અને ગુણના સાગર જે શ્રીકૃષ્ણ તે આ પ્રમાણે બોલ્યા. એટલે પૂર્વથીજ યોગનુ ઐશ્વર્ય સાંભળવાની ઇચ્છા ધરનાર પાર્થની ઇચ્છા બમણી થઈ શ્રી યદુનાથને અર્જુનનો એ મનોભાવ જાણી આનંદ થયો અને તેઓ મનમા કહેવા લાગ્યા કે, ' હુ જે કહુ છુ તેના બરાબર પ્રતિબિંબ અર્જુનના હૃદયરૂપી દર્પણમા પડી રહે છે હવે તેઓ આનંદના આવેશમા આગળ કથા કહેશે. આ કથામા શાંતિરસનુ સ્પષ્ટ દર્શન થશે અને જ્ઞાનરૂપી બીજને અંકુર ફુટશે. જે જ્ઞાનબીજ ઉગવાને માટે સત્વગુણની વૃષ્ટિ થઇ, આધ્યાત્મિક તાપના ઢેફા પીગળી જઈ ચતુર શ્રોતાના ચિત્તરૂપી ક્ષેત્ર તૈયાર થયા તથા ધ્યાન તરફ અવધાનની બાપ્પ આવી છે, આવી સર્વ સામગ્રીને તૈયાર જોઇ, શ્રી નિવૃત્તિનાથને જ્ઞાનરૂપી બીજ વાવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ મહારાજ કહે છે—એ બીજ વાવવાને માટે શ્રી સદ્ગુરૂએ અતિ વિનોદની સાથે ચાડાને ઠેકાણે મારી યોજના કરી અને મારા મસ્તકપર હાથ મૂક્યો અર્થાત્ ચાડામા બીજ નાખ્યા એ માટેજ મારા મુખમાથી જે કાંઇ નીકળે છે તે સંતોના મનને રૂચે છે અસ્તુ ! હવે થોડુંક જે કાંઇ બોલ્યા તે હું આગળ વર્ણવીશ પરંતુ તે બોલ માનસિક શ્રવણેંદ્રિયથી સાંભળજો બુદ્ધિની આંખથી તેમાના તત્વને જોજો અને પછી ચિત્તદ્વારા તે સબંધે ઉહાપોહ કરજો. તેને સહૃદયના ઉત્સાહી હૃદયમા સંચિત કરો એટલે તે સજ્જનોના મનને મુદિત કરશે. આ અક્ષરોવડે નિત્ય આત્મપ્રાપ્તિ થશે, સંકટમાથી મુક્તિ થશે અને જીવને સુખની પ્રાપ્તિ થશે. હવે શ્રી મુકુંદ વિનોદપૂર્વક અર્જુનને જે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન આપશે તે હુ તમને ઓવીરૂપે કહી સંભળાવીશ. (૪૯૭)

अध्याय ७ मो.

भगवानुवाच । मय्यासक्तमना पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થ - શ્રી ભગવાન કહે છે—હે અર્જુન ! મારામાં મનને આસક્ત કરી અને કેવળ મારોજ આશ્રય ધરી, યોગાભ્યાસ કરીને નિઃસંશય મારૂં સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણવાનો પ્રકાર કહું છું તે સાંભળ (૧) હું તને તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિત પૂર્ણ રીતે કહું છું આ પ્રકારે જાણ્યા પછી આ લોકમાં અન્ય કાંઇ જાણવાનું રહેતું નથી (૨)

ટીકા—હે શ્રોતાજનો ! પછી શ્રી અનંત પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા—અરે ! તું નિશ્ચયપૂર્વક યોગજ્ઞાનસંપન્ન થયો છે અને હું તને [illegible] પ્રત્યક્ષજ્ઞાનસહિત એવી રીતે બતાવીશ કે તેના યોગથી, જે પ્રમાણે હથેલીમાંના રત્નનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઇ શકે છે તે પ્રમાણે તું મને સંપૂર્ણ રીતે જાણશે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને શું કરવું છે ? એવો સંશય તારા મનમાં હોય તો તો તેનેજ પ્રથમ બરાબર જાણવું જોઇએ. જ્ઞાનનો તે સાક્ષાત્કાર થતાંજ આંખની નજર કુંઠિત થાય છે, અને જેમ નદીના [illegible] તે હાલતી નથી, તેમ બુદ્ધિ [illegible] નથી, વિચારના પગ પાછા પડે છે અને તર્કનો નાદ [illegible] છે, તેનેજ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! [illegible] જ્ઞાનને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, અને એ [illegible] સત્ય માનવો એનું નામજ અજ્ઞાન સમજ હવે એ સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થઇ વિજ્ઞાન સમૂળ બળી [illegible] થશે અને બુદ્ધિ [illegible] જ્ઞાન [illegible] થશે [illegible] વાતથી [illegible] સુધી [illegible] થઇ આવે છે અને [illegible] એવી [illegible] નથી [illegible] (૧)

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

શ્લોકાર્થ —હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈકજ મારી પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને મારે માટે યત્ન કરનારા સિદ્ધોમાંથી પણ એકાદ જ મને સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખે છે (૩)

ટીકા —અરે ! ખરેખર, હજારો મનુષ્યોમાંથી માત્ર એકાદ મનુષ્યનેજ આ જ્ઞાનની ઇચ્છા હોય છે, અને આવી ઇચ્છાવાળા અનેકમાં પણ કોઈકજ મને જાણનારો મળે છે હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે મનુષ્યથી ભરેલા ત્રિભુવનમાં લાખોમાંથી કોઈકજ માણસ સમરાંગણને માટે લાયક હોય છે અને તેવા અનેકોમાં પણ જ્યારે તલવારના ઘાવ શરીરપર પડે છે ત્યારે તો એકાદજ મનુષ્ય નથી ડરીને વિજયશ્રીનો અધિકારી થાય છે તે પ્રમાણે મારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંબંધી આસ્થાના પૂરમાં કોટ્યાવધિ લોકો ઝંપલાવે છે, પણ તું સામે તીર તો એકાદ માણસજ જઈ શકે છે માટે આ સામાન્ય વાત નથી પણ અતિ મહાન છે પરન્તુ તેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે હમણું તો તને વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળ (૧૪)

भूमिरापोऽनलो वायु ख मनो बुद्धिरेव च ।
अहकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થ —પૃથ્વી જળ તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા આઠ ભાગમાં વિભક્ત થયેલી મારી પ્રકૃતિ છે (૪)

ટીકા —હે ધનંજય ! સાંભળ જે પ્રમાણે આપણા અંગનો પડછાયો હોય છે તે પ્રમાણે આ મહદાદિ તત્વો એ કાર્યરૂપે મારી માયા છે એનેજ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને પૃથક્ પૃથક્ આઠ પ્રકાર છે એ આઠ પ્રકારમાંથી ત્રૈલોક્યની ઉત્પત્તિ થાય છે જળ, તેજ, આકાશ, પૃથ્વી વાયુ મન બુદ્ધિ અને અહંકાર એ પ્રકૃતિના આઠ પ્રકાર છે (૧૮)

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूता महाबाहो ययेद धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થ —હે મહાબાહો ! એ તો મારી અપરા અર્થાત્ ગૌણ પ્રકૃતિ છે એનાથી ભિન્ન બીજી જે મારી જીવભૂત પ્રકૃતિ તે એનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજ આ જગતને જીવરૂપી પ્રકૃતિનો આધાર છે (૫)

ટીકા —હે પાર્થ ! આ આઠ ભાગની જે સામ્યસ્થિતિ અર્થાત્

એટીકરણુ તે મારી પરમ પ્રકૃતિ છે તેજ પરમાત્મામા જીવભાવ ઉપજ કરે છે અને તેથીજ તેને "જીવભૂતા" એવી સજ્ઞા મળી છે એ પ્રકૃતિ અચેતનને જીવન અર્પે છે, જ્ઞાનને ચૈતન્ય અર્પે છે અને મનને શોક મોહાદિ અનુભવ કરાવે છે એના સાન્નિધ્યથી બુદ્ધિમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અહકારના મેળ-યથી જગતને ધારણ કરે છે (૨૧)

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अह कृत्स्नस्य जगत॰ प्रभव प्रलयस्तथा ॥६॥

શ્લોકાર્થ —આ ઉભય પ્રકૃતિ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનુ કારણ છે એમ તુ સમજ (માટે) હુ સર્વ વિશ્વનો ઉત્પત્તિકર્તા અને સહારકર્તા છુ (૬)

ટીકા —આ સૂક્ષ્મ (પરા) પ્રકૃતિ જ્યારે સ્વેચ્છાથી સ્થૂલ પ્રકૃતિની સાથે સયુક્ત થાય છે, ત્યારે સૃષ્ટિમા પ્રાણીઓની ટકશાળ શરૂ થાય છે આ ટકશાળમા સ્વય ચાર પ્રકારના સિક્કા (જરાયુજ, અડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ) પડવા માડે છે એમા પચમહાભૂતાની યોગ્યતા તો સમાનજ હોય છે, પરતુ માત્ર જાતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેમા ચારાશી લક્ષ જાતિ હોય છે અને તે જાતિની ઉપજાતિ કેટલી છે તેની તો ગણત્રીજ નથી આવી રીતના અનેક પ્રકારના સિક્કાઓથી નિરાકાર—શૂન્ય-આ વસ્તુનો ગર્ભ ભરાઈ જાય છે આ પ્રમાણે પચમહાભૂતના એક સરખા અનેક સિક્કાઓ બને છે અને તેની વૃદ્ધિનો હિસાબ પ્રકૃતિ (માયા) જ રાખે છે આ સિક્કાપર છાપ મારી તેનો પ્રચાર કરવામા આવે છે અને પછી તેને પાછા પણ ખેચી લેવામા આવે છે આ પ્રમાણે કર્માનુસાર ઘડના ભડના કરવાની માયાની પ્રવૃત્તિ છે હવે એ રૂપકને મકી દઈશુ તુ સ્પષ્ટ સમજી શકે એવી રીતે કહુ તો આ પ્રકૃતિજ પ્રાણીઓના નામરૂપનો વિસ્તાર કરે છે, અને પ્રકૃતિ મારામાજ લય પામતી હોવાથી જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિની સાથે લયનુ કારણ પણ હુજ છુ (૨૮)

मत्त परतर नान्यत्किचिदस्ति धनजय ।
मयि सर्वमिद प्रोत सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

શ્લોકાર્થ —હે ધનજય ! મારા સિવાય બીજુ કારણ અન્ય કોઈ નથી સૂતમા જે પ્રમાણે મણકા વગેરેના હોય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત મારામાજ ઓતપ્રોત ગુથાયેલુ છે (૭)

ટીકા—આ દ્રશ્ય જગત મૃગજળ જેવું છે। મૃગજળનું મૂળ જોવા જઈએ તો તે કેવળ સૂર્યકિરણ નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સૂર્યજ છે તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જે પ્રકૃતિમાંથી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઇ છે, તે પ્રકૃતિ અને સૃષ્ટિ એ ઉભય દેખાય છે તો પણ અનત્યજ છે, એવો નિશ્ચય થતાં તેનું અધિષ્ઠાન તત્ત્વ હુંજ છું એમ સમજાય છે આ પ્રમાણે જે ઉત્પન્ન થાય છે, દેખાય છે અને લય પામે છે તે સર્વ મારામાંજ છે જે પ્રમાણે સૂત્રને આધારે મણકા રહેલા છે તે પ્રમાણે આ વિશ્વ મારે આધારે છે સુવર્ણના મણકા કરીને સુવર્ણના તારમાં જ પરોવ્યા હોય, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ અંતબાહ્ય મારાથીજ વ્યાપ્ત છે (૩૨)

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययो ।
प्रणव सर्ववेदेषु शब्द खे पौरुष नृषु ॥८॥
पुण्यो गंध पृथिव्या च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवन सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

શ્લોકાર્થ—હે કૌંતેય ! જળમાં રસ તે હું છું, સૂર્ય અને ચંદ્રમાં પ્રભા તે હું છું સર્વ વેદોમાં પ્રણવ (ૐકાર) તે હું છું, આકાશમાં શબ્દ અને પુરૂષમાં પરાક્રમ તે હું છું (૮) તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ઉત્તમ ગંધ તે હું છું અગ્નિમાં તેજ તે હું છું સર્વ ભૂતોમાં જીવન તે હું છું અને તપસ્વીઓમાં તપ તે પણ હુંજ છું (૯)

ટીકા—મારે પાણીમાં જ રસ છે કિંવા પવનમાં જ સ્પર્શ છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્રમાં જ પ્રકાશ છે તે હુંજ છું એમ સમજ તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં રહેલો સ્વાભાવિક સુવાસ અને આકાશમાં રહેલો શબ્દ તે હું છું વળી વેદમાં જે પ્રણવ છે તે પણ હુંજ છું મનુષ્યમાં રહેલું મનુષ્યત્વ—અહંભાવનું સત્વ-પૌરુષ તે હું જ છું તેજને અગ્નિ એવું જે ઉપનામ છે તે ક્યાંથી મળ્યું એટલે તેજ સ્વરૂપમાં હુંજ પ્રકાશી રહ્યો છું આ જગતમાં અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ જન્મ લઇને પોતપોતાની જાતિ અનુસાર આહારને આધારે જીવે છે કોઈ પવનનું સેવન કરીને રહે છે કોઈ ઘાસપર ઉપજીવિકા ચલાવે છે કોઈ અન્નાહાર કરીને જીવે છે અને કોઈ માત્ર પાણી પર પોતાનું જીવન નિભાવે છે આ રીતે જગતના જીવમાં તેની પ્રકૃતિ અનુસાર જે પૃથક્ પૃથક્ જીવન દેખાય છે તે સર્વ હુંજ છું (૩૦)

बीज मां सर्वभूताना विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥
बल बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

શ્લોકાર્થ —હે પાર્થ ! સર્વ ભૂતોનુ સનાતન બીજ હુંજ છુ એમ જાણ બુદ્ધિમતોની બુદ્ધિ હુ, તેજસ્વીઓનુ તેજ હુ, (૧૦) અને ઇચ્છા પ્રીતિરહિત બળવાન પુરુષોનુ બળ હુ છુ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! સર્વ ભૂતોમા ધર્માનુકૂળ ન (અન્નપાનાદિની ઇચ્છા) તે પણ હુંજ છુ (૧૧)

ટીકા —અર્જુન ! ઉત્પત્તિકાળે જે આકાશના અકુરથી વિસ્તાર પામે છે અને જે સહારકાળે ૐકારના અક્ષરોને ગળી જાય છે, જ્યા સુધી આ જગતને આકાર છે ત્યા સુધી તે તેના સમાનજ દેખાય છે, પરતુ મહા પ્રલયકાળે તે કોઇ પણ આકાર રહિત હોય છે, એવુ જે આ જગતનુ અનાદિ અને સ્વતસિદ્ધ બીજ તે હુ છુ આ બીજ હુ આજે સર્વથા તારા હાથમા આપુ છુ હે અર્જુન ! એ વિષે સમ્યગજ્ઞાન મેળવીને વિચાર કરશે ત્યારે તેના કેવા ઉત્તમ ફળ છે તે તુ જોશે પ તુ હવે આ અપ્રાસગિક વાત આપણે કોરે મૂકીશુ હુ તને સક્ષેપમાજ કહુ છુ કે તપસ્વીમા જે તપ છે તે મારુજ રૂપ છે બળવાનમા જે બળ છે તે હુજ છુ અને બુદ્ધિમતોમા જે બુદ્ધિ છે તે પણ હુજ છુ જેના આચરણથી ધર્મ અને અર્થ એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એવો પ્રાણી માત્રમા રહેલો કામ તે પણ હુજ છુ, વિકારની વૃદ્ધિ થવાથી ઇદ્રિયો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરવા માડે, તોપણ તે કામ તેને ધર્મવિરુદ્ધ જવા દેતો નથી તે કામ નિષેધનો આડમાર્ગ છોડી વિધિના રાજમાર્ગેજ જાય છે અને વળી તેની સાથે વિવેકરૂપી સળગતી મશાલ પણ હોય છે આવી રીતે આ કામ ચાલે છે અને તેથીજ ધર્માચરણ બની શકીને તે દ્વારા સસારમા રહેનારને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે વેદે જેની સ્તુતિ કરી છે એવા કર્મરૂપી મડપપર મોક્ષ ની કર્મફળસહવર્તમાન કેવાઈ રહે, ત્યા સુધી તે કામ પોતાનુ કાર્ય કર્યો જાય છે યોગીઓના જનક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે – આવા નિયમથી રહેનાર અને પ્રાણી માત્રને બીજભૂત એવો જે કામ તે હુ છુ આ પ્રત્યેક વસ્તુને એકે એક જુદી

પાડીને તે તને ક્યાં સુધી કહું ? સારાંશ કે વસ્તુ માત્ર મારા
માંથીજ વિસ્તાર પામી છે એમ સમજ (૫૦)

ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

શ્લોકાર્થ—જે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ વિકારો છે ત
મારાથીજ ઉત્પન્ન થયા છે એમ તું સમજ પણ તેમનામાંજ હું આવી
રહેલો નથી, તેઓ મારામાં છે (૧૨)

ટીકા—જે સત્વ કિંવા રજ, તમ આદિ વિકારો છે તે સર્વ
મા । સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થએલા સમજ, પરંતુ તેઓ મારામાંથીજ
ઉત્પન્ન થયા છે તોપણ હું તેમનામાં નથી જે પ્રમાણે સ્વપ્નના પાડામ
ગૃતિ હવતી નથી કિંવા જે પ્રમાણે બીજ સ્વથી ભરેલું હોય છે
ને તેમાંથી અંકુર ફુટી અને કાષ્ટની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પછી
કાષ્ટમાં બી રહેતું નથી તેજ પ્રમાણે સત્વાદિ સર્વ વિકારો મા ।
થીજ ઉત્પન્ન થએલા છે તોપણ તેમાં હું નથી. ખરેખર આકાશમાં
વાદળાની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં શુદ્ધ આકાશ હોતું નથી કિંવા
ળામાં પડી હોય છે પરંતુ પાણીમાં વાદળાં હોતાં નથી પછી
ઈન. ઘર્ષણથી તેજ (વિજળી) ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તે તેજમાં
હોતું નથી, અગ્નિમાંથી જે ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં અગ્નિ
નથી, તેજ પ્રમાણે સત્વાદિક સર્વ વિકારો મારામાંથી ઉત્પન્ન
છે તોપણ હું તેમાં હોતો નથી (૫૦)

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ—આ ત્રિગુણાત્મક વિકારોથીજ સર્વ જગત મોહમાં
, માટે તે ગુણોથી અતીત અને અવિનાશી એવો જે હું તેને
ખતું નથી (૧૩)

ટીકા—તથાપિ જેવી રીતે પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લીલ
આચ્છાદિત કરી દે છે કિંવા અભ્રના આચ્છાદનથી આકાશ
ય છે કિંવા સ્વપ્ન અસત્ય હોવા છતાં પણ જ્યારે તે નિદ્રાના
ય ભાસીને આપણું ભાન ભૂલાવી દે છે, અથવા આંખમાં
વીઓ બખાડને આપણી દૃષ્ટિને બંધ કરે છે, તેજ પ્રમાણે
થતી સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી

નથી અધોગતિની લાજ લાગતી નથી અને વેદમાર્ગ વર્તણુક રાખવામાં તે તત્પર હોય છે હે અર્જુન ! તેઓ આ શરીરરૂપી ગામમાં જે કાર્ય કરવાને માટે આવે છે તે કાર્ય ન કરતા ઇંદ્રિય સમુદાયરૂપી ગલ્લામાં ઉપર અહંમમતાની બડબડ કરવાને માટે કામ ક્રોધાદિક વિકારોનો સમુહ એકત્રિત કરે છે અને દુઃખ તથા શોકના ઘાવ પડવા છતાં તેમને તેની સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી તેઓ માયાથી અન્ધ હોય છે તેથી મને છોડી દે છે પરંતુ માત્ર ચાર પ્રકારના માણસોજ મારું ભજન કરીને આત્મહિત સાધે છે આ ચારમાના પ્રથમને આર્ત, બીજાને જિજ્ઞાસુ, ત્રીજાને અર્થાર્થી અને ચોથાને જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે (૧૬)

तेषा ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —તેમા જ્ઞાની એ નિરંતર મારામાં રત રહી એક નિષ્ઠાથી મારી ભક્તિ કરે છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે આવા જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે (૧૭)

ટીકા —આર્ત એ દુઃખ નિવારણાર્થે મને ભજે છે, મુમુક્ષુ જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે મને ભજે છે, અને ત્રીજો જે અર્થાર્થી તે દ્રવ્યાદિ પ્રાપ્તિને માટે મને ભજે છે પરંતુ ચોથો જે જ્ઞાની છે તેને એવું કશુ મેળવવાનું નથી છતાં પણ તે મને ભજે છે, માટે તે જ્ઞાની પુરૂષ મારો ખરો ભક્ત છે તેના જ્ઞાનના પ્રકાશથી ભેદાભેદરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે અને પછી તે મારી સાથે ઐક્ય પામી મારૂં સ્વરૂપ બની રહે છે અને તેની ભક્તિ પણ તેવીજ સ્થિર હોય છે સ્ફટિક મણિ જે પ્રમાણે ઉદકમય દેખાય છે તેવાજ જ્ઞાની ઇતરની દ્રષ્ટિથી દેખાય છે, પરંતુ આ હેતુક કાંઈ વર્ણવી શકાય એમ નથી જે પ્રમાણે આકાશમાં પવન શાંત થયો એટલે તેનું પવનપણું કાંઈ ભિન્ન રહેતું નથી તેજ પ્રમાણે તે મદ્રૂપ બની જાય છે, તોપણ તેની બાહ્ય એ દશા નષ્ટ થતી નથી જો પવનને હલાવી જોઈએ તો તે ગગનથી ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે અને ગગન એક સ્વરૂપજ છે તેજ પ્રમાણે તે શારીરિક કર્મોદ્વારા મારો ભક્ત છે એમ ભાસે છે, પરંતુ સ્વાનુભવ યોગે તો તે મદ્રૂપજ હોય છે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રકાશદ્વારા હુંજ તેનો આત્મા છું એમ તે જાણે છે, તેથી હું પણ તેનાથી સંતુષ્ટ થઈ તેને મારો આત્માજ લહું છું જે જીવપણાની સામે પારના

(આ મસ્વરૂપના) લગણો સમજી જઈ તેને નિ ર વ્યવહારમા આચર) તે શુ ે ધાની હોવાથી માનાથી ભિન્ન થશે કે ? (૧૧૮)

उदारा मर्व गवेते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थित म हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमा गतिम् ॥१८॥

શ્લોકાર્થ —એ ત્રન ર ૧૪ ઠ ૫ તુ નમાએ નાની તા માત્ર આત્માજ ૭ એમ હુ માનુ મુ ન ભ ક તે મા ામા ચિત્ત ગખી મનેજ મેનાત્તમ ાનિ માનીન મા‍ન ન્માશ્રર વ ઠ (૧૮)

ટીકા —પાનાના ચ્તિન મા ના ામે ન મનુ ર માની ભક્તિ ર છે પન્તુ હુ ના માન નાની ઉરજ પ્રીતિ ાખુ રૂ ઢધની આશાએ તો મન લોક ગાયને ઢામગ્રુ માધ છેજ પન્તુ તે પોતાના વા૭ ાને તો ઢામણુ વિના ઢધ ીલા ે ે કા ભ કે વ રડો અન્ય ાઈ વાત જાણુનો નથી પન્તુ તે નનમન પ્રાણથી પોતાની માનાને ર ઓ ાખે ▪ અને જ વસ્તુ જુએ તેને પાતાની માનાજ માને છે ના ગીને તે વાછરડો અનન્ન ભમ્ન હોર ઠે તથી ગાર પણ તેનાપર તેવીજ પ્રીતિ કે છે જ્ઞાની સિવાર જ ત્તર ભસ્તો તને કહી બતાવ્યા તે પણ મને પ્રિય નો છેજ તેમને માગ મબધે જ્ઞાન થાય છે એટલે પછી પુન મનાર તરફ દૃષ્ટિ નાખતા નથી જ પ્રમાણે નદી સમુદ્રને મળી એટલે તે પાછી ફરી શકતા નથી તેજ પ્રમાણે જેના નાત કરણરૂપી ગુફામાંથી અનુભવરૂપી ગ ॥ નીકળી મને મળે છે તે મ પજ બની જાર છે એનુ વર્ણન કેટલીવાર કરૂ વારૂ ? જેને જ્ઞાની કહેવામા આવે છે તે કેવળ મારો પ્રાણ છે એ કહેવુ તો ન જોઇએ પ તુ એ ન બે વવાની વાત નનગોપાન નને કહી નભળાવી (૧૨૬)

वहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ।
वासुदेव मर्वमिति म महात्मा सुदुर्लभ ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —નાની પુરૂષને અનેક જ મો પછી 'સર્વ વસ્તુ વાસુદેવ રૂપ છે' એવી પ્રતીતિ થઈ મારી પ્રાપ્તિ થાય ઠે એવા મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે (૧૯)

ટીકા —જે વિષયરૂપી બા ા જ ગલમાથી મામ ક્રોધાદિક મ કટે ગાળીને સદ્ભાવનાના પર્વતપર ચી આવ્યો છે પછી હે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જે સાધુની સ ગતિથી ન કર્મના સન્ન માર્ગમા દુરાચરણ અ મા ર્ગને છોડીને અને ફળાશાની બેડી પગમા ન ઘાલીને મેટે

જન્મ ભક્તિ વાટે ચાલ્યો છે, એવો જે જ્ઞાની ભક્ત તે કૃતાર્થ હેતુને શું હિસાબમાં ગણશે ? આ પ્રમાણે શરીર સંબંધી અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં ઉપાધિરહિત થઈ એકલા વાટે ચાલતાં સહજે કર્મક્ષય થઈ જ્ઞાનોદય થાય છે તેજ વખતે ગુરુકૃપારૂપ ઉષ:કાળ થાય છે અને પછી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં સુકુમાર કિરણો પ્રસરે છે આ વખતે સમદ્રષ્ટિનું ઐશ્વર્ય તેની દ્રષ્ટિએ પડે છે અને તે જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટિ નાખે છે, ત્યાં ત્યાં મારા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ તેની દ્રષ્ટિએ પડતીજ નથી તે એકાન્તે બેસે છે ત્યારે પણ તેને હુંજ દેખાઉં છું વધારે શું કહું ? તેને મારા સિવાય અન્ય કંઈ દેખાતુંજ નથી જે પ્રમાણે પાણીમાં ડૂબેલા ઘડાની અંદર અને બહાર પાણીજ હોય છે, તે પ્રમાણે તે મારી અંદર અને હું તેની અંદર અને બહાર સર્વ દિશાએ છું આ પ્રમાણે તેને સર્વત્ર જ્ઞાનનો પ્રકાશ દેખાય છે તે જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થઈને જ્યાં જ્યાં સંચાર કરે છે ત્યાં ત્યાં તેને હુંજ વિશ્વ છું એમ ભાને છે આ સર્વ વિશ્વમાં વાસુદેવ ભર્યા છે, એવો તેને અનુભવ થયા કરતો હોય છે, તેથી તે સર્વ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને જ્ઞાની પણ તેજ છે હે ધનુર્ધર ! જેની અનુભવરૂપી વખારમાં સર્વ ચરાચર વિશ્વ સંચિત થયેલું છે એવો આ મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે તેના સિવાય પણ હે અર્જુન ! અનેક મનુષ્યો મને ભજે છે, પરંતુ તેમની ભક્તિ કેવળ વિષય સુખાશાને લઈને હોય છે અને કામનારૂપ આશાતિમિરથી તેની દ્રષ્ટિ વિષયાંધ થયેલી હોય છે (૧૯)

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

શ્લોકાર્થ — જુદી જુદી કામનાથી જેનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું છે અને જે અજ્ઞાની પોતપોતાના સ્વભાવને આધીન થયા છે તે જે જે દેવતાના જે જે ઉપાસનાના નિયમ હોય તે તે નિયમનું અવલંબન કરી મુજ આત્મરૂપ વાસુદેવથી ભિન્ન એવા ઇતર દેવતાઓને ભજે છે (૨૦)

ટીકા — વળી ફળની ઇચ્છાથી તેમના હૃદયમાં કામનો પ્રવેશ થવાને લીધે તેના સંસર્ગથી જ્ઞાનરૂપી દીપક બુઝાઈ જાય છે આથી તેને અંતર્બાહ્ય અંધકાર ઘેરે છે, માટે હું તેની પાસે કેવળ છતાં પણ તે મારાથી વંચિત રહે છે અને પછી તે સર્વ ભાવથી ઇતર દેવતાને ભજવા લાગે છે પ્રથમ તો તે માયાને આધીન હોય છે અને વળી તેમાં ફળપ્રાપ્તિને માટે દીન થાય છે પછી પૂછવુંજ શું ? તે કેવા

નિયમો રચે છે અમુક અમુક દેવને અમુક અમુક ઉપચારોથી પ્રસન્ન કરવા એવી વિધિ નક્કી કરે છે અમુક અમુક વેળાએજ દેવને ઉપચાર દ્રવ્યો અર્પણ કરવા એવો નિર્બંધ ઠરાવે છે અને એ પ્રમાણે તેની ઉપાસના ચાલે છે (૧૪૭)

यो यो या या तनु भक्त श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचला श्रद्धा तामेव विदधाम्यहम् ॥२१

શ્લોકાર્થ —જે જે ભક્ત જે જે દેવતા પ્રત્યે ભક્તિ રાખી તેની શ્રદ્ધાથી આરાધના કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેની તે તે દેવતા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા હુંજ સ્થિર કરૂં છું (૨૧)

ટીકા —પરંતુ જે જે ફળને માટે જે જે દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તેની તે ઇચ્છા હુંજ પૂર્ણ કરૂં છું પ્રત્યેક દેવ કિંવા દેવી હુંજ છું, પરંતુ તેને આવી શ્રદ્ધા નહિ હોઇને દેવતાઓ પ્રત્યે તેમનો જુદો જુદો ભાવ હોય છે (૧૪૮)

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च तत कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥

શ્લોકાર્થ —તે તેની શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને તે દેવતાની આરાધના કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને પછી મેજ નિર્માણ કરેલી તેની કામના પૂર્ણ થાય છે (૨૨)

ટીકા —પછી તેને જે જે દેવતાપર શ્રદ્ધા હોય, તે તે દેવતાનું પોતાની કાર્યસિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી તે યથાવિધિ પૂજન કરે છે આ પ્રમાણે જે જે ફળની ઇચ્છા રાખે છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે સર્વ મારામાંથીજ મળે છે (૧૪૯)

अन्तवत्तु फल तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —(પરંતુ અન્ય દેવતાને ભજનારા તે) અલ્પબુદ્ધિ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતાં તે ફળ નાશવંત હોય છે દેવતાના ભક્ત દેવતાને જઇ મળે છે, અને મારા ભક્તો મને આવી મળે છે (૨૩)

ટીકા —પરંતુ તે ભક્ત મને ઓળખતા નથી, કારણ કે તે આશાના પાશમાંથી મુક્ત થતા નથી, અને એજ કારણથી નાશવંત એવાં ઇપ્સિત ફળો તેમને પ્રાપ્ત થાય છે કિંબહુના આ પ્રકારનું એ

માત્ર સંસારનું સાધનજ છે તેનો ફળભોગ તો સ્વપ્નના ક્ષણિક સુખ જેવો જ હોય છે તેનું મનગમતું દેવ ગમે તે હોય પરંતુ તે તે દેવનાનું પૂજન કરે છે એટલે તે દેવત્વજ પામે છે તન મન અર્પણ કરી જે મારી ભક્તિને માર્ગે લાગે છે તે દેહાંતે મારી સન્નિધ આવે છે (૧૫૦)

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —મારા ઉત્કૃષ્ટ, અવિનાશી અને અત્યુત્તમ ભાવ ન જાણનારા અજ્ઞાની લોકો, હું અવ્યક્ત હોવા છતાં પણ મને દેહધારી માને છે (૨૪)

ટીકા —પરંતુ આ પ્રાણી તેમ કરતા નથી અને તેઓ નિરર્થક પોતાનું હિત ભગાડી (ઈતર દેવતાના પૂજનથી ક્ષુદ્ર ફળપ્રાપ્તિ કરી લઇ) મૃગજળના પાણીમાં તરવા જેવું કરે છે અમૃતથી ભરેલા સમુદ્રમાં બુડવાનું થાય તો પછી મોઢું દાબી રાખીને મનમાં ખાબોચીઆમાંના પાણીની સ્મૃતિ શા માટે રાખવી? અમૃતનિધિમાં પ્રવેશ કર્યા છતાં પણ હાથે કરી મરવાનો યત્ન શા માટે કરવો? અમૃતમાં આનંદથી અમૃતરૂપજ શા માટે ન બની જવું? તે પ્રમાણે હે ધનુર્ધર! ફળાશારૂપી પિંજરું ફેંકી દઈ અનુભવ રૂપી પંખીએ (ચિદાકાશમાં સંચાર કરી) ચિદાકાશ (ભગવત્સ્વરૂપ) ના સ્વામી શા માટે ન બની રહેવું? તે ચિદાકાશ એટલું વિશાળ છે કે, જને તેટલે ઉંચે ઉડવાનો આપણે મનમાં વિચાર રાખીએ તો પણ તે સાધ્ય થઈ શકે છે હું માપી ન શકાઉં એવો હોવા છતાં પણ મને માપની મર્યાદામાં શા માટે ઘાલવામાં આવે છે? અને નિરાકારને સાકાર શા માટે માનવામાં આવે છે? હું સિદ્ધ છું તો પછી મને પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાધનની હોળી શા માટે થવી જોઈએ? પરંતુ હે અર્જુન! વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો મારૂં ઉપર્યુક્ત કથન જીવોને બહુધા રૂચતુંજ નથી એમ જણાય છે (૧૫૭)

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —યોગમાયાથી આવૃત એવો જે હું તે સર્વને સ્પષ્ટ

દેખાતો નથી. આ મૂઢ લોકો જન્મ ન પામનાર અને અવિનાશી એવા મને જાણતા નથી (૨૫)

ટીકા —તેઓ યોગમાયાના પડદાથી આધળા થયેલા હોવાથી તથા તેમનામા દેહબુદ્ધિનુ પ્રાબલ્ય હોવાને લીધે તેઓ મને જોઈ શકતા નથી બાકી હું જ્યા ન હોઉં એવી એક પણ વસ્તુ છે કે ? કહે તો ખરા કે કોઈ પણ પાણી રસવિહિત છે કે ? પવન કોને સ્પર્શ કરતો નથી ? આકાશ ક્યા માતુ નથી ? એજ પ્રમાણે સમસ્ત વિશ્વ મારાથીજ ભરપૂર છે (૧૯૦)

वेदाह समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मा तु वेद न कश्चन ॥२६

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના સઘળા ભૂતોને હુ જાણું છુ, પરતુ મને કાઈ જાણતુ નથી (૨૬)

ટીકા —આ જગતમા જેટલા પ્રાણીઓ થઈ ગયા છે, તે સર્વ હુંજ હતો, અધુના જેટલા પ્રાણીઓ છે તેમા પણ હુંજ છુ, અને ભવિષ્યમા જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થનાર છે તે પણ મારાથી ભિન્ન હશે નહિ પરતુ એ માત્ર કહેવામાત્રજ છે વસ્તુત. કાઇ ઉત્પન્ન થતુ નથી અને કાઇ વિલય પામતુ નથી જે પ્રમાણે રજ્જુના સર્પ સબધે ત શ્યામ, લીલો કે પીળો એવી કાઇજ કલ્પના કરી શકાતી નથી, ત પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર મિથ્યા હોવાથી તત્સબધે કોઈ પણ જાતની કલ્પના થઇ શકતી નથી. હે પાડુસુત ! આ પ્રકારે હુ સદા અખ વ્યાપ્ત છુ પ્રાણી માત્રની પાછળ જે સસાર લાગેલો છે તેનુ કારણ જુદુ છે માટે તે સક્ષિપ્ત વાત કહુ છુ તે સાભળ. અભિમાન અને શરીર એ બે વચ્ચે પ્રીતિ બધાઇ (૧૯૫)

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोह सर्गे यान्ति परतप ॥२७॥

શ્લોકાર્થ —હે પરતપ અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્વેષમાથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ દુ ખરૂપ મોહથી સર્વ ભૂતો મોહિત થઇને ઉત્પત્તિ સમયે મહા ગોટાળામા સપડાઇ જાય છે (૨૭)

ટીકા —એ ઉભયની પ્રીતિદ્વારા ઇચ્છારૂપ કન્યા ઉત્પન્ન થ અને તે પોતાના કામરૂપી પૂર્ણ તારુણ્યમા આવી એટલે દ્વેષની સાથે તેના લગ્ન થયા આ ઉભયદ્વારા (સુખ દુખ રૂપ) દ્વદ્વમોહ નામક પુત્ર

ઉત્પન્ન થયો. પછી તેના અનુરાગ માતાપિતે તેની સેવા કરી તેને ઉછેર્યો અને મોટો કીધો. આ દ્વંદ્વમોહ નિરંતર ધૈર્યને પ્રતિકૂળ હોય છે અને ઇંદ્રિયદમનને અહિતકર્તા હોય છે કારણ કે તે આશારૂપી દૂધથી પુષ્ટ થયેલો હોય છે હે ધનુર્ધર ! અસંતોષ રૂપી મદથી ઉન્મત્ત થવાને લીધે તે વિષયસેવનથી કંટાળતો નથી. તે શુદ્ધ ભક્તિની વાટપર વિકલ્પોના કાંટા પાથરી પછી તેમાંથી કુમાર્ગના આડા માર્ગ કાઢે છે આથી પ્રાણીમાત્ર ભ્રમિત થઇ સંસારરૂપી અરણ્યમાં અથડાય છે અને તેમને મહાદુઃખોના સપાટા સહન કરવા પડે છે (૧૭૧)

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

શ્લોકાર્થ —પરંતુ પુણ્ય કર્મના યોગથી જેના પાતકો ક્ષય પામ્યા છે તે દૃઢ નિશ્ચયી પુરુષ સુખદુઃખના મોહમાંથી મુક્ત થઇ મને ભજે છે (૨૮)

ટીકા —આ પ્રમાણે વિકલ્પોના તીક્ષ્ણ પરંતુ નિષ્ફળ કાંટા જોઇ જેમાંથી મતિભ્રમના પાશ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જે માનતા નથી એકનિષ્ઠ ભક્તિના કદમ ભરી જ સીધા ચાલી વિકલ્પોના ભાલા સરખા કાંટાને ધુરીને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખે છે ત મહા પાતકના અરણ્યમાંથી ચાલ્યા જાય છે પછી પુણ્ય માર્ગે ધમધમ કરતા ચાલી મારું સાન્નિધ્ય પામે છે, અને આવી રીતે વાટપાડુઆ (કામક્રોધાદિક) ના હાથમાં સપડાતા નથી (૧૭૪)

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

શ્લોકાર્થ —જે મારા આશ્રયથી જરા અને મૃત્યુથી મુક્ત થવાને માટે યત્ન કરે છે તેઓજ તે બ્રહ્મને જાણે છે અને સર્વ અધ્યાત્મ તથા સર્વ કર્મને પણ જાણે છે (૨૯)

ટીકા —વળી હે પાર્થ ! જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થવાના જે સાધનો છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના તે સંબંધી પ્રયત્નો કોઈ પણ કાળે ફળરૂપ થઇ તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે અને પરિપક્વ થયેલા ફળના રસની પેઠે તે પૂર્ણતાને પામે છે તે વખતે મારા જીવનને ધન્ય છે એમ તેને લાગી તે સમસ્ત વિશ્વમાં આનંદ, આનંદ અને આનંદનુંજ દર્શન કરે છે પછી તેની આત્મ

જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને તેના કર્મો પોતપોતાને સ્થાને વિરમી તેનું મન શાન્ત થઈ જાય છે હે ધનંજય ! આ રીતે તને આત્મજ્ઞાનનો લાભ થાય છે કારણ કે તેના આ પરમાર્થરૂપી વ્યાપારમાં મૂડી [illegible] તેને સમષ્ટિરૂપી વ્યાજ મળે છે, તેની એકતારૂપી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેને ભેદરૂપી દૈત્યની તે પ્રતીતિ પણ રહેતી નથી (૨૯)

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

શ્લોકાર્થ જે (યોગી) અધિભૂત અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તે સમાધિચિત્ત પુરુષ મરણકાળે પણ મને ઓળખે છે (૩૦)

ટીકા જેણે અનુભવના હસ્તથી માયાવશ મનને વશ કરી મને સ્પર્શ કર્યો છે અને જ્ઞાનના બળથી મને અધિયજ્ઞ (પરમાત્મા) તરીકે ઓળખ્યો છે, તેને શરીરના વિયોગથી દુઃખ થતું નથી બાકી આયુષ્યની દોરી તૂટવાની આધિભૌતિક [illegible] પ્રાણીઓને જે [illegible] થાય છે તે ઓને જોવાથી જીવને પણ [illegible] નથી થાતું કે ? પરંતુ જે મારામાં કેવી રીતે અને કેવું [illegible], તેનું [illegible] તે મરણના [illegible] પણ [illegible] થતા નથી આ તત્ત્વ કહી [illegible] વાળી વાણી થી, [illegible] રૂપી [illegible] અર્જુનની અવધાનરૂપી [illegible], જો કે તેનું ચિત્ત [illegible] શ્લોકના અર્થના ચિંતનમાં [illegible] [illegible] રૂપી [illegible] અને [illegible] તે વચને શ્રીકૃષ્ણની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

તે ફળનું બાહ્ય સ્વરૂપ જોઇને તેનો આનંદ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો એટલે તે વખતે તે ફળને આસ્વાદ લેવાની જીભને ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ આથી તે તરતજ અનુમાનરૂપી હસ્તપર શ્રીકૃષ્ણ-વાક્યરૂપી ફળો લઇ અનુભવ રૂપી મુખમાં ધારણ મૂકવા લાગ્યો પરંતુ વિદ્યા રૂપી જીભ તેનો આસ્વાદ લઇ શકશે નહિ અને હેતુરૂપી દાંત તેને ચાવી શકશે નહિ, એમ જાણી સુભદ્રાપતિ અર્જુન તેને મોઢામાં આપતો અટકાયો. પછી તે આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો-અહો ! પાણીમાં દ્રષ્ટિગોચર થતા નક્ષત્રોના જેવા આ અક્ષરોના બોધથી અંતઃકરણને ફળ સમજાતું કેવા ફસાઇ પડ્યો આ કાંઇ અક્ષરોના પદો નથી પરંતુ કેવળ આગાશની ઘડી છે અને એમાં મારી બુદ્ધિ જાય તેટલી ડુબકીઓ મારે તોપણ તેનો થાગ લાગે એમ નથી. (જો આ ફળ ચાખી શકાય એમ ન હોય તો) પછી તે જાણી શી રીતે શકાશે ? એવો અર્જુને વિચાર કરી પુનઃ યાદવેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ તરફ નજર કરી પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરી કે હે દેવ ! આ જે એકત્ર થયેલ સાત પદો છે તેનો કદિ પણ કોઇએ સ્વાદ લીધો નથી એ મોટી આશ્ચર્યકારક વાત છે આથી લગાર કદી સમજી ન શકાય તો કેવળ સાધારણ શ્રવણના બળથી અનેક સાધારણ સિદ્ધાંતોના તાત્પર્યાર્થ કહી જાણવી શકાય કે ? નહિજ વળી તેમ હે દેવ ! આપનું આ કથન કાંઇ તેવા પ્રકારનું નથી. અત્યંત વિષરૂપી ગરૂખામાંથી શબ્દરૂપી કિરણો અતત્પાગમ પ્રવેશ કર્યા ન કર્યા એટલામાં તો મને વિસ્મયના પ્રાપ્ત થઇ મારૂ લક્ષ ખુંચી ગયું તે શબ્દોના અર્થ સમજવાની મને અતીવ [illegible] છે એમ કહે [illegible] આશ્ચર્ય [illegible] નહિ [illegible] માટે હે દેવ ! તે મને [illegible] આ પ્રમાણે [illegible] ભવિષ્યના [illegible] અને [illegible] અર્જુને [illegible] અર્જુનની [illegible] [illegible] શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં [illegible] થયો [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અને [illegible] આપણો નિત્યનિવાસ [illegible] કહે છે કે, આવી સુંદર રીતે [illegible] છે માટે તે [illegible] (૨૧૦)

अध्याय ८ मो

अर्जुन उवाच । किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

ગાથાર્થ [illegible] અર્જુન [illegible] હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ એટલે શું ? [illegible] શું ? કર્મ [illegible] શું ? અધિભૂત એટલે [illegible] અને અધિદૈવ [illegible] શું ? (૧)

ટીકા [illegible] અર્જુન [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] ? અધિભૂત [illegible] ? [illegible] અધિદૈવ [illegible] (૧)

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

ગાથાર્થ – હે મધુસૂદન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ [illegible]

ટીકા [illegible]

એમા શી નવાઈ ? શ્રીકૃષ્ણ એનાપર કોપિત થઈને જેનો સંહાર કરે તે સુદ્ધા બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે તો પછી કૃપાદૃષ્ટિથી જેને ઉપદેશ કરે તેને શી પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે ? જે વેળા કૃષ્ણ હું છું એવો નિશ્ચય થાય છે, તે વેળા આપણું અંત મરણ પણ કૃષ્ણરૂપ બને છે પછી સંકલ્પરૂપી આંગણામાં (આપણા મનમાં જે જે સંકલ્પોનો ઉદ્ભવ થાય તે તે પૂર્ણ કરવાને માટે) સિદ્ધિ આવીને બે હાથ જોડીને ઉભી રહે છે પરંતુ આ પ્રકારનો જે નિસ્સીમ પ્રેમ તે એક અર્જુનમાંજ છે, માટે તેની ઈચ્છા સદૈવ પરિપૂર્ણ થાય છે આ કારણથી અર્જુન હવે પોતાના મનમાં જે જે પ્રશ્નો ઉદ્ભૂત થશે તે તે મને પૂછશે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મેળેજ ઉત્તરોનું પાત્ર પીરસીને અર્જુન સમક્ષ મૂક્યું સ્તનપાન કરી રહેલા બાળકને ભૂખ લાગી છે એ વાત તેની માતાજ જાણે છે નહિ તો તેને માગ્યા પછી દૂધ પાવું શું થાય ? અર્થાત્ કૃપાળુ સાધુના હૃદયમાં પોતાના શિષ્ય પ્રતિ આવો પ્રેમ હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી ! અસ્તુ ! હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે કંઈ બોલ્યા તે સમજો. (૧૪)

भगवानुवाच । अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા—બ્રહ્મ અવિનાશી અને શ્રેષ્ઠ છે સ્વભાવ (બ્રહ્મના શરીરમાં હોવાનો ભાવ) તે અધ્યાત્મ અને ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ એવા જે વિસર્ગ તે કર્મ કહેવાય છે (૩)

ટીકા —પછી સર્વેશ બોલ્યા—જે આ કુટેરામાં (દેહમાં) ઓતપ્રોત ભરેલો છે અને જે કદિ પણ નાશ પામતો નથી જેનું સૂક્ષ્મપણું જોતાં તે શૂન્ય છે એમજ લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી અને જે આકાશના ગર્ભમાંથી પણ ગળી જાય એ તો સૂક્ષ્મ છે અને જે વિરલ છે અને જે પ્રાપંચિક જ્ઞાનની ચાળણીમાંથી ચળાયા છતાં પણ ગળી શકતો નથી તેને પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે તેનો આકાર અર્થાત્ શરીર જન્મ પામ્યા છતાં પણ તે કદી ન જન્મ્યો જાણવો નથી અને તે શરીર નાશ પામ્યા છતાં પણ તે કદિ નાશ પામતો નથી, કે જે સ્વરૂપતઃ બ્રહ્મની આત્મસ્વરૂપમાંજ નિરંતર અવિચળ જે સહજ સ્થિતિ હોય છે, તેને અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે નિર્મળ આકાશમાં જેમ નાના અભ્રો એકાએક કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે જે પ્રમાણે જાણી શકાતું નથી તેજ પ્રમાણે તે નિરાકાર શુદ્ધ બ્રહ્મના પ્રકૃતિ મહત્તત્ત્વાદિ ભેદથી

તથા વિયોગથી વિનાશ પામતા જણાય છે, એવા જે નામરૂપ, તેને 'અધિભૂત' કહેવામા આવે છે પછી અધિદૈવત એટલે જીવ એમ સમજવું આ જીવ પ્રકૃતિજન્ય ભોગોનો ઉપભોગ લે છે જે બુદ્ધિનો દ્રષ્ટા છે, ઇંદ્રિયરૂપ દેશનો અધિપતિ છે અને જે શરીરને અંત કાળે મનોરથરૂપી પક્ષીઓનુ વિશ્રામ લેવાનું વૃક્ષ છે જે પ્રત્યક્ષ બીજો પરમાત્માજ છે પરતુ અહંકારરૂપી નિદ્રામા પડેલો હોવાથી એને સ્વપ્નની ખટપટને લીધે સતોષ અને શોક પણ થાય છે અને એને સ્વભાવત જ જીવ કહેવામા આવે છે, તથા જે પંચભૂતાત્મક શરીરનો મુખ્ય દેવતા છે તેને 'અધિદૈવત' કહેવામા આવે છે હવે હે પાડુ કુમાર ! આજ શરીરરૂપી ગામમા જે શારીરિક ઉપાધિનો લય કરે છે તે 'અધિયજ્ઞ' હુ છુ બાકી અધિદૈવ તથા અધિભૂત એ સવ ખરે ખર હુંજ છુ. સો ટચનુ સોનુ હીનપ્રતિના સુવર્ણ સાથે મળવાથી શું તે હલકુ સોનુ થતુ નથી કે ? તથાપિ તેનુ ઉત્તમપણું કમી થતું નથી અને પેલુ હીનતત્વ પણ ન્યૂન થતુ નથી. જ્યા સુધી ઉત્તમ સોનુ હીનપ્રતિના સોનાની સાથે એકત્ર હોય છે, ત્યા સુધીજ તે હલકુ મનાય છે, તેજ પ્રમાણે અધિભૂતાદિ સર્વ જ્યા સુધી અજ્ઞાનરૂપી આવરણથી આવૃત થયા છે, ત્યા સુધીજ તે પૃથક છે જ્યારે અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થઇ ભેદભાવ નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને ભિન્ન માનવા ઉચિત નથી કેશની વેણી કરી તે પર સ્ફટિકની શિલા મૂકવામા આવે, તો ઉપર ઉપરથી જોતા તે શિલા ખડિત માલૂમ પડે છે, પછી તે કેશની વેણી કાઢી નાખતા શિલામાનો કાપ ક્યા ગયો તે પણ સમજાતુ નથી આથી શું એમ કહેવાશે કે પહેલા શિલા ખંડિત હતી અને હવે તેને જોડી દેવામા આવી છે ? ના, કદિ નહિ તે તો મૂળથીજ અખંડિત હતી, છતા કેશની સંગતિથીજ ખડિત ભાસતી હતી. કેશ એક બાજુએ કાઢી નાખ્યા એટલે તે પૂર્વે જેવી હતી તેવીજ દેખાવા લાગી, તેજ પ્રમાણે અહંભાવ નષ્ટ થયો એટલે મૂળનું જેમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દેખાય છે, અને જ્યા એ ઐક્યની પ્રતીતિ થાય છે તે અધિયજ્ઞ હુંજ છુ એ હેતુ મનમા ધારણ કરીને મે તને પૂર્વે (ચતુર્થ અધ્યાયમા) 'સર્વ યજ્ઞો કર્મમાથી ઉત્પન્ન થયા છે' એમ કહ્યુ હતું, તેજ આ અધિયજ્ઞ છે એ સર્વ જીવોનો વિશ્રામ છે અને બ્રહ્મસુખનો ભંડાર છે હે અર્જુન ! હવે હુ તને તે સ્પષ્ટ કરીને કહી સભળાવું છુ પ્રથમ વૈરાગ્ય રૂપી કાષ્ઠ ખડકી, ઇંદ્રિયસંયમ રૂપી અગ્નિ સળગાવી તેમા વિષયરૂપી

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांनमनुस्मरेय ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमस परस्तात् ॥९॥
प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपेति दिव्यम् ॥

શ્લોકાર્થ —જે અંતકાળે નિશ્ચલ મન કરી, ભક્તિયુક્ત બની યોગબળથી ભ્રકુટીમધ્યમાં પ્રાણને ઉત્તમ પ્રકારે સ્થિર કરે છે તથા સર્વજ્ઞ અનાદિ સર્વના નિયન્તા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વના પોષક, અચિંત્યરૂપ સૂર્યના જેવા તેજસ્વી અને તમોગુણથી અતિમ એવા દિવ્ય પરમ પુરુષનું નિરન્તર ચિન્તન કરે છે તે તે દિવ્ય પરમ પુરુષને જઈ મળે છે (૯, ૧૦)

ટીકા —જેનું અસ્તિત્વ નિરાધાર છે જેને જનન મરણ છેજ નહિ અને જે સર્વવ્યાપકતાથી સર્વને જુએ છે જે આકાશની પૂર્વે વિદ્યમાન હતો જે પરમાણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે જેના સાન્નિધ્યથી વિશ્વના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે જેનાથી આ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે જેની સત્તાથી આ સર્વ વિશ્વ જાગૃત રહે છે અને જે વિષે કશું અનુમાન કરી શકાતું નથી તે અચિન્ત્ય છે જેમ કીડી દીવાથી બળતી નથી (?) પણ અગ્નિ આગળ જઈ ચાલતી નથી તેમ જ અંધકારનો પ્રવેશ થતો નથી જે સૂર્યરૂપ નિર્મળ પ્રકાશ છે અને જે જ્ઞાનીઓને નિત્ય પ્રકાશ આપે છે જેના વિષે અસ્ત એવું ઉપનામ પણ નથી તે પરિપૂર્ણ પુરુષને જાણી મરણકાળ સમીપ આવતાં જે એમાં ચિત્તે સ્મરણ કરે છે પદ્માસન વાળી ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરી યોગાભ્યાસમાં પ્રાપ્ત થયેલું સુખ અંતઃકરણમાં સંચિત કરી અને પ્રેમપૂર્વક ચિત્તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના ઉત્સાહથી સત્વર એને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તત્પર હોઈ એ સુષુમ્ણા નાડીના મધ્ય માર્ગે અગ્નિસ્થાનમાંથી ... પ્રાણને ખીલવે છે ... મન અને ચિત્તને ... નિશ્ચે ... દેખાય છે, ... પ્રાણનો ... આકાશ ... છે પરંતુ મનની સ્થિરતાથી ... છે અને એનું અંતઃકરણ ભક્તિયુક્ત થયું છે અને વળી ... પોતાનું મન પોતાને [illegible]ધીન રાખી શકે છે, અને મનને ભ્રકુટિમાં [illegible] ... સમાવે ... છે તે

નોને મનમાં આનંદો દીપક કયા ણુઝાઈ જાય છે તે સમજી શકાતું નથી તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે કેવળ પરબ્રહ્મ જેને પરમ પુરુષ નામમાં માત્ર જ તેના-આનંદ સ્વરૂપમાં જઈ મળે છે (૧૦)

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

ભાવાર્થ — વેદવેત્તા જે તત્ત્વને અક્ષર કહે છે, કામ ક્રોધ વિનાના મુનિઓ જ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેની પ્રાપ્તિને માટે બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે તે પદ હે અર્જુન ! તને સંક્ષેપમાં કહું છું (૧૧)

ટીકા — જે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનનો અંત છે અને સકળ જ્ઞાનના નિધિ રૂપ વિદ્વાનો જેને અક્ષર કહે છે જે પવનના વટોળીઆની સમાન માત્ર નિજ અંત નહીં શકે છે, તેની આગળ વાદળાઓ કેવી રીતે નભી શકે ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓ જેને સમજી શકે છે તે જ્ઞાનની મર્યાદામાં આવતી હોવાને તેને 'ક્ષર' (નાશવંત) કહેવામાં આવે છે, મન જેનો નાશ થતો નથી તેનેજ 'અક્ષર' (અવિનાશી) કહેવું છે આ અક્ષર (બ્રહ્મ) સર્વાતીત પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે વિષયેચ્છા છોડી સર્વ ઇંદ્રિયોનું મન નિગ્રહરૂપી વૃક્ષની નીચે ઉદાસીન વૃત્તિથી બેઠેલ વિરક્ત પુરુષ પણ સદૈવ જેની વાટ જોતા રહે છે અને જે સદા નિરિચ્છ, નિષ્કામ હોય છે જેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગીજન બ્રહ્મચર્યાદિ સંકટને ગણતા નથી તથા નિષ્ઠુરપણાથી ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરે છે, જેના અંત નથી અને જેનું જ્ઞાન વેદને પણ પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પદ જેઓ મારા ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે દેહ છોડે છે તે પ્રાપ્ત કરે છે માટે હે પાર્થ ! તે વિષે વળી એકવાર પુનઃ તને કહું છું ત્યારે અર્જુન બોલ્યો — " હે ગુરો ! હું સમજાજ આપને પૂછવાનો હતો, પરંતુ આપે સહજ માયાપ કૃપા કરી માટે આપ કહેવાની શરૂઆત કરો વળી જે કહેવું હોય તે સાદી ભાષામાજ કહેજો " આ સાંભળી ત્રિભુવનદીપ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા — " હું ક્યાં તને ઓળખતો નથી ? તને સંક્ષેપમાજ કહું છું માટે મનની બહાર નીકળવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને વાળી હૃદયમાં સ્થિર કર (૧૧૧)

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

શબ્દાર્થ — [illegible] (૧૧)

ટીકા — [illegible] સંયમ [illegible] પ્રાણવાયુને [illegible] (૧૧)

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

શબ્દાર્થ — [illegible] ઉચ્ચારી મારૂં સ્મરણ કરતો [illegible] દેહ ત્યાગ કરી [illegible] તે ઉત્તમ [illegible] (૧૩)

ટીકા — [illegible] સ્મરણ [illegible] થાય છે અને તે વખતે પ્રાણનો અંત થાય છે [illegible] સ્વરૂપજ અવશિષ્ટ રહે છે આ પ્રમાણે પ્રણવ્રૂપી [illegible] પરમ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરતા કરતા જે દેહત્યાગ કરે [illegible] મને જ પ્રાપ્ત થાય છે હે અર્જુન! કદાચિત તારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે મરણ સમયે આપનું સ્મરણ કેમ થઈ શકે? [illegible] સુખ નષ્ટ થઈ ઇંદ્રિયો [illegible] અંતર્ગત [illegible] થાય છે ત્યારે ઉઠીને બેસાય કેમ? ઇંદ્રિયોનો સંયમ કોણ કરી [illegible] સ્મરણ કોણ કરે? [illegible] શંકા મને [illegible] સ્થાન આપીશ નહિ. જે મારી નિત્ય [illegible] કરે છે તેના [illegible] (૧૩)

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

શ્લોકાર્થ —હે પાર્થ ! જે યોગી એકાગ્ર ચિત્તે મને સર્વદા મારૂં સ્મરણ કરનાર અને નિરંતર સંતોષી હોય છે, તેને હું સહજ પ્રાપ્ત થાઉં છું (૧૪) પરમસિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મને પ્રાપ્ત થયા પછી દુઃખનું સ્થાન અને અશાશ્વત એવા જન્મને પામતા નથી. (૧૫)

ટીકા —જે વિષયોને તિલાંજલિ આપી, વિષયેચ્છાનો નિરોધ કરી મનેજ હૃદયમાં રાખી તે સુખનો ઉપભોગ લે છે, તેને તે સંતોષના ઉમળકામાં ક્ષુધાદિકની સુદ્ધાં સ્મૃતિ રહેતી નથી તો પછી નેત્રાદિકનો ત્યાં હિસાબજ શું ? આવી રીતે મદ્‌ૈવ અંતઃકરણ મારામાં લીન કરી તથા મદ્રૂપ બની જેઓ મારી સેવા કરે છે, તે જો અંતકાળસમયે મારૂં સ્મરણ કરે તોજ હું તેમને પ્રાપ્ત થાઉં, તો પછી તેમણે પૂર્વે જે મારી ઉપાસના કરી તેનો શું ઉપયોગ ? સંકટને સમયે એકાદ ગરીબ મનુષ્ય પણ દીનતાથી 'હે દેવ ! મારી વ્હારે ધાઓ' એવી મને વિનંતિ કરે તો તેના દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે મારે નથી જવું પડતું ? તો પછી જેઓ મારા ભક્ત છે, તેમની મરણસમયે હું સંભાળ ન લઇ શકું તો પછી તેઓ મારી ભક્તિ શા માટે કરશે ? માટે આવા સંશયનું સ્મરણ સુદ્ધાં કરશો નહિ તે જે વેગાએ સ્મરણ કરે છે તે વેગાએ હું તેને પ્રાપ્ત થાઉં છું તેની ભક્તિરૂપી ઉપકારનો બોજો મારાથી સહન થઇ શકતો નથી આ પ્રકારે હું ઋણી થયો છું એમ જાણી એ ઋણમાંથી મુક્ત થવાને માટે હું મારા ભક્તોની અંતકાળે સેવા કરૂં છું દેહની ગ્લાનિનો સ્પર્શ માગ ભક્તોના સુકુમાર શરીરને ન થાય એટલા માટે હું તેમને અંતકાળે આત્મબોધરૂપી પાંજરામાં રાખું છું તે પાંજરાપર મારા સ્મરણનો આ હાઇકારક અને શીતળ પડદો રાખું છું આ પ્રકારે જેની બુદ્ધિ મારા પ્રત્યે સ્થિર હોય છે તેને હું મારા સ્વરૂપમાં લાવું છું માટે દેહના અંતકાળનું દુઃખ મારા ભક્તોને કદિ પણ થતું નથી અને તેમને હું સુખપૂર્વક મારા સ્વરૂપમાં આણું છું આત્માપરથી દેહરૂપી આચ્છાદન કાઢી નાખીને તથા મિથ્યા અહંકારની ધૂળ ખંખેરી નાખીને ભગવત્પ્રાપ્તિની વાસનાથી તેમને મદ્રૂપ કરૂં છું, અને ભક્તને પણ દેહમાં પ્રેમ ન રહે

વાથી તે તેનો ત્યાગ કરે છે તે વખતે દેહ છુટી જાય છે એમ સુદ્ધા તેને લાગતુ નથી તેમજ દેહના અંત સમયે ભગવત્પ્રાપ્તિ કરવી અને ઈશ્વરસાન્નિધ્ય કરવુ એવી પણ તેના મનમા ઈચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી. કારણકે પૂર્વેથીજ તે મદ્રૂપ થયેલો હોય છે વળી તેના શરીરરૂપી પાણીમા આત્મા [redacted] એમ દેખાય છે ખરૂ પરતુ તે દેખાવું પ્રતિબિંબ પ્રમાણે મિથ્યા હોય છે આદરણ બહાર દેખાય છે પરતુ વસ્તુત તેની સ્થિતિ ચદ્રમામાજ છે આવા બોધથી જે મારી સાથે યુક્ત થયો [redacted] તેની નિકટજ હું હમેશા છુ માટે તે મરણ પછી પણ નિ સશય મદ્રૂપજ બને છે જે શરીર ક્લેશરૂપી વૃક્ષોનુ વન છે, જે તાપત્રયરૂપી અગ્નિની ધગધગતી સગડી છે જે મૃત્યુરૂપી ગીધડાનો બલિ છે, જે દારિદ્રને વધારે છે, જે મૃત્યુના ભયમા વૃદ્ધિ કરે છે, જે સર્વ દુ ખનો ભડાર છે, જે ખરાબ બુદ્ધિનુ મૂળ છે પૂર્વજન્મના ખરાબ કર્મોનું જે ફળ છે જે ભ્રાતિનું કેવળ સ્વરૂપજ છે, જે સસારનો આશ્રમ છે, જે અહકારાદિ વિકારોનું ઉપવન છે, જે સર્વ પ્રકારના વ્યાધિથી પીરસાયેલું પાત્ર છે જે કાળે ચાવી નાખેલો ઉચ્છિષ્ટ ખીચડો છે, જે આશાનું આગમણ છે જે સ્વભાવત જન્મ મરણને ઓપ ચઢાવે છે, જે ભ્રાતિથી પરિપૂર્ણ છે જે ખરાબ કલ્પનાથી ઓતપ્રોત ગુથાયેલુ છે, કિબહુના જે વિછીઓનું નિવાસ સ્થાનજ છે જે વ્યાઘ્રની બાગ છે, જેને વેશ્યા સાથે મૈત્રી છે (અર્થાત્ જે મનને વેશ્યાની પેઠે મોહમા ફસાવે છે) જે વિષયપ્રતીતિ કરવાનુ ઉત્તમ યત્ર છે જે યક્ષિણીની દયાનુ સ્થાન છે જે વિષય રૂપી શીતળ જળનો ઘુટડો છે, જે સ્નેહભાવથી વર્તનારા ચોરના મજબૂત આશ્વાસન સમાન છે જે કોઢગ્રસ્ત મનુષ્યના આલિગન જેવુ છે જે મહાવિષધારી સર્પના અગ જેવું સુવાળુ છે, જે પારધિના સાહજિક ગાયન જેવું સુમધુર છે જે વૈરીના આદરાતિથ્યની મિજબાની તથા દુર્જને કરેલી આગતાસ્વાગતા સમાન છે, વધુ શું કહુ ? જે પ્રત્યક્ષ અનર્થનો સમુદાય છે, જે સ્વપ્નમા આવેલુ સ્વપ્ન છે, જે મૃગજળ પરિપૂર્ણ વન છે અને જે ધૂમાડાની રજથી ભરેલુ આકાશ છે, એવુ જે શરીર તે મદ્રૂપ થયેલા પુરુષને પુન પ્રાપ્ત થતુ નથી. (૧૫૧)

आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક પર્યંતના સર્વ લોક ઉત્પત્તિ

તથા વિનાશને આધીન છે, પરન્તુ હે કૌંતેય ! માત્ર મારી પ્રાપ્તિ થયા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી (૧૬)

ટીકા—બ્રહ્મત્વનો ધર્મ ગણનાર બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં પુનર્જન્મના ફેરામાથી નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી પરન્તુ જે પ્રમાણે મૃત મનુષ્યના પેટમા દુખતુ નથી કિવા જાગૃત થયા પછી કોઈ સ્વપ્નમાના મહા પુરમા મરતુ નથી ત પ્રમાણે જે મને પામેલા છે તે સંસારથી લિપ્ત થતા નથી । ભુવનનુ જ શિખર, મહા ચિરંજીવના જે અગ્રેસર અને તૈલોક્ય રૂપ પર્વતનુ મસ્તક એવુ જે બ્રહ્મભુવન, તેના એક પહોર પર્યંત પણ એક ઇંદ્રનુ આયુષ્ય ટકતુ નથી અને એક દિવસમા તો ચૌદ ઇંદ્રના પાત થઈ જાય છે (૧૫૫)

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

શ્લોકાર્થ—એક હજાર જેટલા ચાર યુગો વ્યતીત થાય ત્યારે બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ થાય છે, અને પછી તેટલાજ કાળની તેની રાત્રિ થાય છે આ વાત દિવસ અને રાત્રિને જાણનાર લોકોજ જાણે છે (૧૭)

ટીકા—ચાર યુગો હજાર વાર જાય ત્યારે બ્રહ્મદેવનો ખરેખરો પુરો એક દિવસ થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે ચાર હજાર યુગોની એક રાત્રિ થાય છે આવો મોટો દિવસ અને આવી મોટી રાત્રિ જ્યા છે ત્યા જે ભાગ્યવાન પુરુષો વસે છે તે મરતા નથી પરન્તુ રાત્રિ દિવસ જુએ છે તે સ્વર્ગ લોકના ચિરંજીવી છે જ્યા સ્વર્ગ ઇંદ્રની દશા એવી છે કે એક દિવસમા ચૌદ ઇંદ્ર થાય છે તો પછી દેવ જુની તો વાતજ શી વર્ણવવી ? પરન્તુ જેઓ બ્રહ્મદેવના આઠ પહોરને પોતાની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તેનેજ (બ્રહ્મદેવના) દિવસ અને રાત્રિને જાણનારા કહેવામા આવે છે (૧૬૦)

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

શ્લોકાર્થ—દિવસ આવતા અવ્યક્તમાથી સર્વ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ રાત્રિ આવતા તેજ અવ્યક્તમા તેમનો લય થ

થાય છે (૧૮) હે પાર્થ ! તેજ સર્વ ચરાચર વસ્તુનો આ સમુદાય પરતંત્ર હોવાથી પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થઈ રાત્રિ આવતાંજ લય પામે છે અને દિવસ આવતાંજ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે (૧૯)

ટીકા —તે પ્રજાઓમાં જ્યારે દિવસ ઉગે છે ત્યારે નિરાકારમાંથી સાકાર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે કે તેનું માપ પણ થઈ શકાતું નથી. પછી તે દિવસના ચાર પ્રહરો તમામ [illegible] વિશ્વ [illegible] થાય છે અને પુનઃ [illegible] વિશ્વ [illegible] માટે છે [illegible] થાય છે અને [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] પ્રહરો [illegible] પ્રજાદેવના દિવસના આરંભમાં આ [illegible] અનુદાય [illegible] થાય છે અને તે ચાર [illegible] વ્યતીત [illegible] સુધી [illegible] રાત્રિનો [illegible] વિશ્વ [illegible] લય પામે છે અને [illegible] વ્યતીત [illegible] ઉદય પામે છે આવી રીતે વિશ્વની [illegible] થાય છે એમ [illegible] પ્રજાદેવના દિવસ અને રાત્રિમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે [illegible] તેની [illegible] છે ? તે [illegible] છે [illegible] આવી ગયો છે હે પાંડુ [illegible] છે અને [illegible] દિવસ [illegible] છે [illegible] રાત્રિ આવે છે ત્યાં [illegible] લય પામે છે અને આ [illegible] વિશ્વ [illegible] છે [illegible] હોય છે [illegible] તે [illegible] વસ્તુનો [illegible] થાય છે [illegible] (૧૯)

परस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातन ।
य स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

શબ્દાર્થ — [illegible] (૨૦)

ટીકા — [illegible]

થવા સાથે જગતનું જગત્વ નાશ પામે છે, પરંતુ જેમાથી એની ઉત્પત્તિ થઇ છે તે સ્થળે તો તે જેવુંને તેવું (તેના મૂળ સ્વરૂપમા) જ હોય છે આ વખતેજ તેને 'અવ્યક્ત' કહેવામા આવે છે, અને સાકાર હોય છે તે વેળા તેનેજ વ્યક્ત કહેવામા આવે છે આ એક બીજાની પ્રતીતિ કરાવનાર આ બે નામોજ છે વાસ્તવિક જોવા જતા એકે વસ્તુ નથી જે પ્રમાણે રૂપાના ભાંગી નાખેલા આકારને લગડી કહેવામા આવે છે પછી તેના દાગીના બનાવવામા આવતા તે લગડી નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એ બન્ને વિચારો બ્રહ્મ સબંધેજ થતા છતા તે બ્રહ્મ વ્યક્ત પણ નથી, તે ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી પરંતુ તે ઉભય સ્થિતિથી અતીત અને અનાદિસિદ્ધ છે તે બ્રહ્મ વિશ્વાકાર થઇને રહે છે પરંતુ વિશ્વનો લય થતા તેનો લય થતો નથી જેમ અક્ષરો ભૂંસી નાખવામા આવે તોપણ તેનો અર્થ ભૂંસાઇ જતો નથી ઉપર તરંગ આવે છે અને જાય છે, પરંતુ ઉદક તો કાયમજ રહે છે, તે પ્રમાણે ભૂતો નાશ પામ્યા છતા અવિનાશી બ્રહ્મ તો સ્થાયીજ રહે છે કિંવા અલંકારોનો નાશ કરવામા આવતા કાંઇ સુવર્ણનો નાશ થઈ જતો નથી, તે પ્રમાણે મૃત્યુ પામનાર શરીરમા તો અમર છે (૧૭૮)

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

શ્લોકાર્થ —જે અવ્યક્ત ભાવ અક્ષર સંજ્ઞાથી નિર્દિષ્ટ છે તેનેજ પરમગતિ કહેવામા આવે છે જ્યા જાણી ગયા પછી પુન પાછા આવતા નથી, તેજ મારૂં પરમ ધામ છે (૨૧) હે પાર્થ ! જેમા સર્વ ભૂતોનો સમાવેશ થાય છે અને જેનાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે (૨૨)

ટીકા —જેને ...નુસ્થી અવ્યક્ત કહેવામા આવતા તેની સ્તુતિ ...વામ આવી છે એમ લાગતું નથી, કારણ કે જે મન અને બુદ્ધિને ...ગ્ય થતો નથી અને આકાર નાશ થતા છતા પણ જેનું નિરાકારપણું નથી અને આકારનો નાશ થતા છતા પણ જેની નિત્યતા ...માની આવતી નથી માટે તેને 'અક્ષર' (નાશ ન પામનાર) કહે

વામાં આવે છે, તેને અક્ષર કહેવાથીજ બોધ થાય છે આથી આગળ કોઈ પણ વસ્તુનો વિનાશ જણાતો નથી અને અર્જુન નામ પરમગતિ છે પરંતુ તે આ શરીરમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ નિર્લિપ્તસ્થામાં છે કારણ કે તે વ્યાપાર કરાવતો પણ નથી અને કરતો પણ નથી હે મહાવીર અર્જુન ! નહિતર શરીરના નવ વ્યાપારોમાં એક પણ વ્યાપાર બંધ રહેતો નથી દશે ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર ચાલુજ રહે છે વિષયરૂપી બજાર ઉઘડી, મનના ચોટા પર વ્યાપાર શરૂ થયા પછીજ તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ સુખ દુઃખોનો હિસ્સો અંત કરણને પ્રાપ્ત થાય છે રાજા સુખેથી ઉંઘતો હોય તે વખતે કાંઈ તેના રાજ્યમાંના વ્યાપાર અટકતા નથી. પ્રજા પોતાની મરજીની ઇચ્છાથી વ્યાપાર કરીજ જાય છે તે પ્રમાણે બુદ્ધિની જાણશક્તિ મનની ગ્રહણ અને ત્યાગશક્તિ, ઇંદ્રિયોની ક્રિયાશક્તિ અને પ્રાણવાયુની સ્ફુરણશક્તિ આ નવ દેહવ્યાપારો કરવામાં ન આવતા હોવા છતાં પણ પોતાની મેળેજ ચાલે છે જે પ્રમાણે સૂર્ય ચલવતો નથી તોપણ તેના પ્રકાશથી લોકત્રયના વ્યવહાર ચાલે છેજ, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે શરીરમાં ભાસે છે માટે તેને પુરુષ કહે વામાં આવે છે એમ તું સમજ માયારૂપી પતિવ્રતાના એકપત્નીવ્રતમાં પડવાને લીધે તેને પુરુષ એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે, પરંતુ વેદોએ પુષ્કળ ઉપાયો કર્યાં છતાં એનું આંગણું સુદ્ધાં દષ્ટિએ પડ્યું નથી અને જ્યાં આકાશનો સમાવેશ થયો છે એમ જાણીનેજ યોગી લોકો તેને જીવ અને પ્રકૃતિથી અતીત લે છે તે એકનિષ્ઠ ભક્તોનો શોધ કરતો તેને ઘેર આવે છે જે એકનિષ્ઠ ભક્ત કાયા વાચા અને મને કરીને અન્ય કંઈ પણ વસ્તુ જાણતો નથી તેની એકનિષ્ઠાનો પાક આપનારૂં તે ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે હે પાંડવ ! આ ત્રૈલોક્ય ભગવદ્રૂપ છે એવો જેનો ચાલો મનોભાવ છે તે આસ્તિક ભક્તનો તે અક્ષય છે જે નિરભિમાની લોકોનો વૈભવ છે જે ગુણાતીતોનું જ્ઞાન ■ જે નિસ્પૃહ જનોનું સુખે પહોંચવાનું સ્થાન (રાજ્ય) છે જે સંતોષી લોકોનું ભોજન જે સંસારની ચિંતા ન રાખનાર અનાથનું મૂળ પીઅર અને જે ભક્તિને માટે ચાલવાની કેડ આગળની સરળ વાટ છે હે ધનંજય ! આમ એક એક ગુણને વર્ણવીને વર્ણન કેટલું કરૂં ? પરંતુ જે સ્થળે ગયા મનુષ્ય તે પરમ પામે છે તે સ્થાન એજ છે વળી જે પ્રમાણે ઉનાળાને પાણી ઠંડુ થાય છે કિંવા સૂર્ય ઉદય પામે તિમિર પ્રકાશરૂપ થાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! અગ્નિ અને તેનો સાર જે અમૃત તે પ્રભાવથી અગ્નિમાં પડેલાં પોતે ચૈતન્યરૂપ બની રહે છે -

પ્રમાણે દેહને અગ્નિમાં નાખતાં તે જાતે અગ્નિસ્વરૂપ બની જાય છે અને તેના પાછા ન ... ... તેને નષ્ટ ઇન્દ્રિય પણું નથી કિંવા જ પ્રમાણે ... થઇ ... પુન ... તેની શેરડી ફરી ગ ... નથી અ ... ના ... નઅગ્નિના ... થી કોમળનું સુવર્ણ કરવામાં આવે, અને ... અગ્ ... ... જ તેનું ... કામ પડે ... આવી આવે ? આ ... પ્રમાણે પુન જન્મ ... થતું નથી ... જન્મ ... પુન જન્મ નથી તેજ માટે ... ... સ્પષ્ટ ...

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે કાળે યોગી મરણ પામ્યા છતાં પુન જન્મ પામતા નથી અને જે કાળે મરણ પામવાથી પુન જન્મ પામે છે તે કાળ હું તને કહી બતાવું છું. (૨૩)

ટીકા —તેજ પ્રમાણે દેહાવસાન થતા પછી જે સ્વરૂપને યોગી પ્રાપ્ત થાય છે તે શું તત્ત્વ અન્ય એક પ્રકારે સમજવું સુગમ છે. કારણ સ્માત્ અહીં ઘણાને મત છે કે જે યોગી અકાળે દેહ છોડે છે તેને પુન દેહ ધારણ કરવા પડે છે માટે શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ દેહનું અવસાન થાય તો તત્ક્ષણ તે યોગી બ્રહ્મ થાય છે. બાકી અકાળે દેહાવસાન થવાથી પુન જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. એજ પ્રમાણે મોક્ષ અને પુનર્જન્મ એ ઉભય કાળને આધીન છે. આ કાળ વિષે પ્રસંગોપાત તને વાત કહું છું. માટે હે મહાવીર અર્જુન ! તે તું સાંભળ. મરણ થતા પંચમહાભૂતો પોતપોતાને રસ્તે જાય છે, પરંતુ બુદ્ધિ ભ્રાંતિ પામી જતી નથી, સ્મરણ શક્તિ અંધ બની જતી નથી અને મન પણ મરણ પામતું નથી. આવો એ સર્વ જ્ઞાનસમુદાય પ્રકાશિત હોય છે અને તેને આગળ અનુભવેલા બ્રહ્મભાવનો બોધ હોય છે. વાયુ કિંવા પાણીથી જ્યારે દીવાનો પ્રકાશ બુઝાઈ જાય છે, ત્યારે આપણી આંખ સારી હોવા છતાં પણ તેને કાંઈ દેખાય છે ? તેજ પ્રમાણે દેહાવસાનની વખતે વાયુ વૃદ્ધિ પામવાથી શરીર કફથી વ્યાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિનું તેજ બુઝાઈ જાય છે તે વખતે પ્રાણજ્યોતિ નથી તો પછી મન, બુદ્ધિ હોવા છતાં પણ તે શું ... શકે ? કેમ અગ્નિ સિવાય દેહમાં ચૈતન્ય રહેતું નથી. શરીરમાંનો જઠરાગ્નિ ...

થવાથી દેહ છૂટતો નથી, પરંતુ માત્ર કાષ્ઠવત્ રહે [redacted] આ વખતે સાધક પોતાનું આયુષ્ય અર્ધમાર્ગમાં અટકાતો હોય તે પ્રમાણે નિર્ગમન કરે છે આવી સ્થિતિમાં ગત અભ્યાસનું સ્મરણ રાખી દેહ છોડી સ્વરૂપમાં મળવું, એ કેવી રીતે બની શકે વારુ ? તે વખતે તો દેહના કફના કાદવમાં ચેતન્ય ડૂબી જવાથી પાછળ અને આગળના બનાવોનું સ્મરણ પણ નષ્ટ થાય છે માટે પૂર્વે જે યોગાભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય છે, તેનું સ્મરણ પણ મરણ આવવા પૂર્વેજ નાશ પામે છે અંધારામાં રાખેલી વસ્તુ સંપાદન થયા પહેલાં દીપનો નાશ થાય તે પ્રમાણે આ ઘટના થાય છે આ સર્વનું તાત્પર્ય એજ છે કે જ્ઞાનનું મૂળ કારણ જઠરાગ્નિ છે અને મરણ સમયે તેને જઠરાગ્નિની પૂર્ણ સહાય હોય છે (૨૧૯)

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ તથા ઉત્તરાયણના છ મહિનામાં મરણ પામેલા બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મને જઈ મળે છે (૨૪)

ટીકા —શરીરની અંદર જઠરાગ્નિની જ્યોતિનો પ્રકાશ અને બહાર ઉત્તરાયણના [redacted] મહિના પૈકી કોઈ પણ મહિનાનો શુક્લપક્ષનો દિવસ હોય. (રાત્રિ ન હોવી જોઈએ). આ પ્રકારે સર્વ ઉત્તમ સંયોગ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે જ બ્રહ્માભ્યાસી પુરુષ પોતાની દેહ મૂકે છે તે બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે હે ધનુર્ધર! સઘળા આ કાળના યોગમાં (નરકાભિમાની દેવતાઓનું) એવું વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય છે માટે મોક્ષપ્રાપ્તિને સારૂ સ્વસ્વરૂપમાં મળવાનો આ સરલ માર્ગ છે આ માર્ગમાં જઠરાગ્નિ એ પ્રથમ ભૂમિકા છે, અગ્નિનું સતેજપણું એ બીજી ભૂમિકા, દિવસ એ ત્રીજી ભૂમિકા, શુક્લપક્ષ એ ચોથી ભૂમિકા અને ઉત્તરાયણના [redacted] માસ પૈકીનો એક માસ એ નિસરણીનું છેક ઉપરનું પગથીઉં છે આ રીતે ચાલવાથી યોગી મોક્ષસિદ્ધિરૂપી ઘરને પ્રાપ્ત કરે છે આ ઉત્તમ કાળ છે એમ સમજ અને એનેજ આશ્રય અર્ચિરાદિ માર્ગ કહેવામાં આવે છે હવે યોગી સાધકના મરણને માટે અયોગ્ય માર્ગ કયો તે પ્રસંગાનુસાર તને કહું છું સાંભળ. (૨૨૫)

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —ધમ, ગતિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના છ મહિ નામા મરણ પામનાર યોગી ચદ્રલોકનો ઉપભોગ લઇ આગળ ન જતા પાછો આવે છે (૨૫)

ટીકા —મરણ સમયે કફ વાતાદિ દોષનો અતિ ઉછાળો થવાથી અત કરણમા અધારૂ વ્યાપી જાય છે, સર્વ ઇદ્રિયોની ગતિ કુઠિત થાય છે, સ્મતિને ભ્રમ ઉપન્ન થાય છે, મનમા ઉન્માદનો સચાર થાય છે અને પ્રાણ રૂધાય છે, જઠરાગ્નિ બુઝાઇ જાય છે અને ચારે તરફ તેનો ધૂમ પ્રસરી જાય છે આથી શરીરમા રહેલુ જ્ઞાન આચ્છાદિત થાય છે જે પ્રમાણે ચદ્રની આડે ઘન અને વારિથી ભરેલા વાદળા આવવાથી નહિ અધારૂ અને નહિ પ્રકાશ એવી ઝાખી ઝાખી સ્થિતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે તે મરતો પણ નથી અને સાવધ પણ રહેતો નથી જીવિતની સ્થિતિ આવી થાય છે અને આયુષ્ય મરણની વાટ જુએ છે આ પ્રકારે મન, બુદ્ધિ અને ઇદ્રિયોની ચારે તરફ અતિશય ધૂમ ફરી વળે છે, ત્યારે આખા જન્મમા મેળવેલા સર્વ લાભોનો નાશ થાય છે જે વખતે હાથમા જે હોય તે જાય છે તે વખતે બીજો લાભ થશે એમ કહીજ કેમ શકાય? માટે મરણ સમયે આવી (પતિત) દશા પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે દેહની આતર સ્થિતિ હોય છે અને બહાર કૃષ્ણપક્ષનુ પખવાડીઉ હોય છે, તથા તેમા વળી દક્ષિણાયનના છ મહિના પૈકી એક મહિનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે આ જન્મ મરણના ફેરામા નાખનારા સર્વ યોગો જેના મરણ સમયે એકત્રિત થાય છે, તેને કાને મોક્ષપ્રાપ્તિની વાત કયાથી પડે ? આ વખતે જે યોગીનુ દેહાવસાન થાય છે તે યોગી હોવાને લીધે ચદ્રલોક પર્યત જઇ શકે છે, પરતુ પછી તેને પાછા ફરી જન્મમરણના ફેરામા પડવુ પડે છે હે પાર્થ ! મે જે મરણને માટે અયોગ્ય કાળ દર્શાવ્યો, તે આજ છે એમ સમજ જન્મ મરણના ગામમા લઇ જનારો ધૂમ્રમાર્ગ આજ છે આ સિવાયનો બીજો જે અર્ચિરાદિ માર્ગ છે, તે રાજમાર્ગ છે અને તે સુગમ, અતિ ઉત્તમ અને અત્યત સ્હેલો છે તથા તે મોક્ષ પર્યત ગયેલો છે (૨૩૭)

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगत शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुन ॥२६॥

શ્લોકાર્થ —જગતની શુકલ અને કૃષ્ણ એવી બે ગતિ શાશ્વત માનવામા આવી છે એક ગતિથી જનારને પાછુ આવવુ પડતુ નથી

અને બીજી ગતિથી તેને પાછું આવવું પડે છે (૨૬)

ટીકા —આવા આ બે માર્ગ છે એક શુક્લ અને બીજો વક્ર, અને તે અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવ્યા છે માટે હે મહાવીર! તે તને બુદ્ધિપુરઃસર બતાવવામા આવ્યા. કેમકે તે માર્ગ પૈકી ઉત્તમ કયો અને અધમ કયો એ તું સમજી શકે, અને ખરો ખોટો માર્ગ ઓળખી પોતાનું હિત સાધવાને માટે હિત અને અહિત સ્વરૂપે પણ વિચાર કરે ઉત્તમ નાવ જોયા છતાં પણ કોઇ ઉંડા દરિયામા ભુસ્કો મારશે કે? કિંવા કોઇ રાજમાર્ગ છોડીને આડવાટે જશે કે? જે વિષ તથા અમૃતને ઓળખે છે, તે અમૃતનો ત્યાગ કરશે કે? તેજ પ્રમાણે જે સરળ માર્ગ જુએ છે, તે આડમાર્ગે જશે નહિ માટે પ્રથમ ખરા ખોટાની તપાસ કરવી. આ પરીક્ષા કરવા બરાબર આવડી એટલે મનુષ્ય કદિ પણ સંકટમા આવી પડતો નથી. તે સિવાય મરણ સમયે આ માર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અતિ દુર્ઘટજ છે, અને આ સમયે જો તેની પ્રાપ્તિ ન થઇ તો આખો જન્મ અભ્યાસ કરેલો વ્યર્થ થઇ પડે છે યોગી અર્ચિરાદિ માર્ગ મૂકીને ધૂમ માર્ગમા સપડાઇ જાય છે, તો તે જન્મમરણના ફેરામા ફસી પડે છે અને પુનઃ પુનઃ તેનું આવાગમન થયા કરે છે આવા આ મોટા સંકટો જોઇ તે એકવાર શી રીતે દૂર થાય, તેનો ઉપાય દર્શાવવાને ખાતર પ્રસ્તુત ઉભય યોગમા તેનુ બરાબર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે યોગી એક માર્ગે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજે માર્ગે જન્મમરણના ફેરામા આવી પડે છે, પરંતુ દેહાવસાન સમયે (પ્રારબ્ધાનુસાર) એને જે પ્રાપ્ત થાય તે પરથી મોક્ષ કિંવા જન્મ મૃત્યુ એનો નિર્ણય થાય છે (૨૪૬)

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન! આ બે માર્ગ જાણનારો યોગી કોઇ દિવસ મોહમા પડતો નથી, માટે સર્વ કાળ તું યોગયુક્ત થા. (૨૭)

ટીકા —અકસ્માત્ કયી વેળાએ શું પ્રાપ્ત થશે એનો શું નિશ્ચય છે? માટે આ વાત રહેવા દઇશું પરંતુ દેહાંતે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી દેવાને માટે કયો માર્ગ છે? તે સબંધે આપણે વિચાર કરીશું. સર્વદા દેહ રહો કિંવા જાઓ. અમે કેવળ બ્રહ્મજ છીએ એમજ સમજો કે રજ્જુમા સર્પનો ભાસ રજ્જુનું સત્યત્વ જણાતા નષ્ટ થાય છે, તત્વાર્થ

ઉત્સવમાં પાક તૈયાર કરવામાં આવે, કિંવા
દાન કરી સર્વ પુણ્ય સંયુક્ત કરવામાં આવે; આ પ્રકારના સ
વૃક્ષ ફળના ભારથી લચી પડે તો પણ નિર્મળ-બ્રહ્મની બરાબ
થઈ શકતી નથી જેને ગાવામાં મૂકતા જે નિત્યાનંદની
નાનું દેખાય છે અને જેની પ્રાપ્તિને માટે વેદશાસ્ત્રાદિ સાધ
પડે છે, જેથી કંટાળો આવતો નથી અને જેની સમાપ્તિ થ
જે ભોગવનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરે છે અને જે મહાસુખ (પ
નો કનિષ્ઠ ભાગ જ છે એવું જે સ્વર્ગસુખ છે તે બાહ્ય રીતે
વરીકે દેખાય છે અને તે મગ્ન પશ્ચાત્ જ પ્રાપ્ત થાય છે એ
શત વર્ષો પર્યંત યજ્ઞ કરવાથી પણ સાધ્ય થતું નથી, પરંતુ તેને
શ્વર પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિના અનુમાન અને કૌતુકથી જુએ તો
બ્રહ્મસુખ કેરતાં વજનમાં હલકું લાગે છે પછી હે અર્જુન! તે
દિક સુખોના પગથીઆ કરી-વસ્તુત તેની પાયમાંથી કરી-તે
પદપર આરૂઢ થાય છે" સ્થાવર જંગમના મુખ્ય સ્વામી બ્રહ્મદેવ
શંકર જેવાને પણ જ આરાધનીય છે જ યોગીઓની ભોગ્ય
છે, જે આપ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે જ પરમાનંદની કેવળ મૂર્તિ છે,
વિશ્વવર્ત્તિત સર્વ પ્રાણીનું જીવન છે જે સકળ જ્ઞાનનો આત્મા છે,
યાદવોના કુળદીપક છે એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તેઓ અર્જુન પ્રત્યે
પ્રમાણે બોલ્યા. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે-કુરુક્ષેત્રની જે કથા સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને
કહે છે તે હવે આગળ સાંભળો. (૨૭૧)

अध्याय ९ मो.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે-હે શ્રોતાજનો 'સાંભળો' હું પ્રતિજ્ઞા
પૂર્વક સ્પષ્ટ કહું છું કે તમે કેવળ આ તરફ લક્ષ આપશો તો સર્વ
સુખોને પાત્ર થશો. પરંતુ આપ સર્વજ્ઞોની સભા સમક્ષ આ શબ્દો
હું ગર્વપૂર્વક ઉચ્ચારતો નથી. તમે લક્ષ આપો એમ મારી
મારા પ્રત્યે લાડપેલી વિનંતિ છે કારણ કે આપના જેવા સુપ્રસન્ન
પ્રકાર પ્રાપ્ત થતાં 'લાડકપણું' નામની જે વૃત્તિ છે, તેના 'લાડકોડ
પણ પૂર્ણ થાય છે અને મનોરથની સુદ્ધાં ઇચ્છા તૃપ્ત થાય છે
આપની કૃપાદૃષ્ટિની શીતળતાના બહારથી પ્રસન્નતાના છોડ લીલા
છમ બની ગયા છે, અને તેની શીતળ છાયા નીચે પરિશ્રમિત થયેલો

ટીકા—જો કે ગાયનું દુગ્ધ પવિત્ર, મિષ્ટ અને તદ્દન નિકટ જ હોવા છતા પણ તેનો ત્યાગ કરી બગાઇ રક્તનું સેવન નથી કરતી કે ? કમળના કંદનું અને દેડકાનું વાસ્તવ્ય એકજ સ્થળે હોય છતા કમળમાના મકરંદનું સેવન તો બહારથી આવીને ભ્રમરજ કરે છે અને દરિદ્રના નશીબમા તો કાંઈજ ચુથવાનુ લખેલુ હોય છે અથવા ગીયાના ઘરમા અગણિત દ્રવ્ય ભરેલુ હોય છે, પરંતુ તે ત્યાંજ બેસીને ઉપવાસ કરીને દરિદ્રાવસ્થા ભોગવતો હોય છે તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રના મંગળ સુખનુ વિશ્રાતિસ્થાન એવો હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમા હોવા છતા, તે અજ્ઞાની જીવોની વિષયોપરજ વાસના લાગી રહેલી હોય છે અત્યંત મૃગજળ દ્રષ્ટિએ પડતા મોઢામા રહેલો અમૃતનો ઘુટડો કોઈ થુકી નાખે, કિવા ડીપ મળના ગળામા બાધેલો પારસ મણિ તોડીને ફેંકી દે, તેવુજ એ કાર્ય અનુચિત છે જેના મનમા અહંતામમતાની શિવા રહેલી છે, તે મને પ્રાપ્ત ન થતા જન્મ મરણના બે ડાડાની વચ્ચે ગુણીઆ ખાયા કરે છે (૬૭)

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

શ્લોકાર્થ—હુ અવ્યક્ત સ્વરૂપ છુ અને સકળ વિશ્વ મારાથી વ્યાપ્ત છે મારામા સર્વ ભૂતો છે, પરંતુ હુ તેમનામા સ્થિત નથી (૪)

ટીકા—હુ કના છુ ? સૂર્યની પેઠે કદિ દેખાય અને કદિ ન દેખાય તેવો હુ નથી આ સર્વ જગત મારા નિર્ગુણ સ્વરૂપનોજ વિસ્તાર છે જેમ દુધ સહજ જામે એટલે તે દહિં થાય છે, કિવા જેમ બીજમાથી વૃક્ષ થાય છે, અથવા સુવર્ણમાથી અલંકારો થાય છે, તેજ પ્રમાણે હું નિર્ગુણનો જે વિસ્તાર તેજ આ સકળ વિશ્વ છે મારૂ એ સ્વરૂપ જ્યારે અવ્યક્ત હોય છે ત્યારે નિરાકાર હોય છે, પણ પછી તે સૃષ્ટિ રૂપે વિસ્તાર પામીને આકાર ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે નિર્ગુણ હોવા છતા પણ સાકાર થયેલો જે હું, તેણેજ આ ત્રૈલોક્યની રચના કરી છે મહત્તત્વથી લઈને દેહ પર્યંત આ સર્વ ભૂતો જે પ્રમાણે પાણીમા ફીણ જણાય છે, તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનો આભાસ માત્ર છે પરંતુ ફીણ પાણીનુંજ બનતા છતા તેમાથી શોધતા છતાય પાણી પ્રાયસ આવતુ નથી, કિવા હે અર્જુન ! સ્વપ્નમા જીવો અનેક રૂપો ધારણ કરે છે તે બધાજ જાગૃત થતા નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ ભૂતો મારામા જણાય છે તોપણ હુ તેમનામા નથી અ-

ઉપપાદન મેં તને પૂર્વે (અ. ૭ શ્લો. ૧૨) કર્યુ જ છે માટે હું
વાત અહીં આ બે વાર નહિ હવે તારી દૃષ્ટિનો પ્રવેશ મારા યથાર્થ
સ્વરૂપમાં થવા દે (૭૦)

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

શ્લોકાર્થ—અને ભૂતો મારામાં નથી. એવી મારી ઈશ્વરી
પ્રભુત્વ પટના જો. હું ભૂતોનો ધારણ કે નાશ હોવા છતાં ભૂતોમાં હું
રહેલો નથી, અને મારો આત્મા ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને સંરક્ષણ કરે છે

ટીકા—માયાથી પર એવા મારા સ્વરૂપને કલ્પનાથી પર
ને એવાથી " મારામાં સર્વ ભૂતો છે " એવું મેં જે તને
છે તે પણ મિથ્યા છે એમ તને જ્યારે. સંકલ્પરૂપી સંધ્યા
મા જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુઓ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી મલિન હોય એવા
વખતમાં જ હું અખંડ હોવા છતાં ભૂતો મારાથી પૃથક્ દેખાય છે
જેમ માળામાંથી સર્પની ભ્રાંતિ દૂર થવાથી માળા જ અવશિષ્ટ રહે છે,
તેમ તે સંકલ્પની સંધ્યા વ્યતીત થઈ એટલે મારૂં અખંડિત સ્વરૂપ જ
અવશેષ રહે છે જેની પ્રતીતિનું કાંઈ માત્ર દૃષ્ટાંત સંકલ્પ જ છે
આગર મટમ વગેરે શું જમીનમાંથી નીકળે છે ? કુંભારની બુદ્ધિથી જ
તે સર્વ તૈયાર થાય છે સમુદ્રના પાણીમાં શું તરંગોની ખાણ છે ?
શું તે કૃત્ય પવનનું નથી ? કપાસના ગર્ભમાં શું કાપડની ઘડીઓ
ભરી મૂકી છે ? પણ વણનારની સમજ ઉપરથી જ કપાસમાંથી કાપડ બન
વાનું કારણ છે સુવર્ણમાંથી દાગીના બનવાથી કાંઈ સુવર્ણપણું નષ્ટ
થતું નથી, એ તો એના નીકળે તે દાગીના દેખાય છે
શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ કિંવા દર્પણમાં દેખાતું સ્વરૂપ એ આપણા બોલ
વાનું અને જોવાનું જ પરિણામ છે કે તે મૂળથી જ ત્યાં હોય છે ?
તેજ પ્રમાણે મારા નિરુપાધિક સ્વરૂપમાં ભૂતોની કલ્પનાને લીધેજ
ભૂતોનો આભાસ થાય છે તે કલ્પના કરનારી પ્રકૃતિ શાન્ત થઈ એટલે
મારૂં નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ દેખાય છે કુદરતી રીતે આપણને
ચક્કર આવે છે ત્યારે આપણી આસપાસના ડુંગર વગેરે ફરતા માલુમ
પડે છે તે પ્રમાણે આપણા મનમાં કલ્પના ઉત્પન્ન થવાથી અખંડ
બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભૂતોનો ભાસ થાય છે આ કલ્પનાનો ત્યાગ કરીને
જ્યારે આપણે જોઈએ ત્યારે તો હું ભૂતોમાં છું અને ભૂતો
મારામાં છે એવી કલ્પના આમાં સુદ્ધાં આવતી નથી. માટે હે પ્રિય

રહું છું હે ધનંજય! ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે અવસ્થા
કેવળ માયાજ છે (૬૭)

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

શ્લોકાર્થ — હે અર્જુન! સર્વ ભૂતો કલ્પને અંતે મારી
પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે અને કલ્પના પ્રારંભમાં હું પુનઃ તેમને ઉત્પન્ન
કરું છું (૭)

ટીકા — આ માયાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને તે બે
પ્રકારની છે એમ તને પૂર્વે (અ ૭ શ્લો ૪ ૫) કહ્યું છે એક
તે ભેદભાવથી આઠ ભાગમાં વિભક્ત છે અને બીજી જીવરૂપ છે હે
પાર્થ! આ પ્રકૃતિનો સર્વ વિષય તેં પૂર્વે સાંભળ્યો જ છે, માટે તે
વિષે પુનઃ પુનઃ બોલવાનું પ્રયોજન નથી મ (પ્રલયને અંતે આ સર્વ
ભૂતો મારી પ્રકૃતિરૂપી અવ્યક્તમાં લય પામે છે ગ્રીષ્મઋતુના અંતિમ
ભાગમાં જે પ્રમાણે ઘાસ બીજ સહિત સુકાઈ જાય છે, કિંવા વર્ષા
કાળ સમાપ્ત થતાં પાણી શરદઋતુના આકાશના સ્વચ્છ વર્ણમાં
આપમેળે લય પામે છે, અથવા આકાશમાં પ્રકાશમાં જે પ્રમાણે વાયુ
ઉત્પન્ન થઈને વિલીન થાય છે કિંવા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા
તરંગો પાણીમાંજ નષ્ટ થાય છે અથવા મનુષ્ય જાગૃત થતાં તેના
મનમાંનું સ્વપ્ન મનમાંજ સમી જાય છે, તે પ્રમાણે મારા પ્રલયને
અંતે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ ભૂતો પ્રકૃતિમાંજ સમાય છે
પણ સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પુનઃ તેમને હુંજ નિર્માણ કરું છું એવું
કારણ જે કથન છે તે ત્યારપછી સ્થિતિ શું છે તે તને કહું છું
સાંભળ. (૧૦૪)

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

શ્લોકાર્થ — મારી પોતાની પ્રકૃતિનું અવલંબન કરીને સ્વભાવ
વશ પરાધીન થયેલા આ સર્વ ભૂતસમુદાય પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન
કરું છું (૮)

ટીકા — આ રીતે હે અર્જુન! મારી પ્રકૃતિ ...
... છું ... ત્યારે ...
... ને તે ...

ડાને રત્ન સમજી ઉચકી લેવામાં આવે, અંગારાને દ્રવ્યનો ડાર સમજી પછેડીમાં બાંધી લેવામાં આવે, કૂવામાંના પોતાનાજ પડછાયાને પોતાનો શત્રુ સાચો સિંહ સમજી સિંહ કુદકો મારીને પ્રાણ ગુમાવે, તે પ્રમાણે હું જેવો સાકાર પ્રપંચમાં દેખાઉં છું, તેવોજ સાકાર હું મારા સત્ય સ્વરૂપમાં છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનીને જેઓ વર્તે છે, તેઓ ચંદ્રને બદલે તેના પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબને પકડવા પડનારાની પેઠે ફસી પડે છે. માણસ વેલ ખાઈને અમૃતના લાભને ઇચ્છે તે કેમ બને? તેજ પ્રમાણે મને અવિનાશીને જે સદાપૂર્વક રૂપડાગરજ માને છે તેને હું કેવી રીતે દેખાઉં સવીય? કોઇ પશ્ચિમ વસ્તુના તટપર જવાને માટે પૂર્વ દરિયામાં આવેલા સમુદ્રની વાટે જવા લાગે, તો તેને પશ્ચિમનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત થશે? કિંવા હે મહાવીર! દેવળને ખાંડવાથી તેમાંથી ધાન્યની નિષ્પત્તિ થશે કે? તેજ પ્રમાણે આ વિસ્તાર પામેલા જગતને જાણ વાથી નિર્દોષ એવો જે હું તે શું જણાઉં છું? ધીજુ પીવાથી શું પાણીનો સ્વાદ આવશે કે? લોકો માયામોહિત મનોવૃત્તિથી સંસારમાં જ હું છું એમ કલ્પિતો માનીને, તેની જન્મ મરણાદિ સ્થિતિ અને પણ [illegible]ની છે એમ ફોગટજ સમજે છે. નામરહિત, ક્રિયારહિત તથા દેહ રહિત એવો જે હું તેને લોકો નામધારી, કર્મકારી અને દેહધર્મોથી યુક્ત એવો સમજે છે. તેજ પ્રમાણે તેઓ એવી કલ્પના કરે છે કે મને નિરાકારને આકાર છે, નિરુપાધિકને ઉપચાર છે, કર્તવ્યરહિતને વ્યવહાર છે, જાતિરહિતને જા[illegible] [illegible] અનંતને [illegible] પરિમિત છે તથા સર્વવ્યાપકને સ્થાન છે જે પ્રમાણે સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં વનમાં જુએ છે, તેજ પ્રમાણે મને કર્ણરહિતને કાન, નેત્ર રહિતને નેત્ર, ગોત્રરહિતને ગોત્ર, નિરાકારને રૂપ, અમાનને અભિ[illegible] નિરીચ્છને ઇચ્છા અને નિત્યતૃપ્તને ક્ષુધા તૃષા વગેરેની મિથ્યા કલ્પના લોકો કરે છે. વળી નિર્લેપ અને સર્વ જગતને વસ્ત્ર પરિધાન કરાવનાર એવો મને તેઓ વસ્ત્ર પહેરાવે છે, નિરાકારને અલંકાર પહેરાવે જગતના ઉત્પન્ન કરનારાને જન્મનો [illegible] કર્યો માને છે સ્વત[illegible]ની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરે છે, અને હું નિત્ય સ્વતઃસિદ્ધ છતાં [illegible] વિસર્જન કરે છે! હું નિરંતર નિરાકાર [illegible] સ્વતઃસિદ્ધને તેઓ [illegible], તારતમ્ય અને બાલ્યાવસ્થા [illegible] છે! અને [illegible]

અંતઃકરણમાં વસી રહેલો હોવા છતાં મને અમુકનો શત્રુ અને અમુકનો મિત્ર માને છે! નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહેનાર એવા મને તેઓ ઇચ્છા કરનારો માને છે, અને હું સર્વ સ્થળે સમાન રીતે વ્યાપ્ત હોવા છતાં મને એકદેશી કિંવા એક સ્થળે વાસ્તવ્ય કરનારો માને છે! હું સર્વ સ્થાવર જંગમનો આત્મા હોવા છતાં મને એકનો સંરક્ષક અને એકનો સંહાર કરનાર માનીને સર્વત્ર મારી પ્રસિદ્ધિ કરે છે! આ પ્રમાણે સર્વ શુદ્ર મનુષ્યધર્મ મને વળગેલા છે એવું તેમનું વિપરીત જ્ઞાન છે. તેઓ મૂર્તિને દેવ માનીને ભાવથી ભજે છે અને પછી તે ભાંગી જતાં તેમાંનું દેવત્વ નષ્ટ થયેલું માની તેનો ત્યાગ કરે છે; અને તેઓ આ પ્રમાણે મનુષ્યજ માનતા હોવાથી તેમનું તે જ્ઞાનજ સત્ય જ્ઞાનની આડે આવે છે (૧૭૧)

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

શ્લોકાર્થ—તે મૂર્ખાઓની આશા, કર્મો તથા જ્ઞાન એ સર્વ વ્યર્થજ હોય છે, તેઓ વિચારશૂન્ય બને છે અને મોહમાં નાખનાર રાક્ષસી તથા આસુરી સ્વભાવનોજ આશ્રય કરે છે (૧૨)

ટીકા—માનાશ કે મારે વિષે જેમની આવી સમજ હોય છે તેમનો જન્મ જ નકામો; કાળ નિવારનો મેઘ, મૃગજળના તરંગો, મસ્તિ ઉપર ચિતરેલા ધારણાર બહુરંગના અલંકાર કિંવા સન્ધ્યાકાળે દષ્ટિગોચર થતા નારો વ્યર્થ છે, તે પ્રમાણે વ્યર્થજ છે ગુવાર મીચો થયે છે તોપણ તે અંદરથી પોકળ હોઈ તેને ફળ આવતાં નથી; બકરાને ગળે વધેલા સ્તનમાંથી દૂધ નીકળતું નથી, અથવા લીમડાના વૃક્ષને ફળ આવે છે તો પણ તે કોઇથી લઈ શકાતાં નથી; તે પ્રમાણે તે મૂર્ખનું જીવન પણ વ્યર્થજ છે તેના કર્મોને પણ ધિક્કાર છે! તે મૂર્ખનું શાસ્ત્રાધ્યયન પણ માંકડાના હાથમાં આવેલા નાળિએર કિંવા આંધળાના હાથમાં આવેલા મોતી સમાનજ છે કિંબહુના તેનું શાસ્ત્રાધ્યયન નાના બાળકના હાથમાં આપેલાં શસ્ત્રો અથવા અપવિત્ર મનુષ્યને બીજમંત્ર શિખવેલા મંત્રો પ્રમાણે નિરર્થક છે. હે પાર્થ! જેનું ચિત્ત યથાર્થ જ્ઞાનસંપન્ન નથી, તેનું સર્વ જ્ઞાન તથા આચરણ વ્યર્થ છે. આ અજ્ઞાન અથવા તમોગુણરૂપી રાક્ષસી સદ્બુદ્ધિનો અને જ્ઞાનનો નાશ કરનારી થઈ બેઠીજ છે. અજ્ઞાન મનુષ્યો નિત્ય પ્રથમ ફસાઈ અંતે તમોગુણના મુખમાં સપડાય

જાય છે પછી આ તામસી પ્રકૃતિ આશારૂપી લાગમાં હિંસારૂપ ઉન્હાને પકડી, અસંતોષરૂપી મોઢાના લોચા નિરંતર ચાવ્યા કરે છે તે અનર્થરૂપી કર્ણ પર્યંત એઠ ચાટતી ચાટતી બહાર નીકળે છે, તે મૂળરૂપી પ્રચંડ પર્વતની અંધકારમય ગુફા છે, તેની દ્વેષરૂપી દાઢો જ્ઞાનને ચાવી ચાવીને ભૂકો કરી નાખે છે અને તે અગસ્ત્ય ઋષિના કુંભના આવરણના જેવા સ્થૂલબુદ્ધિ લોકોના મનપર ફરી વળેલા આચ્છાદન રૂપ છે આવી રાક્ષસી પ્રકૃતિના મુખમાં જેઓ ગ્રાસ રૂપ થઈ પડે છે તેઓ ભ્રાંતિરૂપી કુંડમાં ડૂબી જાય છે આ પ્રમાણે જે અજ્ઞાનના અંધારકૂપમાં પડે છે તેને વિચારરૂપી હાથની સહાય મળતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ક્યાં જાય છે તેનો પણ પત્તો લાગતો નથી. આ નિષ્ફળ કથા હવે રહેવા દઈએ કારણ કે મૂર્ખોનું વર્ણન કરતાં વાણી પણ ક્ષીણ થઈ જશે. કૃષ્ણ આ પ્રમાણે બોલ્યા એટલે અર્જુન બોલી ઉઠ્યો—ઠીક ! ઠીક ! ! શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પુનઃ કહેવા લાગ્યા—જેનું વર્ણન કરવાથી વાણીને સુખ થાય છે તે સાધુની કથા હવે સાંભળ. (૧૮૭)

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન! જેમણે દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કર્યો છે એવા મહાત્માઓ તો હું ભૂતોના આદિ અને અવિનાશી છું એમ જાણીને એકનિષ્ઠાથી મને જ ભજે છે (૧૩)

ટીકા—જે સાધુના નિર્મળ અંતઃકરણમાં હું સદાય વસી રહેલો છું અને ઉપરમ પણ વૈરાગ્ય જેની સેવા કરે છે, જેની પરમાત્મપ્રાપ્તિની દૃઢ ઈચ્છા મ. પણ ધર્મનુંજ રાજ્ય હોય છે અને જેનું મન સદા સદ્વિચારોનેજ પુષ્ટિ આપે છે, જે જ્ઞાનરૂપી ગંગામાં સ્નાન કરી અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ થયા છે, જે પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી તૃપ્ત થયા અને જેનું શરીરજ જાણે શાંતિને પલ્લવ ફુટ્યા ન હોય એવું થયું, તેજ પ્રમાણે તેનું શરીર પણ જાણે બ્રહ્મના શરીરનો અંકુર કિંવા ધૈર્યરૂપી મંડપનો સ્તંભજ ન હોય તેવું અને આનંદના સમુદ્રમાં બોળીને કાઢેલા કુંભની પેઠે ઓતપ્રોત આનંદરૂપી જળથી ભરેલું છે, તેને ભક્તિની એટલી પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે કે તે મોક્ષને પણ ‘જા હઠ’ એમ કહે છે, અને તેની સહજ લીલામાં પણ નીતિ ત હોય છે તેણે પોતાના સર્વ અવયવોમાં શાંતિ રૂપી અલંકારો

[illegible] કર્યા છે અને પોતાના ચિત્તથી મને–સર્વવ્યાપકને પણ [illegible] [illegible] છે આવા જ મહાત્માઓ તે ભગવદ્ભક્તિને અનુકૂળ [illegible]નારી [illegible] પ્રવૃત્તિના [illegible]–ભાગ્યરૂપજ છે તેઓ સર્વત્ર [illegible] સ્વરૂપ જાણી દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતા પ્રેમથી [illegible] મનોધર્મે દ્વૈતનો સ્પર્શ સુદ્ધાં કરેલો હોતો [illegible] અર્જુન [illegible] જેઓ મદ્રૂપ બની મારી સેવા કરે [illegible] કહેવાની છે તે સાંભળ. (૧૯૬)

सतत कीर्तयन्तो मा यतन्तश्च दृढव्रता ।
नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

નથી, કેમકે તે તો નિસંદેહ કૃપાયુક્ત શંકરનીજ મૂર્તિ મા। જે નામનો એક વખત ઉચ્ચાર થવા સારૂ હજારો જન્મ સુ મારી સેવા કરવી પડે છે તે મારૂં નામ જેની વાચા સમ.ા નિ તર પ્રેમથી નૃત્ય કરે છે, (મારા જ નામનો આવો મહીમા છે) તે વૈકુંઠમાં નથી હોતો, એમજ વખત સૂર્યબિંબમાં પણ નથી દેખાતો અને યોગીઓના મનનું પણ ઉલ્લંઘન કરી જાઉં છું, પરંતુ હે પાંડવ! જે મારા નામનો અત્યંત ઘોષ કર્યા કરે છે, તેની પાસ તો હું અવશ્યજ હોઉં છું તે મારા ગુણથી અહાહા! કેવો તૃપ્ત હે છે! દેશ અને કાળને વિસરી જાય છે! કીર્તનસુખથી તે સ્વયં પોતા માત્ર સુખી બની રહે છે કૃષ્ણ વિષ્ણુ હરિ, ગોવિંદ, એ શુદ્ધ નામેની સંકલનાથી અને આત્મા તથા અનાત્માના વિચારથી પૂર્ણ થયેલા પ્રબંધ તે સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ સ્વરે ગાયા કરે છે વિશેષ શું વર્ણન કરૂં? હે પાંડુપુત્ર! અનેક પ્રકારે તે મારા ગુણાનુવાદ ગાતા ચરાચરમાં ધમ્યા કરે છે

હે અર્જુન! કોઈ મહાયત્નથી પંચ પ્રાણ અને મનને જીતી લઈ બાહ્ય યમનિયમની વાડ કરીને અંદર વજ્રાસનરૂપી કિલ્લો બનાવે છે, તથા ત્યાં પ્રાણાયામની તોપો ગોઠવે છે અને કુંડલિની ઉર્ધ્વમુખ દ્વત. તેના પ્રકાશમાં મન પવનની સહાયથી ચંદ્રામૃતનું સરોવર સ્વાધીન કરી લે છે એ વખતે પ્રત્યાહાર પણ પોતાનું પરાક્રમ બતાવીને કામક્રોધાદિ વિકારોનો સહકુટુંબ નાશ કરી દે છે અને દ્રષ્ટિ યોને પણ બાંધી જકડી હૃદયમાં લઈ જાય છે એટલામાં ધારણારૂપી ઘોડેસ્વારો આક્રમણ કરી પંચ મહાભૂતોને એકત્ર કરે છે અને સંકલ્પની ચતુરંગી સેના (મન બુદ્ધિ ચિત્ત, અહંકાર) નો નાશ કરી નાખે છે એમ થતાં ધ્યાન વિજય વિજય કહી ડંકો બજાવે છે અને તન્મયતારૂપી એકછત્ર ચળકતું નજરે પડે છે પછી સમાધિરૂપી લક્ષ્મીનો અખંડ આત્માનુભવરૂપી સિંહાસન ઉપર ઐશ્વર્યરૂપી રસ વડે રાજ્યાભિષેક થાય છે હે અર્જુન! મારૂં ભજન આવા મહિમાવાળું છે હવે કેટલાક બીજા પણ મારૂં કેવું કેવું ભજન કરે છે તે …ળ વસ્ત્રમાં જેમ મારૂં એના તંતુજ તંતુ હોય છે, તેમ આ …ગતમાં સર્વત્ર હુંજ રહેલો છું એવી તેની માન્યતા હોય છે. …ને કીડી સુધીના. સર્વને તે મારા સ્વરૂપજ માને છે અને નાનું …, સજીવ નિર્જીવ વિગેરે જે કાંઈ જુએ છે તેને મારૂંજ સ્વરૂપ …ને સાષ્ટાંગ કરે છે તે પોતાની ઉત્તમતાને મનમાં જ લાવતા

મુખ્ય વેદ હુજ બનુ છુ તેને માટે વિધિ અને અનુષ્ઠાન પણ હુજ છુ કર્મમાથી પ્રકટ થનારો જે યજ્ઞ તે પણ હુજ છુ અર્પણ મંત્ર, કવ્ય આપવાનો મંત્ર, નાના પ્રકારની ઔષધિ, ઘૃત, સમિધા, હોમદ્રવ્ય, ઋત્વિજ, અગ્નિ અને અગ્નિમા હવન કરવાની વસ્તુઓ પણ તેને માટે હુજ છુ (૨૬૮)

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —આ જગતનો પિતા, માતા, પ્રાણીઓને કર્મફળ આપનાર, (પિતામહ એટલે) બ્રહ્મદેવનો પિતા, જાણવા યોગ્ય વસ્તુ, જગતને પાવન કરનારી વસ્તુ, પ્રણવ અને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ પણ હુજ છુ (૧૭)

ટીકા —જેના સંગથી અષ્ટવિધ પ્રકૃતિ જગતનો પ્રસવ કરે છે, તે જગત-પિતા હુ છુ અર્ધનારીનટેશ્વર સ્વરૂપમા પુરુષ તેજ સ્ત્રી અને સ્ત્રી તેજ પુરુષ છે, તેમ સ્થાવર જંગમની માતા પણ હુજ છુ, અને ઉત્પન્ન થયેલુ જગત જે સ્થળે રહે છે તથા જેના યોગથી પ્રાણી માત્રનુ રક્ષણ થાય છે તે પણ નિ.સશય મારા સિવાય અન્ય કોઇ નથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભય જેના અંત કરણોપાધિરહિત સ્વરૂપમા અર્થાત્ નિર્ગુણ સ્વરૂપમા ઉત્પન્ન થાય છે, તે (વિશ્વનો માતામહ) ત્રિભુવનમા હુજ છુ હે અર્જુન ! સર્વ જ્ઞાનમાર્ગો જે ગામમા આવી મળે છે અને ચારે વેદના ચોટામા જેને જાણવા યોગ્ય કહેવામા આવે છે, જે સ્થળે જુદાજુદા પ્રકારના મતો એકમતાને પ્રાપ્ત થયા છે, જ્યા શાસ્ત્રોને એક બીજાની સાથે ઓળખાણ થઇ છે અને જ્યા ભૂલેલા જ્ઞાન એકત્ર થયા છે, જે સ્થાનને પવિત્ર કહેવામા આવે છે, બ્રહ્મરૂપી બીજનો જે અંકુર છે અને પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચતુર્વિધ વાચાના ધ્વનિના આકારનુ જે મંદિર છે, તે ૐકાર પણ હુજ છુ તે ૐકારના ગર્ભમાથી અ, ઉ અને મ્ એ અક્ષરો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પત્તિ પછી ત્રણ વેદનો ઉદ્ભવ થયો છે, માટે ઋક્, યજુર્ તથા સામ એ ત્રણ વેદ પણ હુજ છુ એ પ્રમાણે વેદની વશપરંપરા પણ હુજ છુ એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૨૭૬)

गतिर्भर्ता प्रभु साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

શ્લોકાર્થ —કર્મફળ, જગતનું પોષણ કરનાર, સ્વામી, સાક્ષી, વસતિસ્થાન, શરણાગતનો રક્ષક, નિરપેક્ષ મિત્ર, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, નિધિ અને અવિનાશી બીજ હું જ છું (૧૮)

ટીકા —આ સર્વ સ્થાવર જંગમ વિશ્વ જે પ્રકૃતિના ગર્ભમાં રહેલું છે તે પ્રકૃતિ શ્રમ પામવાથી જે સ્થળે વિશ્રાંતિ લે છે તે અંતિમ સ્થાન હું છું, અને જેને લીધે એ પ્રકૃતિ જીવે છે, જેના આશ્રયથી વિશ્વ પ્રસવે છે અને જે પ્રકૃતિને સ્વાધીન થઈ સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ગુણોનો ઉપભોગ લે છે તે વિશ્વલક્ષ્મીનો પતિ હું છું; અને હે અર્જુન! સર્વ ત્રૈલોક્યનો સ્વામી પણ હું જ છું આકાશે સર્વ સ્થળે રહેવું, વાયુએ ક્ષણ માત્ર પણ સ્વસ્થ ન રહેવું, અગ્નિએ બાળવું, મેઘે વૃષ્ટિ કરવી, પર્વતે પોતાની જગ્યા છોડવી નહિ, સમુદ્રે પોતાની મર્યાદા ઓળંગવી નહિ, પૃથ્વીએ સર્વ ભૂતોનો ભાર વહન કરવો, એ સર્વ આજ્ઞા મારી જ છે મારા બોલાવ્યાથી વેદ બોલે છે, મારા ચલાવ્યાથી સૂર્ય ચાલે છે અને જગતનો ચાલક જે પ્રાણ તે પણ મારા હલાવ્યાથી જ હાલે છે મારી જ આજ્ઞાથી ભૂતોને કાળ ગ્રાસ કરી જાય છે હે અર્જુન! આ પ્રમાણે આ સર્વ જેની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય ગણી પોતપોતાના કર્મો કરે છે એવા સમર્થ જગતનો નાથ તે પણ હું જ છું અને આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળે રહી સાક્ષીભૂત રહેનારો પણ હું જ છું હે પાંડવ! આ નામરૂપમાં જ સર્વત્ર ભરેલો છે અને જે પોતે જ નામરૂપના આધાર છે તે પણ હું જ છું જે પ્રમાણે તરંગ પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તરંગોમાં પાણી હોય છે, તે પ્રમાણે નાનાત્મામાં જગત અને જગતમાં હું છું આ રીતે જગતનું વસતિસ્થાન હું છું જે એકનિષ્ઠાથી મારે શરણે આવે છે તેને હું જન્મમરણથી મુક્ત કરું છું, માટે શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર એકલો હું જ છું વળી મૂળ પ્રકૃતિને લીધે હું એક હોવા છતાં અનેકપણાથી જગતના જીવરૂપ આ ત્રણ (જીવ) છું સૂર્ય જેમ સમુદ્રમાં કે ખાબોચીયાંમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ બ્રહ્માથી માંડી તૃણ પર્યંત હું સર્વનો સ્વભાવ મિત્ર છું હે પાંડવ! આ ત્રિભુવનનું જીવન હું છું અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પણ હું જ છું બીજમાંથી વૃક્ષ અને શાખા ઉત્પન્ન થાય છે અને ફળમાંથી તે સમસ્ત વૃક્ષનો બીજમાં સમાવેશ થાય છે તે પ્રમાણે જે અહંકારમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે જગત જે અહંકારમાં લય પામે છે તે અહંકાર રૂપ

નારૂપી જગતબીજ સંકલ્પનો પણ કલ્પને અંતે જ્યાં લય થાય છે તે સ્થાન હુંજ છું જ્યારે આ સર્વ નામ રૂપો લય પામે છે, વર્ણ અને આકાર નષ્ટ થાય છે અને જાતિના ભેદ રહેતા નથી, ત્યારે પુનઃ જગતને નિર્માણ કરવા માટે નસ્કારરૂપી વાસનાશક્તિ ધારણ કરી જે ઠેકાણે દેવ રહે છે તે ઠેકાણું પણ હુંજ છું (૨૯૫)

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —હે પાર્થ ! સૂર્ય રૂપે તાપ હુંજ પાડું છું, પર્જન્યને અટકાવનાર અને છોડનાર હુંજ છું, અમૃત હુંજ છું, મૃત્યુ હુંજ છું, અને સત્ અર્થાત્ સદા વિદ્યમાન–રહેનારી વસ્તુ (કારણ) તથા અસત્ એટલે તેનું (કાર્ય) પણ હુંજ છું (૧૯)

ટીકા—હું સૂર્ય રૂપે જે વખતે તપ્ત થાઉં છું, તે વખતે જગત સુકાવા લાગે છે અને પુનઃ ઇંદ્રરૂપે વૃષ્ટિ કરૂં છું ત્યારે તે પુનઃ સમૃદ્ધ થાય છે જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠનું ભક્ષણ કરે છે ત્યારે તે કાષ્ઠજ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, તે પ્રમાણે મરનાર અને મારનાર બન્ને મારાજ સ્વરૂપ છે આ માટે મૃત્યુને ભાગે જે જે રૂપો આવ્યાં છે તે પણ મારાંજ રૂપો છે અને ન મરનારાં રૂપો તો સ્વભાવતઃ જ મારાં છે હવે વધારે શું કહું ? સર્વ તને એકદમજ કહી દઉં છું કે સત્ તથા અસત્ અર્થાત્ ખરાં તથા ખોટાં એવાં બન્ને પ્રકારનાં રૂપો મારાંજ છે એમ તું જાણ હે અર્જુન ! જ્યાં હું નહિ હોઉં એવું કોઈ પણ ઠેકાણુંજ નથી, છતાં પણ પ્રાણીઓનું કેવું દુર્ભાગ્ય છે કે જેથી તે મને જોતા નથી જે પ્રમાણે તરંગો પાણી વિના સુકાઈ જાય કિંવા સૂર્યકિરણ દીપકના પ્રકાશ વિના ન જોઈ શકે, તે પ્રમાણે સર્વરૂપે હુંજ હોવા છતાં તે મને ઓળખતા નથી એજ મહત્ આશ્ચર્ય છે આ સકળ વિશ્વમાં અંતર્બાહ્ય હુંજ ભરેલો છું અને આ જગત મદ્રૂપજ છે, પરંતુ જીવોનાં કર્મો એવાં તો આડે આવે છે કે તેઓ મનેજ 'નથી' એમ કહે છે અમૃતના કૂપમાં પડ્યા છતાં બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને કેવો અભાગી કહેવો ? હે કિરીટિ ! અન્નને માટે દોડનારા અંધ મનુષ્યને ચિંતામણિ મળ્યાં દૃષ્ટિ ન હોવાને લીધે જે પ્રમાણે તેને પગથી ખસેડી નાખે છે, તે પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તેમની ઉપર્યુક્ત અંધ મનુષ્યના જેવીજ સ્થિતિ થાય છે માટે જ્ઞાન વિના જે જે કર્મો કરવામાં આવે તે તે સર્વ ન કર્યાં સમાનજ છે અંધ મનુષ્યને ગરૂડની

પાપ મળે તો પણ તે તેનો શો ઉપયોગ કરી શકવાનો હતો ? તે પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન સિવાય સત્કર્મો વ્યર્થ જાય છે (૩૦૬)

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥

શ્લોકાર્થ —ત્રણ વેદને જાણનારા, સોમપાન કરનારા અને તેના યોગથી નિષ્પાપ થયેલા યાજ્ઞિકો યજ્ઞદ્વારા મારૂ પૂજન કરી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને માટે મારી પ્રાર્થના કરે છે, અને તે દીક્ષિત પુણ્ય કમાઈને સ્વર્ગમા જઈ ત્યા દેવના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે (૨૦)

ટીકા —અરે અર્જુન ! વર્ણવિહિત ધર્મોનું આચરણ કરી જે પોતેજ વિધિમાર્ગની કસોટી બને છે, (વેદમા જણાવ્યા પ્રમાણે યથા વિધિ આચરણ કરે છે) તે યજ્ઞ કરવા માંડે છે એટલે વેદો પણ [illegible] પામી ગાવા લાગે છે અને તેની સમગ્ર ક્રિયા પણ ફળ સહિત આવીને ઉભી રહે છે આ પ્રમાણે યજ્ઞમાનું સોમપાન કરનારા યજ્ઞકર્તાઓ (દીક્ષિત) જેઓ પોતેજ યજ્ઞસ્વરૂપ બને છે, તેઓ નામ માત્રનુંજ પુણ્ય પરંતુ વાસ્તવમા પાપજ એકઠુ કરે છે તે કેવી રીતે પાપ કરે છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ઋગ્, યજુઃ અને સામ એ ત્રણ વેદ [illegible] યજ્ઞથી તેઓ મારૂ યજન કરે છે, પરંતુ મારી પ્રાપ્તિની [illegible] નહિ રાખતા તેઓ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનીજ ઇચ્છા કરે છે હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે એક [illegible] મનુષ્ય કલ્પતરૂની નીચે બેસી ઝોળીને તૈયાર કરી ભિક્ષા માગવાને નીકળે, તે પ્રમાણે તેઓ [illegible] યજ્ઞદ્વારા મારૂં યજન કરી સ્વર્ગસુખનીજ ઇચ્છા કરે છે [illegible] એ પુણ્ય નથી, પરંતુ [illegible] પાપજ છે મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છોડી સ્વર્ગસુખની ઇચ્છા કરનારને અજ્ઞાની લોકો પુણ્યવાન કહે છે, પરંતુ જ્ઞાનીઓ તો તેમને જન્મ મરણના ફેરામા પડનારા અને હીન [illegible] [illegible] થયેલાજ માને છે [illegible] વિચાર કરવા [illegible] મોની [illegible] [illegible] પ્રાપ્તિને સુખ [illegible] ગણશે, પરંતુ આ ઉત્પત્તિ [illegible] [illegible] અને [illegible] જે સુખ તે તે માટે [illegible] [illegible] અર્જુન ! [illegible] અને [illegible] એ બન્ને [illegible] અને તે [illegible] [illegible]

માજ રહેતો હોવા છતા જે કર્મને લીધે તેને મારાથી વંચિત રહેવું પડતુ હોય, તે કર્મને પુણ્ય કહેવાના ભ્રમ ન કેમ થઈ જાય ? પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દઉં છુ આ પ્રમાણે તે દીક્ષિત માટે યજન કરી સ્વર્ગ લોકની ઇચ્છા કરે છે પછી જે પુણ્યથી હું પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી એવા પાપાત્મક પુણ્ય કરીને તે હોંશે હોંશે સ્વર્ગમાં જાય છે જ્યા અમરત્વ એજ સિંહાસન છે, જ્યા ઐરાવત સરખા વાહન છે, જ્યા અમરાવતી એ પાટનગર છે, જ્યા આઠ મહાસિદ્ધિના ભંડારો ભરેલા છે, જ્યા અમૃતના કોઠારો પરિપૂર્ણ છે જ્યા કામધેનુના ટોળાના ટોળા છે; દેવોના ચાકરોને ચાલવાને માટે ચિંતામણિખચિત માર્ગો છે અને વિહારને માટે કલ્પવૃક્ષના ઉપવનો બનાવેલા છે, જ્યા ગંધર્વો ગાયન કર્યા કરે છે અને રંભા જેવી અપ્સરાઓ નૃત્ય કર્યા કરે છે જ્યા વિલાસિની સ્ત્રીઓમા ઉર્વશી મુખ્ય છે, જ્યા મદન શયનગૃહમા નોકરી કરે છે, જ્યા ચંદ્ર અજવાળું કાર્ય કરે છે, જ્યા વાયુ સરખા ઓહદાર તાંને વાર હાજર થાય એવા દાસો છે, જ્યા ઇંદ્રને આશીર્વાદ આપવાને માટે બૃહસ્પતિ જેવા મુખ્ય બ્રાહ્મણ છે અને જ્યા સ્તુતિપાઠક હજારો દેવ છે, જ્યા લોકપાલ સરખા વિજયવંત સરદારો છે અને જ્યા ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામક ખાસ અશ્વરત્ન છે, ઇંદ્રલોકના આવા આવા દિવ્ય ભોગ જ્યા સુધી પુણ્ય પહોંચે ત્યા સુધી તમામ યજ્ઞ કરનારા ભોગવે છે (૩૨૭)

ते त भुक्त्वा स्वर्गलोक विशाल क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति ।
एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागत कामकामा लभन्ते ॥२१॥

શ્લોકાર્થ —તે તે વિસ્તીર્ણ સ્વર્ગ લોકનો ઉપભોગ કરી પુણ્ય સમાપ્ત થતા પાછા મૃત્યુ લોકમા આવે છે, અને આ પ્રમાણે ત્રણ વેદમા નિર્દિષ્ટ કરેલા કેવળ વૈદિક કર્મ કરનારા કામુક લોકો જન્મ મૃત્યુના આવાગમનમા પડે છે (૨૧)

ટીકા —પછી તેમના પુણ્યની પુંજી સમાપ્ત થતા વાજ ઇંદ્ર પણાના ઐશ્વર્યપણથી ફરી પુન તેઓ મૃત્યુલોકમા પાછા આવે છે વેશ્યાની પાસે ને જેવુ દ્રવ્ય વેરતા ને પણ ભિખારી થયા પછી ને ઘરમા પેસવા દેતી નથી, તેવીજ સ્વર્ગસુખ માટે

કેવા છે ? તેને આવા અભિમાની લોકો શી રીતે [illegible] ? અરે ! તનોનિધિ પણ [illegible] ધનો નિધિ [illegible] છે તપસ્વીઓમાં મહાદેવથી અધિક [illegible] પણ અભિમાન કરી [illegible] માનું [illegible] અર્થાત્ [illegible] તેના [illegible] પણ [illegible] નહિ [illegible] તો દાસી છે તે દાસી [illegible] તેનું નામ અમરપુરી [illegible] હોય છે તે દાસીને તે ઘર [illegible] ત્યારે [illegible] બની જાય છે, અને [illegible] કરી [illegible] છે તેનું [illegible] બની જાય છે આવું [illegible] દાસીનું નામ્ય છે, તે [illegible] પણ [illegible] સ્વરૂપમાં [illegible] નથી કે અર્જુન ! [illegible] પણ [illegible] સેવા કરી અને [illegible] અભિમાનનો પરિત્યાગ કર્યા ત્યારે [illegible] માટે [illegible] વિદ્યાનું અભિમાન મૂકી [illegible] ત્યારે મારી [illegible] કે કિરીટિ ! [illegible] તો પછી [illegible] પોતાના [illegible] લાખો ? તેથી [illegible] વિતાવ્યું [illegible] અને દેહાભિમાન છોડીને તથા [illegible] કરીને મનુષ્યે પોતાનું [illegible] મારી [illegible] (૩૮૦)

पत्र पुष्प फल तोय यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदह भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन ॥२६॥

શ્લોકાર્થ—જે મને પત્ર પુષ્પ ફળ અને પાણી [illegible] અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધચિત્ત [illegible] આપેલી વસ્તુઓ હું સ્વીકારું છું (૨૬)

ટીકા—પછી [illegible] અભિનવ મને [illegible] નિમિત્તથી [illegible] તે [illegible] મારી [illegible], તેને હું [illegible] કરી [illegible] છું અને તેની [illegible] તો [illegible] છું અભિમાનથી જો મનુષ્ય મને [illegible] અર્પણ કરે તો તેને [illegible] બદલે હું [illegible] છું [illegible] શું કહું ? [illegible] તો [illegible] પણ [illegible] પત્ર [illegible] પછી તે [illegible] તે

[illegible] હો અને તાજા [illegible] શુદ્ધ હો! પૂર્ણ ભક્તિભાવથી અર્પણ [illegible] તો એ [illegible] ક્ષુધિત મનુષ્યની પેઠે તેને પૂર્ણ ભક્તિભાવથી અમૃત તુલ્ય માનીને [illegible] હું [illegible] પાન મળે ને પાણી મળે તો પાણી [illegible] મન [illegible] મનોભાવથી અર્પણ કરવામાં આવે તો તેને પણ [illegible] મણિ [illegible] પણ તેજની અવકાશ પ્રમાણે માનું છું [illegible] ચંદન, [illegible] સુગંધિ દ્રવ્યોનો [illegible] કરીને તથા [illegible] સૂર્યની દીપમાળા [illegible] [illegible] વાહનો, [illegible] અને [illegible] ધેનુના [illegible] મન [illegible] સમાન છે અને અમૃતથી પણ [illegible] ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી અર્પણ કરે [illegible] પાણીથી [illegible] થાય છે [illegible]! વધારે શું [illegible] [illegible] પડીઆના [illegible] પ્રીતિથી [illegible] માગીને [illegible] અને તે [illegible] [illegible] જાણો? [illegible] તો [illegible] ભક્તિને [illegible] [illegible] એ વિચાર મનમાં [illegible] [illegible] અનન્ય ભાવ [illegible] તેના [illegible] [illegible] એ તો માત્ર નિમિત્ત જ છે, [illegible] ભક્તિ [illegible] સાધન [illegible] માટે હે અર્જુન! [illegible] ભક્તિ [illegible] અધીન [illegible] [illegible] (૨૬)

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

[illegible] હે અર્જુન! [illegible] કંઈ કરે છે, જે [illegible] કરે છે, [illegible] દાન [illegible] છે [illegible] કરે છે, [illegible] (૨૭)

ટીકા — [illegible] માટે તું જે જે કાંઈ [illegible] [illegible] દાન [illegible] [illegible] [illegible] ભક્તિ [illegible] [illegible] (૨૭)

शुभाशुभफलैरेव मोक्ष्यसे कर्मबन्धनै ।
सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

શ્લોકાર્થ —આ પ્રમાણે સર્વ કર્મો મને અર્પણ કર્યા પછી શુભ તથા અશુભ ફળ આપનારા કર્મબંધનથી તું મુક્ત થઈશ અને આ રીતે સન્યાસ યોગથી તારું અંતઃકરણ યુક્ત થતાં તું કર્મબંધનથી મુક્ત થઈને મારામાં આવી મળીશ. (૨૮)

ટીકા —પછી જે પ્રમાણે અગ્નિમાં નાખેલાં બીજને અંકુર ફૂટતા નથી, તે પ્રમાણે મને અર્પણ કરેલા શુભાશુભ કર્મોની ફળપ્રાપ્તિ તને થનાર નથી. જો એ કર્મો તને વળગ્યાં રહે તો તે સુખ દુઃખ રૂપે ફળી ભૂત થશે અને તે સુખ દુઃખ ભોગવવાને માટે તારે જન્મ ધારણ કરવો પડશે. પરંતુ તેજ કર્મો જે વખતે મને અર્પણ કરવામાં આવશે, તેજ વખતે જન્મ અને મરણનો ફેરો ટળી જઈ સર્વ દુઃખોની પણ આપોઆપ નિવૃત્તિ થઈ જશે, માટે હે અર્જુન! આ સુલભ સન્યાસ યુક્તિનો પ્રયોગ આજથી જ કર. 'થાય છે' 'કરું છું' એમ કહીને વખત ગુમાવીશ નહિ. આ યુક્તિથી દેહના બંધનમાં ન પડતાં તથા સુખ દુઃખના સાગરમાં ન ડૂબતાં તું આનંદઘન એવા મારા સુખરૂપ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ રહીશ. (૪૦૬)

समोऽह सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय ।
ये भजन्ति तु मा भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥२९॥

શ્લોકાર્થ —હું સર્વ ભૂતોમાં સમાન ભાવે રહેલો છું. મારો કોઈ શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી, પરંતુ જે મને ભક્તિથી ભજે છે તે વિશેષભાવે મારામાં રહ્યો છે અને હું પણ તેનામાં વિશેષભાવે છું. (૨૯)

ટીકા —હું સમાન રૂપે સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપી રહેલો હોઉં છું (વિશેષ રૂપે તો) જેઓ મન, વાણી અને શરીર વડે મારી ઉપાસના કરે છે તથા જેઓ અમુક તમન્ના રાખતા નથી તેમનામાંજ છું. જેમનું ચિત્ત સંપૂર્ણ મારામાં હોય છે તેમનાજ હૃદયમાં હું વિશેષરૂપે હોઉં છું. જે પ્રમાણે બીજમાં વસ્તુ પ્રત્યક્ષ વૃક્ષ હોય છે અને વૃક્ષના બીજ હોય છે, તે પ્રમાણે મારામાં અને તેનામાં નામ માત્ર અંતર હોઈને અંતર વસ્તુનો વિચાર કરી જોતાં તે અને હું એકજ છીએ. જેમ માગીને આણેલા દાગીના કેવળ દેખાવ માટેજ પહેરાય

છ, તે પ્રમાણે તે પણ ઉદાસીનપણાથી દેહને ધારી રહે છે જે પ્રમા[illegible] પવનની માફક પુષ્પનો વાસ ચાલ્યો જઈને તે વાસરહિત રહે છે, [illegible] પ્રમાણે આયુષ્યની મુદત પુરી કરવાને માટે તેની દેહ રહી રહે છે, કેમ[illegible] કે પાંડવ ! મારી ભક્તિને લીધે તેનું સર્વ અભિમાન ભાગ્યું. [illegible] (ઓવી [illegible])

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

[illegible] ત્યારે પણ જો એ નિરંતર મારૂં ભજન [illegible] તેને સાધુ [illegible] જાણવો, કારણ કે તેના નિશ્[illegible] (ઓવી [illegible])

[illegible]

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! તે જલદીથી ધર્માત્મા થાય છે અને મહાની શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે (તાત્પર્ય) મારો ભક્ત કદિ પણ નાશ પામતો નથી એ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણ (૩૧)

ટીકા —તે કેટલાક અવસર પછી મારા તરફનો થશે એવી કદાચિત્ તારી સમજ હશે, પરંતુ જે અમૃતમાં વાસ કરે છે તેને મૃત્યુ ક્યાંથીજ હોય ? જે વખતે સૂર્ય હોતો નથી તે વખતને જેમ રાત કહેવામાં આવે છે તેમ જે જે કાર્ય મારી ભક્તિ-રહિત થાય તે તે મહાપાપ છે હે પાંડુસુત ! તેના ચિત્તનો જ્યારે મારી સાથે યોગ થાય છે, ત્યારે તે ખરેખર મારા સ્વરૂપનેજ પ્રાપ્ત થાય છે એક દીપકથી બીજો દીપક સળગાવ્યા પછી તેમાં પહેલો દીપક કયો તે કહી શકાતું નથી, તે પ્રમાણે જે સર્વભાવથી મને ભજે છે તે મ પજ બની રહે છે પછી તેને મારી સ્થિતિ, મારી કાંતિ અને મારી નિત્યશાંતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે વધારે શું કહું ? તે મારા જીવનથીજ જીવતા [redacted] હે પાર્થ ! વારંવાર તેની તેજ વાત કેટલીક વાર કહું ? જેને મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેણે મારી ભક્તિ વિસરવી નહિ એમ. કુળ ઉત્તમ હોવાની તેમજ ઉત્તમ જાતિની પણ જરૂર નથી તો પછી વિદ્વત્તાની આવશ્યકતા તો હોયજ શાની ? વળી એમાં શરીરનું રૂપ, વયની પ્રતિષ્ઠા કે સંપત્તિના જોરની પણ જરૂર નથી કેમકે જો મારી ભક્તિ ન હોય તો એ બધુંજ વ્યર્થ છે દાણા વગરના મુસલના ડુંડા હોય અથવા સુંદર શહેર ઉજ્જડ હોય તે શું કામનું ? સરોવર મોટું પરંતુ તે શુષ્ક હોય ગમમ. એક દુઃખી મનુષ્યને તેવોજ સંકટથી ઘેરાએલો બીજો મનુષ્ય મળે અથવા વાંઝીઆ પુષ્પોથી એકાદ વૃક્ષ ઢંકી ગયેલું હોય તો તેનો શો ઉપયોગ ? એજ પ્રમાણે સર્વ વૈભવ, કુળ અને જાતિનું મહત્વ વ્યર્થ છે શરીર સર્વ અવયવોથી યુક્ત હોય પરંતુ તેમાં જીવ ન હોય, તેજ પ્રમાણે મારી ભક્તિ વિના મનુષ્યનું જીવન વ્યર્થ છે અરે ! એમ તો પૃથ્વીપર પાષાણ પણ અનેક પડેલા છે વળી કાંટાળા વૃક્ષો-અટાવટા વૃક્ષો પણ પુષ્કળ હોય છે, પરંતુ સજ્જનોને તેમને નિષિદ્ધજ માન્યા છે તેજ પ્રમાણે જેઓ મારી ભક્તિ કરતા નથી તેમનાથી પુણ્ય છેટુંજ રહે છે લીમડો લીંબોડી એના ભારથી નમી જાય તોપણ તેથી કાગડાઓને સુખ થાય છે, તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ ન કરનાર મનુષ્ય પાપ એકઠું કરવાનેજ મોટો જીવે છે ષડ્રસથી ભરેલું અન્નપાત્ર ચૌટામાં મુકવાથી તે કુતરાનાજ ઉપયોગમાં આવે છે, તે જન્મે પુણ્ય માર્ગનું આચરણ નહિ કર

થાય છે અને તે અણુરો સિવાય નોના ૩પાની પણ તેટલી કિંમત થતી નથી કેમકે રાજ–આજ્ઞા એજ મુખ્ય છે તેજ પ્રમાણે જ્યારે મન અને બુદ્ધિ મારા પ્રેમથી યુક્ત થાય છે, ત્યારેજ મહત્તા અને જ્ઞાન શોભે છે કુળ, જાત અને વર્ણથી નહિ પણ હે અર્જુન ! ફક્ત મારી ભક્તિથીજ જીવન સાર્થક થાય છે આ મારી ભક્તિ જો તે મનુષ્ય સાચા મનોભાવથી કરે તો તે ભલે તે જાતનો હોય તેની ચિંતા નહિ જ્યાં સુધી નાળાઓ ગંગામાં મળ્યા નથી ત્યાં સુધીજ તેને નાળા, ઝરણા આદિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે પરંતુ તે ગંગામાં મળી ગયા એટલે તો ગંગા સ્વરૂપજ બની રહે છે કાષ્ઠ જ્યાં સુધી અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યા નથી, ત્યાં સુધીજ તેને ખેર ચંદન આદિ નામો હોય છે તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી મત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યાં સુધીજ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, સ્ત્રી, શૂદ્ર, અંત્યજ ઇત્યાદિ નામો હોય છે સમુદ્રમાં મીઠું નાખી દેવામાં આવતાં તે સમુદ્ર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મનોભાવપૂર્વક મારે શરણે આવવાથી જાતિ, વ્યક્તિ વગેરે ભેદ નષ્ટ થાય છે જ્યાં સુધી સમુદ્રમાં ભળ્યા નથી ત્યાં સુધીજ નદ, નદી, પૂર્વવાહિની પશ્ચિમવાહિની આદિ ભેદ હોય છે તેજ પ્રમાણે કોઈ પણ રીતે મારા પર ચિત્ત ચોંટ્યું એટલે પછી તેને મત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અરે ! પારસ મણિને તોડી નાખવાના હેતુથી પણ જો લોખંડ તેનો સ્પર્શ કરે છે તો લોખંડનું સુવર્ણ બની જાય છે પાંડવો અને યાદવોને સગપણના સંબંધથી અને વસુદેવાદિકને મમતાથી મારૂં સાયુજ્ય મળ્યું નહોતું કે ? હે ધનુર્ધર ! નારદ ધ્રુવ, અક્રૂર, શુક અને સનત્કુમારને જે પ્રમાણે હું ભક્તિથી પ્રાપ્ત થયો છું, તેજ પ્રમાણે ગોપીને વિષય બુદ્ધિથી, કંસને ભીતિથી તથા શિશુપાલાદિકને વેર બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયો છું અરે ! હું એક નિર્વાણનું સ્થાન છું માટે મને ગમે તે માર્ગે ભક્તિથી, વિષયબુદ્ધિથી, વિરક્તિથી અથવા વેરથી, મને તે નિમિત્તે મારૂં ચિંતન કરવામાં આવે તો મત્પદ પ્રાપ્તિનું એ તેના હાથમાંજ હેતુ છે, માટે હે અર્જુન ! પાપયોનિમાં જન્મ પામેલા કિંવા વૈશ્ય શૂદ્ર, સ્ત્રી, એ મારી ભક્તિ કરે તો તે પણ મારા સ્વરૂપને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૪૭૪)

किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥३३॥

ઉદાસીનતા શા માટે રાખવી ? હે અર્જુન ! ચારે તરફ દાવાનલ લાગ્યા છતાં તેમાંથી બહાર શા માટે ન નીકળવું ? તેજ પ્રમાણે ઉપદ્રવયુક્ત જે આ મૃત્યુલોક, તેમાં જન્મ્યા છતાં મારૂં ભજન શા માટે ન કરવું ? અરે ! જે મારૂં ભજન ન કરતો હોય એવા મનુષ્યના અંગમાં એને શું સામર્થ્ય છે અને તેના ઘરમાં એવી કયી વસ્તુની સમૃદ્ધિ છે કે તેથી તે નચિંત રહે તો ચાલી શકે ? અને ન ભજતાં વિદ્યા, તારૂણ્ય આદિ દ્વારા તેને સત્ય સુખ પ્રાપ્તિ થશે એવો તેને શું ભરોસો છે ? બાપુ રે ! સર્વ ભોગ્ય વસ્તુઓ જે દેહના સુખને માટે છે, તે દેહ તો આ મૃત્યુ લોકમાં કાળના મુખમાં સપડાએલો છે ! અરે ! આ મૃત્યુલોકના અંતિમ મનુષ્યરૂપી બજારમાં દુઃખોરૂપી માલ ભરેલો છે અને મૃત્યુની ધૂન લાગી રહી છે માટે હે અર્જુન ! આવા દુઃખરૂપી બજારમાં જીવને સુખમાં કેમ નીવડે એવી કયી વસ્તુ ખરીદી શકાય ? બુઝાઈ ગએલા અગ્નિની અવશિષ્ટ રહેલી રાખને હુંફમાં બેસી રહેવાથી દીવો સળગે નહિ કે ? અરે ! વિષના છોડને વાટી તેમાંથી રસ કાઢીએ તો તેને શું અમૃત કહી શકાય કે ? અને તે રસનું સેવન કરવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે કે ? આ વિષસેવનમાંથી તો કેવળ મહાદુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે પરંતુ તે છતાંય અજ્ઞાનીઓથી તેનું સેવન કર્યા વિવાય રહી શકાતું નથી. પગના જખમપર મસ્તક છેદીને બાંધવું જેટલું ઇષ્ટ છે તેટલીજ ઈષ્ટ આ મૃત્યુલોકની ઘટનાઓ છે. આ મૃત્યુલોકમાં સુખની વાર્તા કોઇના મુખમાંથી નીકળતી હોય તો ભલે નીકળે પરંતુ અગ્નિ શય્યાપર શયન કરવાથી સુખયુક્ત નિદ્રા કદિ આવે ખરી કે ? અરે ! જે મૃત્યુલોકનો ચંદ્ર ક્ષયરોગી છે જ્યાં સૂર્યમાં ઉદયજ અસ્તને માટે થાય છે જ્યાં દુઃખજ સુખનો સ્વાંગ ધારણ કરીને દુનિયાને છેતરે છે, જ્યાં કલ્યાણનો અંકુર ફુટયો ન ફુટયો એટલામાંજ તેનાપર અમંગળનું આચ્છાદન આવી પડે છે, જ્યાં મૃત્યુ તો ઉદરમાંના ગર્ભની સુદ્ધાં શોધ કરે છે જ્યાં ચિંતન ન કરવા યોગ્ય વસ્તુનું મનુષ્ય ચિંતન કરે ન કરે એટલામાંજ યમદૂત આવી ટોટો પકડીને લઇ જાય છે અને ક્યાં લઇ જાય છે તેનો પત્તો પણ લાગતો નથી, અરે ! સર્વ રસ્તાઓ શોધી વળ્યા છતાં મૃત્યુના મુખમાંથી પાછા આવવાનો માર્ગ હાથ લાગતો નથી અને જે સ્થળે મૃત્યુ પામેલા લોકોની કથા એજ પુરાણો સમુદાય છે તેના અવર્ણનીય મહિમાનું વર્ણન બ્રહ્માના આયુષ્ય પર્યંત ગાવામાં આવે તોપણ તે થાય એમ નથી જે મૃત્યુલોકની સ્થિતિ આવી અનિત્ય છે, ત્યાં જન્મ લેનારા

યજન કરનાર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તું મારો પરાયણ થશે ત્યારે તરતજ તું મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. આ મારા મનની ગુહ્ય વાત મેં તને કહી છે તે વાત તું બરાબર ગ્રહણ કરશે તો તું સુખી બનશે. ભક્તોની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરનાર કરૂણાકર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા. હે શ્રોતાઓ ! સાંભળો ! પાડો જે પ્રમાણે મહા પ્રવાહની પણ પરવા ન રાખતાં તેમાં બેસે છે તે પ્રમાણે આ કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ સાંભળીને વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વસ્થ બેઠો. તે વખતે ડોકું હલાવી સંજય બોલ્યો—અહાહા ! આજ અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ, પરંતુ આ ભલો માણસ અહીં હોવા છતાં પણ બીજા ગામમાં ગયો હોય તેમ લાગે છે, પણ એ મારો સ્વામી હોવાથી આ પ્રમાણે બોલવાથી મારી વાણી દૂષિત થશે પરંતુ કરવું શું ? એનો સ્વભાવજ એવો પડ્યો ! પણ મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસમુનિએ શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવાની મારી યોજના [illegible]વાથી મારું તો ભાગ્યજ ઉઘડી ગયું છે. મનમાં આવો નિશ્ચય કરી મહા આયાસથી બોલતાં બોલતાં સંજયને એવો અષ્ટસાત્વિક ભાવ* ઉત્પન્ન થયો કે તે તેને રોકી શક્યો નહિ. તેની વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને નખથી શિખા પર્યંત રોમાંચ ખડા થયા, નયનો અર્ધ ઉઘાડેલાં રહ્યાં અને તેમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. અંતરમાં આનંદના ઓઘ છૂટવાથી શરીર કંપવા લાગ્યું, સર્વ રોમરંધ્રમાંથી નિર્મળ પ્રસ્વેદનાં બારીક બિંદુઓનો ઉદ્ભવ થવાથી, મોતીથી ભરેલો જાણેજ પડ્યો છે કે શું એવો ભાસ થવા લાગ્યો. આ મહાનંદથી ઉત્પન્ન થયેલા અષ્ટભાવને લીધે વ્યાસે સોંપેલું કામ અપૂર્ણજ રહેશે કે શું એમ તેને ક્ષણભર લાગ્યું. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદનો ઘોષ ઘૂ ઘૂ કરતો આવીને તેના કર્ણપટ પર અથડાયો. આ પ્રમાણે ધ્વનિજ તેને પુનઃ દેહભાન આવ્યું અને તે પોતાને સોંપાએલું કામ કરવાને તત્પર થયો. પછી તરતજ નયનાશ્રુ તથા સર્વ શરીરનો પરસેવો લુછી નાખીને તે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ બોલ્યો—મહારાજ ! સાંભળો ! પૂર્વાર્ધના જ્ઞાનનો પાક સંજયના અંતઃકરણને મળી ગયો છે. હવે ઉત્તરાર્ધના જ્ઞાનના પાકને માટે સંજયનું અંતઃકરણ તૈયારજ છે અને તેથી શ્રોતાઓને પર સિદ્ધાંતરૂપી પાકનો સુભાગ થશે. અહો ! સ્વરૂપ ઉદય આપશે

*અષ્ટ સાત્વિક ભાવ નીચે પ્રમાણે છે : स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाच स्वरभगोऽथ वेपथु । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयमित्यष्टा सात्विक मता ॥

અર્થ—[illegible]

બની શકે ? તેજ પ્રમાણે શ્રી ગુરૂના મહિમાને જણાવવાનું સાધન જ ક્યાં છે ! એ વાત જાણીનેજ મે મૌન કરીને ગુરૂને નમસ્કાર માત્ર કર્યાં છે ! હું બુદ્ધિના બળથી ગુરૂના સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકું તો તે નેત્રના પાણી બોલે ચગાવવા જેવીજ વાત છે ઉત્તમ સુવર્ણ પર રૂપાનો ઢોળ ચઢાવવાની પેઠેજ શ્રીગુરૂની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય નિરર્થક છે, માટે ગુરૂચરણમાં બે હસ્ત ને ત્રીજું મસ્તક મૂકવું એજ યોગ્ય છે પછી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા કે સ્વામિન્ ! આપે મારાપર કૃપાદૃષ્ટિ કરવાથીજ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી સરજમાં હું પ્રયાગના વટવૃક્ષ સમાન વિસ્તાર કરવાને સમર્થ થયો છું આપ કૃપાદૃષ્ટિથી શું નહિ કરી શકો ? પૂર્વે ઉપમન્યુએ દુધ માગતા શંકરે જેમ સમસ્ત ક્ષીર સમુદ્ર તેની સમક્ષ મૂકી દીધો હતો, કિંવા ધ્રુવે રૂસણું લીધું તો તેને અચલપદ રૂપી મીઠાઈ આપી શ્રીવિષ્ણુએ તેને મનાવ્યો તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ અને સકલ શાસ્ત્રોનું વિશ્રાંતિસ્થાન એવી જે અધ્યાત્મ વિદ્યારૂપી ભગવદ્ગીતા, તેનું ઓવીરૂપે વર્ણન કરવાની આપે મને શક્તિ આપી છે જે શબ્દોના રાનમાં એક પણ સરસ અક્ષર સાંભળવામાં આવતો નહોતો, તેજ વાણીને આપે કલ્પલતા કરી મૂકી છે જે બુદ્ધિની ગતિ દેહ બહાર પહોંચતી નહોતી, તેજ બુદ્ધિને આપે બ્રહ્માનંદના ભંડારૂપ બનાવી મૂકી છે, અને મારા મનને ગીતાર્થરૂપી મહાસાગરમાં આણે જળશય્યાજ બંધાવી આપી છે આ પ્રમાણે ગુરૂની એકે એક કૃતિ અગાધ હોવાથી મારાથી તેમના અપાર સામર્થ્યનું વર્ણન શી રીતે થઈ શકશે ? માટે મહારાજ ! હું થોડું પણ ધૃષ્ટતાથી જે કાંઇ બોલું તે માટે મને ક્ષમા કરશોજી અત્યાર પર્યંત આપના કૃપાપ્રસાદથી મે ભગવદ્ગીતાના પૂર્વ ખંડનું ઓવીબદ્ધ વર્ણન આનંદથી કર્યું પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનને ખેદ, દ્વિતીય અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગના ભેદ દર્શાવ્યા છે, તૃતીય અધ્યાયમાં કેવળ કર્મ મહિમાજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે, ચતુર્થમાં તેનું જ્ઞાન સહિત પ્રતિ પાદિત કરવામાં આવ્યું છે, અને પંચમમાં યોગતત્ત્વ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે તેજ યોગતત્ત્વ ષષ્ઠ અધ્યાયમાં આસન વિધિથી લઇને જીવૈક્ય પર્યંત સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે તેજ પ્રમાણે અણાયોગ સ્થિતિ અને યોગભ્રષ્ટને મળતી ગતિ એ સંબંધે પણ ષષ્ઠ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે પછી સપ્તમમાં પ્રકૃતિનો ઉપક્રમ તથા પરિહાર બતાવી તે પછી ચાર પ્રકારના ભક્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે પછી સાત પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી મરણકાળની સ્થિતિ વગેરે અષ્ટમ

[illegible] શ્રીગુરૂના માહાત્મ્યનું વર્ણન [illegible] કર્યા છે ! એ વાત જાણીનેજ મે મૌન રહીને ગુરૂને નમસ્કાર માત્ર કર્યા છે ! જો હું બુદ્ધિના બળથી ગુરૂના સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકું તો તે નેવનાં પાણી મોભે ચઢાવવા જેવીજ વાત છે ઉત્તમ સુવર્ણ પર રૂપાનો ઢોળ ચડાવવાની પેઠેજ શ્રીગુરૂની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય નિરર્થક છે, માટે ગુરૂચરણમાં બે હસ્ત ને ત્રીજું મસ્તક મુકવું એજ યોગ્ય છે પછી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા —હે સ્વામિન્ ! આપે મારાપર કૃપાદૃષ્ટિ કરવાથીજ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી સંગમમાં હું પ્રયાગના વટવૃક્ષ સમાન વિસ્તાર કરવાને સમર્થ થયો છું આપ કૃપાદૃષ્ટિથી શું નહિ કરી શકો ? પૂર્વે ઉપમન્યુએ દુધ માગવા શંકરે જેમ સમસ્ત ક્ષીર સમુદ્ર તેની સમક્ષ મૂકી દીધો હતો, કિંવા ધ્રુવે રૂસણું લીધું તો તેને અચળપદ રૂપી મીઠાઈ આપી શ્રીવિષ્ણુએ તેને મનાવ્યો તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ અને સકળ શાસ્ત્રોનું વિશ્રાંતિસ્થાન એવી જે અધ્યાત્મ વિદ્યારૂપી ભગવદ્ગીતા, તેનું ઓવીરૂપે વર્ણન કરવાની આપે મને શક્તિ આપી છે જે શબ્દોના રાનમાં એક પણ સારો અક્ષર લાગવામાં આવતો નહોતો, તેજ વાણીને આપે કલ્પલતા કરી મૂકી છે જે બુદ્ધિની ગતિ દેહ બહાર પહોંચતી નહોતી, તેજ બુદ્ધિને આપે બ્રહ્માનંદના ભંડારરૂપ બનાવી મૂકી છે, અને મારા મનને ગીતાર્થરૂપી મહાવાન માં જવું જાણ્યાજ બેસવી આપી છે આ પ્રમાણે ગુરૂની એકે એક કૃતિ અગાધ હોવાથી મારાથી તેમના અપાર સામર્થ્યનું વર્ણન શી રીતે થઈ શકે ? માટે મહારાજ ! હું ધીટુ થઈ ધૃષ્ટતાથી જે કાંઈ બોલું તે માટે મને ક્ષમા કરશો અત્યાર પર્યંત આપના કૃપાપ્રસાદથી મે ભગવદ્ગીતાના પૂર્વ ભાગનું ઓવીબદ્ધ વર્ણન આનંદથી કર્યું પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનને ખેદ, દ્વિતીય અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગના ભેદ દર્શાવ્યા છે, તૃતીય અધ્યાયમાં કેવળ કર્મ મહિમાજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે, ચતુર્થમાં તેનું જ્ઞાન સહિત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને પંચમમાં યોગતત્ત્વ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે. તેજ યોગતત્ત્વ ષષ્ઠ અધ્યાયમાં આસન વિધિથી લઈને ઉપેક્ષા પદ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે તેજ પ્રમાણે અષ્ટાંગયોગ સ્થિતિ અને યોગભ્રષ્ટને મળતી ગતિ એ સઘળું પણ ષષ્ઠ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે પછી સપ્તમમાં પ્રકૃતિનો ઉપાય તદ્દ પરિહાર બતાવી તે પછી ચાર પ્રકારના ભક્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે પછી સાત પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી મરણકાળની સ્થિતિ વગેરે અષ્ટમ

નિર્ણય થઇ શકતો નથી, તે પ્રમાણે સંસ્કૃત અને ભાષાંતર બેઉ એકજ પ્રકારના ભાવાર્થનું વર્ણન કરી એક સ્થળે કેવી રીતે શોભે છે તે તમે નિર્મળ બુદ્ધિથી સમજો. કોઇ પણ ભાવ પ્રકટ કરતાં જ્યારે રસની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારેજ ચાતુર્ય ને શોભા આવે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષાનું સૌંદર્ય તથા તારુણ્ય હતી તેના યોગથી અમલિત ગીતા તત્ત્વની રચના કરવામાં આવી છે જે સ્થાવરજંગમનો પરમ ગુરૂ છે અને જે ચતુર જનના ચિત્તને આનંદ આપનારો છે તે યાદવેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ શું બોલ્યા તે સાંભળો "હે અર્જુન' શ્રવણ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે તારૂં અંતઃકરણ યોગ્ય છે (૪૯)

श्रीभगवानुवाच। भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया॥

શ્લોકાર્થ—ભગવાન બોલ્યા—હે મહાબાહો! પુનરપિ મારાં પરમ વચન સાંભળ તું મારા ભાષણથી સંતુષ્ટ થાય છે, માટે તારૂં હિત થાય એવી ઇચ્છાથી આ હું તને કહું છું (૧)

ટીકા—મેં નવાધ્યાયમાં જે કાંઇ કહ્યું તેમાં મારા કથન પ્રતિ તારૂં લક્ષ ક્યાં સુધી છે તે જોયું, તેથી મારી ખાત્રી થઇ કે તારૂં ધ્યાન પરિપૂર્ણ છે. મટકામાં થોડું પાણી રેડી પ્રથમ ખાતરી કરવામાં આવે છે કે પલળી જાય છે કે નહિ, તે પછીજ તેને પરિપૂર્ણ ભરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પ્રથમ મેં તને થોડું કહી સંભળાવ્યું પછી મારો બોધ તું ગ્રહણ કરી શકે છે એવી ખાત્રી થઇ, તેથી તને વધારે સંભળાવવું એમ મને લાગવા માંડ્યું જે ચાકરને રાખ્યા પછી તેની કસોટીને માટે તેના આવવા જવાના પ્રારંભ, ક્રમે તે વસ્તુ નાખવામાં આવે છે, તે વસ્તુ હંસને પોતાની પાસે ન રાખતાં સ્વામીને સ્વાધીન કરે, તો તેને ખજાનચી બનાવી દેવામાં આવે છે, તેમ હે અર્જુન, તું પણ મારી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાથી મારા જ્ઞાન ભંડારનો સ્વામી થયો છે" કુશરને જોઇને મેઘ જેમ ભરાઈ આવે છે, તેમ કૃપાસાગર શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને જોઇ આ પ્રમાણે બોલ્યા—હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલો અતિ પ્રાય તને પુનઃ કહું છું પ્રતિ વર્ષે અન્ન વાવરથી પાક સારો આવતો હોય તે પુનઃ અન્નજ વાવવાનો કંટાળો આવતો નથી, અથવા હે પંડુ સુત! જે પ્રમાણે સોના ઉપરી તાપ આપવાથી સુવર્ણનો કસ વધે છે, તેથી સોની તેને અધિક શુદ્ધ કરે છે, તે પ્રમાણે હે પાર્થ! મારો અભિપ્રાય કહેવામાં હું વારંવાર જરા પણ ઉપકાર કરતો નથી,

અને જાણવો એ કઠિન [illegible] તોપણ જે કોઇ ભૂલે ચૂકે પણ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છોડી ઇંદ્રિયોને વશ કરે છે, અને એ રીતે દેહને પાછળ મૂકીને (દેહભાવ છોડીને) જે પંચમહાભૂતોનું અતિક્રમણ કરીને તેની આગળ નીકળી જાય છે (૭૩)

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

શ્લોકાર્થ —જે મને ઉત્પન્ન ન થનારો અનાદિ તથા સર્વ લોકોનો અધિપતિ જાણે છે તે મનુષ્યોમાં જ્ઞાની થઇ સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થાય છે (૩)

ટીકા —મનની આવી સ્થિતિ સ્થાયી થયા પછી જ નિર્મળ આત્મપ્રકાશમાં જ્ઞાન ચક્ષુવડે મારા ઉત્પત્તિરહિત સ્વરૂપને જે જુએ છે, હું સર્વેના આરંભથી આગાઉનો અને સર્વ લોકનો મહેશ્વર છું એવું મારૂં સ્વરૂપ જે જાણે છે, તે પાષાણમાં જેવો પારસમણિ કિંવા રસોના જેવું અમૃત તે પ્રમાણે મનુષ્યોમાં મારો અંશ છે એમ તું સમજ તે કેવળ આનંદના જ્ઞાનની કેવળ મૂર્તિ છે અને તેના અવયવો તો જાણે સુખના અંકુરજ છે, લોકદૃષ્ટિથી તેનું જે મનુષ્યત્વ જણાય છે તે તો કેવળ ભ્રમજ છે અરે કર્પૂરમાં એકાદ હીરો પડે અને તેનાપર પાણી પડે તો શું તે હીરો કર્પૂરની પેઠે પીગળી જશે કે? તે પ્રમાણે તે મનુષ્યલોકમાં સાધારણ મનુષ્યની પેરે તે વર્તે છે તોપણ તે આપણી બાધાને તો જાણતોજ નથી; કારણકે પ્રજ્ઞાનોજ નાશ થશે. એવી ભીતિથી પાપ તેની પાસે આવતુંજ નથી જેમ સર્પ તો અગ્નિના ચંદનવૃક્ષનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનાગ્નિના પ્રકાશવડે જ મને ઓળખે છે તેનો સર્વ સંકલ્પો ત્યાગ કરે છે મને કેમ જાણવો એમ તારા મનમાં આવતું હોય તો હું કહું છું અને મારા ધર્મ ઘણા છે, તે તું સાંભળ. એજ ધર્મ જુદા જુદા પ્રાણીઓમાં તેમની તેમની પ્રકૃતિ જેવા બનીને સર્વત્ર જગતમાં પ્રસરેલા છે (૮૨)

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

તાથે મળે છે, ત્યારે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશી જ્ઞાનનોજ અલંકાર ધારણ કરે છે જેમ સૂર્ય સૂર્યનેજ ઓવારણાં લે કિંવા ચંદ્ર ચંદ્રને આલિંગન આપે અથવા યોગ્યતામાં સમાન એવા બે પ્રવાહ એક બીજામાં મળે તેમ તેમની એકતારૂપ સંગમથી પૂર આવી તેમાં અષ્ટ સાત્વિક ભાવરૂપ કચરો તરી આવ્યો એટલે તે જ્ઞાન સંવાદરૂપી ચોતરાના ગણપતિ બની જાય છે તેઓ બ્રહ્માનંદના આવેશમાં દેહરૂપી ગામની બહાર આવી જઈ મારી પ્રાપ્તિના તૃપ્તિસૂચક ઉદ્ગારોથી ગર્જનાઓ કરવા લાગે છે ગુરૂ શિષ્યમાં એકાંતમાં જે એકાક્ષરી મંત્ર કહેવાવો જોઈએ તે સર્વ જગ મેઘની પેઠે ત્રિલોકમાં ગર્જના કરીને કહે છે જેમ કમળની કળી વિકસિત થવા પછી પોતામાં રહેલા મકરંદને ગુપ્ત રાખી શકતી નથી અને રાય રંક સર્વને પોતાના સુવાસની મિજબાની પીરસે છે તે પ્રમાણે તે સર્વત્ર મારા ગુણ કથી કથનના આવેશમાં ભાનરહિત થઈ, જીવભાવ તથા દેહભાવ એ ઉભયને વિસરી જાય છે, અને આવા પ્રેમાવેશમાં તે રાત્રિ દિવસનું ભાન ભૂલી જાય છે આ પ્રકારે જે આત્મત્વથી મારૂં પરિપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે (૧૨૯)

तेषा सततयुक्ताना भजता प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

શ્લોકાર્થ—આ પ્રમાણે સદૈવ મારા સ્વરૂપમાં મળી જવાને તત્પર તથા પ્રીતિપૂર્વક મને ભજનાર એવા જે જ્ઞાની હોય છે તેને હું જે બુદ્ધિના યોગથી પ્રાપ્ત થઈ શકું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું.(૧૦)

ટીકા—તેને હે અર્જુન! મારે જે કંઈ આપવાનું હોય છે તેનોજ માત્ર તેણે ખાટલો હોય છે કારણકે હે અર્જુન! તે જે માર્ગે મારી પાસે આવવાને નીકળે છે તે માર્ગની દ્રષ્ટિથી જોતાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ તે આડમાર્ગ જેવા ભાસે છે તેણે મારી જે ભક્તિ કરી તે ભક્તિને લીધે તેને ફળ આપવું એમ મને લાગે છે, પરંતુ મારે જે ફળ તેને આપવાનું હોય છે તે તો તે ભક્તે સ્વતઃજ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધેલું હોય છે હવે મારી ભક્તિનું જે પ્રેમસુખ તેને વૃદ્ધિગત કરવું અને મારા એવા ભક્તપર કાળની દ્રષ્ટિ ન પડે એટલા માટે પ્રયાસ કરવો એજ મારૂં કર્તવ્ય છે કે કિરીટી! લાડકું છોકરું એકલું રમે ત્યારે માતા તેના પર પ્રેમદ્રષ્ટિ રાખી તેની પાછળ ભમ્યા કરે છે, તથા તેને રમવાને સોનાનાં રમકડાં પૂરાં પાડી કરી મૂકે છે, તે પ્રમાણે મારા ભક્તોના ઉપાસના સંપ્રદાયનું પોષણ

अर्जुन उवाच । पर ब्रह्म पर धाम पवित्र परम भवान् ।
पुरुष शाश्वत दिव्यमादिदेवमज विभुम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન બોલ્યો-હે દેવ! આપ સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ, ઉત્તમ સ્થાન અને પરમ પવિત્ર છો. આપ સર્વદા સર્વત્ર વાસ કરનાર, તેજસ્વી, સર્વ દેવોના આદિ, ઉત્પત્તિરહિત અને સર્વવ્યાપક છો એમ ઋષિજનો કહે છે (૧૨)

ટીકા —માટે હે કૃષ્ણ! આપ પરબ્રહ્મ છો અને સર્વ મહાભૂતોનું વિશ્રાંતિસ્થાન કોઈ પવિત્ર અને સર્વ જગતના નાથ છો. આપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એઓના પરમ દૈવત છો. હે દેવ! પચ્ચીસમું તત્ત્વ જે પુરુષ તે આપજ છો અને માયાથી અતીત જે દિવ્ય ભાવ તે આપજ છો. હે સ્વામી! આપ અનાદિસિદ્ધ હોઈ આપને જન્માદિ ધર્મ નથી, આપ આ સર્વ ગુણોથી યુક્ત છો એવી સમજ મને હમણાં પડી છે. આપજ નક્કી આ જગતના ચાલક છો. આપ ત્રિભુવનના મુખ્ય દૈવત છો અને આપજ બ્રહ્માંડના આશ્રયભૂત છો. એમ હવે મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું (૧૫૨)

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यास स्वय चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

શ્લોકાર્થ —આપ એવા છો એમ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ એ સર્વ ઋષિ મહર્ષિ કહે છે, અને આપ પોતે પણ મને એમજ કહો છો. (૧૩)

ટીકા —અને બીજી પણ એક રીતે એ વાત સત્ય હોવાની પ્રતીતિ થાય છે અને તે એ છે કે પૂર્વે આપના સંબંધમાં એવીજ વાત અનેક ઋષિઓએ કહી છે તેમણે કહેલી વાતની સત્યતા હવે મને સમજાય છે. જો કે આપની કૃપાનોજ મહિમા છે બાકી નારદ મુનિ મારે ઘેર સદૈવ આવે છે તે પણ એજ વાતનું ગાન કર્યા કરે છે પરંતુ આજ સુધી હું તેનો અર્થ સમજ્યો નહોતો. માત્ર તે ગાયનથી થતો સંગીતનો આલ્હાદ હું ભોગવતો હતો. મહારાજ! આંધળાના ગામમાં સૂર્ય સ્વતઃ પ્રકટ થાય તોપણ તેમને માત્ર ઉષ્ણતાનીજ પ્રતીતિ થાય છે અને પ્રકાશનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. તેજ પ્રમાણે નારદ એ અધ્યાત્મ ગાન કરતા હતા ત્યારે તેની રાગદારીનુંજ માધુર્ય મને આનંદ આપતું હતું પરંતુ અર્થ કંઈ હું સમજ્યો

આવતા નથી. અહો! જ્યારે વિષમજ્વર ઉતરે છે ત્યારેજ જેમ મિષ્ટ વસ્તુ મિષ્ટ લાગે છે, આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ જેમ ઓષધને સારૂ જણવામાં આવે છે, કિંવા ઇંદ્રિયો, વાચા અને પ્રાણમાં જ્યારે ચૈતન્ય આવીને સંચાર કરે છે ત્યારેજ જેમ તેનું સાર્થક થાય છે, તેજ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રનો અથવા યોગાદિકનો અભ્યાસ કર્યા છતાં પણ જ્યારે ગુરૂની કૃપા થાય છે ત્યારેજ તેનું સાર્થક થાય છે આ પ્રમાણે અનુભવની કેફમાં આવી અર્જુન સંતોષથી નૃત્ય કરતો દેવ પ્રત્યે બો લ્યો કે—આપના કથનની પ્રતીતિ હવે મને થઇ છે માટે હે કૈવલ્ય પતિ! મને ખરેખર એવી પ્રતીતિ થઇ છે કે દેવ અને દાનવની બુદ્ધિ આપને જાણી શકે એમ નથી. હે દેવ! આપના કથનનો અનુભવ ન હોવા છતા જે પોતાના જ્ઞાનથી આપને જાણવાની વાત કરે છે તે કદિ આપને જાણી શકતો નથી, એવી મારી ખાત્રી થઇ છે (૧૭૫)

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

શ્લોકાર્થ —હે પુરૂષોત્તમ, હે ભૂતભાવન, હે ભૂતેશ, હે દેવ, હે જગત્પતે, આપ આપનાજ સામર્થ્યથી આપને જાણો છો (૧૫)

ટીકા —જેમ આકાશનું મહત્વ આકાશજ જાણે છે, કિંવા પૃથ્વીનું માપ જેમ પૃથ્વીજ જાણે છે, તેમ હે લક્ષ્મીપતે! આપની સર્વ શક્તિ આપજ જાણી શકો છો બાકી આપની શક્તિ જાણવાનો ગર્વ વેદાદિક વ્યર્થજ કરે છે અહો! મનની ગતિને પાછળ કેવી રીતે રોકવી? પવનને શી રીતે પકડવો? બાહુવડે માયારૂપી સાગર કેવી રીતે તરવો? તેજ પ્રમાણે આપને જાણવા અતિ દુર્ઘટ છે મહારાજ! આપનું જ્ઞાન આપનેજ છે અને તે અન્યને આપવાને પણ આપજ સમર્થ છો. માટે હવે એકવાર મારી સાંભળવાની ઉત્કંઠા પૂરી કરો. હે પ્રાણી માત્રના ઉત્પાદક! હે સંસારરૂપી ગજનો નાશ કરનાર સિંહ! હે સર્વ દેવોના પૂજ્ય જગદાધિપતે! આપની મહત્વનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અમે આપની પાસે ઉભા રહેવાની પણ યોગ્યતા ધરાવતા નથી, પરંતુ તે કારણને લીધે જો અમે આપને વિનંતિ ન કરીએ તો અમારા માટે બીજો ઉપાયજ રહેતો નથી. ચારે તરફ સમુદ્ર અને નદીઓ ભરેલાં હોય તોપણ ચાતકને મન તો તે શુષ્કજ છે! જ્યારે વૃષ્ટિ થાય ત્યારેજ તેની તૃષા તો શાંત થાય છે તેજ પ્રમાણે હે કૃષ્ણ! જગતમાં ગુરૂ સર્વત્ર છે તોપણ મારી ગતિનો

બ્રહ્મદેવના એક દિવસમાં ચૌદ ઇંદ્રનો લય થાય છે! એ લૌકિક અમૃત તો માત્ર એક જાતનો ક્ષીર સાગરમંથનનો રસજ છે, એને જે અમૃતનું નામ મળ્યું છે તે તો માત્ર આભાસવત્ છે, તોપણ તેનાથી તૃપ્તિ થતી નથી. એવા તુચ્છ અમૃતનો જ્યારે આટલો મહિમા છે ત્યારે આપનું કથન તો ખરેખરૂં પરમામૃતજ છે! એ તો મદરાચલ ન હલાવતા અને ક્ષીરસાગરનું મથન ન કરતા સહજ પ્રાપ્ત થનાર અનાદિ, સ્વાભાવિક અને સ્વયમેવ છે વળી એ પ્રવાહી પણ નથી અને ઘટ્ટ પણ નથી. એમાં નથી મિઠાશ કે નથી સુવાસ, અને સ્મરણ કરવાની સાથેજ એ તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જેની વાત સાભળતાંને વારજ સર્વ સંસાર મિથ્યા ભાસવા લાગે છે અને નિત્યતાનો વાસ અનાયાસેજ થાય છે, જન્મ મૃત્યુના સબધ સમૂળ નષ્ટ થાય છે અને અંતમાહ્ય મહાસુખની વૃદ્ધિ થવા લાગે છે, તેનું દૈવયોગે એ સેવન કરવામા આવે છે તો તે મનુષ્યને તદ્રૂપ બનાવી દે છે આવું જે આપનું પરમામૃત, તેનું પાન આપ મને કરાવો છો ત્યારે મારાથી બસ થયું એમ નથી કહી શકાતું પ્રથમ તો આપનું નામજ મને પ્રિય છે, તેમાં વળી આપનો ભેટો થયો અને સહવાસનો લાભ મળ્યો, વળી આપ આનંદપૂર્વક મને તે ઉપદેશામૃત પાવા લાગ્યા, એટલે હવે એ સુખ કોના જેવું છે તે મારાથી કહી શકાતું નથી. માટે હવે આપના મુખે આપની વિભૂતિ એકવાર ફરીથી સાંભળવા ઇચ્છું છું આપના મનમાં એમ આવે કે એકવાર કહેલું કથન વારવાર શું કહેવું? પરંતુ હે મહારાજ! સૂર્યનો પ્રકાશ કદિ વાસી થયો છે? અગ્નિને અપવિત્ર કહી શકાશે? અખંડ પ્રવાહિત ગંગોદકને વાસી કહેવાશે કે? આપે આપના મુખદ્વારા જે વચન કહ્યાં છે તેને મૂર્તિમંત નાદબ્રહ્મરૂપેજ મેં જાણ્યા છે જાણે કે દુર્લભ ચંદનપુષ્પનો હું સુવાસ લઈ રહ્યો છું અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી શ્રી કૃષ્ણ સર્વાંગે ડોલવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, " આ પાર્થ હવે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો આધારજ થયો છે" આ પ્રમાણે પોતાના ભક્તનો આનંદ જોઈ દેવને પણ પ્રેમનો ઉભરો આવ્યો, પરંતુ તેનો પ્રતિરોધ કરી તેઓ બોલવા લાગ્યા. (૨૦૫)

श्रीभगवानुवाच। हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्म-
विभूतयः। प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे।

શ્લોકાર્થ —શ્રી ભગવાન બોલ્યા —આપું અર્જુન! ઠીક છે

માટે મારી પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ છે તેજ સાંભળ હે કિરીટી ! તેને જાણવાથી ઈતર સર્વ વિભૂતિઓ જાણવામા આવશે. જેમ બીજ હાથમા આવતા વૃક્ષજ હાથમા આવ્યા જેવુ થાય છે, કિવા બાગ હાથમા આવવાથી ફૂલો અને ફુલો પણુ આપોઆપ હાથમા આવે છે, તેમ તે વિભૂતિઓને જાણવાથી સર્વ વિશ્વ જાણવા જેવુ થાય છે. હે ધનુર્ધર ! ખરેખર તો મારા વિસ્તારનો અતજ નથી ! ગગન જેવા અમારા પદાર્થો પણ મારામા સમાઈ જાય છે (૨૧૪)

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्य च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

લોકાર્થ —હે ગુડાકેશ ! સર્વ ભૂતોના અતરમા રહેલો આત્મા હુ છુ, અને સર્વ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય તથા અત પણુ હુજ છુ (૨૦)

ટીકા —હે ગુડાકેશ તથા ધનુર્વિદ્યામા શિવના જેવા નિપુણ અર્જુન ! સાભળ પ્રત્યેક પ્રાણીઓના અતરમા અત.કરણ પણ હુજ છુ, અને પ્રાણીમાત્રની બાહ્ય બાજુએ પણુ મારૂજ આચ્છાદન છે, અને પ્રાણીમાત્રના આરભમા, અતમા અને મધ્યમા પણુ હુજ છુ જેમ મેઘની નીચે, ઉપર, અદર તથા બહાર સર્વત્ર આકાશજ છે અને તે આકાશમાથી ઉત્પન્ન થઈ આકાશમાજ રહે છે, અને પછી તે લય પામે છે ત્યારે પણ આકાશજ થઈને રહે છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે ગતિ હુજ છુ આ પ્રમાણે મારૂ અનતત્વ અને વ્યાપકત્વ મારી વિભૂતિના યોગથી સમજી

શકાય છે માટે હૃદયનેજ કાન બનાવીને આગળ સાંભળ હે સુભદ્રા પતે! હવે તને જે વિભૂતિઓ સંભળાવવાનું કહ્યું હતું તે કહું છું, શ્રવણ કર (૨૨૦)

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

શ્લોકાર્થ —દ્વાદશ આદિત્યોમાં વિષ્ણુ તે હું, પ્રકાશવંતોમાં કિરણવંત સૂર્ય તે હું, મરુદ્‌ગણોમાં મરીચિ તે હું અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર તે હુંજ છું (૨૧)

ટીકા —પછી કૃપાવંત શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા —બાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું, તેજસ્વી વસ્તુઓમાં કિરણવંત સૂર્ય હું છું, ઓગણપચાસ મરુદ્‌ગણોમાં મરીચિ હું છું અને આકાશમાંના નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છુ (૨૨૨)

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

શ્લોકાર્થ —વેદોમાં સામવેદ હું છું, દેવોમાં ઇંદ્ર હું છું, ઇંદ્રિયોમાં મન હું છું, અને પ્રાણીઓમાં ચૈતન્ય હું છું (૨૨)

ટીકા —શ્રી ગોવિંદ બોલ્યા —વેદોમાં સામવેદ હું છું દેવોમાં મરુત્પતિ જે ઇંદ્ર તે હું છું, ઇંદ્રિયોમાં અગીયારમું જે મન તે હું છું અને તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રમાં જે મૂળ જીવકળા તે હું છું (૨૨૪)

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —રુદ્રોમાં શંકર હું છું, યક્ષ રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું, અષ્ટ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું, અને પર્વતોમાં મેરૂ હું છું (૨૩)

ટીકા —સર્વ રુદ્રોમાં મદનનો શત્રુ જે શંકર તે હું છું યક્ષ રાક્ષસોમાં શંકરનો મિત્ર જે ધનવાન કુબેર તે હું છું અષ્ટ વસુમાં જે અગ્નિ તે હું છું અને સર્વ શિખરધારી પર્વતોમાં ઉચ્ચ એવો જે મેરૂ પર્વત તે હું છું (૨૨૭)

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः॥२४॥

[illegible] (૨૭)

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः॥२८

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम्॥२९॥

શ્લોકાર્થ — [illegible]

ટીકા — [illegible] (૨૯)

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम्।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्॥३०

શ્લોકાર્થ —દૈત્યોમા પ્રહલાદ હું છુ, ગણતી કરનારાઓમા કાળ હું છુ પશુઓમા સિંહ હું છુ અને પક્ષીઓમા ગરૂડ હું છુ (૩૦)

ટીકા —અરે દૈત્યકુળમા જે પ્રહ્લાદ તે હું છુ એમ સમજ, અને તેથીજ તે દૈત્યોના સ્વભાવથી લિપ્ત થયો નથી શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ કહે છે—નાશ કરનાર સર્વ પદાર્થોમા જે મહાકાળ તે હું છુ, અને સર્વ જનાવરોમા વાઘ કિંવા સિંહ તે હું છુ એમ સમજ હે અર્જુન! સર્વ પક્ષીઓમા ગરૂડ પક્ષી હુ છુ, માટેજ તે મને પોતાની પીઠપર વહન કરી શકે છે (૨૪૯)

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

શ્લોકાર્થ —પવિત્ર કરનારી વસ્તુઓમા વાયુ હું છુ, શસ્ત્રધરોમા રામ હું છુ, જળચરોમા મકર હુ છુ અને નદીઓમા ભાગીરથી હુ છુ

ટીકા —હે ધનુર્ધર! જે એક ઘડીથી પણ ઓછા વખતમા આ પૃથ્વીની તથા સાત સમુદ્રની પ્રદક્ષિણા કરે છે, એવો વેગવાનોમા જે વાયુ તે હું છુ, અને હે અર્જુન! સર્વ શસ્ત્રધરોમા શ્રીરામ હું છુ જે રામે ત્રેતાયુગમા સંકટમા પડેલા ધર્મનો પક્ષ ગ્રહણ કરી કેવળ એક ધનુષ્યવડે વિજયશ્રીને એકછત્રી કરી મૂકી હતી, પછી સુવેલ ચલપર ઉભા રહી લંકાધીશ રાવણના મસ્તકની પંક્તિ ગગનમા જય ઘોષ કરનારા ભૂતોને બલિ તરિકે અર્પણ કરી હતી, જે રામે દેવોને માન પ્રાપ્ત કરી આપ્યુ, ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને સૂર્યવંશમા પ્રતિ સૂર્ય તરીકે ઝળકયા, તે શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમા સીતાપતિ રામ તે હુજ છુ પુચ્છવંત જળચરોમા મકર હું છુ સર્વ વહેતી નદીઓમા ગંગા કે જેને ભગીરથ સ્વર્ગમાથી આણતો હતો તેવામા જહ્નુ ગળી ગયો અને પુન સાથળમાથી બહાર કાઢી, તે ત્રૈલોકયની સર્વ નદીઓમા મુખ્ય જાહ્નવી હુ છુ, એમ હે અર્જુન! તુ જાણ આ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાની મારી એકે એક વિભૂતિનુ વર્ણન કરતા મન તો હજાર જન્મોમા અર્ધી વિભૂતિઓનુ વર્ણન પણ થઇ શકે નહિ (૨૫૦)

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! હું સૃષ્ટ પદાર્થોનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું, સર્વ વિદ્યાઓમાં આત્મા અનાત્માનો ભેદ દર્શાવનારી જે અધ્યાત્મવિદ્યા તે હું છું, વાદવિવાદમાં તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી કરેલો વાદ હું છું, (૩૨) અક્ષરોમાં અ અક્ષર હું છું, સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું, અક્ષય કાળ હું છું, અને સર્વ બાજુથી કર્મોના ફળ આપનાર હું છું (૩૩)

ટીકા —જે પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્રો વીણી લેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં આકાશની પોટલી બાંધવામાં આવે તો તે સર્વ હાથમાં આવે છે, કિંવા પૃથ્વીના પરમાણુઓની ગણતી લેવી હોય તો ભૂગોળનેજ કાખમાં મારી લેવો જોઈએ, તે પ્રમાણે મારો વિસ્તાર જોવો હોય તો મનેજ જાણી લેવો જોઈએ. શાખા, ફળો અને ફુલો એ સર્વને સામટાં લઈ લેવાં હોય તો જે પ્રમાણે વૃક્ષનેજ ઉખાડી લેવું જોઈએ તે પ્રમાણે મારી સર્વ વિભૂતિઓ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો મારૂં નિર્ગુણ (ઉપાધિરહિત) સ્વરૂપજ જાણી લેવું જોઈએ. બાકી હે અર્જુન ! મારી ભિન્ન ભિન્ન વિભૂતિઓ કેટલીક તું સાંભળશે ? માટે એકવાર સર્વત્ર હું જ ભરેલો છું એમ તું જાણ. હે કિરીટી ! હું સર્વ સૃષ્ટિનો આદિ મધ્ય અને અંત છું. જે પ્રમાણે વસ્ત્રમાં આડા અને ઉભા તંતુઓ ભરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વત્ર હુંજ વ્યાપક છું એમ જે જાણે છે તેને મારી વિભૂતિઓ જાણીને શું કરવું છે ? પરંતુ એટલી તારી યોગ્યતા નથી માટે એ વાત હવે રહેવા દઈએ. હે ગુણજ્ઞપણે ! મારી વિભૂતિઓ કઈ છે તે તું સાંભળ. સર્વ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મ નામની મોક્ષ પમાડનારી બ્રહ્મવિદ્યા હું છું. અરે ! સર્વ શાસ્ત્રો સંમત થઈને કહે છે કે વચમાં વાદ કદિ ખુટતો નથી—આ વાદ હુંજ છું. ભિન્ન કલ્પનાઓ જ ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેથી વાદીઓના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે અને તે તર્કપર વધારેને વધારે ગુણાઢ્ય ભાષણો થાય છે એવો જ ઠરાવ, અને યથાયુક્ત વાદ તે હું છું, અને અક્ષરોમાં જે અકાર તે હું છું. સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું. એમ તું જાણ. અને મચ્છરથી માંડીને બ્રહ્મદેવ પર્યંત સર્વને ગ્રાસ કરનાર કાળ તે પણ હું છું. જે મેરૂ ઇત્યાદિ સહિત આ પૃથ્વીને ગળી જાય છે અને પ્રલયકાળે જે મહાસાગરો જ અને જ તેને તેજ સ્વરૂપે ... કરી જાય છે હે કિરીટી ! પ્રલયકાળ તેજને જ અતિ ... છે, સર્વ સ્વર્ગને ગળી જાય છે અને ઘણાં દિવસનાં આકાશ રૂપ ... સ્થિર થઈ જાય છે, એવો અપરિમિત કાળ તે હું છું એમ હું જાણું.

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! હું સૃષ્ટિ પદાર્થોનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું; સર્વ વિદ્યાઓમાં આત્મા અનાત્માનો ભેદ દર્શાવનારી જે અધ્યાત્મવિદ્યા તે હું છું, વાદવિવાદમાં તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી કરેલો વાદ હું છું, (૩૨) અક્ષરોમાં અ અક્ષર હું છું; સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું, અક્ષય કાળ હું છું, અને સર્વ બાજુથી કર્મોનાં ફળ આપનાર હું છું (૩૩)

ટીકા —જે પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્રો વીણી લેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં આકાશની પોટલી બાંધવામાં આવે તો તે સર્વ હાથમાં આવે છે, કિંવા પૃથ્વીના પરમાણુઓની ગણતરી લેવી હોય તો ભૂગોળનેજ બાથમાં મારી લેવો જોઇએ, તે પ્રમાણે મારો વિસ્તાર જોવો હોય તો મનેજ જાણી લેવો જોઇએ. શાખા, ફળો અને ફુલો એ સર્વને સામટાં લઈ લેવાં હોય તો જે પ્રમાણે વૃક્ષનેજ ઉખાડી લેવું જોઇએ તે પ્રમાણે મારી સર્વ વિભૂતિઓ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો મારૂં નિર્ગુણ (ઉપાધિરહિત) સ્વરૂપજ જાણી લેવું જોઇએ. બાકી હે અર્જુન ! મારી ભિન્ન ભિન્ન વિભૂતિઓ કેટલીક તું સાંભળશે ? માટે એકવાર સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છું એમ તું જાણ. હે કિરીટી ! હું સર્વ સૃષ્ટિનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું. જે પ્રમાણે વસ્ત્રમાં આડા અને ઉભા તંતુજ ભરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વત્ર હુંજ વ્યાપક છું એમ જે જાણે છે તેણે મારી વિભૂતિઓ જાણીને શું કરવું છે ? પરંતુ એટલી તારી યોગ્યતા નથી માટે એ વાત હવે રહેવા દઇએ. હે સુભદ્રાપતે ! મારી વિભૂતિઓ કયી છે તે તું સાંભળ. સર્વ વિદ્યાઓમાં આત્મજ્ઞાન આપી મોક્ષ પમાડનારી વેદાન્તવિદ્યા હું છું. અરે ! સર્વ શાસ્ત્રો સંમત થઈને કહે છે કે વક્તાઓમાં વાદ કદિ ખુટતો નથી–આ વાદ હુંજ છું. વિચાર કરતાં જે ઉંડો બુદ્ધિમાન થાય છે અને જેથી શ્રોતાઓના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે અને તે તર્કપર વક્તાઓના વ્યાખ્યાનો ભાવ લાંબો થાય છે, એવો જે ઉપાય અને યુક્તિયુક્ત વાદ તે હું છું, અને અક્ષરોમાં જ આદિ અક્ષર અકાર તે હું છું. સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું એમ તું જાણ અને મચ્છરથી [illegible] બ્રહ્મદેવ પર્યંત સર્વને ગ્રસન કરનાર … પણ હું છું. જે પર્વતાદિક સહિત આ પૃથ્વીને ઓગાળી નાખે છે અને પ્રલયકાળે જળ બની બેસેલા જળને જ તેને તેજ ગ્રસી લે છે … કરી જાય છે, હે કિરીટી ! પ્રલયમાનના તેજને જે આલિંગન દે છે, સર્વ પવનને જે ગળી જાય છે અને જેના ઉદરમાં આકાશ પણ સમાઇ જાય છે, એવો અપરિમિત કાળ તે હું છું એમ જાણીને

શ્લોકાર્થ —દૈત્યોમા પ્રહ્લાદ હું છુ,
૩ પશુઓમા સિંહ હુ ૩ અને પક્ષીઓ
ટીકા —અરે દૈત્યકુળમા જે પ્રહ્લાદ
ીજ ન યોના સ્વભાવથી વિપ્ત થયે
નાશ સ્નાન સર્વ પદાર્થોમા જે
નારાોમા વાઘ કિવા સિંહ તે હું છુ
પ ગેઆમા ગરુડ પક્ષી હું છુ, માટેજ
ન રી શકે છે (૨૬૯)

पवन पवतामस्मि राम शस्त्र
झपाणा मकरश्चास्मि स्रोतसा

નાકાથ —પવિત્ર કરનારી વસ્તુઓમ
જળચરોમા મકર હુ છુ અને ન
ટીકા ધનુધર! જે એક ઘડીથી
આ નમુની પ્રદક્ષિણા કરે છે
અને હે અર્જુન! સવ ર
મા પડેલા ધર્મનો
નીન એવછી કરી ૩
રીરા શત્રુના મસ્તક
માન તરિકે અર્પણ ર્
ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર
શસ્ત્ર ધારણ ક
જળચરોમા મકર
ન ભીરથ સ્વર્ગમાથી અ
ન નાયકમાથી બહા
છુ, એમ કે
એક એક વિભૂતિનું વ
આનુ વર્ણન પણ થઈ શ

मृगाणामाद्रिन्द्रश्च मध्य चैवाहमर्जुन।
प यामसिया विद्याना वाद. प्रवदतामहम्।
अक्षराणामकारा स्मि द्वन्द्व सामासिकस्य च।
अहमेवाक्षय काल धाताह विश्वतोमुख ॥३

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्व सत्त्ववतामहम् ॥
वृष्णीना वासुदेवोऽस्मि पाडवाना धनजय ।
मुनीनामप्यहं व्यास कवीनामुशना कवि ॥३७॥

શ્લોકાર્થ —છળનારાઓમાં દ્યૂત હું છું, તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું, જય હું છું, ઉદ્યોગ હું છું, સાત્ત્વિકોમાં સત્ત્વ હું છું. (૩૬) યાદવોમાં વાસુદેવ હું છું, પાંડવોમાં અર્જુન હું છું, મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું અને કવિઓમાં ઉશના [illegible] હું છું. (૩૭)

ટીકા —હે રાજા અર્જુન! અન્યને છેતરવાના [illegible] અગર છે તેમાં દ્યૂત નામનો જે અગર છે તે મારી વિભૂતિ છે, તે આજે [illegible] ચકડાપર જુગા રૂપી [illegible] ચોરી થાય તોપણ કોઈ તેની નિંદા કરતું નથી. સર્વ અનેક પદાર્થોમાં [illegible] છે તે હું [illegible] અને સર્વ આરંભેલા કાર્યોમાં જેની [illegible] હોય છે તે જય હું જ છું. દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા [illegible] ઉદ્યોગમાં નીતિયુક્ત [illegible] ઉપાય છે તે હું છું. સત્ત્વવાળાઓમાં સત્ત્વ હું છું અને યાદવોમાં જે [illegible] છે તે હું છું. [illegible] દેવકી તથા વસુદેવને માટે જન્મ ધારણ કરી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણ હરી લીધા તે હું છું, [illegible] [illegible] [illegible] તો વિચલિત થયા નહીં એ [illegible] [illegible] પૂછીને [illegible] [illegible] કરી અને [illegible] [illegible] [illegible] ધારણ કરી ઇન્દ્રનો [illegible] ઉતાર્યો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ક્ષમાદેવે [illegible] [illegible] તથા [illegible] હરણ કર્યું તે [illegible] સર્વને [illegible] [illegible] કરી તેને [illegible] [illegible] બનાવી દીધા, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] યાદવોને [illegible] [illegible] યાદવ [illegible] [illegible] જેની કૃતિ છે તે હું જ છું. [illegible] પાંડવોમાં જે અર્જુન છે તે હું છું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થયો નહિ [illegible] [illegible] અને મારું સ્વરૂપ [illegible] છે [illegible] સર્વ મુનિઓમાં [illegible] [illegible] જે વ્યાસમુનિ છે તે હું છું તથા સર્વ કવિઓમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે હું છું એમ [illegible] શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૨૬૫)

આ રીતે અર્જુને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી એમ સંજય કહેતો હતો પણ ગતિ ધૃત ॥ તેનજ કાને લેખ હતો આ દશ્ય જોઈ સ પના મનમા એક ઉત્પન્ન થયો અને તે મનમા બો યો-સહજે પ્રેમિ દન. તેને ઉત્તમહાર કરવો એ શુ આશ્ચર્યકારક નથી ? રાખ ભની રાનદરિ વચેન છે એમ હુ ધા તો હતો, પરંતુ વસ્તુ એની બાગદરિની પેઠે ન નહિ પણ અપજ છે પણ હવે આપને ઈન્દ્ર વાન વિષે તેના મનમ ઉત્કટ પ્રેમ થયું, તેથી તે સો યે સર્વ જ્ઞાન ઈશ મય છે એવી જે મારા અંતક શુભ પ્રતિતિ થઈ છે તે મારી સનમ પ્રત્યક્ષ રૂપે જોઈએ તે અધિક દેવવન પાવા ની એવી ઈચ્છા કરવા લાગ્યો કે આજ બન્ને આ બેથી હરે સકલ વિશ્વરૂપ જોવુ આશે અર્જુન તો બધું ક પનની શાખાજ બની રો । છે, માટે તેને વાણીમ પુ પે કદિ આવનારજ નથી કારણ કે તેના પુત્રપાન થી જે જે વાતો નીકળે છે ને તે શ્રીકૃષ્ણ ખરી કરે છે જ શ્રીકૃષ્ણ પ ના મા પ્રકારના કથન નમ ણું વિર ઉદ્ધા પોતેજ મન્યા હતા તે વા થરૂપે અર્જુનને પ્રાપ્ત થય છે માટે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે—વિશ્વરૂપ વિષેના પ્રશ્નનો પ્રારંભ પાર્થ કેવી રીતે કરે છે તે મ હવે આ ગ ળ જ વધે. (૩૩૫)

अध्याय ११ मो

હવે એગારમા અધ્યાયમા બે શાંત અને અદ્ભુત રસથી પરિપૂર્ણ કથા કહી છે, તેમા પાર્થને ભગવાનનું વિશ્વરૂપ દર્શન થશે. આ ગ્રંથમાં શાંત રસને પેર અદ્ભુત રસ અતિથી આવેલો હોવાથી તેની વાહિ કર ઓને પણ પંક્તિદાન મળ્યો. વધુ ના સમય જે પ્રમાણે કન્યાઓને પણ વરાવકારોને તથા દેવતા બ્રાહ્મણોનો સંમાન છે, તે પ્રમાણે ભાષાના સુખાસનપર વર્ણ રસો ને વે ને માન મળ્યો અને સર્વેનો લાભ મળ્યો, પરંતુ તે સર્વમા શાંત અને અદ્ભુત રસ તો એવા યોગ્ય કે જાણે હરિહર અને વિષ્ણુ પ્રેમ નથી એક બીજાને આલિંગન આપી રહ્યા ન હોય ! અમાવાસ્યાને દિવસે જેમ સૂર્ય અને ચંદ્ર બિંબો એકજ વખતે મળતા હોય તેમ આ અધ્યાયમા શાંત અને અદ્ભુત રસનું ઐક્ય થયુ છે એમ . . .

થયા પછી એકદેશની વાત કેવી? । પરંતુ મહા મેઘના પૂરમાં મન આજ સુધી ડૂબેલો એવું આવેગ ગુફો મારીને મને બહાર કાઢ્યો છે આપના સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી. પરંતુ અમારા કર્મોનું પ્રાબલ્ય તો જુઓ કે, અમે દેહ છું છુ એવા ભ્રમમાં પડી આપનાથી ભિન્ન છીએ એમ માનીએ છીએ. હું આ જગતમાં અર્જુન નામનો મનુષ્ય છું એવું દેહાભિમાન રાખતો હતો તથા કોઈને મારા સ્વજન ગણતો હતો, તેમજ એમને મારીશ તો તેથી અનાદ્ય પાતકને માટે કેવી ગતિ શું શું શિક્ષા થશે એવા ખરાબ સ્વપ્ન જેવો હતો પરંતુ હે પ્રભો ! આપે મને જાગૃત કર્યો છે હે દેવ ! હે લક્ષ્મીપતે ! ગંધર્વનગરીની વસ્તી છોડી હું ઉદકની ઇચ્છાથી મૃગજળ પીતો હતો, અથવા કલ્પના કરેલા સર્પના સ્પર્શ થતા ખરો સર્પ કરડ્યો એવા ભ્રમથી મને તેના વિષની લહરીઓ આવી જવાની હતી. આ પ્રમાણે હું વ્યર્થ મરણભયના પૂરમાં તણાતો આપે બહાર કાઢવાનો શ્રમ કર્યો છે કૂવામાં મારૂં પોતાનું જ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એમ સમજતા તેમાં ગુફો મારનાર સિંહને કોઈ રોકે, તે પ્રમાણે હે અનંત ! અજ્ઞાનસાગરમાં ડૂબતા અટકાવીને આપે મારૂં સંરક્ષણ કર્યું છે બાકી આ વાર પર્યંત મારો તો એવોજ નિશ્ચય હતો કે સાતે સમુદ્ર એકત્ર થાય કિંવા આ સર્વ જગત ડૂબી જાય અથવા આકાશ તૂટી પડે તોપણ કોઈ બીજાની સાથે યુદ્ધ ન જ કરવું આવા અહંકારના ગુણથી મારી આ અહંકારરૂપી જગામાં બહુ મારી હતી, પરંતુ આપ નિકટ હતા તો મારૂં થયું. બાકી તમારા મને કોણે બહાર કાઢ્યા હોત ? વાસ્તવિક રૂપ શરીર હું નહિ હોવા છતાં હું અર્જુન નામક કોઈ વ્યક્તિ છું એમ માની ભગવાનની માયાને ભ્રમમાં સમજી હું મહા મૂર્ખ અને ગાંડો બની ગયો હતો, પરંતુ આપે મારૂં રક્ષણ કર્યું । પૂર્વ લાક્ષાગૃહમાં બળતા તેમાંથી બહાર કાઢી આપે મારૂં સંરક્ષણ કર્યું હતું ત્યારે તો કેવળ દેહનોજ નાશ હતો પરંતુ આ અન્ય લાક્ષાગૃહમાં તો મારૂં ચૈતન્ય પણ નાશ પામતું હતું, તેમાંથી આપે મને બહાર કાઢ્યો છે દુરાગ્રહરૂપી હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય, મારી બુદ્ધિરૂપી પૃથ્વીને બગલમાં મારીને મોહરૂપી સમુદ્રના ઊંડા તળીઆમાં લઈ ગયો હતો, એવામાં આપના બોધના સામર્થ્યથી હું એકદમ શુદ્ધિમાં આવ્યો. આ તો આપને બીજી વખત વરાહાવતાર ધારણ કરવો પડ્યો. આવા આપના ઉપકાર અપાર છે, તે મારી પાંચ વાણીથી હું શી રીતે વર્ણવી શકું ? આપે માગ મારે પરે માફ

અર્પણ કર્યા છે તે હે દેવરાયા ! આપનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો નથી, પરંતુ આપને યશની પ્રાપ્તિ થઇ છે અને મારા અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ થયો છે હે મહારાજ ! આનંદ સરોવરમાંના કમળ જેવા આપના આ નેત્રો જેના પર કૃપાદૃષ્ટિ કરે છે, તેની સાથે મોહનો મેળાપજ શી રીતે થઇ શકે ? મહારાજ ! મૃગજળની વૃષ્ટિ વડવાનળને શું કરી શકવાની હતી? તેમ હે દાતાર ! હું આપના કૃપામંદિરમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્મજ્ઞાનનો પૂર્ણ અનુભવ લઉં છું એટલે મારા મોહનો નાશ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ખરેખર આપના ચરણનો સ્પર્શ કરીને કહું છું કે હું ઉદ્ધાર પામ્યો છું (૬૮)

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

શ્લોકાર્થ —હે કમળપત્રાક્ષ ! ચરાચરની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ ઉભય વિસ્તારપૂર્વક મેં આપના શ્રીમુખે સાંભળ્યા, તેમજ આપનો અવિનાશી મહિમા પણ સાંભળ્યો (૨)

ટીકા —હે કમલનયન ! હે કોટિ સૂર્યના પ્રકાશવાળા ! [illegible] મહેશ ! આજે મેં આપનાદ્વારા આ પ્રમાણે સાંભળ્યું આ સર્વ ભૂતો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય પામે છે એવી જે માયા [illegible] મને વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવી છે, તે માયાની જડતી લઇ પરમાત્માનું મૂળસ્થાન પણ બતાવી દીધું છે કે જેના યશને પરિધાન કરીને વેદ વસ્ત્રયુક્ત થાય છે, જે વેદ ઉત્પન્ન થઇ અસ્તિત્વ મેળવે છે અને જેમાંથી ધર્મ જેવા રત્નો નીપજે છે, તે સૌ આપનાજ [illegible] આશ્રયથીજ બને છે હે દેવ ! આપનું જે અગાધ માહાત્મ્ય સર્વ [illegible] દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે અને જે આત્માનુભવથીજ પરિપૂર્ણ [illegible] પ્રકાર છે તે આપે મને ઉત્તમ રીતે બતાવ્યું છે જેમ વાદળાં [illegible] થતાંજ સૂર્યમંડળ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કિંવા હાથવડે લીલ ખસેડતાંજ [illegible] જળ નજરે પડે છે કિંવા જેમ ચંદનના વૃક્ષને સર્પોએ વીંટેલા [illegible] દૂર થાય છે ત્યારે તેને આલિંગન દઇ શકાય છે, અથવા [illegible] થયા પછી [illegible] હસ્તગત થાય છે, તેમ [illegible] માયાની [illegible] બાજુએ ખડાવી દીધી એટલે મને [illegible] પ્રાપ્ત થયું છે [illegible] હે દેવ ! આપની અગાધ શક્તિનો મને [illegible] મને એક બીજી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે [illegible] [illegible] આપની [illegible] દર્શાવું નહિ તો પછી કોની [illegible]

દયાળુ ! કારણ કે આપના સિવાય અન્ય મ્યગજ મને ક્યા નાહિત છે જે ! મત્સ્ય જો જળનો ભાર માનીને બહાર આવવાનો વિચાર કરે કિંવા બાળક જો માતાની પાસે સ્તનપાન કરવામાં લજ્જા ધારણ કરે તો, હે શ્રી હરિ ! તેને બચવાનો કોઇ ઉપાય રહે ! માટે સંકોચ ન ધરતાં મનમાં આવે તે વાત આપને પૂછી નાખું છું આ પ્રમાણે અર્જુન બોલ્યો કે તરતજ શ્રી કૃષ્ણદેવે કહ્યું કે, તારૂં એ કથન હવે જેવા દે અને તને શી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે તે મને કહે. (૮૦)

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मान परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वर पुरुषोत्तम ॥३॥

શ્લોકાર્થ — હે પરમેશ્વર ! આપે આપના વિષે જે વર્ણન કર્યું તે સત્યજ છે, પરંતુ હે પુરૂષોત્તમ ! આપનું તે વ્યાપકરૂપ જોવાની મને ઇચ્છા છે (૩)

ટીકા — પછી અર્જુન બોલ્યો—હે દેવ ! આપે કહેલી વાતનો અનુભવ થવાથી મને શાંતિ થઇ છે હવે જેની ઇચ્છાથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય થાય છે અને જેને આપ પોતાનું સ્વરૂપ કહો છો તે આપનું મુખ્ય સ્વરૂપ કૃપા કરીને દેખાડો. જ્યાંથી આપ દેવોના કાર્યને માટે દ્વિભુજ ચતુર્ભુજ ઇત્યાદિ રૂપો ધારણ કરીને આવો છો ક્ષીરસમુદ્રમાં શેષશયનના આ લયથી મત્સ્ય કૂર્માદિ અવતાર ધારણ કરી સર્વ અવતારકૃત્યોની સમાપ્તિ થયેથી હે ગારૂડી શ્રીકૃષ્ણ ! જે સ્થળે આપ પુનઃ જાઓ છો, ઉપનિષદો જેના ગુણાનુવાદ ગાય છે યોગીજન હૃદયમાં રાખી જેનું ધ્યાન ધરે છે અને જેને સનકાદિક આલિંગન દઈ રહે છે એવા જે આપના અગાધ વિશ્વરૂપની કીર્તિ અમે સાંભળીએ છીએ, તે જોવાને માટે હે દેવ ! મારૂં મન અતિ અધીરૂં થઇ રહ્યું છે આપે મારો સંકોચ દૂર કરી મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી હું કહું છું કે, મારી આજ એક બળવત્તર ઇચ્છા છે આપનું સર્વ વિશ્વરૂપ મારી દૃષ્ટિથી જોવું એજ મારા મનની આતુરતા છે (૮૧)

मन्यसे यदि तच्छक्य मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्व दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

શ્લોકાર્થ — હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! તે આપનું રૂપ મ્હારાથી જોઇ શકાય એમ જો આપને લાગતું હોય તો આપનું તે અવિનાશી રૂપ મને બતાવો. (૪)

વર્ણના, કેટલાક ચંપાના પુષ્પ જેવા પીળા, કેટલાક શ્યામ, કેટલાક તામ્ર કરેલા ત્રાંબાના જેવા લાલ અને કેટલાક ચંદ્ર જેવા અતિ શુભ્ર,આર. મારા નાના પ્રકારના રૂપો છે. જેવા એના રંગો ભિન્ન ભિન્ન છે, તેવી ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ પણ છે આ આકૃતિઓ એવી તો સુન્દર છે કે તેના સૌન્દર્ય આગળ સ્વતઃ મદન પણ લાજીને શરણે આવે. કેટલાક નવી [illegible]ની પેઠે રેખેલા, કેટલાક તેજ પુંજ તથા કેટલાક એવા મનોહર છે કે જાણે શૃંગારલક્ષ્મીનો ભંડાર જ ખુલ્લો ન થઈ ગયો હોય! કેટલાક આર્દ્ર, કેટલાક ભીષણ, કેટલાક અતિ વિકરાળ, કેટલાક ઉંચી ગરદનવાળા અને કેટલાક પ્રચંડ મસ્તકવાળા તથા ભયંકર છે હે સુભદ્રાપતે! આ પ્રમાણે મારા રૂપની અનેક આકૃતિઓનું અવલોકન કરતાં પાર આવે તેમ નથી આ એક એક રૂપના એક એક અવયવમાં આખું જગત ભરેલું છે તે જો (૧૪૦)

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ—હે ભારત! બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, બે અશ્વિનીકુમાર, ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ અને પૂર્વે કદિપણ જોયાં નહિ હોય એવાં અનેક આશ્ચર્યકારક રૂપો મારામાં છે (૬)

ટીકા—મારી દૃષ્ટિ ઉઘડતની સાથે આદિત્યાદિ દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મીંચતાની સાથે સર્વ દેવે લય પામે છે મારા મુખમાંના શ્વાસોચ્છ્વાસથી સર્વ જ્વાળામય થઈ અષ્ટ વસુનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે, અને મારી ભ્રકુટિ એકત્ર થતાં એકાદશ રુદ્રગણ ઉત્પન્ન થયેલા કહિએ પડે છે મારી [illegible] અશ્વિનીકુમાર ઉત્પન્ન થાય છે અને [illegible] વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય છે [illegible] (૧[illegible])

દેહગને નીચો છો અને તે વ્યર્થ જાય તો પછી ક્રોધ કોનાપર કરવો ? જે વિશ્વરૂપ ઇંદ્રિયોને અગોચર છે એમ શાસ્ત્રો વર્ણન કરે છે અને જેને કેવળ જ્ઞાનદૃષ્ટિજ જોઈ શકે છે, તે આપે મારા ચર્મચક્ષુઓની સમક્ષ મૂકી દીધુ, તો હું તેને શી રીતે જોઈ શકુ ? પરંતુ તમે ની આ ટેક વિષે જરા પણ ઉચ્ચાર ન કાઢના. સ્વસ્થ બેસવુ એજ ઠીક એમ ધારી હું સ્વસ્થજ બેઠો. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી દેવ બોલ્યા–આપ અર્જુન ! તારૂ બોલવુ મને માન્ય છે જ્યારે જો વિશ્વરૂપ બતાવવુ હતુ તો મારે તને પ્રથમ તે જોવાનું સામર્થ્ય આપવુ જોઈતુ હતુ, પરંતુ પ્રેમના આવેશમા તને જ્ઞાનદૃષ્ટિ આપવાનુ વિસ્મરણ થયું એક કર્યા સિવાય બીજ વાવવાથી વ્યર્થ જાય છે, તેમ તને વિશ્વરૂપ બતાવવાની મારી ખટપટ વ્યર્થ ગઈ, માટે હવે તને એવી દૃષ્ટિ આપુ છુ કે, જેના યોગથી તુ મારૂ વિશ્વરૂપ જોઈ શકીશ. પછી હે પાંડવ ! તે દૃષ્ટિથી મારૂ સર્વ (અઘટિત ઘટનારૂપ) ઐશ્વર્ય યોગ જોઈ તેને પૂર્ણ અનુભવમા આણ્ જ માત્ર વેદાંતીઓ જાણવા યોગ્ય છે અને જે સર્વ લોકોનુ આદિકારણ છે, અને જે સર્વ જગતને વંદનીય છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા. (૧ ૪)

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरि.।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

શ્લોકાર્થ —સંજય બોલ્યો–હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ પ્રમાણે બોલીને પછી મહા યોગેશ્વર કૃષ્ણે પાર્થને પરમ ઐશ્વર્યરૂપ વિશ્વરૂપ બતાવ્યુ (૯)

ટીકા —સંજય બોલ્યો–હે કૌરવકુળના ચક્રવર્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! મને વારંવાર એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે આ લક્ષ્મી કોઈ હ ની કરતા અધિક ભાગ્યશાળી છે કે ? કિવા આ વેદ શ્રુતિ સિવાય અન્ય કોઈ સંકેતથી વર્ણન કરનાર છે કે ? કિવા જેને કહેવામા આવે છે તે એક શેષ સિવાય અન્ય કોઈના અનેક છે કે ? અહો ! ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે યોગીના જેવી આરાધના કરનાર વર્તમાન ઇતર કોઈ છે કે ? પરંતુ તે સર્વ તો એ બાજુએ રહી ગયા અને જે દિવસે પાંડવોનો જન્મ થયો તે દિવસથી સર્વ કૃષ્ણસુખ પાંડવોનેજ પ્રાપ્ત થયુ છે તથાપિ પાંચે પાંડવમાં જેમ પ્રમાણે કામાતુર પુરૂષને કોઈ સ્ત્રી પોતાને સ્વાધીન કરી લે છે, તે પ્રમાણે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ સહજ સ્વાધીન થયા છે ભણાવેલો પોપટ

પણ જેવું ન બોલે કિંવા ખેલ કરવાને કેળવેલું પશુ પણ જેવી આજ્ઞામાં ન રહે, તેવા બોલો શ્રીકૃષ્ણ બોલતા હતા અને તેવી આજ્ઞામાં તેઓ રહેતા હતા. કોણ જાણે અર્જુનને તે કેવુંક દૈવ અનુકૂળ થયું હશે! આજે પૂર્ણબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય ભોગવવાને માત્ર ભાગ્યવાન અર્જુનનાજ નયનો યોગ્ય છે, માટેજ તેના બોલ મુખમાંથી નીકળતાનીવારજ શ્રીકૃષ્ણ ઝડપી લે છે અર્જુન ક્રોધિત થાય છે તોપણ દેવ સ્વસ્થતાથી સહન કરે છે અને તે રૂસણું લે છે તો તેને સમજાવે છે શું દેવ અર્જુનની પાછળ ગાંડા થયા છે? નહિ તો શ્રીકૃષ્ણની યોગ્યતાનું વર્ણન થવું પણ અશક્ય છે જે સમર્થ શુકાચાર્યે બાર વર્ષ પર્યંત માતાના ઉદરમાં રહી વિજયને જીત્યો, તે શુકાચાર્ય એમના વિષય (રાસક્રીડા)નું વર્ણન કરી કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાથી એમના સ્તુતિપાઠક બન્યા! હે રાજા! શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જે યોગીઓનું સમાધિધન છે તે અર્જુનને સ્વાધીન થતા એ જોઈ મને મહાન ચમત્કાર લાગે છે' આટલું બોલી સંજય પુનઃ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યો-હે રાજા! આમાં ચમત્કાર પણ શો? શ્રીકૃષ્ણ જેનો અંગીકાર કરે તેનો આવોજ ભાગ્યોદય થાય, માટે તે દેવાધિદેવે પાર્થને કહ્યું કે, 'હું તને દિવ્યદૃષ્ટિ આપું છું તેના યોગથી તું અખંડ વિશ્વરૂપ જોઈ શકીશ.' શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી હજી તો આ અક્ષરો પુરા નીકળ્યા નથી એટલામાંજ એકદમ અર્જુનનું અજ્ઞાન નષ્ટ થવા લાગ્યું જ્ઞાનેશ્વર કહે છે-'તને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપું છું' એ અક્ષરો નહોતા, પરંતુ બ્રહ્મસ્વરૂપ ઐશ્વર્ય દર્શાવનાર જ્ઞાનરૂપી મશાલજ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને માટે પ્રદીપ્ત કરી હતી. પછી દિવ્યદૃષ્ટિનો પ્રકાશ પડતાની સાથેજ અર્જુનની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ચોતરફ ફેલાઈ આ સમયે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું ઐશ્વર્ય અર્જુનને બતાવ્યું ભગવાનના સર્વ અવતારો જે વિશ્વરૂપ સમુદ્રના તરંગો છે, જેના તેજરૂપી સૂર્યકિરણોને લીધે આ સર્વ જગત ભાસે છે, જેની અનાદિસિદ્ધ સ્વરૂપ ભૂમિકાપર સ્થાવર જંગમરૂપ ચિત્રો ઉઠ્યાં છે, એવું જે પોતાનું નિજ સ્વરૂપ તે શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું પૂર્વે બાળવયમાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે એક વખત મૃત્તિકા ખાધી હતી ત્યારે યશોદાએ ક્રોધિત થઈને તેમને હાથમાં પકડ્યા હતા આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે જાણે બીન અગત્યનું ખાવાના નિમિત્તે યશોદાને ચૌદે ભુવન બતાવી દીધાં હતાં, કિંવા મધુવનમાં બાળક ધ્રુવના મનમાં દેવની સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છા થઈ હતી, પરંતુ સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી તે ન આવડવાથી દેવે તેના ગાલને પોતાના શંખનો સ્પર્શ કર્યો કે તરતજ વેદ પણ જેની

સ્તુતિ કરી ન શકે તેવી સ્તુતિ તે કરી શકયો. હે રાજા ! શ્રી હરિએ ધનંજય ઉપર તેવોજ અનુગ્રહ કર્યો એટલે માયા ક્યાં ગઇ તેનો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ એકદમ ઐશ્વર્ય તેજનો પ્રકાશ પડયો અને સર્વ વસ્તુઓ ચમત્કારમયજ દેખાવા લાગી અને તેનું ચિત્ત આશ્ચર્યનિમગ્ન થયું નદીના કિનારે માર્કંડેય ઋષિએ સંધ્યા કરતાં દેવને એવી વિનંતિ કરી કે મને આશ્ચર્ય બતાવો, ત્યારે પૃથ્વીથી આકાશ પર્યંત સર્વત્ર જળાજળજ થઇ રહ્યું અને તેમાં તે એકલોજ તરવા લાગ્યો, તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપના કૌતુકમાં પાર્થ નિમગ્ન થયો. તે બોલ્યો —“આ સ્થળે કેવું મોટું આકાશ દૃષ્ટિએ પડતું હતું તે કોણ જાણે ક્યાંય ગયું ! તેજ પ્રમાણે સ્થાવર જંગમ મહાભૂતો પણ ક્યાં ગયા ! દિશાનો તો પત્તોજ લાગતો નથી, આકાશ અને પાતાળ ક્યાં ગયાં તે પણ સમજાતું નથી અને જાગૃત થએલા મનુષ્યને જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જોએલા પદાર્થો દૃષ્ટિએ પડતા નથી, તે પ્રમાણે આટલા વખત સુધી દૃષ્ટિએ પડતી સૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે, અથવા સૂર્યના તેજથી જે પ્રમાણે ચંદ્ર અને તારાઓ નષ્ટપ્રાય થાય છે, તે પ્રમાણે સૃષ્ટિની સર્વ રચના વિશ્વરૂપથી નષ્ટ થઇ જાય છે આ વખતે અર્જુનના મનમાંથી મનનું અસ્તિત્વજ ભુંસાઇ ગયું, અને બુદ્ધિ બુદ્ધિને વશ કરી શકી નહિ અને ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ સર્વ પાછી ફરીને હૃદયમાં ભરાઇ બેઠી ! સ્તબ્ધતા સ્તબ્ધ થઇ ગઇ અને એકાગ્રતા પોતામાંજ એવી તો લીન બની ગઇ કે જાણે સર્વ વિચારસમૂહોપર કોઇએ મોહાસ્ત્રજ નાખ્યું હોય ! આ પ્રમાણે તે આશ્ચર્યયુક્ત થઇ ચારે તરફ જોવા લાગ્યો તો તેને પોતાની સમક્ષ જે નાની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ હતી, તેજ વધીને પુષ્કળ રૂપે ચારે તરફ પ્રસરી ગઇ છે એમ તેને દેખાયું જેમ વર્ષાકાળના મેઘ કિંવા પ્રલયકાળના સૂર્યનું તેજ એકદમ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તે પ્રમાણે જગતને કોઇ પણ બાજુએ પોતાના સિવાયનું કોઇ પણ સ્થાન રહેવા દીધું નહિ પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જોઇને અર્જુનને પરમ સંતોષ થયો, પરંતુ ક્ષણાર્ધમાં નેત્ર ઉઘાડીને જુએ છે તો વિશ્વરૂપ તેના જોવામાં આવ્યું વિશ્વરૂપ જોવું એવી જે અર્જુનની ઇચ્છા હતી તે આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પરિતૃપ્ત કરી. (૧૯૬)

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

શ્લોકાર્થ —તે વિશ્વરૂપમાં અનંત મુખો, અનંત નેત્રો, અનંત

અદ્ભુત દર્શનીય પ્રકારો, અનંત સુપ્રકાશિત અલંકારો તથા ઉગામેલા અનંત ચકચકીત આયુધો હતા (૧૦)

ટીકા —પછી અર્જુને એ સ્વરૂપમાં પુષ્કળ મુખો જોયાં તે જાણે શ્રી વિષ્ણુના રાજમહેલ હોય અથવા લાવણ્યશ્રીના ભંડારજ ખુલ્લા થયા હોય તેવા દીપતા હતા કિંવા આનંદરૂપી વનજ ખીલી ગુલઝાર બની રહ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા જાણે સૌંદર્યને રાજ્યાધિકાર મળ્યો હોય તેવા શ્રીહરિના આ હૃદયંગમ મુખો અર્જુને જોયાં, અને તેજ પ્રમાણે કેટલાક મુખોમાં જાણે મહા ભયંકર કાળ રાત્રિના સૈન્યોજ ઉભાં થયા હોય તેવો દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થયો જાણે મૃત્યુનેજ મુખો ઉત્પન્ન થયા હોય, ભયનાજ કિલ્લા ઉભરી નીકળ્યા હોય, અથવા પ્રલયાગ્નિના કુંડોજ જાગી ઉઠયા હોય, તેવા અદ્ભુત અને ભયંકર મુખો પણ અર્જુને તે સ્થળે જોયા, તેમ અનેક સૌમ્ય અલંકાર સુમન તથા ચમત્કારીક મુખો પણ જોયા તે તેને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો, પરંતુ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ, માટે તે કાર્ય છોડી દઈ તેની આંખો ક્યાં છે તે કૌતુકથી જોવા લાગ્યો, ત્યારે નાના પ્રકારના રંગના કમળ વનોજ જાણે વિકસિત થતા હોય એવી સૂર્યના તેજ જેવી ચમકતી આંખોની હારની હારોજ તેની દૃષ્ટિએ પડી તેમાં અગ્નિ શ્યામવર્ણના મેઘ સમુદાયમાં પ્રલયના અંત સમયે જેવી વિજળી ચમકે છે તે પ્રમાણે ભ્રકુટિની નીચે પીળા વર્ણના નેત્રો અગ્નિની પેઠે ચમકતા હતા, ને એકજ રૂપમાં જુદા જુદા અનેક આશ્ચર્ય જોઈને તમામ અનેકરૂપ ભરેલા છે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ પછી આ વિશ્વરૂપના પગો ક્યી તરફ છે, મુકુટ ક્યી તરફ છે તથા બાહુદંડ ક્યી તરફ છે તે કૌતુકથી જોવાની તેની ઈચ્છા વૃદ્ધિગત થતી ગઈ ભાગ્યવાન પાર્થના મનોરથ નહિ વિફળ થાય કે? શંકરના ભાથામાંથી નહિ નિષ્ફળ બાણો જડે કે? કિંવા બ્રહ્મદેવની વાચામાં નહિ નિર્થક શબ્દ સમુદાય મળશે કે? કદિજ નહિ, તેમ અર્જુને તે અપાર વિશ્વરૂપને જોયું જે રૂપનો થાગ વેદોને પણ લાગ્યો નહોતો, તેના સર્વ અવયવો અર્જુને પોતાની બન્ને આંખોથી એક સાથે જોયા. જે વિશ્વરૂપ નાના રત્નોના અલંકારથી શોભાયમાન હતું, તેના ચરણેથી તે મુકુટપર્યંત અર્જુને તેનું સર્વાંગ જોયું પરબ્રહ્મ પોતેજ સ્વરૂપ ધરતા હતા અને તેનાપર પરબ્રહ્મરૂપીજ અલંકારો પહેર્યા હતા તો પછી તેની શોભાની શી મઝા કહું વારુ? જે મહા તેજથી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રકાશિત થાય છે તે મહા તેજનું પણ જે જીવન છે, તેજ બ્રહ્મને અલંકારે

અલંકાર ધારણ કર્યાં પછી સ્વરૂપની કોની શક્તિ છે ? પરંતુ અર્જુનને તો તે રૂપ પણ દૃષ્ટિએ પડ્યું પછી તે પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી વિશ્વરૂપના અંગ જોવા લાગ્યો તો તે સાદા સરળ દૃશ્ય થયા અને તેના [illegible] શાખાઓને ભેદનારા રસો ચમત્કૃત હતા એવો દેખાવ દૃષ્ટિએ પડ્યો. પોતેજ અંગ, તે પર ધારણ કરેલા અલંકારો પણ પોતેજ, પોતેજ હાથ, પોતેજ હથીઆર, પોતેજ જીવ અને શરીર પણ પોતેજ, વધારે શું ? સઘળું વિશ્વ પણ પોતે પરમાત્મા જ છે, એવું દૃશ્ય અર્જુને જોયું તે રૂપના પ્રકાશની પ્રભાને લીધે [illegible] પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા અને અગ્નિ પણ હારીને સમુદ્રમાં પેઠો. [illegible] તૈયાર થયો અને [illegible] વિષના [illegible] ન [illegible], કિંવા મહા વિદ્યુતના [illegible] ન [illegible] હોય એવા [illegible] કરીને [illegible] આ વાને માટે અને [illegible] હોય એવું દૃશ્ય અર્જુનની દૃષ્ટિએ પડ્યું (૨૨૭)

दिव्यमाल्यावरधर दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमय देवमनन्त विश्वतोमुखम् ॥११॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] સુગંધિત પુષ્પો અને વસ્ત્રો [illegible] સુગંધી દ્રવ્યોનું લેપન [illegible] આશ્ચર્યે થી ભરેલા તથા સર્વ બાજુએ મુખવાળા વિશ્વરૂપ [illegible] અનાદિ દેવને અર્જુને જોયા (૧૧)

ટીકા — [illegible] અર્જુને [illegible] દૃષ્ટિ ફેરવી ઊંચી અને [illegible] તથા મુકુટ [illegible] જોયા [illegible] તેને કેમ લાગ્યું કે [illegible] શું ? [illegible] અને [illegible] એવું તેની દૃષ્ટિએ પણ [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઉદય પામે તોપણ તે વિશ્વરૂપના તેજની બરોબરી કરી શકશે નહિ સર્વ વિજળીઓ એકત્ર કરીએ તથા પ્રલયકાળના અગ્નિના સર્વ સાધનો જમાવી તેમ તેના કુંડા દશ ગણું મહા તેજ મેળવીએ, તો તે વિશ્વરૂપના તેજની થોડે અંશે બરાબરી કરી શકે, પરંતુ તેની સંપૂર્ણ બરાબરી થવી એ તો અસંભવિતજ છે આવું તે શ્રી હરિનું મહિમાવાળું સર્વ તેજવાળું વિશ્વરૂપ વ્યાસની કૃપાથી મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું

तत्रैकस्थ जगत्कृत्स्न प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाडवस्तदा ॥१३॥

શ્લોકાર્થ —નાનાવિધ વિભાગોથી ભિન્ન ભિન્ન થએલું સર્વ જગત તે દેવાધિદેવના શરીરમાં એકત્રિત થયું છે એવું દૃશ્ય અર્જુને તે સમયે જોયું (૧૩)

ટીકા —વળી તે વિશ્વરૂપમાં સર્વ જગત એક બાજુએ રહેલું દેખાતું હતું જેમ સમુદ્રના પાણીપર ભિન્ન ભિન્ન પરપોટા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કિંવા આકાશના અભ્રોમાં જેમ ગંધર્વનગર દૃશ્ય થાયછે, પૃથ્વીપર કીડીઓના દેરાઓ (૫૦) અથવા ડુંગરપર સૂક્ષ્મ માટીની રજ હોય છે, તે પ્રમાણે તે સમયે દેવાધિદેવ શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં અર્જુને સર્વ જગત જોયું (૨૪૪)

तत स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनजय. ।
प्रणम्य शिरसा देव कृतांजलिरभापत ॥१४॥

શ્લોકાર્થ —તે વખતે ધનંજય આશ્ચર્યથી ચકિત થયો અને તેના અંગપર રોમાંચ ખડા થયા, અને તે નમસ્કાર કરીને તથા હાથ જોડીને દેવપ્રત્યે બોલ્યો. (૧૪)

ટીકા —વિશ્વ પૃથક અને આપણે પૃથક્ એવું જે તેનામાં થોડું દ્વૈત હતું તે પણ હવે નષ્ટ થયું તથા અર્જુનનું મન સહજ વિરામ પામી ગયું તેના અંતરમાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, બહાર ગાત્રો ઢીલાં પડ્યાં અને નખથી શિખા પર્યંત રોમાંચ ખડા થયા. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં પર્વતપરનો સર્વ ભાગ વડી તથા કડી ત્યાં ઘાસ ઉગી ઊઠે છે તેમ અર્જુનના સર્વાંગપર રોમાંચ ખડા થયા. ચંદ્રકિરણોનો સ્પર્શ થતાં જેમ ચંદ્રકાંત મણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે, તેમ અર્જુનના શરીર પર સ્વેદબિંદુઓ છૂટી નીકળ્યા. કમળની કળીમાં ભમરો સપડાય એટલે તે કળિકા કંપિત થવા માંડે છે, તેમ અંતર સુખની લહરીઓને લીધે અર્જુન

ઋષિના સર્વ કુળો તથા સર્પો સહિત પાતાળ પણ આપના વિશ્વરૂપમા દેખાય છે કિંબહુના ! હે ત્રૈલોક્યપતે ! આપના આ એક એક અવયવરૂપી ભીત ઉપર ચૌદ ભુવનો ચિત્રની પેઠે આલેખાએલા જેવા દેખાય છે ! અને તે ભુવનમા જે જે પ્રાણીઓ છે તે પણ એ ચિત્રમા દેખાય છે આવુ આપનુ અલૌકિક મહત્ત્વ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે (૨૬૫)

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम्

શ્લોકાર્થ —હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વરૂપ ! આપને અનંત બાહુ, અનંત ઉદરો, અનંત મુખો તથા અનંત નેત્રો હોઇ સર્વ બાજુએ આપને અનંત રૂપો છે એમ હુ જોઉ છુ, પરંતુ આપનો આદિ, મધ્ય તથા અંત મને દેખાતો નથી. (૧૬)

ટીકા —આપે આપેલા દિવ્ય ચક્ષુના બળથી આપના બાહુ દંડમા આકાશના અંકુરો ફુટયા છે કે શુ એમ લાગ્યું તેજ પ્રમાણે હે દેવ ! આપના હાથ એકજ સમયે સર્વ વ્યાપારો કરતા જણાય છે, તથા આકાશમા જેમ બ્રહ્માંડના ભંડારો ઉઘડયા હોય તેમ આપના અપાર ઉદરો દેખાય છે આપના હજારો મસ્તકોના કોટયવધિ મુખો, જાણે પરબ્રહ્મરૂપી વૃક્ષ, વદનરૂપી ફળોથી લચી પડયા હોય તેમ દેખાય છે તેજ પ્રમાણે આપની વિશ્વમૂર્તિપર જ્યા ત્યા મુખો દેખાય છે અને નેત્રોની પણ અનેક પંક્તિઓ દેખાય છે એટલુજ નહિ પણ સ્વર્ગ, પાતાળ, ભૂમિ, દિશા કિંવા આકાશ એ સર્વ નષ્ટ થઇ આ સર્વ કાંઇ આપનામયજ દેખાય છે કોઇ પણ સ્થળે કૌતુકને માટે પણ એકાદ પરમાણુ જેટલી જગા આપ વિનાની દેખાતી નથી આ પ્રકારે આપે સર્વને વ્યાપી દીધા છે થોડા વખતપર નાના પ્રકારના અપરિમિત મહાભૂતોથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત હતુ તે સર્વ, હે અનંત ! આપનાથી વ્યાપ્ત થએલુ દેખાય છે આપ ક્યાથી પ્રકટ થયા, આપ બેઠા છો કે ઉભા છો, કયી માતાના ઉદરમા હતા, આપની કેવડી મોટી આકૃતિ છે, આપનું રૂપ કેવુ છે, વય કેટલી છે, આપની પેલી મેર શુ છે અને આપનું અધિષ્ઠાન શુ છે, એ હુ જોવા લાગ્યો તો મે આપનેજ સર્વત્ર જોયા. આપનું અધિષ્ઠાન આપજ છો, આપ કોઇમાથી ઉત્પન્ન થયા નથી પણ આપ જન્મરહિત તથા સ્વયભૂ છો. હે દેવ ! આપ ઉભેલા પણ નથી અને બેઠેલા પણ નથી, આપ ઉંચા પણ નથી અને ઠીંગણા પણ નથી, આપની ઉપર અને નીચે પણ આપજ છો

હે દેવ! આપના રૂપને ફક્ત આપનીજ ઉપમા ઘટી શકે છે આપનું વય પણ આપનાજ જેટલું છે, હે દેવાદિદેવ! આપની પીઠ પણ આપજ છો અને આપનું પેટ પણ આપજ છો. વધારે શું કહું? હે અનંત! હું વારવાર જોઈ ચુકયો છુ કે આપના જેવા આપજ છો, પરંતુ આપના વિશ્વરૂપમાં મને એકજ ઉણપ લાગે છે કે તેને આદિ, મધ્ય અને અંત એ ત્રણ નથી મે સર્વ સ્થળે તેની તપાસ કરી જોઈ, પરંતુ તેનો મને પત્તો લાગ્યો નહિ, માટે આદિ, મધ્ય અને અંત એ ત્રણે આપના રૂપને છેજ નહિ એમાં સંશય નથી હે આદિમધ્યાંતરહિત શ્રી પ્રભુ! હે અપરિમિત જગદીશ! ખરેખર મે આવું આપનું વિશ્વરૂપ જોયું આપના વિશ્વરૂપમાં સકડો ભિન્ન ભિન્ન મૂર્તિઓ ઉભી છે, તેથી આપે અગણ્ય નાના પ્રકારના રંગોના આભૂષણ ધારણ કર્યા હોય એમ દેખાય છે આપના વિશ્વરૂપ રૂપી પર્વત ઉપરની ભાત ભાતની પૃથક્ પૃથક્ મૂર્તિઓ, તે વૃક્ષ અને વેલીની પેઠે શોભે છે અને મૂર્તિઓ પર જે અલંકારો છે તે ફળો તથા ફુલો જેવા લાગે છે હે દેવ! આપ જાણે મહા સમુદ્ર છો અને મૂર્તિ રૂપ તરંગોથી હિલોળા મારતા દેખાઓ છો, કિંવા આપ એક ઉત્તમ વૃક્ષ છો અને મૂર્તિ રૂપી ફળોથી લચી પડેલા દેખાઓ છો જે પ્રમાણે પૃથ્વી ભૂતોથી ભરેલી છે કિંવા આકાશ જેમ નક્ષત્રોથી વ્યાપ્ત છે, તેમ આપનું વિશ્વરૂપ મૂર્તિથી ભરેલું દેખાય છે જે એક એક મૂર્તિમાંથી ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે, તેવી મૂર્તિઓ તો આપના રૂપરના એક રોમની બરાબ છે એના આ જગતનો વિસ્તાર કરનારા આપ કોણ છો અને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? તે જોવા લાગ્યો તો મા સારથિ રૂપેજ આપ મને ભાસ્યા, માટે હે મુકુંદ! આપ સર્વદા સર્વ વ્યાપક છો, પરંતુ ભક્તોપર અનુગ્રહ કરવાને માટેજ સગુણ રૂપ ધારણ કરો છો, એમ મને લાગે છે આપની તે ચતુર્ભુજ શ્યામ મૂર્તિ જોતા મન તથા આંખ [illegible] તૃપ્ત થાય છે! તેને આલિંગન દેવું હોય તો તે બે હાથની બાથમાં [illegible] થાય છે [illegible] [illegible] કરનારા દેવ! [illegible] મને દર [illegible] આપ ભક્તોપર [illegible] ધારણ કરો છો, પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૨)

આપના રૂપની વ્યાપ્તિનો તથા આપના તેજનો અંત નથી, એવું આ આપનું અદ્ભુત રૂપ મેં યાવજ્જન્મ જોયું નથી (૩૦૮)

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे॥

શ્લોકાર્થ —હે પ્રભો ! જાણવા યોગ્ય એવા જે અક્ષર નામના પરબ્રહ્મ તે આપ છો, આપ વિશ્વને મહા આધારભૂત છો, આપ અવિનાશી હોઈ સનાતન ધર્મના રક્ષક છો, અને આપ ચિરકાળ રહેનાર પુરુષ છો, એ વાત મને માન્ય છે (૧૮)

ટીકા —હે દેવ ! આપ પરબ્રહ્મ હોઈ સાડાત્રણ માત્રાના ૐકારથી પણ અતીત છો આપનું સ્થાન શોધી શોધીને શ્રુતિ થાકી અને પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ આપનામાં પ્રાણીમાત્ર લય પામે છે અને આપ વિશ્વ સંચિત કરવાનું સ્થાન હોઈ ગહન અવ્યય તથા અવિનાશી છો આપ ધર્મના જીવન છો, અનાદિ સિદ્ધ છો અને નિત્ય નવા છો, તથા છત્રીસ તત્ત્વથી પણ અતીત હોઈ સાડત્રીસમા પુરુષ છો અને આ જગતના ઈશ્વર છો (૩૦૯)

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्॥

શ્લોકાર્થ —હે પ્રભો ! જેને આદિ મધ્ય અને અંત નથી, જેની શક્તિનો પાર નથી, જેને અનંત હસ્તો છે, સૂર્ય અને ચંદ્ર જેની આંખો છે, પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવું મુખ છે, અને જે પોતાના તેજથી આ વિશ્વને તપ્ત કરે છે, એવા આપને હું જોઉં છું (૧૯)

ટીકા —આપ આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત હોઈ આપનું પરાક્રમ અપાર છે આપને ચારે બાજુએ અસંખ્ય હાથ તથા પગ છે, ચંદ્ર અને સૂર્ય આપની આંખો છે અને તે શાંતિ તથા કોપની લીલા દર્શાવે આપ તમોરૂપી નેત્રવડે એકને શિક્ષા કરો છો અને કૃપારૂપી નેત્રવડે બીજાનું પાલન કરો છો. ખરેખર, આવા અનેક પ્રકારે આપ મારી દૃષ્ટિએ પડો છો જેમ પ્રલયાગ્નિ સળગતાં ચોતરફ પ્રગટ થાય છે, તેમ આપનું મુખ અગ્નિ જેવું દીસે છે પર્વતપર દાવાનળ સળગતાં જેમ પર્વતપરના સર્વ પદાર્થો સળગી ઉઠે છે અને તેની મોટી જ્વાળાઓ ઉઠે છે, તેમ તમારી દાઢ અને જીભ દાંતને ચાટે ... તેમ વારો છે તમારી આ મુખની અગ્નિની લ્હાયથી ...

તમારા વિશ્વરૂપના તેજથી સર્વ ભસ્મીભૂત થઇ નાશ પામે છે (૩૨૪)

द्यावापृथिव्योरिदमन्तर हि व्याप्त त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाऽद्भुत रूपमुग्र तवेदं लोकत्रय प्रव्यथित महात्मन्॥

શ્લોકાર્થ —હે મહાત્મન્! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ અંતર તથા સર્વ દિશા કેવળ આપેજ વ્યાપ્ત કરી મૂકી છે આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ જોઇને આ સર્વ ત્રૈલોક્ય અતિશય ભયભીત થયું છે

ટીકા —સ્વર્ગ, પાતાળ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ તેમજ દશે દિશા અથવા સર્વ દિશાચક્ર, એ સર્વ એક આપથીજ વ્યાપી ગયા છે, એવું હું કૌતુક જોઉં છું, આકાશ સહિત સર્વ વિશ્વ આપના ભીષણરૂપમાં ડૂબે છે કે શું? કિંવા આપના અદ્ભુત રૂપના રસના પાત્રમાં ચૌદે ભુવનો ડૂબકાયા છે કે શું? એવું આપનું રૂપ આશ્ચર્યકારક છે, તે કેવી રીતે જોઇ શકાય? આપના ભવ્યરૂપની પ્રાપ્તિની કલ્પના કરી શકાતી નથી આપના રૂપનું તેજ પણ સહન કરી શકાતું નથી અને આપના રૂપના દર્શનથી જગતને સુખની પ્રાપ્તિ થવી તો એક બાજુએજ રહી, પરંતુ એથી વિરુદ્ધ તે મહા દુઃખથી પ્રાણ ધારણ કરી રહે છે હે દેવ! આવું આપનું અદ્ભુત રૂપ જોઇ ભીતિની ભરતીઓ કેમ આવે છે તે સમજાતું નથી. કારણકે ભીતિથી થતા દુઃખના તરંગોમાં ત્રૈલોક્ય ડૂબે છે. આપ મહાત્માના દર્શનથી ભય અને દુઃખની પ્રાપ્તિ શા માટે થવી જોઇએ? પરંતુ આપના આ રૂપને જોઇને સુખ કદિ મળેજ નહિ એમ મને લાગે છે જ્યાં સુધી આપનું રૂપ જોયું ન હતું ત્યાં સુધી જગતને સંસારસુખજ ઉત્તમ લાગતું હતું પરંતુ આપનું રૂપ જોવાથી વિષયવાસના પણ છૂટી ગઇ છે અને ત્રાસ પણ ઉત્પન્ન થયો છે વળી આપના આ ભયંકર વિશ્વરૂપને જોઇને તેને એકદમ ભેટી શકાયે કે? અને જો ભેટી ન શકાતું હોય તો આવા દુઃખમાં કેવી રીતે રહી શકાય? જો પાછળ ફરીએ તો અનિવાર્ય જન્મમરણરૂપી સંસાર દુઃખ દે છે, અને આગળ જઇએ તો આ પ્રચંડ વિશ્વરૂપને ભેટી શકાતું નથી. આવી રીતે બન્ને તરફથી સપડાઇને બિચારૂં ત્રૈલોક્ય ચગદાઇ મરે છે, આપનું વિશ્વરૂપ જોવાની મારી તીવ્ર ઉત્કંઠાનું ફળ આખરે આવુંજ આવ્યું છે જે પ્રમાણે કોઇક મનુષ્ય અગ્નિમાં દાઝી જવાથી દાહનું શમન કરવા માટે સમુદ્રના પાસે જાય અને સમુદ્રના પ્રચંડ તરંગો જોઇને તેને વિશેષ ભીતિ લાગે, તેવી આ જગતની સ્થિતિ થાય છે આપને જોઇને જગત તરફડવાજ લાગે છે (૩૨૫)

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः
प्राञ्जलयो गृणन्ति। स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

શ્લોકાર્થ —હે પ્રભો! ભૂભાર ઉતારવાને માટે અવતરેલા દેવો ના મનુષ્યો પી કેટલાક યોદ્ધાઓ આપના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયભીત થઈ, હાથ જોડી, આપની સ્તુતિ કરે છે, તથા મહર્ષિ અને સિદ્ધના સમુદાય 'સ્વસ્તિ' શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી, સંપૂર્ણ સ્તુતિથી આપનું સ્તવન કરે છે (૨૧)

ટીકા —હવે જગતથી પર થએલા એવા જ્ઞાની પુરુષોના સમુદાયોની થએલી સ્થિતિ જુઓ તમારા અંગના તેજથી એ પુરુષો સર્વ કર્મોના બીજ બાળી ભસ્મ કરીને સદ્ભાવથી આપના સ્વરૂપમાં લીન થાય છ કેટલાકો આપના આ રૂપને જોઇને ભયભીત થઇ, આપમાં સર્વ વિશ્વને આરોપી, આપ સમક્ષ હાથ જોડી આપની પ્રાર્થના કરે છે કે, હે દેવ! અમે અજ્ઞાન સમુદ્રમાં પડી, વિષયજાળમાં ગુંચ થયા છીએ અને સ્વર્ગસુખ તથા સંસાર એ ઉભયની વચમાં સપડાયા છીએ, આવા સંકટમાંથી આપ સિવાય અમને કોણ છોડાવશે! માટે હે દેવ! અમે સર્વ ભાવે આપને શરણે આવ્યા છીએ, એમ તેઓ કહે છે અને કશ્યપાદિ મહર્ષિ તથા કપિલાદિ સિદ્ધ અને વિદ્યાધર આદિ ગંધર્વમંડળ પણ "આપનું કલ્યાણ થાઓ" એમ કહી આપની પ્રાર્થના કરે છે (૨૧)

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥

શ્લોકાર્થ —હે પ્રભો! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય, (સમસ્ત) વિશ્વેદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મરુત, પિતૃ, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધના સમુદાયો સર્વથા વિસ્મિત થઈ આપના રૂપ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી જોયા કરે છે (૨૨)

ટીકા —અગીઆર રુદ્ર, બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, સાધ્યનામક સર્વ દેવતાઓ, અશ્વિનીકુમાર તથા ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ એ સર્વ પોતાના વૈભવથી, તેમજ પિતૃ ગંધર્વ, યક્ષ તથા સર્વ રાક્ષસગણ, ઈન્દ્રાદિ મુખ્ય દેવ તથા સર્વ સિદ્ધ, એ સર્વ પોતપોતાના ઠેકાણે

દીમ દૃષ્ટિથી આપનું વિશ્વરૂપ જુએ છે તે જુઓ, અને હે પ્રભો! આપને જોઇને ક્ષણે ક્ષણે મનમાં આશ્ચર્ય પામીને તેઓ આપના સમક્ષ પોતાના મસ્તક અવનત કરે છે તે સર્વ મંજુલ શબ્દથી સ્તુતિ આપનો જયજયકાર કરે છે અને તે સાથે લળી મસ્તક નમાવી આપને નમસ્કાર કરે છે તે દેવના નમનારૂપી વૃક્ષની વાડીમાં આ સાત્ત્વિક ભાવરૂપી વસંતઋતુ ખીલીને તથા તે વૃક્ષને કરનપુષ્પરૂપી પલ્લવ ફુટીને આપની પ્રાપ્તિ તેને ફળરૂપે થઇ છે (૨૨)

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम्।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्॥

શ્લોકાર્થ —હે મહાબાહો! આપનું અનેક મુખવાળું, અનેક નેત્રવાળું, અનેક હસ્તવાળું, અનેક સાથળવાળું, અનેક પગવાળું, અનેક પેટવાળું, અનેક દાઢવાળું વિકરાળ તથા વિશાળરૂપ જોઇ સર્વ લોકો અત્યંત ભયભીત થયા છે, અને હું પણ ભયભીત થયો છું (૨૩)

ટીકા —અહો તેના નેત્રોનું ભાગ્ય ઉદય પામ્યું હોય તેમ આપના અગાધ વિશ્વરૂપને જોઇને તેના સુખનો સુદિન આજે ઉદિત થયો છે એ ત્રૈલોક્યવ્યાપ્ત આપનું સ્વરૂપ જોઇને દેવો પણ ચકિત થયા છે, કારણ કે એ સ્વરૂપ ગમે ત્યાંથી જોતાં પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાની સામે દેખાય છે આ પ્રમાણે એ રૂપ અકળ, વિચિત્ર અને ભીષણ છે એને પુષ્કળ મુખો અને પુષ્કળ નેત્રો છે એને અનંત હાથો છે અને તેમ શસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે તેજ પ્રમાણે એને અનંત ઉત્તમ બાહુ, પાય તથા ઉદર છે અને તે નાના વર્ણોથી યુક્ત છે, તથા તેનું પ્રત્યેક મુખ જાણે માન કરવાને ધાર્યું હોય તેવું દેખાય છે મહાકલ્પને અંતે ક્રોધિત થએલો યમ જ્યાં ત્યાં પ્રલયાગ્નિની હોળીઓ પ્રસારી મૂકે, કિંવા સંહારના ઉપકરણ યોજ્યાં હો તથા પાતાળ, પ્રલયભૈરવના મંડળો, અથવા વધ કરનારી જગદંબાની વિભૂતિઓ સંહાર કરવાને માટે આવી હોય તેમ જ્યાં ત્યાં આપના પ્રચંડ મુખો દેખાય છે અને ગુફામાં જેમ સિંહ માતો નથી, તેમ આપના દાંતો મુખમાં ન સમાતા ભયંકર દેખાય છે પ્રલય રાત્રિના તિમિરમાં રાક્ષસ પિશાચો નીકળી પડ્યા હોય તેમ પ્રલયકાળના સંહારના રક્તવડે રંગાયેલી દાઢો ખરેખર એવી છે વધારે શું કહું? કાળ જાણે યુદ્ધને આમંત્રણ કરે, કિંવા સર્વ સંહારમાં જીવોનો નાશ થાય, તે પ્રમાણે તમારાં મુખ પરંતુ ભયસ્વરૂપ દેખાય છે શું કહું? આ સર્વ જગત અત્યંત દીન જણાય

શું ? અગ્નિ પ્રલયકાળે વિશ્વનું પાન કરતો હોય કિંવા સ્વતઃ મૃત્યુ જ સંહાર કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય, તે પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપનું તેજ પ્રખર હોઈ તેને અન્ય મુખો પણ લાગેલાં છે પરંતુ તે મુખો કેવળ મોગ છે ? આકાશ મધ્યમાંથી તૂટીને જાણે તેમાં આવી પડ્યો હોય તેવાં તે પ્રચંડ દેખાય છે, કિંવા હિરણ્યાક્ષ રાક્ષસ પૃથ્વીને બગલમાં મારીને જે વખતે પાતાળમાં જવાને નીકળ્યો તે વખતે હાટકેશ્વરે (તેમ પાતાળના મહાદેવના અવતારે) જેમ પાતાળનું વિવર ઉઘાડ્યું હતું તે પ્રમાણે તમારાં આ મુખો પ્રસરેલાં છે અને તેમાં જીવ્હા આવેશપૂર્વક લબકે છે, સમસ્ત વિશ્વ પોતાના એક ગ્રાસને માટે પણ પુરતું થાં પડનાર નથી એમ જાણી તે ઉપરવાડેથી તેને ભક્ષી જતી નથી પાતાળના નાગના ફુંફાડાથી જે પ્રમાણે વિષજ્વાળા નીકળી આકાશને સ્પર્શે છે, તે પ્રમાણે આ મુખની ગુફામાં જીવ્હા ભાસે છે ! જાણે પ્રલય કાળની વિજળીઓને એકત્રિત કરી ગગનના કિલ્લા શણગારવામાં આવ્યા હોય, તેમ હોઠોની ઉભય બાજુએ દાઢોના આંકડા બહાર દેખાય છે અને કપાળના ભાગની બખોલમાં ભયને પણ બીવડાવનાર ડોળાઓ આવી રહ્યા છે તે ડોળા જાણે મહામૃત્યુનો પ્રવાહ અંધારામાં છુપાઈને બેઠો હોય તેવા દેખાય છે આ પ્રમાણે ભીતિનું કૌતુક કરીને આપ શી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખો છો તે હું સમજી શક્તો નથી; પરંતુ મને તો મરણની ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે હે દેવ ! મને વિશ્વરૂપ જોવાની જ તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ હતી તેણે પોતાનું ફળ આપ્યું અને તે રૂપ જોઈને જ તૃપ્તિ આંખોને થવી જોઈતી હતી તે થઈ છે હે દેવ ! મૃત્તિકાના શરીરનો નાશ થાય તેની સ્પૃહા નથી, પરંતુ મારૂં તો ચૈતન્ય પણ રહેશે કે નહિ તે સમજાતું નથી મનને પણ તાપ કંપન થાય છે અને બુદ્ધિને ભીતિ થઈ અભિમાનની પણ વિસ્મૃતિ થઈ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ઇંદ્રિયોથી ભિન્ન એવો જે આનંદ સ્વરૂપ નિરંજન આત્મા તેને પણ કંપારી છુટવા માંડી છે હે દેવ ! વિશ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની શી વાત કરવી ? એના દર્શનથી મારૂં જ્ઞાન પણ પલાયન કરી ગયું; અને તમારો તથા મારો જે ગુરૂ શિષ્યનો સંબંધ છે તે પણ રહેશે કે નહિ, તે સંશય છે હે દેવ ! વિશ્વરૂપના દર્શનથી વ્યાકુળ થએલા અંતઃકરણને શાન્ત રાખવાનો યત્ન હું કરૂં છું પ્રથમથીજ મારી અને ધૈર્યની વચ્ચે રૂસણું લાગું હતું, તેમાં વળી આ વિશ્વરૂપ જોયું એટલે પૂછવુંજ શું ? તમે મને ઉપદેશના ગોટાળામાં ઠીક નાખી દીધા ! મારો જીવાત્મા વિશ્રાંતિને માટે બિચારો

ટવનનું ગમનું કરો અને આ નહારક વિશ્વરૂપને સંકુચિત કરો. હે દેવાધિદેવ! આ વિશ્વનું વર્ણન મન જેવા આપ સર્વ જ તેનું પાલન કરવાને અર્થે ઉગ્ર તેનો સંહાર કરવા માટે હો? માટે હે દેવ, સંકોચી લ્યો! ત્વરિત પ્રસન્ન થઈ આ સ્ત્રી આ માયા સહિત યો, આ વિશ્વ મન લોકો અને મને આ મહા દુઃખમાંથી ઉગારો. આ વિશ્વ ન ભોએ ઘણા

અતિ દીનહીન બની ગયો છું! અમગાવનીય ના ભોગે મારા મનમાં આ વિચાર આવ્યો ત્યાં તેમનો પરાભવ ને એ કાને કર્યો. હે દેવ! આપનું આ વિશ્વરૂપ તો તેથી પણ જવાને લીધા નથી પણ હું હે દેવ! આપનું આ અધિક ભયંકર થઈ પણ અધિક ભયંકર છે. આપ મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક ઉગ્ર ઉપસ્થિત થયા છો એમ લાગે છે. આ વિશ્વ સહિત અનંત નામ કે વાને આપ જ્યારે સંહારવાનો ઉપક્રમ ને સમય આવ્યા વિના આપ તેથી ત્રિભુવનના નો પ્રલયને અર્થે તત્પર થયા છો. હે દેવ! તારી વિ કટથી વ્યાપ્ત તેનું રાજ અને તત્પર થયા છો. અહો દેવ! ત્યારે ઉદ્ધવ અર્થે ઉગ્ર તેનાથી વર્ણો આ જીવ પુરુ થઈ ગયું છે! અહો દેવ! આ ગતિ થવાને અર્થે ઉદ્ધવ તેનાથી વિપરીત! વિશ્વ પના દર્શનથી શાંતિ થવાને બદલે આ વિશ્વ કેવળ કર્યું! વિભિન્ન ઉત્પત્તિ થઈ! અરે દેવ! હવે આ વિશ્વ કેવળ કર્યું! આપ જ અનેક દાનવ કુળ તેને મસવા લાગ્યો છે. હે દેવ! શું આપ જ અનેક મુખો અમારી આ તરફ તેઓને ચાર તરફથી ભમી રહ્યા નથી?(૩-૧)

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा सर्वे सहैवाव-
निपालसंघैः । भीष्मो द्रोण सूतपुत्र-
स्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ ॥२६॥

શ્લોકાર્થ — અને હે નરો! આ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધન દિ સર્વ પુત્રો રાજાઓના સમુદાય સહિત તેમજ ભીષ્મ દ્રોણ તથા કર્ણ તેમજ અમારા મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહિત (૨૬)

ટીકા — અરે! કૌરવકુળના વીર તથા નરપ ધૃતરાષ્ટ્રના આવા આ દ છે ને? અહાહા! એ તો આ ગયા! આ ગયા! પ્રત્યક્ષ સહિત એ તો ત્વરાથી મુખમાં પ્રવેશતા જાય છે, અને હે દેવ! રાજાઓ તેમને વધાય કે વાને આપણા તેમના છે કાર્યરત રાજાઓ તેમને બચાવ કરવાને માટે પણ કો' પણ છોડી શક્તો નથી! આવી રીતે આપ વાને માટે પણ કો' પણ છોડી શક્તો નથી આ યુદ્ધમાં તમે મહા દાઢવાળા એવા ગીત ઓ હો વળી આ યુદ્ધમાં તમે મહા દાઢવાળા મોગલ ઉતારી એના સહુદાયને પણ કોળીઆ પેઠે મુખમાં નાખનારા ના-પાયદળ કો જહૂર તથા તોપોનો મારો ચલાવનારાઓ

[illegible] તમે મુખમાં ચાવી જાઓ છો મૃત્યુના મુખમાંનું [illegible] પણ [illegible] વિશ્વનો નાશ કરવાને સમર્થ છે, એવા [illegible] [illegible] તમે ગળી જાઓ છો ચતુરંગ સેના, [illegible] [illegible] પણ સ્પર્શ ન થવા દેતા તમે [illegible] [illegible] [illegible] આથી તમને શું સતેજ થાય છે? અહો! ભીષ્મ [illegible] [illegible] તથા દ્રોણ જેવા બ્રાહ્મણને પણ [illegible] અરેરે! સૂર્યપુત્ર મહાવીર કર્ણ તે પણ [illegible] [illegible] પણ કચરાની પેઠે ઉડાવતા [illegible] [illegible] પ્રસાથી એકાદ અગ્નિ ઘટના બની [illegible] [illegible] નાશના કરીને બિચારા [illegible] [illegible] [illegible] થોડી ઘણી પોતાની [illegible] [illegible] ન પામતાં એ વિધિ [illegible] [illegible] લોકોના કહે પણ [illegible] [illegible] એ વાત સમજાય છે લોકોના [illegible] [illegible] વિધિનો લેખ હશે તે [illegible] [illegible] આમૃત આવ્યા [illegible] [illegible] કરી ત્યારે [illegible] [illegible] સંકટ પણ [illegible] [illegible] તો ફરી [illegible] [illegible] વિપરીતજ છે! આ [illegible] [illegible] તેને પ્રણામ [illegible] [illegible] શકે? [illegible] [illegible] [illegible] સાથે [illegible]

[illegible] નથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થ —આ યોદ્ધાઓ વિકરાળ દાઢવાળા આપના મુખોમાં ત્વરાથી પ્રવેશે છે તેમાંના કેટલાક આપના દાંતમાં સપડાયેલા દેખાય છે અને કેટલાકના મસ્તકોનો ચુરેચુરો થઈ ગયેલો દેખાય છે (૨૭)

ટીકા —અર્જુન પુન બોલ્યો—અહો આકાશમાં જેમ વાદળો નષ્ટ થાય તેમ શિરપેચ તથા કવચ સહવર્તમાન ઉભય પક્ષની સેનાઓ તમારા મુખમાં નષ્ટ થાય. મહા પ્રલયને સમયે યમનો કોપ થતાં તે જેમ [illegible] સ્વર્ગને પાતાળ સહવર્તમાન ગળી જાય અથવા દવ પ્રદિપ્ત થતાં જેમ સંગ્રહ કરનારનું ઐશ્વર્ય જ્યાંનું ત્યાંજ રહીને તે પોતે મરી જાય, તે પ્રમાણે કર્મની ગતિ તો જુઓ, કે આ એકત્રિત થયેલા સૈન્યો એકદમ આ મુખમાં પ્રવેશી જાય છે અને તેમાંથી એક પણ પાછું નીકળતું નથી! કેટલા મુખમાં અઘોર ચૂર્ણની [illegible] થવાય તેમ આ સર્વ લોકો આ મુખમાં ચવાય છે મસ્તકોનો મુકુટ સહિત તેમના દાઢોના ચીપીઆમાં સપડાઈને કેવો આટો થઈ જાય છે! એ મસ્તકો દાંતોના મધ્ય ભાગમાં રત્નની પેઠે ચમકે છે અને તેનો ભુક્કો જીભને તથા તાળવાને લાગી તેના રજથી [illegible] પણ [illegible] થઈ ગઈ છે! આ વિશ્વરૂપ કાળે જે બળવાન લોકોના શરીરો ગ્રસ્યા છે, તેમના અસ્થિપિંજર જીવિતનો નાશ કરીને ખાઈ રાખી મૂક્યા છે

પછી અર્જુન પુન બોલ્યો—શું [illegible] છે? આ જગતમાં જન્મ લેનારને મુવા સિવાય આરોગ્ય નથી, માટે સર્વ જગત આ વદન [illegible] રૂપમાં પડીને આપોઆપજ દળી મરે છે આ સર્વ સૃષ્ટિ આપોઆપજ આ મુખ ગહ્વરના માર્ગે જાય છે અને આ [illegible] રચીને રહી સર્વ જગતને સહજે ગળે છે [illegible] સરખા પણ આ વિશ્વરૂપના સર્વથી ઉચ્ચ મુખમાં પડે છે અને [illegible] નદી તો [illegible] પામે છે [illegible] પામે છે પણ આ વિશ્વરૂપના સપાટામાંથી તો નિઃસંશય કોઈ પણ છૂટતું નથી. (૨૭)

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

મારામાં તમારા મુખ આગળ આવવાની એક પણ વસ્તુ ટકવા પામી નથી. આપની આ સ્વરૂપ પ્રભાનો મહિમા શી રીતે વર્ણવો? પ્રભુ દેવો પુરદર કરી જઉ કે પવતને ઓરીમા કરી જઉ કે આ સર્વ ને હાઠ નીચ દાબીને ચૂર્ણ કરી નાખુ સવ દિશાઓ ભરી જઉ પૃથ્વીને ચાટીને ગટગટ કરી મૂકુ શુ ખાઉ અને શુ કરવા કઉ, આ તે તું તમારૂ ખાઉધરાપણું છે? અગ્નિ જેમ કોઈ વખત જેમ દામની તૃપ્તિ થાય, કિંવા અગ્નિમાં કાઇ નાખો તેમ તેમ તે વિશેષ પ્રદીપ્ત થાય તે પ્રમાણે બ્રહ્માંડ ખાવા છતા પણ તમારા મુખો ભર ખાઉ ખાઉ કરી રહ્યા છે. જેમ દાવાનળમા કોઈ નાખવાથી તે સંતુષ્ટ થતો નથી, તે પ્રમાણે આપનુ આ એકજ મુખ એવું વસરેલુ છે કે તેની જીભને આ ત્રિભુવન પણ પુરૂ થઇ પડતા નથી! આ તમારા મ એક મુખની જ આ સ્થિતિ છે ત્યારે તમારા આ અગણિત મુખોને માટે તેટલા ત્રિભુવનો ક્યાંથી આવવા? તેને માટે પુરતું ખાવાનું તો મળતુ નથી, તો પછી તે સર્વેને ઉત્પન્ન શા માટે કર્યા? જે પ્રમાણે દાવાનળ લાગી રહે અને તેથી વન ચારે તરફ સપડાઈ જાય તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત તમારા આ વદનની જ્વાળાની મધ્યે સપડાઈ ગયુ છે. વિચિત્ર સ્થિતિ એવી થઈ છે કે તને તેના દેવ નથી, પરંતુ આ વિશ્વરૂપ તના યમ થઇને આવ્યા છો કિંવા જગતની પ્રલય ને માટે તમે વાળરૂપી મરણ ઉત્પન્ન કરનારા છો. માછલા તમા વિષ પની તેજરૂપી જાળમાંથી સ્થાવર જંગમ કાંઈપણ વસ્તુ ક્યાંથી બચી શકે? આ તો સારા સુખો નથી, પરંતુ જગતને પ્રાકૃત કરનાર લાખ જ છે! પોતના નખર તેજથી આખી નાગન જગ કેવો દાઝ પામે છે, તે વાત અગ્નિ સમજતો નથી, તોપણ જેને તેનો સ્પર્શ થાય છે તેને તો પ્રાણ ગયા સિવાય રહેતો નથી કિંવા પોતાની તીક્ષ્ણ ધારથી વાળીનું મરણ કેમ થાય છે, તે શસ્ત્ર જાણતું નથી અથવા વિષ સેવન કરવાથી લોકોના પ્રાણ કેવી રીતે જાય છે તે વાત વિષ પોતે જાણતું નથી તે પ્રમાણે તમારા મુખના વિકરાળપણાની તમને સ્મૃતિ નથી, પરંતુ આપના આ અંદરના મુખથી સર્વ જગત નાશ પામ્યુ છે હે દેવ! જેને સર્વના આત્મા કહેવામા આવે છે, તે આપ એકજ છો અને સર્વ વિશ્વમા વ્યાપક પણ છો, તો પછી અમારો નાશ કરવાને શા માટે પ્રવૃત્ત થયા? મે તો મારા જીવની આશા છોડીજ છે અને આપ પણ સંકોચ ન રાખતા આપના મનમા જે કાંઈ હોય તે ખુશીથી પ્રગટપણે કહેો. હજી કેટલ આપ

તારા સિવાય જીવતા રહેનાર નથી. (૩૨)

ટીકા :—હું ખરેખરો કાળ છું, લોકોનો સંહાર કરવા માટેજ પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રસર્યો છું, અને હવે હું સર્વ વિશ્વને ગળી જઇશ. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો—અરેરે ! પાછળના સંકટથી ત્રાસીને એની પ્રાર્થના કરી તો ઉલટું અધિક ભયંકર સંકટ પ્રાપ્ત થયું પોતાના આવા કઠોર ભાષણથી અર્જુન ખિન્ન થયો એમ ધારી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રતિ પુનઃ બોલ્યા કે, પરંતુ એક બીજી વાત પણ છે, અને તે એ કે—'હે પાંડવ ! તમે આ સંહારરૂપી સંકટમાથી એમ કરતાં બહાર નીકળ્યા ' આ વચનો સાંભળતાંજ અર્જુનના જીવમાં જીવ આવ્યો. તે મૃત્યુરૂપી મહામારીના સપાટામાંજ સપડાયો હતો, પરંતુ ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળતાંજ તે પુનઃ સાવધ થયો અને શ્રીકૃષ્ણના બોલો લક્ષપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો. દેવ બોલ્યા —હે અર્જુન ! અરે ! તમે પાંડવો તો મારાજ છો, એ વાત લક્ષમાં રાખ બાકી તો આ બધા જાતને ગળવાને માટેજ હું પ્રાપ્ત થયો છું પ્રલયકાળના પ્રચંડ અગ્નિમાં માખણનો લોંદો નાખવાથી જેમ તે નાશ પામે છે, તેમ તે મારા મુખમાં આ સર્વ જગતને ગયેલું તેં જોયું છે, તેજ પ્રમાણે આ સર્વ જાતનો તેમ નાશ થશે એમ તું નિઃસંશય સમજ આ સ્થળે એકત્ર થએલા સર્વ યોદ્ધાઓ વીરવૃત્તિના બળાપર મહાદળની ઓથે [illegible] કેમ પણ અમારા આગળ તુચ્છ છે ! તેઓ કહે છે કે અમે તૃપ્તિપર પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાને, હોડમાં મૃત્યુને પણ મારવાને, જગતનો સંહાર કરવાને અને સર્વ પૃથ્વીને ગળી જવાને આકાશને ઉંધુને ઉંધું બાળી મૂકવાને અને બાણોથી પવનને હાલવા પણ ન દેવાને સમર્થ છીએ. આવી ચતુરંગ સેનાના બળાપ કૃતાન્તની સાથે પણ જે સ્પર્ધા કરે છે તથા પરાક્રમના ગર્વથી જે ફાટી ગયા છે, અને કરતાં પણ જેના બોલ અતિ તીક્ષ્ણ તથા અગ્નિ કરતાં પણ અધિક દાહક છે, અને સંહાર કાર્યમાં જેની આગળ હળાહળ વિષ તો મિષ્ટ જણાય છે, એવા વીરો પણ ગંધર્વ નગરીના ભંડાર, આમ રણના ગુફા અથવા ચિત્રના પુતળા જેવા નિર્જીવ છે એમ તું સમજ અરે ! જેવું મૃગજળનું પૂર આવે, ચીંથરાનો સર્પ કરવામાં આવે, અથવા અલંકાર પહેરાવીને જેમ પુતળી ઉભી કરવામાં આવે તેવા આ સૈન્યો છે (૪૬૫)

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व

તો મેં તેમને ગળી લીધા જ છે તથા એ તે બધા યોદ્ધાઓને મારા મુખમાં ઝપેટમાં આવ્યા, ત્યારથી જ તેમના આયુષ્યની પરિસમાપ્તિ થઈ ચુકી છે એ તો હવે ખાલી ખોળીઆ સમાન છે માટે સત્વર ઉઠ અને જે જેને મારવા છે તેનો તું સંહાર કર નકામો શોક અંતરમાં કરી રહીશ નહિ. જે પ્રમાણે એક નિશાન તાકીને આપણે જ કોઈ તેને છેદીએ, તેમ હું આ સર્વનો નાશ કરવાને માટે તું નિમિત્ત માત્ર થા. અરે, જે તારી સાથે વેર કરતા હતા તેને તો ઉભળવાની સાથે આ વિષરૂપી વ્યાધિએ ગ્રસ્યા છે તો હવે યશ સહિત રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી તું તેનો ઉપભોગ લે. સ્વભાવતઃ ઉન્મત્ત, સર્વ જગતમાં બળવાન તથા દુષ્ટ અને વિષ આપે એવા ભાગ્યક્ષય તેને તો અનાયાસે યમપુરીમાં ચાલી દીધા છે, એવી આ વાત, હે અર્જુન, જગતના વાતચીત પર લખી રાખ અને વિજય નપાતર કર (૩૪)

सञ्जय उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलि-
र्वेपमानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह
कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

શ્લોકાર્થ —સંજય બોલ્યો-કેશવનું આવું ભાષણ સાંભળી, કંપ કાંપતા કિરીટી હાથ જોડી શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી, નમતા પૂર્વક બીતો બીતો ગદ્‌ગદિત અને કંપ સહિત પુનઃ બોલ્યો (૩૫)

ટીકા —જ્ઞાનદેવ કહે છે-આ પ્રમાણે આ સર્વ કથા સંજયે મનો દર્શન ધૃતરાષ્ટ્રને કરી. સત્ય લોકમાંથી ગંગાનો ઓઘ નીકળ્યો તેની જે પ્રમાણે ખળખળ ધ્વનિ કરે છે તે પ્રમાણે ગંભીર વાણીથી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. કિંવા મેઘવૃષ્ટિ જે પ્રમાણે એકદમ ગડગડાટ કરે છે અથવા સમુદ્ર મંથન સમયે ક્ષીરાબ્ધિ જેમ મહારાવથી ગર્જી ઉઠ્યો હતો તે પ્રમાણે અનંતસ્વરૂપ, વિશ્વના નાથ, શ્રી કૃષ્ણ ગંભીર વાણીથી વાક્ય બોલ્યા તે અર્જુને થોડાં સાંભળ્યાં, પણ તેથી તેના સુખની કિંવા દુઃખની વૃદ્ધિ થઈ, તે કંઈ સમજી શકાયું નહિ, પરંતુ તેનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું તે અતિ નમ્રતાથી નમી, બે હાથ જોડી વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના ચરણ પર મસ્તક મૂકવા લાગ્યો, અને કાંઈક બોલવા જતો હતો એવામાં તેનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. 'શ્રોતા જનો' આ સ્થિતિ સુખથી થઈ કે દુઃખથી તેનો આપજ વિચાર કરો પરંતુ દેવના બોલવાથી જ અર્જુનની આવી સ્થિતિ થઈ એમ શ્લોકમાં

એવી આપની કીર્તિનું સ્મરણ જગતના માણસો કરી રહ્યા છે તથા આપની કીર્તિનું વારંવાર સ્મરણ કરીને આનંદ સમુદ્રના તરંગોમાં આળોટે છે હે દેવ! આ જગત પોતાના જીવનને માટે આપ ઉપર પ્રીતિ કરે છે અને જે દુષ્ટ છે તેનો તો આપ નાશજ કરતા હોવાથી હે હૃષીકેશ! ત્રિભુવનમાંના રાક્ષસોને આપનો ભયજ લાગે છે, અને તેથી તેઓ આપનાથી દશે દિશામાં દૂર ભાગી જાય છે બાકી દેવ, મનુષ્ય, સિદ્ધ, યક્ષ, કિન્નરનાં સર્વ સ્થાવર જંગમ આપને જોઈને હર્ષ યુક્ત બની આપને વંદન કરી રહ્યા છે (૫૦૬)

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्॥३७॥

શ્લોકાર્થ —હે મહાત્મન્! હે અનંત! હે દેવાધિદેવ! આપ શ્રેષ્ઠ છો અને બ્રહ્મદેવના પણ ઉપજાવનાર છો, તો પછી તે આપને શા માટે નમસ્કાર ન કરે? હે જગન્નિવાસ! જે સત્ અને અસત્ છે તેથી અતીત જે અવિનાશી બ્રહ્મ તે આપ છો (૩૭)

ટીકા —હે નારાયણ! શા કારણથી રાક્ષસો આપને નમસ્કાર ન કરતા દૂર નાસે છે? પણ એ આપને પૂછવાનું કશું પ્રયોજન નથી, કારણ કે સૂર્યોદય થતા અંધકાર શી રીતે રહે? સ્વપ્રકાશનું મુખ્ય સ્થાન જે આપ તે દૃષ્ટિગોચર થતા નિશાચરો સહજ નાશ પામે છે હે શ્રીરામ! આટલા દિવસ હું એ વાત સમજ્યો નહોતો, પરંતુ હવે આપનો અલૌકિક મહિમા મારી દૃષ્ટિએ પડયો છે જેથી અનેક સૃષ્ટિની પંક્તિઓ અને પ્રાણી માત્રની વેલીઓ સમસ્ત વિશ્વ પ્રમુખ છે, તે માયાનું આદિ સ્થાન આપની ઈચ્છાજ છે આપ નિરંતર અમર્યાદિત સત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ છો, આપ અપાર અને અનંત ગુણોથી ભરપૂર છો આપ દેવોના પણ દેવ છો. હે જગદીશ્વર! આપ ત્રણે પ્રકારના જીવનદાયક છો અને અવિનાશી છો, અને હે દેવ! બ્રહ્મ પણ આપ છો અને અબ્રહ્મ પણ આપજ છો, તથા તેનાથી અતીત હોય જે રેખ તત્ત્વ છે તે પણ આપજ છો. (૫૧૩)

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप॥

શ્લોકાર્થ —આપ આદિ દેવ છો અને પુરાણ પુરુષ છો, આપ આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છો, [illegible] આપ જાણવા યોગ્ય [illegible]

આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો" એમ બોલવા લાગ્યો શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ પ્રતિ બરાબર દૃષ્ટિ દેઈને પુન. તે "હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો." એમ બોલવા લાગ્યો. એકે એક અવયવ તરફ દૃષ્ટિ નાખી ચિત્તમા સમાધાન પામી તે પુન "હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો" એમ બોલવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે શ્રી અનંતમા અદ્ભુત રૂપો આશ્ચર્યથી જોતો જઈને "નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો" એમ તે બોલવા લાગ્યો. આ કરતા અધિક સ્તુતિ શી કરવી તે પણ સૂઝે નહિ અને સ્વસ્થ પણ બેસી શકાય નહિ, એવી સ્થિતિ અર્જુનની થઈ અને તેણે પ્રેમભાવથી કેટલીક અધિકાધિક સ્તુતિ કરી તે કહી શકાતું નથી. આ પ્રમાણે તેણે હજારોવાર નમસ્કાર કર્યા અને તે પુન શ્રીહરિ પ્રત્યે બોલ્યો —મારી સન્મુખ જે આપ દેખાઓ છો તેને મારા નમસ્કાર હો. આપને પીઠ અને પેટ છે કે નહિ તે જોવનું મારે શું કામ છે? તથાપિ હે સ્વામી! મારી પાછળ પણ આપ હોવાથી ત્યા પણ આપને મારા નમસ્કાર હો. આપના ભિન્નભિન્ન અવયવોની ગણત્રી કરી શકાતી નથી, માટે સર્વ સ્વરૂપ જે આપ તેના સર્વાંગને નમસ્કાર હો. હે અનંત બળના ભંડાર! હે અમિત પરાક્રમી! હે સર્વત્ર સમરસ રહેલા, હે સર્વવ્યાપી! આપને નમસ્કાર હો. આકાશમા સર્વત્ર આકાશજ અવકાશ છે, તેમ સર્વ સ્થળે આપજ વ્યાપી રહેલા હોવાથી સર્વ કાઈ આપજ છો આમ સર્વત્ર આપજ કેવળ ભરેલા છો; અને જે પ્રમાણે ક્ષીરસાગરમા તરંગો પણ દૂધનાજ આવે છે, તે પ્રમાણે હે દેવ! સર્વ પદાર્થો આપનુંજ રૂપ હોઈ આપથી ભિન્ન નથી એવી મને પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે; માટે હવે સર્વત્ર અને સબ કાઈ આપજ છો (૫૩૬)

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥

શ્લોકાર્થ —હે પ્રભો! આપના આ મહિમા ન જાણતા હું આપને મિત્ર સમજી હે કૃષ્ણ! હે યાદવ! હે સખા! આવું અમર્યાદાથી અથવા પ્રીતિથી હું જ ઉદ્દામ ભાષણ બોલ્યો છુ, (૪૧)

ટીકા —પરંતુ હે પ્રભો! આપને મે એવા જાણ્યા ન હતા. તેથી હું આપની સાથે સગપણના સંબંધની વાતો કરતો. મારા હાથે એ બહુજ અયોગ્ય થયું છે કે અમૃતના કોગળા લીંપવામા કર્યા, અથવા વાછરડાના બદલામા કામધેનુ આપી દીધી છે પારસનો પહાડ હાથ લાગતા તેને તોડીને ઘરના પાયા પુર્યા છે, અને કલ્પતરુને

થતો નહોતો, અને શય્યાપર પણ આપની પાસેજ હું નિદ્રા લેતો હતો.હું આપને 'કૃષ્ણ'કહીને બોલાવતો અને બીજા યાદવોના જેવાજ માનતો હતો, અને જ્યારે આપ જવા માંડતા ત્યારે હું સોગદ ખાઈને આપને રોકતો હતો. અતિ પરિચયને લીધે અનેક વેળા હું આપના આસનપર બેઠો છું અને આપના શબ્દનો અનાદર કર્યો છે માટે હે અનંત! આવી અમર્યાદાની ચોષ્ટા કેટલીક વાતો આપને કહું? હું સર્વ અપરાધોનો ભંડાર છું, માટે હે પ્રભો! આપની સમક્ષ કિંવા પીઠ પાછળ મારે હાથે જે કંઈ અપરાધ થયા હોય તે સર્વની માતાની પેઠે ક્ષમા કરો. ચાતુર્માસમાં નદીના મેલા પાણીને પણ સમુદ્ર અંગીકાર કરે છે, તેમ પ્રીતિથી તથા ભૂલથી મેં આપની વિરુદ્ધ જે આચરણ કર્યાં છે, તે તે હે મુકુંદ! ક્ષમા કરો હે દેવ! આપની નમ્રતાના પ્રતાપથીજ આ પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રનો ભાર વહન કરી શકે છે હે પુરુષોત્તમ! આપને જેટલી પ્રાર્થના કરું એટલી થોડી છે માટે હે અનંત કૃષ્ણ! હવે હું આપને શરણે છું, મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરો (૫૬૦)

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

શ્લોકાર્થ—હે દેવ! જેનું સામર્થ્ય અનુપમ છે એવા આપ આ ચરાચર જગતના ઉત્પાદક તથા અતિ પૂજ્ય અને શ્રેષ્ઠ એવા ગુરૂ છો આપ સમાન આ ત્રૈલોક્યમાં અન્ય કોઈ નથી, તો પછી આપ થકી અધિક તો ક્યાંથીજ હોય? (૪૩)

ટીકા—હે શ્રી કૃષ્ણ! હવેજ મેં આપનો મહિમા યથાર્થ જાણ્યો હે દેવ! આપજ આ ચરાચરનું ઉત્પત્તિસ્થાન છો. આપજ વિષ્ણુ, શંકરાદિ સર્વ દેવોના પરમ દેવ છો, અને તે બ્રહ્મદેવને વેદ ભણાવનાર મૂળ ગુરૂ આપજ છો. હે શ્રીરામ! આપ ગંભીર છો અને સર્વ ભૂતો પ્રત્યે આપની સમદૃષ્ટિ છે આપ સર્વ ગુણોમાં અપ્રતિમ અને અદ્વિતીય છો. આપની બરોબરીનો બીજો કોઈ નથી, કારણ કે આપે જે આકાશ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેમાં સર્વ જગતનો સમાવેશ થાય છે આવા જે આપ તેની બરોબરીનો બીજો કોઈ છે, એ બોલવું ઉઘાડું સ્પષ્ટ છે; તો પછી આપનાથી બીજો કોઈ અધિક છે એમ તો કહેવાયજ કેમ. સર્વ ત્રિભુવનમાં આપ એકજ રહેલા છો, આપની બરો

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथित मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूप प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

શ્લોકાર્થ —હે દેવાધિદેવ ! હે જગન્નિવાસ ! પૂર્વે કદિ ન જોએલા એવા આપના વિશ્વરૂપને જોઈને મને હર્ષ થયો છે; અને ભયથી મારૂ મન અતિ વ્યાકુળ થયું છે માટે હે દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ અને આપનું તે પૂર્વ રૂપ મને બતાવો (૪૫)

ટીકા —હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપની સાથે મૈત્રી કરીને 'મને વિશ્વરૂપ બતાવો' એવો આગ્રહ મેં સેવ્યો હતો, તે અત્યંત દયાળુતાથી આપે પૂર્ણ કર્યો. આંગણામાં કલ્પતરૂ વાવવાની અને કામધેનુના વાછરડા રમાડવા દેવાની મારી હોંસ આપે પુરી કરી. મને રમવાને માટે પાસાને બદલે નક્ષત્રો અને દડાને બદલે ચંદ્ર મેળવવાની આકાંક્ષા હતી તે આપે જાણે માતાની પેઠે પૂર્ણ કરી. જે અમૃત થોડું સરખું મેળવવું અશક્ય છે તેની આપે પુરા ચારે મહિના જાણે વૃષ્ટિ કરી. ઉત્તમ રીતે જમીન તૈયાર કરીને તેના પ્રત્યેક ક્યારામાં ચિંતામણિ જાણે આપે વાવ્યા. આ પ્રમાણે હે પ્રભો ! આપે મારા સર્વ લાડકોડ પુરા કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું, જે વિશ્વરૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું તેની વાત સુદ્ધા શંકર તથા બ્રહ્મદેવે સાંભળી નથી, તો પછી તેને તેમણે દષ્ટિથી તો ક્યાંથીજ જોયું હોય ! ઉપનિષદને પણ જેનો ભેટો થયો નથી, એવું આપનું આંતર રૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું કલ્પના આદિથી આજ પર્યંત આ મારા જેટલા જન્મો થઈ ગયા છે, તે સર્વ જન્મોમાં આવું રૂપ કદિ જોયું કે સાંભળ્યું નથી આ વિશ્વરૂપની છાયામાં સુદ્ધા બુદ્ધિની કલ્પના પહોંચી નથી શકતી, તો પછી મનમાં તો તેની સ્મૃતિ હોયજ ક્યાંથી ? આવી સ્થિતિમાં તે વિશ્વરૂપ નજરે જોવાની તો વાતજ શી કરવી ? હે દેવ ! આપનું વિશ્વરૂપ જોઈને મારૂં મન પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું છે, પરંતુ હવે એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે કે આપની સાથે વાર્તાલાપ કરીને તથા આપને આલિંગન દઈને આપની સમીપતાનો લ્હાવો લઉં તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા છતાં આપની આવી સ્થિતિમાં આપના ક્યા મુખની સાથે વાર્તાલાપ કરવો ? અને કોને આલિંગન દેવું ? કારણ કે આપના રૂપો તથા મુખોનો તો પાર નથી જેમ પવન સાથે દોડવું કિંવા ગગનને આલિંગન દેવું બની શકતું નથી, જેમ અગાધ સમુદ્રમાં જળક્રીડા થઈ શકતી નથી, તેમ આપના વિશ્વરૂપનો ઉપભોગ ન લઈ શકાતા હોવાથી તેની મને ભીતિ

दर्शितमात्मयोगात्। तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા—કે અર્જુન! તારા સિવાય પૂર્વે અન્ય કોઈએ પણ દીઠું નથી એવું મારૂં આ દિવ્ય, સર્વવ્યાપક, અપાર, સર્વના મૂળરૂપ અને તેજરૂપ રૂપ મેં પ્રસન્ન થઈને મારા યોગસામર્થ્યથી મેં તને દેખાડ્યું (૪૭)

ટીકા—અર્જુનનું આવું બોલવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને મહા ખેદ થયું અને તેણે બોલ્યા—તારા જેવો અધિકારી મનુષ્ય મેં જોયો નથી તને જે ઉત્તમ લાભ થયો છે, તેથી આનંદ ન પામતાં ભીતિવાળા બાળકની પેઠે શું બોલે છે! હું પ્રસન્ન થઉં છું ત્યારેજ મારૂં આ સ્વરૂપ દેખાડું છું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટેજ આ તેજ બધું ધ્યાન કર્યું છે મારૂં મન તારી પ્રેમભક્તિથીજ આવું બધું થયું, અને મારૂં જે પરમ ગુહ્ય વિશ્વરૂપ તેનો ખ્યાલ તોય કર્યો. એ મારૂં અખંડ અને અનાદિ સ્વરૂપ હોઈ, એમાંથીજ કૃષ્ણાદિક અવતાર ઉત્પન્ન થાય છે એ સ્વરૂપ કેવળ જ્ઞાનતેજથી બનેલું વિશ્વમય, અનંત અને અચળ છે, સર્વ વસ્તુનું આદિકારણ છે હે અર્જુન! તારા સિવાય આ બીજા કોઈએ તે જાણ્યું પણ નથી અને જોયું પણ નથી, કારણ કે એ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું નથી.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर।

શ્લોકાર્થ—હે કુરુશ્રેષ્ઠ! આ મનુષ્યલોકમાં તારા સિવાય બીજાને પણ આ પ્રકારનું મારૂં વિશ્વરૂપ વેદાધ્યયન, યજ્ઞાચરણ, દાન, કર્મો અથવા તેમજ ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી પણ દૃષ્ટિગોચર થવું શક્ય નથી (૪૮)

ટીકા—આ સ્વરૂપની શોધ કરતા કરતા વેદો પણ મુંઝાઈ ગયા છે, યજ્ઞ પણ સ્વર્ગપર્યંત જઈ પાછા વળ્યા. સાધકોએ યોગાભ્યાસ છોડી દીધા અને અધ્યયન કરનારા પણ આ સ્વરૂપ સુધી પહોંચી શક્યા નથી પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલા તપસ્વીઓ પોતાની તપશ્ચર્યાના બળથી કરોડો કરે તોયે તે મહાકષ્ટથી સત્યલોક પર્યંત આવી શકે છે, તપસ્વીઓએ એવું ઐશ્વર્ય જોયું નથી, આ પ્રમાણે યજ્ઞાદિ સાધન કરનાર પણ એથી દૂર રહ્યા છે આવું જે વિશ્વરૂપ તારી દૃષ્ટિએ સહજમાં પડ્યું, તેવી રીતે

મારા સ્વરૂપથી તું ત્યાંથી સદ્ભાવ અન્ય સ્થળે ક્યાં દર્શિત નહિ જે ત પૂર્વે કદિ જોયું નહોતું, તેથી તને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે છોડી દે પછી વિશ્વરૂપ ધારણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા—હે અર્જુન ! તારા કહેવા પ્રમાણે હું હવે મારૂં પૂર્વનું ચતુર્ભુજરૂપ ધારણ કરૂં છું, તે તું સુખેથી જો. (૪૯)

सजय उवाच । इत्यर्जुन वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वक रूपं दर्शयामास भूय.। आश्वासयामास
च भीतमेन भूत्वा पुन सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

શ્લોકાર્થ—સંજય બોલ્યા—ભગવાન વાસુદેવે આ પ્રમાણે ભાષણ કરી પુનઃ પોતાનું રૂપ અર્જુનને બતાવ્યું, અને સૌમ્યરૂપ થઈ ભીતિ પામેલા અર્જુનને પુનઃ ધૈર્ય આપ્યું (૫૦)

ટીકા—આટલાં વાક્યો બોલી દેવે પુનઃ તરતજ મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું પરંતુ તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી એ તો દેવના ભક્તોપરના પ્રેમનો પ્રભાવ છે ! કોઈ વસ્તુ માગી લઈને પછી તેને ફેંકી દેવી અથવા રત્નમાં દૂષણ બતાવવું, અથવા એકાદ રૂપવાન કન્યાને જોયા પછી 'મને એ ગમતી નથી' એમ કહેવું એવો પ્રકાર આ થયો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનું જે ઉત્તમ વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, એના કરતાં તેનાપર વધુ પ્રીતિ તે શી રીતે થાય ! સુવર્ણની લગડી ભાંગીને તેના મનગમતા દાગીના બનાવ્યા પછી તે જો મનને પસંદ ન પડે તો જેમ તેની પુનઃ લગડી બનાવવામાં આવે, તે પ્રમાણે પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણ રૂપ હતું તેનું, અર્જુનના પ્રેમને માટે વિશ્વરૂપ કરવામાં આવ્યું, પરંતુ તે તેના મનને રૂચ્યું નહિ, માટે પુનઃ કૃષ્ણરૂપ થયું. આ પ્રકારે શિષ્યની હઠ સહન કરનાર ગુરૂ કોઈ પણ દેશમાં જોવામાં આવ્યો છે કે ! આ પ્રમાણે દેવ પોતાના ભક્તપર કેટલી પ્રીતિ રાખે છે તેનું વર્ણન પણ થઈ શકતું નથી, એમ સંજય બોલ્યો. પછી ભગવાને જે વિશ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હતું, તેનો પુનઃ તેજ કૃષ્ણરૂપમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. જે પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સર્વ જીવ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે, અથવા બીજમાં વૃક્ષ સમાઈ જાય કિંવા સ્વપ્નનો વિસ્તાર જાગૃતાવસ્થામાં નષ્ટ થાય તે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણે પાછી ચતુર્ભુજ મૂર્તિ ધારણ કરી વિશ્વરૂપનો આકાર નષ્ટ કર્યો. જેમ સૂર્યની પ્રભા સૂર્યમાંજ લય પામે છે, મેઘ આકાશમાંજ લય પામે છે, સમુદ્રની ભરતીને સમુદ્રજ ગેરવે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ

કરી ગયું હતું, ઈંદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ પડયા હતા, વાચા જે હતું વિસરી ગઈ હતી, અને આ પ્રમાણે શરીરરૂપી આશ્રમ અવ્યવસ્થા વાળી રહી હતી તે સર્વ મટી જઈને હવે તેની ઈંદ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર કરવા લાગી આ પ્રમાણે સુખ થવાથી અર્જુન બોલ્યો કે દેવતાધિ! આપે આ રૂપનું દર્શન મને કરાવ્યું એ રડતા બાળકને ફૂંપા કરીને માતાએ સ્તનપાન કરાવવા જેવું છે વિશ્વરૂપના સમુદ્રમાં જે હું હાથેવડે તરવાનું પાણી કાપતો હતો તે હું હવે આપના આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિરૂપી તીરપર આવી પહોંચ્યો છું હે દ્વારકાવાસી વીરદેવ! આપે મને માત્ર દર્શન આપ્યું છે એટલુંજ નહિ પરંતુ મારા જેવા શુષ્ક થએલા વૃક્ષપર મેઘવૃષ્ટિ કરી છે હે મહારાજ! તૃષાતુર થએલા મને હવે સહજે અમૃતવડુની પ્રાપ્તિ થઈ અને મરણની મારી ભીતિ દૂર થઈ છે મારા દુઃખરૂપી અંધકારમાં હર્ષરૂપી વેલીને દીપ [illegible] તેથી મને આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે

श्रीभगवानुवाच। सुदुर्दर्शमिद रूप दृष्टवानसि यन्मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्य दर्शनकांक्षिण ॥५२॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી ભગવાન બોલ્યા—હે અર્જુન! જેવને અતિ અશક્ય જોવું જે મારૂં રૂપ તેં જોયું, તે રૂપને જોવાની દેવો સુદ્ધાં નિરંતર ઈચ્છા કરે છે (૫૨)

ટીકા—અર્જુનનું કહેવું સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—અરે આ શું? વિશ્વ ઉપર પ્રેમ રાખીને જ પરી આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિને જોવા કેમ? હરીવાસા આવ જેમ જે મેં તને પૂર્વે શીખવ્યું હતું, તે તું વિસરી ગયો કે? અરે આંધળા! [illegible] સુવર્ણનો મેરુ પર્વત આવે તે પણ તેને તે રજ પણ [illegible] તેવુંજ તને થયું છે [illegible]! મેં જે વિશ્વરૂપ તને બતાવ્યું તે શંકરને તપ કરતાં છતાં પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને હે કિરીટી! [illegible] યોગીને પણ તે રૂપ જોવાને મળતું નથી જે વિશ્વરૂપ જોવાનું સ્મરણ કરતાં પાછળ દેવો પણ [illegible] પ્રમાણે [illegible] દેખી રહે છે, તે પ્રમાણે ઉત્સુક થઈ દેવ અને મનુષ્યો તેની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે [illegible] ઈચ્છા કરે છે, તો [illegible] જેવું છે

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

બની રહે છે પછી "હું" અને "તે" એ સર્વ ભાવ ટળી જઈ સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છુ એવો ભાવ ચિત્તમા દૃઢ થાય છે ત્યારેજ તે ભક્ત મારામા ઐક્ય પામે છે (૬૯૫)

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्त सगवर्जित ।
निर्वैर सर्वभूतेषु य स मामेति पांडव ॥५५॥

શ્લોકાર્થ —હે પાંડવ! મારીજ પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી કામ કરનાર, મનેજ સર્વસ્વ માનનાર, ઉપાધિ હિત થઈ રહેનાર અને પ્રાણીમાત્રની સાથે વેર ન કરનાર એવો જે મારો ભક્ત છે, તેજ મને પ્રાપ્ત થાય છે

ટીકા —જે મારી પ્રાપ્તિ અર્થેજ સર્વ કર્મ કરે છે અને જેને આ લોક જગતમા મારા સિવાય અન્ય કોઈ પ્રિય નથી, જે મનેજ માટે ... જીવનનું ફળ પણ મનેજ માને છે, અને તેથી નિર્વૈર અને પરલોકના ફળરૂપ માને છે, જે ભૂતમાત્રને સર્વત્ર જુએ છે, હે પાંડવ! જે છે, જે પ્રાણીઓને વિસરી મનેજ સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે તેને ભજે છે, હે ... શરીર જ્યારે થઈ જગતમા જે જે વસ્તુ દૃષ્ટિએ પડે છે તેનું ફળ ... ભાવની વૃત્તિ આવી બને છે ... ભક્ત પણ બની જાય છે ... [illegible] વિશ્વ ... નષ્ટ થાય છે ત્યારે તે પોતે મારા પણ બની જાય છે ... ઘણી આવું ... છે હે ધૃતરાષ્ટ્ર! સર્વ જગત સમાવિષ્ટ થયાથી ... વાણીથી ... થયુ છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ... અને સમસ્ત જગતમા શ્રીકૃષ્ણ કહ્યું ... આનંદરૂપ ... શ્રીમાન અને ... બન્ને મૂર્તિ નીહાળી ... ભક્તિ કરવામા ચતુર એવા અર્જુને, ... કૃષ્ણમૂર્તિ પણ વિશેષ ... બીજે છે, ... વિશ્વરૂપ કરતા ... આ માન્યતાને શ્રીકૃષ્ણે ... એવી તેની માન્યતા થઈ અર્જુનની આ ... એકદેશીય રૂપ અધિક ... કર્યો નહિ, ... વ્યાપકરૂપ કરતા ... ઉત્તમ ... પ્રસ્તુત વાત સિદ્ધ કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણે ... બોલવા લાગ્યા કે, ... તે સાંભળી અર્જુન ... મનમા એમ ... કરીશ.' મનમા આવે ... રૂપે આ ઉત્તમ રૂપ કહ્યુ, તે વિશે હવે પ્રશ્ન કરે છે તે કથા સાંભળે ... કરી હવે તે શ્રીકૃષ્ણને કેવા પ્રકારે પ્રશ્ન ... વિનોદપૂર્વક કહેવા ... રવ કહે છે કે, જે કથા ... શ્રીકૃષ્ણ ... ... તે આનંદરૂપ ... સાંભળે ... બન્ને ... વિશ્વરૂપના ... ... પી ખાસ ... ... વિશ્વરૂપના ...

[illegible] નથી અને કોઈ પણ વસ્તુની [illegible] નથી જ સ્વરૂપ અવિનાશી, નિરાકાર, [illegible] જ્ઞાની લોકો જેની 'સોઽહમ્'થી [illegible] જ્ઞાનીઓમાં તથા ભક્તોમાં, હે શ્રીઅનંત! [illegible] કહો!" અર્જુનના આ વચનોથી [illegible] —"વાહ વાહ! પ્રશ્ન કરવાની [illegible]

श्रीभगवानुवाच । मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

[illegible] અર્જુન! મારામાં ચિત્ત [illegible] થઈ મને ભજે છે, તે ભક્તિ [illegible]

"અમે બ્રહ્મ છીએ" એવી વૃત્તિ ધારણ કરી, નિરાકાર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે જે મનથી અચિંત્ય અને બુદ્ધિથી અગાધ છે તેને ઇંદ્રિયો શી રીતે જાણી શકે? જે ધ્યાનને માટે પણ ગૂઢ હોવાથી એક સ્થળે પ્રાપ્ત થતો નથી અને જેને કોઈ પણ આકાર નથી જે સર્વત્ર, સર્વદા, નરરૂપે વ્યાપ્ત છે અને જેની પ્રાપ્તિ થતાં ચિંતન પણ આપોઆપ સ્તબ્ધ બની જાય છે, જે કદિ ઉત્પન્ન થયો પણ નથી અને નષ્ટ થવાનો પણ નથી તેમજ જે છે એમ પણ નથી અને નથી એમ પણ નથી, જેની પ્રાપ્તિનો મનના હાથમાં કોઈ ઉપાયજ નથી, જે ચાલતો પણ નથી અને હાલતો પણ નથી, જે સમાપ્ત પણ થતો નથી અને દૂષિત પણ થતો નથી, એવા બ્રહ્મને જેણે સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરી લીધો છે, વૈરાગ્યરૂપી પ્રચંડ અગ્નિથી વિષયરૂપી સૈન્યને બાળીને જેઓએ પોતાની ઇંદ્રિયોને ધૈર્યથી વશ કરી લઈ આત્મસંયમના માર્ગમાં વળગાડી દઈને હૃદયગુહામાં પુરી દીધી છે, જેણે અપાન વાયુના દ્વારને આસનની બળવાન મુદ્રા લગાડી મૂળબંધનો કિલ્લો કર્યો છે, આશાનો પાશ તોડી નાખીને તથા અધીરાઈનો [illegible] દૂર કરીને નિદ્રારૂપી અંધકારનો જેણે નાશ કર્યો છે, મૂળબંધ આસનના જ્વાલાગ્નિથી શરીરમાંની સપ્તધાતુની હોળી કરીને જેઓ વ્યાધિના મસ્તક પર ચક્રને અર્પણ કરે છે, તથા કુંડલિનીની મશાલને આધાર ચક્રપર પ્રકટાવીને તેના પ્રકાશથી શિખર પર્યંત જોઈ શકે છે, નવ દ્વારની ચોકીમાં ઇંદ્રિયનિગ્રહનો ખીલો ઠોકી સુષુમ્ણા નાડીનો માર્ગ જે ખુલ્લો કરી દે છે, જે પ્રાણશક્તિરૂપી ચામુંડાદેવીની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંકલ્પરૂપી બેકડાનો ભોગ આપીને મનોરૂપી મહિષાસુરના મસ્તકોનો બલિ આપે છે, જે ઇડા અને પિંગળા એ નાડીઓનું ઐક્ય કરી, અનાહત ધ્વનિની ગર્જના કરી, જીવનકળાના તળાવ પર્યંત જઈ પહોંચે છે, પછી સુષુમ્ણા નાડીના મધ્ય વિવરમાંના કોરેલા દાદરપરથી ઉપર ચઢી મસ્તકમાંના બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત પહોંચી જાય છે, ત્યારપછી મકારની કઠિન નિસરણીપર ચઢી, માયાને દબાવી, બ્રહ્મને જઈ મળે છે, આ પ્રમાણે જેઓ સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખી, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે યોગાદિક કઠિન માર્ગને વખત ન ખોતાં સ્વાધીન કરી લે છે, આ પ્રકારે, હે અર્જુન! જેઓ પોતાને નિરવયવ પરમાત્મામાં લીન કરે છે, તેઓ પણ મનેજ આવીને મળે છે પરંતુ યોગના બળથી તેમને કંઈ અધિક પ્રાપ્તિ થાય એમ નથી, ઉલટી તેમને અધિક યાતના ભોગવવી પડે છે (૫-)

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

શ્લોકાર્થ —નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર દેહધારી પુરૂષને ઉપાસનાનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે અને અવ્યક્ત ગતિ મહા પ્રયાસથી પ્રાપ્ત થાય છે (૫)

ટીકા —પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણકર્તા, અનાશ્રિત અને અવ્યક્ત એવા જે બ્રહ્મ તેને ભક્તિ સિવાય પ્રાપ્ત કરી લેવાની જે ઇચ્છા કરે છે, તેને ઇંદ્રાદિક પદોરૂપી લુટારાઓ ઘેરે છે અને રિદ્ધિસિદ્ધિની જોડી બ્રહ્મપ્રાપ્તિની આડે આવે છે કામક્રોધાદિ પુષ્કળ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરાકાર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તેને શૂન્ય વસ્તુ (આકાશ) ની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે તૃષાને તૃષાવડેજ તૃપ્ત કરવી પડે છે, ક્ષુધાને ક્ષુધાથીજ શાન્ત કરવી પડે છે અને નિરાકારની પ્રાપ્તિ માટે રાત્રિદિવસ વાયુનીજ ગણત્રી કર્યા કરવી પડે છે દિવસે ઉઘાડામાં સૂવું, ઇંદ્રિયોના નિરોધરૂપી ઉપવાસ લેવો અને વૃક્ષોની સાથે મિત્રભાવથી ખેલવું, ટાઢરૂપી ચાદરને ઓઢવી, ઉષ્ણતાથી આચ્છાદિત થવું અને વર્ષામાં બેસવું કિંબહુના હે અર્જુન, પતિ સિવાયજ રોજ સતી થવું પડવા જેવો આ યોગ છે આ સ્થળે પતિનું કાર્ય નથી, કે કુલધર્મનું નિમિત્ત નથી, તોપણ મૃત્યુની સાથે નિત્ય નવી નવી લડાઈ કરવી પડે છે આવું મૃત્યુથી પણ તીવ્ર જે વિષ છે તેને ગળી શકાય કે ? અગ્નિને ગળવા જતાં મુખ ફાટી નહિ જાય કે ? માટે હે મહાવીર ! આવું યોગસાધન કરવાને જે નીકળ્યા છે તેના નસીબમાં દુઃખરૂપી શું ક ભાગજ લખેલો છે બોખા માણસને લોખંડના ચણા ખાવાનો વખત આવે ત્યારે તેનાથી પેટ ભરાશે કે પ્રાણ જશે ? કોઇ મનુષ્ય પોતાના બાહુથી સમુદ્ર તરી ગયો છે કે ? કિંવા આકાશમાં કોઈ પગેથી ચાલ્યો છે કે ? સમરાંગણમાં ઘા ખાધા વગર સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે કે ? માટે હે અર્જુન ! પાંગળો જેમ વાયુની સાથે હોડ કરી શકતો નથી, તેમ દેહાભિમાની પુરુષને નિરાકારની પ્રાપ્તિ થઈ શકનાર નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ જે મનમાં ઇચ્છા ધારણ કરી અવ્યક્ત પ્રાપ્તિને માટે મહેનત કરે છે, તે કલેશનેજ પાત્ર થાય છે, અને હે પાર્થ ! જેણે ભક્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે તેને આવાં કષ્ટ ભોગવવાં પડતાં નથી (૭૫)

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

શ્લોકાર્થ —પરંતુ જે મત્પરાયણ થઇ, સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરે છે, અને મારૂં ધ્યાન ધરી અનન્ય ભાવથી મારી ઉપાસના કરે છે,

ટીકા —જે વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે કરવાના સર્વ કર્મો કર્મેન્દ્રિયોવડે સુખેથી કરે છે, વિધિનું પાલન કરીને અને નિષિદ્ધ કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને તથા સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને તેનો નાશ કરે છે; કર્મદ્વારા ઉત્પન્ન થતા ફળો બાળીને ભસ્મ કરે છે, આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મને અને જેમના કાયિક,વાચિક,માનસિક ભાવોની પણ મારા વિના અન્ય સ્થળે દોડ નથી હોતી, આ પ્રમાણે જે નિરંતર મારી સેવા કરીને મત્પરાયણ રહે છે તેઓ મારા ધ્યાનના નિમિત્તથી મારૂં નિવાસસ્થાનજ બની રહે છે જેની પ્રીતિ, મારી સાથે વ્યવહાર કરીને બિચારી મુક્તિ અને ભક્તિને પણ ફેંકી દે છે આ પ્રમાણે અનન્યભાવથી જે મને પોતાનો જીવ, મન અને શરીર અર્પણ કરે છે, તેની સવ ઇચ્છા હું પરિપૂર્ણ કરૂં છું તની સર્વ ઇચ્છા મારેજ પરિતૃપ્ત કરવી પડે છે. (૮૨)

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

શ્લોકાર્થ —તથા મારામાં જ પોતાનું ચિત્ત સમર્પણ કરી રહે છે એવા ભક્તનો, હે પાર્થ ! હું જન્મ મરણયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી સત્વર ઉદ્ધાર કરૂં છું (૭)

ટીકા —હે પાર્થ ! જે બાળક માતાના ઉદરથી જન્મે છે, તે તેની માતાને કેટલો બધો પ્રિય હોય છે ? તેજ પ્રમાણે મારા ભક્તો ગમે તે અને ગમે તેવા હોય, પરંતુ તેમને હું પ્રિય છુ અને મને તેઓ પ્રિય છે, અને તેને જે ત્રાસ દેતા હોય તેમનો નાશ કરવાની તો મે પ્રતિજ્ઞાજ લીધી છે. મારા ભક્તોને સંસારની ચિંતા શા માટે હોવી જોઇએ ? શ્રીમંતની પત્ની કદિ ટુકડા માગશે કે ? એજ પ્રમાણે મારા ભક્તો તે મારા કુટુંબીજનો છે એમ સમજી તેમનાપર કોઇ સંકટ આવી પડે તો તેની મનેજ લજ્જા ઉપજે છે આ સૃષ્ટિમા મારા ભક્તોને જન્મ મરણના તરંગોમા ડૂબતા જોઇ મારા મનમાં એમ થાય છે કે ભવસાગરમા કોઇપણ ભયરહિત નથી. માટેજ હે અર્જુન !

ટીકા —અથવા જો તું મન અને બુદ્ધિ સહિત તારું ચિ[illegible] મારામાં સંપૂર્ણ રીતે અર્પણ કરવાને સમર્થ ન હોય, તો દિવસન[illegible] આઠ પહોરમાં એક ક્ષણભર પણ મન અને બુદ્ધિને મને આપજો રહે[illegible] આમ કરવાથી જ્યારે જ્યારે તારા મનને મારા સુખનો અનુભવ થશે, તે તે ક્ષણે તેને વિષયો પ્રતિ અરૂચિ ઉત્પન્ન થશે. જેમ શરદ ઋતુનો પ્રારંભ થતાજ નદીઓમાં પાણી કમી થવા લાગે છે, તેમ જેમ જેમ મારામાં ચિત્ત ગુંથાશે તેમ તેમ તે પ્રપંચમાંથી હઠતું જશે અથવા પૌર્ણિમા પછી ચંદ્ર જેમ દરરોજ ક્ષીણ થતે થતે અમાવાસ્યાએ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે, તેમ હે અર્જુન ! તે ચિત્ત ધીમે ધીમે વિષયોપભોગ માંથી નીકળીને મારામાં લાગતા લાગતા અંતે મદ્રુપજ થઈ જશે. એને અભ્યાસયોગ કહે છે તે આજ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજ એના દ્વારા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. અભ્યાસના બળથી કોઈ આકાશગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; કોઈ વાઘ, સર્પાદિને સુદ્ધા નિર્વૈર કરે છે; કોઈ વિષને પણ પચાવી જાય છે, કોઈ સમુદ્રપર ચાલે છે અને કોઈ તો અભ્યાસના યોગથી વેદોને પણ મહાત કરી દે છે, અર્થાત્—અભ્યાસ કરવાથી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય એમ નથી માટે અભ્યાસના યોગથી તું મને આવી મળ. (૧૧૩)

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

શ્લોકાર્થ—અભ્યાસ કરવાનું પણ જો તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારા ઉદ્દેશથી કર્મ કરતો જા મારા ઉદ્દેશથી કર્મ કરશે તો તેથી પણ તને મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે. (૧૦)

ટીકા —કિંવા તારા અંગમાં અભ્યાસ કરવાની શક્તિ પણ ન હોય તો તારા આચરણનો જે ક્રમ હોય તેજ ચાલુ રાખ. ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરીશ મા, ભોગનો ત્યાગ કરીશ મા અને જાતિનું અભિમાન પણ છોડીશ મા. તું તારા કુળધર્મ અને કુળાચાર યથાવિધિ પાળ, જે કર્મો ઉચિત હોય તે કર, અને અનુચિત કર્મોનો પરિત્યાગ કર આ [illegible]માણે સુખેથી વર્તવાની તને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે, પરંતુ મન વાણી [illegible]ને કાયા દ્વારા જે કોઈ વ્યાપાર થાય તે 'હું કરું છું' એમ તમ[illegible] [illegible]શ મા. જે પરમાત્મા આ વિશ્વનો ચાલક છે તે કર્મનો કર્તા કોણ અને અકર્તા કોણ છે તે સારી રીતે જાણે છે અમુક કર્મો ઓછા [illegible] કે અમુક અધિક થયા એ 'વિષે ખેદ આણીશ નહિ પોતાનો

અનુભાવ પરમાત્મામાં જોડી દઈ જે માર્ગે માળી પાણીને લઈ જાય છે તે માર્ગે તે નમ્રપણે ચાલ્યા જાય છે, તેમ તું કર્તૃત્વાભિમાન છોડી દે. એમ કરવાથી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો બોજો મન બુદ્ધિ ઉપર પડતો નથી અને ચિત્તવૃત્તિ મારામાં અખંડ રહે છે, તથા કર્મનું શુભાશુભ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી હે અર્જુન! વાટ સરળ છે કે વક્ર છે તે વિષેની કાળજી કાંઇ રથના પૈડાને હોય છે કે? તેને તો જ્યાં જ્યાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે જાય છે, તેજ પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તે થોડાં છે કે પુષ્કળ છે, તેનો વિચાર ન કરતાં તે મનેજ એકનિષ્ઠાથી અર્પણ કર હે અર્જુન! આ પ્રકારે સર્વ કર્મોના સંબંધમાં તું આવા માત્ર ભાવના રાખશે તો શરીર ત્યાગ પછી મારા પદને પ્રાપ્ત થશે.(૧૨૪)

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रित ।
सर्वकर्मफलत्याग तत॰ कुरु यतात्मवान् ॥११॥

શ્લોકાર્થ —હવે આ પ્રમાણે કરવાને પણ જો તું અસમર્થ હોય તો મનનો સંયમ કર, અને અનન્ય ભાવે મારે શરણે આવી સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કર (૧૧)

ટીકા —કિંવા, હે પાંડુકુમાર! જો આ પ્રમાણે તારાથી મને કર્મો અર્પણ કરી ન શકાતાં હોય તો તું આ માર્ગ ગ્રહણ કર. કર્મ કરવાને પ્રેરનારી જે બુદ્ધિ તેની પૂર્વે કિંવા પછી અથવા કર્માચરણની પૂર્વે કિંવા તેને અંતે મારૂં સ્મરણ કરવું જો તને કઠિન લાગતું હોય, તો તે પણ એક બાજુ રહેવા દે, અને તારી બુદ્ધિને ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવામાં રોક અને જે જે વખતે જે જે કર્મો કરે તે નિષ્કામભાવથી જ કર. જે પ્રમાણે વૃક્ષ કિંવા વેલીને ફળો આવતાંજ તેઓ તેનો ઉપભોગ નહિ કરતાં તેનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો કરે તેના ફળની આશા છોડી દે. મનમાં મને સ્મરીને કિંવા મને ઉદ્દેશી કોઇ પણ કર્મ કરવાની ખટપટ ન કરતાં સર્વ કર્મોના ફળની આશા છોડી દે. જે પ્રમાણે ખડકપર વૃષ્ટિ થવાથી અને અગ્નિમાં બી વાવવાથી તે નિષ્ફળ થાય છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તે સર્વને સ્વપ્નવત્ માન. અરે જે પ્રમાણે પિતા પોતાની કન્યા તરફ નિષ્કામ રહે છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તેના ફળની કામના રાખીશ નહિ. જે પ્રમાણે અગ્નિની જ્વાળા આકાશમાં વ્યર્થ જાય છે તે પ્રમાણે કર્મોથી ઉત્પન્ન થનાર ફળોને જવા દે હે અર્જુન! કર્મો કરીને તેના ફળની ઇચ્છા ન રાખવી એ માર્ગ સામાન્ય જેવો લાગે

છે, પણ સર્વ યોગોમા તે યોગ શ્રેષ્ઠ છે આ પ્રમાણે કર્મો કરીને તેના ફળનો ત્યાગ કરવામા આવે તો તે કર્મો પુનર્જન્મના કારણભૂત થતા નથી જે પ્રમાણે ધાન્ય એકવાર ફલિત થયા પછી પુન ફળતો નથી. તે પ્રમાણે ઉક્ત માર્ગથી આ દેહની પુનર્જન્મની ભીતિ નિવૃત્ત થાય છે, કિબહુના, જન્મ મરણના ફેરામાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી ધ્યાન ધરી શકાય છે ત્યાર પછી સર્વ મનોવૃત્તિ તથા સર્વ ધર્મ ધ્યાનને આલિંગન દે છે, અને સર્વ કર્મ આપોઆપજ દૂર રહે છે જ્યારે કર્મ આપોઆપ દૂર રહે છે ત્યારે ફળની ઇચ્છા પણ આપોઆપ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને તેમ થતા સર્વ શાંતિ સ્વાધીન થાય છે માટે હે સુભદ્રાપતે! શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાનો આજ એક માર્ગ છે, માટે તારે પ્રથમ અભ્યાસજ કરવો જોઇએ (૧૪૦)

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यान विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —અભ્યાસ કરતા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાન કરતા ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, અને ધ્યાન કરતા કર્મના ફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે કર્મફળના ત્યાગ પછીજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૨)

ટીકા —હે પાર્થ! અભ્યાસ કરતા જ્ઞાન કઠિન છે, અને જ્ઞાન કરતા ધ્યાન અધિક કઠિન છે કર્મફળનો ત્યાગ એ ધ્યાન કરતા પણ ઉત્તમ છે; અને ત્યાગ કરતા પણ બ્રહ્મસ્વરૂપપ્રાપ્તિનું સુખ વિશેષ છે હે મહાવીર! બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો આજ માર્ગ છે અને એજ માર્ગથી જે શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી લે છે, (૧૪૩)

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

શ્લોકાર્થ —જે કોઇનો પણ દ્વેષ કરતા નથી, જે સર્વ ભૂતોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે મમત્વશૂન્ય છે, જે નિરહંકાર છે, જેને સુખ અને દુ ખ એ ઉભય સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, (૧૩)

ટીકા —તે ભૂત માત્ર પ્રત્યે દ્વેષ કરતો નથી તથા ચૈતન્યની પેઠે પોતાનું અને પારકું એવો ભાવ રાખતો નથી. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉત્તમ મનુષ્યનો ભાર સહન કરવો અને અપાત્ર મનુષ્યનો ભાર વહન કરવો નહિ એવો ભેદભાવ રાખતી નથી, અથવા જે પ્રમાણે પ્રાણને રાજાના દેહમા રહેવું અને રંકના દેહમા ન રહેવું એવો ભાવ હોતો

નીચ વાત નીકળી છે તો હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ, પરંતુ હું યોગીશ્વર, અને બોલવાનો પ્રસંગ આવ્યો એને પણ હું મારું સદ્ભાગ્ય જ સમજું છું એમ કહી દેવ ડોલવા લાગ્યા પછી તેઓ બોલ્યા — જે ભક્તને હું હૃદયમાં સ્થાન આપું છું તેના લક્ષણો હવે કહું છું તે સાંભળ. (૧૬૪)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च य।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रिय॥१५॥

શ્લોકાર્થ —જેનાથી લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી અને લોકોના સંસર્ગથી જેને સંતાપ થતો નથી, અને જે (વિષય સંબંધી) આનંદ, ક્રોધ, ભય તથા ત્રાસથી મુક્ત હોય છે, તે મને પ્રિય હોય છે (૧૫)

ટીકા —જે પ્રમાણે સમુદ્રની ગર્જનાથી જલચરો ભય નથી પામતા, અને જલચરોનો સમુદાય પુષ્કળ વધ્યા છતાં સમુદ્રને તેનો કંટાળો આવતો નથી, તેજ પ્રમાણે આ ઉન્મત્ત જગતથી જે ખેદ પામતો નથી અને જેનાથી લોકોને પણ ત્રાસ થતો નથી, વધારે શું કહું ? શરીર જે પ્રમાણે અવયવથી કંટાળતું નથી તેજ પ્રમાણે હું જ સર્વનો આત્મા છું, એમ માનીને જે પ્રાણી માત્રથી કંટાળતો નથી સમસ્ત જગતને પોતાનું શરીર માનવાને લીધે જેને પ્રિય અને અપ્રિય એવો ભેદ રહેતો નથી, અને આ પ્રકારે દ્વૈતભાવનો લોપ થતાં જેનામાંથી આનંદ અને ક્રોધાદિ વિકાર નષ્ટ થાય છે, આ પ્રમાણે સુખ દુઃખ જેને બાધા કરી શકતા નથી, જે ભય ઉદ્વેગ ઈર્ષાદિકથી રહિત હોય છે, અને આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જે મારી ભક્તિ કરે છે, તે મને અતિ પ્રિય થઈ પડે છે આ પ્રેમનું હું શું વર્ણન કરું ? અરે તે તો મારા પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે જે આત્મલાભથી તૃપ્ત થયો છે અને જે રૂપાંતર લઈને જન્મ પામ્યો છે, તે પૂર્ણતારૂપી તરુણ સ્ત્રીનો પતિજ બની રહ્યો છે (૧૭૧)

अनपेक्ष शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथ ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्त न मे प्रियः॥१६॥

શ્લોકાર્થ —મારો જે ભક્ત નિઃસ્પૃહ, અંતર્બાહ્ય પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, નિર્ભય અને કોઈપણ ઇચ્છાથી કોઈ પણ કર્મ ન કરનાર, એવો હોય છે, તે મને પ્રિય થઈ પડે છે (૧૬)

ટીકા —હે અર્જુન ! તેનામા કામનાનો સર્વથા લોપ થયેલ છે અને તેની વૃત્તિમા નિરતર સુખની વૃદ્ધિજ થયા કરે છે કાશીક્ષેત્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી આપાવવાને માટે પ્રખ્યાત છે, પરતુ ત્યા દેહ પડ્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી હિમાલયમા જવાથી દોષો ધોવાય છે, પરતુ ત્યા પણ હવા અનુકૂળ ન આવવાથી હાનિ થાય છે; પરતુ સજ્જનના સમાગમથી કદીજ હાનિ ન થતા પવિત્રતાજ પ્રાપ્ત થાય છે પતિતપાવની ગગાનુ ઉદક પણ પવિત્ર છે અને પાપ અને તાપ દૂર કરે છે, પરતુ તેમા ડૂબવાની ભીતિ હોય છે પરતુ ભક્તિરૂપી નદી ઊડી છતા પણ મનુષ્ય જો તેમા પ્રવેશ કરશે તો તે ડૂબશે નહિ અને પ્રાણની હાનિ પણ થશે નહિ અને તેને અવિચ્છિન્ન મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે જ સતોના સમાગમથી ગગાના પાતક પણ નષ્ટ થાય છે તો સતના સમાગમની પવિત્રતા કેવી હોવી જોઈએ ? માટે જે પોતાની પવિત્રતાથી તીર્થને પણ આશ્રય આપે છે, તે મનના સર્વ વિકારોને વિખેરી નાખે છે તે સૂર્યની પેઠે અતર્બાહ્ય નિર્મળ હોય છે અને તેમને પોતાની દિવ્યદૃષ્ટિવડે બ્રહ્મતત્ત્વ દેખાય છે જેમ આકાશ સર્વવ્યાપક છતા પણ સર્વથી અલિપ્ત હોય છે તેમ તેમનુ મન સર્વ રૂપ વ્યાપક છતા પણ વસ્તુથી લિપ્ત થતુ નથી વળી જેમ પારધિના હાથમાથી છુટેલા નિર્ભય બને છે, તેમ તે સસારની ચિતાથી મુક્ત થઈ નિશ્ચિત બનીને રહે છે મરેલા મુડદાને પોતાનુ અગ નાગુ હોય તેની લજ્જા થતી નથી, તેમ જ નિરતર સુખી હોય છે તેને કોઈ પણ વસ્તુ તુચ્છ લાગતી નથી, અને કોઈ પણ કર્મ કરવામા તેના મનમા કર્તૃત્વાભિમાન બિલકુલ હોતુ નથી અગ્નિ જેમ કાષ્ઠ વિના આપોઆપ બુઝાઈ જાય છે, તેમ મોક્ષના અદ્ભૂત ઉપશમ (શાંતિ) તેને પ્રાપ્ત થઈ હોય છે હે અર્જુન ! આ પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી ઓતપ્રોત ભરેલા પુરુષ દૈતની પેલી નીરની તીરે હોય છે છતા ભક્તિયોગ ઉત્પન્ન થતુ સુખ ભોગવવાને માટે તે પોતેજ પોતાના બે ભાગ પાડે છે અને તેમા એકનુ નામ 'સેવક' રાખે છે, અને બીજાનુ નામ 'દેવ' રાખે છે આ રીતે જ ભક્તિ ન કરનારા લોકોને ભક્તિમાર્ગનુ આચરણ બતાવે છે તેના ઉપરજ મારી પ્રીતિ હોય છે તે મારું નિજ સ્વરૂપ છે તે મને મળે છે ત્યારે મને આનદ થાય છે તેને માટે હું અવતાર ધારણ કરુ છુ તેનેજ માટે મારે અહીંઆ જન્મ કરવો પડે છે, અને તેનાપરથી હું પ્રાણને પણ ઓવારી નાખુ છુ. એવો તે મને પ્રિય હોય છે (૧૭૦)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

શ્લોકાર્થ.—જે ઇષ્ટ વસ્તુના લાભથી હર્ષ પામતો નથી, તે ન મળવાથી ખેદ પામતો નથી, તેનો વિયોગ થવાથી શોક કરતો નથી, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તથા શુભાશુભ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, અને મારી ભક્તિ કરે છે, તે મને પ્રિય છે (૧૭)

ટીકા—જે આત્મપ્રાપ્તિથી કોઈ પણ વસ્તુને ઉત્તમ માનતો નહિ હોવાથી તેને કોઈ પણ બીજા ઉપભોગથી સંતોષ થતો નથી, તે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ હોવાથી દ્વૈતભાવને વિસરી જાય છે, માટે તેના મનમાંથી દ્વેષ પણ નષ્ટ થાય છે જે ખરેખર પોતાનીજ વસ્તુ છે તે કલ્પાંતે પણ નષ્ટ થનાર નથી એમ સમજીને તે ગત વસ્તુનો શોક કરતો નથી, જે સ્વરૂપ કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ આ જગતમાં કોઈ પણ નથી તે સ્વરૂપ તે પોતેજ બની રહેવાથી તે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, તેને કોઈ પણ વસ્તુ સારી અથવા માઠી લાગતી નથી, અને જેમ સૂર્યની પાસે રાત્રિ તથા દિવસનો ભેદ લેશ પણ હોતો નથી, તેમ તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાનો કાળ ભજનમાં વ્યતીત કરે છે આવા ભક્તના જેવી પ્રિય મને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. (૧૯૬)

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥

શ્લોકાર્થ—જે શત્રુ અને મિત્રની સાથે સરખી વર્તણુક રાખે છે, જે માન અને અપમાનને સમાન માને છે, જે શીત અને ઉષ્ણ તથા સુખ અને દુઃખને સમાનજ ગણે છે, અને જે કોઈ પણ વસ્તુ પર આસક્તિ ધરાવતો નથી (૧૮)

ટીકા—હે અર્જુન! જેના મનમાં વિષમતાનો લેશ પણ નથી અને જે શત્રુ તથા મિત્ર ઉભયને સમાનજ માને છે, કિંવા હે અર્જુન! જેમ દીપક ઘરના માણસોનેજ પ્રકાશ આપવો અને પરાયાને ન આપવો એવો ભેદભાવ રાખતો નથી, વૃક્ષ જેમ પોતાનાપર ઘા મારનારને અને પોતાના રોપનારને એક સરખીજ છાયા આપે છે, શેરડી જેમ પોતાને પાળી પોષનારાને મિષ્ટ અને ઘાણમાં પીલીને પીનારને કડુ સ્વાદ કદિ આપતી નથી, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે શત્રુમિત્રમાં અને માના પમાનમાં સમબુદ્ધિ રાખે છે. અ.કાશ જેમ ત્રણે ઋતુમાં સમાન હોય

છે, તેમ તે શીતઋતુ અને ગ્રીષ્મઋતુને સરખીજ માને છે. હે અર્જુન! મેરૂપર્વત જેમ ઉત્તર અને દક્ષિણ બન્ને દિશા તરફના વાસીને એકજ માને છે, તેમ સુખ અને દુઃખમાં તે સમબુદ્ધિ રાખે છે. સમુદ્રપર્યંત સર્વને ચંદ્રકિરણો જે પ્રમાણે એક સરખાજ સુખકર હોય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રાણીમાત્રને સમાન માને છે. સર્વ જગત પ્રત્યે પાણી એક સરખોજ સ્વાદ આપે છે તેમ તે સર્વ પ્રત્યે સમાન રહે છે, અને તેથી ત્રણે લોક તેની ઇચ્છા કરે છે. જે [illegible] વિષયોના સંબંધને તેમજ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનાર વિષયોના સંબંધને ચિંતવતો નથી અને એકાંતમાં રહી પોતાના મનને મનમાંજ સ્થિર કરીને સુખ અનુભવે છે (૨૦૯)

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

શ્લોકાર્થ — જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે; જે મૌન ધારણ કરે છે, યદૃચ્છા વડે જ કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સંતુષ્ટ રહે છે, જેને કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી, જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તે મનુષ્ય મને પ્રિય છે (૧૯)

ટીકા — જે નિંદાથી ક્રોધિત થતો નથી અને સ્તુતિથી ફુલાઈ જતો નથી, આકાશ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં તેને કોઈ પણ વસ્તુનો લેપ થતો નથી, તેમ જ નિંદા અને સ્તુતિને સરખીજ ગણીને સંસારમાં અને વનમાં [illegible] રાખીને વિચરે છે; [illegible] સત્ય કે અસત્ય બોલવા છતાં પણ જેના મૌનનો ભંગ થતો નથી અને બ્રહ્મસ્થિતિના ઉપભોગથી દૂર થતો નથી, વૃષ્ટિ ન થવાથી સમુદ્ર [illegible] નથી, તેમ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર [illegible] હર્ષ પામતો નથી, અને ન મળે તો તે ખેદ પામતો નથી, વાયુ એક ઠેકાણે રહેતો નથી તેમ જે ક્યાંય પણ આશ્રય કરીને રહેતો નથી; જેમ વાયુ [illegible] રહે છે, તેમ સર્વ જગત એનું રહેઠાણ છે [illegible] એવો જેનો પાકો નિશ્ચય થયો છે, [illegible] જે પોતે બન્યો છે, અને હે અર્જુન! [illegible]

માને છે એવો જે હું, તે તેને મસ્તકપર ધારણ કરૂં છું. જે પૂર્ણ શ્રદ્ધાને પાત્ર હોય તેનાપર કેવી રીતે પ્રેમ કરવો તે વાત શ્રી શંકર ગુરૂ હોય તોજ સમજી શકાય એવી છે. પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો કારણ કે શંકરની શ્લાઘા કરવા જતાં આત્મસ્તુતિ કરવા જેવું થશે માટે હે અર્જુન! આ દૃષ્ટાંત આ સ્થળે યોગ્ય નથી. રહસ્ય સમજી લે કે મારા આવા ભક્તને હું મારા મસ્તકપર ધારણ કરૂં છું. તે ચોથી પુરૂષાર્થસિદ્ધિ જે મોક્ષ તેને હાથમાં લઈને ભક્તિમાર્ગે જતાં જગતને ભક્તિનો પાઠ ભણાવતો હોય છે. તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો પૂર્ણ અધિકારી હોવા છતાં મોક્ષની આપછોડ કરે છે, છતાં તે પાણી જેવો નમ્ર હોય છે એટલા માટેજ હું તેને નમસ્કાર કરૂં છું, તેને મારા મસ્તકપર ધારણ કરૂં છું અને તેના પાદપ્રહારને અર્થાત્ શ્રીવત્સ લાંછન ચિન્હને હું મારા હૃદયપર ધારણ કરૂં છું. તેના ગુણરૂપી અલંકારો હું મારી વાણીને ધારણ કરાવું છું, (તેના ગુણાનુવાદ ગાઉં છું) અને તેની કીર્તિરૂપી અલંકારો શ્રવણેંદ્રિયને ધારણ કરાવું છું, (તેના યશ સાંભળું છું) આવા જે મારા ભક્તો છે તેને જોવા માટે નેત્રરહિત એવો જે હું તે અવતાર લઈને તેને જોઉં છું અને મારા હસ્તમાંના કમળથી તેની પૂજા કરૂં છું. બે હસ્તોપર બીજા બે હસ્તો ધારણ કરી તેને આલિંગન આપવાને માટે હું અવતાર ધારણ કરૂં છું. તેની સંગતિના સુખાતિશયથી મને-નિરાકારને પણ દેહ ધારણ કરવો પડે છે. વધારે શું કહું? તે મારો જીવ કિંવા પ્રાણજ છે! તે મારો પરમ મિત્ર છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ શું છે? એટલુંજ નહિ, પરંતુ જેઓ તેના ચરિત્રને શ્રવણ કરે છે તે પણ પ્રાણ કરતાં મને અધિક પ્રિય બને છે. હે અર્જુન! તને આ જે સંપૂર્ણ યોગ કહી સમજાવ્યો, તે ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાયોથી ભરેલો ભક્તિયોગ છે. આ યોગસ્થિતિનું મહત્વ એટલું વિશેષ છે કે તેનાપર હું અત્યંત પ્રીતિ કરૂં છું અને તેને મારા મનમાં તથા મસ્તકપર ધારણ કરૂં છું.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥२०॥

શ્લોકાર્થ —પણ મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા જે ભક્તો અત્યાર સુધી વર્ણવેલા ધર્મામૃતનું સેવન કરે છે, તે મને અતિશય પ્રિય છે (૨૦)

ટીકા —આ રમ્ય અને અમૃતવૃષ્ટિ કરનારી તથા ધર્માનુકૂળ

યોગની વાત સાંભળીને જે તેનો અનુભવ લે છે, તથા પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી જે તેને મનમાં ઠસાવે છે અને પૂર્ણ વિચાર કરી જે તેનું આચરણ કરે છે, તેને જેમ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં બી વાવવાથી ઉત્તમ પાક ઉતરે છે તેમ ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે જે મને શ્રેષ્ઠ તથા સર્વસ્વ માની મારા પ્રત્યે પ્રેમ ધરે છે, તેજ આ જગતમાં મારો ખરો ભક્ત અને ખરો યોગી છે, અને હે પાર્થ! તેના પ્રત્યે મારા હૃદયમાં અતિશય પ્રેમ હોય છે જેને ભક્તિકથા અત્યન્ત પ્રિય હોય છે, તેજ આ જગતમાં ખરૂં તીર્થ છે, તેજ પુણ્ય ક્ષેત્ર છે અને તેજ પવિત્ર પુરૂષ છે હું તેનું ધ્યાન ધરૂં છું, તેજ મારૂં પૂર્ણ દૈવત અને મારો ધનભંડાર પણ તેજ છે ઘણું શું કહું? તેના દર્શન સિવાય મને સંતોષ થતો નથી. હે પાંડુસુત! મારા પ્રેમાળ ભક્તની કથા જે કહે તેને મારો પરમ દેવતા માનું છું (૨૩૮)

સંજય કહે છે—સર્વ જગતને આનંદ આપનાર, સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર જે મુકુંદ તે આ પ્રમાણે બોલ્યા.—હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર! જે નિર્મળ, નિષ્કલંક, લોકપર કૃપા કરનાર, શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર અને શરણાગતનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, દેવોને સહાય કરવી એજ જેનું શીલ, લોકોનું લાલન કરવું એજ જેની લીલા અને શરણાગતનું સંરક્ષણ કરવું એજ જેનો ખેલ છે, જે ધર્મ અને કીર્તિથી ધરાયા છે અને જે નિરૂપમ બળવાન હોવા છતાં પણ ભક્તિના પ્રેમ બંધનથી જે બદ્ધ છે, જે ભક્તજનોપર પ્રેમ ધરનાર ભક્તોને અનાયાસે પ્રાપ્ત થનારા, સત્યથી ચાલનારને તારનારા અને સકળ કળાના ભંડાર છે, એવા ભક્તોના રાજા વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ભાગ્યશાળી અર્જુન પ્રત્યે બોલતા હતા અને અર્જુન સાંભળતો હતો વળી સંજયે કહ્યું કે, હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર! હવે પછીનો કથાનો વિસ્તાર સાંભળો જ્ઞાનદેવ કહે છે—તેજ રસભરિત કથા પ્રાકૃત ભાષામાં કહું છું તે સાંભળો હે શ્રોતાજનો! મારે આપના જેવા શ્રોતાને રસિક કરી આપની સેવા કરવી, એજ મને મારા ગુરૂ નિવૃત્તિનાથે શીખવ્યું છે (૨૪૭)

अध्याय १३ मो.

આત્મરૂપ ગણેશનું સ્મરણ કરી, સર્વ વિદ્યાઓનું આશ્રયસ્થાન એવા જે શ્રીગુરૂના ચરણ, તેને હું નમસ્કાર કરૂં છું. જેમનું સ્મરણ કરતા સર્વ વાચા શક્તિ સ્વાધીન થાય છે અને સર્વ વિદ્યા જીભાગ્રે આવે છે, તેજ પ્રમાણે આપણામાં એટલું માધુર્ય આવે છે કે તેની સમક્ષ અમૃત પણ ફિક્કુ પડી જાય છે અને મુખમાંથી નીકળતા પ્રત્યેક અક્ષરને રસ અનુકૂળ થાય છે. ઇચ્છિત અર્થોની રેલછેલ ચાલે છે અને તે એક પછી એક રહસ્ય સુઝાડી આત્મજ્ઞાનનું હાર્દ સમજી સમર્થ છે, શ્રીગુરૂના ચરણોનું સ્મરણ જો નિરંતર રહેતું હોય તો જ્ઞાનનો આવો અભ્યુદય થાય છે તે ચરણોમાં હું નમસ્કાર કરૂં છું (૫)

अर्जुन उवाच। प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન કહે છે —હે કેશવ ! પ્રકૃતિ અને પુરૂષ, ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અને જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું

ટીકા —પછી અર્જુન બોલ્યો—હે દેવ ! પ્રકૃતિ તથા પુરૂષ અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા ક્ષેત્ર ઇત્યાદિને આપની પાસેથી સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઉં, એવી મારી આકાંક્ષા છે (૬)

श्रीभगवानुवाच। इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥२॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન કહે છે —હે કુંતીપુત્ર ! આ શરીરને 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે અને જે એને જાણે છે તેને તત્વજ્ઞ પુરૂષો 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહે છે. (૨)

ટીકા —હે પાર્થ ! સાંભળ. આ દેહને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે અને જે એ ક્ષેત્રને જાણે છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે (૭)

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! સર્વ ક્ષેત્રોમાં જે ક્ષેત્રજ્ઞ તે પણ હુંજ

કરે છે, પણ તેમણે ઠરાવેલા સર્વ વિતંડાવાદ આપોઆપજ જ
દોસ્ત થાય છે આ ક્ષેત્ર મૃત્યુના પંજામા સપડાઈ જશે એવા
યોગી આગળ પ્રગતિ કરે છે જે મૃત્યુથી બીતે પામે છે તે એમત
તેવી યમ નિયમોનો સમુદાય એકત્રિત કરે છે આજ ક્ષેત્રનાજ અ
આનને લઈને શ્રી શંકરે રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો હતો અને
ઉપાધિ સમજીને સ્મશાનવાસ લીધો હતો આ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરીશુંજ, એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ શંકરે વનમા વાસ કરી,
દિશાનેજ પોતાના વસ્ત્ર માન્યા, અને કામને યોગથી ભ્રષ્ટ કરન
બાળીને તેને બાળીને ભસ્મ કર્યો આજ વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાને માટે
બ્રહ્માને ચાર મુખો ઉત્પન્ન થયા પરંતુ તેમને પણ તેનું સંપૂર્ણ
જ્ઞાન થયું નહિ (૨૯)

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥५॥

*શ્લોકાર્થ — આ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞજ્ઞાન ઋષિઓએ વિવિધ પ્રકાર
ગાયુ છે, ઋગ્વેદાદિ વેદોએ પૃથક્ પૃથક્ પ્રણાલીથી વર્ણવ્યુ છે,
ને યુક્તિથી યુક્ત તથા નિશ્ચયાત્મક બ્રહ્મપ્રતિપાદક સૂત્રો દ્વારા તથા
પદો દ્વારા પણ વર્ણવાયુ છે (૫)

ટીકા — કર્મવાદી કહે છે કે આ વમન ક્ષેત્ર જીવના તાબામા
અને તેની સર્વ વ્યવસ્થા પ્રાણને સોપરમા આવી છે, જે
ને ઘેર તેના ચાર બંધુઓ (અપાન, વ્યાન, સમાન તથા ઉદાન)
મહેનતથી પ્રયાસ કરે છે અને તેના પર દેખરેખ રાખનાર અધિ
મન છે, તે મનને ત્યા પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પંચ કર્મેન્દ્રિયો
રૂપી બળદ બનીને રાત્રિદિવસ કાંઈ પણ ખોટ ખાધા વિના વિષયરૂપી
મહેનત કરે છે પછી કર્તવ્યની ઉષ્ણતાને રોકીને (વિહિત
ણની સધિ ખોદી નાખીને) તથા અન્યાયના બીજ વાવીને તેને
કુકર્મોનું ખાતર પૂરે છે આથી તેવાજ ફળો આવીને કોટયવધિ
પર્યંત જીવ દુઃખ ભોગવે છે, કિંવા વિહિત કર્માચરણરૂપી ઉષ્ણતાને
સાધી લઈને સત્કર્મોરૂપી બીજ વાવીને કોટયવધિ જન્મ
ભોગવે છે પરંતુ સાંખ્ય મતવાળાએ આ અભિપ્રાયનો સ્વીકાર કરતા
નથી. તેઓ કહે છે કે ક્ષેત્ર એ જીવને સ્વાધીન નથી જીવ તો કોઈ
વટેમાર્ગુ છે અને તે ભ્રમણ કરતો કરતો ક્ષેત્રમા માત્ર અમુક સમયને
માટેજ વસ કરે છે, અને પ્રાણ તો પહેર ગીર હોવાથી સરદાર બાદ ન

રહે છે સાખ્યમતવાદીઓ જે અનાદિસિદ્ધ પ્રકૃતિની સ્તુતિ કરે છે તે પ્રકૃતિની વૃત્તિ આ ક્ષેત્રમા છે એમ તું જાણ, અને તે પ્રકૃતિજ ઘરના સર્વ રાચરચીલા હોવાથી ક્ષેત્રનો સર્વ વહીવટ તે ઘરમાજ થયા કરે છે એ ગેહમા મૂળ વાવણી કરનાર જે આ સૃષ્ટિના મુખ્ય ત્રણ ગુણો છે, તે તે પ્રકૃતિના ઉદરમાથીજ ઉત્પન્ન થયા છે એમાનો રજો ગુણ વાવણી કરે છે, સત્વગુણ સરક્ષણ કરે છે અને તમોગુણ સર્વ પાકને એકઠો કરે છે પછી મહત્તત્વના ખળા કરીને કાળનામક જબર હસ્ત સાથેનાવડે, હોતરામાથી જેમ દાણા છુટા પાડવામા આવે, તેમ સસારરૂપી ખળામા જીવને રગડવામા આવે છે, અને એટલામાજ અવ્યક્તરૂપ સધ્યાકાળ–મરણ અનાયાસ આવી પહોચે છે બુદ્ધિવાન સકલ્પવાદીઓને આ વાત ન રૂચવાથી તેઓ કહે છે કે, તમારી આ કલ્પના કેવળ પ્રાકૃત છે બ્રહ્મની આગળ વળી પ્રકૃતિનો શુ હિસાબ? આ ક્ષેત્રની ખરી વાત હુ કહુ છુ તે સાભળો લયરૂપી પલગપરની શૂન્યરૂપી શય્યાપર બળવાન સકલ્પ ઉઘતો હતો, તે અકસ્માત્ જાગ્રત થયો અને તે પોતાના વ્યાપારમા સર્વદા ઉદ્યમી હોવાથી તેણે પોતાની ઈચ્છાનુરૂપ ધન પ્રાપ્ત કર્યું, અને તે સકલ્પના નિરાકાર રૂપમાથી ત્રિભુવન જેવડો સ્થળ બાગ અનેક નગરના ઉપર ઝળાળો ઉભો થયો. પછી ભિન્નભિન્ન પચમહાભૂતોને એકત્ર કરી ભૂતગ્રામના જરાયુજ, સ્વેદજ, અડજ અને ઉદ્ભિજ એવા ચાર ઘાટ રચવામા આવ્યા પછી સૂક્ષ્મ પચમહાભૂતના જુદા જુદા પેટાભેદવડે બધ તૈયાર કરવામા આવ્યા, અને તેની ઉપર બાજુએ કર્મ અકર્મના ઢગલા અર્પીને તેની વચ્ચે કેવળ પડતર જમીનના જ ખડા બનાવ્યા પછી એ સકલ્પના યોગથી જન્મ મૃત્યુને આવવા જવા માટે સુગમ અને રૂઢિ બધ ન પડે એવી વાટ તૈયાર કરવામા આવી પછી તેણે સર્વ અહકારની સાથે ઐક્ય કરીને બુદ્ધિદ્વારા ચરાચરનો વ્યવહાર શરૂ કર્યો આ પ્રમાણે ચિદાકાશમા સકલ્પરૂપી શાખાની વૃદ્ધિ થવાથી સર્વ પ્રપચનુ મૂળ કારણ તે (સકલ્પ) થયો આ પ્રમાણે સકલ્પવાદીઓએ [illegible] [illegible] શ્રવણ કરી ત [illegible] (સ્વભાવવાદી) [illegible] [illegible], તેઓ [illegible] બીજી બોલ્યા કે [illegible] અમા સમર્થ [illegible] [illegible] [illegible] આપનો અભિપ્રાય આપની [illegible] પરંતુ [illegible] સકલ્પનુ [illegible] છે એમ એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શા માટે [illegible]? [illegible] છે તે [illegible] [illegible]

[illegible]

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥६॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥७॥

શ્લોકાર્થ – પંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, મહત્તત્ત્વ તથા દશ ઇંદ્રિયો મન અને જ્ઞાનેંદ્રિયોના શબ્દાદિક પાંચ વિષયો, અને કર્મેંદ્રિયોના વાગાદિ (વાણી આદિ) પાંચ વિષયો, (૬) ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત (સમુદાય) ચેતના તથા ધૈર્ય એ વિકારથી યુક્ત આ શરીર છે, તે મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું (૭)

ટીકા –પંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો ના પાંચ કર્મેંદ્રિયો મળી દશ ઇંદ્રિયો, એક મન, જ્ઞાનેંદ્રિયોના પાંચ [illegible] કર્મેંદ્રિયોના પંચ મળી દશ વિષયો, સુખ, દુઃખ, દ્વેષ, સંઘાત, ઇચ્છા ચેતના (આત્મસત્તા) અને ધૃતિ, આ રીતે આ ક્ષેત્રના છત્રીસ [illegible] છે તે તને સર્વ કહી બતાવ્યા હવે મહાભૂતો ક્યા, વિષયો ક્યા ઇંદ્રિયો કઈ, એ વિષે પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરી તને કહું છું પૃથ્વી અપ, તેજ વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતો છે એમ [illegible] અહંકારનું રૂપ હવે દૃષ્ટાંત સહિત કહી બતાવું છું [illegible] [illegible] વન જેમ ગુપ્ત હોય છે, અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્ર જેમ ગુપ્ત [illegible] બાળકમાં તારુણ્ય જેમ ગુપ્ત હોય છે, પુષ્પની કળીમાં [illegible] જેમ ગુપ્ત હોય છે, અને કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ ગુપ્ત હોય છે, [illegible] માતાના ઉદરમાં એ અહંકાર ગુપ્ત હોય છે [illegible] [illegible] કુપથ્યનું બહાનું શોધે છે અને કુપથ્ય થતાંજ [illegible] [illegible] તેમ પંચમહાભૂતોનો સંયોગ થઈ દેહનો આકાર [illegible] ત્યારે [illegible] દેહને ચાળગરૂ નચાવે છે તેનેજ અહંકાર કહે [illegible] [illegible] આ અહંકારની ગમ્મત એવી છે કે તે [illegible] [illegible] નથી [illegible] ચતનવાળાનીજ [illegible] છે અને તેનાથ [illegible] [illegible] છે વ્રજરાજ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે –હે અર્જુન [illegible] [illegible] છે તેના આ લક્ષણો છે [illegible] [illegible] [illegible] ની સહાયથી વિષયોના સમુદાયને [illegible] [illegible] [illegible] ની વૃત્તિ જ્યારે જીવને અનુભવ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ત્રિદોષ યોગ્યતાકોની છે એ [illegible] [illegible] છે આ સુખ છે, આ દુઃખ છે, આ પુણ્ય [illegible]

અને એ સર્વના સમુદાયનેજ ક્ષેત્ર નામ પ્રાપ્ત થયું છે બાપુ અર્જુન! રથના સર્વ ભાગો મળવાથી જે પ્રમાણે રથ નામની ઉત્પત્તિ થાય છે; જેમ પગથી લઇને મસ્તક પર્યંત સર્વ અવયવો મળીનેજ દેહ નામ ઉત્પન્ન કરે છે, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એ સર્વના સમુદાયને જે પ્રમાણે સેના નામ પ્રાપ્ત થાય છે, અક્ષરોના સમુદાયને જેમ વાક્ય કહેવામા આવે છે, મેઘોના સમુદાયને જેમ અભ્ર કહેવામા આવે છે, સર્વ લોકોના સમુદાયને જેમ જગત કહેવામા આવે છે, તેલ, વાટ અને અગ્નિ એકત્ર મળવાથી તે જેમ દીપક કહેવાય છે, તેજ પ્રમાણે આ છત્રીસ તત્ત્વો જ્યારે એક સ્થળે મળે છે ત્યારે તે સત્રના સમુદાયને ક્ષેત્ર કહેવામા આવે છે અને સર્વ પ્રાણી જગતમા રહીને જે પાપની કિવા પુણ્યની કમાઇ કરે છે તેને પાક સમજીને મે તેને વિનોદથી મિત્ર નામ આપ્યુ છે કોઈ આ ક્ષેત્રને દેહ પણ કહે છે અર્થાત એને અનેક નામો છે, બ્રહ્મની આ બાજુએ બ્રહ્માથી લઇને સ્થાવર જંગમ પર્યંત જે જે વસ્તુ નિર્માણ થાય છે અને લય પામે છે તે સર્વ ક્ષેત્રજ છે પરતુ દેવ, મનુષ્ય, સર્પ એવી જુદી જુદી યોનિઓમા જે નિર્માણ થાય છે તે સર્વ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણોની સગતિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે (૧૫૯)

હે અર્જુન! આ ગુણો વિષેનો વિચાર આગળ (ચૌદમા અધ્યાયમ) કહીશ. આ સ્થળે તો તને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહું છું તે કહું છુ ક્ષેત્રના સવ લક્ષણો વિકારસહિત તને કહી સમજાવ્યા, અને હવે જે દ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે તે ઉદાર જ્ઞાન વિષે કહું છુ, તે સાભળ. જે જ્ઞાનને માટે યોગી લોકો સ્વર્ગનો આડમાર્ગ ઓળગીને આકાશને પણ ગળી જાય છે, તથા સિદ્ધિની ગરજ રાખતા નથી, રિદ્ધિની સ્પૃહા કરતા નથી અને કઠિન યોગસાધન આચરે છે, તપરૂપી કિલ્લા ઉતરી, કોટયવધિ યજ્ઞો ઓવારી નાખી કર્મકાડરૂપી વલીને ઉખેડી નાખે છે, પુષ્કળ પ્રકારના ઉપાસના માર્ગો સ્વિકારી જેને માટે કોઈ ખુલ્લા અગથી ફરે છે, અને કટલાક સુષુમ્ણાના ગુપ્ત માર્ગમાજ પ્રવેશે છે, જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સર્વ ઋષિઓ મનમા ઉત્કટ ઇચ્છા ધારણ કરીને વેદરૂપી વૃક્ષના પાનપર ચાલે છે, કેટલાક ગુરૂસેવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થશે એવી બુદ્ધિથી અનેક જન્મોને ગુરુસેવા પર ઓવારી નાખે છે, જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતા અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને જીવ તથા આત્માનું ઐક્ય થાય છે, જે જ્ઞાન ઇંદ્રિયોને વિષયની ઇચ્છા ધરવા દેતું નથી, કર્મોની આકાક્ષાને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે અને મનની

ચિંતાને દૂર કરે છે જે જ્ઞાનનો લાભ થવાથી દ્વૈતનો અભાવ થાય છે અને અદ્વૈતનો સુમેળ થઈ રહે છે, જેના યોગથી ગર્વનો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે, જે જ્ઞાન માયાનો પત્તો લાગવા દેતું નથી અને જેનામાં પોતાપારકાનો ભાવ પ્રવેશતો નથી, જે સંસારને સમૂળ ઉખેડી નાખે છે, સંકલ્પરૂપી કાદવને પીઈ નાખે છે અને સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મનો મેળાપ કરાવી આપે છે, જેની પ્રાપ્તિ થતાં મન પંગળો બની જાય છે, જે જ્ઞાનની સત્તાથીજ જગતના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે, અને જેના પ્રકાશથીજ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જીવ આનંદમય રહે છે, એવું જે જ્ઞાન તે પવિત્રતાનો ભંડાર છે અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં વિષયોથી આવૃત્ત થએલું મન નિર્મળ બને છે આત્માને "હું જીવ છું" એવો જે ક્ષયરોગ લાગુ પડેલો છે, તે તેની પ્રાપ્તિથી લય પામે છે તે જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છતાં પણ હું સમજાવીને કહું છું, તો તે ધ્યાન દઈ સમજી લ્યો. બાકી તે આંખવડે દેખાય એવી વસ્તુ નથી. એ જ્ઞાન જ્યારે આ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોના આચરણપરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે વૃક્ષોની પ્રફુલ્લતાથી જેમ વસંતઋતુનો પ્રારંભ સમજાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારપરથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રતીતિ થાય છે. વૃક્ષના મૂળમાં પાણી પહોંચ્યું એટલે જેમ શાખાઓમાં પણ પ્રફુલ્લતા જણાય છે, અંકુરની કોમળતા ઉપરથી જેમ જમીનની મૃદુતા પણ જણાઈ આવે છે, વર્તણુક ઉપરથી જેમ માણસનું કુળ જણાઈ આવે છે, આદરાતિથ્યપરથી જેમ સ્નેહભાવ જણાઈ આવે છે, એકાદ માણસનું દર્શન થતાંજ મન પ્રફુલ્લિત થવાથી તે કોઈ પુણ્ય પુરૂષ હોવું જેમ અનુમાન થઈ શકે છે, કેળમાં ઉત્પન્ન થએલું કપૂર જે પ્રમાણે તેની વાસપરથી ઓળખાઈ આવે છે, કિંવા અંધારી કોટડીમાં મૂકેલા દીપકનો પ્રકાશ જેમ બહારથી જણાઈ આવે છે, તે પ્રમાણે આત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી શરીરપર તેના જે લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે હવે કહી સમજાવું છું, તે લક્ષ દઈને ઉત્તમ રીતે સમજ. (૧૮૪)

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासन शौच स्थैर्यमात्मविनिग्रह ॥८॥

શ્લોકાર્થ —માનની ઈચ્છાનો લોપ, દાંભિકતાનો અભાવ, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યોપાસન, અંતર્બાહ્ય પવિત્રતા, સ્થિરતા, આત્મસંયમ. (૮)

ટીકા —કોઇ પણ વિષયની જેને ઇચ્છા હોતી નથી અને વખાણ જેને અમજ્ઞ બોજા જેવા લાગે છે, પોતાના ગુણોનું સાભળીને, પોતાને સન્માન અપાતું જોઇને, વ્યાઘ્રે ઘેરેલા મૃગ પેઠે કિંવા નદીના પૂરમા અધવચ સપડાએલા મનુષ્યની પેઠે ગભરાઈ જાય છે અને પોતાની પાસે મોઝાઇને આવવા દેતો નથી લોકો પોતાને પૂજ્ય માને એવો દેખાવ ન કરવો, પોતાની સામગ્રી અને પોતે કોણ છે તેની લોકોને સ્મૃતિ પણ ન થાય એવી ઇચ્છા હોય, તે પુરૂષ સત્કારનો અને આદરનો સ્વીકાર ક્યાંથી કરે ? કોઇ તેને નમસ્કાર કરે તો તે તેને મૃત્યુ સમાન લાગે છે બૃહસ્પતિના જેવી સર્વજ્ઞતા હોવા છતા પણ જે પોતાનુ વધવાની ભીતિથી પોતાનુ ગાભુપણ અને શ્રેષ્ઠતા છુપાવે છે અને અતિ નેમથી ગાંડપણ સ્વીકારે છે, જેને કીર્તિનો કંટાળો અને શાસ્ત્ર તરફ ઉદાસીનતા હોઇને સ્વસ્થતાપૂર્વક બેસી રહેવાપરજ અતિ પ્રીતિ હોય છે લોકો પોતાનુ અપમાન કરે, આપ્તવર્ગ પોતાની સ્તુતિ કરે નહિ, એવી જેની ઇચ્છા હોય છે, યોગ્યતા પૂર્ણ હોવા છતા પણ હીનતાજ જણાઇ રહે એટલા માટે જે તેજ જાતનુ વર્તન બહુધા રાખે છે, પોતાનુ જીવન તે એવુ રાખે છે કે જેથી પોતાની હયાતી વિષે લોકો સંશયમા રહે આ તે પોતાના પગવડે ચાલતો હશે કે વાયુની ગતિ વડે ધકેલાતો હશે ? એવો ભાસ થાય એવુ તે પોતાનુ વર્તન રાખે છે પ્રાણી માત્રને પોતાથી ભય ઉત્પન્ન ન થાય, પોતાના અસ્તિત્વનો અને નામરૂપનો લય થાય એવી જેની ઇચ્છા રહે છે, જે નિત્ય એકાંતવાસ સેવે છે અને નિર્જન સ્થળોથી જે આનંદ પામે છે, વાયુની મૈત્રી રાખે છે, જેને આકાશ સાથે વાર્તાલાપ કરવો પ્રિય હોય છે અને વૃક્ષો જેને પ્રાણ સમાનજ પ્રિય લાગે છે, આવા જેનામા દેખાય તેજ જ્ઞાનની શય્યાપર વિરાજીત છે અને તેનેજ હસ્તગત થયું છે એમ તું સમજ માટે અભિમાનરહિત મનુષ્યને લક્ષણોથી ઓળખવો. હવે અદાંભિકત્વ ઓળખવાના લક્ષણો બતાવુ છુ અદંભિત્વ કૃપણના મન જેવુ હોય છે, જીવ જાય તોપણ કૃપણ પુરૂષ દાટી મૂકેલા પૈસા કોઇને બતાવતો નથી તેમ હે અર્જુન પોતાના પ્રાણુપર આણી આવી પડે તોપણ તે પોતાના સુકૃત કોઇ દિવસ કહી બતાવતો નથી ખોડવાળી ગાય જેમ પોતાનો પાન્હો ચોરી રાખે છે વેશ્યા જેમ પોતાની પ્રૌઢ વય છુપાવે છે, ધનવાનને ચોરનો ભેટો થતા જેમ પોતાની શ્રીમતાઈ બતાવતો નથી, કુલીન કન્યા જેમ પોતાના

વિશેષ અવયવોને વસ્ત્રોથી ઢાંકી રાખે છે, અથવા ભોં વાવીને પછી તેને માટી વતી ખેડુત જેમ ઢાંકી દે છે, તેમ પોતે કરેલ દાન અને પુણ્ય જે છુપાવે છે, જે પોતાના દેહને રાખુ ઘરી સુશોભિત કરતો નથી, જે લોકરંજનની કાળજી કરતો નથી અને પોતાના દાન ધર્મના ઢોલ વગાડતો નથી કરેલા ઉપકારો બોલી બતાવતો નથી, કરેલા અભ્યાસની બડાઈ મારતો નથી અને પ્રતિષ્ઠાને બદલે પોતાની વિદ્યા વેચતો નથી, પોતાના ઉપભોગને માટે કૃપણ હોઈને પરોપકારની બાબતમાં બહુજ ઉદાર હોય છે ઘરમાં દારિદ્રય અને શરીરમાં ક્ષુધા હોવા છતા પણ દાન કરવાનો પ્રસંગ મળતા જ કલ્પવૃક્ષને પણ પાછળ હઠાવી દે છે, વધારે શું કહું ? જે સ્વધર્માચરણમાં ગંભીર કોઈ પ્રસંગ આવતા અતિ ઉદાર બની જાય છે આત્મચર્ચામાં જ અતિ નિપુણ હોય છે અને બીજી બાબતમાં જાડા જેવા લાગે છે, કેળના ઝાડ હલકા અને પોલા છે તોપણ તેના ફળ મધુર અને અતિ રસાળ હોય છે, કિંવા મેઘ જોવાના હલકા અને સહજ પવન આવતા વેરાઈ જાય એવા લાગે છે પરંતુ વૃષ્ટિ વખતે તે ભારે દેખાય છે તેજ પ્રમાણે જેની પૂર્ણતા જોતા સતોષ થાય છે અને દરિદ્રતાનું સ્થાન પણ તેજ હોય છે અસ્તુ જેનામાં આવા ઉત્તમ લક્ષણો દેખાય તેના હાથમાં જ્ઞાન આવ્યું છે એમ તું સમજ જેને અહિંસક કહેવામાં આવે છે તે એજ છે (૨૧૬)

હવે અહિંસાના લક્ષણો સાંભળ. પુરાતન પ્રસંગ્યા મતવાદીઓએ અહિંસાનું વર્ણન કર્યું છે તે સાંભળ વૃક્ષોની શાખા કાપી તેજ વૃક્ષના થ ની આસપાસ તેની વાડ કરવામાં આવે કિંવા પોતાનોજ હાથ કાપી તેને તળી આપણી ક્ષુધાનું શમન કરીએ, અથવા મંદિર તોડી તેના સામાનવડે દેવના ઓખ ચણવામાં આવે, તે પ્રમાણે યજ્ઞાદિ કર્મમાં હિંસા કરીને પછી તેમાથી અહિંસા ઉત્પન્ન કરવી એવો વિચિત્ર નિર્ણય કર્મકાંડીઓએ આપ્યો છે કહે છે કે પર્જન્યના અભાવથી સર્વ સૃષ્ટિ બગડતી જાય છે, ત્યારે જગવૃષ્ટિને માટે યજ્ઞો કરવા જોઈએ, પરંતુ આ યજ્ઞોના મૂળમાં પશુની હિંસા પ્રકટ રીતેજ થાય છે, તો પછી તેનાથી અહિંસાનું પરિણામ શી રીતે મળે ? હિંસાજ રોપવામાં આવે તો તે કેમાણે અહિંસા ઉગયે કે ? હે અર્જુન ! આ યાજ્ઞિકોની ઉતાવળ તો પરાકાષ્ઠાએજ પહોચી છે ... સર્વ લૌક મધો પણ એનાજ કથનથી પરિપૂર્ણ છે ... ઉદવનું ... કે ... ઉદરનો ના ... ...

સમજાઈ જાય છે, તેમ જ્યારે જ્ઞાન અને મનનો મેળાપ થાય ત્યારેજ મનમા અહિંસા પ્રકટે છે હે અર્જુન! આ અહિંસા કેવી રીતે પ્રકટે છે તે સાભળ. જગતો પાણીની લહેરોને હરકત ન પહોંચે તથા રેતા માત્ર પોતાના ખાદ્ય મત્સ્ય તરફજ નજર રાખીને વેગથી પાણીમા ચાલે છે; કિંવા આ દરના કેસરનો ભંગ થશે એવી બીકથી ભ્રમર જે પ્રમાણે કમળપર ધીમેથી પગ મૂકે છે, તેજ પ્રમાણે જે પુરુષ પરમાણુમા સુદ્ધા અતિ સૂક્ષ્મ જીવો ભરેલા છે, એમ જાણી કરુણા અને સંભાળપૂર્વક પગ મૂકીને ચાલે છે, તે જે રસ્તે જાય છે ત્યા કૃપાદૃષ્ટિથી જોતો ચાલી કોઈ પણ પ્રાણીને ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે પોતાના જીવ કરતા પણ બીજા જીવોની ઘણી સંભાળ રાખે છે, એવી રીતે હે અર્જુન! જેઓ સંભાળ રાખીને ચાલે છે તેની અહિંસાનુ માપ સંખ્યાબંધ કરી શકાતું નથી. બિલાડી પ્રેમથી બચ્ચાને મુખમા પકડે છે ત્યારે દાતનો સ્પર્શ પણ તેમને થતો નથી, જેમ મમતાળુ માતાની બાળકપરની દ્રષ્ટિમા જેવી કોમળતા જણાઈ આવે છે, અથવા કમળપત્રથી વાયરો ખાતા જેમ નયનોને તે મધુર લાગે છે; તેમ તે જમીનપર પોતાનો પગ ધીમેથી ટેકવીને ચાલે છે, અને તે પગ કોઈ જીવને લાગે છે તોપણ તેને ત્રાસ ન થતા સુખજ થાય છે વળી હે અર્જુન! ચાલતી વખતે જીવડુ અથવા કીડી જણાય તો તે ધીમેથી પાછો ફરે છે એમ સમજીને કે જો અવાજ થશે તો તે પ્રાણીની નિદ્રાનો ભંગ થશે અને તેના સ્વાસ્થ્યને ધક્કો લાગશે. જીવદયાના ભયથી તે તૃણને પણ ઓળંગતો નથી તો પછી પ્રાણીની દરકાર ન રાખે એ તો બનેજ કેમ? જેમ કીડી મેરુને ઓળગી શકતી નથી, ચામડાની મસક સમુદ્ર તરી શકતી નથી; તેમ કોઈ પણ પ્રાણીને તે ઉલ્લંઘીને જતો નથી. એવું તેનું વર્તન કૃપારૂપી કુળફળોથી ફળરૂપ થાય છે અને તેની વાણીમા પણ મૂર્તિમંત દયા જોવામા આવે છે તે શ્વાસોચ્છ્વાસથી પણ બીજાને ત્રાસ આપતો નથી અને તેનુ મુખ કેવળ પ્રેમનુ પિયેર જેવું લાગે છે જેના દાત જાણે માધુર્યને અંકુર ફૂટ્યા હોય તેવા ભાસે છે, મુખમાથી અક્ષરો બહાર પડયા પૂર્વે તેની મુખમુદ્રાપર સ્નેહભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; હૃદયમા પ્રથમ દયા ઉત્પન્ન થાય [redacted] અને પછી કૃપાથી પરિપૂર્ણ શબ્દો બહાર પડે છે પ્રથમ તો [illegible] એવું બોલવાનુંજ મન કરતા નથી કે જેથી કોઈને ખોટું લાગે. [illegible]ને બોલવું પડે તો તે એવી રીતે બોલે છે કે જેથી કોઈના હૃદયમા [illegible]ચે નાહ, શંકા ઉત્પન્ન ન થાય, કોઈનું કાર્ય બગડે નહિ, કોઈને

ભીતિ લાગે નહિ, કોઇ હલકી જાય નહિ, કોઇને ક્લેશ ન થાય, કોઇને ગુસ્સો ન ચડે આવો તેનો મનોભાવ રહે છે કદાચિત્ કોઇની પ્રાર્થનાથી બોલવા લાગે તો તેનુ બોલવું શ્રોતાને માબાપના બોલની પેઠે આનંદદાયક થઈ પડે છે જાણે નાદ બ્રહ્મ મૂર્તિમંત થઈ આવ્યા હોય, અથવા સ્વચ્છ ગંગોદક ઉછળ્યું હોય, કિંવા પતિવ્રતાને વૃદ્ધ પણ પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પ્રમાણે સત્ય, કોમળ, પરિમિત તથા મધુર એવા અમૃતના તરંગોના જેવા શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળે વ્યાજ સ્તુતિથી ભરેલા, વાદ ઉત્પન્ન કરનારા, બીજાને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરનારા નિંદા અને છળ ભરેલા, અન્યના હૃદયને દુખે એવા, પ્રતિજ્ઞા, છળ કપટ, આશા, શંકા અને ઠગબાજીવાળા શબ્દો તે બોલતો નથી તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તેની દ્રષ્ટિ સ્થિર હોઇ તેના કપાળમા ક્રોધની કરચલીઓ પડતી નથી પ્રત્યેક પ્રાણીમા બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે, તેને કદાચિત ત્રાસ થશે એમ જાણી તે બહુધા કોઈની તરફ જોતો પણ નથી. આંતરકૃપાના બળથી કોઈ તરફ જુએ છે, તો ચંદ્રબિંબમાંથી નીકળતી અમૃતધારા કોઇની દ્રષ્ટિએ પડતી નથી તોપણ ચકોર પક્ષીને તેની પ્રતીતિ થઈ આનંદ થાય છે, તેજ પ્રમાણે જે પ્રાણી તરફ તે પોતાની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તેને આનંદ થાય તેની દ્રષ્ટિમા જેટલો પ્રેમ છે તે કાચબો પણ જાણતી નથી (કાચબીની કેવળ કૃપાદ્રષ્ટિથીજ તેના બચ્ચા મોટા થાય છે એટલુ બધુ તેની દ્રષ્ટિમા પ્રેમપોષણનું સામર્થ્ય છે) કિંબહુના, ભૂતમાત્ર તરફ આવી પ્રેમાળ દ્રષ્ટિથી તે જુએ છે તેના હાથ પણ તેવાજ પ્રેમપોષક હોય છે જે પ્રમાણે બ્રહ્મનિષ્ઠના મનોરથ પૂર્ણ થવાથી તેના હાથો ક્રિયારહિત હોય છે, કર્મ કરવામાં અશક્ત એવો માણસ ને વળી તેણે કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય, જેમ કાષ્ઠ વિનાની બુઝાઈ ગએલી આગ હોય, જેમ મુગો ને વળી મૌન લીધુ હોય, તે પ્રમાણે તેના હાથને કંઈ પણ કરવાનું હોતું નથી અને તે અકર્તા બનીને પરબ્રહ્મપદે સ્થિત થએલો હોય છે રખેને જાણે પવનને ધક્કો વાગશે કિંવા આકાશને નખ લાગશે, એમ ધારીને તે પોતાના હાથ પણ હલાવતો નથી, તો પછી શરીરપરથી માખ ઉરાડવી, આંખમા જતી રજકણોને દૂર રાખવી અને આંખોથી પશુપક્ષીઓને ભીતિ બતાવવી, એ તો શી રીતે બને? હે કિરીટી ! તેને દંડ કિંવા છડી પણ પસંદ નથી, તો પછી શસ્ત્રોની તો વાતજ શી ! વિનોદને ખાતર પણ હાથમા કમળ લઈને ફેરવવાથી અથવા પુષ્પનો હાર ઉછાળીને ઝીલવાથી તે કોઇ જીવને લાગી જઇ તેને દુઃખ થશે" એમ

જાણીને હાલવાથી તે ક્રિયા કરતો નથી. અજગરના રોમને યવાની બીકથી જે અજગર હાથ ફેરવતો નથી, અને અજગીઓ નખ કપાવી નાખવાથી હિંસા થશે એમ જાણી તે તેને પણ વા છે પ્રથમ કોઈ ક્રિયા કરવીજ નહિ, પરંતુ જો પ્રસંગ આવી પડે હાથ જોડ્યા સિવાય બીજો અભ્યાસજ તેને હોતો નથી, ક્રિયા તે હાથથી વ્યાપાર કરવાજ પડે તો તે માત્ર એજ કે હાથ ઉચકી બીજાને અભય વચન આપવું પછી જ્યો હોય તેને આધાર આપવે અથવા પીડિત અજગર ધીમે રહીને હાથ ફેરવવો. આ ક્રિયાઓ પણ તે મહા શ્રમથી કરે છે, તથાપિ ચંદ્રકિરણ પણ જેટલી કોમળતાથી દો ઊને સ્પર્શ ન કરી જાણે તેટલી કોમળતા તેના સ્પર્શમાં રહેલી હોય છે મલય પર્વતપરના પવનથી પીડિત મનુષ્યને આનંદ થાય તેમ તેના કરસ્પર્શથી પશુને પણ આનંદ થાય છે, તેના હાથ સદૈવ ક્રિયાથી મુક્ત હોય છે, પણ ચંદનની ડાળને ફળ નથી આવતા તો પણ કોઈ તેને નિષ્ફળ (વ્યર્થ) ગણી કહેતું નથી, તેમ તેના અક્રિય હસ્ત પણ નિષ્ફળ હોતા નથી. હવે એ વાક્પાંડિત્ય રહેવા દઈશું. સજ્જનનાં શીલ અને સ્વભાવ જેવા હોય છે તેવાજ આચરણ પણ તેના હાથથી બને છે (૨૬૨)

હવે તેનું મન કેવું છે એ વાતનું વર્ણન કરીશું પરંતુ આગળ કાંઈ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તે બધું મનનું નહિ તો કેનું છે? શું શાખા એ વૃક્ષ નથી? શું પાણી વિના સમુદ્ર ક્યાંય અસ્તિત્વમાં છે? તેજ અને સૂર્ય શું પૃથક વસ્તુ છે? અવયવ અને શરીર ભિન્ન છે? ક્રિયા પાણી અને ભિનાશ પૃથક છે? માટે આગળ જે ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વ્યાપાર કહી બતાવ્યા તે પણ મનોવ્યાપારજ છે એમ તું સમજ જે બીજ જમીનમાં વાવ્યું હોય તેજ ઉપર વૃક્ષના રૂપમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયે દ્વારાજ વ્યાપાર થાય છે તે મનનીજ પ્રેરણાથી થાય છે મનમાં જો અહિંસાનો ઉદય ન થયો હોત તો ઇન્દ્રિયોદ્વારા તે કેવી રીતે બહાર આવત? હે અર્જુન! કોઈ પણ વૃત્તિ પ્રથમ મનમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછીજ તે વાચાથી, દ્રષ્ટિથી અને હાથથી પ્રતિમાન થાય છે જો વાત મનમાં ઉપજતી નથી તે મુખદ્વારા બહાર કેવી રીતે પડે? બીજ સિવાય અંકુર ઉપજે છે? જેમ સૂત્રધાર સિવાય કઠપુતળી હાલતી નથી ... મન વ્યાપાર કરવાનું ... થઈ શકતું નથી ... ઇન્દ્રિયો ... નિર્મળ બનું ... છે જે પાણી અનુસાર ... તે નહીં ...

લોટનોજ વિક્રય ઓછો થતો હોય તે સ્થળે કર્પૂરની વાસનો ભાવ કોણ પૂછે ? માટે હે શ્રોતાજનો ! આ સભામાં હું મોટો વક્તા છું એવું જો અભિમાન હું ધરીશ, તો મારૂં બોલવું તમને રૂચનાર નથી સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વાત જો સમાન રીતેજ કહેવામાં આવે તો તેને તમે પોતાના કર્ણના અગ્ર પણ લઇ જશો નહિ જો કોઈ પણ વસ્તુના વર્ણનમાં શંકાને અવકાશ રહે તો તમે જે મારા પ્રતિ લક્ષ આપો છો તે પાછે પગેજ પલાયન કરી જશે. જે પાણીપર શેવાળ પથરાએલી હોય છે તે પાણીની પાસે હંસ પક્ષી જાય છે કે ? કિંવા અભ્રની પેલી તરફ ચંદ્રકિરણ સુંદર રીતે પ્રકાશતાં હોય તો શું ચકોરપક્ષી પોતાની ચાંચ પહોળી કરશે કે ? તે પ્રમાણે જો નિરૂપણ નિર્દોષ હશે નહિ તો તમે મારા પ્રતિ લક્ષ આપશો નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉલટા ખિન્ન થશો. અહિંસા વિષે જુદા જુદા અભિપ્રાયો અને આક્ષેપોનું નિરસન ન થાય તો તમને મારૂં વ્યાખ્યાન ગમશે નહિ વળી મારૂં આ સર્વ પ્રતિપાદન તો તમે સજ્જનો સદૈવ પ્રસન્ન રહો એટલા માટેજ છે બાકી ખરેખર જોતા તો તમે ગીતાના અર્થના પ્રેમી છો એમ જાણીનેજ મેં ગીતાના વ્યાખ્યાનને પકડી રાખ્યું છે તે ગીતાને માટે તમે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરશો, પરંતુ તેને છોડવી લાવશો. એ ગ્રંથ નથી, પરંતુ અમૂલ્ય અલંકાર છે શું તમે એ અલંકારની ઘૃણા કરશો કે ? જો તેમ થશે તો ગીતાની અને મારી દશા એકજ થશે એમ તમે નિશ્ચયપૂર્વક સમજજો. તાત્પર્ય એ છે કે તમારા કૃપાપ્રસાદની મને આવશ્યક્તા હોવાથી જ મેં ગીતાને એક નિમિત્ત તરીકે આગળ કરી છે માટે તમારા જેવા રસિક શ્રોતાઓને રૂચે એવુંજ વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ. તેથીજ મેં અહિંસા વિષેના જુદા જુદા અભિપ્રાયો કહી સંભળાવ્યા. આથી કથાનો વિસ્તાર થયો અને શ્લોકનો અર્થ બાજુ રહી ગયો, તે માટે મન-બાળકને આપ ક્ષમા કરો જમતાં જમતાં ગ્રાસમાં કાંકરો જાય તેને કાઢી નાખવામાં જે વખત જાય, તે કાંઇ વ્યર્થ ગએલો ગણી શકાય નહિ અને તેમ કરવામાં દોષ પણ ગણાય નહિ પરગામથી પોતાનો છોકરો આવેલો હોય તે ચોરોનો ભય ટાળવાને આડમાર્ગે આવી વખત લગાડે, તો માતાએ તેનાપર કોપે ભરાવું કે તે જીવતો ઘેર આવ્યો એટલા માટે તેનાપરથી ઓવારણા ઉતારી નાખવી ? પરંતુ આ દૃષ્ટાંત આપવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી, કેમકે મારા વધેલા વ્યાખ્યાનને માટે આપે મને પ્રથમથીજ ક્ષમા કરી છે ત્યાં

સૂર્ય જેમ સારી અને માઠી વસ્તુનો ભેદભાવ ન ધરતાં સર્વત્ર
સરખો પ્રકાશે છે, કિંવા આકાશ જેમ સર્વ વસ્તુને એક સરખી રીતે
અવકાશ આપે છે, તે પ્રમાણે જેનું મન પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચે ભેદભાવ
ધરતું નથી, અને સર્વ વસ્તુને સગપણવાળીજ ધારે છે, તેને પ્રત્યે
મનુષ્યની સાથે મૈત્રી હોય છે પાણી જેવો જ નમ્ર હોય છે અને
કોઇને પણ માટે જેને સંકોચ થતો નથી, પવનના વેગ જેવું જેના
મનનું સરળપણું હોય છે અને જેને શંકા તથા ઇચ્છા નથી ઉપજતી
માતાના ખોળાપર બેસવામાં બાળકને શંકા આવતી નથી, તેમ જે
બીજાને અભિપ્રાય દર્શાવવામાં સંકોચ કરતો નથી, હે ધનુર્ધર!
વિકાસ પામેલા કમળથી જ પ્રમાણે પોતાનો સુવાસ ગુપ્ત રાખી શકાતો
નથી, તે પ્રમાણે જે મનના વિચાર કરવા જુદું ગોઠવતો નથી, જે પ્રમાણે
રત્નનું સૌંદર્ય દૃગ્ગોચર થયા પૂર્વે તેનું તેજ દેખાઇ રહે છે તે
પ્રમાણે જેના મનની દોડ આગળ હોય છે અને વ્યવહાર પાછળ હોય છે,
જેને શંકાશીલ થઇને વિચાર કરવાનું આવડતું નથી અને સદોદિત તૃપ્ત
રહેવું એ જેનો અભ્યાસ છે અમુક કાર્ય કરવું અને અમુક ન કરવું
એવો સંકલ્પ જેના મનમાં હોતો નથી જે દૃષ્ટિ કપટયુક્ત નથી અને
જેનું બોલવું સંદિગ્ધ નથી તથા જે કોઇની પણ સાથે ખરાબ બુદ્ધિથી
વર્તતો નથી, જેની દશ ઇન્દ્રિયો તથા પંચ પ્રાણ સદાસર્વદા નિષ્કપટી છે,
અમૃતની ધારાની પેઠે જેનું મન સરળ હોય છે, કિંબહુના જે
આ સર્વ લક્ષણોનું પિયેરજ હોય છે હે વીર! આવો પુરૂષ મૂર્તિમંત
આર્જવજ છે, અને તેનામાંજ જ્ઞાને પોતાનો ડેરો નાખેલો છે એમ જાણ.

હે ચતુરશ્રેષ્ઠ! હવે હું તને ગુરૂભક્તિનું વર્ણન કહું છું, તે
શ્રવણ કર આ ગુરૂસેવા સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ છે, કારણ કે શોકથી
ગ્રસ્ત થએલા પુરૂષને પણ તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ બનાવે છે આવી જે ગુરૂ
સેવા તે વિષે હવે તને કહું છું, તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપ જે પ્રમાણે
ગંગા પોતાનું સર્વ ઉદક લઇને સમુદ્રને મળે છે, કિંવા શ્રુતિ જે
પ્રમાણે સર્વ અભિપ્રાયો સહિત બ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, અથવા
પતિવ્રતા સ્ત્રી જે પ્રમાણે પોતાનું જીવિત અને ગુણાવગુણ એ સર્વ
પોતાના પ્રિય પતિને અર્પણ કરે છે, તે પ્રમાણે જે પોતાનું સર્વસ્વ
ગુરૂકુળમાં અર્પણ કરે છે અને જે પોતાને ગુરૂભક્તિનું ઘર બનાવે છે
જેવી રીતે વિરહિણી પતિવ્રતા નિરંતર પતિનુંજ ચિંતન કરે છે, તે
પ્રમાણે જે દેશમાં ગુરૂનું ગૃહ હોય તેજ દેશ એમ જેના મનમાં નિરંતર
લાગ્યા કરે છે, તે દિશામાંથી આવેલા પવનને પણ જે સામો જઇને

નમસ્કાર કરે છે અને મારે ઘેર પધારો એવી પ્રાર્થના કરે છે; પ્રીતિથી ગાંડો બનીને જે દિશામાં ગુરૂ રહેતો હોય તે દિશા સાથે પણ વાર્તાલાપ કરવામાં જેને પ્રીતિ હોય છે અને જે પોતાના જીવને ગુરૂગૃહનો વતનદાર કરી મૂકે છે, વાછરડાને દામણું બાંધેલું હોવા છતાં તેનું સર્વ લક્ષ ગાય પ્રતિજ લાગેલું હોય છે, તે પ્રમાણે કેવળ ગુરૂની આજ્ઞાને લીધેજ પોતાના આશ્રમમાં વસે છે, તથા જેને એમ લાગે છે કે આપણા ગળામાંથી આ ગુર્વાજ્ઞા રૂપી બંધન ક્યારે નીકળશે અને ગુરૂનો મેળાપ ક્યારે થશે? આવી ચિંતામાં જેને એક ક્ષણ એક યુગ કરતાં પણ મોટી લાગે છે તેવામાં જો તેના ગુરૂના આશ્રમથી કોઈ આવે કિંવા સ્વતઃ ગુરૂજ એકાદ મનુષ્યને મોકલે તો જાણે મરેલાને નવું આયુષ્ય ન મળ્યું હોય! કિંવા શુષ્ક થઈ ગએલા અંકુરપર અમૃતધારા ન પડી હોય! અથવા નાનકડું ખાબોચીઆમાંથી સમુદ્રમાં ન આવ્યું હોય! એકાદ કંગાળ મનુષ્યને દ્રવ્યનો ભંડાર હાથ ન લાગ્યો હોય! કિંવા જન્માંધને એકાએક દ્રષ્ટિની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય! અથવા ભિખારીને ઇંદ્રપદ ન મળ્યું હોય! તે પ્રમાણે ગુરૂનું કુળનું નામ સાંભળતાંજ તે એટલો તો આહ્લાદિત થાય છે કે, જાણે આકાશને પણ બાથમાં ઘાલી લે! ગુરૂકુળ પ્રતિ આવી પ્રીતિ ધરાવનાર કોઈ પણ મનુષ્ય તારી દ્રષ્ટિએ પડે તો તું એમ સમજજે કે તેનામાં જ્ઞાન તો સેવક તરીકે રહેલું હોય છે અંતઃકરણમાં અત્યંત પ્રેમયુક્ત થઈ જે શ્રીગુરૂની મૂર્તિની ધ્યાનોપાસના કરે છે, પોતાના શુદ્ધ હૃદયરૂપી મંદિરમાં શ્રીગુરૂની સ્થાપના કરીને પોતેજ પોતાની ભાવનાથી પૂજાનું સાહિત્ય જે બને છે, અથવા જ્ઞાનરૂપી કિલ્લામાં આનંદરૂપી દેવાલય બાંધી તેમાં જે શ્રીગુરૂરૂપ શિવલિંગની સ્થાપના કરીને તે પર ધ્યાનરૂપી અમૃતથી અભિષેક કરે છે, બોધરૂપી સૂર્ય ઉદિત થતાં સાત્વિક બુદ્ધિરૂપી ટોપલી સાત્વિકભાવોથી ભરીને જે શિવરૂપી ગુરૂને અર્પણ કરે છે, ઉત્તમ સમય એજ શિવની પૂજાના ત્રણે કાળ માની તેમાં જે દેહાભિમાનરૂપી ધૂપ બાળે છે, અને જે જ્ઞાનરૂપી દીપકથી ગુરૂરૂપી શ્રીશંકરની આરતિ ઉતારે છે, અખંડ ઐક્યરૂપી નૈવેદ્ય ગુરૂને સમર્પણ કરી પોતે પૂજારી બની, ગુરૂને શંકરને ઠેકાણે માની જે તેનું ભજન કરે છે, અથવા પોતાના અંતઃકરણની શય્યા કરી ગુરૂને પોતાનો પતિ માની જે તેનો ઉપભોગ લે છે, અને એ રીતે પ્રેમના યોગથી જેની બુદ્ધિ ભરપૂર રહે છે, એકાદ વેળા મનમાં ગુરૂનયેની પ્રીતિના ભરતી આવતાં તેનેજ ક્ષીરાબ્ધિ માને છે, ગુરૂધ્યાનથી ઉત્પન્ન થનાર

સુખરૂપી શેષશય્યાપર ગુરૂ એ જાણે વિષ્ણુજ નિદ્રાધિસ્ત થએલા છે અને તેના ચરણ સેવનારી લક્ષ્મી પોતે જ એવું જે સમજે છે, અને ગરુડ પણ પોતેજ બની ને હાથ જોડી ગુરૂની સમક્ષ ઉભો રહે છે, અથવા પોતે ગુરૂરૂપી વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થનાર બ્રહ્મદેવ બની ગુરૂમૂર્તિના પ્રેમથી પોતાના મનમા જે ધ્યાનસુખનો અનુભવ લે છે, કોઇ વેળા ભક્તિપ્રેમથી ગુરૂને માતારૂપ કલ્પી સ્તનપાનથી ,થતા સુખનો અનુભવ લઇ તેના ખોળામા આળોટે છે, કિવા હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની નીચે ગુરૂનેજ ગાય માની પોતે તેની પાછળ લાગેલો વાછરડો બને છે, ગુરૂકૃપાના સ્નેહરૂપી ઉદકમા રહેનારા મત્સ્યની ભાવના તે કોઈ વેળા કરે છે; ગુરૂકૃપા એજ અમૃતની વૃષ્ટિ છે અને પોતે ગુરૂસેવકરૂપી છોડ છે એવા જુદા જુદા સકલ્પો જેના મનમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના પ્રેમની અગાધતા તો જુઓ ! કોઈવાર તે આખ અને પાખ વિનાનું પક્ષીનું બચ્ચુજ બની જાય છે, અને ગુરૂને પક્ષિણી બનાવી તે પક્ષિણીની ચાચમાથી પોતે ચારો ગ્રહણ કરે છે, કિવા ગુરૂ એ તારક છે એમ માની પોતે તેનો પાલવ પકડે છે આ પ્રમાણે જેમ સમુદ્રમા ભરતી આવવાથી તરંગોપર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રેમના બળથી ગુરૂધ્યાનના અનેક પ્રકારો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાના કેટલાકનું વર્ણન કરૂં ? આવી રીતે ગુરૂમૂર્તિને અતરમા ધારણ કરીને તે ધ્યાનસુખનો આનદ લે છે હવે તે શ્રીગુરૂની બાહ્ય સેવા કેવી કરે છે તે સાભળ (૪૦૩)

તે મનમા એવો નિશ્ચય કરે છે કે હું ગુરૂની એટલી ઉત્તમ સેવા કરૂ કે જેથી ગુરૂ સતુષ્ટ થઈ ' હાઇ માગ ' એમ કહે મારી શુદ્ધ સેવાથી ગુરૂ પ્રસન્ન થશે ત્યારે હું એમ કહીશ કે, હે પ્રભો ! જેટલો આપનો પરિવાર છે અને જે જે આપની સેવા સામગ્રી છે તે સર્વ રૂપે હું એકલોજ બની જાઉં અને આપની સેવા કરૂ, એવો વર મને આપો. પછી શ્રીગુરૂ કહેશે " ભલે તેમ થાઓ, " પછી હું તેનો સર્વ પરિવાર બનીને તેમની સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ તેમના ઉપયોગમાં આવે એવી જે જે વસ્તુઓ છે તે પ્રત્યેક વસ્તુ હુંજ બનીશ ત્યારેજ ગુરૂ સેવાનો ચમત્કાર દ્રષ્ટિએ પડશે, ગુરૂકૃપા તો કે સર્વ જનોની માતા છે, તોપણ તેને હું મારા શપથ આપીને મારી એકલાનીજ માડી કરી લઇશ, ગુરૂપ્રેમને મારો સર્વ પ્રેમ આપી તેને મારે એક પત્નીવ્રત ગ્રહણ કરાવીશ; અને ગુરૂની પ્રીતિ પાસે મારાથીજ વાસ કરવા માટે સન્યાસ લેવરાવીશ, પવન ગમે તેટલો જોર કરોપણ તે

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે—જ્યાં સુધી આ દેહ છે ત્યાં સુધી તે ગુરુની આવીજ સેવા કરીશ એમ તે કહે છે દેહ પડ્યા પછી તેની બુદ્ધિ સેવા વિષે જે આસ્થા ધરે છે તે ચમત્કાર હવે સાંભળો. તે કહે છે કે—આ શરીરની માટીને પૃથ્વીના તે ભાગમાં મેળવી દઈશ, કે જ્યાં શ્રીગુરુના ચરણોનો સ્પર્શ થયો. મારા ગુરુ વિનોદથી જે ઉદકને સ્પર્શ કરશે તે ઉદકમાં હું આ શરીરમાંના જળ ભાગને મેળવી દઈશ. જે દીપકથી લોકો શ્રીગુરુની આરતિ ઉતારશે અથવા જે દીપક શ્રીગુરુના મંદિરમાં પ્રકાશતા હશે, તે દીપકમાં હું આ શરીરનું તેજ મેળવી દઈશ. જે સ્થળે પંખાથી તથા ચમરથી શ્રીગુરુને પવન નાખવામાં આવતો હશે તે સ્થળે હું આ પ્રાણવાયુનો લય કરીશ. જે અવકાશમાં શ્રીગુરુ પોતાના પરિવાર સહવર્તમાન હશે તે અવકાશમાં હું મારા શરીરમાંનો આકાશનો ભાગ મેળવી દઈશ. આ પ્રમાણે જીવત અવસ્થામાં કિંવા મૃત્યુ પછી પણ હું શ્રીગુરુની સેવા કર્યા વિના રહીશ નહિ, અને એક પળવાર પણ અન્યને ગુરુ પ્રાપ્ત કરવા દઈશ નહિ આ પ્રમાણે કલ્પના કોટી પર્યંત ગુરુસેવા હું કરીશ. આ પ્રકારની ભાવના અને ધૈર્ય જેના મનમાં છે, તે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ગુરુની અપાર સેવા કરવા માટે રાત્રિ-દિવસ જોતો નથી કિંવા હવે બહુ થયું એમ પણ કહેતો નથી. ગુરુ કામ કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેને એવી સ્ફુર્તિ આવે છે, કે તે ગગનના જેવડો મોટો થાય છે અને જે તે કામ એકદમ એકલો જ કરે છે. મનની દોડ કરતાં તેના અંગની દોડ વધારે હોય છે, અને તેની મન કાયાની ઈચ્છા મનની સાથે સ્પર્ધા કરે છે કોઈ વખતે તે ગુરુના ખેલને માટે પોતાના જીવિતને પણ ઓવારી નાખે છે તે ગુરુની સેવાથી દૂર થાય છે ગુરુના પ્રેમથી પુષ્ટ થાય છે, અને ગુરુની આજ્ઞાનું નિવાસસ્થાનજ બની રહે છે તે ગુરુકુળ ગોત્રશીલ હેતને કુલીન બને છે, એ પોતાના ગુરુબંધુના સૌજન્યવડે યુક્ત છે અને ગુરુસેવા રૂપી વ્યસનથીજ નિરંતર વ્યસની બનીને રહે છે, ગુરુના પરંપરાથી ચાલી આવેલા ધર્મ એજ તેના વર્ણધર્મ રૂપ બની રહે છે, અને ગુરુની સેવા એજ તેનું નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ બની રહે છે ગુરુ એજ તેનું ક્ષેત્ર છે ગુરુજ તેનું દેવત છે, ગુરુજ માતા અને ગુરુજ તેના પિતા છે અને તે ગુરુસેવા સિવાય અન્ય વસ્તુને ઓળખતોજ નથી. ગુરુનું દ્વાર એજ તેનું સર્વસ્વ સાર છે, અને ગુરુ સેવક પર તે પોતાના સગા ભાઈની પેઠે પ્રેમ કરે છે એની વાણી રાત્રિદિવસ ગુરુ નામનોજ જપ કર્યા કરે છે, અને તે ગુરુ

વ્યતિરિક્ત અન્ય કોઈ પણ શાસ્ત્રને હાથમા ધરતો નથી, જે પા
ગુરૂના ચરણનો સ્પર્શ થયો હોય તે પાણી ગમે તેવુ હોય તે
ત્યા ત્રૈલોક્યના સર્વ તીર્થો તીર્થયાત્રા કરવાને આવતા હોય એવું મ
તીર્થ તે તેને માને છે અકસ્માત્ શ્રીગુરૂનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ મળે
તે લાભ આગળ જે સમાધિસુખને પણ તુચ્છ માને છે, ગુરુ ચા
હોય ત્યારે તેની પાછળ પગથી જે રજકણો ઉડે છે તેને જે પોત
મસ્તકપર ધારણ કરે છે અને તે લાભની આગળ મોક્ષસુખને
જે તુચ્છ માને છે, તેની ગુરૂભક્તિનો મહિમા તે કેટલોક વર્ણ
તેનો પાર નથી. પરંતુ મારી બુદ્ધિને ગુરૂભક્તિનો ઉમળકો આવ
આટલુ કહેવુ પડયુ જેને આ ગુરૂભક્તિની ઇચ્છા હોય અને
આ ગુરૂભક્તિપર પ્રેમ હોય, તેને આ ગુરૂ સેવા સિવાય
કોઈ પણ વસ્તુ મિષ્ટ લાગતી નથી. તે બ્રહ્મજ્ઞાનનુ પિયેર હોઈ તેન
યોગથી જ્ઞાનને શોભા મળે છે વધારે શું કહુ ? ગુરૂ સેવા એ દે
અને જ્ઞાન તેનો ભક્ત છે જેમે ગુરૂભક્તિપર ખરેખરી પ્રીતિ હોય
તેની પાસે જગતને પૂરી નાખે એવું જ્ઞાન આવીને રહે છે જ્ઞાને
મહારાજ કહે છે—ગુરૂસેવાની મારા મનમા અભિલાષા હોવાથી મે
વિષે લબાણ વર્ણન કર્યું બાકીતો હુ હાથ હોવા છતા ઠુઠો, ભ
નના સબધમા અધ, અને ગુરૂસેવામા તો પાગળા કરતા પણ અ
પાગળો છુ, અને ગુરૂનુ વર્ણન કરવામા મુગો તથા આળસુ છુ એ
અવગુણો મારામા હોવા છતા પણ ગુરૂ મને પોષે છે ગુરૂભક્તિ પ્રા
થવા માટે મને ઉત્કટ ઇચ્છા છે તેથીજ મારે શરીરનુ પોષણ
પડે છે મે ગુરૂસેવા વિષે આટલુ અમર્યાદ વર્ણન કર્યું, તે ક્ષ
કરી મને તમારી સેવા કરવાની સધિ આપો, એટલે હુ ગ્રથ
ઉત્તમ રીતે કહી બતાવીશ (૪૬૦)

હે સાધુજનો ! સાભળો, સાભળો ! ભૂતોનો ભાર સહન કરન
થી કૃષ્ણ ભગવાન બોલે છે અને અર્જુન સાભળે છે કપૂર જે
અતર્બાહ્ય શુદ્ધ હોય છે, તે પ્રમાણે જે શુદ્ધ હોય, તેજ ખ
શુચિત્વ કહેવાય છે તે રત્નો પ્રમાણે અતર્બાહ્ય નિર્મળ હોય
અને સૂર્ય પ્રમાણે અદર તથા બહાર સમાન હોય છે, કર્મના યોગથ
તેની બાહ્ય શુદ્ધિ થઈ હોય છે અને જ્ઞાનના યોગથી અતઃશુદ્ધિ થ
હોય છે આમ ઉભય પ્રકારે તે શુદ્ધ થયો હોય છે, વેદમા નિર્દિ
કયા પ્રમાણે મત્રોચ્ચાર કરી, મૃત્તિકા તથા પાણીવડે બહારથી શુદ્ધ ર
છે દર્પણને ધૂળવડે સ્વચ્છ કરી શકાય છે, કિંવા અરીઠાની વસ્ત્ર

નાશ નષ્ટ થાય છે, તેથી જેનું તે બહુ શી નિર્મળ રહે છે અને અંતરમાં પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોવાથી તેને અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ કહેવો જોઈએ. હે અર્જુન! અંતર શુદ્ધ ન હોય તો બાહ્ય કર્મ એ માત્ર વિડંબનાજ છે, જે પ્રમાણે પ્રેતને ઘરેણાં થી શૃંગારવામાં આવે, કિંવા ગાંગ માણસને તીર્થસ્નાન કરાવવામાં આવે, કડવી દૂધીને ગોળ લપેટી દેવામાં આવે ઉજ્જડ ઘરને તોરણ બંધાવામાં આવે, ઉપવાસી મનુષ્યના પેટપર અન્નનો લેપ કરવામાં આવે, વિધવાને કંકુ સિંદૂરનો ચાંલ્લો કરવામાં આવે, પોલા કળશને ઢોળ ચડાવી બહારથી શોભીત કરવામાં આવે, તે સર્વ જેમ વ્યર્થ છે અથવા તો ચિત્રનું ફળ જેમ કેવળ ઉપર રંગવાળું હોય પણ તેમાં છાણજ ભરેલું હોય છે, તેવીજ સ્થિતિ એકલી બાહ્ય શુદ્ધિ કરનારની છે. મદ ભરેલી ગાગર ગંગામાં બોળીને ઉપરથી ધોવામાં આવે તોપણ તે પવિત્ર થતી નથી. અંતરમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાથી બાહ્ય શુદ્ધિનો લાભ આપોઆપજ થાય છે, પરંતુ માત્ર બાહ્ય કર્મથી કંઈ જ્ઞાન લાભ નજ થાય. બાહ્ય કર્મથી બહારથી નિર્મળ હોય અને જ્ઞાનથી જેનું અંતર નિર્મળ થયું હોય, તેનામાં અંદર અને બહાર એવો ભેદ રહેતો નથી, તેનામાં ... શુદ્ધિ હોઈ કેવળ શુચિત્વજ વાસ્તવ્ય કરે છે. અંતરમાં શુદ્ધ ... ઉત્પન્ન થતાં બહાર ઇંદ્રિયોમાં તે એવી રીતે જણાઈ આવે છે કે જેમ સ્ફટિકના ઘરમાં રહેલા દીપકનો પ્રકાશ અંદરની ... ઝગઝગાટ મારતો દેખાય છે. જેના યોગથી સંશય ઉત્પન્ન ... નિશ્ચયાત્મક વિકાર ઉપજી આવે તથા કુકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય, એવા ... તે સાંભળે, દેખે અથવા તેનો ભોગ થાય, તોપણ તેના ... બિલકુલ છાપ પડતી નથી. જેમ આકાશને મેઘનો રંગ ચડી ... નથી, તેમ તેની ઇન્દ્રિયો વિષયોપભોગ લે છે તોપણ વિષયના વિ... ... તેના મનપર કોઈ પણ પ્રકારની છાપ પડતી નથી. ... પવિત્ર વા અપવિત્ર સ્ત્રી મળતાં તેના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થતા નથી ... આવી રીતે તે સંસારનો વ્યવહાર ચલાવે છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયોનું ... નું પ્રાબલ્ય પોતાના મનપર થવા દેતો નથી. ... ... પોતાના પતિને પણ આલિંગન દે છે અને પુત્રને ... ... છે, પરંતુ પુત્રને આલિંગન દેતી વખતે ... ... ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ ... ...

ભલા ... ...

થતું જે ...

ં તથા (૫) ... ર ક્રિ- ... ...

એ અવિનાશી સ્થૈર્ય જેના અંગમાં અંતર્બાહ્ય વ્યાપી રહ્યું । તે જ્ઞાનનો પ્રકટ ભંડારજ છે । હવે અંતઃકરણના નિગ્રહના લક્ષણો દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહી બતાવું છું સર્પ જેમ પોતાને પીડનારના ગૃહને, યોદ્ધો પોતાના હથિઆરને, અથવા કૃપણ જેમ પોતાની ગાંઠડીને વિસરતો નથી, કિંવા જેમ એકના એક છોકરાપર માતા પોતાનો પ્રાણ ઓવારી નાખે છે કિંવા મધુમક્ષિકા મધુપર આસક્ત હોય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે પોતાનું અંતઃકરણ સંભાળીને તેને ઇંદ્રિયોના દ્વારમાં પણ ઉભું રહેવા દેતો નથી આપણે અંતઃકરણ સ્વાધીન રાખ્યું એ વાત કામરૂપી ભૂત સાંભળશે, અને આશારૂપી ડાકણ તેને પોતાના પાશમાં ફસાવશે એમ જાણી તે તેનાથી અતિ ડરતો રહે છે જે પ્રમાણે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને તેના સામર્થ્યવાન પતિ બહાર ફરવા ન દેતાં ઘરમાં ગોંધી રાખે છે, તે પ્રમાણે તે પોતાની મનોવૃત્તિઓને ઇંદ્રિયો કને જવા ન દેતાં અંતરમાંજ ગોંધી રાખે । જીવિતાવસ્થામાં દેહ મરવા પડે ત્યાં સુધી તે દેહને કૃશ કરી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે મનના દરવાજામાં પ્રત્યાહારના જાગતે તે યમ દમને સદાકાળ દ્વારપાળ તરીકે પેહેરો ભરવા ઉભા રાખે છે મૂળબંધ, વજ્રબંધ તથા જાલંધરબંધ એ ત્રણેને સ્થિર કરી, ઇડા તથા પિંગલામાં રહેલી સુષુમ્ણામાં તે ચિત્તને સુવાડે છે—અર્થાત્ ચિત્તનો લય કરે છે સમાધિની શય્યા આગળજ તે ધ્યાનને તો બાંધી રાખે છે અને તેનું ચિત્ત ચૈતન્યમાં ઐક્ય પામી જાય એ વિષે તે આતુર હોય । આવી જે ચિત્તની સ્થિતિ તેને અંતઃકરણનિગ્રહ કહેવામાં આવે છે, અને આવો અંતઃકરણનિગ્રહ જેનામાં હોય છે તેનામાં જ્ઞાનનો વિજયધ્વજ ફરકે છે એમ તું નિઃસંશય સમજ જે સાધકની આજ્ઞાને તેનું મન સ્થિર સાવધ માને છે તે મનુષ્યના આકારનો હોવા છતાં પણ મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે, એમ તું જાણ (૫૧૨)

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

શ્લોકાર્થ —વિષયો પ્રત્યે વિરાગ્ય, અહંતાનો અભાવ, તથા જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા શરીરવ્યથા પ્રતિ દોષદૃષ્ટિથી જોવું (૫)

ટીકા —જેના મનમાં વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય જાગૃત રહે છે એકેકનું પુનઃ ખાવાની જેમ જીવ્હાને ઈચ્છા થતી નથી, અથવા પ્રેતને આલિંગન દેવાની મનુષ્યને ઇચ્છા થતી નથી, જેમ વિષ ખાવાની રૂચિ થ

નથી કે બળતા ગૃહમા પ્રવેશ કરવાનું મન થતું નથી, વ્યાઘ્રની ગુફામા જેમ વાસ્તવ્ય કરી શકાતું નથી, અને ખળખળતા લોખંડના રસમા ભુસકો મારી શકાતો નથી અને જેમ અજગરનું ઓશીકુ કરી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જેને વિષયની વાર્તા ગમતી નથી વે ઇંદ્રિયો અને વિષયોનો મેળાપજ થવા દેતો નથી જેના મનમા વિષય સેવન પ્રત્યે અરૂચી છે, જેના મનનો શમદમ સાથે પ્રેમ રહે છે, જ સદૈવ તપ તથા વ્રતો એક સરખી રીતે કર્યો જાય છે, અને જેને મનુષ્યની વસ્તીમા આવવાથી પ્રલયકાળના જેવું દુ:ખ થાય છે, જેને યોગાભ્યાસ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હોય છે અને જેને અરણ્યવાસ અતિ પ્રિય હોઇને લોકોમા ભળવાનુ તો નામ પણ જેનાથી સહન થઈ શકતું નથી; બાણની શય્યાપર સુવું અથવા પરુના કાદવમા આળોટવું એના જેવા જે ઐહિક ભોગોને સમજે છે, અને સ્વર્ગની વાત નીકળતા પણ જે તેને કુતરાના સડેલા માસની પેઠે ગણે છે; જેને વિષયવૈરાગ્ય કહે વામા આવે છે તે આવા આચરણવાળા માણસને પ્રાપ્ત થયો હોય છે આવો વિષયવૈરાગ્યજ આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે અને તેના યોગથીજ જીવ બ્રહ્માનંદનું સુખ ભોગવવાને યોગ્ય બને છે આ પ્રમાણે આલોક પરલોકના સુખોપભોગનો જેને પૂર્ણ કંટાળો હોય છે તેનામાજ જ્ઞાનનું વાસ્તવ્ય છે, એમ તું નિ:સંશય સમજ (પ૨૪)

હવે નિરભિમાનનુ વર્ણન દ્રષ્ટાંતપૂર્વક શરૂ થાય છે—જે આસ્થા પૂર્વક યજ્ઞ કરે છે તથા તળાવ, ઉપવન વિગેરે બંધાવવાના કર્મો કરે છે, પરંતુ કર્તૃત્વાભિમાનને લેશ પણ પેસવા દેતો નથી, વર્ણાશ્રમના પોષક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરવા બાકી રહેતા નથી, છતા એ કર્મો મે કર્યા કિંવા એ કર્માચરણથી મને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ એવો વિચાર જે મનમા બિલકુલ લાવતો નથી; જે પ્રમાણે વાયુ સહજે સર્વત્ર ફરે છે કિંવા સૂર્ય નિરભિમાનથી સર્વત્ર પ્રકાશ પાડે છે, અથવા શ્રુતિ જેમ સ્વભાવતઃજ સર્વને ઇષ્ટ હોય એવી વાતનું વર્ણન કરે છે; કિંવા ગંગા અમુકજ ઠેકાણે જવનુ મનમા ન લાવતા સહજ ઓઘમા ચાલી જાય છે; તે પ્રમાણે જેનુ વર્તન સહજ તથા અભિમાન વિનાનુ હોય છે, વૃક્ષને યથાકાળે ફળો આવે છે, પરંતુ વૃક્ષોને તેની સ્મૃતિ પણ હોતી નથી, તેની પેઠે કર્મ કરવા છતા પણ કર્મો વિષે જે વૃત્તિ ઉદાસીન હોય છે; માળામાની દોરી કાઢી નાખવાથી તેનુ ઐક્ય જેમ નષ્ટ થાય છે, તેમ જેણે મન, વાચા અને કર્મમાથી અહંકારનો નાશ કર્યો છે; અભ્રને આકાશ સાથે સંબંધ ન હોવા છતા

પણ તે જેમ આકાશમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમ દેહથી કર્માચરણ કરવા છતા પણ જે તેનાથી અલિપ્ત રહે છે, દારૂડીઆને જેમ પોતાના અંગવસ્ત્રોનુ પણ ભાન હોતું નથી, કિંવા જેમ ચિત્રના હાથમા આપેલા શસ્ત્રનો ઉપયોગ ચિત્રથી થઇ શકતો નથી, અને જેમ બળદની પીઠપર લાદેલ. શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ બળદ કરી શકતો નથી, તે પ્રમાણે જે દેહમા રહેવા છતા પણ દેહ વિષે નિરભિમાન હોય છે તેનેજ નિરહંકાર કહેવામા આવે છે, અને આ ચિન્હો જેનામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનામા જ્ઞાનનો વાસ હોય છે, એમા બિલકુલ શંકા નથી

હવે દોષદર્શનનુ પ્રકરણ ચલાવીશું જન્મ, મૃત્યુ, જરા, દુખ, વ્યાધિ, વાર્ધક્ય તથા પાતકોની પ્રાપ્તિ પૂર્વેજ તેનાથી જે સાવધ હોય છે, તેનામા દોષદૃષ્ટિ આવેલી સમજવી. જે પ્રમાણે માંત્રિક પોતાને પિશાચ બાધા કરી ન શકે એટલા માટે પ્રથમથીજ વ્યવસ્થા કરે છે, યોગી જે પ્રમાણે પોતાને અન્ય મનુષ્યોનો ઉપસર્ગ લાગે નહિ એટલા માટે પ્રથમથીજ સાવચેતીના ઉપાયો યોજી રાખે છે જીવ બાંધનાર જે પ્રમાણે તે જગમ પછાત લથી ન જાય તેની અગાઉથીજ તજવીજ રાખે છે, અને સર્પના મનમાથી જેમ જન્માતરનું વેર પણ નષ્ટ થતુ નથી, તે પ્રમાણે જન્મ મરણના દુખો ધ્યાનમા રાખી પુનર્જન્મ ન થવા દેવા માટે તે ઉદ્યોગ કરે છે જે પ્રમાણે આંખમા કાકરીનું દુખ સહન થઇ શકતું નથી, કિંવા ઘાવમા પ્રહાર સહન થઈ શકતો નથી તે પ્રમાણે તે જન્મ મરણના દુખોને વિસરતો નથી. તે કહે છે કે, અરેરે! હુ મૂત્રદ્વારમા પરુના જેવા પડેલા દુર્ગંધી વીર્યબિંદુમાથી જન્મ્યો છું અને માતાનુ સ્તનપાન કરતી વેળાએ મારા મુખમા સ્તનનો પ્રસ્વેદ પણ ગયો છે! આ પ્રમાણે તે જન્મ પ્રત્યે ઘૃણા ધરે છે અને જન્મ પુન. પ્રાપ્ત થાય એવાજ કર્મો કરે છે જે પ્રમાણે જુગારી દાવ હારી જતા તેનો નિકાલ તેને માટે પુન સાવધપણે બેસે છે, કિંવા પુત્ર પોતાના પિતાનુ વેર વાળ્યા વિના જપતો નથી, અથવા એક માણસને કોઇ મારે તો તેનો સહાયક જેનુ વેર વાળે છે, તે પ્રમાણે તે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત ન થાય એટલા માટે સભાનપૂર્વક તથા દક્ષતાપૂર્વક તેની પાછળ લાગે છે સંભાવિત મનુષ્યથી અપકીર્તિ સહન થઇ શકતી નથી, તેમ તેના મનમાથી જન્મ પ્રતિક જન્મની લજ્જા નષ્ટ થતી નથી. મૃત્યુ કલ્પાંતે આવવાનુ હોય તોપણ તે આજથીજ તેને માટે સાવધ રહે છે હે અર્જુન! નદીના પ્રવાહ આગળ. અનિશ્ચય ઊંડુ પાણી છે એવી વાત સાભળતા તરનારો મ.

કાઠાપન ઉસેલો હોવા છતા પણ કમ્મરે તુમડા સ્વાભાવિક [illegible] બાધે છે, કિવા રણમા જવા પૂર્વે અને ઘાવ થયા પૂર્વેજ જેમ [illegible] ચેત મનુષ્ય ઢાલ બાધે છે, કિવા આવતી કાલના મુકામ પર [illegible] દગો થશે એમ ધારીને આજથીજ સાવધ રહે છે, અથવા પ્રાણ [illegible] પૂર્વેજ ઔષધની યોજના કરે છે, તેની પેઠે સાવચેત મનુષ્ય પણ [illegible] બાબતમા પ્રથમથી ચેતીને સાધનની યોજના કરે છે નહિતર [illegible] ઘરમાં સપડાયા પછી કૂવો ખોદવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય છે, તેમ [illegible] ળથી કરેલા સાધન બહુજ ઓછા કાર્યસાધક થાય છે અરે! [illegible] તલ પ્રદેશમા જનાર પાષાણની પેઠે જે સસાર સાગરમા ડૂબેલાજ [illegible] છે, તેની બૂમ આ જગતમા કોણ સાભળી શકે? માટે બલવાની સાથે હાડવેર રાખનારો જેમ રાત્રિ દિવસ શસ્ત્રથી સજ્જ થઈને રહે છે, કિવા વિવાહને યોગ્ય થએલી કન્યા અ૫ સમયમાજ [illegible] ઘેર જવાની હોવાથી તેનો બાપ તેને ઘરમા હોવા છતા પણ [illegible] સમાજ ગણે છે, અથવા સન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી મનુષ્ય જે પ્રમાણે મરવાને સર્વદા તૈયાર હોય છે, તે પ્રમાણે તે જીવતો હોવા છતા પોતાને મરેલોજ ધારે છે જે આ પ્રમાણે જીવિત અવસ્થામાજ પુન-ર્જન્મનુ નિવારણ કરે છે અને આ દેહના મૃત્યુની સાથે સાથે મૃત્યુનેજ મારી નાખે છે અને પોતે બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ પ્રકારે જેને જન્મમૃત્યુનુ દુખ રહ્યુ નથી, તેને કદિ પણ જ્ઞાનની ન્યૂનતા હોતી નથી (૫૫૪)

તેજ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલા તારૂણ્યમા જે કહે છે કે-આજે આ શરીર પુષ્ટ છે તે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા શુષ્ક કાચલી સમાન થઈ જશે. દૈવહીનની સર્વ ખટપટો વ્યર્થ જાય છે કિવા મત્રીરહિત રાજાની જેવી સ્થિતિ થાય છે, તેવીજ હાથપગ ચાલતા બધ થયા એટલે મારી સ્થિતિ થશે પુષ્પોનો સુવાસ લેનાર મરતક ઉગના પુષ્પ જેવુ થઈ જશે. આષાઢ માસની ઝડીમા જેમ ઢોરોની ખરીઓ સડી જાય છે તેવી મારા આ શરીરની સ્થિતિ થશે જે આખો સપૂર્ણ હોજમા કમળપત્રની સાથે સ્પર્ધા કરે છે તેજ ભવિષ્યમા પાકેલા પગ-ળાની પેઠે નિસ્તેજ બની રહેશે આખની ભ્રમરો મુડાયેલી છાલની પેઠે લટકશે અને છાતી આખોમાથી વહેતા પાણીથી ભીજાઈ જશે જે પ્રમાણે સરડો બાવળના વૃક્ષ ઉપર ચઢઉતર કરતો હોવાથી ગુદરથી લપટાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે મોં થુકથી ભરાઈ જશે સ્વપાનના ગુફા ઘાલેલી કોઠી જેમ દાખથી ભરાઈ જાય છે તેમ નાકથી ગળી [illegible]

જશે. જે ઔષધને હું વાણુકથી રજુ છુ અને હસતી વખત લગાવું છુ તથા જેના યોગથી હું ઉત્તમ ભાષણ કરી શકુ છુ; એવા આ મુખથી લાળનો પ્રવાહ છુટશે અને દાતની સાથે દાઢ પણ તુટી પડશે. કસ્જમા ડૂબેલો ખેડુત કિંવા ચીતમા બેઠેલા પશુની પેઠે ઉઠાને ઉઠવા વારો આવશે નહિ. શુષ્ક તૃણ પવનથી ઉડી જાય, તેવી દશા માથુ અને દાઢીના કેશને પ્રાપ્ત થશે અને નાના છોકરા તેને ખેચી કાઢવા માડશે. અષાઢના મેઘથી જે પ્રમાણે પર્વતના શૃંગોમાથી ઝરણા ઝરે છે, તે પ્રમાણે દાતોનાથી પાણીના પૂર છુટવા માડશે, મુખમાથી શબ્દોચ્ચાર થશે નહિ અને કર્ણદ્વારા સાભળી શકાશે નહિ આ પ્રમાણે આ શરીરની સ્થિતિ વૃદ્ધ માકડાના જેવી થશે. ખેતરમા પક્ષીઓને બીવરાવીને ઉરાડી મૂકવા માટે ઉભુ કરેલુ ઘાસનુ ઓઢુ જે પ્રમાણે પવનથી હાલે છે, તે પ્રમાણે સર્વાંગ સહજ હાલવા લાગશે, પગમા પગ વાગશે અને હાથમા હાથ કપવા લાગશે તથા સર્વ શરીરની ખાલી ચેષ્ટા થશે. મળમૂત્રના દ્વારો અશક્ત થશે અને કુટુબીઓ મારા મરણની માનતા માનશે. જગત મારાપર હસશે, મૃત્યુ સત્વર આવશે નહિ અને આપ્તજનોને મારો કંટાળો આવશે. સ્ત્રીઓ મને પિશાચ કહેશે અને છોકરાઓ મને જોઇ ભય પામશે. વધુ શું કહું ? હું સર્વ પ્રકારે લોકોની ઘૃણાને પાત્ર થઇશ. મારો ખાસીનો અવાજ આખી રાત સાભળી સુતેલા માણસો કહેશે કે આ ડોસો ક્યા સુધી આમ ત્રાસ આપશે ! આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થાની સ્થિતિ તારૂણ્ય માજ વિચારી લઇ તે આવવા પહેલાજ તે વિષે તે મનમા કાળજી રાખે છે, અને કહે છે કે એવી દશા પ્રાપ્ત થશે અને ચાપલ તારૂણ્યના વિષયોપભોગો નષ્ટ થશે, તો પછી મારૂ હિત સાધવાને માટે મારી પાસે શું રહેશે ! માટે તે કર્ણ બધિર થયા નથી ત્યા સુધીમા સર્વ વાતો સાભળી લે છે; અને પગમાં પાણી આવે ત્યા સુધીમા તીર્થયાત્રા કરી લે છે, દૃષ્ટિ સાબુત છે ત્યા સુધીમા તે જોવા યોગ્ય વસ્તુને જોઇ લે છે, અને જ્યા સુધી વાણી કાયમ છે ત્યા સુધીમા ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાઇ લે છે, પછળથી આપણા હાથો ઠુઠા થશે એમ જાણી તે સાબુત હોય ત્યા સુધીમાજ તે સર્વ દાનધર્મ કરી લે પાછળથી મન નિર્બળ થશે એમ જાણીને અગાઉથીજ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનુ ચિંતન કરી મૂકે છે, કાલે ચોર લુટશે, એમ જણાતા આજેજ જેમ પોતાની સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરી દેવામા આવે છે, કિંવા દીપક બુઝાઇ જવા પૂર્વેજ ગૃહમ.ની સર્વ વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત ગોઠવી દેવામા આવે છે, તે પ્રમાણે .

૨૮

વસ્થા પ્રાપ્ત થવા પહેલાં તારૂણ્યમાંજ સર્વ કર્તવ્યો બજાવી સર્વ જન્મ મૃત્યુને આપનારી સર્વ વસ્તુઓનો તે ઉકેલ કરી લે છે આ માર્ગમાં પુષ્કળ ડુંગરો, કિલ્લાઓ વગેરે છે એમ જાણી, તથા પક્ષીઓ પોતાના માળામાં પાછાં જતાં હોય ત્યારે સંધ્યાકાળ થયો એમ સમજી માણસ પોતાની સાથે કંઇ પણ અંતે નહિ લેતાં ખાલી હાથેજ જાય છે, તે પ્રમાણે વાર્ધક્ય પ્રાપ્ત થયા પછી ખાલી હાથે જવું પડશે એમ વિચાર કરીને જે તારૂણ્યમાંજ સર્વ કર્તવ્ય કરી મૂકે છે, તે વૃદ્ધ કર્તાં પણ વૃદ્ધ છે એમ શા માટે સમજવું નહિ? જ ખેરી લીધેલા તલના ફોતરાં પુનઃ ખંખેરવાથી જેમ તલની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પ્રચંડ અગ્નિ પણ વૃક્ષોને બાળી શકતો નથી, તેમ જે વાર્ધક્યનો અગાઉથીજ વિચાર અને તૈયારી કરી રાખે છે તેને વાર્ધક્યથી હાનિ થતી નથી અને તેનામાંજ જ્ઞાનનો વાસ છે એમ તું સમજ નાના પ્રકારના રોગોએ જ્યાં સુધી શરીરને ઘેરી લીધું નથી, ત્યાં સુધીજ તેનો વિનિમય આત્મજ્ઞાનમાં થઇ શકે છે જેમ સર્પના મુખમાંથી પડેલો ગ્રાસ શાણા માણસો ત્યજી દે છે, તેમ જે વસ્તુના વિયોગથી દુઃખ તથા શોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વસ્તુનો પ્રેમ પ્રથમથીજ પરિત્યાગ કરીને તે ઉદાસીન વૃત્તિથી રહે છે, અને જે જે કર્મોના યોગથી પોતાને દોષ લાગે તે તે કર્મો કરતો નથી, તથા કર્મેંદ્રિયોના માર્ગથી દોષ અંદર જાય નહિ એટલા માટે તે માર્ગના મુખ આગળ નિયમરૂપી પાષાણો મૂકી તે માર્ગોને બંધ કરે છે આ પ્રમાણે જે વર્તે છે તેજ જ્ઞાનસંપન્ન પુરૂષ છે એમ તું સમજ હવે હે અર્જુન! તે જ્ઞાનવંતનું એક બીજું અલૌકિક લક્ષણ તને કહી સમજાવું છું, તે સાંભળ. (૫૯૩)

असक्तिरनभिष्वङ्ग पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्य च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥

શ્લોકાર્થ —સર્વત્ર ઉદાસીનતા, પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ ઇત્યાદિ પ્રત્યે પૂર્ણ અનાસક્તિ, અને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ પોતાના ચિત્તનું સમાધાન નિરંતર કાયમ રાખવું (૧૦)

ટીકા —તે પોતાના શરીર વિષે એવો ઉદાસીન હોય છે કે રસ્તે જતાં કોઈ બીજા પ્રવાસીનો સહવાસ મળ્યો હોય, કિંવા તે જતાં મળેલી વૃક્ષની છાયા જેટલી પણ આસક્તિ તે ઘર પ્રત્યે રાખતો નથી જે પ્રમાણે વૃક્ષ પોતાની છાયાને માટે લોલુપતા રાખતું નથી તેમ તેને ઓની લોલુપતા નથી હોતી. સંતતિને તો તે પૂર્વ

શાખામાં એકત્ર મળેલા પ્રવાસીઓની પેઠે કિંવા વૃક્ષની છાયામાં બેઠેલા પ્રાણીઓ પ્રમાણે બને છે. હે અર્જુન ! તે શ્રીમંત હોય છતાં પણ એવો તેના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે કે, જેમ વટેમાર્ગુ રસ્તામાં જતાં ગામો તરફ ઉદાસીન હોય છે પિંજરામાંનો પોપટ જે પ્રમાણે પારધીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પ્રમાણે જ દેવતાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, તેમ સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર એ પ્રત્યે જે આસક્તિ પણ રાખતો નથી, તે જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન જ છે એમ તું સમજ જે પ્રમાણે મહાન સમુદ્ર ગ્રીષ્મ અને વર્ષાઋતુમાં સરખો જ રહે છે, તે પ્રમાણે જે લાભ તથા હાનિ પ્રત્યે સમ ન રહે છે તથા જે પ્રમાણે સર્વ ઋતુ કાળમાં સમ નજ હોય છે, તે પ્રમાણે જેના મનમાં સુખ દુ ખથી એકભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી અને જેના ચિત્તમાં સમતાની ન્યૂનતા થતી નથી, તેનામાં શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વાસ કરે છે એમ તું જાણ. (૧૦૪)

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥

શ્લોકાર્થ—મારા પ્રત્યે અનન્ય અનવરુદ્ધ નિર્દોષ ભક્તિ, એકાંતવાસપર પ્રેમ અને લોકસમુદાયમાં રહેવા પ્રત્યે અપ્રીતિ (૧૧)

ટીકા—જેણે મન વાણી કાયાથી નિશ્ચય કર્યો છે કે પરમાત્મા સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ છેજ નહિ અને શરીર, વાચા અને મને એવા દૃઢનિશ્ચયના શપથ લીધા છે કે આ જગતમાં મારા સિવાય (પરમાત્મા સિવાય) એવા યોગ્ય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવા યોગ્ય નથી; વધારે શું કહું ? જેણે પોતાનું મન મારા સ્વરૂપમાં જોડ્યું છે તેણે મારા અને તેના ઐક્યની સીમા કરી છે જે પ્રમાણે પોતાના પતિની સન્મુખ જતાં સ્ત્રીના મનમાં શંકા આવતી નથી, તે પ્રમાણે મારી સાથે ઐક્ય કરવામાં જેને લેશ પણ સંશય આવતો નથી, જે પ્રમાણે ગંગા એકવાર સમુદ્રને મળ્યા છતાં પણ પુન પુન. તેનેજ મળે છે તે પ્રમાણે જ મારી સાથે ઐક્ય પામવા છતાં પણ સર્વ અવયવોડે મનેજ ભજે છે; સૂર્યની પ્રભાનો સૂર્યોદયની સાથે ઉદય થાય છે અને સૂર્યાસ્તની સાથે લય થાય છે, એ ઐક્ય જેમ પ્રભાને શોભે છે; તેમજ પવનથી જે પાણી ઉછળીને ઉપર આવે છે તેને લોકો તરંગ કહે છે, પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં જતાં તે ખરેખરું પાણીજ હોય છે; તે પ્રમાણે જે એકનિષ્ઠ થઈને મારી સેવા કરે છે તે મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે આવા મનુષ્યને પવિત્ર તીર્થો, ઉત્તમ તપો

વનો તથા ગુફાઓમા રહેવાનો પ્રેમ હોય છે પર્વતની કંદરાઓ તથા સરોવરના તીરોપર રહેવા પ્રત્યે તેને વિશેષ પ્રેમ હોય છે, અને નગરનિવાસ પ્રત્યે અપ્રીતિ હોય છે તેને એકાન્તવાસ અતિ ગમે છે અને મનુષ્યની વસ્તીમા રહેવાનો કંટાળો હોય છે આવો પુરુષ રૂપે જ્ઞાનની મૂર્તિજ છે હે સુબુદ્ધિમત! જ્ઞાનના સ્પષ્ટીકરણને માટે હજી બીજા પણ કેટલાક લક્ષણો આગળ તને કહું છુ (૬૧૫)

अध्यात्मज्ञाननित्यत्व तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञान यदतोऽन्यथा ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —અધ્યાત્મજ્ઞાનમા નિમગ્ન રહેવુ, પારમાર્થિક જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવો, આ લક્ષણો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી આપનારા છે, માટે એને જ્ઞાનની સજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે અને એથી જે વિપરીત તે અજ્ઞાન છે (૧૨)

ટીકા —પરમાત્મારૂપી વસ્તુ જે જ્ઞાનના યોગથી દેખાય છે, તેજ એક જ્ઞાન વિનાના સસાર તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી આપનારા સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાનજ છે, એમ જ પૂર્ણ રીતે સમજ્યો છે, અને તેથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ત્યજી સસાર પ્રત્યે ઘૃણા ધરે છે, તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનમા સદ્‌ભાવથી ડૂબકી મારે છે, જે પ્રમાણે વટેમાર્ગુ જે સ્થળેથી અનેક માર્ગો ફુટતા હોય ત્યા બરાબર તપાસ કરી આડમાર્ગ છોડી સરળ રાજમાર્ગે જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનમાત્ર વિષે વિચાર કરી ઇતર જ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરી જ પોતાનુ મન તથા બુદ્ધિ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રતિજ વાળે છે, તેજ પ્રમાણે ઇતર જ્ઞાન ભ્રાતિમૂલક હોવાથી ? પોતાની બુદ્ધિ મેરૂ પર્વતની પેઠે સ્થિર કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રતિજ વાળે છે, આકાશના નક્ષત્રોની પેઠે ધ્રુવ કદિ પણ ચાલતો નથી, તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાથી જેનો નિશ્ચય ડગી જતો નથી, તેનામા જ્ઞાન અંતર વાસ કરે છે એમા લેશ પણ સશય નથી, અને આ પ્રકારે તેના મનમા જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે અંકિત થયા પછી તે મ[illegible] બની રહે છે

પત્રાળીપર બેઠેલો મનુષ્ય જ્યા સુધી જમવાનો પ્રારભ કરે નહિ ત્યા સુધી તે જમતા બેઠો છે એમ કહી શકાતુ નથી તે [illegible] પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય છે પણ જ્યા સુધી જ્ઞાન મળ્યુ નથી ત્યા સુધી તેને જ્ઞાનીની સજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી નથી તત્ત્વજ્ઞાન [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે તેના પર જ [illegible] દૃષ્ટિ [illegible] છે [illegible] [illegible] પણ જો [illegible] વસ્તુ [illegible] ન થાય તો જ્ઞાનનો [illegible]

થયા છતાં પણ ન થયા સમાનજ છે, એમ હું સમજું છું અંધ મનુષ્યના હસ્તમાં દીપક હોય તોપણ તેનો શું ઉપયોગ ? તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો કેવળ નિશ્ચય આત્મદર્શન વિના વ્યર્થ છે જો જ્ઞાનના ક્રમ શાથી પરમાત્મા સુધી દૃષ્ટિ ન પહોંચે તો તે જ્ઞાન આંધળુ અને નિરર્થક છે માટે જ્યાં જુએ ત્યાં પરમાત્માજ દૃષ્ટિગોચર થાય એવી બુદ્ધિ નિર્મળ થવી જોઈએ. માટે નિર્દોષ જ્ઞાને દર્શાવેલા જ્ઞેયને જોયા કરે એવા જ્ઞાનથી જે સંપન્ન થયો છે અને જ્ઞાન જેટલું મોટું તેટલીજ જેની બુદ્ધિ પણ મોટી છે, તે પુરૂષ જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, એમ શબ્દોદ્વારા દર્શાવવાની શી જરૂર છે ? (૬૩૧)

જેની બુદ્ધિ જ્ઞાનના પ્રભાવ સાથેજ જ્ઞેયને આલિંગન દે છે, તે હાથોહાથ પરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી લે છે હે અર્જુન ! એવો પુરૂષ જ્ઞાનરૂપ છે એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? સૂર્યને સૂર્ય કહેવાની જરૂર રહે છે કે ? (૬૩૩)

ત્યારે શ્રોતાઓ કહેવા લાગ્યા —હવે રહેવા દો. જ્ઞાનવિષે અતિશયોક્તિ કરી ચાલુ પ્રકરણમાં વિઘ્ન શા માટે નાખો છો ? અધ્યાત્મ જ્ઞાન વિષે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરીને અમારૂં ઉત્તમ આદરાતિથ્ય તમે કર્યું છે બીજા કવિ, કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કરતી વખતે તે વસ્તુ વિષેજ લાંબુ વર્ણન ન કરતા તેના ઉપાંગો વિષે મહાન કૌતુકથી લાંબુ લાંબુ વર્ણન કરે છે, પરંતુ મિત્રોને જમવા બોલાવી ને જમવા બેસે એટલે તૈયાર કરેલું અન્ન તે જગ્યાએ થઈને લઈ જવામાં આવે અને પીરસવામાં ન આવે તો નિમંત્રિત મિત્રોનું અન્ય પ્રકારે ગમે તેટલું આદરાતિથ્ય કરવામાં આવે તોપણ તે એમ વ્યર્થ જાય છે, અથવા અન્ય અનેક ગુણોવાળી ગાય દૂધ દોહતી વખતે આસ્રાગને હાથ અડકવા ન દે તો તેના અન્ય સર્વ ગુણ વ્યર્થ છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનના નિરૂપણ વખતે જ્ઞાન વિષે ન બોલતા ઇતર કવિ અન્ય વિષયે પર અતિ વર્ણન કરે છે, તે પ્રમાણે ન કરતાં તમે અમને જન્ય જ્ઞાનની પૂર્ણ પ્રતીતિ કરાવી આપી એ ઠીક કર્યું ! જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે લોકો મહા કષ્ટો ખમીને યોગાદિ સાધનો સાધે છે, એવા બુદ્ધિને તૃપ્ત કરી દેનારા જ્ઞાનનું વર્ણન તમે કર્યું છે આ પ્રકારની અમૃતવૃષ્ટિની ઝડીઓ સતત લાગી રહે તોપણ તેનાથી કોઈ કંટાળે કે ? પૈર્ણિમાના ચંદ્રની રાત્રિ એક યુગ પર્યંત પહોંચે તોપણ ચકોર તેના પ્રતિ ઓછો કંટાળશે કે ? તેજ પ્રમાણે તમારા જેવા રસિક વક્તા જ્ઞાનોપદેશ કરે તે સાંભળીને "હવે બહુ થયું' એમ કોણ

અસ્તુ! હવે અજ્ઞાનના ઇતર લક્ષણો પણ શ્રવણ કરો. જે [illegible] સ્ત્રીને કર્મ કરતો નથી તથા મનમાં સંશય ભરેલો રહે છે, તે [illegible] માના [illegible] અને કાંટાથી ભરેલા કુવાના જેવો છે. આ કુવો કેવો હોય છે? તેના મુખપર કાગવાળા વૃક્ષો ઉગેલા હોય છે અને [illegible] પ્રાણીઓ પડીને મરી ગએલા હોવાથી તેમનાં અસ્થિ [illegible] હોય છે, તે પ્રમાણે જ મનુષ્ય અંતર્બાહ્ય મલીન હોય છે, જે પ્રમાણે અન્ન ઉઘાડું છે કે ઢાંકેલું છે તે ન જોતાં કુતરા તેને ખાય છે, તે પ્રમાણે [illegible] મનમાં પોતાનો પરાયાનો વિચાર રાખતો નથી. કુતરો જ પ્રમાણે [illegible] કરતી વખતે એકાંત કિંવા [illegible] વિચાર કરતો નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો વિધિનિષેધ માનતો નથી તે પ્રમાણે જ [illegible] નિર્લજ્જ હોય છે, કર્મનો [illegible] નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો [illegible] તો પણ જેના મનમાં [illegible] નથી [illegible] નિર્લજ્જ હોય છે અને પુણ્ય કર્મનો [illegible] પણ [illegible] મનમાં આવતી નથી; તથા જેના મનમાં [illegible] દ્રવ્યપ્રાપ્તિ [illegible] વિચાર [illegible] નથી તે કેવળ અજ્ઞાનનું જ [illegible] છે એમ તું [illegible] જ [illegible] પણ તે નથી [illegible] બુદ્ધિનું [illegible] પાણી [illegible] નામ [illegible] છે, પાણીના [illegible] તે તરફ [illegible] છે, તેમ જ મનો [illegible] છે, [illegible] તેમ જ [illegible] કિંવા [illegible] નથી, [illegible] છે, જે પ્રમાણે [illegible] નથી [illegible] છે, તેમ [illegible]

[illegible] નિશ્ચેનો [illegible] પુત્ર [illegible] પણ [illegible] નથી [illegible] પ્રાપ્ત [illegible] નથી અને [illegible] વિષય [illegible] ક્રિયા, અને [illegible] નથી [illegible] પણ નથી? [illegible] આયુષ [illegible] તેમ [illegible] વૃદ્ધિ [illegible] વિશેષે [illegible] અને [illegible] વિક્ષેપ [illegible] અને [illegible] નથી [illegible] સ્થાન [illegible] આયુષને [illegible] નથી તેમ વિષયનો અનિરોધ થવા [illegible] તેનાથી [illegible] નથી [illegible] તે તેને [illegible] મારીને તેનું [illegible] તેની જ [illegible], તે [illegible] વિષયને [illegible] અજ્ઞાન [illegible] પણ [illegible] હોતા નથી, અને [illegible] વ્યસનને [illegible] નહિ પણ [illegible] માને છે, [illegible] તે પણ તેનો [illegible] ન થતાં ઉલટો વધે છે, પરંતુ [illegible] નથી, તે પ્રમાણે જ જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત વિષય પ્રતિ [illegible] એકસરખો [illegible] કરવા [illegible] પ્રત્યે પણ [illegible] વધારે છે, બાળપણમાં માતપિતા પ્રત્યે [illegible] અને તે [illegible] લાગે છે, [illegible] યુવાવસ્થા આવે છે ત્યારે તેજ [illegible]

છોકરા છૈયાપર રાખે છે જન્માંધ જે પ્રમાણે ઘર છોડીને [illegible] તે પ્રમાણે જે છોકરા છૈયામાજ આક્રમણ કરે છે, આ પ્રમાણે [illegible] મૃત્યુ પર્યંત વિષયો પ્રતિ તિરસ્કાર છૂટતો નથી, તેનામ [illegible] પાર નથી એમ તું સમજ (૭૧૨)

હવે અજ્ઞાનના બીજા કેટલાક લક્ષણો ફરી બતાવું છુ જે [illegible] દેહનેજ આત્મા સમજી કર્મ કરે છે, અને જો એકાદ કર્મનું આચરણ કમી બતરની થાય તો શોકમા ડૂબી જાય છે કિંવા અભિમાનથી ફુલાઈ જાય છે, દેવનો પ્રસાદ મસ્તકપર મૂકીને જેમ દેવનો પૂજારી ગર્વથી ફુલે છે, તેજ પ્રમાણે જ વિદ્યાના અને વયના જોરમા છાતી [illegible] ધમધમ ચાલે છે આ આ જગતમા એકનો હુજ શાણો અને [illegible] શ્રીમંત છુ તથા મારા જેવુ વજન બીજા કોનું છે ? મારી બરાબરી કરી શકે એવો બીજો કોઇ નથી, હુજ સર્વજ્ઞ છુ અને એકલો હુજ જ્ઞાનમા શાણો [illegible] આ પ્રમાણે જ સર્વ વાતનુ અભિમાન કરે [illegible] વ્યાધિગ્રસ્ત માણસથી જે પ્રમાણે કાંઇ પણ ભોગ સહન થઇ શકતો નથી, તે પ્રમાણે [illegible] રાજા જનાથી સહન થઈ શકતો નથી, [illegible] જે પ્રમાણે [illegible] આગ જોઇને સ્નેહ (તેલ)ને બાળી નાખે છે, [illegible] જેવાઓ મૂકેલા હોય તે જ્યાને કાતીમેશ બનાવી [illegible] [illegible] અવાજ કરે છે, [illegible] [illegible] એક તણુ પણ [illegible] [illegible] ત્યારે પણ [illegible] [illegible] અરૂપ ગુણોની [illegible] [illegible] અભિમાનના [illegible] (૭૧૩)

[illegible] વામા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] (૭૧૪)

[illegible] [illegible] ગમ કરે છે, [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] તેજ પ્રમાણે જે મર્યાદાઓને સમજાવ્યો નહીં; [illegible]

[illegible]

[illegible] (૨૦)

[illegible] આવ્યું હોય તે [illegible] [illegible] [illegible] વિષયસુખના [illegible] વહાલો નથી, અને [illegible] શરીરની પુષ્ટતા [illegible] વિષયનો [illegible] તથા વિષયસુખની જે ઇચ્છાને જે સત્ય માને છે, પરંતુ વિચારી એમ સમજતો નથી કે વેશ્યા

ઉપભોગ લેતા ભાવી વૃદ્ધાવસ્થા વિષે વિચાર કરતો નથી, તે
અજ્ઞાનની પ્રતિમાજ છે (૭૬૦)

કોઈ અંધ વા કુમ્મરમાંથી પાડો વળી ગએલો મનુષ્ય મળે
જે તારૂણ્યના મદમાં છકી જઈ તેની મશ્કરી કરે છે, પરંતુ ભ
ષ્યમાં આપણી સ્થિતિ પણ એવીજ થવાની છે એમ વિચારતો ન
અને નોતની નિશાની જે વૃદ્ધાવસ્થા તે પ્રાપ્ત થયા છતાં જે તારૂણ્ય
ઘમંડ છોડતો નથી, તે પુરૂષ પણ અજ્ઞાનનું ઘર છે એમ તું ન
સમજ વળી અજ્ઞાનના કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો કહું છું, તે સાભળ

વ્યાઘ્રના અરણ્યમાંથી એકવાર ચરીને બળદ ભાગ્યવશાત્ ઘેર
પાછો આવે તો વિશ્વાસ ધરીને પુન પણ તેજ રાનમાં ચરવાને જાય
છે, અથવા જે ઘરમાંની સંપત્તિપર સર્પ બેઠેલો હોય તે ઘરનો ભંડાર
એક વખત સર્પદંશ થયા વિના એકાદ મનુષ્ય લઈ જાયે, તો તે
પછી સંપત્તિ પર સર્પ બેસે છે એ વાત માનતો નથી, તે પ્રમાણે
કેટલોક વખત સુધી પોતાનું શરીર નિરોગી રહ્યું એટલે ઘમંડ રાખીને
ભવિષ્યમાં રોગ આવશે એ વાત જે માનતો નથી, પોતાનો વેરી
ઊંઘ્યો હોય માટે હવે વેરનો અંત આવ્યો એવા ભરોસાપર કોઈ
માણસ સ્વસ્થ બેસી રહે છે, પરંતુ વેરી જાગૃત થતાંજ પોતાના બાળ
બચ્ચા સહિત પોતાનો જીવ ખુવે છે, તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી ક્ષુધા
અને નિદ્રા વારી હોય અને જ્યાં સુધી કોઈ પણ જાતનો રોગ લાગુ
પડયો ન હોય, ત્યાં સુધી જે તે વિષે કંઈજ રાખતો નથી, અને
સ્ત્રીપુત્રાદિ તથા સંપત્તિઆદિ અધિક મળતા જાય તેમ તેમ જે વધારે
મદાંધ થતો જાય છે, અને એક ક્ષણમાં સંપત્તિનો નાશ થઈને
તથા એક ક્ષણમાં સ્ત્રીપુત્રાદિનો વિયોગ થઈને વિપત્તિ આવશે, એવો જેને
વિચાર આવતો નથી, તે અજ્ઞાની છે અને હે અર્જુન! જે આ
મૃત્યુલોકમાં ઇંદ્રિયોને યથેચ્છ ચરવા દે છે, તેને પણ કેવળ અજ્ઞાન
રૂપજ સમજજો. જે તારૂણ્યના આવેશમાં સંપત્તિના મદથી સેવ્યા
સેવ્ય વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં એક સરખો તેનો ઉપભોગ લે છે, ન
કરવા યોગ્ય કૃતિ કરે છે, અસંભાવ્ય કૃતિ કરવાની હામ બીડે છે
અને જે કાર્યનો વિચાર કેવો ન જોઈએ તેનો વિચાર જે નિરંતર
પોતાના મનમાં આણે છે, જ્યાં પ્રવેશ ન કરવો જોઈએ ત્યાં પેસે
છે, જે વસ્તુ લેવી ન જોઈએ તેની માગણી કરે છે, અને જે
કાર્યનો વિચાર સુદ્ધાં કરવો ન જોઈએ કિંવા જેનો સ્પર્શ પણ કરવો
ન જોઈએ, તેનો વિચાર અને સ્પર્શ જે કરે છે, જ્યાં જવું ન જોઈએ

ત્યાં જાય છે, જોવું ન જોઈએ તે જુએ છે, ખાવું ન જોઈએ તે ખાય છે અને આ પ્રમાણે વર્જ્ય ગણેલી કૃતિ કરવામાંજ જે આનંદ માને છે; જેની સંગત કરવી ન જોઈએ તેની સોબત કરે છે, જ્યાં બિલકુલ સંબંધ રાખવો ન જોઈએ ત્યાં ગાઢો સંબંધ બાંધે છે અને જે માર્ગનું આચરણ કરવું ન જોઈએ તે માર્ગ આચરે છે, જે સાંભળવું ન જોઈએ તે સાંભળે છે, બોલવું ન જોઈએ તે બોલે છે અને તે છતાં આપણાથી દોષ થશે એમ જે મનમાં પણ આણતો નથી, પોતાના મનમાં જે કાર્ય આવે તથા પોતાને જે કાર્ય સુખાવહ લાગે તેજ કાર્ય કરવા તરફ લક્ષ હોવાને લીધે જે સારી માઠી કૃતિનો લેશ પણ વિવેક-વિચાર કરતો નથી, અને એ કારણથી ભાગતીજ કૃતિનું આચરણ કરે છે; પરંતુ પોતાને હાથે પાપ થશે, કિંવા પોતાને નરકયાતના ભોગવવી પડશે એ વિષે જે વિચાર કરતો નથી, એવા પર્યંત માણસને લીધે જ જગમાં અજ્ઞાન એવું જાહેર થયું છે કે તે જ્ઞાનની [illegible] માગ જોઈ શકે છે (૭૯૦)

અર્જુન! જ્ઞાના યોગથી તું અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યો, [illegible] તેના [illegible] બીજા [illegible] તને ફરી બતાવું છું, [illegible] પ્રમાણે પ્રમાણનું [illegible] નાશિવંત [illegible] આ [illegible] જેની પ્રીતિ ગૃહમાં [illegible] હોય [illegible] માખીઓ [illegible] તેમ જેનું મન [illegible] જેમ પાણીના કુંડમાંથી બહાર નીકળતો નથી, [illegible] જેમ [illegible] પછી બહાર નીકળી શકતી નથી, કિંવા [illegible] પડી બહાર [illegible] શકતું નથી, તે પ્રમાણે જેનું મન [illegible] અનનું નથી અને જે મરણ પછી [illegible] પોતાના [illegible] જેમ પોતાના [illegible] હાથ નાખીને [illegible], તેમ જ [illegible] પણ મૂકીને [illegible] નાખે છે, જે પ્રમાણે [illegible] માટે [illegible] પ્રમાણે જ [illegible] પોતાના [illegible] અને [illegible] છે, તેઓ [illegible] અને હે અર્જુન! [illegible] નથી, તેજ પ્રમાણે જે [illegible] અને [illegible] નથી, [illegible]

ગર્ભમાના બાળકને પણ તૃપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે પૂર્વે જ્ઞાનનાં લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યા, તેનાથી ઉલટા જે લક્ષણો હોય તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો સમજવા. (૮૪૮)

જેમ ધને આમ ત્રણ આપવાથી તેની સાથે એક બીજો દેખતો માણસ આવે છેજ, તે પ્રમાણે જ્ઞાનના લક્ષણો સમજાવતાની સાથે અજ્ઞાનના લક્ષણો પણ આપોઆપ સમજી શકાય છે છતા પણ અમાનિત્વ પ્રવૃત્તિની વિરૂદ્ધના અજ્ઞાનના લક્ષણો પણ કહી બતાવ્યા, કેમકે જ્ઞાનના અષ્ટાદશ લક્ષણોને ઉલટાવવાથી સહજે તે અજ્ઞાનના લક્ષણો બની રહે છે ગત બારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના દ્વિતીય અર્ધમા શ્રી મુકુંદ કહ્યુ છે કે, "આ જ્ઞાનના લક્ષણો છે અને આથી ઉલટા જે લક્ષણો છે, તે અજ્ઞાન છે ' માટે આ પ્રકારે મે તે અજ્ઞાનના લક્ષણો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી બતાવ્યા [redacted] કી દૂધમા પાણી મેળવી દૂધ વધારીને શું કરવું ! તેજ પ્રમાણે એક અક્ષર પણ ન છોડતા અને વ્યર્થ બકબકાટ પણ ન કરતા, મૂળમા જે અર્થ હતો તેજ મે વિસ્તારપૂર્વક કહી બતાવ્યો છે આ વખતે શ્રોતાઓ બોલ્યા—હે કવિપોષક ! તારા હાથથી એવો તે શું મોટો અન્યાય થયો છે કે તું ક્ષમા યાચે છે ? તને તો અમે શ્રી મુરારિએ પોતેજ કહ્યુ છે કે ' મે જે અભિપ્રાય ગુપ્તપણે રાખ્યા છે, તેને તું પ્રકટ કર ' દેવનું મનોગત તે અમને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યું એમ જો અમે કહીએ તો તારૂં હૈયું ભરાઈ આવશે, માટે અમે આ સર્વ વાત છોડી દઈએ છીએ પરંતુ તે અમને શ્રવણસુખથી ભરપૂર જ્ઞાનનૌકા પ્રાપ્ત કરાવી આપી, તેથી અમને અતિ સંતોષ થાય છે હવે એ પછી " શ્રી હરિ શું બોલ્યા તે અમને સત્વર કહી સંભળાવ." એવું સંતોનું વાક્ય સાંભળતાની સાથે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા કે સાંભળો દેવ એમ બોલ્યા—હે અર્જુન ! આ જે સર્વ લક્ષણો તે સાંભળ્યા તે અજ્ઞાનના લક્ષણો હતા આ અજ્ઞાન તરફ દુર્લક્ષ કરી તું જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે તારો નિશ્ચય દૃઢ કર ત્યારે તે શુદ્ધ જ્ઞાનના યોગે તને જ્ઞેય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે આ વચનો સાંભળીને અર્જુને તે જાણવાની મનમા ઈચ્છા કરી ત્યારે સર્વજ્ઞોના રાજા શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનનો મનોભાવ જાણી પ્રભુ કે હવે જ્ઞેય વિષે સંભાર.

ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —જે જ્ઞેય અર્થાત્ જાણવાને યોગ્ય છે, જેને જાણવાથી

જીવને મોક્ષ મળે છે, તે વિષે હવે હું તને કહું છું. તે અનાદિરહિત બ્રહ્મને સત્ પણ કહી શકાય નહિ અને અસત્ પણ કહી શકાય નહિ.

ટીકા —જ્ઞેય એટલે પરમાત્મ વસ્તુ, તેને જ્ઞેય કહેવાનું કારણ એજ છે કે તે જ્ઞાન સિવાય ઇતર કોઇ પણ સાધનોથી પ્રાપ્ત થતુ નથી, અને તે સમજ્યા પછી મુમુક્ષુને કોઇ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવાનું રહેતુ નથી, કારણ કે તેનું જ્ઞાનજ તેનામાં તદ્રૂપતા આણે છે એને જાણવાથી મુમુક્ષુ સંસારનો પાર પામી નિત્યાનંદમાં નિમગ્ન થઇ જાય, તે જ્ઞેય એવું છે કે તેને આદિ નથી અને તેને સદ્બ્રહ્મ પરબ્રહ્મ નામ પ્રાપ્ત થયું છે તે નથી એમ જો કહીએ તો તે વિશ્વરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે, અને વિશ્વરૂપ કહીયે તો વિશ્વ તો માયારૂપ છે! તેને રૂપ, વર્ણ, આકાર નથી, તેમજ તે દેખાતુ પણ નથી અને દેખતુ પણ નથી ત્યારે તે કોણ છે અને કેવું છે તે કોણ કહી શકે? અને કેવી રીતે કહી શકે? વારૂ ઠીક, તે નથી એમ કહીએ તો આ મહત્તત્વાદિ શા આધારે દેખાય છે? અને તેના વગર વસ્તુ દેખી શકાય પણ? માટે તે વિષે 'છે' કે 'નથી' એમ કાંઇ પણ કહી શકાતુ નથી અને તે વિષે તો વેદની વાણી પણ મુંગી થઇ ગઇ છે કારણ કે તેના સુધી વિચારથી પહોંચીજ શકાતું નથી જે પ્રમાણે ઘડ, ગાગર, વિગેરે વાસણોમાં પૃથ્વીજ તે તે આકાર લઇને રહેલી છે, તે પ્રમાણે સર્વ જગતમાં તે બ્રહ્મજ ઓતપ્રોત ભરેલું છે (૮૭૩)

सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वत श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१४॥

શ્લોકાર્થ —આ જગતમાં તેને સર્વ બાજુએ હાથ તથા પાય છે, સર્વ બાજુએ નેત્રો, મસ્તકો તથા મુખો છે, સર્વ બાજુએ કાનો છે અને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે (૧૪)

ટીકા —સર્વ દેશોમાં, સર્વ કાળે, સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ દ્વારા જે ક્રિયા થાય છે તે તેનીજ સત્તાથી થતી હોવાથી તે ક્રિયા અથવા સત્તાસ્ફુર્તિજ તેના હાથ છે તે બ્રહ્મને એજ કારણેથી 'વિશ્વબાહુ' કહેવામાં આવે છે કે સર્વત્ર, સર્વ પ્રકારે, સર્વદા તેજ ક્રિયા કરાવે છે, અર્થાત્ તેનીજ સત્તાસ્ફુર્તિથી સર્વ ક્રિયા થાય છે અને હે અર્જુન! તે સર્વત્ર એક સમયાવચ્છેદે કરીને હોય છે તેથીજ તેને વિશ્વાંઘ્રિ (વિશ્વપદ) નામ પ્રાપ્ત થયું છે જે પ્રમાણે સૂર્યને શરીર તથા નયનો એ અવયવો ભિન્નભિન્ન હોતા નથી, તે પ્રમાણે જે સ્વરૂપ

[illegible]થી સર્વ [illegible] જુએ છે, તેને નેત્રો ન હોવા છતાં પણ વેદોએ તે[illegible] [illegible] [illegible]પણાથી 'વિશ્વતશ્ચક્ષુ' કહ્યો છે, તે સર્વથી ઉચ્ચ તથા [illegible] [illegible] ભિન્ન છે તેથીજ તેને 'વિશ્વમૂર્ધા' કહેવામાં આવે છે. અગ્નિ [illegible] [illegible] તેજ તેનું મુખ છે કેમકે તે અગ્નિદ્વારાજ સર્વ વસ્તુ[illegible] [illegible] [illegible] હે પાર્થ ! તેને એજ કારણથી શ્રુતિએ 'વિશ્વતોમુખ' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુમાં ઓતપ્રોત ભરેલું છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને શ્રવણ થાય છે તેથીજ તે બ્રહ્મને સર્વ[illegible] [illegible] [illegible] શ્રીએ કીએ. કારણ કે તે આ જગતની સર્વ વસ્તુમાં [illegible] [illegible] છે હે મહામતે ! હે અર્જુન ! શ્રુતિએ પ્ર[illegible] '[illegible]' [illegible] [illegible] તે પણ પરમાત્માને અવયવો છે એમ [illegible] [illegible] [illegible] નહિ પરંતુ પરમાત્માનું વ્યાપકત્વ સમજાવવાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નેત્ર હસ્ત, પાદ પ્રભૃતિ અવયવોની વાતજ [illegible] [illegible] [illegible] મોટે [illegible] [illegible] [illegible] નાશ કરતો જણાય છે પરં[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થી ભિન્ન છે કે વારૂ ? [illegible] [illegible] જો વસ્તુ [illegible] [illegible] વ્યાપ્ત છે તો તેમાં વ્યાપ્યવ્યાપ[illegible] [illegible] [illegible] ક્યાંથી ? ત્યારે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]નું પ્રતિપાદન શા માટે કરે છે ? તો તેમ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બોધ થવા માટેજ તેમ કરવાની જરૂ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શૂન્ય બતાવવાને માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રમાણે અદ્વૈતનું સ્પષ્ટીકરણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો હે અર્જુન ! [illegible] [illegible] [illegible] અને અદ્વૈત વિશેષ [illegible] [illegible] [illegible] શ્રુતિએ દ્વૈતનો નિર્દેશ કરીને [illegible] [illegible] કર્યો છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આકારોમાં કેવી રીતે વ્યાપ[illegible] [illegible]

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१५॥

[illegible] [illegible] જ્ઞાન કરાવનાર [illegible] [illegible] [illegible] પણ આસક્તિ રહિત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જુએ તે. [illegible]

કિવા સૂર્યનુ પ્રતિબિંબ પાણીમા હોય તો સૂર્યનુ અસ્તિત્વ પાણીમા માનવું, અથવા સૂર્યરશ્મિમા મૃગજળનુ અસ્તિત્વ માનવું, એના જેવી એ વાત છે માટે ગુણ તથા બ્રહ્મ વચ્ચે સબધ ન હોવા છતા પણ બ્રહ્મ ગુણને ધારણ કરે છે એવો જે નિશ્ચય છે તે ભ્રામક તથા વ્યર્થ છે. જે પ્રમાણે ભિક્ષુક સ્વપ્નમા ગજ્યનો ઉપભોગ લે તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ગુણનો ઉપભોગ ભ્રાન્તિ માત્ર અથવા કહેવા માત્ર છે માટે બ્રહ્મ ગુણોનો સગ કરે છે અથવા ગુણોનો ઉપભોગ લે છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી (૯૧૨)

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —તે સર્વ ભૂતોની બહાર હોઇને અદર પણ છે, તે સ્થિર હોઇને ચળ પણ છે, તે અત્યત સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણી શકાતું નથી, તથા તે દૂર હોવા છતા નિકટ પણ છે (૧૬)

ટીકા—હે પાડુસુત ! અગ્નિના અગારા ભિન્નભિન્ન તથા અનેક આકારના હોય, તોપણ તેમાની ઉષ્ણતા જે પ્રમાણે એકજ હોય છે, તે પ્રમાણે ચરાચર ભૂતોમા એકજ બ્રહ્મ વ્યાપક છે આ પ્રમાણે જે અવિનાશી હોઈ સૂક્ષ્મ રીતે સર્વ જગતમા વ્યાપ્ત છે તે જ્ઞેય છે જે શરીરની ભીતર પણ છે અને બહાર પણ છે, તેજ પ્રમાણે જે દૂર પણ છે અને નિકટ પણ છે અને જે એક અર્થાત્ અદ્વિતીય છે, ક્ષીરસાગરની મધુરતા કાઠાપર થોડી અને મધ્ય ભાગે વિશેષ હોતી નથી, તે પ્રકારે જે સર્વવ્યાપક તથા પૂર્ણ છે, જરાયુજ, અડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ એ સર્વ પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોમા તેની અખડ વ્યાપ્તિ છે હે શ્રોતૃ શિરોમણે ! હજારો જુદા જુદા ઘડાઓમા ચદ્રબિંબ પૃથક્ પૃથક્ દેખાય છે પરતુ તેમા જેમ ભેદ હોતો નથી, અથવા મીઠાના પુષ્કળ કણોમા એકજ ખારાશ રહેલી હોય છે, અથવા કરોડો સાગઓમા એકજ મિષ્ટતા રહેલી હોય છે (૯૧૮)

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —તે બ્રહ્મ મૂળથી વિભક્ત નથી, પરતુ પ્રાણી માત્રમા વિભક્ત હોય તે પ્રમાણે દેખાય છે, અને તેજ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનાર તથા સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર છે (૧૭)

ટીકા'—તે પ્રમાણે' ભૂત માત્રમાં જે એકભાવે, વ્યાપક છે; અને હે અર્જુન! વિશ્વરચનાનું જે આદિ કારણ છે, માટે જે પ્રમાણે તરંગો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા સમુદ્રજ તરંગોનો આધાર છે, તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિનો જે હેતુ પણ છે અને આધાર પણ છે, બાલ્યાવસ્થા, તારૂણ્યાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થાને જેમ એકજ શરીર આધારભૂત હોય છે, તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ ત્રણે અવસ્થાઓને જે આધારભૂત છે દિવસના પ્રાતઃકાળ, મધ્યાન્હ કાળ તથા સાયંકાળ એ ત્રણે કાળ વ્યતીત થાય તોપણ આકાશમાં જેમ ફેરફાર થતો નથી, તેમ હે પ્રિયતમ! સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે એને આપણે પ્રજાદેવ કહીએ છીએ, સ્થિતિકાળે એને આપણે વિષ્ણુ કહીએ છીએ અને લયકાળે એને આપણે રૂદ્ર કહીએ છીએ, અને આ ત્રણે કાર્યો જ્યારે સમાપ્ત થાય છે ત્યારે જે શૂન્ય હોય છે તેને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ; તથા આકાશનું શૂન્યત્વ ભાગી જઇને ગુણ ત્રયનો નાશ કરનાર જે પ્રકૃતિ રૂપી શૂન્ય, તેનો પણ જે નાશ કરે છે, તેને શ્રુતિએ મહા શૂન્ય કહ્યું છે, અને શ્રુતિનિર્દિષ્ટ એ મહા શૂન્ય તે આપણું જ્ઞેય બ્રહ્મજ છે (૯૨૬)

ज्योतिपामपि तज्ज्योतिस्तमस परमुच्यते।
ज्ञान ज्ञेय ज्ञानगम्य हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥१८॥

શ્લોકાર્થ—તે બ્રહ્મ ચંદ્ર સૂર્યાદિકને પણ પ્રકાશ આપે છે, તે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારની પેલી બાજુએ છે એમ કહેવાય છે; તે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, જ્ઞેયસ્વરૂપ છે તથા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે - તે જ્ઞાન તેજ સર્વના હૃદયમાં વિદ્યમાન છે (૧૮)

'ટીકા —જે બ્રહ્મ અગ્નિને ઉષ્ણતા આપે છે, જે ચંદ્રને અમૃત અને સૂર્યને તેજ આપે છે, જેના પ્રકાશથી તારાગણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ મહાતેજ તેજસ્વી થાય છે, જગતમાં જે મૂળ પદાર્થોનું પણ મૂળ અર્થાત્ આદિ છે, જે વૃદ્ધિની વૃદ્ધિ, બુદ્ધિની બુદ્ધિ અને જીવનો પણ જીવ છે, જે મનનું મન, નેત્રોનું નેત્ર, કાનોના કાન અને વાચાની વાચા છે, જે પ્રાણનું જીવન, ગતિનો વેગ અને ક્રિયાનું કર્તૃત્વ છે, હે પંડુકુમાર! જેનાથી આકાર, વિસ્તાર અને સંહારને પોતપોતાના સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે, જે પૃથ્વીને ધારણ કરનારું છે; જે પ્રાણીઓનું જીવિત છે - અને જેના યોગથી તેજ પ્રકાશમાન થાય છે, જે વાયુને ચાલવાની શક્તિ આપે છે, જેમાં 'આકાશ

સમાવિષ્ટ થાય છે, વધારે શું કહું ? સર્વ આસ્થાન વસ્તુઓ જેના આધારથી ભાસે છે હે પાંડવ ! આ સર્વ જગતમાં જે સર્વ [illegible] સ્વરૂપે સર્વપણાથી રહ્યો છે અને જેનામાં દ્વૈતભાવનો જરા પણ [illegible] ગંધ નથી, જેનું દર્શન થતાની સાથે દ્રષ્ટા દૃશ્ય અને દર્શન એ ત્રિપુટી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં એકયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને વળી પાછો જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટી પણ તેજ બને છે અને જેના [illegible] બ્રહ્મને કળી શકાય છે તે પણ તેજ છે મૂળ સંખ્યા તેમજ [illegible] વધી સંખ્યા, બને જેમ સરવાળાની એકજ સંખ્યામાં સમાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જેની પ્રાપ્તિ થતા સાધ્ય અને સાધક બને એક થઈ રહે છે હે અર્જુન ! બ્રહ્મમાં દ્વૈતનો લેશ સંબંધ પણ રહેતો નથી હવે આ વાત રહેવા દો. માત્ર એટલુંજ જાણવું પુરતું છે કે તે બ્રહ્મ સર્વના હૃદયમાં વાસ કરે છે (૯૩૯)

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ વિષે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું એને જાણવાથી મારો ભક્ત મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે

ટીકા —આ પ્રમાણે હે પ્રિય મિત્ર ! તને ક્ષેત્ર એટલે શું તે દાખલા દલીલ સાથે સમજાવ્યું તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તું જાણી આંખે જોઈ શકે એવી રીતે તને જ્ઞાન પણ સમજાવ્યું વળી તારી બુદ્ધિની તૃપ્તિ થાય અને હવે બસ થયું એમ તું કહે ત્યાં સુધી અજ્ઞાનના લક્ષણોનું પણ કૌતુકથી નિરૂપણ કર્યું, અને હમણાંજ જ્ઞેય એટલે શું તે તને દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવ્યું. હે અર્જુન ! આ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી, મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરી જે મારા ભક્તો મદ્રૂપ થાય છે, દેહાદિક પરિવારનો ત્યાગ કરી જે પોતાના ચિત્તને મારા મય બનાવી દે છે, હે કિરીટી ! સાચો ભક્ત એ પ્રમાણે મને અર્પીને પોતાનું ચિત્ત મને અર્પણ કરીને-મદ્રૂપ બની જાય છે આવી રીતે મદ્રૂપ થવાનો સૌથી સુલભ માર્ગ મેં મુમુક્ષુને માટે તૈયાર કરી રાખ્યો છે. [illegible] ચાળુપર ચઢવાને માટે જેવી રીતે પગથીઆં કરવાં પડે છે, કિંવા ઉંડું પાણી તરી જવું હોય તો જેમ નાવમાં બેસવું પડે છે, વળી, [illegible] તે હે પીરોત્તમ ! સર્વત્ર આત્મા છે એમ [illegible] તને કહેવા માડું તો તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે નહિ. માટે તારી બુદ્ધિ જડ [illegible] એમ જોઈ તે એકજ બ્રહ્મના ચાર વિભાગ કરી બતાવ્યા. જે પ્રમાણે બાળકને

જણાતું હોય તો આપણા શ્વાસના બીજ બાજુ કરી તેના ગુણાક બીજ વખત થોડું થોડું અન્ન આપવું પડે છે, તે પ્રમાણે મેં તને ઘણા ચાર પ્રકારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યું તારી અવધાન શક્તિ જોઈ એક ક્ષેત્ર, એક જ્ઞાન, એક જ્ઞેય તથા એક અજ્ઞાન એવા તે શબ્દના ચાર ભાગ કર્યા. અને હે પાર્થ! આટલું કર્યા છતાં પણ જો ઘણું તને સ્પષ્ટ રીતે ન સમજાય તો તને અન્ય પ્રકારથી સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું. હવે તેના ચાર ભાગ ન કરતા તથા તે એક છે એમ પણ ન માનતાં તેના આત્મા તથા અનાત્મા (પુરુષ તથા પ્રકૃતિ) એવા બે ભાગ કરી તને તે કહું છું પરંતુ તું એક કાર્ય કર હું જે માગું તે મને આપ, અર્થાત્ તું બરાબર ધ્યાન દઈ લક્ષપૂર્વક સાંભળ. શ્રીકૃષ્ણના આવા વચનો સાંભળી પાર્થના અંગપર રોમાંચ ખડા થયાં. આવી સ્થિતિ જોઈ દેવ બોલ્યા —'આના મનમાં આ વાત સંપૂર્ણ રીતે અંકિત થઈ છે.' આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને પણ વેગ આવ્યો, પરંતુ તેને કાબુમાં રાખી તેઓ બોલ્યા —હે અર્જુન! તને પ્રથમના પુરુષ તથા પ્રકૃતિ એવા બે ભાગ સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તે સાંભળ. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જેમાં વર્ણન છે, તે માર્ગને યોગી લોકો 'સાંખ્યમાર્ગ' કહે છે, અને જેનું પૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે મેં કપિલાવતાર ધારણ કર્યો હતો, તે પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક સાંભળ. (૯૫૯)

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥२०॥

શ્લોકાર્થ —પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ ઉભય અનાદિજ છે, એમ તું સમજ; અને વિકાર તથા ગુણ એ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ તું સમજ (૨૦)

ટીકા —પુરુષ અનાદિ છે અને પ્રકૃતિ પણ તેની સાથે અનાદિ જ છે. જે પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિની જોડી છે, જેમ છાયા એ રૂપ નથી, પરંતુ તે રૂપની સાથે લાગેલીજ હોય છે; હે ધનંજય! જેમ બીજનું આરોપણ કર્યા પછી કણ અને ફોતરાં બન્નેની ઉત્પત્તિ સાથેજ થાય છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ ઉભયનું અનાદિસિદ્ધ યુગ્મ સુપ્રસિદ્ધ છે તને જે ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે સર્વને પ્રકૃતિ સમજવી અને જેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહ્યો છે તેને પુરુષ સમજવો. એ નામો પૃથક્ પૃથક્ છે, પરંતુ એ દ્વારા નિરૂપણ કરવાની વસ્તુ ભિન્ન નથી, એ વાત વારંવાર લક્ષમાં રાખ. હે પાંડુસુત! જે સત્તાનો લેશ પણ 'નાશ' નથી.

અને જે કેવળ ભાવરૂપ (અસ્તિત્વરૂપ) છે, તે પુરૂષ છે અને એ સત્તાસ્ફુર્તિના યોગથી જે જે બને છે, તે સર્વ પ્રકૃતિ છે બુદ્ધિ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ ઇત્યાદિ વિકારો તથા સત્વ, રજ, તમ એ ગુણો પણ પ્રકૃતિમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ દ્વારાજ સર્વ કર્મ થાય છે; માટે એ સર્વ પણ પ્રકૃતિજ છે (૯૮)

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतु• प्रकृतिरुच्यते।
पुरुष सुखदु•खानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥

શ્લોકાર્થ —કાર્ય એટલે શરીર તથા કારણ એટલે તેર ઇંદ્રિયો એ સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ પ્રકૃતિ છે, અને પુરૂષ એ સુખ દુઃખના ભોક્તૃત્વનું કારણ છે (૨૧)

ટીકા — તે પ્રથમ ઇચ્છા, ઇચ્છામાંથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાંથી અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી તે ઇચ્છા તથા બુદ્ધિ ફળ પ્રાપ્તિને માટે ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે ફળપ્રાપ્તિને માટે જે ઉપાય કરવામાં આવે છે તેને હું ધનંજય! કાર્ય કહેવામાં આવે છે આ પ્રમાણે પ્રકૃતિજ પ્રબળ ઇચ્છાની સહાયથી મનને આતુર કરે છે અને તેના દ્વારા સર્વ વ્યવહાર કરાવે છે માટે કાર્ય, કર્તૃત્વ તથા કારણ એ ત્રિગુણનું મૂળ પ્રકૃતિજ છે, એમ સિદ્ધાન્તરૂપ શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા આ પ્રમાણે જો કે એકજ પ્રકૃતિ ક્રિયારૂપ બને છે પરંતુ જે ગુણનું વિશેષ નામ થાય છે, તે પ્રકારનીજ તે ક્રિયા કરે છે જે કર્મ સત્વગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્કર્મ છે જે કર્મ રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે મધ્યમ, અને જે કર્મ તમોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે નિષિદ્ધ અર્થાત્ ધર્મવિરૂદ્ધ કર્મ છે આ પ્રમાણે પ્રકૃતિદ્વારાજ સારાં અને માઠાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાં ફળ સુખદુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે માઠાં કર્મોમાંથી દુઃખ તથા સારાંથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુરૂષ તે બંનેનો ઉપભોગ લે છે જ્યાં સુધી સુખ તથા દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં રહે [illegible] ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ વ્યાપાર કર્યાં કરે છે અને ત્યાં સુધી પુરૂષ ભોગવે છે પ્રકૃતિ અને પુરૂષનો આ વ્યવહાર એટલે ચમત્કારિક છે કે સ્ત્રી કમાય છે અને પુરૂષ બેઠો બેઠો ખાય છે આ જ સમયે તેઓ બંને કે સ્ત્રી અને પુરૂષનો કોઈ સંબંધ હોતો નથી, તે છતાં સ્ત્રીમાં જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે (૧૦૦)

पुरुष प्रकृतिस्थो हि भुक्ते प्रकृतिजान्गुणान्।

कारण गुणसगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥

શ્લોકાર્થ —પુરૂષ પ્રકૃતિની સાથે સબંધ રાખી પ્રકૃતિના ગુણો
ઉપભોગ લે છે, અને તે ગુણોનો સબંધજ પુરૂષના સારા કે મા
જન્મનું કારણ બને છે (૨૨)

ટીકા —જે બ્રહ્મ નિરાકાર, ઉદાસીન, ઉપાધિરહિત, કેવળ એક,
પ્રાચીન તથા વૃદ્ધોથી પણ વૃદ્ધ છે, તેનું ઉપનામ પુરૂષ છે બાકી,
વસ્તુત તે સ્ત્રી છે કે નપુંસક છે તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી.
મે આખ, કર્ણ, હાથ, પગ, રૂપ, વર્ણ કે નામ કોઈ નથી હે અર્જુન!
નેવો જે સર્વ અવયવથી રહિત છે તેજ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે અને
પડુ પનો ભોક્તા છે તે અકર્તા, ઉદાસીન અને અભોક્તા છે, માત
। પતિવ્રતા પ્રકૃતિજ તેની પાસે ઉપભોગ ભોગવાવે છે તે પ્રકૃતિ
તાના ગુણ તથા રૂપની જરા સરખી હિલચાલ વડે અપૂર્વ ખેલો કરી
બતાવે છે તેથી તેને ગુણમયી એવુ નામ પ્રાપ્ત થયું છે, કિંબહુના તે
મૂર્તિમત ગુણજ છે એ પ્રતિક્ષણે રૂપ તથા ગુણથી નવી બને છે
અને પોતાના જુસ્સાવડે જડ વસ્તુઓ પાસે પણ કર્મ કરાવે છે નામ,
પ્રીતિ, ઇંદ્રિયો તથા સર્વેના વ્યાપારનું કારણ એજ છે વાસ્તવિક
જોતા મન એ નપુંસક છે તોપણ તેને તે ત્રણે લોકમા દોડાવે છે
આ પ્રમાણે તેના કર્મો અલૌકિક છે એ ભ્રમનો તો કેવળ મહા પર્વત
છે એ સ્વયમેવ વ્યાપ્તિ કરે છે અને અમર્યાદ વિકારો ઉત્પન્ન કરે
છે એ કામરૂપી વેલીનો મડપ છે, મોહરૂપી વનની વસતઋતુ છે
અને એજ દૈવી માયાને નામે પ્રસિદ્ધ છે એ શબ્દસૃષ્ટિનો વિસ્તાર
કરે છે, નિરાકારને આકાર આપે છે અને સતત પ્રપચની બાગ પાથર્યા
કરે છે સર્વ કળાઓ એમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, સર્વ વિદ્યાઓ પણ
એણેજ રચી છે, અને ઇચ્છા જ્ઞાન તથા ક્રિયા એ પણ એનીજ
સંતતિ છે એ નાદની (ધ્વનીની) ટકશાળ છે અને ચમત્કારનું ઘર
છે વધારે શુ કહું ! આ સર્વ જગત એનોજ ખેલ છે જગતની
ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એ સવારસાજ છે અસ્તુ ! એજ જગતને આશ્ચર્ય
મોહ પમાડે છે એ અદ્વૈતની પ્રતિમા, અસંગની સંગિની, શૂન્યમાંજ
વસનારી અને વિહરનારી છે જેવો એના સૌભાગ્યનો મહિમા છે, માટે
। અપ્રતિબદ્ધ બ્રહ્મને એ પ્રતિબદ્ધ કરે છે વસ્તુત બ્રહ્મને કોઈ પણ
તનો વિકાર હોતો નથી પરતુ એ પોતેજ સર્વ કંઈ બને છે તે
પણની ઉત્પત્તિ તે નિરાકારનો આકાર, સ્થિતિ તથા સ્થળ પણ

એ પોતેજ બને છે તે પોતેજ ઇચ્છારહિતની ઇચ્છા, તે પૂર્ણની તૃપ્તિ તે કુળરહિતની જાતિ તથા ગોત્ર બની જાય છે તે અવર્ણનીયના [illegible] તે અપારનું પ્રમાણ અને અમનસ્કનું મન તથા બુદ્ધિ પણ એ પોતે બને છે તે નિસ્વરૂપનું સ્વરૂપ, તે નિર્વ્યાપારનો વ્યાપાર અને નિરહંકારનો અહંકાર પણ એ માયાજ બને છે તે નામરહિતનું નામ, તે જન્મરહિતનો જન્મ અને કર્મ તથા ક્રિયા એ પોતેજ બની રહે છે તે નિર્ગુણના ગુણ, તે અચરણના ચરણ, તે અશ્રવણના કાન [illegible] અચક્ષુના ચક્ષુ પણ બને છે તે ભાવાતીતના ભાવ, નિરંગના અંગ [illegible] નિબદ્ધના પુરુષના સર્વ વિકારો માયા પોતેજ બને છે આ પ્રમાણે આ પ્રકૃતિ પોતાની સર્વવ્યાપકતાના કારણે તે અવિકારી [illegible] વિકારવશ કરે છે જેમ અમાવાસ્યાની રાત્રિમાં ચંદ્રનો લોપ થાય છે તેમ બ્રહ્મનું તેજ આ પ્રકૃતિની સમગ્ર છાયા થઈ જાય છે ઉત્તમ [illegible] [illegible]ની અંદર વાલભાર પણ અન્ય ધાતુ મળે, તો તે સર્વ સુવર્ણની [illegible] ઉતરી જાય છે, અથવા સદાચારી મનુષ્યને પણ સંધ્યાકાળે [illegible] [illegible] એકને બદલે બીજી વસ્તુનો ભાસ થઈ આવે છે, અથવા વાદળા જે પ્રમાણે બપોરે પણ સ્વચ્છ આકાશમાં નિબિડ અંધારા [illegible] થઈને સુદિનનો દુર્દિન કરી મૂકે છે, જે પ્રમાણે ગાયના [illegible] રહેલું દૂધ અને કાષ્ઠના ગર્ભમાં અગ્નિ ગુપ્ત રહેલ છે, અથવા જે [illegible] ઉત્તમ રત્નો વસ્ત્રમાં વિંટાળેલા હોય ત્યારે તેનું તેજ બહાર [illegible] નથી, રાજા પરાધીન થવાથી ક્રિયા સિદ્ધ રોગગ્રસ્ત થવાથી જેમ તેના તેજનો લોપ થાય છે, તે પ્રમાણે પુરુષ પ્રકૃતિને આધીન થવાથી તેનું તેજ નષ્ટ થાય છે મનુષ્ય નિદ્રાગ્રસ્ત થાય છે ત્યારે સહજ સ્વપ્ન સુખદુઃખ ભોગવવા પડે છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના હોવાથી પુરુષને ગુણ ભોગવવા પડે છે [illegible] પુરુષ પણ સ્ત્રીને આધીન થાય ત્યારે તે [illegible] [illegible] બિલકુલ ગરીબ બની જાય છે, તે પ્રમાણે તે [illegible] [illegible] નિત્ય છે તોપણ તે પ્રકૃતિને આધીન થાય છે ત્યારે તેને [illegible] [illegible] છે અને તેને જન્મ મૃત્યુના ઘા સહન કરવા પડે છે પરંતુ કે [illegible] [illegible] ઘણા લોખંડપર ઘા કરવામાં આવતા તે ઘા [illegible] [illegible] પડે છે જેમ લોઢું બળે છે, ક્રિયા પાણી હલે છે ત્યારે [illegible] [illegible] પણ હલતા લાગે છે, [illegible] પાસે રહેવાથી તેના [illegible] [illegible] છે, [illegible] કુંકુમની ઉપર સ્ફટિક મણિ [illegible] [illegible] તેવા પણ દેખાય છે, તે પ્રમાણે પુરુષની [illegible] [illegible] [illegible] જન્મ [illegible] [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible]

તેમ બનતું નથી. પુરૂષ ઉત્તમ અને અધમ યોનિમાં જન્મ લે છે એમ લાગે છે તે સન્યાસીનું સ્વાભાવ શુદ્રાદિ થવું અસત્ય હોય છે, તે પ્રમાણે કેવળ ભાસ માત્રજ છે, માટે જે પુરૂષ છે તેને જન્મ મૃત્યુ કે રોગ ઇત્યાદિ કશુંજ થતુ નથી, છતાં તેમ થતુ લાગે છે તે સર્વનું કારણ પ્રકૃતિના ગુણની સંગતજ છે (૧૦૨૧)

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —એને સાક્ષીભૂત, પ્રકૃતિને અનુકૂળ રહેનાર, ધારણ કરનાર, ઉપભોગ લેનાર, પરમેશ્વર અને પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે, એવો એક પુરૂષ આ દેહમાં વિદ્યમાન છે (૨૩)

ટીકા—આ પુરૂષ પ્રકૃતિમાં રહેલો છે; પરંતુ જુઈના વૃક્ષને આધાર આપવાને માટે ઉભો કરવામાં આવેલો થાંભલો જે પ્રમાણે તે વૃક્ષના સર્વ વિકારોથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રકૃતિથી અલિપ્ત હોય છે અને પ્રકૃતિ તથા તેની વચ્ચે જમીન આસમાનનો અંતર હોય છે. હે અર્જુન! એ પુરૂષ પ્રકૃતિરૂપી નદીના તીરપર મેરૂની પેઠે અચળ ઉભો છે અને એનું પ્રતિબિંબજ માત્ર નદીમાં પડેલું દેખીને તે પોતે તો નથી તે જળથી વહનતો; નથી ભીંજાતો કે નથી તણાતો. માત્ર પ્રકૃતિનોજ જન્મ અને નાશ થાય છે અને પુરૂષ તો કાયમજ રહે છે, જેથી એજ સર્વ જગતનો શાસ્તા છે. એના યોગથીજ પ્રકૃતિનું જીવન તથા સંરક્ષણ છે અને એનીજ સત્તાથી તે જગત નિર્માણ કરે છે, માટે એ એ પ્રકૃતિનો ભર્તા છે હે કિરીટી! અનંત સમયથી ચાલતી આવેલી સૃષ્ટિ કલ્પાન્તકાળે જે પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, તે પ્રકૃતિનો એ સ્વામી છે; એજ બ્રહ્માંડનો સૂત્રધાર હોઈ પોતાની મહત્તાથી પ્રપંચને ચલાવે છે; અને આ દેહમાં એને પરમાત્મા કહે છે તે પણ એજ છે એમ તું સમજ હે પાંડુસુત! પ્રકૃતિથી પર એવો જે પુરૂષ કહેવામાં આવે છે, તે ખરેખર એજ છે (૧૦૨૯)

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणै सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —જે આ પ્રમાણે પરમાત્માને તથા ગુણસહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે સર્વ પ્રકારે કર્મો કરે છે તોપણ પુન જન્મ પામતો નથી.

ટીકા —જે આ પ્રમાણે આ પુરૂષને જાણે છે, તેમજ સર્વ ગુણો

ટીકા—પરંતુ જેઓ આ પ્રમાણે કરે છે તેઓ અભિમાનનો પરિત્યાગ કરી એનાજ વચનપર શ્રદ્ધા રાખે છે કે જે પુરુષ પ્રાણીમાત્રનું હિત શામાં છે અને અહિત શામાં છે એ યથાર્થ જાણે છે; તથા કોઈને હાનિ થતી જોઈ દયાર્દ્ર થાય છે તથા દુઃખિતોની પ્રત્યક્ષ થઈ તેમને સુખ આપે છે, તેવા પુરુષના મુખમાંથી જે જે વચનો નીકળે તેનો ઉત્તમ પ્રકારે આદર કરી, તેને સંપૂર્ણ રીતે શ્રવણ કરી મનુષ્યો તનમનથી તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે તેમના વચનો શ્રવણ કરવાને માટે બીજાં સર્વ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરે છે અને તેમના શબ્દો પરથી જીવન પણ ઓવારી નાખે છે. હે કપિધ્વજ! આવા પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે જે વર્તે છે, તે અંતે આ મૃત્યુરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્તમ રીતે બહાર નીકળે છે. આ પ્રમાણે એક વસ્તુ જાણવાના પુષ્કળ માર્ગો છે, પરંતુ આ સ્થળે તો તે સર્વનું મથન કરીને સિદ્ધાંતરૂપી માખણજ તને આપું છું. હે, અર્જુન! તેથી તને સહજ આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થશે અને શ્રમ પણ પડશે નહિ માટે હું તે સિદ્ધાંતનુંજ વિવેચન કરી, મતવાદીઓનું ખંડન કરી, કેવળ શુદ્ધ ફલિતાર્થજ તને કહી સમજાવું છું.

यावत्सजायते किंचित्सत्व स्थावरजगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगात्तद्विद्धि भरतर्पभ ॥२७॥

શ્લોકાર્થ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કોઈપણ સ્થાવર અથવા જંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું જાણ (૨૭)

ટીકા—ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દથી મેં તને જે આત્મસ્વરૂપ કહ્યું અને ક્ષેત્ર નામથી જે પ્રકૃતિતત્ત્વ વર્ણવ્યું, તે બન્નેના સંયોગથીજ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે જેમ વાયુસંગથી જળમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા સૂર્યકિરણ અને મરૂભૂમિના સંયોગથી જેમ મૃગજળનું પૂર પ્રકટ થાય છે; અથવા પર્જન્યધારાથી પૃથ્વી પલળતાંજ જેમ કોટ્યવધિ અંકુર ફૂટે છે, તેમજ આ સર્વ ચરાચરમાં જે કંઈ જીવ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણ હે અર્જુન! પુરુષ અને પ્રકૃતિથી કોઈ પણ ભૂત વ્યક્તિ ભિન્ન નથી. (૧૦૫૬)

सम सवेपु भूतेपु तिष्ठन्त परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्त य॰ पश्यति स पश्यति ॥२८॥

શ્લોકાર્થ—નાશવંત સર્વ ભૂતોમાં રહેવા છતાં તે પરમાત્મા નાશ પામતો નથી એમ જે જાણે છે, તેજ ખરો જ્ઞાની છે (૨૭)

શ્લોકાર્થ—વસ્ત્ર ▪ કે તંતુ નથી તથાપિ તે તંતુજ છે, એમ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી પ્રકૃતિ (સૃષ્ટિ) અને ઈશ્વરની એકતા સમજવી જોઈએ. પ્રાણીઓ પુષ્કળ છે અને તેઓ એકથી એક ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેઓના પ્રત્યેકના અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ પ્રાણી તેમનાં નામ પણ નિરનિરાળાં હોઈને વર્તન પણ ભિન્ન ભિન્ન છે અને સર્વના વેષ પણ નાના પ્રકારના હોય છે કે કિરીટી! આવી અવસ્થા જોઈને જો તું એ સર્વને આત્માથી ભિન્ન લખીશ તો કોટી જન્મપર્યંત આ સંસારથી પાર પહોંચીશ નહિ જેમ એકજ તુંબડીના વેલાને વાંકા, ગોળ, લાંબા ટુંકા અને અનેક આકારનાં તુંબડાં થાય છે તોપણ તે તુંબડીનાંજ કહેવાય છે, અથવા જેમ એક બોરડીની વાંકી અને સીધી તમામ ડાળોને બોરડીનીજ ડાળો કહે છે, તેવી રીતે ખાડા અને ડાહ્યા સર્વ જીવમાત્રમાં આત્મરૂપી વસ્તુ તો એક અને સરખીજ છે નાના મોટા પ્રત્યેક અંગારામાં જેમ ઉષ્ણતા સમાનપણેજ વહે છે, તેમ અનેક જીવરાશિમાં પરમેશ્વર સમાનજ છે સમસ્ત આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થયા કરે છે, પરંતુ હે વીર! તેમાંનું પાણી તો જેમ એકજ હોય છે, તેમજ આ ભૂતોના આકાર વિકાર જુદા જુદા છતાં પણ તેઓ સર્વમાં જે આત્મા રહેલો છે તે તો સમાન અને એકનો એકજ છે પરંતુ ઘટ અથવા મઠમાંનું આકાશ જુદા આકારનું હોય છે તોપણ આકાશ રૂપે તો તે એકજ છે, તે પ્રમાણે ભૂતો જુદા જુદા આકારનાં હોય છે, તોપણ તેમાં આત્મા તો એક છે સુવર્ણના અલંકારો પુષ્કળ હોય છે, પરંતુ સર્વમાં સુવર્ણ તો એક સરખુંજ હોય છે; તે પ્રમાણે ભૂતોનો આશ્રય નાશવાન છે, અને ▪ સર્વમાંનો આત્મા અવિનાશી છે આ પ્રમાણે વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ પરમાત્માને જીવથી પૃથક અને પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ જીવથી અભિન્ન જે જ્ઞાની જુએ છે, તેજ સર્વ જ્ઞાનીઓમાં રત્ન (દેખતો) છે, અને આ પ્રમાણે જ્ઞાનનેત્ર જેનું ખુલે છે, તેજ યથાર્થ જ્ઞાની છે હે અર્જુન! આ હું તેની સ્તુતિ કરૂં છું એમ તું સમજીશ નહિ. વધારે શું કહું! પરમ આનંદ પુરુષ તેજ છે (૧૦૮૯)

सम पस्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्॥२८

શ્લોકાર્થ—એ પરમાત્મા સર્વ ભૂતોમા સમાનપણે રહેલો છે એમ જાણીને જે પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરતો નથી, તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે (૨૯)

ટીકા—આ શરીર ગુણ અને ઇદ્રિયોની કોથળી છે, એ વાત, પિત્ત અને કફ એ ધાતુઓથી ભરેલુ છે; અને અધમ પાચ તત્ત્વોનુ બનેલુ મલીન મિશ્રણ છે, એ પ્રકટ પચ કાટાવાળો વિંછીજ છે, એને પચ પ્રકારના અગ્નિ લાગેલા છે, તથા જીવરૂપી સિહ શરીર રૂપી હરણના પજરામા સપડાયેલો છે જેવી રીતે સિહને હરિણનો નાશ કરવામા ઝાઝો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, તે પ્રમાણે જીવને અનિત્ય શરીરાદિકનો નાશ કરવામા કઇ અડચણ નથી, તોપણ શુ ચમત્કાર વર્ણવુ ? કોઇ પણ નિત્યભાવની છુરી અનિત્ય દેહાદિકના ઉદરમા મારી તેનો નાશ કરતા નથી ? તથાપિ હે અર્જુન ! જે જ્ઞાની છે તે આ દેહમા રહેવા છતા પણ પોતાનો ઘાત ન કરતા અતે બ્રહ્મપદને જઇ મળે છે યોગજ્ઞાનના મહત્ત્વથી કોટયવધિ જન્મો ઓળગી 'અમે પુન જન્મ ધારણ કરનાર નથી' એમ કહી યોગી લોકો જે પરમ કૃપણ મારે છે, તે સ્થાન કયા છે ? તે સ્થાન ઓકાર અને નાદની પેલી તરફ છે, તે તુર્યાવસ્થાનુ કેન્દ્ર છે, તેને પરબ્રહ્મ કહેવામા આવે છે, અને ગગાદિ નદીઓ જેમ સમુદ્રને જઇ મળે છે તથા ત્યા વિશ્રાતિ પામે છે, તેમ મોક્ષ સહ વર્તમાન સર્વ ગતિઓ ત્યાજ વિશ્રાતિ મેળવે છે જે પુરુષ ભૂતોમા વસ્તુત વિષમ બુદ્ધિ રાખતો નથી, તે પુરુષને તે પરબ્રહ્મનુ ઐક્ય આ દેહમાજ પ્રાપ્ત થાય છે દીપકો પુષ્કળ હોય પરતુ તેમનુ તેજ એકજ હોય છે; તે પ્રમાણે પરાપૂર્વથી અનાદિ એવો એકજ પરમાત્મા સર્વત્ર ભરેલો છે હે પડુસુત ! આ પ્રમાણે જે જીવ અને આત્મામા સમત્વ રાખે છે તે જન્મ મરણના ફેરામા પડતો નથી જે કોઈ આ સામ્યરૂપી શય્યાપર સ્વસ્થતાપૂર્વક નિદ્રા લે છે તેને હુ ભાગ્યવાન્ ગણી તેનુ વારવાર વર્ણન કરુ છુ (૧૦૭)

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३०॥

શ્લોકાર્થ—પ્રકૃતિજ દેહદ્વારા સર્વ પ્રકારે કર્મો કરે છે, અને આત્મા તેનો કર્તા નથી એમ જે જુએ છે તેજ ખરો જ્ઞાની છે (૩૦)

ટીકા —મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા પાંચ કર્મેંદ્રિયોના સર્વ કર્મ પ્રકૃતિનાજ છે એમ જે પૂર્ણતાથી જાણે છે; ઘરમા રહેતા માણસોજ ઘરમાના સર્વ વ્યાપાર કરે છે અને ઘર પોતે કરતું નથી, તેમજ આકાશમા અભ્રો દોડતા દેખાય છે, પરંતુ આકાશ તો સ્થિરજ હોય છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિજ આત્માના પ્રકાશ વડે ગુણોથી યુક્ત થઈ પુષ્કળ ખેલો ખેલે છે અને આત્મા તે થાંભલાની પેઠે સ્થિર હોઇને પ્રકૃતિના કરેલા કર્મોથી અલિપ્ત છે આ પ્રકારના નિર્ણયનો જેના હૃદયમા પ્રકાશ પડયો છે તે અકર્તા આત્માને અવશ્ય ઓળખે છે એમ તું જાણ (૧૦૮૩)

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३१॥

શ્લોકાર્થ —જ્યારે મનુષ્ય સર્વ ભૂતોની ભિન્નતાને એકજ પરમેશ્વરમા રહેલી જુએ છે અને પરમેશ્વરમાથીજ આ જગતનો વિસ્તાર થયો છે એમ જાણે છે, ત્યારેજ તે બ્રહ્મસંપન્ન થાય છે (૩૧)

ટીકા —હે અર્જુન ! જ્યારે મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન ભૂતોને એક રૂપેજ જુએ છે ત્યારે તે બ્રહ્મસંપન્ન થયો કહેવાય છે જે પ્રમાણે પાણીમાના સર્વ તરંગો, જમીનપરના પરમાણુના કણ, સૂર્યમંડળમાના કિરણો, દેહમાના સર્વ અવયવો, મનમાના સર્વ ભાવો અને અગ્નિમાથી નીકળતી સર્વ ચિણગારીઓ, આ સર્વ વસ્તુઓ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનથી ભિન્ન દેખાય છે, તોપણ જે ભૂમિમાથી તે ઉત્પન્ન થઇ છે, તેની સાથે તેનું સામ્યજ હોય છે તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર એકજ આત્મામાથી ઉત્પન્ન થયા છે, એવી જેના મનની ખરેખરી ખાત્રી થઇ છે તેનેજ બ્રહ્મરૂપી સંપત્તિનું વહાણ હસ્તગત થયું છે એમ કહી શકાશે. પછી તે જ્યા જુએ છે ત્યા તેને સર્વ બ્રહ્મમયજ દેખાય છે વધારે શું કહું ? તેને અપાર સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરૂષની વ્યવસ્થા અનુભવસિદ્ધ દ્રષ્ટાંતો આપી તને સમજાવી, તે તું સમજ્યો ને ? જે પ્રમાણે અમૃત હસ્તગત થઇ જાય, કિંવા દ્રવ્યભંડાર દ્રષ્ટિએ પડી જાય તેવોજ આ સ્નેો આ લાભ છે એમ તું માન. હે સુભદ્રાપતે ! આ અનુભવપરથી જો તું તારા મનમા એક સ્થાયી વિચાર કરવા ઇચ્છતો હોય તો તું તે હમણા કરતો નહિ, પરંતુ એનાપર તને બીજા એક બે મહત્ત્વના વિચારો કહેવાના છે, તે મન લગાડીને સાભળ. આ પ્રમાણે ભગવાને કહી

સંભળાવવાનો પ્રારંભ કર્યો, એટલે પોતાનું સર્વાંગ અવધાનમય કરી અર્જુન સાંભળવાને તૈયાર થયો. (૧૦૮૨)

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥३२

શ્લોકાર્થ —હે કૌંતેય ! આ પરમાત્મા અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી અવિનાશી છે, અને તેથી કરીને તે શરીરમાં હોવા છતાં પણ કશુંજ કરતો નથી અને કશાથી પણ લિપ્ત થતો નથી (૩૨)

ટીકા —જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં રહેવા છતાં જળથી ભીંજાતું નથી, તે પ્રમાણે જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે તે શરીરમાં હોવા છતાં સર્વ કર્મોથી અલિપ્ત છે, એમ તું જાણ હે કિરીટી ! સૂર્ય પાણી ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે અને પશ્ચાત્ પણ હતો તેવો ને તેવોજ કાયમ હોય છે, પરંતુ અજ્ઞાની લોકો તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોવામાં આવતાં તેનેજ સૂર્ય કહે છે, તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં છે એ કથન સત્ય નથી. તે તો દેહ ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે જ્યાં હતો ત્યાંજ પાછળથી પણ હોય છે જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં વાસ કરે છે એ કથન મિથ્યા છે દેહ અને આત્મા વચ્ચે સંબંધ છે એમ કહેવું તે પણ વ્યર્થ છે વાયુ અને વાલુકાની વચ્ચે ગાંઠ કદિ બાંધી શકાય છે કે ? કારણ કે એક અદૃશ્ય અને બીજી જડ વસ્તુ છે તેમજ અગ્નિ અને રૂ, એ ઉભયને એક દોરામાં કેવી રીતે પરોવી શકાય ? એકજ સ્થળેથી એક પુરૂષ પૂર્વ દિશા તરફ જવા નીકળે અને બીજો પશ્ચિમ તરફ જવા નીકળે, તેમનો સંઘાત બને નહિ તેના જેવોજ એ સંબંધ અશક્ય છે પ્રકાશ અને તિમિરનો અને મૃત અને જીવતનો સંબંધ હોતો નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મા અને શરીર વચ્ચે સંબંધ નથી એમ તું સમજ રાત્રિ અને દિવસ, સુવર્ણ અને કપાસ એની વચ્ચે જે પ્રમાણે સંબંધ હોતો નથી તેજ પ્રમાણે આત્મા અને દેહ વચ્ચે સંબંધ નથી વાસ્તવિક જોતાં શરીર એ પંચ તત્વોનું બનેલું છે અને કર્મની દોરીએ મા ગુંથાયલું છે, તથા જન્મ મૃત્યુના ભવચક્રમાં ફર્યા કરે છે કાળરૂપી અગ્નિના મુખમાં એને માખણના લોંદાની પેઠે મૂકવામાં આવ્યું છે અને માખીની પાંખ હાલવાના જેટલો વખત લાગે છે તેટલા અલ્પ સમયમાં એ શરીર નાશ પામે છે આ દેહ અગ્નિમાં પડે છે તો તે રાખ થઈને ઉડી જાય છે અને કુતરાના મુખમાં સપડાય છે

તો તેની વિષ્ટા બને છે હે કપિધ્વજ ! આ પ્રકારના ભયમાંથી જો દેહ નિવૃત્ત થાય તો તે જ્યાં પડે ત્યાં તેની અંદર કીડા તથા જંતુઓના ઢગલાના ઢગલા ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારે એ છેવટે અનિષ્ટજ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે આ દેહની આવી બૂરી દશા થાય છે તોપણ આત્મા તો નિત્યસિદ્ધ અને સ્વભાવથીજ અનાદિ છે તે નિર્ગુણ હોવાથી પૂર્ણ પણ નથી અને અપૂર્ણ પણ નથી ક્રિયાનો કર્તા પણ નથી અને અકર્તા પણ નથી, તેમજ કૃશ પણ નથી અને પુષ્ટ પણ નથી, તે નિરાકાર હોવાથી દૃશ્ય પણ નથી અને અદૃશ્ય પણ નથી, તે પ્રકાશમાન પણ નથી અને નિસ્તેજ પણ નથી, તે અલ્પ પણ નથી અને અધિક પણ નથી. તે શૂન્ય હોવાથી ખાલી પણ નથી અને ભરેલો પણ નથી, તે કોઈ વસ્તુરહિત પણ નથી અને વસ્તુસહિત પણ નથી, તે સાકાર પણ નથી અને નિરાકાર પણ નથી, તે આત્મરૂપ હોવાથી આનંદમય પણ નથી અને દુઃખમય પણ નથી, તે એક પણ નથી અને અનેક પણ નથી, તે કોઈ વસ્તુથી મુક્ત પણ નથી અને કશાથી બદ્ધ પણ નથી, તે લક્ષણરહિત હોવાથી આટલો કિંવા તેટલો, સ્વનભૂ કિંવા બનેલો અને બોલકણો કિંવા મુંગો નથી તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી અને સૃષ્ટિના સંહાર સાથે લય પામતો નથી, એ અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ એ ઉભય સ્થિતિઓનું લયસ્થાન છે, એ અવ્યય હોવાથી એનું માપ થઈ શકતું નથી કિંવા વર્ણન થઈ શકતું નથી, એ વૃદ્ધિગત પણ થતો નથી અને ન્યૂન પણ થતો નથી, એ ઉભેરાતો પણ નથી અને ખચાતો પણ નથી. હે પ્રિયોત્તમ ! આવું જે આત્માનું સ્વરૂપ છે, તે દેહમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે મણકાશમાં મહાભારત સમાયલું કહેવા સમાન છે એ આત્માની અખંડ વ્યાપક સ્થિતિમાં અનેક દેહાકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે દેહ ઉત્પન્ન થવાથી તે જન્મતો નથી અને દેહ મરવાથી તે મૃત્યુ પામતો નથી તે તો જેવા છે તેવાજ કાયમજ છે જે પ્રમાણે આકાશમાં દિવસ અને રાત્રિ આવે છે અને જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મસત્તામાં દેહ આવે જાય છે માટે આ શરીરમાં તે આત્મા કાંઈ કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી, તેમજ શરીરના કોઈ પણ વ્યાપારમાં લેપાતો નથી અને તેના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ કારણથી ન્યૂનાધિકતા થતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે દેહમાં રહે છતાં પણ દેહના સર્વ વ્યાપારોથી અલિપ્ત રહે છે (૧૧૧૮)

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३३॥

શ્લોકાર્થ —જેવી રીતે સર્વવ્યાપક આકાશ સૂક્ષ્મપણાને લીધે કશાથી પણ લિપ્ત થતું નથી, તેવી રીતે સર્વ દેહોમાં અધિષ્ઠિત થએલો આત્મા દેહાદિકના કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. (૩૩)

ટીકા —હે અર્જુન ! આકાશનો પ્રવેશ ક્યાં નથી ? અર્થાત્ આકાશ સર્વત્ર છે, પરંતુ એને એનામાં રહેલી કોઈ પણ વસ્તુથી પીડા થતી નથી. તે પ્રમાણે આત્મા સર્વત્ર સર્વ દેહોમાં છે તોપણ દેહની કોઈ પણ ઉપાધિથી તે લિપ્ત થતો નથી. માટે વારંવાર શુદ્ધ તત્ત્વનું આ લક્ષણ તું ધ્યાનમાં રાખ કે, ક્ષેત્ર અર્થાત્ શરીર સિવાય તેના ધર્મ એનાથી ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે આત્મા તદ્દન ભિન્ન છે (૧૧૨૨)

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३४॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! જેવી રીતે એકલો સૂર્ય આ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે એક ક્ષેત્રજ્ઞ સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે (૩૪)

ટીકા —લોહચુંબકના સંસર્ગથી લોઢું ચાલે છે, પરંતુ લોઢું તે લોહચુંબક નથી. એમ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા અને દેહમાં છે દીપકના પ્રકાશથી ઘરનો વ્યવહાર ચાલે છે, પરંતુ દીપક અને ઘર વચ્ચે કેટલું અંતર છે. હે કિરીટી ! કાષ્ઠમાં અગ્નિ હોય છે, પરંતુ અગ્નિ કાષ્ઠ નથી. જે દૃષ્ટિથી તું આકાશને અને આકાશ તથા નીલ તથા સિવાય સૂર્ય તથા મૃગજળ જેમ અંતર છે, તેમ આત્મા તથા દેહની વચ્ચે તું જોઈ લે. બહુ શું કહું ? એક સૂર્ય જેમ જુદા જુદા સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રમાણે એક જ આ સર્વ દેહોમાં પ્રકાશે છે એમ તને સમજાશે. હવે આત્મા અને દેહના સંબંધમાં કોઈ શંકા રહેતી નથી (૧૧૨૯)

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३५॥

શ્લોકાર્થ —જે આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચેના અંતરને તથા સર્વ ભૂતોને પ્રકૃતિથી મુક્ત કેવી રીતે થાય છે તે તત્ત્વને

છે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય (૩૫)

ટીકા —હે સમસ્તતત્ત્વસારજ્ઞ! તેજ બુદ્ધિને જ્ઞાનમય જાણવી જેના યોગથી શરીર અને આત્મા વચ્ચેના અ તરને સમજી શકા આ અ તરને સમજવા સારૂ ચતુર (મુમુક્ષુ) જન જ્ઞાનીઓના ઉમ ઘસી નાખે છે, અને હે અર્જુન! એનેજ સમજવા માટે તેઓ શાંતિ રૂપી સ પત્તિ સ્વાધીન કરી લઈ શાસ્ત્ર રૂપી દુઝતી ગાયને પેતાને ઘેર પાળે છે (નિત્ય શાસ્ત્રાધ્યયન કરે છે) એનેજ સમજવાને માટે પુરૂપ યોગરૂપી આકાશપર ચઢી જવાની હામ ભીડે છે, શરીરાદિને તૃણુપ્રાય માને છે અને સ તોની પાદુકા પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનના સાધનો દ્વારા અ તરમા તેઓ નિશ્ચય કરી લે છે, અને શરીર તથા આત્મા વચ્ચેનો ખરો તફાવત તેમની દ્રષ્ટિએ પડે છે આમ કહી ભગવાન બો યા —હુ તેના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરૂં છું આ જે મિથ્યા પ્રકૃતિ મહાભૂતાદિ અનેક વસ્તુઓમા ભિન્નતાથી વિસ્તાર પામી છે, જ શુકનલિકા ન્યાયે જીવોને નહિ વળેલી છતા વળગેલી હોય એમ જણાય છે, તેને તે જેવી છે તેવીજ જે જાણી લે છે, અને દોરડીમાથી સર્પની મિથ્યાભ્રાન્તિનો લોપ થયેથી દોરડી તે દોરડીજ દેખાય છે, અથવા ચાદીના ભ્રમનો નાશ થતા છીપ તે છીપજ જણાઇ રહે છે, તેમ આત્માથી ભિન્ન એવી પ્રકૃતિને જે અ ત.કરણથી ભિન્ન જાણે છે, તેઓ બ્રહ્મરૂપજ બની રહે છે એવો મારો મત છે જે બ્રહ્મ આકાશ કરતા પણ વિશાળ છે, જે પ્રકૃતિથી પર છે અને જે પ્રાપ્ત થતાજ સમ વિષમ ભેદ રહેતો નથી, જે બ્રહ્મમા પ્રકૃતિના અનુરોધથી બનેલા આકાર નષ્ટ થાય છે, જીવપણાનો લય થાય છે અને દ્વૈતભાવનો લોપ થાય છે, જે અદ્વય છે, હે પાર્થ! તે પુરૂષ એ પરમતત્ત્વરૂપજ થાય છે કે જે રાજહ સ જેમ નીર અને ક્ષીરને જુદા પાડે તે પ્રમાણે આત્મા અને પ્રકૃતિને ભિન્ન કરીને જુએ છે

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે અર્જુનને આત્મા તથા પ્રકૃતિ વિષે સ પૂર્ણ અનુભવ આપ્યો એક વાસણમાંનું પાણી બીજા વાસણમા રેડવામા આવે, તેમ શ્રીહરિએ પોતાના હૃદયમાનું આ જ્ઞાન અર્જુનના અ ત કરણમા રેડ્યુ પરતુ જે નર છે તેજ નારાયણ છે, તો પછી જ્ઞાન કોણે કોને આપ્યું? પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન તરફ આગળ કરીને 'આ તે જ હું છું' એમ બોલ્યા, પરતુ આ વાત મને કોઈ પૂછે નહિ ત્યાં સુધી કહેવાનુ પ્રયોજન નથી અનુ! શુ શુ કર્યું? હરે અર્જુનને પોતાનુ સર્વસ્વ આપ્યું ભગવાને આપ્યું

બધું કહ્યું તોપણ અર્જુન પોતાના મનમા તૃપ્ત ન થતા વિશેષ કહેવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. દીપકમા જેમ જેમ તેલ પૂરવામાં આવે તેમ તેમ તે અધિક પ્રકાશ આપે છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જેમ જેમ વધારે કહેવા લાગ્યા તેમ તેમ અર્જુનના મનમા શ્રવણેચ્છા વૃદ્ધિગત થતી ચાલી. જે પ્રમાણે એકાદ સુઘડ અને ઉદાર બાઈને ચતુર તથા રસજ્ઞ જમવાવાળો મળ્યો હોય તો તે બાઈને પીરસવાની તથા તે જમનારને જમવાની હોંસ પેદા થાય છે, તેજ પ્રમાણે અર્જુનનો સાંભળવાનો ઉત્સાહ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ચાર ગણી હોંસ ઉત્પન્ન થઈ જે પ્રમાણે અનુકૂળ પવનથી મેઘ આકર્ષાઈ વૃષ્ટિ થાય છે, કિંવા ચંદ્રોદય થતા સમુદ્રમા ભરતી આવે છે, તે પ્રમાણે શ્રોતાની આદરબુદ્ધિથી વક્તાને બોલવાનુ સ્ફુરણ આવે છે (૧૧૫૨)

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ પ્રમાણે અર્જુનની સાંભળવાની ઇચ્છા જોઈ, દેવ પોતાના જે વક્તૃત્વથી સમગ્ર વિશ્વને આનંદમય કરી મૂકશે, તે વક્તૃત્વ તું સાંભળ. આ પ્રમાણે મહાભારતના ભીષ્મપર્વમા શ્રી વ્યાસમુનિએ પોતાની અમર્યાદ બુદ્ધિથી જે કથા કહી છે, તે કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ ઉત્તમ મરાઠી ભાષામા ઓવી છંદમા કહું છું હું કેવળ શાંતિરસનીજ કથા વર્ણવીશ પરંતુ તે શૃંગારાદિ રસોથી ચડતો પ્રમ ની થશે. એવી પ્રેમાળ દેશી ભાષામા એ કથા કહી શકે તે સાહિત્યને શિક્ષણ આપશે તથા પોતાના માધુર્યથી અમૃતને પણ ફિક્કુ પાડશે જે ચંદ્રના ઉદયથી ચંદ્રકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે, તે ચંદ્ર પણ મારી વાણીથી આર્દ્ર થશે અને રસ પણ ભૂખ્યા પડી જશે, તથા નાદનુ તો નામ પણ મટી જશે અજ્ઞાનીઓને પણ સાત્વિકતાનો પાનો છુટશે અને અધિકારી તો ધરણ કરતાજ તમા સ્થિર થઈ જશે આવી રીતે વક્તૃત્વવિલાસનો વિસ્તાર કરીને વિશ્વને ગીતાના અર્થથી ભરી દઈશ અને જગતની ચોતરફ આનંદની વાડી રચી દઈશ. વિચારનું દૈન્ય ટળી જશે, મન અને કાન ધન્ય થશે અને બ્રહ્મવિદ્યાની ખાણ ખુલ્લી મૂકાઈ જશે. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિએ પડશે, સુખનો ઉદય થશે અને સર્વ જગતમા આનંદાનંદનો સુગાળ થઈ જશે. શ્રી નિવૃત્તિદાસનો મારાપર અનુગ્રહ હોવાને લીધે હું હવે એવુ ભાષણ કરીશ કે, આ સર્વ વાતોની આપને સાક્ષાત્ પ્રતીતિ થશે. માટે પ્રત્યેક અક્ષરમા કવિત્વ અને ઉપમાનુ પૂર છોડી મૂકીશ અને પ્રત્યેક પદમા રસિકોનો અર્થ પ્રગટ કરીશ કેમકે એટલે સુધી મને મારા શ્રીમત ગુરૂએ પરિપૂર્ણ કર્યો છે તેમનીજ કૃપાથી આજ એવા સદ

अध्याय-१४ मो

વર્ણન કરવામાં પરિશ્રમ પડયો (૧૦)

વેદ વર્ણન કરવામાં ચતુર તો ખરો, પરંતુ જ્યાં સુધી આપનું દર્શન થયું નથી ત્યાં સુધીજ તે આપનું વર્ણન કરી શકે છે, આપનું દર્શન થતાજ અમારી ને તેની દશા એકજ બની રહીને ઉભયને ચુપ બેસવું પડે છે સૂર્ય જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રકાશકાળના મેઘો સ્હ. શોધ્યા પણ નથી જડતા, તો પછી પાણીની એકાદ અંજલિ અથવા એકાદ મોટી નદીનો પણ ત્યાં પત્તો લાગી શકે કે ? સૂર્ય ઉદિત થતાની સાથે ચંદ્ર જેમ પતંગીઆ જેવો બની જાય છે, તેજ ઉપમા આપના સ્વરૂપની આ દશા મને અને શ્રુતિને આપી શકાય છે જ્યાં દેહ સ્થાનભ્રષ્ટ થઇને પરાસહિત વૈખરી-વાણી ચુપ રહી જાય છે, એવા આપનું વર્ણન ક્યા મુખથી કરી શકાય એમ છે ? માટે હવે આપની સ્તુતિ કરવાનું છોડી દઇ આપના ચરણપર મસ્તક ધરી દેવું એજ સારૂં છે માટે હે ગુરૂરાજ ! આપ જેવા છો તેવાજ હું આપને નમસ્કાર કરૂં છું મારો ગીતાર્થકથનરૂપી વ્યાપાર થવાને માટે આપ મારા શાહુકાર થાઓ. આપની કૃપારૂપી સુધીની થેલીની ગાંઠ છોડી મારી મતિરૂપી કોથળી ભરો, અને આપ મને જ્ઞાનથી ભરપૂર કાવ્ય બનાવવાનો મહાન લાભ કરાવી આપો હું એ લાભ-નફામાંથી સુંદર વિચારરૂપી કર્ણભૂષણો તૈયાર કરાવી સંતોના કાનને વિભૂષિત કરીશ. મહારાજ ! ગીતાર્થરૂપી ભંડાર બહાર કાઢવાની મારા મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે, તે સફળ કરવાને માટે આપનું સ્નેહરૂપી અંજન મારા નેત્રોમાં આંજો. જેથી મારા બુદ્ધિરૂપી નેત્રો ગીતાર્થરૂપી ધનનું નિરીક્ષણ કરી શકે આપના કરૂણારૂપી સૂર્યબિંબનો નિર્મળ પ્રકાશ પાડો, કે જેથી મારી બુદ્ધિરૂપી વલ્લરી વૃદ્ધિગત થઇ તેને કાવ્યરૂપી ફળો આવે. આપની કૃપાદૃષ્ટિની એટલી ઔદાર્યથી વૃષ્ટિ કરો કે તેથી મારી બુદ્ધિ રૂપી ગંગામાં સિદ્ધાંતરૂપી મહા પૂર આવે હે વિવેક ધામ ! આપના પ્રસાદ ચંદ્રમા પાસે મારી સ્ફુર્તિ રૂપી પૌર્ણિમા કરાવો, કે જે પૌર્ણિમાનું અવલોકન કરતાજ મારા જ્ઞાનસમુદ્રમાં રસિકતાની એવી ભરતી આવે કે જેથી સ્ફુર્તિનો પ્રવાહ ન સમાઇ શકતાં નવે રસ ઉભરાઇ જગતમાં ફેલાઇ જાય જ્ઞાનદેવ મહારાજનું આવું ભાષણ સાંભળી શ્રીગુરૂ નિવૃત્તિનાથ મહારાજ સંતુષ્ટ થઇ બોલ્યા કે,- તું સ્તુતિના મિષથી દ્વૈતનો વ્યર્થ વિસ્તાર કરે છે, માટે હવે આ વ્યર્થ સ્તુતિ રહેવા દે જે બોલવાનો વિષય છે તેનું ઉત્તમ રીતે વર્ણન કરી ગીતાર્થ પ્રકટ કર, અને ઉત્કંઠાનો ભંગ થવા દઇશ નહિ (૨૯)

મંડળની સભામાં મારા વચનોનો સમાવેશ થાય છે, મને શ્રોતાઓને વર્ણવવાનો લાભ મળે છે આપ જેવા સંતોના ચરણદર્શનથી મને કોઇ પણ પ્રકારની અડચણ પડતી નથી. હે પ્રભો! સરસ્વતીને પેટે મુંગુ બાળક ન અવતરે તેમાં ચમત્કાર તે શું છે? લક્ષ્મીના હાથપર સામુદ્રિક ચિન્હોની ન્યૂનતા હોતી નથી, તે પ્રમાણે આપ સંતોની સમક્ષ આવનારો કોઈ પણ માણસ અજ્ઞાની રહે એમ બનીજ કેમ શકે? માટે હવે હું નવે રસોની રેલછેલ કરી મૂકીશ. તો હે પ્રભો! હવે મને અવસર આપો, હું ઉત્તમ પ્રકારે ગ્રંથનું નિરૂપણ કરીશ

अध्याय-१४ मो

હે ગુરો! હે સકળદેવોમાં શ્રેષ્ઠ! હે બુદ્ધિરૂપી પ્રાતઃકાળના સૂર્ય! હે આનંદનો ઉદય કરનારા! આપનો જયજયકાર થાઓ. આપ સર્વંનુ વિશ્રાંતિસ્થાન છો અને સોઽહંભાવને શોભાવનારા છો, લોકોરૂપી લહેરોના સમુદ્ર છો, આપનો જયજયકાર થાઓ હે દીનદયાળ! હે કરુણાના સાગર! હે બ્રહ્મવિદ્યા રૂપી વધૂના વલ્લભ! જે કોઇ આપને જાણતું નથી તેનેજ વિશ્વ સત્ય ભાસે છે, આપને જાણનારને માટે સર્વ વિશ્વ આપરૂપજ બની રહે છે નજરબંધીના ખેલમાં ગારુડી બીજાની નજર બંધી કરે છે, પરંતુ તે પણ પોતાની જાતને છુપાવી શકતો નથી પરંતુ આપની નજરબંધી તો તેથી પણ પ્રબળ છે, કારણ કે આપ તો આપની જાતને પણ છુપાવી રહ્યા છો! મહારાજ! આ જગત સર્વત્ર આપજ ભરેલા છો, પરંતુ તેમાં કોઇ જ્ઞાની [illegible] અને કોઈ મૂર્ખ સપાટામાં ફસેલા છે આ પ્રમાણે આપજ નિજ એવા આપને મારા નમસ્કાર હો. જગતમાં પાણીમાં જે મધુરો સ્વાદ છે તે આપનેજ લીધે તેમાં આવ્યો છે અને પૃથ્વીમાં જે સહન કરવાની શક્તિ છે તેને આપનીજ શક્તિ કારણભૂત [illegible] ચંદ્ર અને સૂર્ય એ કેવળ પ્રવદ દીવાની પેઠે નિસ્તેજ છે, પરંતુ ત્રણે લોકોમાં તેનો જે પ્રકાશ પડે છે તે આપના તેજની શક્તિનો પ્રભાવ છે વાયુ પણ આપની શક્તિથી ફરે છે, અને આકાશ પણ સંતાકુકડીના ખેલની પેઠે આપના એશ્વર્યમાંજ લપાઇ રહ્યું છે વધારે શું કહું? સર્વ માયા અપરંપાર [illegible] અને જ્ઞાન પણ આપની શક્તિથીજ ચારે તરફ અવલોકન કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ, આપના સ્વરૂપનો પાર ન મળવાથી શ્રુતિને પણ

સંસાર અને સ્વપ્નની પેઠી તરફ પહોંચતી નથી, તેને ઘન શબ્દાદિ કમોષ ઉત્તમ લાગે છે અને તેને દ્વૈત સિવાય અન્ય કોઇ વસ્તુની પ્રતીતિ હોતી નથી આવું સર્વ જ્ઞાન આ આત્મજ્ઞાનની હમણ સ્વપ્ન વત્ બની રહે છે જે પ્રમાણે વાયુની પ્રચંડ લહેરોનો પણ આકાશમાંજ લય થાય છે, કિંવા સૂર્ય ઉદય થતાંજ જે પ્રમાણે ચંદ્રાદિ નક્ષત્રોના તેજનો લોપ થાય છે, અથવા જે પ્રમાણે પ્રલયકાળના પાણીમાં નદી, નદ વગેરેનો ભેદ રહેતો નથી, તે પ્રમાણે આ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાંની સાથેજ ઇતર સર્વ જ્ઞાનો લય પામે છે. માટે હે અર્જુન! એ જ્ઞાનને હું 'ઉત્તમ' કહું છું હે પંડુસુત! આપણી અનાદિકાળની જે મુક્તિ કિંવા મોક્ષ, તે આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આપણને હસ્તગત થાય છે એનો અનુભવ થતા સર્વ જ્ઞાતાઓ જન્મ મૃત્યુરૂપી સંસારને ઉંચું મોઢું કરવા દેતા નથી, અને વિવેકવડે મનની વિષયો તરફની દોડને અટકાવી સ્વાભાવિક વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થતા તેઓ દેહધારી હોવા છતાં પણ દેહાભિમાની નહિ રહેતા દેહ અને દ્વૈતને ઉલ્લંઘીને એકદમ મારી યોગ્યતાનેજ પામે છે (૧૧)

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

શ્લોકાર્થ—આ જ્ઞાનનો આશ્રય ગ્રહણ કરી જે મારા સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે જન્મતા નથી અને પ્રલયકાળે નાશ પણ પામતા નથી. (૨)

ટીકા—કારણ કે, હે અર્જુન! જે મારી નિત્યતાથી નિત્ય અને મારી પૂર્ણતાથી પરિપૂર્ણ થઇ રહે છે, અને જેમ હું નિરંતર અનંત, મહાનરૂપ અને સત્યસિદ્ધ છું, તે પ્રમાણે તે હોય છે તેનામાં અને મારામાં લેશ પણ ભેદ રહેતો નથી જેમ ઘટનો નાશ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશરૂપ બને છે, કિંવા મૂળ દીપકમાંથી પ્રદીપ્ત કરેલી અનેક દીવેટો એકત્ર કરવામાં આવે એટલે તેનું તેજ મૂળ દીપકમાંજ મળે છે, તેમ હે અર્જુન! દ્વૈતભાવ નષ્ટ થતાં હું અને તું એ ભેદ એકજ પંક્તિમાં બેસી એકત્ર થઇ જાય છે આજ કારણથી સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થતાં તેને જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી અને પ્રલયકાળે નાશ પામવું પડતું નથી આ પ્રમાણે હે ધનંજય! જે આત્મજ્ઞાનને અનુસરી મદ્રૂપ થયા છે, તે જન્મમરણાતીત છે આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ દેવે પોતાની રૂચિથી વર્ણવ્યું અને અર્જુનના મનમાં પણ,

અહંકારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેના યોગથી પંચમહાભૂતો [illegible]
થાય છે અને વિષય તથા ઇંદ્રિયોનો ભૂતોની સાથે સંબંધ [illegible]
તે સંગથી વિષય તથા ઇંદ્રિયોનો ઉદ્ભવ થાય છે વિષય તથા ઇંદ્રિ-
યોનો ક્ષોભ થયો એટલે તેની પાછળ સત્વ, રજ અને તમ એ [illegible]
ગુણો રહેલા હોય છેજ, અને તેના યોગથી જેવી વાસના ઉત્પન્ન [illegible]
તે પ્રમાણે જીવ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે જન્મ ધારણ કરે છે જે પ્રમાણે
બીજ અને પાણીનો સંયોગ થતાં તેમાંથી અંકુર ફૂટી અનેક [illegible]
પરિણામે છે; તે પ્રમાણે મારા સંગથી પ્રકૃતિને અનેક પ્રકારના વિ[illegible]
કુર ફૂટવા લાગે છે હે સુજનશ્રેષ્ઠ! પછી તે ગર્ભ કેવું રૂપ [illegible]
કરે છે તે સાંભળ અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ અને જરાયુજ [illegible]
અંકુરો તેને સહજ ફૂટે છે જેમાં આકાશ અને વાયુનો વિશેષ [illegible]
હોય છે એવા ગર્ભસ્થને અંડજ કહેવામાં આવે છે, આ [illegible] તેમ
[illegible] છે તમ અને રજ એ ગુણોથી યુક્ત હોઈ જેમાં [illegible]
તેજનો અધિક અંશ હોય છે, તેને સ્વેદજ કહેવામાં આવે છે [illegible]
જળ અને પૃથ્વીનો વિશેષ અંશ હોય છે અને જેમાં [illegible]
દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે ઉદ્ભિજ્જ છે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા [illegible]
દ્રિયો જેમાં સમાન હોય છે અને જેમાં મન અને બુદ્ધિની [illegible]
છે, તે જરાયુજ કહેવાય છે આ પ્રમાણે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ
તથા ઉદ્ભિજ્જ એવા ચાર દેહ અર્થાત્ બે હસ્ત અને બે [illegible]
[illegible], અગ્રભાગે પ્રકૃતિ જેનું શિર હોય છે, પ્રથમ એ જેનું [illegible]
છે અને નિવૃત્તિ એ જેની પીઠ છે, તથા નાભિના [illegible]
જેને આઠ દેવતા છે, અને ઉત્તમ ભાગમાં સ્વર્ગલોક [illegible]
[illegible] એ મધ્ય ભાગ છે અને પાતાલલોક એ [illegible]
[illegible] છે, આ એક બાળક આ માયાને [illegible] છે [illegible]
[illegible] યોનિ તે આ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

રહ્યો છે અને મહાપ્રલય એજ એની શય્યા છે તેનાપર એ સૂઈને એ નિરાતે નિદ્રા લે છે અને પુન કલ્પનો ઉદય થતની સાથે વિપરીત જ્ઞાનથી જાગી ઉઠે છે હે અર્જુન ! આ રીતે મિથ્યાજ્ઞાનના વ્યવહારમા સંકલ્પતિના યોગથી એ બાળક પગલા ભરવા લાગે છે સંકલ્પ એ તેનો પ્રિય સ્નેહી છે અને અહંકાર એ જેની શોભા છે, એવા આ બાળકને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતની સાથેજ મરણ આવે છે અસ્તુ ! હવે વિશેષ વર્ણન ન કરતા એટલુજ કહુ છુ કે આ પ્રમાણે માયામાથી આ વિશ્વ મારી સત્તાની સહાયથી ઉત્પન્ન થયું (૧૧૫)

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तय संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

શ્લોકાર્થ —હે કૌંતેય ! ચોરાશી લક્ષ યોનિમા જે વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વનું કારણ મહદ્ બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ) છે, અને તે પ્રકૃતિમા બીજારોપણ કરનારો પિતા હું છું (૪)

ટીકા —માટે હે અર્જુન ! હું બાપ, માયા એ મા અને વિશ્વ એ અમારૂ બાળક છે, માટે જુદા જુદા પુરુષના શરીરો જોઈને ચિત્તમા ભેદભાવ ન રાખવો જોઈએ, કારણ કે જગતમા સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ, મન, બુદ્ધિ, પ્રભૃતિ પંચેદ્રિયોમાથીજ છે શુ એકજ શરીરને ભિન્ન ભિન્ન અવયવો નથી હોતા કે ! તે પ્રમાણે આ જગતમા ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ જેમ એકજ બીજમાથી ઉત્પન્ન થએલા વૃક્ષની ડાળી, આડી, જાડી અને પાતળી શાખાઓ હોય છે તેવોજ જગત અને મારા વચ્ચેનો સબંધ છે જેમ મૃત્તિકામાથી ઉત્પન્ન થએલો ઘટ મૃત્તિકાનું બાળક છે, કિંવા વસ્ત્ર એ રૂના બાળકનું બાળક છે, (કારણ કે રૂમાથી સુતર બન્યા પછી વસ્ત્ર તૈયાર કરવામા આવે છે,) અથવા સમુદ્રપર ઉત્પન્ન થતા અસંખ્ય તરંગો, જે પ્રમાણે સમુદ્રનીજ સંતતિ છે; તેજ પ્રમાણે ચરાચરનો અને મારો સબંધ છે માટે અગ્નિ અને જ્વાળા જે પ્રમાણે એક અગ્નિનાજ સ્વરૂપો છે, તે પ્રમાણે સર્વ કાંઈ હુંજ છું અને બીજા સર્વ નામ, રૂપ તથા સબંધ મિથ્યા છે જગતની ઉત્પત્તિ થવાથી મારા સ્વરૂપનો લોપ થાય છે એમ જો કહીએ તો ના જગતને કોણ પ્રકાશિત કરે છે ? શુ માણિક્યના તેજથી માણિક્ય લોપાઈ જાય છે કે ! સુવર્ણના અલંકારો બનવાથી શુ સુવર્ણ નષ્ટ થાય છે કે ! કમળનો વિકાસ થતા તેમનું કમળત્વ નાશ પામે છે કે ! હે અર્જુન ! અવયવ એ તેને

ધારણ કરનાર મનુષ્યનું આચ્છાદન જ છે કે અવયવી પોતેજ છે? તેનો ઉત્તર આપ જુગારના બી વાવવાથી કણસલાં આવે તો તેમાં ઘટાડો થએલો માનવો કે વૃદ્ધિ થએલી માનવી? માટે જગતને એક બાજુએ રાખી મને જોયે તો હું ભિન્ન દેખાઇશ નહિ, કારણકે હુંજ સર્વ જગદ્રૂપ છું હે વીર! આ સત્ય અને નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તની પૂર્ણ ગાંઠ તું તારા મનમાં બાંધી રાખ હવે હું પુષ્કળ શરીરોવડે ભિન્ન ભિન્ન દેખાઉં છું, તોપણ તે સર્વ શરીરોમાં હુંજ ગુણોથી બદ્ધ છું એમ તું સમજ હે કપિધ્વજ! જે પ્રમાણે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનું દુઃખ ભોગવે છે, કિંવા કમળાવાળા મનુષ્યને દરેક વસ્તુ પીળી દેખાય છે, અથવા અભ્ર જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી દેખાય છે અને સૂર્ય અભ્રાચ્છાદિત થયો છે એમ પણ જે પ્રમાણે સૂર્યનાજ તેજથી દેખાય છે, કિંવા પોતાના વડેજ પડેલી પોતાની છાયા એઓને ભય ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ પોતે જેમ તે છાયાથી ભિન્ન નથી, તેજ પ્રમાણે જગતમાં પુષ્કળ દેહો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ તે મારા સ્વરૂપમાંથીજ થએલા છે, એવો તેમનો અને મારો સબંધ છે એ સારી રીતે લક્ષમાં રાખજે મારા સ્વરૂપને જાણ્યા પછી જગતનો અને મારો જે સબંધ છે તે પણ જાણવામાં આવી જાય છે મારા સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથીજ હું અને જગત ભિન્ન છીએ એવો ભાસ થાય છે હવે મારાજ ગુણોથી હું કેવી રીતે બદ્ધ થાઉં છું તે સાંભળ, અને ગુણો કેવા છે અને તેના ધર્મો શું છે, તથા તેનાં સ્વરૂપો કેવાં છે અને તેનાં નામો શું છે, અને તે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા તેનો મર્મ કહું છું તે પણ સાંભળ.

सत्त्व रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसंभवा ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

શ્લોકાર્થ —હે મહાબાહો! સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, તે આ દેહમાં અવિનાશી આત્માને બાંધી દે છે (૫)

ટીકા —સત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણો છે અને પ્રકૃતિ તેની જન્મભૂમિ છે તેમાં સત્વગુણ ઉત્તમ, રજોગુણ મધ્યમ અને તમોગુણ કનિષ્ઠ છે એ ત્રણે ગુણો એકજ અંતઃકરણમાં દેખાય છે તેથી અંતઃકરણ પણ ત્રિગુણમય છે જે પ્રમાણે એકજ દેહને બાલ, તારુણ્ય અને વાર્ધક્ય એ ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, કિંવા ઉત્તમ સોનામાં ભેળવણ હોવું કે કસવાથી જેમ જેમ તેનું વજન વધે

છે, તેમ તેમ સોનું નિસ્તેજ દેખાય છે અને તેનો કસ કમી ઉતરે છે, જે પ્રમાણે આલસ્ય આવતા જાગૃતિ નષ્ટ થઈ નિદ્રાની વૃદ્ધિ થાય છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાથી જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સત્વ, રજ અને તમ કહેવામા આવે છે હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે એના યોગથી વૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની બને છે, તેને ગુણ કહેવામા આવે છે હવે તે આત્માને કેવી રીતે બંધન કરે છે, તે કહું છું. (૧૪૪)

तत्र सत्त्व निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसगेन बध्नाति ज्ञानसगेन चानघ ॥६॥

શ્લોકાર્થ —હે નિષ્પાપ અર્જુન ! તેમાંનો નિર્દોષ અને પ્રકાશક એવો જે સત્વગુણ, તે નિર્મળ હોવાથી આત્માને સુખના અને જ્ઞાનસબંધથી આ દેહમા બાંધી દે છે (૬)

ટીકા —આ આત્માજ ગુણ્યે જેવી સેતરા ક્યામા પ્રવેશ કરે છે અને દેહનું અભિમાન ધારણ કરે છે, તેજ વખત તેને અપશુકન થાય છે એમ તું સમજ અપશુકનનું ફળ એ છે કે આ દેહ મારો છે એવું અભિમાન ધરવું કે તાની સાથે તને જન્મથી લઈને મરણ પર્યંત સર્વ દેહધર્મના દુઃખો ભોગવવા પડે છે ગલની સાથે લગાડેલું માસ મત્સ્ય પકડે ન પકડે એટલામાજ માછી ગલન હલાવી મત્સ્યને ગલમા ફસાવી મારે છે, તે પ્રમાણે સત્વગુણ નામના પારાધ સુખ અને જ્ઞાનરૂપી પાશથી જીવને બંધન કરે છે અને પછી તે મૃગની પેઠે તરફડે છે, તે પ્રમાણે જીવ સત્વગુણના બંધનમા સપડાયા પછી હું જ્ઞાની છુ અને મારા જેવા આ જગતમા કોઈ જ્ઞાતા નથી એવો મિથ્યા ઘમંડ રાખે છે, આ પ્રમાણે તે આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા સુખને ગુમાવે છે પછી કોઈ તેને વિદ્વાન કહીને માન આપે તો તે આનંદ પામે છે અને થોડા લાભથી હર્ષ પામે છે, તથા માને છે કે મારા જેવો ભાગ્યશાળી તથા કોઈ સુખી નથી અને મારૂ કેવું મોટુ ભાગ્ય છે ! આવી રીતે તે અષ્ટ સાત્વિક ભાવોવડે અભિમાની થઈ જાય છે આટલાથીજ કંઈ આરો આવતો નથી પરંતુ વિદ્વાન છુ એવો ભૂત તેની પાછળ લાગે છે આપણે પોતે સ્વરૂપ છીએ એ જ્ઞાન નષ્ટ થવાને માટે તેને ખેદ થતો નથી, પરંતુ વિષયજ્ઞાનના આવિષ્કાર તે ગગન અટલો ફુલે છે તે આપણે એકાદ રાજા સ્વપ્નમા ભિક્ષુક બની ભિક્ષા ન મળવાને લીધે અને

[illegible] अर्जुन [illegible] देहाभिमान [illegible] नथी [illegible]

[illegible]

[illegible] देहिनम् ॥५॥

[illegible]

આગલા માટે ને યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા કરે છે મનોરથ કર્યા કરે છે, ઇષ્ટાપૂર્ત (કૂવા, તળાવ આદિ બાંધવા, યજ્ઞયાગાદિ કરવા તે) કરે-કરે છે, કામ્ય (કામનિક) કર્મો સિવાય બીજાં કર્મોનું તે આચરણ કરતો નથી જે પ્રમાણે ગ્રીષ્મ ઋતુની આખરનો વાયુ. અહિનાનો પવન રાત્રિ દિવસ એક સરખો વાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે આ પ્રકારના વ્યાપારમાં રાત્રિ દિવસ મચ્યો રહે છે. મત્સ્ય અને કામિનીનાં નેત્ર કટાક્ષ એ બન્ને બહુ ચપળ હોય છે અને વિજળી તો અતિ ચપળ હોય છે, પરંતુ રજોગુણની ચપળતાની તુલનામાં તેની ચપળતા ઓછી હોય છે, એવા અતિ વેગથી તે સ્વર્ગ અને સંસારની પ્રાપ્તિને માટે અગ્નિમાં ભુસકો મારવાને પણ આગળ પાછળ જોતો નથી. આ પ્રમાણે દેહમાં રહેવા છતાં પણ દેહથી અલિપ્ત એવો રજોગુણી જીવ તૃષ્ણારૂપ સાંકળને પોતાના ગળામાં પહેરે છે આવી રીતે દેહમાં રહેનારો જીવ તેને રજોગુણનું મજબૂત બંધન થાય છે. હવે તમોગુણનાં લક્ષણો સાંભળ. (૧૭૩)

तमस्त्वज्ञानज विद्धि मोहन सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! પ્રાણી માત્રને મોહિત કરનાર તમોગુણ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ તું જાણ, તે જીવાત્માને કર્તવ્ય ભૂલવાના, આળસ અને નિદ્રાએ કરી બાંધી લે છે (૮)

ટીકા —જેનો પડદો આવવાથી મનુષ્યનું સ્વરૂપ મંદ થાય છે, જે મોહરૂપી રાત્રિમાં [illegible] અજ્ઞાનનો જેના ઉપર મોટો આધાર છે, જે સર્વ વિશ્વ[illegible] નચાવે છે, જે અવિચારનો મહામંત્ર છે અને મૂર્ખ[illegible] પાત્ર છે, વધારે શું કહું ? જીવને મોહ પમાડનાર [illegible] સ્વરૂપ છે હે પાર્થ ! તેનું નામ તમોગુણ છે અને [illegible] માનનારને તે જેવાં લક્ષણોવડે બાંધી લે છે [illegible] છે છતાં તે ચર કે અચર જેના અંગમાં વધવા [illegible] અને જેને દબાવી દે છે એ સર્વ ઇંદ્રિયોમાં જ[illegible] મનમાં મૂઢત્વ આવે છે એના [illegible] થી આળસનું [illegible] મનુષ્ય આળસ મરડે છે, તેનામાં કામ કરવાનું [illegible] બગાસાંનો તો વધારો થાય છે ! હે અર્જુન ! [illegible]

ખુલ્લી હોવા છતા પણ દેખતો નથી, અને હાક માર્યા છતા પણ તે ઉઠતો નથી એકાદ પ્રચડ પત્થર જેમ એક બાજુથી બીજી બાજુએ ફરતો નથી, તેમ તે સૂતો એટલે પાસુંજ ફેરવતો નથી પૃથ્વી પાતાળે જાઓ કિવા આકાશ તૂટી પડો, પરતુ તેને ઉઠવાની ઇચ્છા સુદ્ધા થતી નથી તેને પોતાના આન્હિક કર્મોની પણ સ્મૃતિ રહેતી નથી, પરતુ આળોટયા કરવાનીજ તેના મનમા પ્રબળ વાસ્છના હોય છે હાથ ઉચા કરી આગળામા આગળા ભેરવી તેને ડોકાપર રાખી ઘુટણ વચ્ચે માથુ ઘાલી તે બેસી રહે છે, અને મનમા નિદ્રાની પૂર્ણ ઇચ્છા ધરી, ઉઘની લહેરી આવતા તેની આગળ સ્વર્ગને પણ તુચ્છ માને છે મને બ્રહ્મદેવનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય અને હુ આ પ્રમાણે ઉઘતોજ રહુ એ સિવાય તેને બીજી ઇચ્છા હોતી નથી. વાટે જતા જો તેને નિદ્રા આવે છે, તો તે વખતે તેને કોઇ અમૃત આપે તોપણ તેનો તે અસ્વીકાર કરે છે. બળાત્કારે તે એકાદ વ્યાપાર કરવામા પ્રવૃત્ત થાય તોપણ, મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે તેનુ કાર્ય જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે કારણકે કયી વેળાએ કેમ વર્તવુ, કોની સાથે કેવી રીતે બોલવુ, તથા કઇ વાત સાધ્ય છે અને કઇ અસાધ્ય છે તેના તને વિચાર હોતો નથી. પતગ જેમ એવી આકાક્ષા રાખીને દાવાનલમા જઇ પડે કે સમગ્ર અગ્નિને હુ મારી પાંખોવતી સ્વાધીન કરી લઇશ, તે પ્રમાણે તે નિષિદ્ધ કર્મમા સાહસથી ઝપલાવે છે કિબહુના આવા પ્રમાદભરેલા કર્મો કરવામાજ તેન રસ પડે છે આ પ્રમાણે તમોગુણ, નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદ એ ત્રણ પાશોવડે નિરૂપાધિ આત્માને બધન કરે છે જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠમા ગુપ્ત હોય ત્યારે કાષ્ઠના આકારનોજ દેખાય છે, કિવા ઘટમા રહેલુ આકાશ ઘટના આકારનુંજ લાગે છે, અથવા ભરેલા સરોવરમા જેમ ચદ્રબિબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગુણપાશોથી બદ્ધ થયા પછી જીવ ગુણોના લક્ષણો જેવો દેખાય [illegible] (૧૯૫)

सत्व सुखे सजयति रज• कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तम• प्रमादे संजयत्युत ॥९॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्व भवति भारत ।
रज• सत्व तमश्चैव तमः सत्व रजस्तथा ॥१०॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! સત્વગુણ એ આત્માને સુખનો સબધ કરી આપે છે, રજોગુણ આત્માને કર્મનો સબધ કરી આપે છે, અને

[illegible] યોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રે
[illegible] હે અર્જુન! લોભ,
[illegible] જિન્હા રજોગુણની
[illegible] ઉદ્યોગનો [illegible]
[illegible] થતા ઉત્પન્ન
[illegible] પામે તો તે મરણ
[illegible] જન્મ લે [illegible]
[illegible] જે [illegible]
[illegible] પામે છે, અને
[illegible]

[illegible]

અતિરેક થાય છે, અથવા જેમ ઘરમા પુષ્કળ સંપત્તિ હોય અને ઔદાર્યથી દાન પુણ્ય કરવામા હાથ મોકળો હોય તો ઇહલોકમા કીર્તિ અને પરલોકમા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ સહજે થાય છે, તેમ હે અર્જુન! આ રીતનઃ લક્ષણયુક્ત સત્વગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી મરણ થાય તો પછી સ્વર્ગ સિવાય બીજે ક્યા તે જાય? કારણ કે ઉત્તમ આચરણ કરનાર લોક ભોગવવાનું સ્થાન જે શરીર તેનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ સત્વગુણને તે પોતાની સાથે લઇ જાય છે, અને ત્યા દીર્ઘકાળ સુખ ભોગવ્યા પછી પાછો કેવળ સત્વનીજ મૂર્તિ બનીને પુન. જ્ઞાનીઓમા જન્મ લે છે હે ધનુર્ધર! સિંહાસનારૂઢ રાજા જો ડુંગરપર જઇને ઉભો રહે તો તેને ત્યા પણ કોઇ વાતની ન્યૂનતા રહે છે કે? કિંવા ભાઇરે! એક ગામમાંથી બીજા ગામમા લઇ જવામા આવેલા દીપકનો પ્રભાવ ત્યા પણ એક સરખોજ પડે છે, તેમ સત્વગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થાય છે અને બુદ્ધિ વિચારસાગરમા તરવા લાગે છે, તદ્પશ્ચાત્ મહત્તત્વાદિક અનાત્મ પદાર્થો વિષે વિચાર કરી તે તે વિવેકસહિત આત્મસ્વરૂપમા નિમગ્ન થાય છે તેરમા અધ્યાયમા વર્ણન કર્યા પ્રમાણે છત્રીસ તત્વોથી પૃથક્ સાડત્રીસમું, સાંખ્ય મત પ્રમાણે ચોવીસથી પૃથક્ પચ્ચીસમું, અને ત્રણે ગુણોથી ભિન્ન એવું ચોથુ તત્વ જે સર્વોત્તમ બ્રહ્મ, તે જેને પ્રાપ્ત થયું છે તેના કુળમા તેને સર્વોત્કૃષ્ટ દેહપ્રાપ્તિ થાય છે (૨૨૫)

એ પ્રમાણે તમોગુણ અને સત્વગુણને દબાવીને જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તથા શરીરરૂપી ગામમા પોતાના કાર્યની ગડબડ મચાવી દે છે; ત્યારે તેના લક્ષણો આવા હોય છે વટોળીઓ જેમ અનેક વસ્તુઓને ઉંચે ઉરાડી લઇ જાય છે, તેમ સર્વ ઇંદ્રિયો સ્વચ્છંદતાપૂર્વક વિષયો પ્રતિ દોડી જાય છે પરસ્ત્રીગમન એ તેને નિષિદ્ધ કર્મ લાગતુ નથી, અને બકરી ફાવે ત્યા ચરે છે તેમ તે યથેચ્છ ભોગ ભોગવે તેનો લોભ એટલો બધો વધે છે કે જે વસ્તુ તેના સપાટામા ન આવે તેજ તેનાથી બચી જાય છે હે અર્જુન! ગમે તે ઉદ્યોગ તેની સમક્ષ આવે તો તે કરવામા તે આપુ પાછુ જોતો નથી એકાદ પ્રચંડ મંદિર બાંધવુ કિંવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો, આવા દુર્ઘટ છંદની પાછળ તે લાગ્યો રહે છે એકાદ શહેર વસાવવું કિંવા એકાદ મોટું તળાવ બાંધવું, અથવા વિસ્તીર્ણ બાગો બનાવવા, આ પ્રમાણે અગાધ કૃત્યો તે માથે ઉઠાવે છે, અને આલોકપરલોકની તેની ઇચ્છા કદિ પણ ખુટતી નથી. સમુદ્રને પણ હાથી દે અને અગ્નિને પણ

આવી શકે ? બધી આગ બુઝાઈ જાય, પરન્તુ દીપકની એક જ્યે
અવશિષ્ટ રહે, તોપણ તે સ્થલે બધીજ આગ વિદ્યમાન છે, તે
પોતાના અંતરમા તમોગુણનીજ ઢઠીઓ બાધી મરે છે તે પુન. તમે
ગુણી દેહનેજ પ્રાપ્ત કરે છે વધારે શું કહુ ? તમોગુણની વૃદ્ધિ થય
પશ્ચાત્ જે મૃત્યુ પામે છે, તે પુન. પશુ કિંવા પક્ષી અથવા ગુલ્
કિંવા જીવ જન્તુની યોનિમા જન્મ પામે છે (૨૫૮)

कर्मण. सुकृतस्याहुः सात्विक निर्मल फलम् ।
रजस्तु फल दुःखमज्ञान तमस. फलम् ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થ —પુણ્ય કર્મનુ ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ, રજોગુણનુ ફળ દુ ખ, અને તમોગુણનુ ફળ અજ્ઞાન છે, એમ કહેવાય છે (૧૬)

ટીકા —જ્ઞાન કારણથી જે જે વસ્તુ સત્ત્વગુણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે 'સુકૃત' છે એમ ઋતિસમુદાય જણાવે છે માટે સત્ત્વગુણથી સહજ સુખની અને નિર્મળ જ્ઞાનની અપૂર્વ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેને સાત્વિક (સત્કર્મ) ફળ કહેવામા આવે છે હવે રજોગુણમાથી જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે કટુ ઈંદ્રવારૂણીની પેઠે માત્ર બહારના દેખાવમાજ સુંદર હોય છે, બાકી દુ ખજ આપ્યા કરે છે અથવા લીંબોળી જે પ્રમાણે સુંદર દેખાય છે, પરંતુ ગર્ભમા વિષના જેવી કડુ હોય છે તે પ્રમાણે રજો ગુણમાથી ઉત્પન્ન થનારા ફળો અનિષ્ટકારક હોય છે જેમ વિષનુ મૂળીયુ દાબ્યાથી તેમાથી વિષનોજ અંકુર ફુટે છે, તે પ્રમાણે જેટલ તામસ કર્મ છે તેનાથી દુ ખ અજ્ઞાનજ ફળે છે (૨૬૪)

सत्त्वात्संजायते ज्ञान रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થ —સત્ત્વગુણમાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણમાથી લાભની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તમોગુણમાથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે (૧૭)

ટીકા —માટે હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે દિવસનુ કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનનુ કારણ સત્ત્વગુણજ છે, અને જે પ્રમાણે અહંતામમતાને આપવું સ્વતત્વ વિસ્મરણ થવું એટલે, તે પ્રમાણે દેહાની ...તિને માટે રજોગુણ કારણભૂત હોય છે, અને હે પાન્ડવ ! મોહ, ...ન તથા પ્રમાદ એ ત્રિદોષ સમુદાયનુ કારણ તમોગુણજ છે હવે ...ના આમળાની પેઠે, આપે ત્રણે ગુણે પૃથક્ પૃથક્ થઈ સ્પષ્ટ રીતે

સમજાવી દીધાં. રજ અને તમ નરકનાં સાધનો માનવામાં આવ્યા છે અને સત્ત્વ સિવાય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકનાર નથી, માટે જે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓ ઇતર ભક્તિનો પરિત્યાગ કરી ચતુર્થ ભક્તિનો સ્વીકાર કરે છે, તે પ્રમાણે કેટલાક લોકો આજન્મ સાત્વિકવૃત્તિ રાખવાનું વ્રત ધારણ કરે છે (૭૭૦)

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥१८॥

શ્લોકાર્થ —જે સત્ત્વગુણી હોય છે તેઓ દેવયોનિ પામે છે, જેઓ રજોગુણી હોય છે તેઓ મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને કનિષ્ઠ ગુણમાં રત થએલા તામસી પુરુષો પશ્વાદિ યોનિને પામે છે (૧૮)

ટીકા —આ પ્રકારે સાત્વિક આચરણ કર્યાં કરનાર દેહત્યાગ પશ્ચાત્ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે રાજસ આચરણો કરનાર મરણ પશ્ચાત્ મૃત્યુલોકની મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે, કે જે મૃત્યુલોકમાં સુખ અને દુઃખ ખીચડીની પેઠે એક સાથેજ ખાવા પડે છે અને મૃત્યુ ટળતું નથી તથા તમોગુણના આચરણો કરનારા દેહાન્ત પછી નરકભૂમિમાં જવાની સનદ મેળવે છે હે અર્જુન! આ પ્રમાણે વસ્તુની સત્તાથી ત્રણે ગુણો તેના લક્ષણો સહિત તને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યા, પરંતુ એથી વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન ન થતાં તે ગુણો પોતેજ પોતાના ગુણલક્ષણ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે આપણે સ્વપ્ન થતાં પડી અને આપણાપર પરચક્ર આવ્યું છે એવું દૃશ્ય સ્વપ્નમાં જોનારો મનુષ્ય જે પ્રમાણે પોતાનો જય અને પરાજય પોતાનામાંજ જુએ છે, તે પ્રમાણે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને નર્ક એ ગુણોનીજ વૃત્તિના ભેદ છે, બાકી શુદ્ધદૃષ્ટિને તટસ્થ રાખી જોતાં શુદ્ધ વસ્તુ તો એમની તેમજ છે (૭૭૪)

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति॥१९॥

શ્લોકાર્થ —જ્યારે જીવ એ ગુણોથી ભિન્ન નથી એમ જુએ [illegible] અને પોતાને ગુણોથી અતીત સમજે છે ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય [illegible] (૧૯)

ટીકા —પરંતુ હવે એ કથન સ્હેજ ટુંકું કહું છું [illegible]
[illegible] રાજ કે, આ જગતમાં [illegible]

એને માટે આપને એટલી વાત પુન: કહું છું તે સાંભળ. આ જ નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે ફક્તનીજ સત્તાથી આ ત્રણે ગુણો સ્વભાવ દેહના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવામાં આવવું. જેમ અગ્નિ તેના આકારનો દેખાવ છે, કિંવા ભૂમિ અને ઉદક એ ઉભય મળે રસ જેમ વૃક્ષના રૂપમાં રૂપાંતર થાય છે, (કારણ કે વૃક્ષમાં ભૂમિ અને ઉદક એજ બે તત્ત્વો હોય છે) જેમ ઠંડ પામી જલ બિંદુના આકારનું દેખાય છે અથવા જેમ ઘોરીના આધારથી મિષ્ટાન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે આવરણ સહિત સૂક્ષ્મ દેહને આધારે એ ત્રણે ઉત્પન્ન થએલા છે અને તેના પરિણામ પણ તેજ સ્વરૂપ છે પરંતુ હે અર્જુન! આટલો બધો ગોટાળો થવા છતાં પણ મોક્ષને પ્રદેશ પૂર્ણ થઈ જનો નહીં અર્થાત્ ત્રણે ગુણો પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે દેહમાં રહી વ્યવહાર કરે છે તોપણ જ્ઞાનીઓના ગુણાતીતપણામાં ન્યૂનતા આવતી નથી. આ પ્રમાણેની સહજ ભાવનારી યુક્તિ હવે તને સમજાવું છું કારણ કે તું જ્ઞાનરૂપી કમળપત્રનો ભ્રમર છે. ગુણોમાં જે ચૈતન્ય છે તે ગુણોના જેવું નથી, એવો જે સિદ્ધાન્ત તને પ્રથમ કહી ગયો તે આજ છે માટે હે પાર્થ! જ્ઞાનના બળ પક્ષે તું ગુણસંસાર એવો મિથ્યા દેખાય છે કે જેવું જાગૃત થયા પછી સ્વપ્ન મિથ્યા દેખાય. નદીના કાંઠાપર ઉભો રહેલો માણસ પાણીમાં પ્રતિબિંબ જુએ છે, તેને પોતાનું સમજે છે, કિંવા નટ વિવિધ વેષ ધારણ કરે છે, તોપણ તે પોતાને ભૂલતો નથી, તે પ્રમાણે સ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનીજનો પોતાના મૂળ સ્વરૂપને નહિ ભૂલતાં બાહ્યતઃ સર્વત્ર પોતાનીજ લીલા રહેલી સમજે છે જે પ્રમાણે આકાશમાં ત્રણે ઋતુઓ થાય છે અને જાય છે પરંતુ તેથી તે અલિપ્ત રહે છે, તેમ ગુણોના વ્યવહાર ચાલુ રહેવા છતાં પણ એનો અહંકાર આત્મસ્વરૂપપર જઈ બેસે છે, તે તે સ્થાનેથી નિરીક્ષણ કરીને એમજ કહે છે કે હું કર્મ પણ નથી અને કર્તા પણ નથી; પરંતુ માત્ર સાક્ષીભૂત છું. અને સર્વ ક્રિયાઓને ગુણજ ઉત્પન્ન કરે છે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણોદ્વારા જે ભિન્ન ભિન્ન કર્મો થાય છે, તે હું કરતો નથી પરંતુ તેનું કારણ ગુણજ છે એ પ્રમાણે વનોપવનનું કારણ વસંતઋતુ હોય છે, પરંતુ તે તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ હું તેનાથી અલિપ્ત છું અથવા, માત્ર એક સૂર્યોદયથી જેમ નયનોનો દોષ દૂર થાય છે, સૂર્યકાન્ત મણિમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે કમળો વિકસિત થાય છે, તિમિરનો નાશ થાય છે. આ સર્વ બનાવો અને

પરંતુ ગુણની વચ્ચે રહેવા છતા તે ગુણને આધીન છે કે નહિ એ કેવી રીતે જાણવું ? તારા મનમા આજ શકા જો હોય તો તેનું વર્ણન કરું છુ તે સાભળ (૩૨૬)

श्रीभगवानुवाच । प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥२२॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી ભગવાન બોલ્યા —હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન, કર્મ પ્રવૃત્તિ તથા અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તેનો દ્વેષ કરતો નથી, અને તે નષ્ટ થતા તેની ઇચ્છા કરતો નથી, (૨૨)

ટીકા —જો રજોગુણનું પ્રાબલ્ય થઈ, દેહમા કર્મના અકુર ફુટી, તે પ્રવૃત્તિ માર્ગમા લીન થાય અને સફળતા મળે, તોપણ "કર્મ કરનારો હું જ છુ" એવું અભિમાન જેનામાં ઉત્પન્ન થતું નથી, અથવા નિષ્ફળ થતા જેની બુદ્ધિને માઠુ પણ લાગતું નથી, એજ પ્રમાણે જ્યારે સત્ત્વગુણની પ્રબળતાથી સર્વ ઇંદ્રિયોમા જ્ઞાન ઓતપ્રોત સમાઈ જાય છે, ત્યારે પણ આત્મજ્ઞાનના ગર્વને લીધે તે સતોષમા ફુલાઈ જતો નથી વળી તમોગુણની વૃદ્ધિ થતા તે મોહ અથવા ભ્રમથી લિપ્ત થતો નથી, અજ્ઞાનના સસર્ગથી તે એ પણ માનતો નથી, કિંવા અજ્ઞાનનો અગીકાર પણ કરતો નથી મોહ ઉત્પન્ન થતા તે માનની ઇચ્છા કરતો નથી અને જ્ઞાનને સમયે તે જેમ કર્મનો આદર પણ કરતો નથી, તેમ કર્મ થઈ જાય તો દુ ખ પણ માનતો નથી પ્રાત કાળ, મધ્યાન્હકાળ તથા સાયકાળની જે પ્રમાણે સૂર્ય ગણના રાખતો નથી, તે પ્રમાણે તે દેહમા ઉપજી મટ્યા કરવાવાળા ગુણપ્રતિ લક્ષ આપતો નથી. આવા જ્ઞાનીને શું અન્યના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે ? સમુદ્ર શું મેઘવૃષ્ટિના જળથી ભરાય છે કે ? અથવા કામ કરવા છતા હું કરૂ છુ એવું અભિમાન તેને આવી શકે ખરૂ કે ? શું હિમાલય ટાઢની બીતિ રાખે છે કે ? આવા જ્ઞાનીને મોહ ઉત્પન્ન થાય તોપણ શું તેથી તેનું જ્ઞાન નષ્ટ થશે કે ? અગ્નિ શું ઉન્હાળાથી બળી જાય છે કે ? (૩૩૫)

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —જે ઉદાસીનની પેઠે રહી ગુણથી વિચાર પામતો [illegible] અને [illegible] છ એમ માની જે સ્થિર રહે છે અને [illegible] [illegible]તો નથી, (૨૩)

ટીકા—તેજ પ્રમાણે ગુણાગુણનું અધિષ્ઠાન પોતેજ હોવાથી તે આવે કિવા જાય તેથી તેને સુખ કિવા દુઃખ થતું નથી. આવી રીતે જે નિશ્ચિત સમજે છે તે, જે પ્રમાણે કોઈ વટેમાર્ગુ વાટે જતા કોઈ હરકતને લીધે કોઈ જગાએ થોભી ગયો હોય, તે પ્રમાણે ઉદાસીન વૃત્તિથીજ દેહમા વાસ કરે છે જે પ્રમાણે રણભૂમિપરનું નિશાન, અમે તેનો જય વા પરાજય થાઓ તોપણ તજ્જન્ય હર્ષશોકથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય ગુણોના કર્મથી અલિપ્ત હોય છે કિવા શરીરમાનો પ્રાણ, અન્ન પચાવતી વખતે તેનો સ્વાદ લેવા બેસતો નથી, અથવા અતિથિ જેમ જે કાંઈ પીરસો તે ખાય છે, અથવા ચોટાનો ઓટલો તેનાપર બેસે તે માણસ જાઇને એને તોપણ તે ઓટલો જેમ ઉદાસીન હોય છે, તેમ તે કર્મોથી ઉદાસીન હોય છે હે અર્જુન ! મૃગજળના તરંગોથી જેમ મેરુ પર્વત ઢળી પડતો નથી, તેમ તે ગુણોના આવવા જવાથી અંતરમા ડગતો નથી, વધારે શું કહું ! આકાશ કોઈ પવનથી હાલે છે કે ? કિવા અંધકાર સૂર્યને કદિ ગળી શક્યો છે કે ? જે પ્રમાણે જાગ્રત મનુષ્યને સ્વપ્ન ફસવી શકતું નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન્ પુરુષને ગુણો બાંધી શક્તા નથી તે નિશ્ચયવ ગુણોથી આવૃત્ત થતો નથી, પરંતુ દૂરથી ગુણોના ખેલ જુએ છે તે ચિત્ર જોનારો ચિત્રથી જુદો હોય છે તેમ ગુણોથી ઉદાસીન હોય છે અને ગુણો તેને મન ચિત્રોના જેવા પોતાના સ્વરૂપથી અલગ હોય છે પછી ભલે સત્ત્વ ગુણ સત્કર્મોનું આચરણ કરો, કિવા રજોગુણ વિષયોની વાસના ધરે, વા તમોગુણ મોહાદિક અજ્ઞાનના કૂપમા પડો, પરંતુ તેથી તેને બાધા થતી નથી. પોતાનીજ સત્તાથી આ સર્વ ગુણોની ચેષ્ટા થાય છે એમ જે સમજે છે, તે સૂર્ય જેમ લોકવ્યવહારનો સાક્ષી બની તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, ચંદ્રને લીધેજ સમુદ્રમા ભરતી ઓટ થાય છે, ચંદ્રકાન્તમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે, અને ચંદ્રવિકાસી કમળો ખીલે છે, આ ક્રિયાઓ જો કે ચંદ્રને લીધેજ થાય છે તોપણ ચંદ્ર જેમ તે સર્વ ક્રિયાઓથી પર, ઉદાસીન અને અલિપ્ત હોય છે, કિવા જગતમા પુષ્કળ પવન વાય છે અને સ્થિર થાય છે, તોપણ આકાશ જે પ્રમાણે સદૈવ નિશ્ચળજ હોય છે, તે પ્રમાણે ગુણો ગમે તેટલી ગરબડ કરે તોપણ તેના સપાટામા ગુણાતીત મનુષ્યની બુદ્ધિ સપડાતી નથી. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે ગુણાતીતનું લક્ષણો તને કહી બતાવ્યા. હવે તેના આચરણો કેવા હોય છે તે સાંભળ

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —જે સુખ દુ ખને સમાન માને છે, આત્મસ્વરૂપમા સ્થિર રહે છે મૃત્તિકા પાષાણ અને કાચનને સરખા માને છે, પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન ગણે છે જે ધૈર્યવાન હોય છે અને નિંદા તથા સ્તુતિને સમાન માને છે, (૨૪)

ટીકા —હે અર્જુન ' જે પ્રમાણે વસ્ત્રની અંદર તેમ બહાર સૂત્ર સિવાય અન્ય કાઇ હોતુ નથી, તે પ્રમાણે તે ચરાચરમા મનેજ જુએ છે જેમ ઈશ્વર શત્રુન અને ભક્તને એક સરખીજ મુક્તિ આપે છે, તેમ સુખ અને દુ ખમા તે સમાન બુદ્ધિ રાખે છે બાકી દેહરૂપી જલમા મનરૂપી મત્સ્ય ખેલે છે તેને સુખ અને દુ ખની બાધા તો સહજે નડે છે, પરંતુ દેહ તથા મનમાથી અહંતા મમતા જઇ આત્મામા પેઠા પછી જેમ કણસલામથી બીજ જુદુ પડી જાય છે, કિંવા ગંગાનો ઓઘ સમુદ્રમા મળી ગયા પછી તેના ખળખળ ધ્વનિ આપોઆપ બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્મસ્વરૂપમા જે સ્થિતિ પામ્યો છે તે દેહમા રહેવા છતા પણ સુખ અને દુ ખમા સમબુદ્ધિવાળો અને અલિપ્ત બની રહે છે જેમ ઘરના સ્તંભને રાત્રિ અને દિવસ સરખાજ છે, તેમ આત્માને સુખ અને દુ ખ ઉભય સરખાજ છે જેમ નિદ્રામસ્ત મનુષ્યને સર્પ અને ઉર્વશી અપ્સરા બને સરખાજ છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપસ્થિત પુરુષને સુખ દુ ખમા સમબુદ્ધિ હોય છે તેને મનસુવર્ણ અને ગેબર સરખાજ છે, તથા રત્ન અને પાષાણમા તેને કંઈ પણ ભેદ જણાતો નથી સ્વર્ગનું સુખ પેગ થા મું આવે કિંવા જ્ઞપ્ત કરવાને માટે વ્યાઘ્ર બારી આવ, પરંતુ તેની આત્મબુદ્ધિનો ભંગ થતો નથી મૃત મનુષ્યો જે પ્રમાણે જીવત થતા નથી અને શેકેલ બીજ પુન ઉગતા નથા, તે પ્રમાણે તેની આત્મબુદ્ધિનો કદાપી પણ ભંગ થતો નથી 'આપ બ્રહ્મદેવ છો' એમ કહીને કોઈ તેની સ્તુતિ કરો, કિંવા 'નીચ' કહીને તેની નિંદા કરો, પરંતુ રાખને જેમ બળવાની કે બુઝાવાની ભીતિ રહેતી નથી, તે પ્રમાણે તેને નિંદા કિંવા સ્તુતિથી હર્ષ શોક થતો નથી સૂર્યના ઘરમા દીપક પણ હોતો નથી અને અંધારૂ પણ હોતું નથી, કારણકે તે સદોદિત સ્વયંપ્રકાશજ છે,

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीत स उच्यते ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —જેને માન અપમાન સરખા છે, મિત્ર અને શત્રુ

પણ સરખા છે, અને જેણે સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે (૨૫)

ટીકા.—ઈશ્વર સમજી તેની પૂજા કરવામાં આવે અથવા ચોર સમજી તેને દુઃખ દેવામાં આવે, કિંવા હાથી, ઘોડા, રથ, આદિ વતી તેને વેષ્ટિત કરી તેને રાજા બનાવવામાં આવે, તેની નિકટ આપ્ત આદિને બેસે કિંવા શત્રુ આદિને બેસે, તથાપિ તે સૌને તે સરખાજ ગણે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યનું તેજ રાત્રિ દિવસને જાણતું નથી અથવા આકાશ જેમ છએ ઋતુઓના આવવા જવાથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ વિષમતાને તો જાણતીજ નથી. વળી તેનું આચરણ એવું હોય છે કે તેથી કોઈ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે કોઈ પણ સર્વ આરંભ કરતો નથી, તે પ્રવૃત્તિ માર્ગથી દૂર રહે છે અને જ્ઞાનવાન્ હોવાથી તેના કર્મના ફળો બળી જાય છે. ઇહલોક અને પરલોક વિષે તેના મનમાં કોઈ હેતુજ ઉપજતો નથી, પરંતુ જે જે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તે સેવન કરે છે. તેના મનને પાષાણની પેઠે સુખથી આનંદ થતો નથી અને દુઃખથી ખેદ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે તેણે મનથી કર્તવ્યાકર્તવ્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તેને કેટલુંક સ્પષ્ટ કરીને કહું ! જેના આચરણો આવા હોય તેજ ગુણાતીત છે, એમ તું જાણ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે—તે ગુણ અને ગુણના ધર્મને મનુષ્ય જે ઉપાયથી ઓળંગી જાય છે, તે સમજ. (૩૭૦)

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

શ્લોકાર્થ—અને જે એકનિષ્ઠ ભક્તિથી મારી સેવા કરે છે, તે આ ત્રણ ગુણોને ઉત્તમ પ્રકારે છેદી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે.

ટીકા.—જે એકનિષ્ઠ ચિત્તથી અને ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે તે આ ગુણોનો નાશ કરી શકે છે માટે હું કોણ છું, મારી ભક્તિ કેવી રીતે કરવી, અવ્યભિચાર ભક્તિ એ કેવી આ સર્વ વાત તને સ્પષ્ટ કહેવી જોઈએ. હે અર્જુન! સાંભળ. રત્નનું તેજ અને રત્ન જેમ એકજ છે, તેવો હું આ જગતમાં છું. અથવા પાતળાપણું અને પાણી, અવકાશ અને આકાશ, મિષ્ટતા અને ખાંડ જે પ્રમાણે ભિન્ન નથી, પરંતુ એકજ છે, અગ્નિ અને જ્વાળા એકજ છે, કમળની પાંખડીઓ એજ કમળ છે, શાખાઓ, ફળો અને પાંદડાંઓ એજ વૃક્ષ

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —જે સુખ દુ:ખને સમાન માને છે, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે, મૃત્તિકા પાષાણ અને કંચનને સરખા માને છે, પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન ગણે છે, જે ધૈર્યવાન હોય છે અને નિંદા તથા સ્તુતિને સમાન માને છે, (૨૪)

ટીકા —હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે વસ્ત્રની અંદર તેમ બહાર સૂત્ર સિવાય અન્ય કાંઈ હોતું નથી, તે પ્રમાણે તે ચરાચરમાં મનેજ જુએ છે જેમ ઈશ્વર શત્રુને અને ભક્તને એક સરખીજ મુક્તિ આપે છે, તેમ સુખ અને દુ:ખમાં તે સમાન બુદ્ધિ રાખે છે બાકી દેહરૂપી જળમાં મનરૂપી મત્સ્ય ખેલે છે તેને સુખ અને દુ:ખની બાધા તો સહવી પડે છે, પરંતુ દેહ તથા મનમાંથી અહંતા મમતા જઈ આત્મામાં પેઠા પછી જેમ કણસલામાંથી બીજ જુદું પડી જાય છે, કિંવા ગંગાનો ઓઘ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી તેના ખળખળ ધ્વનિ આપોઆપ બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્મસ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ પામ્યો છે તે દેહમાં રહેવા છતાં પણ સુખ અને દુ:ખમાં સમબુદ્ધિવાળો અને અલિપ્ત બની રહે છે જેમ ઘરના સ્તંભને રાત્રિ અને દિવસ સરખાજ છે, તેમ આત્માને સુખ અને દુ:ખ ઉભય સરખાજ છે જેમ નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્યને સર્પ અને ઉર્વશી અપ્સરા બંને સરખાજ છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપસ્થિત પુરુષને સુખ દુ:ખમાં સમબુદ્ધિ હોય છે તેને મન સુવર્ણ અને ગોબર સરખાજ છે, તથા રત્ન અને પાષાણમાં તેને કાંઈ પણ ભેદ હોતો નથી સ્વર્ગનું સુખ ઘેર ચાલ્યું આવે કિંવા બાઘ કરવાને માટે વ્યાઘ્ર દોડી આવે, પરંતુ તેની આત્મબુદ્ધિનો નાશ થતો નથી મૃત મનુષ્યો જે પ્રમાણે જીવંત થતા નથી અને દગ્ધ બીજ પુનઃ ઉગતાં નથી; તે પ્રમાણે તેની આત્મબુદ્ધિનો કદાપી ભંગ થતો નથી 'આપ બ્રહ્મદેવ છો' એમ કહીને કોઈ તેની સ્તુતિ કરો, કિંવા 'નીચ' કહીને તેની નિંદા કરો, પરંતુ રાખને જેમ બળવાની કે બુઝાવાની ભીતિ રહેતી નથી, તે પ્રમાણે તેને નિંદા કિંવા સ્તુતિથી હર્ષ શોક થતો નથી સૂર્યના ઘરમાં દીપક પણ હોતો નથી અને અંધારું પણ હોતું નથી, કારણકે તે સદોદિત સ્વપ્રકાશરૂપ છે

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —જેને માન અપમાન સરખાં છે, મિત્ર અને શત્રુ

| સરખા છે, અને જેણે સર્વ આરંભોના પરિત્યાગ કર્યો છે, તે
ગુણાતીત કહેવાય છે (૨૫)

ટીકા.—ઈશ્વર સમજી તેની પૂજા કરવામાં આવે અથવા ચોર
ગણી તેને દુઃખ દેવામાં આવે, કિંવા હાથી, ઘોડા, રથ, આદિ વડી
| વેષ્ટિત કરી કહને રાજા બનાવવામાં આવે; તેની નિકટ આપ્ત
ચીને બેસે કિંવા શત્રુ આવીને બેસે, તથાપિ તે સૌને તે સરખાજ
| છે જે પ્રમાણે સૂર્યનું તેજ રાત્રિ દિવસને જાણતું નથી અથવા
કાશ જેમ છએ ઋતુઓના આવવા જવાથી અલિપ્ત હોય છે, તે
ાણે તેની બુદ્ધિ વિષમતાને તો જાણતીજ નથી. વળી તેનું આચ
એવું હોય છે કે તેથી કોઈ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે કોઈ
| કાર્યનો આરંભ કરતો નથી; તે પ્રવૃત્તિ માર્ગથી દૂર રહે છે
| જ્ઞાનવાન્ હોવાથી તેના કર્મના ફળો બળી જાય છે ઈહલોક અને
લોક વિષે તેના મનમાં કોઈ હેતુજ ઉપજતો નથી; પરંતુ જે જે
જ પ્રાપ્ત થાય છે તદ્ તે સેવન કરે છે તેના મનને પાષાણુની
સુખથી આનંદ થતો નથી અને દુઃખથી ખેદ થતો નથી, તેજ
ાણે તેણે મનથી કર્તવ્યાકર્તવ્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે
કેટલુંક સ્પષ્ટ કરીને કહું ? જેના આચરણો આવા હોય તેજ ગુણા
| છે, એમ તું જાણ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે —તે ગુણ અને ગુણના ધર્મને
જ જે ઉપાયથી ઓળંગી જાય છે, તે સાંભળ (૩૭૦)

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

શ્લોકાર્થ:—અને જે એકનિષ્ઠ ભક્તિથી મારી સેવા કરે છે, તે
ત્રણ ગુણોને ઉત્તમ પ્રકારે છતી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે

ટીકા —જે એકનિષ્ઠ ચિત્તથી અને ભક્તિયોગથી મારી સેવા
છે તે આ ગુણોનો નાશ કરી શકે છે માટે હું કોણ છુ, મારી
ા કેવી રીતે કરવી, અવ્યભિચાર ભક્તિ એટલે શું આ સર્વ વાત
કાઈ કહેવી જોઈએ હે અર્જુન! સાંભળ રત્નનું તેજ અને રત્ન
એકજ છે, તેવો હું આ જગતમાં છું અથવા પાતળાપણું અને
I, અવકાશ અને આકાશ ભિન્નતા અને ખાડ જે પ્રમાણે ભિન્ન
પરંતુ એકજ છે, અગ્નિ અને જ્વાળા એકજ છે, કમળની
ડીઓ એજ કમળ છે, શાખાઓ, ફળો અને પાંદડાઓ એજ વૃક્ષ

[illegible]

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

શ્લોકાર્થ — [illegible] (૨૭)

ટીકા — [illegible]

પણ તેના આગળ ઝાંખો દેખાશે તથા મોક્ષ સુખમાં પણ એટલી શોભા નહિ હોય. વસંતઋતુમાં જે પ્રમાણે વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત દેખાય છે તે પ્રમાણે શ્રવણસુખરૂપી મંડપમાં વાચારૂપી વલ્લરિ ચોતરફ પ્રસરી જશે. શું ચમત્કાર વર્ણવું? જે પરમાત્માનો પત્તો ન લાગતાં વાણી મનસહિત પાછી ફરે છે, એવો પરમાત્મા તે વાણીને વશ થઇ રહેશે. જ્ઞાનદ્વારા જે જાણી શકાતો નથી અને ધ્યાનદ્વારા પણ જેને પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, એવો જે અગમ્ય પરમાત્મા, તે તે વાણીના સહજ બોલવાથી આવશે. આવું જે ઐશ્વર્ય વાણીને પ્રાપ્ત થવાનું, તે કેવળ શ્રી ગુરૂપદકમળપરાગની પ્રાપ્તિનોજ પ્રતાપ । (૧૭)

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ગદ્ગદિત થઇને બોલે છે—વધારે શું કહું? આ પ્રકારનું ભાગ્ય આજે મારા સિવાય અન્ય કયાંય નથી. કેમકે હું મારા ગુરૂનો એકનો એકજ નાનો બાળક છું તેથી ગુરૂકૃપાને અન્યપ્રતિ જવાનો અવકાશજ નથી. મેઘ જેમ એકલા ચાતક પક્ષી ઉપરજ પોતાના સર્વ જળની વૃષ્ટિ કરે, તેમ શ્રીગુરૂએ મારાપરજ સર્વ કૃપા કરી છે એ કૃપાને લીધેજ મારી નિર્માલ્ય વાણી બોલતી જાય. તેમાં ગીતા જેવું માધુર્યયુક્ત વ્યાખ્યાન પ્રવેશ પામી જાય છે પરંતુ એમાં વિશેષ આશ્ચર્ય તે શું છે? કારણ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે રેતી પણ રત્ન બની જાય છે અને આયુષ્ય સમર્થ હોય છે તો મૃત્યુ પણ પ્રેમ કરવા લાગે । જગદીશ્વરની કૃપા હોય છે ત્યારે આધણમાં કાંકરા ઓરવામાં આવે તોપણ તેના અમૃત તુલ્ય ચોખા બની જાય છે, તે પ્રમાણે શ્રી ગુરૂ જેનો અંગીકાર કરે છે તેનો સર્વ દુઃખરૂપ સંસાર મોક્ષરૂપ અર્થાત્ આનંદરૂપ બની જાય છે. જુઓ પાંડવોની હીન સ્થિતિની કથાને પણ શ્રી કૃષ્ણે પુરાણની કથામાં મૂકીને તેને જગતમાં વંદ્ય બનાવી નથી? તે પ્રમાણે શ્રીગુરૂ નિવૃત્તિ મહારાજે મારા અજ્ઞાનને જ્ઞાનની પંક્તિમાં આણીને બેસાડી દીધું છે; પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો. એ વાત વધારે કરવાથી તેમનો ઉલ્લાસજ ચડી આવે છે, પણ શ્રી ગુરુમહાત્મ્યનું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય ક્યાં બન્યું છે? માટે હવે ગુરુના પ્રસાદથી અને આપ સંતોના ચરણના આશ્રયથી ગીતાનો અભિપ્રાય વર્ણવવા પ્રતિ વળું છું (૨૮)

ચૌદમા અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં ગોપદાના શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને એવો નિર્ણય કર્યો કે, જેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઇ હોય તેનેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. શત યજ્ઞ કરનારનેજ જેમ સ્વર્ગની સંપત્તિ (ઇંદ્રપદ) પ્રાપ્ત થાય છે, જે ક્રમ કર્મમાં શત જન્મો વ્યતીત કરે છે

નથી. આ વૃક્ષની ચમત્કૃતિ શી વર્ણવવી ? એના મૂળ ઉપર છે અને વિસ્તાર નીચે છે ! જે પ્રમાણે સૂર્યની ઉંચાઈ કેટલી છે તે કલ્પી શકાતું નથી, પરંતુ તેના કિરણો નીચેની બાજુએ પ્રસરે છે; તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ચમત્કારિક છે વળી આ જગતમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તે સર્વ આ વૃક્ષના ગર્ભમાં છે, અર્થાત્ આ વૃક્ષે તે સર્વ વસ્તુને વ્યાપી લીધી છે. જે પ્રમાણે કલ્પાંતકાળે ઉદકથી સર્વ આકાશ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, કિંવા સૂર્યાસ્ત થતાં જે પ્રમાણે રાત્રિ તિમિરથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે આ વૃક્ષ આકાશમાં ભરેલું છે ચાખવા માટે એને કોઈ ફળ નથી, સુંઘવા માટે એને પુષ્પ નથી. જે કાંઈ છે તે માત્ર એ વૃક્ષજ છે એનું મૂળ ઉપરની બાજુએ છે, તોપણ એને ઉખેડીને એવી સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવ્યું નથી હે અર્જુન ! એજ કારણથી એ સદૈવ લીલુંછમ રહે છે વળી જેમ ઉપરના ભાગમાં એને મૂળ છે તેમ નીચેના ભાગમાં પણ એને પુષ્કળ મૂળો છે. પ્રબળ જતાથી એની શાખાઓ ચોતરફ પ્રસરેલી છે હે અર્જુન ! સંસારરૂપી વૃક્ષને નીચેજ માત્ર ફુટા ફુટેલા છે એમ નથી ઉપર પણ એની અનેક શાખાઓ ફેલાયલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર અતિ પ્રચંડ છે ગગન જાણે એ વૃક્ષનો વેલો છે, પવનરૂપે પણ એ વૃક્ષજ વિસ્તાર પામેલું છે અને જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા કિંવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણ અવસ્થાઓ તો જાણે એ વૃક્ષનુંજ રૂપ છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના આકારે ઉપરની બાજુએ મૂળ અને નીચેની બાજુએ શાખાવાળું વિલક્ષણ વૃક્ષ ઉદય પામ્યું છે હવે એની ઊર્ધ્વ બાજુ કયી, એના મૂળનું લક્ષણ શું અને નીચેની બાજુએ શાખા કયી કયી છે, અથવા આ વૃક્ષને નીચેની બાજુએ જે મૂળીઓ છે, તેમ જ ઊર્ધ્વમુખ શાખા કયા કયા ફાંટા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા આ વૃક્ષને 'અશ્વત્થ' નામ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ સર્વનો, આત્મવેત્તાઓની સાથે વિલાસ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે નિર્ણય કર્યો, અને તેઓ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા—એ સર્વની પ્રતીતિ ઉત્તમ રીતે થાય એવી સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારપૂર્વક હું તને કહું ॥ હે ભાગ્યવત ! આ નિરૂપણ સાંભળવાને તું યોગ્યજ છે, માટે હે મેધાવિત ! એકચિત્તે શ્રવણ કર. યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે પ્રેમરસપરિપ્લુત ભાષણ કર્યા પછી જાણે એકાંતવાજ અર્જુનના રૂપે બની ગઈ જેમ આકાશ મોટું હોવા છતાં તેને દશ દિશાએ આલિંગન દીધું છે, તેમ અર્જુનનું ચૈતન્ય એટલું વૃદ્ધિગત થયું કે હવે ગમે તેટલું વર્ણન

કર્યું તોપણ તે તેને તો સ્વલ્પજ લાગ્યું ! શ્રીકૃષ્ણના ભાષણરૂપી સમુદ્રને એકજ આચમનમાં એહીઆ કરી જનાર અગસ્ત્ય ઋષિ જેવું અર્જુનનું શ્રોતૃત્વ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણના સર્વ કથનનો એક ઘુટડો કરી જવાને અર્જુન પ્રવૃત્ત થયો. અર્જુનના હૃદયમાં શ્રવણ કરવાની આવી અમર્યાદ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થએલી જોઇને શ્રીકૃષ્ણે પોતાને થએલો સંતોષ તેના ઉપરથી ઓવારી નાખ્યો. (૭૧)

શ્રીભગવાનુવાચ । ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાખમશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।
છન્દાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી ભગવાન બોલ્યા.—આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષનાં મૂળ–થડ ઉપર છે અને શાખાઓ નીચે છે, અને એનો કદિ પણ નાશ થતો નથી એમ કહેવાય છે, છંદોબદ્ધ વેદ તે આ વૃક્ષનાં પત્રો છે, અને જે એ રહસ્યને જાણે છે તેજ વેદવિત્ અર્થાત્ વેદોનો જ્ઞાતા છે (૧)

ટીકા —પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા –હે ધનંજય ! બ્રહ્મ એ આ વૃક્ષનું ઊર્ધ્વ છે, (અહીંઆ ઊર્ધ્વ એટલે ઉચ્ચ, ઉચ્ચ એટલે શ્રેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ એટલે સર્વોત્તમ, સર્વોત્તમ એટલે બ્રહ્મ એવો ઊર્ધ્વ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે,) અને આ વૃક્ષને લીધેજ તેને ઊર્ધ્વત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એમ કહેવું પડે છે નહિતર જેમાં એકત્વ પણ લય પામી જાય છે, તેમાં તો મધ્ય, ઊર્ધ્વ અને અધ એવો કોઇ ભેદજ રહેતો નથી. જે બ્રહ્મ, વાજિંત્રમાંથી સંભળાતા નાદની પૂર્વેનો સંભળાય નહિ એવો નાદ છે, જે સર્વ સુગંધીઓના મૂળરૂપ સુંઘી ન શકાય એવો સુગંધ છે, જે વૃત્તિ વિનાજ અનુભવાતો સ્વરૂપાનંદ છે; જેને આ તરફ અને પેલી તરફ, આગળ અને પાછળ એવી મર્યાદા નથી; અને જે સ્વત: અદૃશ્ય હોવા છતાં તથા જેને મનુષ્યો નહિ જોઈ શકતા હોવા છતાં પણ જે સર્વ કોઇને દેખે છે, જેના ઉપાધિરૂપ ચૈતન્યને યોગે ફક્તજ નામરૂપાદિ સંસાર પ્રકટ થાય છે, જે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વિના પણ કેવળ જ્ઞાનરૂપજ છે, જે સુખના પણ સારભાગથી ભરપૂર એવું આકાશ છે, જે કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી, જે દ્વૈત પણ નથી અને અદ્વૈતપણ નથી, જે પોતેજ પોતાને જાણે છે અને પ્રકાશિત કરે છે, આવું જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેજ આ સંસારવૃક્ષનું ઊર્ધ્વ છે. એ ઊર્ધ્વસ્થ આ સંસારવૃક્ષનું મૂળ જે માયા, તેના આરંભ વિષે કહું છું (૭૨)

જે વાસ્તવમાં ન હોવા છતાં પણ માયા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, વંધ્યા સ્ત્રીની સંતતિવાળી વાર્તાની પેઠે જે સત્ય પણ નથી અને

અસત્ય પણ નથી, જે વિચાર આગળ ટકી શકતી નથી; જેને અનાદિ કહે છે; જે ભલે અનેક સિદ્ધાંતોનો પ્રસ્થાનો છે, જે જગતરૂપી ઝાડનું આમળ છે; જે સમસ્ત નામરૂપાત્મક પદાર્થોના ઘડી રહેલા ગર્ભ જેવી છે; જે જગતરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે જે પ્રપંચરૂપી ચિત્ર કાઢે ભવની ભૂમિ છે, અને જે વિપરીત જ્ઞાનરૂપી દીપકને પ્રકાશ આપવા વાળી છે; આવી જે માયા છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ન રહેવા વાળી છે અને જેટલો વ્યવહાર દેખાય છે તે સર્વ પરમાત્મવસ્તુનો પ્રભાવ છે, એમ તું સમજ. મનુષ્યને નિદ્રા આવતાં જેમ તે શૂન્યશૂન્ય બને છે, કિંવા દીપક આવવાથી રહેનાર કાજળ જે જમાને ધીરની પ્રભાને મંદ કરે છે, અથવા સ્વપ્ન પ્રિયતમની પાસે સુતેલી કામિની તરુણ થઈ, તેને ઉઠાડીને જાગૃત કરી આલિંગનમાત્રથી સકામ કરે છે, તેજ જમાને હે અર્જુન! બ્રહ્મસ્વરૂપમાં માયા પ્રકટ થઈ તેનેજ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને એ સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાનજ આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે સ્વસ્વરૂપનું જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાનજ આ જગતનો ઉત્પત્તિનો પ્રથમ કંદ છે અને તેનેજ વેદાંત શાસ્ત્રમાં સંસાર રૂપી વૃક્ષનું બીજ કહેવામાં આવે છે ગાઢ અજ્ઞાન અર્થાત્ સુષુપ્તિને બીજાંકુર ભાવ કહેવામાં આવે છે, અને તેનુંજ પરિણામ જે જાગૃતિ અને સ્વપ્ન, તેને ફળભાવ કહેવામાં આવે છે આ પ્રકારે વેદાંત શાસ્ત્રમાં આપણા નિરૂપણની પદ્ધતિ છે; પરંતુ હવે તે રહેવા દો. હાલ તરત સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ અજ્ઞાન છે એટલું સમજી લે. નિર્મળ બ્રહ્મરૂપી આત્મામાં સહજ રહેતી જે માયા તેની નીચેની અને ઉપરની બાજુએ જે મુખ્ય વિસ્તૃતિ, તેને માયારૂપી કચાશ પડી જવાથી તે મજબૂત થાય છે. પછી તેની નીચે અનેક ટોચ ઉગી તેને દૃઢ પ્રમાણમાં અંકુરો ફુટે છે અને તે અત્યંત દૃઢ છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ અજ્ઞાન હોવાથી નીચેના અંકુરોને જોર મળે છે પછી તે અંકુરમાંથી પ્રથમ જ્ઞાનરૂપી વૃત્તિ અને અહંકારરૂપી એક અતિ સુકુમાર કંદ ફુટે છે. તે પછી મહત્ તત્ત્વ, ત્રણ, પ્રકારનો અહંકાર રૂપી તત્ત્વ પાંદડાને અંકુર નીચેની બાજુએ ફુટે છે તેનેજ બુદ્ધિરૂપી થોડે થોડે ફૂટી જે ની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી મનરૂપી શાખાને ઉત્કટ નવાં તે અંકુરિત કરે છે. આ પ્રમાણે મૂળ અજ્ઞાન કરે વિકલ્પરૂપી રસના યોગથી, તેને ચિત્તચતુષ્ટયરૂપી ચાર સુંદર કૂમળાં ફુટે છે પછી આકાશ વાયુ તેજ, પાણી અને પૃથ્વી એ પંચમહાભૂત રૂપ

[illegible] અને તેમાંથી [illegible]

[illegible] અનુસાર વિચિત્ર [illegible]

[illegible] ની ઇચ્છા [illegible]

[illegible] તથા [illegible]

[illegible] નાના પ્રકારના [illegible]

[illegible] અને [illegible]

[illegible] તેમાંથી [illegible]

[illegible] તે [illegible]

[illegible] અને [illegible]

[illegible] થાય છે [illegible]

[illegible]

હરિનો આ સ્થળે તેવો અભિપ્રાય નથી. બાકી આ સુપને પીપળો મેહુજાથી પણ હુ તેનો મૂળ અર્થ સમજી ગયો હતો, પરન્તુ આ વ્યાવહારિક વાતને માટે બોલવાનું મને કારણ ન હતું માટે હવે આ અલૌકિક અર્થ સાંભળો. સંસારરૂપી વૃક્ષ ક્ષણિક છે, માટેજ એને અશ્વત્થ કહેવામાં આવે છે વળી આ વૃક્ષ અવ્યય એટલે નિત્ય એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પરન્તુ એનો ગર્ભિત એવો છે કે, જે પ્રમાણે એક તરફથી સમુદ્રના પાણીનુ વરાળના રૂપમાં સૂર્ય શોષણ કરે છે અને બીજી તરફથી મેઘ વૃષ્ટિ કરીને તેમ પાણી ઉમેર્યા કરે છે, તેથી જ્યારેજ તે પરિપૂર્ણ દેખાય છે, પરન્તુ એ ભૂલ ત્યાંસુધીજ ચાલુ રહે તેમ છે કે જ્યાં સુધી સૂર્યનું શોષણ જવાનું ન થાય સમુદ્રમાં મળવું અને મેઘની વૃષ્ટિ, એમનું એકે અટકતું નથી. તેજ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને લય અતિ ત્વરાથી થયા કરે છે તેથીજ લોકો તેને અવ્યય કહે છે બાકી દાનશીલ પુરુષ પુણ્ય કરી સર્વ પૈસા ખર્ચી નાખતો જાય છે તે તેના ભાવી જન્મને માટે સંચય કરી રાખે છે તે પ્રમાણે આ સંસાર વૃક્ષ અતિ વેગથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને પ્રાપ્ત થતું રહેવાથીજ લોકોને તે નિત્ય છે એવો ભાસ થાય છે રથનું ચક્ર ભૂમિપર અતિ વેગથી ચાલે છે ત્યારે લોકોને તે સ્થિર હોય એમ લાગે છે, તેમ કાળાન્તરે એ વૃક્ષની પ્રાણીરૂપ શાખા સુકાઇને જ્યારે ખરી પડે છે ત્યારે તેને ઠેકાણે પાછા બીજા નવા અંકુરો ફુટે છે પરન્તુ એક શાખા ક્યારે ખરી પડી અને તેને બીજી ક્યારે ફુટી એ, એ પ્રમાણે આષાઢ મહિનામાં આભ ઉપર અભ્ર ચઢી આવવાથી કેટલા આવ્યા અને ગયા એ સમજાતું નથી, તે પ્રમાણે કંઇ જણાતું નથી. પ્રલયકાળને અંતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની દેહરૂપી શાખાઓ ખરી પડે છે અને વિશ્વોત્પત્તિના વખતે નવીન ફુટે છે વર્તમાનકાળના પ્રચંડ વાવાઝોડાથી પ્રલયાને શરીરો પડે છે અને કલ્પના આરંભમાં તે પાછા ગુમખે ને ગુમખે ઉગે છે પછી એક મન્વન્તરની પાછળ દ્વિતીય મન્વન્તર, આ પ્રમાણે સૂર્યવંશ, ચંદ્રવંશ ઇત્યાદિનો વિસ્તાર થાય છે, અને શેરડી જે પ્રમાણે પેરીએ ને પેરીએ વધતી જાય છે તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ વૃદ્ધિ પામે છે કલિયુગના અંતે ચારે યુગના શરીરો નીચે પડે છે, (વૃક્ષની છાલ ઉખડી જાય છે) એટલામાં કૃતયુગનો આરંભ થતાં પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે ચાલુ વર્ષ પુરૂં થઇ જેમ તે નવા વર્ષને આમંત્રણ કરે છે, જેમ પહેલા દિવસની સમાપ્તિ થાય છે કે બીજા દિવસનો આરંભ

થાય છે તે સમજાતું નથી, જેમ પવનની લ્હેરકી ઉપર લ્હેરકી આવતાં કઈ આવી અને ક્યી ગઈ તે સમજાતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ સંસારનાં નિત કેટલાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાં નાશ પામે છે । તે પ્રમાણે નાશ્રે એક આંકુ [illegible] તૂટે ન તૂટે એટલામાં તો બીજાં અનેક અંકુરી નીકળે [illegible] તેથીજ આ ભવરૂપી વૃક્ષ નિત્ય હોય એવો ભાસ [illegible] નમ [illegible] નથી વહેતા પાણીને ઠેકાણે પાછળ પાણી આવતું [illegible] સ્થિરતાનો ભાસ થાય છે, તે પ્રમાણે [illegible] છતાં તેને સ્થિર માનવામાં આવે છે । [illegible] પણ ખુલે ન ખુલે [illegible] કોઈઆવધિ પ્રાણીઓનો જ [illegible] વ્યાપાર થઈ [illegible] પરંતુ સમુદ્રપર જે તરંગોપર [illegible] છતાં નિત્ય ભાસે છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનીઓને સંસાર નિત્ય ભાસે છે [illegible] ની એક કીકીને એક બાજુમાં બન્ને આંખ [illegible] એક આંખ હોવા છતાં કીકીને [illegible] તે પ્રમાણે જગત અનિત્ય હોવા છતાં નિત્ય હોય એવો ભ્રમ [illegible] અગ્નિ વગેરી ફરતા [illegible] સ્થિર હોય એવો ભાસ થાય છે તે પ્રમાણે આ જગતનો પ્રકાર [illegible] થા, એક ફરતી દાગમાં [illegible] ચારે [illegible] તો જે પ્રમાણે તે અગ્નિ [illegible] સ્થિર [illegible] છે, તે પ્રમાણે આ [illegible] નાશ પામે છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, । [illegible] લીધે લોકો [illegible] તેને નિત્ય માને છે; પરંતુ આ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં [illegible] એવાં છે કે એક નિમિષ માત્રમાં તે [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે અને [illegible] પામે છે અજ્ઞાન સિવાય એનું બીજું કારણ નથી અને એનું અસ્તિત્વ મિથ્યા છે આ પ્રમાણે જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષને પૂર્ણ રીતે જાણે છે, તેજ મનુષ્યને હું સર્વજ્ઞ અને [illegible] કહું છું અને વૈદિક સિદ્ધાન્તાનુસાર [illegible] પણ તેજ છે [illegible] સમગ્ર વ્યુત્પત્તિ તેને પ્રાપ્ત થએલી સમજવી [illegible] ! [illegible] યોગથી જ્ઞાનને પણ જીવન મળે છે હવે આ [illegible] કલ્પ આ રીતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ અનિત્ય છે એમ [illegible] છે, તેનું વર્ણન કોઈથી પણ થઈ શકે એમ નથી (૧૩)

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलो

[illegible] — [illegible] વૃક્ષ [illegible] આ [illegible] ફૂટેલી વધેલી અને [illegible] વિષયોરૂપ [illegible] ફણગાં છે તે (કર્મો [illegible]) ઉપર [illegible] (મનુષ્ય લોકમાં) નીચે [illegible] તેમજ નીચે [illegible] [illegible] આ વૃક્ષ [illegible] [illegible] થયું છે.

ટીકા — વળી આ વૃક્ષની નીચે શાખાઓ ફૂટી તે [illegible] અને તે શાખાઓમાંથી ઉપર [illegible] ઉપર પણ કેટલી શાખાઓ ઉત્પન્ન [illegible] નીચે આવે છે, તેને પણ મૂળો ફૂટી નીચેની બાજુએ [illegible] આવે છે આ પ્રમાણે [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન [illegible] વેદરૂપી વિશાળ [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન તથા [illegible] [illegible] ફૂટે છે આ શાખાઓ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ફણગાં ફૂટે છે, અને ફણગાંને વળી [illegible] ફૂટે છે આ [illegible] શાખાઓમાંથી જ [illegible] [illegible] ફૂટે છે તે ભિન્ન ભિન્ન [illegible] [illegible], પુષ્પ તથા [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રમાણે વર્ણાનુક્રમ [illegible] [illegible] નવીન [illegible] [illegible] છે, તે પ્રમાણે [illegible] ત્રીજે [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે પછી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પરસ્પર [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] તીર્થ [illegible] ઊર્ધ્વમૂળ વૃક્ષ નીચે ઉપર અને મધ્યમાં [illegible] [illegible] ફૂટે છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શાખા [illegible] [illegible] તે શાખાને ઉપર [illegible] નીચે શાખા ન ફૂટતાં મધ્યમાં (મનુષ્યલોકમાં) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ફૂટી નીકળે છે તે [illegible] વિધિનિષેધરૂપી [illegible] તથા વેદવાક્યરૂપી [illegible] પાકે આવે છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] વિસ્તાર થઈ આ લોકમાં [illegible] [illegible] અંકુર ફૂટે છે પછી [illegible] વૃદ્ધિને માટે શુભ શુભ કર્મોના [illegible] [illegible] ફૂટે છે તેનો તો હિસાબજ નથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો બીજી તરફ નવા [illegible] [illegible] ફૂટે છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે આ પ્રમાણે [illegible] પ્રસર

પવન છૂટવાથી મનુષ્યરૂપી શાખાનો સમુદાય જે સ્થળે વૃદ્ધિ પામે છે, તેને મનુષ્યલોક કહેવામા આવે છે (૧૬૨)

તેજ પ્રમાણે આ રજોગુણરૂપી પવન ક્ષણભર શાંત થતા તમોગુણરૂપી પવન મહા જોરથી વાવા લાગે છે. પછી આજ મનુષ્ય શાખાને કુકર્મની ડાળીઓ નીચે ફુટવા લાગીને નીચે વાસના પલ્લવ ફૂટવા માટે [illegible] અપ્રવૃત્તિ (ખરાબ માર્ગ)ના મજબૂત સોટા નીકળી તેને પ્રમાદરૂપી પત્રો તથા શાખાઓ ફુટે છે. યજુર્વેદ તથા સામવેદમા જે નિષેધવચન છે, તેના અવળા ઉલટા પલ્લવ છે અથર્વવેદમા જે મારણ મારણ નિર્દિષ્ટ કરેલ છે અને જેમા પરપીડાને મુખ્ય ગણવામા આવી છે, એવો ત્રણ વાસનારૂપી વેલો પ્રસરે છે પછી ખરાબ કર્મોના મૂળો મોટા થઈ જન્મરૂપી પુષ્કળ શાખાઓ ફુટે છે ક્રમથી ખરાબ કર્મોમા પ્રાપ્ત થવાથી, ચાડાળાદિ નીચ યોનિનો મોટો ફાટો ફુટે છે [illegible] અને મનુષ્ય કર્મભ્રષ્ટની જાતિમા જન્મ ધારણ કરવો પડે છે પશુ, પક્ષી, ડુક્કર, વિંછી, સર્પ આવા આડા ફાટા અનેક ફુટે છે હે અર્જુન! આ પ્રમાણે તે વૃક્ષના સર્વાંગપર નિત્ય નવા ફાગ ફુટી તેને નવા ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને હિંસા આદિ વિષયો તથા ખરાબ કર્મ તેના યોગથી અનેક જન્મો ધારણ કરવા પડે [illegible] આ પ્રમાણે વૃક્ષ ઘાસ, લોખડ, મૃત્તિકા તથા પાષાણ એ શાખાઓને પણ તેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે હે અર્જુન! મનુષ્યથી સ્થાવર પર્યંત સર્વ શાખાની વૃદ્ધિ અધોમુખથીજ હોય છે માટે મનુષ્યરૂપી શાખા સુધી શાખાઓનું મૂળ હોઇ, એનાથીજ આ સસાર વૃક્ષની વૃદ્ધિ થઈ [illegible] બાકી હે પાર્થ! ઉપર જતી શાખાનું મૂળ જોવા જતા ઉર્ધ્વ અને અધની વચ્ચે જે શાખા [illegible] તેજ મનુષ્યજન્મ છે પરતુ તમોગુણ તથા સત્વગુણની દુષ્કર્મ તથા સત્કર્મથી ભરેલી શાખાઓ મધ્ય આવેલી શાખાથી ઉપર તથા નીચે જાય છે હે અર્જુન! વેદત્રયી પત્રો અન્ય કોઈ પણ શાખાને લાગુ પડતા નથી, પરતુ માત્ર મનુષ્ય યોનિનેજ લાગુ પડે છે માટે મનુષ્યરૂપી શાખા ઉપરના મૂળમાં અધોગામિની સર્વ વૃદ્ધિ પામી છે, તોપણ તેમાથીજ કર્મવૃદ્ધિરૂપ શાખા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઇતર વૃક્ષના સબધમા એમ બને છે શાખા વધે એટલે મૂળ દૃઢ થાય છે અને મૂળ મજબૂત થતા તે શાખાનો વિસ્તાર વધે છે, તેજ પ્રમાણે આ શરીરના સબધમા બને છે; અર્થાત્ જ્યા સુધી કર્મ રહે [illegible] ત્યા સુધી શરીર [illegible] અને

શરીર હોય છે ત્યાં સુધી કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. માટે મનુષ્યદેહજ અન્યકર્મરૂપી શાખાઓનું મૂળ છે એમાં સંશય નથી. (૧૮૨)

તમોગુણનું વાદળ સ્થિર થતાં સત્ત્વગુણનું વાદળ જોરથી ફુટે છે, ત્યારે મનુષ્યાકારરૂપી મૂળને સદ્વાસના રૂપી અંકુર ફુટે છે અને તેને સ્ફુરતરૂપી મોર આવે છે. પછી જ્ઞાનના તીક્ષ્ણજળના યોગથી એક સસૂક્ષ્મ બુદ્ધિને ટીશીઓ ફુટે છે. પછી બુદ્ધિરૂપી થાખનો વિસ્તાર થઈ તેમાં સ્ફુર્તિના ફાંટા ફુટે છે, તેના યોગથી બુદ્ધિને વિચાર સુઝે છે તે સ્થળે બુદ્ધિરસથી પરિપૂર્ણ નિશ્ચરૂપી પડદા સુશોભિત દેખાય છે અને સત્ત્વવૃત્તિના અંકુરો સીધા ફુટી નીકળે છે. પછી સદાચારરૂપી પુષ્કળ અંકુરો સહજ ફુટી નીકળી, તેના યોગથી ચારે તરફ વેદઘોષ ચાલે છે. શિષ્ટાચાર, વેદોક્ત આચરણ તથા નાના પ્રકારના યજ્ઞ યાગાદિ કર્મરૂપી પત્રોના પત્રો ફુટી નીકળે છે. આ પ્રમાણે યમદમરૂપી કલ્પ-વૃક્ષ અને તપરૂપી શાખાઓ ફુટે છે, તથા વૈરાગ્યરૂપી કુમળી શાખાઓને પ્રેમથી છાતીએ લગાવે છે. વિધિનિષ્ઠ નો રૂપી પાથો અને ધૈર્યરૂપી તીક્ષ્ણ મૂળીઓ ફુટીને જન્મરૂપી વેગથી ઉપર જાય છે. મધ્યમાં વેદરૂપી પુષ્કળ પડદાઓ ફુટી તેના યોગથી સત્ત્વરૂપી પ્રચંડ પવન વાય છે, ત્યાં સુધી સુવિધાનો ચારે તરફ પ્રસાર થાય છે. પછી ધર્મરૂપી એક સીધી શાખા નીકળે છે અને તેને સ્વર્ગાદિક ફળોની ઉપશાખાઓ ફુટે છે. બીજી એક ઉપરતિરૂપી લાલ શાખા નીકળી તેને ધર્મમોક્ષરૂપી નવીન પલ્લવો ફુટ્યાજ કરે છે. પછી રવિ, ચંદ્ર ઇત્યાદિ ગ્રહો તથા પિતર, ઋષિ, વિદ્યાધર, એ રૂપી ઉપશાખાઓ ફુટે છે. આ શાખા કરતાં ઉચ્ચ એવી બીજી શાખાઓ ફુટી તેને ઇંદ્રાદિ લોકરૂપી ફળો પુષ્કળ આવે છે. પછી તે ફાંટાપર તપ અને જ્ઞાનમય મોટા એવા મરીચિ, કશ્યપ ઇત્યાદિરૂપ બીજી ઉચ્ચ શાખા આવે છે. આ પ્રકારે મહિમાની રચના થતાં ઉપર શાખાનો વિસ્તાર થાય છે અને આ વૃક્ષનું મૂળ નાનું હોવા છતાં પણ ઉપર તેને મોટાં ફળો આવે છે તેનાપર બીજા જે ફાંટા ફુટે છે તેને, હે અર્જુન! બ્રહ્મદેવ અને શિવ પર્યંત ઉપર શાખાઓ ફુટે છે. ફળના ભારથી ઉપરની શાખાઓ નીચે નમી મૂળની સાથે આવીને મળે છે. ઇતર વૃક્ષોની પણ એવીજ સ્થિતિ છે કે શાખાઓને પુષ્કળ ફળો આવે છે એટલે તે નમીને જમીનને મળે છે, તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સંસાર રૂપી વૃક્ષ જે સ્થળેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ મૂળ સ્થાનમાં તે પુનઃ જ્ઞાનની વૃદ્ધિથી નમીને જાય છે. માટે બ્રહ્મા અને શિવની પેલી તરફ વૃક્ષનો વિસ્તાર પહોંચતો નથી

ત્યાંથી પણ આગળ સર્વત્ર બ્રહ્મનો દેશજ આવી રહેલ છે. [illegible]
હવે એ વાત રહેવા દો, આ બ્રહ્માદિક શાખાઓ, સંસારરૂપી [illegible]
મૂળ જે ઊર્ધ્વમાં છે તેની યોગ્યતાએ પહોંચી શકતી નથી [illegible]
જે નિવૃત્તિમાર્ગની સનકાદિકરૂપી શાખા છે તેને મૂળ તથા ફળ [illegible]
નથી, પરંતુ તે બ્રહ્મરૂપજ બની રહેલી હોય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય-
રૂપી શાખાથી ઉપરની બાજુએ જે બ્રહ્માદિરૂપ શાખાઓ છે, તે [illegible]
ઉચ્ચ હોય છે હે પાર્થ! ઉંચી જે બ્રહ્માદિરૂપ ઉચ્ચ શાખાઓ છે
તે મનુષ્યરૂપી શાખામાંથીજ ઉત્પન્ન થએલી છે, માટેજ તેને (મનુષ્ય-
રૂપી શાખાને) મેં ઉપરની શાખાનું મૂળ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જે
અલૌકિક સંસારરૂપી વૃક્ષ ઊર્ધ્વમૂળ છે અને જેને નીચે અને ઉપર
શાખાઓ ફુટેલી હોય છે, તેનું વર્ણન અને આ વૃક્ષને ઉપર અને નીચે
મૂળ હોય છે તે સઘળી સવિસ્તર વિવેચન તને કહી સંભળાવ્યું. હવે
આ જે ભગવાન વૃક્ષ છે તેને કયા ઉપાયોથી ઉખેડી નાખી શકાય
છે તે કહું છું તે સાંભળ. (૨૦૬)

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥३॥

શ્લોકાર્થ —એ અશ્વત્થ વૃક્ષનું આ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું
છે, તેવું તેનું ખરું સ્વરૂપ અનુભવમાં આવતું નથી, અને એને અંત,
આદિ તથા સ્થિતિ પણ નથી. એવા આ મજબૂત મૂળવાળા વૃક્ષને
દૃઢ વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્રથી છેદન કરીને, (૩)

ટીકા —પરંતુ હે અર્જુન! તારા મનમાં એવી [illegible] આવી હશે
[illegible] મોટા વૃક્ષને ઉખેડી નાખવાને માટે શાના [illegible]
છે! અને જેની ઉપરની શાખાની વૃદ્ધિ બ્રહ્મલોક પર્યંત છે અને
જેનું મૂળ નિરાકાર બ્રહ્મમાં છે, જે વૃક્ષની નીચે ફુટેલી [illegible]
[illegible] તથા ઘણી જ મોટી થએલી છે અને એના [illegible]
[illegible] છે, આ પ્રમાણે જે વૃક્ષ અતિ [illegible] અને [illegible]
તેનો નાશ કેવી રીતે થઈ શકે? પરંતુ એવી શંકા કરવાનું [illegible]
મનમાં કંઈપણ કારણ નથી! આ વૃક્ષને ઉખેડી નાખવામાં [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તોડવાની જરૂર પડે ને ! તેજ પ્રમાણે, હે અર્જુન ! આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ખરૂં નથી તો પછી તેને ઉખેડી નાખવની ભીતિ શા માટે ધારણ કરવી જોઈએ ! મેં એ વૃક્ષના મૂળો અને શાખાઓ વિષે જે વર્ણન કર્યું તે તો વાંઝીઆના મરેલા પુષ્કળ છોકરા ઉભા છે એમ કહેવા સમાનજ છે સ્વપ્નામાં કરેલું ભાષણ જાગૃત થયા પછી શા કામનું ! તેજ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની કથા સ્વપ્નની સંતતિજ છે નહિતર, જે પ્રમાણે મેં આ વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે જો આ વૃક્ષના મૂળો મજબૂત હોઈ એનો વિસ્તાર સત્ય હોય તો કોની માએ સુંઠ ખાધી છે કે તેને ઉખેડી નાખે ? શું ફુંક મારવાથી આકાશનો નાશ થાય છે કે ? માટે હે ધનંજય ! જે પ્રમાણે કાચબીના દૂધની મીજબાની બાળકને આપવી અશક્ય છે, તે પ્રમાણે મેં જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું તે સર્વ માયાનું જ વર્ણન છે બાપુ ! મૃગજળનું તળાવ તો માત્ર દૂરથી જુઓ તેજ ! તેના પાણીથી કંઈ અંગર કિંવા કોઈના વૃક્ષો ઉછરી શકતા નથી પ્રથમ અજ્ઞાનજ મિથ્યા છે, તો પછી તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યોની શી કિંમત હોઈ શકે ? માટે સંસારરૂપી વૃક્ષ સર્વદૈવ મિથ્યા છે, અને આ વૃક્ષને અંત નથી એમ કહેવું એ પણ એક પ્રકારે સત્યજ છે જ્યાં સુધી મનુષ્ય જાગૃત થયો નથી ત્યાં સુધી તેની નિદ્રાનો અંત આવ્યો એમ કહી શકાશે કે ? તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! જ્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી ત્યાં સુધી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થનો અંત આવતો નથી જ્યાં સુધી પવન વાતો બંધ થયો નથી ત્યાં સુધી સમુદ્રપારના તરંગોનો નાશ થતો નથી જ્યારે સૂર્યાસ્ત થાય છે ત્યારેજ મૃગજળનો દેખાવ નાશ પામે છે, કિંવા જ્યારે દીપક બુઝાઈ જાય છે ત્યારેજ તેનો પ્રકાશ નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે અજ્ઞાન, તે જ્યાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય નહિ ત્યાં સુધી નાશ પામતું નથી. તેમજ જે અનાદિ છે એમ કહે છે તે પણ મિથ્યા નથી, પરંતુ તેના ઉપમાને અનુરૂપજ છે કારણકે સંસારરૂપી વૃક્ષમાં કલ્પના તો છેજ નહિ તો પછી જે મૂળમાંજ નથી તેનો આરંભ શી રીતે થઈ શકે ? જે વસ્તુ ઉપજી હોય તેને આદિવાળી કહેવી શોભે છે, પરંતુ જે વસ્તુજ છેજ નહિ તેનો તે આદિ ક્યાંથી હોય ? જેનો જન્મજ નથી તેની માત કોને કહેવી ! માટે આ વૃક્ષ અભાવ પજ છે તેથીજ એને અનાદિ કહેવામાં આવ્યું છે વાંઝણીના છોકરાની તે જન્મપત્રિકા બની શકે કે ? આકાશમાં લીલાપણું છે એમ શી રીતે કહી શકાશે ! હે અર્જુન !

આકાશકુસુમનું ડીંટું કોણ તોડી શકશે ? માટે જે સંસારરૂપી વૃક્ષને અસ્તિત્વજ નથી, તેનો મૂળારંભ ક્યાંથી હોય ? જે પ્રમાણે ઉત્પત્તિની પૂર્વે ઘટનો અભાવ સ્વાભાવિક રીતેજ અનાદિ હોય છે, તે પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનું મૂળ જે માયા તે સહિત આ સંસાર અભાવ રૂપે અનાદિ છે હે અર્જુન આ પ્રમાણે એ અભાવરૂપ છે તેથી તેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી, વ્યવહાર દશામાં તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે દેખાવ મૃગજળ જેવોજ વ્યર્થ છે કારણકે મૃગજળની ઉત્પત્તિ પણ એકાદ ગિરિમાંથી થતી નથી અને એકાદ સમુદ્રમાં તેનો લય પણ થતો નથી એમ છતાં પણ તે મધ્યમાં દેખાય છે, માટે આની જખત પણ તે સત્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે સંસારવૃક્ષ એ આદિકાળમાં પણ નથી, અંતમાં પણ નથી અને મધ્યમાં દેખાય છે ત્યારે પણ નથી તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ કાળે એનું અસ્તિત્વ નથી છતાં ચમત્કારિક વાત એજ કે એ ન હોવા છતાં પણ છે એવો ભાસ થાય છે ઇંદ્રધનુષ્ય જે પ્રમાણે નાના પ્રકારના રંગોથી ભરેલું દેખાય છે, તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું અસ્તિત્વ અજ્ઞાની આજ જુએ છે (૨૪૦)

સંસાર જ પોતાની સ્થિતિની વેળાએ અજ્ઞાનીની આંખોને ભ્રમમાં નાખીને તેના પાસે પોતાના સત્યત્વનો સ્વીકાર કરાવે છે જે પ્રમાણે બહુરૂપી પોતાના ચાતુર્યથી લોકોની દૃષ્ટિને ભ્રમમાં નાખે છે, તે પ્રમાણે સંસાર પણ અજ્ઞાનીઓને ભ્રમમાં નાખે છે, અને આકાશમાં નીલ રંગ નહિ હોવા છતાં પણ જેમ તેમાં નીલ રંગ દેખાય છે તો શું તે રંગનું અસ્તિત્વ ખરૂં છે કે ? સ્વપ્નમાંના પદાર્થો મિથ્યા છતાં સત્ય દેખાય છે, તો તેથી શું તે સ્થાયી રહી શકે છે કે ? નહિજ તે પ્રમાણે આ આભાસ માત્ર સંસારનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છેજ નહિ તે દેખાય [illegible] તોપણ એક ક્ષણભર પણ એક દશામાં રહેતો નથી આ [illegible] [illegible] છે એમ ધારીને તેને ગ્રહણ કરવા જઈએ છીએ તો તે [illegible] [illegible] નથી [illegible] જેવી ચેષ્ટા કરે છે તેવુંજ અનિર્વચનીય [illegible] છે, પરંતુ તે અસ્તિત્વ સત્ય હોતું નથી [illegible] [illegible] [illegible] પણ આ [illegible] દૃષ્ટિ અને [illegible] વેગવાન હોય છે શ્રી ભગવાનનો પવન [illegible] આ [illegible] [illegible] તે સમજી શકતું નથી તેથીજ આ [illegible] [illegible] છે આ પ્રમાણે આ વૃક્ષને આદિ, અંત [illegible] નથી, તો પછી તેને ઉખેડી નાખવું [illegible] [illegible]

હે અર્જુન ! આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધેજ આ વૃક્ષ મજબૂત થયું છે, માટે હવે આત્મજ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી એને કાપી નાખ એટલે થયું ! કારણ કે જેના અજ્ઞાનથી જે ભાસે છે તેનાજ જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે, અન્ય કશાથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી માટે એનું છેદન કરવાને માટે માત્ર એક બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય જેટલા આસુરી ઉપાયો કરશે, તેટલો તું આ સંસારમાં અધિકાધિકજ ગુંચવાઈ જશે. પછી તું કેટલી શાખાઓપર ચડશે, તથા ઉપર અને નીચે આવેલા કેટલા ફાંટાઓપર જશે તેનો નિયમ રહેનાર નથી માટે એનું જે મૂળ અજ્ઞાન તેને તું પ્રથમથીજ છેદી નાખ. રજ્જુમાં ભાસેલા સર્પને મારવાને પુષ્કળ લાકડીઓ લાવવી તે જેમ મિથ્યા કાલક્ષેપ કરવા સમાનજ છે, મૃગજળની મોટી નદી તરી જવાને માટે નાવ શોધવાની દોડાદોડ કરતાં જેમ એકાદ માણસ અરણ્યમાં આવેલા વહેળામાં સચમુચ ડૂબી જાય, તે પ્રમાણે હે વીર અર્જુન ! આ મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિના ઉપાય શોધતાં મનુષ્ય ભ્રમમાં પડે છે, અને પોતાના ખરા જ્ઞાનનો લોપ થવાથી, તેના ભ્રમમાં 'સંસાર સત્ય છે' એવું જે ભૂત ભરાએલું હોય છે, તે વૃદ્ધિનેજ પામે છે હે ધનંજય ! સ્વપ્નમાં લાગેલા અસિના પ્રહારનું ઔષધ જે પ્રમાણે જાગૃતિજ છે, તે પ્રમાણે જ સંસારની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થાય છે તેનું છેદન કરવાને માટે જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગ છે, પરંતુ તે જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગ વગરઅટકાયે વાપરી શકાય એવું બુદ્ધિમાં વૈરાગ્યનું બળ હોવું જોઈએ. વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થતાં શ્વાનના એકેલા અન્નપર જેટલી તરતજ ત્યાગવૃત્તિ થાય છે તેટલી તીવ્રતા બુદ્ધિ ત્રૈલોક્યના સર્વ લોકોપર ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. હે અર્જુન ! પદાર્થ માત્ર પ્રત્યે આવો તીવ્ર અનાદર ઉત્પન્ન થાય એવો દૃઢ વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ. પછી દેહની અહંતારૂપી મ્યાન વૈરાગ્યરૂપી ખડ્ગપરથી એકદમ કાઢી નાખીને વિચારયુક્ત બુદ્ધિરૂપી હાથમાં તે ગ્રહણ કરવું જોઈએ. પછી તે ખડ્ગને વિવેકરૂપી સરાણપર ચઢાવીને તીક્ષ્ણ અણીદાર કરવું અને તેને અદ્વૈતજ્ઞાનરૂપી પાણી ચઢાવવું. આટલું થયા પછી નિશ્ચયરૂપી મૂઠ હાથમાં લઈ તે ખડ્ગ એક બેવાર અજમાવી જોવું. પછી મનનરૂપ ઢાલ. આપનું નિદિધ્યાસનથી ઐક્ય થયા પછી તે વૃક્ષ આપણી સમક્ષ ઉભું પણ રહેશે નહિ, તો પછી ઘાવ તે કોને મારવો ? તે આત્મજ્ઞાનરૂપી ખડ્ગ અદ્વૈત પ્રભાવના તેજથી સંસારરૂપી વૃક્ષને ક્યાંય પણ રહેવા દેશે નહિ. શરદઋતુના પ્રચંડ પવન જે પ્રમાણે આકાશના સર્વ વાદળાંનો નાશ કરે છે, અથવા જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાં સર્વ અંધકારનો લય

થાય છે, કિંવા જાગૃત થતાની સાથે સ્વપ્નમાની ઘટનાઓ નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનાનુભવરૂપી ધારની તીક્ષ્ણતાથી સંસારરૂપી તરૂનો નાશ થાય છે તે વખતે જે પ્રમાણે ચંદ્રપ્રકાશ પડવાથી મૃગજળ દેખાતું નથી, તે પ્રમાણે સંસારરૂપી વૃક્ષના ઉપરના તથા નીચેના મૂળો તથા નીચે વધેલો સર્વ વિસ્તાર નાશ પામે છે આ પ્રમાણે હે નરોત્તમ અર્જુન! આત્મજ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષને મૂળસહિત છેદી નાખ (૩)

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

શ્લોકાર્થ — જે પદને પ્રાપ્ત થવાથી લોકો પુનઃ આવતા નથી, તે પદને શોધી કાઢવું જોઈએ [illegible] અનાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ [illegible] આદ્ય પુરુષને હું શરણે જાઉં છું એવી ભાવનાથી તે પદને શોધી કાઢવું જોઈએ (૪)

ટીકા — [illegible] લોકો પોતાનું [illegible] હે અર્જુન! [illegible]

[illegible]

[illegible] (૧૩)

[illegible]

બ્રહ્મપદ તેને પણ તે ઓળગી જાય છે આવી સ્થિતિમા પણ હુ વૈરાગ્યસંપન્ન કિવા જ્ઞાનસંપન્ન છુ એવું સૂક્ષ્મ અભિમાન રહેવાનો સંભવ છે, તેનો પણ ત્યાગ કરી જે વિચારવાન મુમુક્ષુ પોતાના મૂળ શુદ્ધ પ્રતિ જાય છે આ નિજસ્વરૂપમા આગ્રહો મોગે વિશ્વપરપરાનો વેડો વધ્યો છે એમ સામાન્ય શાસ્ત્રો કિવા લોકો કહે છે, પરતુ એમ કહેવુ વ્યર્થ છે જે પ્રમાણે ભ્રમ્યહીન પુ ષની આશાર ી વૃદ્ધિ ન થતી જાય છે, તેજ પ્રમાણે નિજસ્વરૂપમા વિશ્વપરપરાની વ ડરના વિસ્તનુ કથન સમજી લેવુ કારણ કે પરમાત્મ વસ્તુનુ અજ્ઞાનજ વિશ્વના જ્ઞાનને અવકાશ આપે છે, અને તે અજ્ઞાનેજ કાલત્રયમા જેનુ અસ્તિત્વ નથી એવા હુ તુપણાને સર્વ જગતમા ફેલાવી દીધુ છે માટે હે અર્જુન! આ રીતે વિશ્વની પણ પૂર્વે રહેલુ જે બ્રહ્મ તેજ આપણુ નિજ સ્વરૂપ છે, એવુ જ્ઞાન થવુ જોઈએ જે પ્રમાણે કડી કડીનેજ વિષય બને, તે પ્રમાણે નિજસ્વરૂપદર્શનના સબંધમા પણ સમજવુ હે ધનજય! તે નિજપદ (આત્મસ્વરૂપ)ના દર્શનનુ બીજુ એક લક્ષણ એવું છે કે, એ દર્શન થતા ત્યાથી પાછા ફરી શકાતુંજ નથી મહાપ્રલયકાળે જે પ્રમાણે સર્વત્ર જળ, જળ અને જળજ હોય છે, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનના યોગથી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનદ પરબ્રહ્મનુ આત્મસ્વરૂપથી દર્શન કરે છે, તેનેજ તે આ મસ્વરૂપનુ દર્શન—તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૨૮૪)

> निर्मानमोहा जितसगदोषा अध्यात्मनित्या
> विनिवृत्तकामा'। द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदु खसज्ञै-
> र्गच्छन्त्यमूढा पदमव्यय तत् ॥५॥

શ્લોકાર્થ—જેનુ અભિમાન અને જેનો મોહ લય પામ્યા છે, જેણે વિષયાસક્તિરૂપી દોષને જીત્યો છે, જે આત્મચિન્તનમા સદૈવ રમમાણ હોય છે, જેમની સર્વ કામનાઓનો લય થયો છે અને જે સુખદુ ખરૂપી દ્વદ્વથી મુક્ત થયા હોય છે, એવા જ્ઞાતાઓજ તે શાશ્વત પદને પ્રાપ્ત થાય છે (૫)

ટીકા—વર્ષાઋતુની આખરે જેમ મેઘ આકાશને છોડી જાય છે, તેમ જેના અન્તને મોહ અને અભિમાન આપોઆપ છોડીને ચાલ્યાં જાય છે, નિર્ધન કે નિષ્ઠુર મનુષ્યને તેના આપ્તો છોડી દે, તેમ વિકારો જેનાથી નાસી જાય છે, કેળ આવ્યા પછી કેળનુ ઉન્મૂલન થઈ જાય

તેમ સ્વરૂપ લાભથી જેની ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે મંદ પડવા માંડે છે, વૃક્ષને આગ લાગવાથી પક્ષીઓ તેનો ત્યાગ કરે, તેમ જેને સર્વ વિકલ્પો છોડી જાય છે, જે ભેદબુદ્ધિરૂપી ભૂમિપર સર્વ દોષ રૂપી અંકુરો ફુટે છે, તે ભેદબુદ્ધિનું નામ સુદ્ધાં જે જાણતો નથી, સૂર્યોદય થતાં અંધકાર આપોઆપ લય પામે, તેમ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી જેનું દેહ વિષયક અભિમાન અજ્ઞાનસહિત નાશ પામે છે, આયુષ્યહીન મનુષ્યને જીવ એકાએક છોડી જાય, તેમ મોહમાં નાખનારૂં દ્વૈત જેને છોડી જાય છે, પારસમણિને જેમ લોખંડ દુર્લભ છે, કિંવા જેમ સૂર્યને તિમિર અપ્રાપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે જેનામાં દ્વૈતબુદ્ધિનો સર્વથા લોપ હોય છે, જે દેહાભિમાનને ધારણ કરવાથી સુખ દુઃખરૂપી દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દ્વૈત તો જેની સન્મુખ આવતુંજ નથી, જેમ જાગૃત થયા પછી સ્વપ્નમાં મળેલા રાજ્ય કિંવા મૃત્યુનો હર્ષ શોક થતો નથી અથવા જેમ ગરૂડની પાસે સર્પ આવતો નથી, તેમ સુખ દુઃખરૂપી પુણ્ય પાપને ઉત્પન્ન કરનારૂં દ્વૈત જેને દબાવી શકતું નથી, વિવેકી રાજહંસ અસાર પાણીને છોડી દઈ સત્ત્વવાન દૂધનું પાન કરે છે, સૂર્ય પૃથ્વીપર જળવૃષ્ટિ કરીને પાછો તેને કિરણદ્વારા શોષી લે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થવાથી જે આત્મ વસ્તુ ચારે તરફ વિખરાયો છે, તેને જે જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે એકત્ર કરી લે છે વધારે શું કહું ? જેમ ગંગા સમુદ્રમાં મળવાથી તેનું ગંગાપણાનું નામ અને રૂપ સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે, તેમજ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરનાર જે વિચાર, તે પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં તેમાંજ લીન થાય છે જેમ સર્વત્ર આકાશ રહેતું હોવાથી તે એક ગામથી બીજે ગામ જઈ શકતું નથી, તેમ સર્વ વસ્તુ નિજસ્વરૂપ બનવાથી તેને કોઈ પણ પદાર્થની અભિલાષા રહેતી નથી. જેમ અગ્નિના ઘરમાં કોઈ પણ જાતનું બી ઉગતું નથી, તેમ જેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો છે તેના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ વિકાર ઉદ્ભવતો નથી સમુદ્ર મંથન સમયે ક્ષીરસમુદ્રમાં નાખેલા મંદરાચલને તેમાંથી કાઢી લીધા એટલે તે સમુદ્ર સ્થિર થાય છે, તેમ આત્મપ્રાપ્તિ થવાથી તેના મનમાં તે કામના સર્વ શાન્ત થઈ જાય છે જે પ્રમાણે ચંદ્રોદય થવાથી પ્રફુલ્લિત થયા પછી કોઈ પણ બાજુએ કાળો દેખાતો નથી, તેમ આત્મપ્રાપ્તિ થયા પછી તેના મનમાં કોઈ પણ ઈચ્છા ઉત્પન્નજ થતી નથી. આવી અનુપમ વાતને કેટલી કહું ? જેમ વાયુની આગળ પરમાણુ ટકતો નથી, તેમ વિષયનું નામ પણ તેને ગમતું નથી આ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં દગ્ધ થઈને

જે ઉપર કહેલા વિકારોથી રહિત થયો હોય છે, તે પુરૂષ સુવર્ણમાં સુવર્ણ ભળે તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપમાં ભળી જાય છે કે જે પદનો કદિ પણ નાશ થતો નથી, જે દૃશ્યરૂપે દેખી શકાતું નથી, જે જ્ઞેય રૂપે જાણી શકાતું નથી, અથવા જેને અમુક તરીકે ઓળખી શકાતુ નથી.

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावक ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

શ્લોકાર્થ—તે પદને પ્રકાશિત કરવાને સૂર્ય, ચંદ્ર કિંવા અગ્નિ સમર્થ નથી અને જે પદને પ્રાપ્ત થએલા લોકો પુનઃ પાછા આવતા નથી, તે મારૂં પરમધામ (ઉત્તમ પદ) છે (૬)

ટીકા.—દીપક, ચંદ્ર અને સૂર્યના પ્રકાશથી જે આ સર્વ જગત પ્રકાશિત થાય છે અને દૃષ્ટિએ પડે છે, તે સર્વ પરમાત્મ વસ્તુના અજ્ઞાનને લીધેજ દૃષ્ટિએ પડે છે જેમ જેમ છીપનું છીપપણું લુપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ ચાંદીનું રૂપ પ્રકટ થતુ ચાલે છે, કિંવા જેમ જેમ રજ્જુનો લોપ થતો જાય છે તેમ તેમ સર્પનું રૂપ પ્રકટતુ જાય છે, તેજ પ્રમાણે જે ચંદ્ર સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે તે તે સર્વ તેઓના તેજરૂપ સર્વત્ર સમાનપણે ભરપૂર રહેલી પરમાત્મવસ્તુને લીધેજ છે અને તેની છાયારૂપજ છે વસ્તુઓને તેજ અને ગતિ આપનાર માત્ર બ્રહ્મજ છે અને આ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ચંદ્ર સૂર્ય સહવર્તમાન સમગ્ર જગતનો લોપ થાય છે જેમ સૂર્યોદય થતા નક્ષત્રો સહિત ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય છે, કિંવા જાગૃત થતાની સાથે જેમ સ્વપ્નનો પદાર્થ લય પામી જાય છે, અથવા સંધ્યાકાળ થતા મૃગજળ નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે એ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થતા કોઈ પણ ચીજનો આભાસ રહેતો નથી; તેજ મારૂ મુખ્ય નિજ સ્થાન છે તે સ્થળે જે પહોંચી જાય છે તે, પાણી સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી પાછુ નદીમાં આવતું નથી તે પ્રમાણે સંસારમાં પાછા આવતા નથી. મીઠાની બનાવેલી હસ્તિની સમુદ્રમા બુડાડયા પછી પાછી બહાર નીકળતી નથી, કિંવા આકાશમા પહોંચેલી અગ્નિજ્વાળા નીચે પાછી આવતી નથી, અથવા જેમ તપ્ત કરેલા લોખંડપર નાખેલુ પાણી પાછુ મળી શકતું નથી, તે પ્રમાણે જે પુરૂષ શુદ્ધ જ્ઞાનદ્વારા મારામા ઐક્ય પામે છે, તે પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે (૩૨૦)

ભગવાનનું આવું કથન સાંભળી બુદ્ધિરૂપ પૃથ્વીનો રાજા અર્જુન બોલ્યો—હે પ્રભો! આજે આપે મારાપર કૃપા કરી છે, પરંતુ મારી

એક પ્રાર્થના છે તે પ્રતિ લક્ષ આપો. જેઓ આપના સ્વરૂપમા મળ્યા પછી પાછા આવતા નથી, તે પૂર્વે આપના સ્વરૂપથી ભિન્ન હતા કે એકરૂપજ હતા ? જો તે અનાદિ સિદ્ધ ભિન્ન હોય તો તે પાછા આવતા નથી એ કહેવુ યથાર્થ નથી કારણ કે ભ્રમર પુષ્પમના મક૨ન્દનુ સેવન કરે છે તે શુ પુષ્પજ બની જાય છે કે ? લક્ષ્ય (નિશાન)થી ભિન્ન એવું જે બાણ, તે છો..ડવામા આવતા જે પ્રમાણે લક્ષ્યને ભેદીને પુન નીચેજ પડે છે, (લક્ષ્યમા ઐક્ય પામતું નથી) તે પ્રમાણે તે પાછા આવતા હોવાજ જોઈએ. માટે તમારા સ્વરૂપમા મળ્યાથી પાછુ આવી શકાતુ નથી એ કહેવુ અયુક્તિક નથી વળી તમે તેજ તે, એમ જો વસ્તુત હોય તો કોણ કોને જઈ મળે છે ? શસ્ત્ર શુ પોતાનુજ પોને છેદન કરી શકે છે કે ? માટે હે દેવ ! તમારા સ્વરૂપની સાથે જેનુ ઐક્ય થયું છે તેને તમારો સયોગ કિવા વિયોગ થાય છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? અવયવ અને શરીર એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ શી રીતે કહી શકાશે ? જે પ્રથમથીજ તમારા સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તેઓ કદિ પણ તમારા સ્વરૂપમા ઐક્ય પામશે નહિ, તો પછી તે પાછા આવે છે કિવા નથી આવતા એવો વ્યર્થ શબ્દોચ્ચાર શા માટે કરવો જોઈએ ? હે સર્વજ્ઞ સુખવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! આપના સ્વરૂપમા મળી ગયા પછી કોણ પાછા આવતા નથી તે મને સ્પષ્ટ કહી સમજાવો.

અર્જુનની આ શકા સમજી તેના જ્ઞાનને માટે સર્વજ્ઞ શિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણ સતુષ્ટ થયા તે બોલ્યા – હે મહામતિ ! મને પ્રાપ્ત થયા પછી જે પાછા આવતા નથી, તે જીવો મારાથી ભિન્ન અને અભિન્ન પણ કહી શકાય ઉંડા વિવેકથી જોવામા આવે તો મારા અને તેમના સ્વરૂપમા ભેદજ નથી, અને ઉપર ઉપરથી જોવામા આવે તો તે મારાથી પૃથક્ પણ દેખાય છે પાણીપર ઉઠતા તરગો જેમ પાણીથી ભિન્ન દેખાવા છતા વસ્તુત તે ચોકખુ પાણીજ હોય છે, કિવા સુવર્ણના અલકારો સુવર્ણથી પૃથક્ દેખાવા છતા વિચારપૂર્વક જોતા તે સુવર્ણજ છે, તે પ્રમાણે હે કિરીટી ! જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતા તે મદ્રૂપજ છે, અને તેનામા અને મારામા જે ભિન્નત્વ દેખાય છે તે અજ્ઞાનને લીધે છે વાસ્તવિક પરમાત્મદૃષ્ટિથી જોતા ભિન્નાભિન્નત્વનો પ્રશ્ન ઉઠાવવો એનુ પણ સ્થાન ક્યા છે ? સૂર્યબિબ સર્વ આકાશને પોતાના ઉદરમાં સમાવી દે તો તેનું પ્રતિબિબ પછી શેમા દેખાય ? અને કિરણો કેના પર પડે ? કિવા હે અર્જુન ! કલ્પાતના પાણીથી સર્વ સૃષ્ટિ જલમય થઈ જાય તો પછી ખાબોચીયા ભરાયા કે ન ભરાયાં એને

પ્રશ્ન ક્યાંથી ઉપજાવે ? અક્રિય એકરસ એવો જે હું તેને અંશ ક્યાંથી હોય ? પાણી સીધું હોવા છતા પણ જેમ પ્રવાહના વેગને લીધે વાંકું વહેવા લાગે છે, કિંવા પાણીની ઉપાધિથી જે પ્રમાણે બીજો સૂર્ય દેખાય છે, આકાશ જેમ ઘટ અને મઠની ઉપાધિથી ગોળ તથા ચતુષ્કોણ દેખાય છે, નિદ્રાની ઉપાધિથી સ્વપ્નમા જેમ મનુષ્ય રાજા બની જાય છે ત્યારે જેમ તેની પ્રજા ઇત્યાદિ પણ જેમ તે પોતેજ બની રહે છે, કિંવા ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણમા હલકું સોનું ભેળવવાથી તે કસમા કમી ઉતરે છે, તે પ્રમાણે જ્યારે મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વમાયાથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને લીધે હું હોઉં છું એવો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈને વિચારતે હું દેહજ છું એવો નિશ્ચય થાય છે (૩૪૨)

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन ।
मन षष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

શ્લોકાર્થ —મનુષ્ય લોકમા મારોજ સનાતન જીવરૂપી અંશ છે તે પ્રકૃતિમાંની પંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા મનને આકર્ષે છે (૭)

ટીકા —આ પ્રકારે શરીર સહવર્તમાન આત્મા છે એવો જ્યારે નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે જીવ મારો અંશ છે એમ જાણે છે પવનને લીધે સમુદ્રપર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જે પ્રમાણે સમુદ્રનો એક નાનો અંશ હોય એમ જાણે છે, તેમ હે પાંડુસુત ! દેહનો અહંકાર ઉત્પન્ન થતા તે જડ દેહનો ચાલક આ મૃત્યુલોકમા હું પોતેજ જીવરૂપે બનું છુ તેજ જીવની દૃષ્ટિથી જે આ સર્વ વ્યાપાર ચાલે છે તેને જીવલોક (સૃષ્ટિ) કહેવામા આવે છે જન્મ અને મરણને સત્ય માનવામા આવે છે તેજ સ્થાનને હું જીવલોક કિંવા સંસાર કહું છુ આવા જીવલોકમા જે પ્રમાણે ચંદ્ર પાણીથી પૃથક્ હોવા છતા પણ પાણીમા તેનું પ્રતિબિંબ પડવાથી તેમા હોય એવો ભાસે છે, તે પ્રમાણે મારા સંબંધમા પણ સમજવું હે અર્જુન ! સ્ફટિકમણિને કુંકુમ ઉપર મૂકવાથી પ્રેક્ષકને તે રક્ત વર્ણનો દેખાય છે, તથાપિ તે રૂપે તે વર્ણનો હોતો નથી, તે પ્રમાણે મારૂં અનાદિત્વ નષ્ટ થતું નથી અને અક્રિયત્વ પણ ખંડિત થતું નથી, તથાપિ મને [illegible] આદિ જે કહેવામા આવે છે તે કેવળ ભ્રાંતિ છે, એમ [illegible] કિંબહુના આ પરમ વિશુદ્ધ આત્મા પ્રકૃતિની સાથે ઐક્ય પામીને પ્રકૃતિની વિધિથીજ તેના ધર્મમા પોતાને બાંધી લે છે. હર્ષ તથા શોક

પાસ ઇંદ્રિયો, જે પ્રકૃતિથી ઉપજેલી અને પ્રકૃતિનીજ હોય છે તેને પોતાની માનીને તે કર્મમા પ્રવૃત થાય છે એ પ્રમાણે સ્વપ્નમા સન્યાસી સ્વતઃજ પોતાનું કુટુબ બનીને સસારનો ડાળ જમાવી દે છે અને તેના મોહથી સસારના સુખદુખ ભોગવે છે, તે પ્રમાણે પોતાની વિસ્મૃતિ થવાથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિમય માની તેના અનુરોધથી તેવાજ કર્મો કરવાને ઉદ્યત થાય છે તે મનરૂપી રથપર બેસી શ્રવણેંદ્રિયના દ્વારથી બહાર નીકળી, શબ્દરૂપી અરણ્યમા સચાર કરે છે પ્રકૃતિની લગામ હાથમા ધરીને કોઇવાર તે ત્વચાના દ્વારથી સ્પર્શરૂપી ઘોર વનમા જાય છે, તો કોઈક વેળા નેત્રના દ્વારથી બહાર પડી રૂપવિષયના ડુગરપર સ્વચ્છદે ફિરે છે, કિંવા હે સુભટ ! કોઇવાર જીવ્હાના દ્વારથી બહાર પડી રસની ગુફામા પ્રવેશી જાય છે વળી મારો અશ જે આ જીવ, તે કોઇવાર નાકના દ્વારથી બહાર પડી સુગધના અરણ્યમા ભટકે છે આ પ્રમાણે દેહ અને ઇંદ્રિયોનો નાથ જીવાત્મા મનની સાથે મળીને પચેદ્રિયના વિષય જે શબ્દાદિક તેનો ઉપભોગ લે છે (૩૬૦)

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

શ્લોકાર્થ —જ્યારે શરીરસ્વામી શરીર પ્રાપ્ત કરી લે છે અને પછી તેને છોડી જાય છે, ત્યારે તે વાયુ જે પ્રમાણે પુષ્પાદિકથી સૌગન્ધ લઇ જાય છે, તે પ્રમાણે મન તથા ઇંદ્રિયોને પોતાની સાથે લેતો જાય છે (૮)

ટીકા —પરતુ જીવનું કર્તૃત્વ કિંવા ભોક્તૃત્વ ત્યારેજ દ્રષ્ટિએ પડે છે કે જ્યારે તે એકાદ શરીરમા પ્રવેશ કરે છે જે પ્રમાણે એકાદ શ્રીસપન્ન તથા વિલાસી પુરુષનું ઐશ્વર્ય જ્યારે તે એકાદ રાજમહાલયમા રહેવાને આવે છે ત્યારેજ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે પ્રમાણે જીવ દેહ ધારણ કરે છે ત્યારેજ જીવના અહકારનો વિસ્તાર [illegible] વિષયેંદ્રિયોની ધામધૂમ દ્રષ્ટિએ પડે છે અથવા જ્યારે જીવ દે[illegible] ત્યાગ કરી જાય છે ત્યારે તે પોતાની સાથે નિત્ય રહેવી મન [illegible] ઇંદ્રિયોરૂપી સપત્તિને લેતો જાય છે જે પ્રમાણે અતિથિ ભોજન[illegible] વાને આવે ત્યારે તેનું અપમાન કરી તેને પાછો કાઢવામા આવે તે યજમાનનું પુણ્ય પોતાની સાથે લઇ જાય છે, કિંવા જે પ્રમ[illegible] દોરી કાઢી નાખવાથી કળસૂત્રી પુતળાઓનો નાશ થાય છે, જ[illegible]

સૂર્ય અસ્ત થતા લોકોની દૃષ્ટિને પોતાની સાથે લેતો જાય છે, વધુ શું કહું ! પવન જે પ્રમાણે પોતાની સાથે પુષ્પમાનો સુવાસ લેતો જાય છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! જીવ દેહને છોડીને પોતાની સાથે પંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા છઠું મન લેતો જાય છે (૩૯૭)

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

શ્લોકાર્થ —તે જીવ કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, જીહ્વા, ઘ્રાણ તથા મનનો આશ્રય કરીને વિષયોનો ઉપભોગ લે છે (૯)

ટીકા —પછી તે સંસારમાં વા સ્વર્ગલોકમાં જ્યાં જ્યાં અને જેવા જેવા દેહ ધારણ કરે છે, ત્યાં ત્યાં મન વિગેરે ▮ ઇંદ્રિયોનો પસારો પુન: કેલાય છે હે અર્જુન ! દીપક ઓલવાતાં જે પ્રમાણે તે પોતાના તેજની સાથે નષ્ટ થાય છે, પરંતુ પુન: પ્રદીપ્ત થતાંની સાથે સાથે પાછો તેવીજ રીતે પ્રકાશે છે માટે હે અર્જુન ! આ પ્રકારના વ્યવહારમાં અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં એમ લાગે છે કે, આત્માજ આ દેહમાં આવ્યો અને તેણેજ વિષયોનો ઉપભોગ લીધો અથવા તેજ આ દેહ છોડી ગયો આદિ જન્મ લેવો અને મૃત્યુ થવું ઇત્યાદિ ક્રિયા કરવી અથવા વિષયોનો ઉપભોગ લેવો એનો વાસ્તવમાં પ્રકૃતિનાજ ધર્મો છે અજ્ઞાનીઓજ એને આત્માના ધર્મો માને છે (૪૩૨)

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

શ્લોકાર્થ —દેહથી વિયુક્ત થતા દેહમાં નિવાસ કરનાર, શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપભોગ લેનાર અથવા સુખદુ:ખાદિથી યુક્ત રહેનાર જે જીવ, તેનું સત્સ્વરૂપ મૂર્ખોને દેખાતું નથી, પણ જેને જ્ઞાનચક્ષુ હોય ▮ તેનેજ તે દેખાય છે (૧૦) યત્ન કરનારા યોગીઓ દેહનામાં સ્થિત રહેલા જીવને (આત્માને) જુએ છે, અને જે શાસ્ત્ર સંસ્કારરહિત તથા અવિચારી હોય છે, તેને યત્ન કરતાં પણ જીવનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી

ટીકા —જેમ દેહ ઉત્પન્ન થાય તેમ ચૈતન્ય આવ્યું કે ઠેર ઠેકાણે થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે હે સુભદ્રાપતે ! તેજ રીતે

પાંચ ઇંદ્રિયો, જે પ્રકૃતિથી ઉપજેલી અને પ્રકૃતિનીજ દાસ છે તેને પોતાની માનીને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં સન્યાસી સ્વપ્નજ પોતાનું કુટુંબ બનીને સંસારનો ઠાઠ જમાવી દે છે અને તેના મોહથી સંસારના સુખદુઃખ ભોગવે છે, તે પ્રમાણે પોતાની વિસ્મૃતિ થવાથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિમય માની તેના અહંકારથી તેનાજ કર્મો કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય છે. તે મનરૂપી રથપર બેસી શ્રોત્રેંદ્રિયના દ્વારથી બહાર નીકળી, શબ્દરૂપી અરણ્યમાં સંચાર કરે છે. પ્રકૃતિની લગામ હાથમાં ધરીને કોઈવાર તે ત્વચાના દ્વારથી સ્પર્શરૂપી ઘોર વનમાં જાય છે, તો કોઈક વેળા નેત્રના દ્વારથી બહાર પડી રૂપવિષયના ડુંગરપર સ્વચ્છંદે ફરે છે, કિંવા હે સુભટ! કોઈવાર જીભના દ્વારથી બહાર પડી રસની ગુફામાં પ્રવેશી જાય છે અને મારો અંશ જ આ જીવ, તે કોઈવાર નાકના દ્વારથી બહાર પડી સુગંધના અરણ્યમાં ભટકે છે. આ પ્રમાણે દેહ અને ઇંદ્રિયોનો નાયક જીવાત્મા મનની સાથે મળીને પંચેંદ્રિયના વિષય જે શબ્દાદિક તેને ઉપભોગ લે છે. (૩૦)

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

શ્લોકાર્થ—જ્યારે શરીરસ્વામી શરીર પ્રાપ્ત કરી લે છે અને પછી તેને છોડી જાય છે ત્યારે તે વાયુ જે પ્રમાણે પુષ્પાદિકમાંથી સુગંધ લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે મન તથા ઇંદ્રિયોને પોતાની સાથે લેતો જાય છે. (૮)

ટીકા—પરંતુ જીવનું કર્તૃત્વ કિંવા ભોક્તૃત્વ ત્યારેજ દેખાઈ પડે છે કે જ્યારે તે અમુક શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. જે પ્રમાણે શ્રીમંતપણું તથા વિલાસી પુરૂષનું ઐશ્વર્ય જ્યારે તે અમુક સ્થળમાં ઉતરી રહેવાને આવે છે ત્યારેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પ્રમાણે જ્યારે જીવ દેહ ધારણ કરે છે ત્યારેજ જીવના અહંકારનો વિષય ઇંદ્રિયોનો ઉપભોગ દૃષ્ટિએ પડે છે. અથવા જ્યારે જીવ દેહ ત્યાગ કરી જાય છે ત્યારે તે પોતાની સાથે ભિન્ન રહેલી મન તથા ઇંદ્રિયરૂપી સંપત્તિને લેતો જાય છે. જે પ્રમાણે અતિથિ ભોજન કરીને જાય ત્યારે તેનું અપમાન કરી તેને પાછા કાઢવામાં આવે તો તે યજમાનનું પુણ્ય પોતાની સાથે લઈ જાય છે, કિંવા જે પ્રમાણે દોરી કાઢી નાખવાથી કઠપૂતળી પુતળીઓનો નાચ બંધ થાય છે, અથવા

છતાં મને અવિકારીજ જાણે છે માટીના ઘટ અથવા માટ તૈયાર કરવામાં આવે ત્યારે અને પુનઃ તેને ભાંગી નાખવામાં આવે ત્યારે પણ તે ઘટમાંના દેખાતું આકાશ તો જેમનું તેમજ કાયમ રહે છે, તે પ્રમાણે અખંડ આત્મ સત્તાના આધાર પર અજ્ઞાન દૃષ્ટિથી કલ્પિત એવા દેહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, તથા આત્મા તો વૃદ્ધિ પણ પામતો નથી અને ક્ષીણ પણ થતો નથી કિંવા ચેષ્ટા કરવાનો પણ નથી અને કરતો પણ નથી, એમ જે સમજે છે તેનેજ યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થયું છે મનુષ્ય જન્મે તેણે બીજું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને તેની બુદ્ધિ પરમાણુની પણ ગણતી થઈ જાય તથા તે સકલ શાસ્ત્રમાં નિપુણ થાય તો પણ તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્યનો પ્રવેશ ન થયો હોય તો મારી-સર્વાત્માની સાથે કદિ પણ તે તાદાત્મ્ય કરી શકે નહિ તેજ પ્રમાણે મોઢામાં ભલે તેટલો વિવેક ભર્યો હોય અને અંતઃકરણમાં ભલે વિષયોનું ચિંતન હોય તો, હે અર્જુન! તેને કદિ પણ મારી પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ સ્વપ્નમાં સર્વ ગ્રંથો મુખગત થયા તોપણ તેના યોગે શું સંસારમાંથી મુક્ત થઈ શકાશે કે? કિંવા ઘરમાં હોય તે વડીલોપાર્જિત ગ્રંથોનું પૂજન કરીને તેને એક ખુણામાં મૂકી રાખવાથી તેનું પરિશીલન કર્યું એમ કહેવાશે કે? અથવા આંખ મીચીને મોટીને નાક આગળ હાથ રાખવામાં આવે તો તેની કિંમત આંકી શકાશે કે? તેજ પ્રમાણે ચિત્તમાં અભિમાન રાખી, મુખદ્વારા સર્વ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરી જવામાં આવે અને આવા કોટ્યવધિ જન્મો વ્યતીત થઈ જાય તોપણ મારી પ્રાપ્તિ થશે નહિ હવે હું એકજ હોવા છતાં ચાલી મારામાં મારી વ્યાપ્તિ કેવી રીતે છે, તે તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું છું, માટે સાંભળ. (૩-૭)

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે અને જે અગ્નિ તથા ચંદ્રમાં પણ છે, તે તેજ મારૂં છે એમ તું સમજ (૧૨)

ટીકા —જે તેજવડે સૂર્ય સહિત સર્વ વિશ્વરચના દૃષ્ટિએ પડે છે તે તેજ આદિથી અંતસુધી મારૂં છે હે પંડુસુત! સૂર્યની ઉષ્ણતાથી શોષણ થઈ જળ પછી પુનઃ પૃથ્વીમાં જે શીતળતા આવે છે, તેને ઉત્પન્ન કરનારી જે ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના તે પણ મારી છે, અને દહન તથા પાચન કરનારી અગ્નિમાં રહેલી જે ઉષ્ણતા, તે પણ મારીજ છે

તેથી ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનુ સેવન કરે છે તેને તેઓ "આ ઉપભોગ લે છે," એમ કહે છે અરે! શરીર ક્ષીણ થઇ હોય ત્યારે શ્વાસ લેવા આપોઆપ બંધ પડે છે અને દેહ પડીને નષ્ટ થાય છે, એટલે "જીવ ગયો" એવુ તેઓ બુમરાણ કરી મૂકે છે હે પાંડવ! જ્યારે વૃક્ષ હાલતા હોય ત્યારેજ પવનનુ અસ્તિત્વ માનવું અને જે સ્થળે વૃક્ષ ન હોય તે સ્થળે પવનનો લોપ માનવો કે? કિંવા સામે આરસી રાખીને તેની અંદર આપણુ રૂપ જોઇએ ત્યારેજ શું આપણું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે કે? તેની પૂર્વે શું આપણો અભાવ હોય છે કે! અથવા તે આરશી એક બાજુપર મૂકીએ અને આપણુ રૂપ જોતા અટકીએ તો શુ આ જગતમાંથી આપણે નષ્ટ થયા એમ માનવું કે! માટે આવવુ જવું એ આરસીના પ્રતિબિંબનુ છે, આપણુ નથી. ગડગડાટનો શબ્દ એ આકાશનોજ ગુણ છતા જેમ લોકો તેને વાદળાનો કહે છે, અથવા અભ્રો દોડતા હોય છે ત્યારે ચંદ્ર સ્થિર હોય છે તો પણ લોકો ચંદ્રનેજ દોડતો કહે છે, તે પ્રમાણે મોહથી અંધ થએલા લોકો દેહ ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે એટલે અવિક્રિય આત્મા જન્મે છે અને નષ્ટ થાય છે એવું માની બેસે છે આ વ્યવહારમા આત્મા તો આત્મસ્વરૂપમાજ સ્થિર હોય છે, તથા કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મ દેહના છે એમ જોનારા વિચારવાન લોકો ઉપરના લોકો કરતા જુદાજ પ્રકારના હોય છે દેહ એ તો જીવને રહેવાની કોટડીજ છે એમ તેઓ જ્ઞાનના પ્રકાશથી જોઈ શકતા હોવાથી તેમની આખો તેમા લિપ્ત થઈ જતી નથી. જે પ્રમાણે ગ્રીષ્મ ઋતુમા પુષ્કળ અભ્રો આકાશને આચ્છાદિત કરી દે તોપણ તેમાથી સૂર્યકિરણો બહાર આવ્યા વિના રહેતા નથી, તેમ જ્ઞાનની પ્રભાથી જેની સ્ફુર્તિ સ્વરૂપના નિત્ય સ્થાન પર્યંત પહોચી છે તે જ્ઞાની જને તેની પ્રકૃતિ વચ્ચે રહીને આત્માને અકર્તાજ માને છે નક્ષત્રોથી ભરેલું આકાશ સમુદ્રમા દેખાય એટલે તે કાઇ ઉપરથી તૂટી પડી નીચે આવ્યુ હોતુ નથી, પરંતુ પોતાના સ્થાનમાજ હોય છે અને સમુદ્રમા જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તે પ્રમાણે આત્મા દેહમા કર્તા ભોક્તા તરીકે દેખાય છે તોપણ તે અકર્તાજ છે તરંગોને લીધે ચંદ્રમા ચંચળ જણાય છે, તોપણ તે તો પોતાના સ્થાનમા સ્થિરજ હોય છે, કિંવા ખાબોચીઆના પાણીમા સૂર્ય દેખાય છે અને પછી પાણી સુકાઈ જતા દેખાતો બંધ થાય છે, તે બંને વખતે તે તો સદાની પેઠે પોતાના સ્થાનમા જ હોય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનીજનો દેહનો જન્મ અને મૃત્યુ દૃ

ત્પન્ન અને અવિકારીજ આત્મા છું. આગીઆ ઘર અથવા મઠ તેમાં ર
હ્યા. અને ત્યારે અને પુન તેને ભાંગી નાખવામાં આવે ત્યારે પણ
તે પરપ્રકાશ દેખાતું આકાશ જેમ તેનું તેમજ કાયમ રહે છે, તે પ્રમાણે
અખંડ આત્મ સત્તાના આધાર પર અજ્ઞાન કલ્પિત કલ્પિત એવા દેહ જ
ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; તથા આ માં તો વૃદ્ધિ પણ પામતો
નથી અને દૈન્ય પણ થતો નથી, કિંવા ઘટવા વધવાનો પણ નથી; અને
મરતો પણ નથી; એમ જે સમજે છે તેનેજ યથાર્થ આ પ્રમાણ થયું છે
મનુષ્ય કરોડો તેજનું બીજું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને તેની બુદ્ધિ પરમ સૂક્ષ્મ
પણ બની જાય; તથા તે શાસ્ત્રમાં નિપુણ થાય તો પણ
તે મનુષ્યના મનમાં વૈરાગ્યનો પ્રવેશ ન થયો હોય તો મારી-સર્વ માની
કોઈ કદિ પણ તે પ્રાપ્તિ કરી શકશે નહિ. તેજ પ્રમાણે મોઢામાં
વચ્ચે તેઓ વિવેક આવ્યો હોય અને અંત કરણમાં વિષયોનું ચિંતન
હોય તો, હે અર્જુન! તેને કદિ પણ મારી પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ.
સ્વપ્નમાં સર્વ મળ્યા ઝુખતા થયેલા તાપણું તેના વડે શરીર સંસારમાંથી
મુક્ત થઈ શકાશે કે? કિંવા ઘરમાં રહેલા ધનિકોપાર્જિત દ્રવ્યોનું
સ્મરણ કરીને તેને એક ઝુપડામાં મૂકી રાખવાથી તેનું પરિશીલન કેવું
એમ કહેવાય કે? અથવા આંખ મીંચીને મીંચીને આંગણું થાય
ત્યારે તો તેની કિંમત કરી શકાશે કે? તેજ પ્રમાણે વિચારમાં
અભિમાન રાખી, મુખવડે સર્વ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરી લઈએ. આવે
જેને આવા કારણથી જન્મો વ્યતીત થઈ જાય તોપણ મારી પ્રાપ્તિ
થશે નહિ. છતાં એજ હોવા છતાં આત્મા મારી પ્રાપ્તિ કેવી
રીતે છે, તે તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું છું, માટે સાંભળ. (૩ ૭)

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ —સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સર્વ જગતને પ્રકાશિત
કરે છે અને જે અગ્નિ તથા ચંદ્રમાં પણ છે, તે તેજ મારું છે એમ
તું સમજ (૧૨)

ટીકા —જે તેજવડે સૂર્ય સહિત સર્વ વિશ્વરચના દૃષ્ટિએ પડે
છે તે તેજ આદિથી અંતસુધી મારું છે. હે પંડુસુત! સૂર્યનાથી
પાણીનું હરણ થઈ જ્યારે પાછું પૃથ્વીપર વરસે છે, ત્યારે આવે છે,
તેને ઉત્પન્ન કરી જે ચંદ્રની તના તે પણ મારી છે, અને ઉષ્ણ તથ
પાચન કરનારી ગ્નિ અગ્નિ રહીને આ ઉત્પન્ન, તે પણ મારીજ છે

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाःसोमो भूत्वा रसात्मकः॥

શ્લોકાર્થ —અને હું આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી મારા પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ ભૂતોને ધારણ કરૂં છું, તથા રસાત્મક ચંદ્ર બની સર્વ ઔષધીનું પોષણ કરૂં છું (૧૩)

ટીકા —હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશી તેને આધારભૂત થયો છું, માટે સમુદ્રના અથાક પાણીમાં રહેવા છતાં તે પિગળી જતી નથી, અને એ પોતાના પૃષ્ઠ ભાગપર જે અપરિમિત ચરાચર ભૂતો ધારણ કરે છે, તેને પણ હુંજ તેમાં પ્રવેશીને ધારણ કરૂં છું હે અર્જુન! હું આકાશમાં પણ ચંદ્રસ્વરૂપે જાણે અમૃતનું ચાલતું સરોવરજ બની રહ્યો છું! અને ત્યાં રહ્યો રહ્યો ચંદ્રકિરણરૂપી ઔષધી સર્વ વનસ્પતિનું હુંજ પોષણ કરૂં છું આ પ્રમાણે સર્વ ધાન્યાદિકનું પોષણ કરી અને નાના પ્રકારના ધાન્યોની વૃદ્ધિદ્વારા પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ હુંજ કરૂં છું અને અન્ન ઉત્પન્ન કર્યા પછી પણ જીવને સંતોષકારક રીતે તે પ્રાણીમાત્રને કેમ પચે તેનો મને વિચાર ઉત્પન્ન થયો (૪૦૬)

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

શ્લોકાર્થ —હું પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રવેશી, પ્રાણ, અપાન ઇત્યાદિ વાયુમાં મળી જઇ, જઠરાગ્નિ બની, (ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય તથા ચોષ્ય એવા) ચતુર્વિધ અન્નનું પાચન કરૂં છું (૧૪)

ટીકા —માટે હે અર્જુન! પ્રાણી માત્રના શરીરમાં નાભિની પાસે સગડી સળગાવી જઠરમાં હુંજ દીપ્ત થઇને પ્રાણ તથા અપાન એ વાયુની બેવડી ધમણદ્વારા રાતદિવસ તે જઠરાગ્નિને સળગાવી [illegible] ઉદરમાં કેટલાય અન્નને ભૂકા કરી મૂકું તેનો હિસાબ નથી! [illegible] સ્નિગ્ધ, શિજેલું તથા [illegible] એ ચતુર્વિધ અન્નનું પચન જઠરાગ્નિરૂપ હુંજ કરૂં છું આ પ્રકારે સર્વ જગત પણ હું છું, જગતને જિવાડે [illegible] બનાવટે થાય છે તે ધાન્ય પણ હુંજ છું અને જીવનનું [illegible] એ જઠરાગ્નિ, તે પણ હુંજ છું [illegible] શું કહું! એવુંજ [illegible] આ જગતમાં [illegible] વિના બીજું કાંઇ છે [illegible] હુંજ ભરેલો છું [illegible] જગતમાં [illegible] પ્રાણીઓ સુખી [illegible] છે અને [illegible]

છે, તેનું કારણ શું ? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે ! એકજ દીપકથી સર્વ દીવાઓ સળગાવવામાં આવે તો તેમાંથી કેટલાક પ્રકાશે અને કેટલાક ન પ્રકાશે એમ શી રીતે બની શકે ? આ પ્રકારના તર્કવિતર્કો તું તારા મનમાં કરતો હશે, માટે હું તેનું ઉત્તમ રીતે નિવારણ કરૂં છું તે સાંભળ. સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છું એ વાત તો સર્વાંશે નિર્વિવાદજ છે, પરન્તુ તે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણેજ હું તેમને ભાસું છું જે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વાદ્યોના અનુરોધથી એકજ આકાશ ધ્વનિના પૃથક્ પૃથક્ નાદો સંભળાય છે, કિંવા એકજ સૂર્યનો ઉપયોગ પોતપોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કરવામાં આવે છે, એકજ પાણી બીજના પૃથક્ પૃથક્ ધર્મોને લીધે તે તે વૃક્ષના રૂપમાં પરિણામ પામે છે, તે પ્રમાણે મારૂંજ સ્વરૂપ સર્વ પ્રાણી પદાર્થરૂપે પરિણામ પામ્યું છે અરે ! અજ્ઞાની અને ચતુરની દૃષ્ટિએ પડેલો મિ સેરનો નીલમણિનો હાર, અજ્ઞાનીને સર્પરૂપે ભાસવાથી તેને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને ચતુરને તે અમૂલ્ય અલંકાર લાગવાથી પરમ સંતોષ થયો. અસ્તુ ! સ્વાતિ નક્ષત્રનું પાણી એક સરખુંજ હોય છે, પરન્તુ તે છીપમાં પડે છે ત્યાં તેના મોતી થાય છે અને સર્પના મુખમાં પડે છે ત્યાં તેનું વિષ બને છે તે પ્રમાણે જે જ્ઞાની છે, તેને મારાથી સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અજ્ઞાનીને દુઃખ થાય છે (૪૨૦)

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

શ્લોકાર્થ —હું સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને રહું છું; મારા થીજ સર્વને સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને એ ઉભયનો અભાવ (વિસ્મરણ તથા અજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાયછે, સર્વ વેદોદ્વારા હુંજ જાણવાને યોગ્ય છું, અને વેદાંતનો સિદ્ધાંત કરનાર તથા તેનો જ્ઞાતા પણ હુંજ છું (૧૫)

ટીકા —બાકી સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં હું અમુક છું એવી જે બુદ્ધિ રાત્રિ દિવસ સ્ફુરે છે, તે પણ હુંજ છું પરન્તુ સાધુના સમાગમથી, યોગ અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્ય સહવર્તમાન ગુરુ ચરણની સેવાથી, જેમનું સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ બુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાં વિશ્રામ પામે છે, તેઓ આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ જોઈ જોઈને તે આત્માના યોગથી નિરંતર સૌખ્યનોજ ઉપભોગ લે છે આ સુખનું કારણ પણ મારા વિના ઈતર કાંઈજ નથી હે ધનંજય ! સૂર્યના પ્રકાશથીજ સૂર્યનું દર્શન થાય છે, તેમ મારૂં જ્ઞાન થવાને માટે હુંજ કારણ,

છુ પરંતુ કેવલ વ્યાવહારિક લોકોની સેવા કરીને તથા સંસારની કથા સાંભળીને દેહમાંજ જેમની અહંબુદ્ધિ બંધાઈ ગઈ હોય છે તેઓ સ્વર્ગ અને સંસારની પ્રાપ્તિ માટે જે સકામ કર્મનું આચરણ કરે છે, તેથી તેમને દુઃખજ મુખ્ય ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ હે અર્જુન! તે દુઃખપ્રાપ્તિ પણ અજ્ઞાની લોકોને મારી સત્તાથીજ થાય છે જેમ સ્વપ્ન અને નિદ્રાનું કારણ પણ મનુષ્યની જાગૃતાવસ્થાજ હોય છે અગ્રોવડે સૂર્ય નથી દેખાતો તે પણ જેમ સૂર્યના પ્રકાશવડેજ જણાય છે, તેમ પ્રાણીઓ મને ન ઓળખી વિષયોનું સેવન કરે છે, તે પણ મારી સત્તાથીજ થાય છે હે ધનંજય! જે પ્રમાણે નિદ્રા કિંવા જાગૃતિનું મૂળ કારણ જ્ઞાનજ છે, તે પ્રમાણે જીવોના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું મૂળ પણ હુંજ છું હે ધનુર્ધર! જે પ્રમાણે સર્પ કિંવા રજ્જુના ભાસનું મૂળ કારણ રજ્જુજ છે, તે પ્રમાણે સંસારના જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની સિદ્ધિ મારી સત્તાવડેજ થાય છે મારૂં ખરૂં સ્વરૂપ ન જાણી શકાવાથી વેદોએ મને જાણવાની ચેષ્ટા કરી, તેથી તેના સર્વ ભાગ ભગ્ન થયા. જેમ પૂર્વ તથા પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું પ્રાપ્ય સ્થાન સમુદ્ર છે, જેમ મહા સિદ્ધાંતની આગળ (બ્રહ્મની આગળ) શ્રુતિ, શબ્દસહિત લય પામે છે, જેમ પવનની લહેરો ગંધસહિત આકાશમાં લય પામે છે, જે સ્થળે સર્વ શ્રુતિઓ લજ્જા પામીને સ્તબ્ધ થઈ રહે છે તે મારા બ્રહ્મસ્વરૂપને હું પોતેજ યથાર્થ પ્રકટ કરૂં છું પછી સુનિદ્ર થયેલું જગત જે સ્થળે લય પામે છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનો જાણનાર હુંજ છું મનુષ્ય જાગૃત થતાં સ્વપ્નમાં જોયેલી વસ્તુઓના મૂળથીજ અભાવ દેખાતું તથા પોતે એકલોજ ભાસવાનું જ્ઞાન જેમ પોતાવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મારા આત્મસ્વરૂપનો બોધ મનુષ્યને મારાવડેજ થાય છે, અને તે આત્મસ્વરૂપના જાણનાર પણ હુંજ છું હે વીર અર્જુન! જે પ્રમાણે કપૂર બળીને ભસ્મીભૂત થતાં તેનું કાજળ પણ રહેતું નથી તેમ અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ કરનાર જે જ્ઞાન તે પણ જ વેગળું લય પામી જાય છે, તે વેગળું કાંઈ નથી એમ પણ કહી શકાતું નથી અને છે એમ પણ કહી શકાતું નથી; અર્થાત્ જ્ઞાનાજ્ઞાનનો લય થતાં જે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમાં રજનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી અને અગ્નિ પણ રહેતો નથી; માટે તે છે કિંવા નથી એ કશું કહી શકાતું નથી. [illegible] કારણરૂપ અજ્ઞાનનો [illegible] [illegible] જે આત્મવસ્તુ તેના [illegible] [illegible] [illegible] કોણ જાણે? તાત્પર્ય કે આ અજ્ઞાની [illegible]

સ્વરૂપસ્થિતિ છે તે મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપજ છે (૪૫૪)

દેવ યદ્યપિ ભગવાન આ પ્રમાણે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પોતાની વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરતા કરતા છેક પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપ સુધી ગઈ આને વિરમ્યા. જેમ ચંદ્રોદયનું ક્ષીર સમુદ્રમાં પણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શ્રી કૃષ્ણે કહેલો આ સર્વ બોધ અર્જુનના હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત થયો. જેમ ભીંતપર આલેખેલું ચિત્ર સામે આવતી ચળકતી ભીંતમાં દેખાય છે, તેમ વક્તાનાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના મતમનો બોધ અર્જુનના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થયો. ધન્ય! ધન્ય પરમ સત્ત્વભાવને! જેમ જેમ તેની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવા અનુભવના ગજા જે અર્જુન, તે શ્રી દેવપ્રત્યે બોલ્યો—હે દેવ! આપની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતી વખત આપે પ્રસંગાનુસાર જે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે નિરુપાધિક સ્વરૂપ એક વખત મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. ત્યારે શ્રી દ્વારકાનાથ બોલ્યા—ઠીક કહ્યું હે અર્જુન! મને નિરંતર વિલાસ વિનોદથી પણ એજ બોલવું ગમે છે, પરંતુ શું કરૂં? એવા પ્રશ્નો પૂછનાર કોઈ મળતું નથી. મોટી આસ્થાથી 'પુનઃ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સમજાવો' એમ તેં મને કહ્યું, તે પરથી મને એમ લાગે છે કે એવી રીતે પૂછનાર મને કોઈ મળે, એવી જે મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેના ફળરૂપેજ આજે તું મને પ્રાપ્ત થયો છે. જે સુખનો અનુભવ અદ્વૈત સ્થિતિમાંજ મળે છે, તે સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં આજ તું મને સહાયક થયો છે. કારણ કે મારૂં નિરુપાધિક સ્વરૂપ પુનઃ કહી સંભારવાનું કહીને તેં મને સુખ આપ્યું છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ જોવાથી સુખ થાય છે, તેમ તારી સાથે સંવાદ કરવાથી મને સુખ થાય છે, માટે તું સંવાદ કરનારાઓનો શિરોમણિ છે હે મિત્ર અર્જુન! તને સમજ ન પડે એટલા માટે તું મને પૂછે અને હું તને સમજ પાડું એ કોઈ આપણો સંબંધ છે શું? એમ બોલી દેવે આનંદાતિશયથી અર્જુનને આલિંગન દીધું અને તેના પ્રતિ કૃપાદૃષ્ટિએ જોઈ બોલ્યા કે,—જોકે બે હાથ છે તોપણ વાચા તો એકજ નીકળે છે, બે પગો હોય છે તોપણ ચાલવાની ક્રિયા તો એકજ હોય છે તેજ પ્રમાણે હું કહેનાર તથા તું પૂછનાર એ આપણે બન્ને એકજ છીએ (૪૫૫)

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં પ્રેમથી ભ્રમિત થઈ તેઓ અર્જુનને આલિંગન દઈ સ્તબ્ધ થયા. પછી તેઓ ચકિત થઈ બોલ્યા—આવો અપાર પ્રેમ સારો નહિ. બોધીના વચનો ગ્રહણ કરતી વખત ને

છુ પરતુ કેવલ વ્યાવહારિક લોકોની સેવા કરીને તથા સસારની કથા સાભળીને દેહમાજ જેમની અહબુદ્ધિ બધાઈ ગઈ હોય છે તેઓ સ્વર્ગ અને સસારની પ્રાપ્તિ માટે જે સકામ કર્મનુ આચરણ કરે છે, તેથી તેમને દુ ખજ મુખ્ય ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે પરતુ હે અર્જુન! તે દુ ખપ્રાપ્તિ પણ અજ્ઞાની લોકોને મારી સત્તાથીજ થાય છે જેમ સ્વપ્ન અને નિદ્રાનુ કારણ પણ મનુષ્યની જાગૃતાવસ્થાજ હોય છે અથવા જેમ આંખોવડે સૂર્ય નથી દેખાતો તે પણ જેમ સૂર્યના પ્રકાશવડેજ જણાય છે, તેમ પ્રાણીઓ મને ન ઓળખી વિષયોનુ સેવન કરે છે, તે પણ મારી સત્તાથીજ થાય છે હે ધનજય! જે પ્રમાણે નિદ્રા કિવા સ્વપ્નનુ મૂળ કારણ જ્ઞાનજ છે, તે પ્રમાણે જીવોના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનુ મૂળ પણ હુજ છુ હે ધનુર્ધર! જે પ્રમાણે સર્પ કિવા રજ્જુના ભાસનુ મૂળ કારણ રજ્જુજ છે, તે પ્રમાણે સસારના જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની સિદ્ધિ મારી સત્તાવડેજ થાય છે મારૂ ખરૂ સ્વરૂપ ન જાણી શકાવાથી વેદોએ મને જાણવાની ચેષ્ટા કરી, તેથી તેના ત્રણ ભાગ થઈ ગયા. જેમ પૂર્વ તથા પશ્ચિમવાહિની નદીઓનુ પ્રાપ્ય સ્થાન સમુદ્ર છે, જેમ મહા સિદ્ધાતની આગળ (બ્રહ્મની આગળ) શ્રુતિ, શબ્દસહિત લય પામે છે, જેમ પવનની લહેરો ગધસહિત આકાશમા લય પામે છે, જે સ્થળે સર્વ શ્રુતિઓ લજ્જા પામીને સ્તબ્ધ થઈ રહે છે તે આત્મબ્રહ્મસ્વરૂપને હુ પોતેજ યથાર્થ પ્રકટ કરૂ છુ પછી શ્રુતિસહ સપૂર્ણ જગત જે સ્થળે લય પામે છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનો જાણનાર હુજ છુ મનુષ્ય જાગૃત થતા સ્વપ્નમા ભ સેલી વસ્તુઓનો મૂળથીજ અભાવ હોવાનુ તથા પોતે એકલોજ હોવાનુ જ્ઞાન જેમ પોતાવડેજ પેતે પામે છે, તેમ મારા આત્મસ્વરૂપનો બોધ મનુષ્યને મારાવડેજ થાય છે, અને તે આત્મસ્વરૂપને જાણનાર પણ હુજ છુ હે વીર અર્જુન! જે પ્રમાણે કર્પૂર બળીને ભસ્મીભૂત થતા તેનુ કાજળ પણ રહેતુ નથી, તેમ અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ કરનાર જે જ્ઞાન તે પણ જે વેળા નાશ પામી જાય છે, તે વેળા કાઈ નથી એમ પણ કહી શકાતુ નથી અને છે એમ પણ કહી શકાતુ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનાજ્ઞાનનો લય થતા જે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમા શબ્દનો પ્રવેશજ થઈ શકતો નથી અને અગ્નિ પણ રહેતો નથી, માટે તે છે કિવા નથી એ શબ્દોદ્વારા કહી શકાતુ નથી વિશ્વના કારણ રૂપ અજ્ઞાનનો વિશ્વસહિત નાશ કરી નાખનાર જે આત્મવસ્તુ તેનો વિશ્વાતમત સાધનથી કોણ અને ક્યારે પત્તો શોધી કાઢશે? તાત્પર્ય કે આ પ્રકારની જે કર્મ રહિત

વસ્તુસ્થિતિ છે તે મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપજ છે (૪૪૧)

દેવ યપતિ ભગવાન આ પ્રમાણે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પોતાની વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરતા કરતા છેક પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપ સુધી લઈ જઈને વિરમ્યા. જેમ ચંદ્રોદયનું ક્ષીર સમુદ્રમાં પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શ્રી કૃષ્ણે કરેલો આ સર્વ બોધ અર્જુનના હૃદયમાં ચિત્રિત થયો. જેમ ભીંતપર આલેખેલું ચિત્ર સામે આવેલી ચળકતી ભીંતમાં દેખાય છે, તેમ વૈકુંઠનાથ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના મનમાનો બોધ અર્જુનના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થયો. ધન્ય! ધન્ય પરમ મહત્ભાગ્યને! જેમ જેમ તેની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે આવા અનુભવના ગાળા જે અર્જુન, તે શ્રી દેવપ્રત્યે બોલ્યો—હે દેવ! આપની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતી વખત આપે પ્રસંગાનુસાર જે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે નિરુપાધિક સ્વરૂપ એક વખત મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. ત્યારે શ્રી દ્વારકાનાથ બોલ્યા—ઠીક કહ્યું હે અર્જુન! મને નિરંતર વિલાસ વિનોદથી પણ એજ બોલવું ગમે છે, પરંતુ શું કરૂં? એવા પ્રશ્નો પૂછનાર કોઈ મળતું નથી. મોટી આસ્થાથી 'પુનઃ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સમજાવો' એમ તેં મને કહ્યું, તે પરથી મને એમ લાગે છે કે એવી રીતે પૂછનાર મને કોઈ મળે, એવી જે મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેના ફળરૂપેજ આજે તું મને પ્રાપ્ત થયો છે જે સુખનો અનુભવ અદ્વૈત સ્થિતિમાંજ મળે છે, તે સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં આજ તું મને સહાયક થયો છે કારણ કે મારૂં નિરુપાધિક સ્વરૂપ પુનઃ કહી સમજાવવાનું કહીને તે મને સુખ આપ્યું છે જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ જોવાથી સુખ થાય છે, તેમ તારી સાથે સંવાદ કરવાથી મને સુખ થાય છે, માટે સંવાદ કરનારાઓનો શિરોમણિ છે હે મિત્ર અર્જુન! તને સમજ ન પડે એટલા માટે મને પૂછે અને હું તને સમજ પાડું એટલો આપણો સંબંધ છે શું? એમ બોલી દેવે આનંદાતિશયથી અર્જુનને આલિંગન દીધું અને તેના પ્રતિ કૃપાદૃષ્ટિએ જોઈ બોલ્યા કે,—હોઠ બે હોય છે તોપણ વાચા તો એકજ નીકળે છે બે પગ હોય છે તોપણ ચાલવાની ક્રિયા તો એકજ હોય છે તે જ પ્રમાણે હું કહેનાર તથા તું પૂછનાર એ જાણતાં બન્ને એકજ છીએ (૪૪૫)

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં પ્રેમાર્દ્ર ભ્રમિત થઈ તેઓ અર્જુનને આલિંગન દઈ સ્તબ્ધ થયા. પછી તેઓ ચકિત થઈ બોલ્યા—અરેરે થયો એમ સારો નહિ. એકીના રસનો ભોગ ભોગવતી વખત પ્રેમ

વસ્તુસ્થિતિ છે તે મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપજ છે (૪૫૪)

દેવ યદુપતિ ભગવાન આ પ્રમાણે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પોતાની વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં છેક પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપ સુધી લઈ જઈને વિરમ્યા. જેમ ચંદ્રોદયનું ક્ષીર સમુદ્રમાં પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શ્રી કૃષ્ણે કહેલો આ સર્વ બોધ અર્જુનના હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત થયો. જેમ ભીંતપર આલેખેલું ચિત્ર સામે આવેલી ચળકતી ભીંતમાં દેખાય છે, તેમ વૈકુંઠનાથ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના મનમાંનો બોધ અર્જુનના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થયો. ધન્ય! ધન્ય પરમ ભાગ્યવાનને! જેમ જેમ તેની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવા અનુભવના રાજા જે અર્જુન, તે શ્રી દેવપ્રત્યે બોલ્યો—હે દેવ! આપની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતી વખત આપે પ્રસંગાનુસાર જે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે નિરુપાધિક સ્વરૂપ એક વખત મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. ત્યારે શ્રી દ્વારકાનાથ બોલ્યા—ઠીક કહ્યું હે અર્જુન! મને નિરંતર વિલાસ વિનોદથી પણ એજ બોલવું ગમે છે, પરંતુ શું કરૂં? એવા પ્રશ્નો પૂછનાર કોઈ મળતું નથી. મોટી આસ્થાથી 'પુનઃ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સમજાવો' એમ તેં મને કહ્યું, તે પરથી મને એમ લાગે છે કે એવી રીતે પૂછનાર મને કોઈ મળે, એવી જે મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેના ફળરૂપેજ આજે તું મને પ્રાપ્ત થયો છે. જે સુખનો અનુભવ અદ્વૈત સ્થિતિમાંજ મળે છે, તે સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં આજે તું મને સહાયક થયો છે. કારણ કે મારૂં નિરુપાધિક સ્વરૂપ પુનઃ કહી સમજાવવાનું કહીને તેં મને સુખ આપ્યું છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ જોવાથી સુખ થાય છે, તેમ તારી સાથે સંવાદ કરવાથી મને સુખ થાય છે, માટે તું સંવાદ કરનારાઓનો શિરોમણિ છે. હે મિત્ર અર્જુન! તને સમજ ન પડે એટલા માટે તું મને પૂછે અને હું તને સમજ પાડું એટલોજ આપણો સંબંધ છે શું? એમ બોલી દેવે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અર્જુનને આલિંગન દીધું અને તેના પ્રતિ કૃપાદૃષ્ટિ કરી બોલ્યા કે—હોઠ બે હોય છે તોપણ વાચા તો એકજ નીકળે છે. બે પગો હોય છે તોપણ ચાલવાની ક્રિયા તો એકજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે હું કહેનાર તથા તું પૂછનાર એ બાબતે બન્ને એકજ છીએ (૪૫૫)

આ પ્રમાણે બે હતા બેઉ પ્રેમથી ભ્રમિત થઇ તેઓ અર્જુનને આલિંગન દઇ એક થયા. પછી તેઓ ચકિત થઇ બોલ્યા—અરે! રહો, પ્રેમ તારો નહિ દૈવીના રસનો ભોગ બનતી વખત તેમ

છુ પરંતુ કેવલ વ્યાવહારિક લોકોની સેવા કરીને તથા સંસારની ટેવ મળ્યા સાભળીને દેહમાત્ર જેમની અહંબુદ્ધિ બંધાઈ ગઈ હોય છે તેઓ સ્વર્ગ અને સંસારની પ્રાપ્તિ માટે જે સકામ કર્મનું આચરણ કરે છે, તેથી તેમને દુઃખજ મુખ્ય ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ હે અર્જુન! તે દુઃખપ્રાપ્તિ પણ અજ્ઞાની લોકોને મારી સત્તાથીજ થાય છે જેમ સ્વપ્ન અને નિદ્રાનું કારણ પણ મનુષ્યની જાગૃતાવસ્થાજ હોય છે અજ્ઞોવડે સૂર્ય નથી દેખાતો તે પણ જેમ સૂર્યના પ્રકાશવડેજ બને છે, તેમ પ્રાણીઓ મને ન ઓળખી વિષયોનું સેવન કરે છે, તે પણ મારી સત્તાથીજ થાય છે હે ધનંજય! જે પ્રમાણે નિદ્રા કિંવા જાગૃતિનું મૂળ કારણ જ્ઞાનજ છે, તે પ્રમાણે જીવોના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું મૂળ પણ હુંજ છુ હે ધનુર્ધર! જે પ્રમાણે સર્પ કિંવા રજ્જુનું ભાસવું મૂળ કારણ રજ્જુજ છે, તે પ્રમાણે સંસારના જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની સિદ્ધિ મારી સત્તાવડેજ થાય છે મારૂં ખરૂં સ્વરૂપ ન જાણી શકવાથી વેદોએ મને જાણવાની ચેષ્ટા કરી, તેથી તેના શાખાભેદ થઈ ગયા. જેમ પૂર્વ તથા પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું પ્રાપ્ય સ્થાન સમુદ્ર છે, જેમ મહા સિદ્ધાંતની આગળ (બ્રહ્મની આગળ) શ્રુતિ, શબ્દસહિત લય પામે છે, જેમ પવનની લહેરો ગંધસહિત આકાશમાં લય પામે છે, જે સ્થળે સર્વ શ્રુતિઓ લજ્જા પામીને સ્તબ્ધ થઈ રહે છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપને હું પોતેજ યથાર્થ પ્રકટ કરૂં છું પછી શ્રુતિસહિત જગત જે સ્થળે લય પામે છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનો જાણનાર હુંજ છું મનુષ્ય જાગૃત થતાં સ્વપ્નમાં ભાસેલી વસ્તુઓનો મૂળથીજ અભાવ હોવાનું તથા પોતે એકલોજ હોવાનું જ્ઞાન જેમ પોતાવડેજ મેળવે પામે છે, તેમ મારા આત્મસ્વરૂપનો બોધ મનુષ્યને મારાવડેજ થાય છે, અને તે આત્મસ્વરૂપને જાણનાર પણ હુંજ છુ હે વીર અર્જુન! જે પ્રમાણે કર્પૂર બળીને ભસ્મીભૂત થતાં તેનું કાજળ પણ રહેતું નથી, તેમ અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ કરનાર જે જ્ઞાન તે પણ જે ઠેકાણે લય પામી જાય છે, તે વેળા કાંઈ નથી એમ પણ કહી શકાતું નથી અને છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનાજ્ઞાનનો લય થતાં જે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમાં શબ્દનો પ્રવેશજ થઈ શકતો નથી અને અગ્નિ પણ રહેતો નથી, માટે તે છે કિંવા નથી એ શબ્દદ્વારા કહી શકાતું નથી વિશ્વના કારણ રૂપ અજ્ઞાનનો વિશ્વસહિત નાશ કરી નાખનાર જે આત્મવસ્તુ તેના વિવાતયત સાધનને રૂપ અને મૂળ કિંપનો ગોપી રાખશે? તાત્પર્ય કે આ પ્રકારની જે સર્વ વિ

વસ્તુસ્થિતિ છે તે મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપજ છ (૪૪૨)

દેવ યદ્યપિ ભગવાન આ પ્રમાણે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પોતાની વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરતા કરતા છેક પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપ સુધી લઈ જઈને વિરમ્યા. જેમ ચંદ્રોદયનું ક્ષીર સમુદ્રમાં પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શ્રી કૃષ્ણે કરેલો આ સર્વ બોધ અર્જુનના હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત થયો. જેમ ભીંતપર આલેખેલું ચિત્ર સામે આવેલી ચળકતી ભીંતમાં દેખાય છે, તેમ વૈકુંઠનાથ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના મનમનો બોધ અર્જુનના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થયો. ધન્ય ! ધન્ય પરમાત્મસ્વભાવને ! જેમ જેમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે આવા અનુભવના ભાગી જે અર્જુન, તે શ્રી દેવપ્રત્યે બોલ્યો—હે દેવ ! આપની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતી વખતે આપે પ્રસંગાનુસાર જે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે નિરુપાધિક સ્વરૂપ એક વખત મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. ત્યારે શ્રી દ્વારકાનાથ બોલ્યા—ઠીક કહ્યું હે અર્જુન ! મને નિરંતર વિલાસ વિના કદી પણ એજ બોલવું ગમે છે, પરંતુ શું કરૂં ? એવા પ્રશ્નો પૂછનાર કોઈ મળતું ન હતું. મોટી આતુરતાથી 'પુનઃ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સમજાવો' એમ તે મને કહ્યું ને પછી મન જેમ ઇચ્છે છે કે એવી રીતે પૂછનાર મને કોઈ મળે, એવી જે મને ઘણા દિવસથી ઇચ્છા હતી તેના ફળરૂપેજ આજે તું મને પ્રાપ્ત થયો છે જે સુખનો અનુભવ અદ્વૈત સ્થિતિમાંજ મળે છે, તે સુખ પ્રશ્ન કરવાથી જ તું મને પ્રાપ્ત થયો છે કારણ કે મારૂં નિરુપાધિક સ્વરૂપ પુનઃ કહી સમજાવવું પડીને તે મને સુખ આપ્યું છે એ એમ કે આત્મીય આપણું સ્વરૂપ બોલવાથી સુખ થાય છે, તેમ તારી સાથે વાત કરવાથી મને સુખ થાય છે, [illegible] હે અર્જુન ! તને સમજ ન પડે એટલા માટે તું મને પૂછ અને હું તને સમજાવું, [illegible] [illegible] (૪૪૫)

[illegible]

જે પ્રમાણે હલકો ક્ષાર નાખવો પડે છે, તે પ્રમાણે જો આપણા બન્ને રૂપી સુખમા દ્વૈત ઉત્પન્ન કરવામા ન આવે તો આજે દિવ્ય અમોઘ પ્રેમનો લય થઇ જાય ! આમ વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—કે વીરશ્રેષ્ઠ ! તે મને શુ પ્રશ્ન કર્યો ? આ તરફ અર્જુન કે જે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમા લીન થયો હતો તે પણ દેહભાન પર આવી પોતાના પ્રશ્નો ઉત્તર સાભળવાને તત્પર થયો. તે ગદ્ગદિત કઠે બોલ્યો—કે દેવ ! આપનુ નિરુપાધિક રૂપ કર્યું છે તે કહો અર્જુનનુ આ ભાષણ સાભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રથમ બે પ્રકારે ઉપાધિનુ વર્ણન કરે છે નિર્ગુણ સ્વરૂપનો પ્રશ્ન છતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉપાધિનુ વર્ણન શા માટે કરે છે, એવી જો કોઇને શકા આવે, તો તેનુ નિવારણ એ છે કે જો કોઇ માખણ માગે તો પ્રથમ છાશ બનાવીને પછીજ તેમાથી માખણ કાઢીને આપવું પડે છે, કિવા શુદ્ધ સુવર્ણ જોઇએ તો પ્રથમ તેને તાવીને તેમાથી ભેગ કાઢી નાખવો પડે છે, જેમ શેવાળ દૂર કરો એટલે પાણી તો શુદ્ધજ હોય છે, અથવા અભ્ર નષ્ટ થતા આકાશ તે આપોઆપજ સ્વચ્છ હોય છે, ડાગેરપરના ફોતરા કાઢી નાખવામા આવે એટલે પછી ચોખા પ્રાપ્ત થવાને કઇ હરકત છે કે વારૂ ? તે પ્રમાણે સ્વરૂપપરની ઉપાધિ કાઢી નાખ્યા પછી જે અવશિષ્ટ રહે તે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, એમા તે વળી પૂછવું શુ ? જે પ્રમાણે સ્ત્રી જે નામ લેવાનું મૌન ધારણ કરે છે તેજ તેના પતિનુ નામ હોય છે, તે પ્રમાણે જ્યા શબ્દની ગતિ કુઠિત થતાજ તે અવર્ણનીય, નિરુપાધિક શુદ્ધ આત્મ વસ્તુનો નિર્દેશ થાય છે જેનુ સ્વરૂપ શબ્દોદ્વારા વર્ણવી શકાતુ નથી, તે સ્વરૂપનુ વર્ણન આજુબાજુના સબધે ઉપરથીજ થઇ શકે છે માટેજ લક્ષ્મીપતિ ભગવાન પ્રથમ ઉપાધિનુ વર્ણન કરવા લાગ્યા, શુદ્ધ પ્રતિપદાના ચદ્રની કોર દેખાડવી હોય તો જે પ્રમાણે ઝાડની શાખાનો આશ્રય લેવો પડે છે, તે પ્રમાણે નિરુપાધિક સ્વરૂપનુ કથન કરેતી વખત ઉપાધિનુ સ્વરૂપ વર્ણવવું પડે છે (૪૭૦)

द्वाविमौ पुरषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षर मर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —આ લોકમા ક્ષર અને અક્ષર એ બેજ પુરુષ (ભાઇ) છે સર્વ ભૂતોને ક્ષર કહેવામા આવે છે અને કૂટસ્થને (માયેપડદાયુક્ત જીવન) અક્ષર કહેવામા આવે છે (૧૬)

ટીકા —પછી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.– હે સવ્યસાચી ! આ સંસારરૂપી નગરમાં વસ્તુતઃ માત્ર બેજ પુરૂષોનો નિવાસ છે. જે પ્રમાણે સર્વ આકાશમાં દિવસ (પ્રકાશ) અને રાત્રિ (તિમિર) એ બેજ રમી રહ્યા છે, તે પ્રમાણે સંસારરૂપી રાજધાનીમાં એ બેજ પદાર્થ વસે છે એ ઉપરાંત પણ એક ત્રીજો પુરૂષ છે, પરંતુ તે આ ઉભયનાં નામ સુદ્ધાં સહન કરી શકતો નથી. કારણ કે તે અહીંઆ આવીને નગર સહ-વર્તમાન તે બન્નેનો નાશ કરે છે પરંતુ તે ત્રીજા પુરૂષની વાત હાલ રહેવા દો. પ્રથમ એ બેનીજ વાત સાંભળ. તેમાંનો એક આંધળો, પાંગળો અને ગાંડો છે તથા બીજો સર્વ અવયવોથી પરિપૂર્ણ છે પરંતુ તેના એ ધર્મો પોતાના નથી, પણ જે ગામમાં રહેવાને આવ્યા છે તે ગામના સંસર્ગથી તે ઉત્પન્ન થયા છે તેમનાં એકનું નામ 'ક્ષર' છે અને બીજાનું નામ 'અક્ષર' છે આ બન્નેએજ આ સંસારરૂપી નગર વ્યાપી નાખ્યું છે હવે જે 'ક્ષર' ના નામથી ઓળખાય છે તે કોણ અને જેને 'અક્ષર' કહેવામાં આવે છે તે કોણ છે, તે સર્વ તને સ્ફુટ કરીને કહું છું આ સ્થળે શુદ્ધ પરમાત્માનેજ ક્ષરાક્ષરની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. મહત્તત્ત્વથી લઇને તૃણપર્યંત જે પ્રપંચ, તેને 'ક્ષર' અર્થાત્ પ્રતિક્ષણે નાશ પામનાર કહેવામાં આવે છે તેની અપેક્ષા પરમાત્માને આપી તેમને ક્ષર પુરૂષ કહેવામાં આવ્યા છે હે અર્જુન ! મહત્તત્ત્વથી લઇને ઘાસના તૃણપર્યંત સર્વ જે કાંઈ લઘુ ગુરૂ, ગતિમાન અથવા સ્થિર, કિંવા મન અને બુદ્ધિ દ્વારા સમજી શકાય એવું છે, જે કાંઇ પંચ મહાભૂતોનું બનેલું, નામરૂપમાં આવનારૂં તથા સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોની ટંકશાળમાં અંકિત થએલું છે, જે સુવર્ણવડે પંચ મહાભૂતોરૂપી નાણું તૈયાર થાય છે તથા જે શરીરરૂપી દ્રવ્યથી કાળ જૂગટું ખેલી શકે છે, જે વસ્તુ વિપરીત જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે તથા જે પ્રતિક્ષણે ઉત્પન્ન થઇ લય પામે છે, અરે, ભ્રાંતિરૂપી અરણ્યમાં (માયામાં) પ્રવેશ કરી જે સૃષ્ટિરૂપી અવયવોને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે શું કહું ? જેને 'ક્ષર' કહેવામાં આવે છે, સાતમા અધ્યાયમાં આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિના નામથી જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અરે ! આજ અધ્યાયમાં વૃક્ષાકાર રૂપ આકૃતિથી તને જે કહેવામાં આવ્યું, તે સર્વ સાકાર પદાર્થો ચૈતન્ય રહેવાનાં ગામો છે, એવી કલ્પના કરી, તેમાં વ્યાપ્ત થઇ, તે તે આકારે ચૈતન્યજ બની ગયું છે કૂવામાં પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇ તેમાં કોઇ બીજો સિંહ છે એમ માની કેપથી તેનો નાશ કરવાને માટે જે પ્રમાણે સિંહ તેમાં કૂદકો મારે છે, કિંવા આ-

કુંભમા આકાશ વ્યાપ્ત હોવા છતા પણ તેમા આકાશનુ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે ચૈતન્ય સ્વત અદ્વૈત હોવા છતા પણ ઉપાધિના યોગથી દ્વૈતરૂપ બને છે હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે આકારયુક્ત નગરીની કલ્પના કરી આત્મા તે સ્થળે પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ રૂપી નિદ્રા ભોગવે છે સ્વપ્નમા જે પ્રમાણે કોઈ મનુષ્ય શય્યા જોઈ તે પર નિદ્રા લે છે, તે પ્રમાણે આત્મા આ જગતમા સ્વસ્થ રીતે ઊંઘે છે નિદ્રાના આવેશમા તે હું સુખી છુ, હું દુ ખી છુ એવા ધ્વનિ કરે છે અને અહંકાર તથા મમતાના પંજામા સપડાઈ બૂમો પાડે છે આ મારે પિતા, આ મારી માતા, હુ કાળો હુ ગોરો, હુ પૂર્ણ, આ મારી સતતિ, આ મારી સંપત્તિ તથા આ મારી સ્ત્રી એવી તે કલ્પના કરે છે આ પ્રમાણે સ્વપ્નના આધારે સંસાર તથા સ્વર્ગના અરણ્યમા ભ્રમણ કરનાર જે ચૈતન્ય, તેને હે અર્જુન ! 'ક્ષર' પુરુષ કહેવામા આવે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામા આવે છે તથા જેને સર્વ જગત જીવ કહે છે, તથા જે આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિથી સર્વ ભૂતોમા સંચાર કરે છે, તે જીવ માનેજ 'ક્ષર' પુરુષ કહેવામા આવે છે તે વસ્તુત સ્વરૂપથી પરિપૂર્ણ છે તેથી તેને પુરુષ નામ પ્રાપ્ત થયું છે વળી તે દેહરૂપી પુરમા વાસ કરે છે તેથી પણ તેને 'પુરુષ' કહેવામા આવે છે ઉપાધિના તાદાત્મ્યથીજ તેના પર ક્ષરપણાનુ ખોટું આળ ચઢાવવામા આવ્યુ છે જે પ્રમાણે હાલતા પાણીમા ચંદ્રબિંબ પણ હાલતુ દેખાય છે, તે પ્રમાણે વિકારની ઉપાધિથીજ આત્મા ઉપાધિયુક્ત ભાસે છે પછી તેજ પાણી સુકાઈ જતા તેમાનુ ચંદ્રનુ પ્રતિબિંબ પણ નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે ઉપાધિનો નાશ થતા ચૈતન્ય પણ અંતર્ધાન થાય છે આ પ્રમાણે ઉપાધિના યોગથી ચૈતન્યને ક્ષણિકતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આવી ક્ષણિકતા આવવાથીજ તેને 'ક્ષર' કહેવામા આવે છે આ પ્રમાણે સર્વ જીવ-ચૈતન્યને 'ક્ષર' કહેવામા આવે છે હવે અક્ષરના લક્ષણો શા કયા છે, તે ઉત્તમ પ્રકારે કહુ છુ હે અર્જુન ! બીજો જે 'અક્ષર પુરુષ' તે મધ્યસ્થ છે, માટે જે પ્રમાણે સર્વ પર્વતમા મેરુપર્વત મધ્યસ્થ છે, તે પ્રમાણે પરમાત્મા તથા માયાકાર્યમા અક્ષર પુરુષની ઉપાધિ જે અજ્ઞાન તે મધ્યસ્થ છે, તેથીજ અક્ષર પુરુષને મધ્યસ્થ કહેવામા આવે છે કારણ કે જેમ તે મેરુપર્વત, પૃથ્વી, પાતાળ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકથી એકજ છે તે પ્રમાણે તે (અક્ષર [illegible]) પણ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનથી જુદો નથી યથાર્થ જ્ઞાનથી ઐક્ય થતુ નથી વા વિપરીત જ્ઞાનથી [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અજ્ઞાન [illegible]

જેવું સ્વરૂપ છે મૃત્તિકાને ભીંજવી તેનો લોંદો કરવામાં આવે તો તેનો ઘટ બનાવવા પૂર્વેજ તેના મૃત્તિકાત્વનો લોપ થએલો હોય છે અને તેનો આકાર ઘટ જેવો પણ હોતો નથી. આ ભીંજવેલી મૃત્તિકાના લોંદા જેવી આ અક્ષર પુરૂષની માધ્યમિક સ્થિતિ હોય છે સરોવર સુકાઇ જવા પછી તેમાં તરંગો પણ હોતા નથી અને પાણી પણ હોતું નથી, એવી જે આકારરહિત સ્થિતિ હોય છે હે પાર્થ! જાગૃતવસ્થા જાણે હજી સ્વપ્નાવસ્થા આવી નથી એવી નિદ્રાવસ્થા જેવું જેનું સ્વરૂપ છે અને જગતના ભાનનો પણ અભાવ અને આત્મબોધનો પણ અભાવ એ બેની વચ્ચેની જે કેવળ અજ્ઞાન દશા છે તેનેજ 'અક્ષર' કહેવામાં આવે છે (૫૦૮)

અમાવાસ્યાની રાત્રિએ સર્વ કળાઓનો નાશ થઇ ચન્દ્રનું જેવું સ્વરૂપ બને છે, તેવું શુદ્ધ જ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાન એ ઉભયથી રહિત જે કેવળ અજ્ઞાન તેજ અક્ષરનું રૂપ છે સર્વ ઉપાધિનો નાશ થતાં જે અજ્ઞાનમાં જીવાત્મા પ્રવેશે છે જેમ ફળને ફળ આવતાં વૃક્ષ પાછું તેમાં બીજરૂપે રહેલું હોય છે, તે પ્રમાણે ઉપાધિ તથા ઉપાધિનો સ્વીકાર કરનાર જ્યાં વિશ્રાંતિ લે છે તે સ્થાનને અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે જે નિદ્રાવસ્થામાં પૂર્ણ અજ્ઞાન હોય છે તેને 'બીજભાવ કહેવામાં આવે છે, અને સ્વપ્ન તથા જાગૃતિને 'ફળભાવ' કહેવામાં આવે છે આ પ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્રમાં જે સ્થિતિને 'બીજભાવ' કહેવામાં આવે છે, તેજ સ્થિતિનું 'અક્ષર પુરૂષ' એવું પણ નામ છે જ્યાંથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ જાગૃતિ અને સ્વપ્નને રૂપે પ્રસાર પામે છે, અને જ્યાંથી અનેક બુદ્ધિતરંગ રૂપી જ્ઞાન નીકળે છે, હે અર્જુન! જ્યાંથી જીવધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જ્યાંથી અનંત વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયકાળે જીવત્વ તથા વિશ્વની જ્યાં સામ્યાવસ્થા થાય છે, તે ઉપાધિમાં અર્થાત્ અજ્ઞાનમાં રહેલા ચૈતન્યનેજ અક્ષર પુરૂષ કહેવામાં આવે છે બીજો ક્ષર પુરૂષ કે જે જાગૃત-સ્વપ્નાવસ્થામાં એકઠો છે તે જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બન્ને અવસ્થા જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કિંવા જે અવસ્થાને પૂર્ણ અજ્ઞાનથી ભરેલી એવી નિદ્રાવસ્થા કહેવામાં આવે છે અને જેને કારણસ્થિતિ કહેવામાં એમજ ન્યૂનતા છે, હે વીર અર્જુન! ખરેખર જો આ નિદ્રાવસ્થામાંથી સ્વપ્ન કિંવા જાગૃતિ એ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત ન થતી હોત તો આ સુષુપ્તિનેજ બ્રહ્મસ્થિતિ કહેવામાં આવત, પરંતુ આ નિદ્રારૂપી આકાશમાં પ્રકૃતિ પુરૂષરૂપી અભ્રો આવી, સ્વપ્નમાં જે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ઉદ્ભવ થએલો જુએ

છે, અસ્તુ ! નીચની બાજુએ વિસ્તાર પામેલા સંસારરૂપી વૃક્ષનું જે મૂળ છે તે અજ્ઞાનજ આ અક્ષર પુરૂષનું રૂપ છે એને પુરૂષ શા માટે કહેવો ? એ પૂર્ણપણે નિદ્રા લે છે એટલા માટે તથા માયારૂપી પુરમાં શયન કરે છે એટલા માટે. જે ગાઢનિદ્રામાં વિકાર અથવા વિપરીત જ્ઞાનનો ભાસ હોતો નથી તેજ એનું રૂપ છે માટે એનો સ્વભાવતઃ કિંવા જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે નાશ થતો નથી. માટે વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં એનાપર 'અક્ષર'નો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે આ પ્રમાણે જીવ, કાર્ય અને કારણ એ વ્યવહાર થવાને માટે પરમાત્માની સાથે માયાના સંબંધનીજ આવશ્યકતા છે તે માયાની સાથે સંબંધવાળા ચૈતન્યનેજ 'અક્ષર' પુરૂષ કહેવામાં આવે છે, એમ તું સમજ (૫૨૫)

उत्तम पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —ઉત્તમ પુરૂષ તો આ ઉભયથી ભિન્નજ છે અને તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે તે અવિનાશી ઈશ્વર સ્વરૂપ બની આ જગત્રયમાં પ્રવેશી તેનું ધારણ તથા પોષણ કરે છે (૧૭)

ટીકા —હવે વિપરીત જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારી જે જાગૃતિ અને સ્વપ્નાવસ્થા, તે જે જે ગાઢ અજ્ઞાનમાં લય પામે છે, તે અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં ભળીને જ્ઞાનની પણ પેલીમેર નીકળી જતાં જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠને બાળીને પાછળથી પોતે પણ નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાન અજ્ઞાનનો નાશ કરી બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી પાછળથી પોતે પણ નાશ પામે છે પછી જે જ્ઞાતૃત્વ સિવાયનું જ્ઞાન રહી રહે છે, તે હે અર્જુન ! અંતિમ ત્રીજો ઉત્તમ પુરૂષ છે, તે પ્રથમના બે પુરૂષથી ભિન્ન છે હે અર્જુન ! નિદ્રા અને સ્વપ્ન કરતાં જે પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થા ભિન્નજ પ્રકારની હોય છે, કિંવા સૂર્યકિરણ અને મૃગજળથી જે પ્રમાણે સૂર્યકિરણ સર્વાંશે પૃથક્ હોય છે, તે પ્રમાણે આ ઉત્તમ પુરૂષ તે ઉભયથી સર્વથા ભિન્ન છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ જે પ્રમાણે કાષ્ઠથી ભિન્ન હોય છે તે પ્રમાણે તે અને આ ઉભયથી પૃથક્ હોય છે કલ્પાન્તકાળે જે પ્રમાણે સમુદ્રની મર્યાદા નષ્ટ થઈ સર્વત્ર જળ જળ થઈ જાય છે, એટલે નદ અને નદીઓ સર્વ એકત્ર થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે સ્વપ્ન, જાગૃતિ નિદ્રા કિંવા અર્જુન ? આસપાસ પ્રલયકાળમાં રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ રહેતો નથી તે પ્રમાણે

જ્યાં અવશિષ્ટ રહેતો નથી. જ્યાં દ્વૈતાદ્વૈત ભાવ રહેતો નથી, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વપણાનો પણ જ્યાં લય થઈ જાય છે અને અનુભવ પણ ગભરાઈને નાશ પામી જાય છે; એવું જે કોઈ તત્ત્વ છે, અને જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે તેજ તે ઉત્તમ પુરૂષ છે પરંતુ હે અર્જુન ! એ બોલવું પણ અહીં આ પ્રાપ્ત થતું નથી, માત્ર જીવદશાને ધારણ કરીનેજ બોલી શકાય છે જે પ્રમાણે તટપર ઉભો રહેલો માણસ જળમાં ડૂબી જવાની વાત કરે તે પ્રમાણે આ ઘટના સમજવી. જે ડૂબનાર છે તેની સાથે ડૂબેલો માણસ શી રીતે વાત કરી શકે વારૂ ? તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! વેદો જ્યાં સુધી વિચાર રૂપી કાંઠાપર ઉભા ઉભાજ સર્વથી પર એવા પરમાત્માની વાતો કરે છે ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને પુરૂષો આ પારના છે, તેથી તેમની અપેક્ષાએજ આ આત્મસ્વરૂપને પર પુરૂષ કહેવામાં આવે છે આ પ્રકારે હે અર્જુન ! પરમાત્મા શબ્દથી પુરૂષોત્તમને જાણવો એમ તું સમજ વાણી જ્યાં શબ્દની ગતિ કુંઠિત થાય છે, જ્ઞાન લોપ પામે છે તથા સર્વ વ્યાપારો બંધ પડે છે એવું જે સ્થાન છે, અહંપ્રકાશભાવ પણ જ્યાં નષ્ટ થાય છે, જ્યાં કહેનારજ કથ્ય વસ્તુ બની જાય છે અને જ્યાં દ્રષ્ટાસહિત દ્રશ્ય નાશ પામે છે, તે પુરૂષોત્તમ કહેવાય છે હવે બિંબ તથા તેનું પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ એના મધ્યમાં રહેલી પ્રભા જો કે આપણને દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી તોપણ તેનું અસ્તિત્વ નથી એમ કહી શકાતું નથી, કિંવા ઘ્રાણેંદ્રિય તથા પુષ્પ એ બેના મધ્ય ભાગમાં જે પુષ્પનું સૌગંધ્ય હોય છે, તે જો કે આપણને દેખાતું નથી તોપણ તે નથી એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય વિલીન થતાં શું રહેવા પામે છે તે કોણ કહી શકશે ? પરંતુ એવી જે સ્થિતિ છે તેની પ્રતીતિ એજ તે પુરૂષોત્તમનું રૂપ છે જે પ્રકાશિત થનાર વસ્તુ સિવાયજ પ્રકાશક છે અને જે નિયમ્ય પદાર્થ સિવાય પણ નિયમન કરે છે, એવો જે ઈશ્વર તે પોતાના સ્વરૂપમાંજ પોતે હોય છે જે નાદ બ્રહ્મને સાંભળવાની શક્તિ આપનાર નાદ છે, જે સ્વાદને આસ્વાદન શક્તિ આપનાર મૂળ આસ્વાદ છે, અને જે બ્રહ્માનંદને આનંદની શક્તિ આપનાર આનંદ છે, જે પૂર્ણત્વનું પૂર્ણત્વ, સર્વ પુરૂષોમાં એક પુરૂષ, અને વિશ્રાંતિના પણ વિશ્રામરૂપ છે, જે સુખનું પણ સુખ છે, જે તેજનું પણ તેજ છે, અને જે મહાશૂન્યમાં શૂન્ય પણ અદ્રશ્ય થયું છે, જે ઉદય પામ્યા છતાં પણ તેના (ઉદય) થી અલિપ્ત હોય છે અને લયનો પણ લય કરીને અવશેષ રહે છે, વધારે શું કહું ? જે મહાનથી પણ મહાન

છે, જેમ છીપ પોતે રૂપુ ન હોવા છતા પણ અજ્ઞાનીઓને રૂપાનો ભાસ આપે છે, કિંવા અલંકારના રૂપમા સુવર્ણતાહીન થયા વિના પણ જાણે સુવર્ણ ન હોય એવું ભાસે છે, તે પ્રમાણે તે પોતે વિશ્વ ન હોવા છતા પણ વિશ્વને ધારણ કરે છે પાણી અને તરંગોમા ભેદ નથી તેમ તે પરમાત્મામા અને જગતમા ભિન્નતા નથી હે વીરેશ ! જે પ્રમાણે પાણીમા પડેલા પ્રતિબિંબનુ સર્વથૈવ ચન્દ્ર કારણ હોય છે, તે પ્રમાણે જગતના સંકોચ અને વિસ્તારનુ તેજ કારણ છે જગતની ઉત્પત્તિ થતા તે ઉત્પન્ન થતો નથી અને લય થતા તે નાશ જતો નથી જેમ રાત્રિ અને દિવસ થતા છતા સૂર્યમા પરિવર્તન થતું નથી, તે પ્રમાણે તે કોઈ પણ વસ્તુવડે ઉપજતો નથી, અને કોઈ પણ વસ્તુવડે નાશ પામતો નથી અને તેની તુલના કરવાને માટે તે સ્વતઃ જ યોગ્ય છે (૫૫૬)

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम ॥१८

શ્લોકાર્થ —હુ ક્ષરથી પર અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છુ, તેથી હુ લોકોમા તથા વેદોમા પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છુ (૧૮)

ટીકા —હે ધનંજય ! જે પોતેજ પોતાને પ્રકાશિત કરે છે (સ્વપ્રકાશ છે,) વધારે શું કહું ? જેનામા દ્વૈતનો સ્પર્શ પણ નથી તે મારું નિરુપાધિક સ્વરૂપ છે અને હુ ક્ષર તથા અક્ષરથી પર છુ માટે વેદો તથા લોકો મને 'પુરુષોત્તમ' કહે છે (૫૫૮)

यो मामेवमसमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! જે જ્ઞાની આ પ્રકારે મને પુરુષોત્તમ સમજે છે, તે સર્વજ્ઞ થઈને સર્વ ભાવોથી મને ભજે છે (૧૯)

ટીકા —પરંતુ એ હવે રહેવા દો, હે અર્જુન ! જેને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો છે તેજ પુરુષ મને પુરુષોત્તમને જાણે છે જેમ જાગૃત થયા પછી સ્વપ્ન ભાસતુ નથી, તેમ જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી સર્વ જગત મિથ્યા ભાસે છે હાથમા માળા લીધી એટલે જેમ તે દોરા થયેલો સર્પનો ભાસ નષ્ટ થાય છે, તેમ મારા સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થવાથી જગતનો મિથ્યાભાસ નાશ પામે છે જે સુવર્ણને અલંકાર
[illegible]

તેમ તેણે મને જાણીને ભેદનો લય કર્યો છે અને જે સમજે છે કે સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હું જ ભરેલો છું, આ રીતે અદ્વૈતદૃષ્ટિથી લેશ પણ ભેદ વિના જે મને જાણે છે, તેણે સર્વ કાંઈ જાણ્યું છે એમ કહેવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે તેનામાં સર્વ દ્વંદ્વોનો વિષય જે દ્વૈત તે પણ અવશિષ્ટ નથી. માટે હે અર્જુન! તેજ મારૂં ભજન કરવાનો અધિકારી છે. જેમ આકાશને આલિંગન દેવાને માટે આકાશજ યોગ્ય છે, જેમ ક્ષીરસાગરનું આતિથ્ય ક્ષીરસાગર પોતેજ કરી શકે છે, અથવા જે પ્રમાણે અમૃતરૂપ થવાથીજ અમૃતમાં ભળી શકાય છે, તેમ સુવર્ણમાં તેમજ સુવર્ણ મેળવવાથીજ જેમ તેની સરખી કિંમત ઉપજે છે, તે પ્રમાણે મદ્રૂપ થયા પછીજ પુરૂષ મારી ભક્તિ કરવાને યોગ્ય થાય છે. જો નદીથી ગંગા પૃથક્ હોય તો તે સમુદ્રમાં આ માટે મળે વારૂ? માટે મદ્રૂપ થયા વિના મારી ભક્તિ કરવી શક્ય નથી. આ પ્રમાણે જેમ સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રથી પૃથક્ નથી તેમ જે મારૂં ભજન કરે છે તેનામાં અને મારામાં ભેદનું અસ્તિત્વ નથી, સૂર્ય અને સૂર્યની પ્રભામાં જે પ્રમાણે ઐક્ય હોય છે તે પ્રમાણે મારૂં ભજન કરવાથી મારા ભક્તમાં અને મારામાં અંતર રહેતું નથી

इति गुह्यतम शास्त्रमिदमुक्त मयानघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत॥२०॥

શ્લોકાર્થ — હે નિષ્પાપ! આ રીતે આ અત્યંત ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહી સમજાવ્યું, હે અર્જુન! એને જાણવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થશે. (૨૦)

ટીકા — આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેવાનો આરંભ કર્યો પછી સર્વ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ થકીજ પ્રાપ્ત થનાર ઉપનિષદરૂપી કમળ [illegible] ગીતારૂપી સુવાસ સર્વ જગતમાં પ્રસાર પામ્યો. આ ગીતા વેદોનું મંથન કરી શ્રી વ્યાસ મુનિના જ્ઞાનરૂપ હાથથી કાઢેલા માખણ સમાન છે, આ ગીતા જ્ઞાનામૃતથી ભરેલી [illegible] નદી છે જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રની સોળમી કળા છે અથવા વિચારરૂપી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરીને કાઢેલી નવીન લક્ષ્મીજ છે. આ ગીતા [illegible] શબ્દ અને અર્થના [illegible] વસ્તુને [illegible] નથી, માટે અંતે તે [illegible] છે ક્ષર અને અક્ષર પુરૂષો [illegible] ઉત્તમ [illegible] અને તેણે પોતાનું સર્વસ્વ મને પુરૂષોત્તમને અર્પણ કરી દીધું છે માટે [illegible] તે હે [illegible] ગીતા [illegible] કરી તે [illegible] રહી છે,

તેથી જગતમાં તેને પવિત્રતા નામ પ્રાપ્ત થયું છે. ખરેખર આ ગીતા કોઈ શબ્દોદ્વારા વર્ણવી શકાય એવું શાસ્ત્ર નથી; પરંતુ એ તો [illegible] રને છતાવનારૂંજ શાસ્ત્ર છે. આ ગીતાના અક્ષરો આત્મજ્ઞાન [illegible] કરનાર મંત્રોજ છે (એના શબ્દોમાં આત્મપ્રાપ્તિ કરાવી આપનારી શક્તિ છે) હે અર્જુન! તને જે આ ગીતા કહી સમજાવી તે મેં મારો ગુપ્ત ભંડારજ જાણે આજે બહાર કાઢ્યો છે, એવી રીતે [illegible] જાણજે. જે રીતે ગૌતમ મુનિએ તપશ્ચર્યા કરી શંકરની જટામાંની ગંગાને બહાર કાઢી હતી તે પ્રમાણે ચૈતન્ય શંભુ જે હું તેની આ [illegible] ગીતારૂપી ગંગા કાઢનાર મહાત્મા ગૌતમ તું બન્યો છે. [illegible] સુંદરતા જોવાને માટે જે પ્રમાણે આરસી સામે રાખી જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે હે ધનંજય! આત્મસ્વરૂપ જોવાને માટે મેં આ ગીતારૂપી [illegible] જ બનાવ્યું છે. જે પ્રમાણે આકાશમાંનો ચંદ્ર અને નક્ષત્ર [illegible] સમુદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે પ્રમાણે તે મારા [illegible] ગીતારૂપી [illegible] પ્રતિબિંબિત કરી છે અને હે અર્જુન! તારામાંથી [illegible] મળ જતો રહેવાથી તું ગીતા [illegible] નિવાસસ્થાન [illegible] ગીતા [illegible] જ્ઞાનનો [illegible] તને જે [illegible] તે આ [illegible] થાય છે. [illegible] જે પ્રમાણે અમૃતની [illegible] પ્રમાણે ગીતાને [illegible] થાય છે [illegible] આત્મજ્ઞાનની [illegible] થાય છે [illegible] અર્જુન! [illegible]

[illegible]

અતિ આદરપૂર્વક ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યા પછી કેટલોક કાળ વ્યતીત થયા પછી તે પણ સુખી થયો. તેજ પ્રમાણે મેં ઓબડ ધોબડ મરાઠી ભાષામાં મને સમજાયા તે પ્રમાણે કરી બતાવ્યા. સેવતીના છોડને ઉપર ઉપરથી જોવાથી તેમાં કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી. માત્ર તેમાં કટાક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તેમાંથી વિશેષતા તો માત્ર સૌગન્ધ્ય ગ્રાહક ભ્રમરોનેજ જણાય છે, તે પ્રમાણે મારા કથનમાં જે યોગ્ય સિદ્ધાંત હોય તેજ આપે ગ્રહણ કરવા અને બાકી હોય તેનો પરિત્યાગ કરવો. કારણ કે કંઈ ન સમજવું એજ અલ્પવયસ્ક બાળકની શોભા છે, અને બાળકનું અજ્ઞાન જોઈ માતાપિતાને અતિ હર્ષ થાય છે અને તેઓ વિનોદ પામે છે તેજ પ્રમાણે આપ સંતો મારા માતા પિતા છો. આપની સેવા થતા હું આપની આજ્ઞા લાડથી જે બોલું છું, તેજ આ ગ્રંથ છે. હવે જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, મારા વિશ્વાત્મક સ્વામી એવા જે નિવૃત્તિનાથ તે આ મારી વાક્યરૂપી પૂજાનો અંગીકાર કરો.

अध्याय–१६ मो

શ્રી સદ્ગુરૂને સૂર્યની ઉપમા આપી શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે—જગતનો આભાસ નષ્ટ કરનાર અને અદ્વૈતરૂપી કમળને પ્રફુલ્લિત કરનારા ચમત્કારિક સૂર્યરૂપ શ્રી ગુરૂદેવને મારા નમસ્કાર હો. જે સૂર્ય અવિદ્યારૂપી નિશાનો તથા જ્ઞાનાજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રપ્રકાશનો લય કરીને જ્ઞાની લોકોને માટે આત્મબોધનો સુદિન પ્રકાશિત કરે છે; જેનો ઉદય થતા વારમાંજ જીવરૂપી પક્ષી આત્મજ્ઞાનરૂપી આંખો ઉઘાડે છે, આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ અને દેહાભિમાનરૂપી માળાનો ત્યાગ કરે છે, જેનો ઉદય થતાંજ વાસનામય સૂક્ષ્મદેહરૂપી કમળમાં સપડાયેલો જીવ ચૈતન્યરૂપી ભ્રમર બહાર નીકળે છે, શાસ્ત્રાદિકરૂપી ગુંચવણ ભરેલા માર્ગમાં સપડાતાંજ સાવકાળ થવાથી જે બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનરૂપી ચક્રવાક પક્ષીના યુગ્મનો વિયોગ થઈ તે ઉભય જીવેશ્વર ભેદરૂપી નદીના બન્ને કાંઠાપર સામસામા ઉભા રહીને વિયોગદુઃખની ચિચિયારીઓ પાડે છે, તે પક્ષીઓનું જોડું જે સૂર્યોદયનો પ્રકાશ થતાંજ ચિદ્રૂપી આકાશમાં એકત્ર થઈ આનંદ પામે છે; જે ગુરૂરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી ભેદરૂપી ચોરની ભીતિ નષ્ટ થઈ યોગીરૂપી મુસાફર આત્માનુભવરૂપી માર્ગમાં સુખથી ચાલવા લાગે છે; જે સૂર્યના વિવેકરૂપી કિરણથી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યકાંત પ્રદીપ્ત થઈ સંસારરૂપી અરણ્યને બાળી-

ચિત્તનો વિવેક જાણતું હોય તો પછી તે બાળક શાનું ? એમ જાણીને તેની માતા તેના બાલ્ય કૃત્યોથી વિનોદ અને આલ્હાદ પામી સંતુષ્ટ થાય છે નાગાનું પાણી ગંગાના પાણી પર પડી દઈ અંદર ધુને તો તે તેને 'આવીશ નહિ કિંવા પાછું જા' એમ ગંગા કહે છે કે ? ભૃગુ ઋષિએ શ્રી ભગવાનના હૃદયપર લત્તાપ્રહાર કર્યો એ કેવડો મોટો અન્યાય કર્યો ? પરંતુ ઉલટું શ્રીકૃષ્ણે તો તેને પ્રેમથી અલંકાર ગણી, પોતાના વક્ષસ્થળપર ગુરુપ્રસાદરૂપે શ્રીવત્સલાંછન ચિન્હને ધારણ કર્યું કિંવા તિમિરથી ભરેલું ગગન સૂર્યોદય થવાની સાથે પ્રકાશથી પરિપૂર્ણ બને છે, તે વખતે સૂર્ય તિમિરને 'પાછો હઠ' એમ કહે છે કે ? તેજ પ્રમાણે હે ગુરો ! ભેદબુદ્ધિના ત્રાજવા બનાવી સૂર્યની સાથે આપની તુલના કરી એ મારા અપરાધને માટે આપ મને ક્ષમા કરો. યોગીઓએ ધ્યાન ધરીને તમારી પ્રાપ્તિ કરી લીધી અને વેદોએ પોતાની વાણી વડે તમારું વર્ણન કર્યું એ ઘટના જેમ તમે સહન કરી, તેમ મેં જે આપની તુલના કરી તેને માટે મને પણ ક્ષમા કરો.(૨૯)

હું એક સામાન્ય મનુષ્ય આપના ગુણોપર આસક્ત બન્યો છું તેને આપ અપરાધ ન સમજશો. હવે તો ચાહે તે કરો તોપણ ભૂખ્યે પેટ ઉઠનાર નથી. આપના ગીતારૂપી પ્રસાદામૃતનું પ્રેમપૂર્વક હું વર્ણન કરવા લાગ્યો એટલે મને દ્વિગુણ બળ મળ્યું છે. હે પ્રભો ! મારી વાચાએ અનંત જન્મો પર્યંત સત્ય ભાષણ રૂપી તપ કર્યું તેનાજ ફળ રૂપે આ ગીતાનામક મહાદ્વીપ મને પ્રાપ્ત થયો છે. ને આજ પર્યંત જે અનેક પુણ્યો કર્યાં તે મને આપના ગુણાનુવાદ ગાવાની શક્તિરૂપી ફળ આપીને સફળ થયાં. હું દેહ સંબંધના ઋણવાળો છતાં જન્મ મરણને આધીન થવું પડે છે ત્યાં લગણ લેણાયેત હતો પરંતુ તે મારી સર્વ પીડા આજે દૂર થઈ છે 'ગીતા' નામની પ્રસિદ્ધ છે અને જે અવિદ્યાનો નાશ કરીને ભગવાન થઈ છે, એવી આપની કીર્તિ અમારે માટે અવશ્ય સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. દરિદ્રીને ઘેર અકસ્માત્ મહાલક્ષ્મી આવે તો પછી તેને દરિદ્રી કહેવાય કે ? અથવા તિમિરને ઘેર દૈવયોગે સૂર્ય અતિથિ તરીકે આવે તો તે અંધકાર સમાન રહી શકતો નથી કે ? તે પ્રમાણે મારું ગીતાનું વ્યાખ્યાન એ આશ્ચર્યપૂર્ણ સુખસાધન અઘટિત છે, પરંતુ આપ સમર્થ ગુરુ સર્વ ઉણપ પૂર્ણ કરી છે. મને આપની કૃપાથી હું ગીતાના આ સર્વ અધ્યાયો ઓવીબદ્ધ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરી શક્યો છું, અર્જુનને સર્વ કામ સિદ્ધ કરી સ્પષ્ટ રીતે સમાધાન કરાવ્યું તેમ અમને

રહેલા રોગનું વર્ણન કરે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે સંપૂર્ણ ઉપાધિનું-જગતનું વૃક્ષની ઉપમાદ્વારા નિરૂપણ કર્યું અને અવિનાશી એવા જીવાત્માને પુરુષ શબ્દથી સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યો. તેથી તેમણે ઉપાધિગત ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું. પછી કેવળ શુદ્ધ જે આત્મતત્ત્વ તેને "ઉત્તમ પુરુષ" એ શબ્દથી સ્પષ્ટ કર્યું, અને આત્મપ્રાપ્તિને માટે મજબૂત સાધન જે જ્ઞાન તે પણ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું માટે આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવાનું કાંઈ પણ અવશિષ્ટ રહ્યું નથી, પરંતુ ગુરુ તથા શિષ્યના સ્નેહાતિશયને લીધે એકવાર બોલેલી વાત પુન પુન બોલવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે (૪)

આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલી સર્વ વાતો જ્ઞાનીએ પૂર્ણ રીતે સમજ્યા, પરંતુ ઇતર મુમુક્ષુઓની શંકાનું નિવારણ થયું નહિ. મને પુરુષોત્તમને જે મર્મજ્ઞ જ્ઞાનદ્વારા આવી મળે છે, તેજ સર્વજ્ઞ છે અને તેજ મારો ખરો ભક્ત છે. આ પ્રમાણે ત્રૈલોક્યનાથ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પંદરમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં પરમ સંતોષ પૂર્વક જ્ઞાનની વિશેષ સ્તુતિ કરી છે. સંસારનો લય કરી બ્રહ્મદર્શનની સાથેજ દ્રષ્ટા બ્રહ્મરૂપ બની જાય, અને જીવ આનંદ રૂપી સામ્રાજ્ય પર આરૂઢ થઈ રહે, તેને માટે જ્ઞાનના જેવો બળવાન ઇતર કોઈ પણ ઉપાય નથી, તેથી "યથાર્થ જ્ઞાન એજ સર્વ ઉપાયોનો રાજા છે" એમ દેવોના દેવ શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા. આ પ્રમાણેના નિરૂપણથી આત્મ જ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓએ સંતોષ પામી પોતાના પ્રાણ જ્ઞાનપરથી ઓવારી નાખ્યા છે, પરંતુ જે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ વિષે અધિકાધિકજ વિચારો ઉપજે છે, એવું પ્રેમનું લક્ષણ છે માટે જિજ્ઞાસુ પૈકી જેમને કેવળ જ્ઞાનનો અનુભવ રૂડે પ્રકારે ન થયો હોય, ત્યાંસુધી તેમને અપ્રાપ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાની તથા પ્રાપ્ત જ્ઞાનની રક્ષા કરવાની કાળજી ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. માટે તે અપરોક્ષ જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને કેવી રીતે વૃદ્ધિગત થાય, કિંવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી અને પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ આડમાર્ગે ઉતરી પડે છે, એવા જ્ઞાનને વિઘ્ન કરનારી શી વસ્તુઓ છે તે સમજ્યા, અને પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વિરુદ્ધ જે વસ્તુ હોય તેનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે હિતકર વસ્તુ જ જણાય તેનું સર્વભાવે સેવન કરવું, આ પ્રમાણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરનાર એવા તમે જે શંકા મનમાં લાવી છે, તેનું નિવારણ કરવાને માટે શ્રી કૃષ્ણ ઉપાય બતાવે છે જેવડે મોક્ષથી ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવી રીતે

સંપત્તિનું વર્ણન હવે શ્રી કૃષ્ણ કરશે; અને જે આસુરી સંપત્તિને લીધે રાગદ્વેષને નિવાસસ્થાન મળી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે તેનું પણ તેઓ વર્ણન કરશે. આવી દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ કે જેના યોગથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કૃત્યો બને છે, તે વિષે નવમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તેજ વખતે સર્વ નિરૂપણ કરી દેવાનું હતું, પરંતુ વચમાં બીજો પ્રસંગ આવી પડવાથી તે વર્ણન તેમનું તેમ રહ્યું; માટે હવે તે પ્રસંગ વિષે દેવ નિરૂપણ કરશે. તે વિષે આ સોળમા અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન નિરૂપણ કરશે માટે તેનો સંબંધ પાછલા નવમા અધ્યાયની સાથે સંકલિત કરી દેજો. આ ઉભય સંપત્તિ (દૈવી તથા આસુરી) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા હાનિ કરી આપવાને માટે સમર્થ છે. પ્રથમ દૈવી સંપત્તિ કે જે મુમુક્ષુને મોક્ષમાર્ગમાં પહોંચાડનારી છે અને જે મોહરૂપી રાત્રિમાં ધર્મરૂપી મશાલની ગરજ સારે છે, તેનું વર્ણન સાંભળો. એક બીજાને સહાય કરે એવા પુષ્કળ પદાર્થોના સંચિત થએલા સમુદાયને સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. એક સ્થળે એકત્રિત થએલી સર્વને સુખ આપનારી સંપત્તિને દૈવી સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. (૬૭)

શ્રીભગવાનુવાચ। અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ।
દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા :—નિર્ભયતા, ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા યોગમાં એકનિષ્ઠતા, દાન, બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો સંયમ, યજ્ઞ, વેદોનું સાર્થ પઠન, તપ, સરળતા. (૧)

ટીકા :—હવે તે દૈવી ગુણોમાં જેને પ્રમુખત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તેને નિર્ભયતા કહેવામાં આવે છે. જે મહા પૂરમાં ભુસકો મારતો નથી, તેને ડૂબવાની ભીતિ હોતી નથી, કિંવા પથ્ય પાળનારને રોગનો ભય હોતો નથી, તેજ પ્રમાણે જે કોઈ પણ કર્મ કરવામાં અહંકાર ઉપજવા દેતો નથી તેને સંસારનો ભય ક્યાંથી હોય? અદ્વૈતભાવના વિસ્તારથી જે સર્વ જગતને આત્મસ્વરૂપ સમજે છે, તેને ભયનો સ્પર્શ પણ ક્યાંથી હોય? પાણી મીઠને ડુબાવવા જાય છે એટલે મીઠું જ પાણી બની જાય છે, તેમ અદ્વૈત ભાવના ઉદય થાય છે ત્યારે ભયનો નાશ થાય છે જેને અભય કહેવામાં આવે છે તેના આ લક્ષણો છે અને તે અભય સમ્યક્ જ્ઞાનની સીમા છે. હવે જેને સત્ત્વશુદ્ધિ કહે છે તેને આ ચિન્હોથી ઓળખવી. જે પ્રમાણે રક્ષા બળતી નથી તથા

ભુઝાતી પણ નથી; કિંવા પ્રતિપદાનો પ્રારંભ થયા પૂર્વે અને અમાવાસ્યાની સમાપ્તિ થયા પછી મધ્યકાળમાં ચંદ્રનું જેવું સૂક્ષ્મરૂપ હોય છે, અથવા ગ્રીષ્મ ઋતુના અંતિમ ભાગમાં અને વર્ષા ઋતુનો પ્રારંભ થયા પૂર્વે ગંગાના પાણીનું જેવું નિર્મળ સ્વરૂપ હોય છે, તે પ્રમાણે સંકલ્પ તથા વિકલ્પ એ ઉભય જે સ્થળે અવશિષ્ટ રહેતા નથી અને જ્યાં રજોગુણ તથા તમોગુણનો પણ લય થાય છે, એવા સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાની જ બુદ્ધિને રુચિ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે, ઇંદ્રિયવર્ગ પ્રિય કિંવા અપ્રિય વિષય બતાવે તે છતાં પણ જે બુદ્ધિમાં તેની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથ, પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પતિ પરગામ જવાથી તે વિરહથી વિહ્વળ થઈ હોય તે વખતે તેને ગમે તેટલી લાભ હાનિની વાત કહી હોય તોપણ જે પ્રમાણે તેનું લક્ષ તે પર ચોંટતું નથી, તેજ પ્રમાણે સત્‌સ્વરૂપપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાથી જે બુદ્ધિ તેમાંજ એકનિષ્ઠ થઈ રહે, તેને સત્વશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે એમ કેશી દૈત્યનો સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. હવે આત્મલાભને માટે જ્ઞાન કિંવા યોગ એ ઉભય પૈકી જેનાપર આપણી ઇચ્છા સ્થિર થાય, તેમાં આપણી ચિત્તવૃત્તિ એવી રીતે સ્થિર કરવી કે જેમ કોઈ નિષ્કામ પુરુષ અગ્નિમાં છેવટની આહુતિ આપે [illegible] અથવા જેમ કોઈ કુલીન મનુષ્ય પોતાની કન્યા ઉત્તમ કુળમાંજ અર્પણ કરે છે, અથવા લક્ષ્મી જેમ સર્વ દેવને છોડીને એક વિષ્ણુ સાથેજ વરી છે, આ પ્રમાણે વિકલ્પરહિત થઈ યોગ કિંવા જ્ઞાનમાં સ્થિર થવું એનુંજ નામ "જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થા" છે એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા હવે કાયા વાચા મન તથા ધનદ્વારા શક્તિ અનુસાર દાન કરવું હોય તો પોતાનો શત્રુ પણ ખરેખરી ભીડમાં આવી પડયા હોય તો તેને સુદ્ધાં આપવાથી વિમુખ થવું નહિ, એનેજ ખરૂં દાન કહેવામાં આવે છે કે જેમ વૃક્ષ જે પ્રમાણે પાન પુષ્પો ફળો, છાયા મૂળીઆ પત્રો એ પૈકી કોઈ પણ વસ્તુને વટેમાર્ગુથી ગુપ્ત રાખતું નથી, (કોઈ પણ મનુષ્યને પોતાના સર્વસ્વનો ઉપભોગ લેવાને મનાઈ કરતું નથી,) તે પ્રમાણે મનથી લઈને ધન પર્યંત જોઈએ તે વસ્તુ આપીને દુઃખી મનુષ્યની સેવા કરવી તેનેજ દાન કહેવામાં આવે છે અને તેજ મોક્ષરૂપી ભાગ્યને પ્રાપ્ત થવાનું અંજન છે અસ્તુ! હવે દમનાં લક્ષણો સમજાવું જ નમ્રે દમ ધારણ કરનાર શત્રુનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે જે વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગને દૂર કરી તેમની વચ્ચે વિયોગ કરે છે, તેજ નમ્રે જ વિયોગના દ્વારમાંથી ઇંદ્રિયના વાયુને પણ નાશ થવા દેતો નથી

અને જે સર્વ ઇંદ્રિયોને બાંધીને પ્રત્યાહારના તાબામાં સોંપી દે છે, જે પ્રવૃત્તિને આંતરિક ચિત્તપ્રદેશ સુધી પાછી હઠાવીને ઇંદ્રિયોના દરેક દ્વારોમાં વૈરાગ્યની આગ સળગાવી દે છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ કરવાની ક્રિયા કરતાં પણ યોગીઓના જે અતિ કઠિન વ્રતો, તેનું ઉત્તમ રીતે જે રાત્રિદિવસ આચરણ કરે છે, તે માણસે દમ સાધ્ય કર્યો છે એમ કહી શકાય છે, અર્થાત્ ઉપર નિર્દિષ્ટ લક્ષણો દમના છે હવે યજ્ઞ એટલે શું તે સંક્ષેપમાં મેં છે તે સાંભળ. બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીઓ આદિક સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાના અધિકારાનુરૂપ અને જે જે દેવતનું પૂજન આદિ કરવાનું ધર્મસૂચન હોય, તેનું યથાવિધિ આચરણ કરવું, જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ષટ્કર્મો કરવા અને શૂદ્રોએ તેમને વંદન કરવું, એજ તેમના બંનેના યજ્ઞ છે અને તે ઉભયને યજ્ઞનું ફળ મળે છે; તેજ પ્રમાણે અધિકારપરત્વે વિચાર કરી સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાનો યજ્ઞ કરવો, પરન્તુ તેમાં ફલાશારૂપી વિષ મેળવવું નહિ અને આ યજ્ઞનો કર્તા હું છું એવો પણ ભાવ લાવવો નહિ, તથા વેદની સર્વ આજ્ઞાઓ સતત પાળવી હે અર્જુન! આનેજ સશાસ્ત્ર યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે અને એજ મોક્ષમાર્ગમાં સોબતીનું તથા સાથીનું કામ કરે છે હવે દડાને ભૂમિપર નિરર્થક નહિ, પરન્તુ પુન હાથમાં લેવાના હેતુથીજ પછાડવામાં આવે છે, કિંવા ખેતરમાં નખાતું ધાન્ય તેનો નાશ કરવાને નહિ, પરન્તુ વધારે પાકવા માટેજ નખાય છે; અથવા ખોવાયેલી વસ્તુ શોધવા માટેજ જેમ માણસ હાથમાં દીપક લે છે; કિંવા વૃક્ષને શાખાઓ, પલ્લવો અને ફૂલો આવે એવી આશાથીજ તેના મૂળમાં જળસિંચન કરે છે, વધારે શું કહું! પોતાનું સ્વરૂપ જોવાના હેતુથી જેમ એકાદ માણસ વારંવાર આરસીપરનો મેલ લુછી નાખીને તેને સ્વચ્છ કરે છે, તેજ પ્રમાણે વેદોએ જે ઈશ્વરનું વર્ણન કર્યું છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ મનુષ્યે સતત વેદાભ્યાસ કરવો બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થવાને માટે દ્વિજ બ્રહ્મસૂત્રો અને ઈતર જનોએ સ્તોત્ર કિંવા ઈશ્વરના નામ પઠન કરવાં હે પાર્થ! સ્વાધ્યાય તે એજ છે અસ્તુ! હવે તપનો અર્થ સમજ પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરવું; અન્યથા ખર્ચને વૃથા સમજવો, જે પ્રમાણે દેહ વૃક્ષાવલ્લ ફૂલો વૃક્ષને લાગે છે, છતાં તે કોઇને ઉપયોગમાં આવતાં નથી અને વ્યર્થ સુકાઈ જાય છે, પરન્તુ પાનથી તે ઔષધ સ્વરૂપે સમસ્ત જગતને ઉપયોગી થઈ પડે છે, કિંવા ચંદન અગ્નિમાં પડીને પોતાનો નાશ કરી દે છે, પરન્તુ સર્વને સુગંધ આપે છે, અથવા સુવર્ણ જેમ શુદ્ધ થાય

[illegible] તેમ તેમ વજનમા કમી થતું જાય છે, પરંતુ કસમા વધતું જાય છે કિંવા કૃષ્ણ પક્ષમા ચદ્ર જેમ પોતે એક એક કળાથી ન્યૂન થતો જાય છે, પરંતુ કૃષ્ણપક્ષનું પોષણ કરે છે; (સર્વ ઓષધીઓનું પોષણ કરે છે,) તે પ્રમાણે, હે વીર ! બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે [illegible] ઇંદ્રિયો અને શરીરનો જે નિરોધ કરવો તેનેજ તપ કહેવામા આવે છે ઇતર જે તપો છે તે આ તપની પેઠે શુદ્ધ નથી માટે [illegible] જે પ્રમાણે દૂધમા પોતાની ચાચ નાખી દૂધ અને પાણીને જુદુ કરે છે, તે પ્રમાણે દેહ અને જીવનું ઐક્ય તોડી નાખનારો જે વિવેક અંત કરણમા ઉત્પન્ન થાય છે, તથા જે વિવેક આત્મવિચાર [illegible] થતા બુદ્ધિનો વિષયો તરફનો માર્ગ કુંઠિત કરે છે; જે પ્રમાણે મનુષ્ય જાગૃત થતાની સાથેજ નિદ્રા અને સ્વપ્ન આપોઆપ નષ્ટ થાય છે, તેમ હે ધનુર્ધર ! જે વિવેકવડે મનુષ્ય સર્વ પાપતાપથી મુક્ત [illegible] આત્માને પામે છે, તેનેજ તપ કહેવામા આવે [illegible] જે પ્રમાણે દૂધ નાના છોકરાને હિતકારક છે અને જેમ ચૈતન્ય સર્વ ભૂતોમા સરખોજ છે, તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્રની સાથે સૌજન્ય ધરાવવું તેનેજ 'આર્જવ' કહેવામા આવે (૧૧૩)

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ॥
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

શ્લોકાર્થ —અહિંસા, સત્ય ભાષણ અક્રોધ, સંન્યાસ, અંતઃકરણનો ઉપશમ, ચાડી ચુગલીનો અભાવ, પ્રાણી માત્રપર દયા, નિર્લોભ [illegible] નિરોધ, નમ્રતા, જનલજ્જા અને સ્થિરતા. (૨)

ટીકા —અને કાયા વાચા મનદ્વારા જગતના સુખને માટે જે કર્મ કરવામા આવે તેને અહિંસાનું રૂપ જાણ હવે દીસવાનું [illegible] મૃદુતા એ ઉભય ગુણો ધરાવનાર કમળ જેમ પાણીને [illegible] આવે છે, પરંતુ તે બહુ મૃદુ હોય છે; કિંવા [illegible] તેજ [illegible] [illegible] આવી અપકાર છે, પરંતુ તે તીક્ષ્ણ હોય છે, જે ઔષધ [illegible] [illegible] આવનાર રોગનો નાશ કરે અને ખાવામા [illegible] લાગે નહિ, એને ઔષધની નહિ તો બીજી શી ઉપમા આપવી [illegible] પાણીની મૃદુતા એવી હોય છે કે આખની કીકીમા પણ તે ખુચે નહિ અને કઠોરતા પણ એવી હોય છે કે પર્વતને ભેદીને [illegible] [illegible] તે પ્રમાણે [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] [illegible]

મરે, તથા કર્ણને પણ તેનું સેવન કરવાનું મન થાય અને યથાર્થતાના અર્થથી બ્રહ્મપર્યંત જઈ પહોંચે, વધારે શું કહું ? તેનામાં અત્યંત માધુર્ય હોય છે, તોપણ તેનાથી ઠગાવાનો વારો કોઈને આવતો નથી અને તેમાંનો અર્થ લેતા જતાં કોઈના પણ મનને આઘાત થતો નથી બાકી, એમ તો પારધિનું ગાયન પણ સાંભળવામાં મધુર હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે મૃગને ઘાતક નીવડે છે, અથવા અગ્નિ પોતાના કાર્ય પ્રગટ કરીને કરે છે, પરંતુ તેની આ સત્યતાને આગ લાગો ! કાનને મધુર લાગે પરંતુ અર્થ હૃદયને ભેદી નાખે એવો હોય, તે વાણી નથી પરંતુ મુખમાંથી રાક્ષસીજ છે પરંતુ માતા જેમ ક્રોધિત થઈને ઉપર ઉપરથી બોલે તે બાધ હોય છે અને લાલન કરવામાં પુષ્પવત્ મૃદુ હોય છે, તેમ સાંભળતાં સુખદાયક થાય અને પરિણામે ઇષ્ટ નિવડે એવું વિકારરહિત જે ભાષણ તેનેજ સત્ય ભાષણ કહેવામાં આવે છે હવે પત્થરપર પાણીનું સિંચન કરતા છતાં પણ તેને જેમ અંકુર ફુટતા નથી, કિંવા કેવળ છાશને વલોવવાથી જેમ માખણ તરી આવતું નથી, સર્પની કાંચળીના મસ્તકપર પગ મૂકવામાં આવે તેથી તે જેમ ફેણ ઉંચી કરી શકતી નથી અને વસંત ઋતુ આવતાં છતાં પણ જેમ આકાશને પુષ્પો આવતાં નથી, અથવા રંભાના રૂપથી જેમ શુકને વિષયવાસના ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, કિંવા ભસ્મમાં ઘી નાખવામાં આવે તોપણ તે જેમ પ્રદીપ્ત થતી નથી, તે પ્રમાણે જે શબ્દો બોલવાથી બાળકને પણ ક્રોધ ઉપજે, તેવા શબ્દો પણ જેને ક્રોધ ઉપજાવતા નથી, કિંવા હે પંડુસુત ! જેના આયુષ્યની દોરી તૂટી હોય તે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને પગે પડે તોપણ જેમ બચી શકતો નથી, તે પ્રમાણે યત્ન કરવાથી પણ જેને મ ક્રોધનો આવિર્ભાવ થતો નથી, તેજ સ્થિતિને 'અક્રોધત્વ' કહેવામાં આવે છે એમ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા. મૃત્તિકાનો ત્યાગ કરવાથી જેમ ઘટનો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે, તંતુનો ત્યાગ કરતાં અનાયાસે વસ્ત્રનો ત્યાગ થાય છે, બીજનો ત્યાગ કરતાં વૃક્ષનો ત્યાગ સહજે થાય છે, ભીંતનો ત્યાગ કરતાં તે પર આળેખેલા ચિત્રોનો ત્યાગ આપે આપ થાય છે, નિદ્રાનો ત્યાગ કરતાં જેમ નાના પ્રકારના સ્વપ્નોનો ત્યાગ અનાયાસે થાય છે જળનો ત્યાગ કરતાં તરંગોનો ત્યાગ એની મેળે થાય છે, વર્ષાકાળનો ત્યાગ કરતાં મેઘનો ત્યાગ સ્વયમેવ થાય છે, અને ધનનો ત્યાગ કરતાં જેમ વિષયોપભોગનો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષ દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને સર્વ સંસારનો ત્યાગ કરે છે, એનું નામ ખરો ત્યાગ

છે, એમ યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું તે મનમાં સમજી અર્જુને પાર્થે પ્રશ્ન કર્યો કે હે પ્રભો! શાન્તિનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કરીને કહો. ત્યારે દેવ બોલ્યા કે બહુ સારૂં, સાંભળ. જ્ઞેય અને જ્ઞાતાને વિલીન કરીને જ્યારે જ્ઞાન પણ લય પામે છે, તેજ સાચી શાન્તિ છે. પ્રલયકાળનું ઉદક જેમ સર્વ વિશ્વને ડુબાવીને પોતેજ રહે છે, અને તેમ પછી મૂળ પ્રવાહ અને સમુદ્રમાં મળવું એ અવસ્થા રહેતી નથી, તેમજ સર્વત્ર જળ છે એવો પણ બોધ કોઈને રહેતો નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞેય અદૃશ્ય થતાં જ્ઞાતૃત્વ પણ આપોઆપ નષ્ટ થાય છે ત્યારે હે અર્જુન! જે જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહે છે તેજ શાન્તિનું રૂપ છે. પીડા આપનારી વ્યાધિથી કિંવા અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થતી પીડા, તે સ્વકીય છે કિંવા પરકીય છે એ વાત લક્ષમાં ન આણતાં જે પ્રેમથી ઉત્તમ વૈદ્ય તેને નિવારે છે, કિંવા એકાદ ગાય કાદવમાં સપડાતાં તેનું દુઃખ જોઇ જેનું મન આકુળવ્યાકુળ થાય છે, તે જેમ તે દુઝણી છે કિંવા નહિ તે પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં તેને બહારજ કાઢે છે, કિંવા ડૂબતા મનુષ્ય તરફ જોઇ તે બ્રાહ્મણ છે વા અન્ત્યજ છે એ વાતની ચોકસી કર્યા વિના તેને બહાર કાઢી તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને ધાવે છે, અથવા મહા વનમાં કોઈ દુષ્ટ એકાદ પતિવ્રતા સ્ત્રીને લૂંટી તેને વસ્ત્રહીન કરીને છોડી દે અને આ સ્ત્રી જો કોઈ સજ્જન પુરુષની દૃષ્ટિએ પડે તો તે જેમ પ્રથમ તેના અંગપર વસ્ત્ર નાખી પછીજ તેની પૂછપરછ કરે છે, તે પ્રમાણે જે અજ્ઞાન અને પ્રમાદથી આમ દોષ કિંવા પૂર્વકર્માનુરૂપ જેને કાંઈ વ્યાધિનો ઉપદ્રવ થયો અને જે સર્વની નિંદાને પાત્ર થયા હોય, તેને પોતે સહાય કરીને તેને તેના વ્યાધિની વિશ્રાન્તિ કરાવે છે, અરે, પોતાની સમગ્ર અન્ય મનુષ્યના દોષ પોતાની ઉત્તમ દૃષ્ટિથી નષ્ટ કરી જે તેના તરફ દૃષ્ટિ કરે છે, જે પ્રમાણે દેવ [illegible] શિલ્પમની પ્રતિમાને [illegible] પછી તેના પ્રતિ આપણું ચિત્ત [illegible] અરે, કિંવા [illegible] ધાન્ય વાવી ઉત્તમ પાક થવા પછી તેને [illegible] [illegible] [illegible]

આધિપ ન કહેતા, જે ઉપાયથી તે અધમ સ્થિતિમાંથી ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવે તેજ ઉપાય જે કરે છે, અને જે કોઇ પણ મનુષ્યને દુખપર હાથ દેતો નથી, હે અર્જુન ! ઉત્તમ મનુષ્યની સાથે તુલના કરી અન્યને જે કનિષ્ઠ માનતો નથી અને તેના દોષ મનમાં આણતો નથી, તે મનુષ્યના ગુણો 'અપૈશુન્ય'ના ખરા લક્ષણો છે; અને હે અર્જુન ! મોક્ષમાર્ગના સુખાવહ મુખ્ય સાધન આજ છે (૧૫૩)

હવે દયાના લક્ષણો સાંભળ. જે પ્રમાણે પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર નાના મોટાનો ભેદ ન રાખતા સર્વને સમાનજ શાંતિ આપે છે; તેમ દયાળુ પુરુષ દુઃખિતનું દુખનું નિવારણ કરતી વખત તે ઉત્તમ છે કે અધમ છે એ વાત લક્ષમાં ન રાખતા સર્વના દુ ખ દૂર કરે છે જગતમાં પાણી જેમ ઘાસ સુકાવા લાગતા પોતાનો નાશ કરીને પણ તેનું રક્ષણ કરે છે, તેમ પીડિત મનુષ્ય દેખાતા તેને સર્વસ્વ આપીને પણ કાંઇ આપી શક્યું નથી એમ તે માને છે વહેતા પાણીના માર્ગમાં ખાબોચીયું આવે તો તેને ભરી નાખ્યા વિના તે આગળ વધતું નથી, તેમ તે ક્લેશમાં આવેલા દુઃખી મનુષ્યને સંતોષ આપ્યા સિવાય પગલુ પણ ભરતો નથી. પગમાં કાંટો વાગતા જીવ આકુળવ્યાકુળ થાય છે તે પ્રમાણે અન્યનું સંકટ જોઈ તેનું મન વ્યથિત થાય છે પગ તળે શીત પદાર્થનું મર્દન કરતા જેમ આંખમા શીતળતા આવે છે, તેમ અન્યનું સુખ જોઈને તેને સુખ થાય છે કિંબહુના તૃષિતની તૃષા નિવૃત્ત કરવાને માટે જ પ્રમાણે જગતમાં પાણી નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે દુઃખિત મનુષ્યોના દુ ખનું નિવારણ કરવાને માટેજ તે આ જગતમાં રહે છે જે મનુષ્ય આવા ગુણોથી યુક્ત હોય છે તે દયાનીજ મૂર્તિ છે, અને હે વીરોત્તમ ! તેનો હું જન્મથીજ ઋણી છું (૧૬૨)

સૂર્યોદય થવાની સાથે કમળ પુષ્પ વિકાસ પામે છે, પરંતુ સૂર્ય જે પ્રમાણે તેના સૌગંધ્યનો ઉપભોગ લેતો નથી; કિંવા વસંત ઋતુમાં અરણ્યના પુષ્કળ વૃક્ષો નવપલ્લવિત થાય છે, તથાપિ વસંત ઋતુ તેમાંના એક પણ વૃક્ષનો ઉપભોગ ન લેતા ચાલી જાય છે, વધારે શું કહું ? લક્ષ્મી મહાસિદ્ધિ સહવર્તમાન શ્રી વિષ્ણુને પ્રાપ્ત થઇ તોપણ જેમ વિષ્ણુનું તો તેના પ્રતિ લક્ષ પણ જતું નથી, તે પ્રમાણે આલોક તથા પરલોકના મનગમતા વિલાસો દાસ થઈને રહે તોપણ જ તેનો ઉપભોગ લેવા ઇચ્છતો નથી, વધારે શું કહું ? આગ કૌતુકને ખાતર પણ જે વિષયોની ઇચ્છા કરતો નથી, તે 'અલોલુપત્વ' નામની દયાને પ્રાપ્ત થયો એમ કહેવાય છે (૧૬૭)

तेज क्षमा धृति शौचमद्रोहो नातिमानिता।
भवति सपद दैवीमभिजातस्य भारत॥३॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન! પ્રગલ્ભતા, ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, અદ્રોહ, નિર્માનીપણું, આ ગુણો દૈવી સંપત્તિવાળા મનુષ્યમાં હોય છે

ટીકા—ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માટે જ્ઞાનમાર્ગનું અવલંબન કરવામાં મનુષ્યને ધૈર્યની ન્યૂનતા રહેતી નથી પતિવ્રતાને પતિના મરણ પછી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મૃત્યુ પામવા જેવો કષ્ટકારક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તે સહગમન કરવાને માટે આગળ પાછળ જોતી નથી, તે પ્રમાણે જે વિષયોને વિષવત્ માની આત્મપ્રાપ્તિને માટે મુમુક્ષુતા નડીમાંથી પ્રાણવાયુને લઈ જતા જતા કઠિનમાર્ગનું પણ અવલંબન કરે છે, તેને શાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધિ નિષેધની અડચણ તથા મર્યાદા નડતી નથી અને મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી પણ ચમત્કાર લાગતો નથી આ પ્રમાણે જેનું મન આપોઆપ ઈશ્વર પ્રતિ દોડે છે તેને આધ્યાત્મિક તેજ પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે (૧૯૦)

હવે સર્વ સહન કરનારાઓમાં હું શ્રેષ્ઠ છું એવો ગર્વ જેને ઉત્પન્ન થતો નથી, તેણેજ 'ક્ષમા પર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું' છે એમ કહી શકાય જે પ્રમાણે દેહ સર્વ રોમને ધારણ કરે છે, છતાં પણ તે તેનો ગર્વ ધારણ કરતો નથી, અને ઇંદ્રિયોની અતિ પ્રવૃત્તિ કિંવા પૂર્વ કર્મદ્વારા રોગની ઉત્પત્તિ, અપ્રિય વસ્તુનો યોગ કિંવા પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ, આ સર્વ દશા એકી વેળા પ્રાપ્ત થાય તોપણ જે અગસ્ત્ય ઋષિની પેઠે ધૈર્ય ધરીને તેને સહન કરે છે, આકાશમાં ધૂમના પ્રચંડ ગોટાઓ જાય તોપણ જે પ્રમાણે પવનની એક લહેરજ તેને નષ્ટ કરે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક ઉપદ્રવો એકદમ ઉત્પન્ન થાય તોપણ જે ધૈર્યથી તે સર્વને ગળી જાય છે, અને ચિત્તમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય એવા આ પ્રસંગે પણ જે ધૈર્ય કાયમ રહે છે, તેને ધૃતિ કહેવામાં આવે છે (૧૯૬)

હવે સુવર્ણકલશ સ્વચ્છ કરી તેમાં ગંગારૂપી અમૃત ભરવામાં આવતા તે જે પ્રમાણે સર્વથી શુદ્ધ ગણાય છે, તેવુંજ 'શૌચ' ના સંબંધમાં સમજવું જે મનુષ્યના બાહ્ય આચરણ નિષ્કામ હોય છે અને જેના અંતઃકરણમાં વિવેક જાગૃત હોય છે, તે બાહ્યાભ્યંતર 'શૌચ' નું લક્ષણ છે (૧૯૮)

ગંગોદક સમુદ્ર તરફ જતા જતા માર્ગમાં તટપર આવેલા વૃક્ષોનું

સહજે પોષણ કરે છે, તથા સ્નાન કરનારાઓના પાપ અને તાપનો પણ નાશ કરે છે, કિંવા જે પ્રમાણે સૂર્ય પોતાની રોજની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળે છે એટલે અંધકારનો નાશ કરે છે, તથા જગતમાંની સંપત્તિના મંદિરો ઉઘાડી જગતું વ્યાપારનો પ્રારંભ પણ કરાવે છે, તે પ્રમાણે જે બદ્ધ મનુષ્યોને મુક્ત કરી સંસાર સાગરમાં ડુબેલાને તારી, પીડિતોના દુઃખનું નિવારણ કરીને દિન દુના, સ્વાર્થે સાધનો હોવા છતા પણ જે રાત્રિદિવસ ઇતર મનુષ્યોના સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, અને સ્વાર્થને માટે અન્યના અહિતનો સંકલ્પ પણ જેને ઉપજતો નથી, તેનેજ હે અર્જુન ! 'અલોલુપ' નો અવતાર કહેવામાં આવે છે આ સર્વ મેં તને ખુલ્લી આંખે જોઈ શકાય એવી રીતે કહ્યું છે (૨૦૪)

હે પાર્થ ! ભગીરથે ગંગાની પ્રાર્થના કરી તેને મૃત્યુલોકમાં આણી તે વખતે શંકરે તેને પોતાની જટામાં ધારણ કરી લીધી, અર્થ તેના વેગના ગર્વનો ઉપશમ થયો અને તે [illegible] થઈ તે નમ્રે લોકો માન આપે ત્યારે જ સંકોચ પામે છે, તેનું નામજ હે સુમતિ અર્જુન ! 'અમાનિત્વ' છે આ વિષે તને પૂર્વે અનેક વેળા કહ્યું છે આ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તિ છવ્વીસ ગુણોવાળી હોય છે કિંવા આ દૈવી સંપત્તિ આ છવ્વીસ ગુણરૂપી નૌકાવડે નિત્ય નૂતન એવી આ વૈરાગ્યરૂપી સાગરનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે ભગવતી ગંગાજ પ્રકટ થઈ હોય એમ ભાસે છે કિંવા આ ગુણરૂપી પુષ્પોની માળા હાથમાં લઈ મુમુક્ષુરૂપ વર નિરપેક્ષ વૈરાગ્યરૂપ વરનું ગ્રહણ કરવા આવી હોય એમ લાગે છે (તેને વરવાને માટે આતુર જણાય છે) અથવા આ [illegible] ગુણરૂપી દીપો સળગાવીને જાણે ગીતાજ પોતાના આત્મરૂપી પતિની આરતિ ઉતારવાને આવી ન હોય ! એમ લાગે છે અથવા ગીતારૂપી સમુદ્રમાંના આ ગુણરૂપી મોતી દૈવી સંપત્તિરૂપ [illegible] ઉત્પન્ન થયાં છે દૈવી સંપત્તિના જે લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં તે [illegible] [illegible] તે [illegible] બતાવ્યું ? (૨૧૦)

હવે આસુરી સંપત્તિ કે જે દુઃખરૂપી [illegible] [illegible] એવી ભરેલી છે, તેપણ હું તેને ત્યાગ મનમાં [illegible] વર્ણનું સ્વારસ્ય છે તે [illegible] ઉપર [illegible] [illegible]

[illegible]

તેનો ત્યાગ કરવાને માટેજ અતિ સાવધતાથી તે સામગ્રી લે. જીવને સત્વર નરકપ્રાપ્તિ કરી આપવાને માટે ઘોર દોષોએ જે સંપીલુ મંડળ બનાવ્યું છે તેજ આ આસુરી સંપત્તિ છે, કિંવા સર્વ વિષો એકત્ર થાય તો તેને હળાહળ વિષ એજ નામ આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિ એ દોષોનો મહા સમુદાયજ છે (૨૧૬)

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન ! દંભ, ગર્વ, માનની લોલુપતા, ક્રોધ, મર્મભેદક ભાષણ અને અજ્ઞાન, આ લક્ષણો આસુરી સંપત્તિવાળા પુરૂષમાં હોય છે (૪)

ટીકા.—હે વીર ! આ આસુરી દોષોમાં જે મુખ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેનું નામ દંભ છે. જે પ્રમાણે આપણી માતા તીર્થસમાન આયુષ્યને પાવન કરનારી હોય છે, તોપણ તેની નિંદા કરીને તેના દોષ લોકોની આગળ પ્રકટ કરવાથી તે આપણા પતનનું કારણ બને છે, કિંવા ગુરૂ પાસેથી સંપાદન કરેલી બ્રહ્મવિદ્યા જ્યાર ચોટામાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો તે આપણું હિત કરનારી હોવા છતાં પણ અહિત કારકજ નિવડે છે, પોતે મહા પૂરમાં બુડી અન્યને સામે તીર લઈ જવાવાની નાવ પણ જો તેને આપણે મસ્તકપર લઈએ તો તે આપણુંને ડુબાવીજ દે છે, જીવનું રક્ષણ કરનાર અન્નનું અધિક સેવન કરવામાં આવે તો તે વિષની પેઠે ઘાતક નીવડે છે; તે પ્રમાણે આલોક પરલોકનો સખા જે ધર્મ અને સદાચાર, તેનું પાલન કરવા છતાં પણ જો તેને સભામાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો તેથી આપણે દોષનાજ ભાગી બનીયે છીએ. માટે હે વીર ! આપણે કરેલો ધર્મ જો આપણીજ વાણીથી ચારે દિશામાં પ્રસિદ્ધ કરીએ તો તે ધર્મજ અધર્મ બની જાય છે, અને તેનેજ 'દંભ' કહેવામાં આવે છે (૨૨૩)

મૂર્ખ મનુષ્યને ચાર અક્ષરો આવડતા તે જેમ બ્રહ્મદેવની સભાને પણ તુચ્છ માને છે; કિંવા ચાણુક્યવૃક્ષનો અંધ જે પ્રમાણે મહાદેવને પણ 'કુશ' વિચારતો નથી, ડટાવાળા વૃક્ષપરનો સરડો વૃક્ષની ટોચીપર જઈ બેસે છે એટલે સ્વર્ગને પણ નીચ માને છે; તૃણનું જળપણ બળે તોપણ અગ્નિજ્વાળા જે પ્રમાણે આકાશમાં જઈ પહોંચે છે, ખાબોચીઆમાંના મત્સ્ય તેમાં પાણી ઘટે છે ત્યાં સુધી સમુદ્રને પણ તુચ્છ માને છે અથવા જે પ્રમાણે એક દિવસ જરાન્ન મળતાજ

કરિણી ઉન્મત્ત બની જાય છે, તે પ્રમાણે જે સ્ત્રી, ધન, વિદ્યા, સ્તુતિ તથા માન મળવાથી ઉન્મત્ત થાય છે; એકાદ દિવસ અગસ્ત્યાશ્રમ મળેલ જોઇ, હવે આપણો અન્ય છાયાની શી આવશ્યકતા છે એમ ધારી દૈવહીન મનુષ્ય જે પ્રમાણે પોતાનું ઘર તોડી પાડે; કિંવા એકાદ મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ મૃગજળને જોઇને પોતાના ઘરનું ટાંકુ પૂરી નાખે, તેમ સંપત્તિના યોગથી ઉન્મત્ત થવું તેનેજ 'દર્પ' કહેવામાં આવે છે, એમ હું તને નિઃસંશય કહું છું (૨૨૦)

જગતને વેદોપર શ્રદ્ધા છે; ઈશ્વરજ સર્વ કોઇને પૂજ્ય છે અને સૂર્યજ સર્વ જગતનો પ્રકાશક છે સર્વનેજ સાર્વભૌમ પદની ઈચ્છા હોય છે, તથા [illegible] જીવતા રહેવું એ સર્વનેજ પ્રિય હોય છે માટે ઉત્સાહથી તેનું વર્ણન કરીએ તો તે સાંભળીને જેના મનમાં મત્સર તથા ભિન્નતા [illegible] થાય છે; અને એમ કહે છે કે ખાઇ નાખો એ ઈશ્વરને અને [illegible] એ [illegible] પતંગીઉ જેમ દીપકનો પ્રકાશ સહન કરી શકતું નથી [illegible] જેમ સૂર્યનો તિરસ્કાર કરે છે [illegible] સમુદ્રની સાથે વેર બાંધે છે, તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યથી અભિમાનને લીધે ઈશ્વરનું નામ [illegible] સહન થઇ શકતું નથી, [illegible] વેરી મળે છે [illegible] પૂર્ણ [illegible] ભરેલો હોય તેને 'અભિમાન' કહેવામાં આવે છે [illegible] નરકનો રાજમાર્ગજ છે (૨૩૦)

[illegible] અને ક્રોધરૂપી અગ્નિનું [illegible] જોઇ [illegible] તેલમાં [illegible] કિંવા [illegible] જેમ [illegible] વિચાર [illegible] પણ [illegible] તેથી [illegible] અને [illegible] તેનું [illegible] અને [illegible] અધિક [illegible] થાય છે અને તેને [illegible] પણ [illegible] નથી, તે પ્રમાણે [illegible] ક્રોધ [illegible] (૨૪૦)

[illegible]

પ્રકારે જે અન્યના મનને છિન્નભિન્ન કરનારી ક્રિયાથી અંતર્બાહ્ય ભરેલો હોય છે, તે મનુષ્યને અધમ જાણજે આ 'પારુષ્યના' લક્ષણો ■

હવે અજ્ઞાનના લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. જેમ પાષાણને શીત અને ઉષ્ણ વસ્તુના સ્પર્શની સમજ હોતી નથી કિંવા જન્માંધ જેમ રાત્રિ અને દિવસને જાણતો નથી, અગ્નિ જેમ કયી વસ્તુને બાળવી અને કયીને છોડવી તે જાણતો નથી, પારસમણિ જેમ સુવર્ણ તથા લોખંડ વચ્ચેના ભેદને જાણતો નથી, ચમચો જેમ નાના પ્રકારના રસ કિંવા સ્વાદને જાણી શકતો નથી અથવા પવન જેમ સારા ખોટા માર્ગને ન જોતાં સર્વત્ર વાય છે, તે પ્રમાણે જે સારા કિંવા માઠા કૃત્યો વિષે અંધ હોય છે, સારી કે માઠી વસ્તુ ન જોતાં નાનું બાળક જે કંઈ જુએ છે તેને જેમ મુખમાં નાખે છે, તે પ્રમાણે પાપ પુણ્યની ખીચડી કરી તેને ખાતી વખત બુદ્ધિને કડુ કિંવા મિષ્ટ સ્વાદ ન લાગે, એવી જે દશા તેને 'અજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે (૨૫૧)

આ પ્રમાણે છએ દોષોના લક્ષણો તને કહી સમજાવ્યા. આ છએ દોષો જ કે આ દોષવીજ આ આસુરી સંપત્તિ અતિ બલાઢ્ય થઈ છે સર્પનું ઝેર નાનું છતાં પણ તેમાં જેમ વિષ ઘણું હોય છે, કિંવા પ્રલયાગ્નિ, વિદ્યુદગ્નિ અને વડવાગ્નિ એ ત્રણ અગ્નિની સંખ્યા જોતાં ઘણી થોડી છે પરંતુ તેની પ્રાણાહુતિ આપવાને આખું વિશ્વ પણ જેમ પૂરું પડતું નથી બ્રહ્મદેવને શરણે જવા છતાં પણ ત્રિદોષથી ગ્રસ્ત થએલા મનુષ્યનું મરણ નિવૃત્ત થતું નથી, તો ત્રણને બદલે છ દોષોથી જે આસુરી સંપત્તિ ભરપૂર છે, તેનું પ્રાબલ્ય જેવું તેવું સમજશ નહિ દુષ્ટ ગ્રહોનો સમુદાય એક વખત એકજ રાશિમાં આવે છે, કિંવા નિંદા કરનારને જે પ્રમાણે સર્વ પાતકો લાગે છે, મરણ સમીપ આવ્યું હોય એવા મનુષ્યને જે પ્રમાણે સર્વ રોગો ગ્રસ્ત કરે છે, કિંવા કુમુહૂર્તકાળે જે પ્રમાણે કુયોગ એકત્રિત થાય છે, અન્યપર વિશ્વાસ રાખનાર મનુષ્ય ચોરોની મંડળીમાં સપડાઈ જાય, કિંવા થાક્યો પાક્યો મનુષ્ય મહાપૂરમાં પડે, એટલે જેમ તેનું પરિણામ અહિત કરજ આવે છે, તે પ્રમાણે આ છ દોષોથી મનુષ્યનું અત્યંત અનિષ્ટ થાય છે બકરીને મરણમાળે આપવા વિકી કરશે, તેની પેઠે આ ■ દોષો મનુષ્યને ઘાતક નીવડે છે મોક્ષના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી તે સંસારમાં પૂરી રહી બહારજ નીકળતો નથી, અને તેથી હે અર્જુન ! અધમ યોનિની ભૂમિકાઓ ઉતરતાં ઉતરતાં ને સ્થાવર યોનિના તળ પ્રદેશપર્યંત આવી પહોંચે છે અસ્તુ ! તેનામ.

આ છએ દોષો એકત્રિત થઈ આસુરી સંપત્તિને વધારે છે. આ પ્રમાણે જગતમાં જે બે પ્રકારની સંપત્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેના લક્ષણો તને કહી સમજાવ્યા (૨૬૪)

दैवी सपद्विमोक्षाय निबधायासुरी मता।
माशुच सपद दैवीमभिजातोऽसि पाडव ॥५॥

શ્લોકાર્થ—દૈવી સંપત્તિવડે સંસારમાંથી મુક્તિ થાય છે અને આસુરી સંપત્તિના યોગથી સંસારબંધન પ્રાપ્ત થાય છે હે અર્જુન! તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મ્યો છે, માટે તું શોક કરીશ મા (૫)

ટીકા—આ બે પૈકી પ્રથમ જે દૈવી સંપત્તિ તને કહી તે મોક્ષરૂપી સૂર્યનો પ્રભાતજ છે (સૂર્યોદયની પૂર્વે જે પ્રમાણે પ્હો ફાટે છે, તે પ્રમાણે આ દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ પૂર્વની સ્થિતિ છે) બીજી જે આસુરી સંપત્તિ તે તો જીવને માટે મોહરૂપી લોખંડની બેડીજ છે પરંતુ આ વાત સાંભળીને ધાસ્તી ખાઈશ મા સૂર્ય રાત્રિની ભીતિ શા માટે રાખવી જોઈએ? હે ધનંજય! આ આસુરી સંપત્તિના સપાટામાં તેજ સપડાય છે કે જે ઉપર કહ્યા છે તે ગુણોનું આશ્રયસ્થાન બને છે હે અર્જુન! તું તો એવો જન્મ પામ્યો છે કે જે ઉપર વર્ણવેલા દૈવી ગુણોનો સાગરજ છે માટે હે પાર્થ! તું આ દૈવી સંપત્તિનો સ્વામી થઈ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવ (૨૬૫)

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु॥६॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન! ઇહલોકમાં દેવ અને આસુર એમ બે પ્રકારના મનુષ્યના વર્ગ છે તેમાંના દેવ વર્ગ વિષે પૂર્વે તને વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે; હવે આસુર વર્ગના લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. (૬)

ટીકા—અને આ દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિથી યુક્ત એવા લોકોની વર્તણુકના અનાદિસિદ્ધ માર્ગો ચાલ્યા આવ્યા છે જે પ્રમાણે રાત્રિએ નિશાચરોના નીચ વ્યાપાર ચાલુ થાય છે અને દિવસે મનુષ્યાદિના ઉત્તમ વ્યાપાર ચાલે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સંસારમાં દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિના વ્યવહાર પોતપોતાને માર્ગે ચાલે છે પાછળ જ્ઞાન વિષે વિવેચન કરતી વખત દૈવી સંપત્તિને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે, હવે આસુરી સંપત્તિયુક્ત લોકો વિ

તને કહું છું, તે પ્રતિ પૂર્ણ લક્ષ આપ. નાદ જે પ્રમાણે વાદ્ય સિવાય સાંભળી શકાતો નથી; કિંવા પુષ્પ વિના જેમ મકરંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે પ્રમાણે એકાદ શરીરનો આશ્રય લીધા સિવાય આસુરી સંપત્તિ પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. બળતા કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ સ્પષ્ટ દેખાય છે; તે પ્રમાણે એ (આસુરી સંપત્તિ) મનુષ્યના શરીરમાં ઓતપ્રોત ભરેલી દેખાઈ રહે છે ચોરડી વૃદ્ધિગત થતી જાય તેમ તેમ તેમાં રસ પણ વધતો જાય છે; તે પ્રમાણે જેમ જેમ પ્રાણીનું શરીર વિકાસ પામતું જાય છે તેમ તેમ એ સંપત્તિ પણ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે હવે હે અર્જુન! આસુરી સંપત્તિથી યુક્ત એવા જે પ્રાણીઓ જન્મ્યા છે, તેના લક્ષણો તને કરી સંભળાવું છું (૨૮૦)

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

શ્લોકાર્થ—આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો શું કાર્ય કરવું અને [illegible] ન કરવું એ સમજતા નથી; વળી તેમનામાં બાહ્યાંતર પવિત્રતા, આચાર અને સત્ય પણ વિદ્યમાન હોતા નથી. (૭)

ટીકા —પુણ્યાચરણ વિષે પ્રવૃત્તિ કિંવા પાપાચરણ વિષે નિષેધ, એ શાસ્ત્રનો જેના અંતઃકરણમાં અંધકાર વ્યાપેલો હોય છે, રેશમનો કીડો પોતાનું ઘર બાંધવા માંડ્યો એટલે બહાર નીકળવાના માર્ગ રહે છે કે નહિ એ પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી અને તેનીજ અંદર ગોંધાઈ જાય છે; અથવા મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ નવું વસુલ થઈ શકશે કે નહિ તેનો વિચાર ન કરતા ચોરને દેવા ધીરે છે, તે પ્રમાણે જે લોકો આસુરી સંપત્તિનો આશ્રય કરે છે તેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ ઉભય માર્ગને જાણતા નથી, અને પવિત્રતા કેવી હોય છે તેની તે તેમને સ્વપ્ને પણ ખબર હોતી નથી. કદાચિત્ કે કોલસા પણ પોતાની શ્યામતાનો પરિત્યાગ કરશે, કાગડો પણ ધોળો થશે અને રાક્ષસને પણ માંસભક્ષણનો કંટાળો આવશે, પરંતુ હે અર્જુન! જે પ્રમાણે મદ્યના પાત્રમાં પવિત્ર આવતું નથી, તે પ્રમાણે આ આસુરી પ્રાણીઓમાં શુચિત્વ આવતું નથી એમને શાસ્ત્રકર્મની ઇચ્છા હોતી નથી, એ વળી વડીલોની આજ્ઞાની વાટ જોઈને ઉભા રહેતા નથી અને એમને સદાચારની ઓળખ નથી; બકરી જેમ ફરે તે ચારોપાણી ખાય છે, કિંવા પવન જેવી ત્યાં વિચરે છે, અથવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જશે તે પદાર્થને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે; તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે

ચાલી રહી છે, તેઓ ક્યારે કુળ કે મુહૂર્ત જુવે છે ? ચોરીને આણેલા ધનનો એ કોઈ ઉપભોગ કરે તો શું તે તેને કડવું લાગે છે કે ? મનમેનો વ્યભિચાર કરવાથી શું કોઈને કોઢનો રોગ થયો છે કે ? "જગતનો સ્વામી ઈશ્વર, ધર્મથી વર્તનારને સુખ અને અધર્માચારીને દુઃખરૂપે પોતાના કરેલા કર્મોનાં ફળ પરલોકમાં પણ આપેજ છે" એવાં શાસ્ત્રનાં વચનો અમે માન્યાં હોત, પરંતુ પરલોક અને ઈશ્વર દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, માટે તેમને વિષે બોલવું વ્યર્થ છે વળી પુણ્ય કિંવા પાપ કરનાર મરણ પામે છે ત્યારે તેનાં ફળ ભોગવવાને કોણ અવશિષ્ટ રહે છે ? જે પ્રમાણે સ્વર્ગમાં ઉર્વશીના ઉપભોગથી ઈંદ્ર સુખી રહે છે, તે પ્રમાણે નરકના કીડાને નરકમાંથી સુખ મળે છે, તો પછી નરક કિંવા સ્વર્ગ એ પાપ કિંવા પુણ્યનાં ફળ નથી, કારણ કે ઉભય સ્થળે કામસુખનોજ ઉપભોગ મળે છે એટલા માટે સકામ સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ થવાથીજ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને આપણા હિતને માટે ઇચ્છા કરી આપણે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેનો આપણને કંટાળો આવવાથી તેનો નાશ પણ આપણી ઇચ્છાજ કરે છે આ પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ કામવ્યતિરિક્ત અન્ય કાંઈ નથી, એમ આસુર લોકો કહે છે. હવે આ નિંદ્ય કથનનો વિશેષ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે એને વિષે ચર્ચા કરવી કેવળ વ્યર્થ છે (૩૧૩)

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

શ્લોકાર્થ —આ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને, તે આત્મઘાતક, અલ્પબુદ્ધિ, ભયંકર કર્મોના કરનાર, સર્વના વૈરી, એવા આસુરી સંપત્તિના લોકો જગતનો નાશ કરવાને માટેજ ઉત્પન્ન થએલા હોય છે

ટીકા —તેઓ ઈશ્વર વિષે આવી ગપ્પાજ હાંક્યે જાય છે. તેમના ચિત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો એક નિશ્ચય હોતો નથી. વધારે શું કહું ? અમે પુરા નાસ્તિક છીએ એવી તેઓ શેખી કરે છે જે પ્રમાણે ફેંટવાડાનું ચિન્હ હાડકાંનો સમુદાય હોય છે, તે પ્રમાણે પાપપુણ્ય સંબંધે નીડરતા રાખવી એ નાસ્તિકતાનુંજ લક્ષણ છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વર્ગ વિષે શ્રદ્ધા કિંવા નરકની ભીતિ તેમના હૃદયમાં લેશ પણ હોતી નથી. હે વીર અર્જુન ! આવા આસુરી લોકો દેહરૂપી ખાબોચિયામાં સપડાઈ અપવિત્ર જળના નકામા પરપોટાની પેઠે

વિષયરૂપી કાદવમા ડુબી જાય છે જે વખતે જળચરોનું મૃત્યુ આવી પહોંચે ત્યારે માછી લોકો જળાશયના તટપર એકત્ર થઈને પાણીમા જાળ નાખે છે, કિંવા શરીરપતનનો સમય આવતા જેમ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે, કિંવા જેમ પ્રજાપર સંકટ આવવાના હોય ત્યારે આકાશમા ધૂમકેતુ ઉગે છે, તે પ્રમાણે લોકોનો નાશ કરવાનેજ તે આસુરી લોકો જન્મે છે જે પ્રમાણે અશુભ બીજમાથી અશુભજ અંકુરો ફુટે છે, તે પ્રમાણે આવા લોકો પાપના બોલતા ચાલતા કીર્તિસ્તંભ હોય છે જેમ આસપાસની વસ્તુઓને બાળવા વિના અગ્નિને બીજુ કર્તવ્ય હોતું નથી, તેમ તે લોકોની પાસે જનારા લોકો ઉત્તમ હો કે અધમ હો, પરંતુ તે તેમનો નાશ કરે છે હવે જે પ્રકારથી તેઓ પોતાના કર્મ કરે છે, તેનું વર્ણન સાંભળ, એમ શ્રીનિવાસ પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા (૩૨૨)

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः॥१०॥

શ્લોકાર્થ —કદિ તૃપ્તિ ન થાય એવા કામને આધિન બનીને તથા મોહથી અસત્ય માર્ગને ગ્રહણ કરીને તે દુરાચારી તથા દંભ માન અને મદથી ભરેલા લોકો કર્મ કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય છે (૧૦)

ટીકા —ચાળણીમા જેમ પાણીનો સંચય કરી શકાતો નથી અને અગ્નિને જેમ કાષ્ઠથી તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ જે નિરંતર ભુખ્યો રહે છે, એવા કામને જે પોતાના હૃદયમા આશ્રય આપી, હે પાર્થ! તેમા વળી માન અને દંભની પણ ભરતી કરે છે, ગાંડો હાથી જેમ દારૂના પ્રાશનથી અધિક ઉન્મત્ત થાય છે, તેમ જેના અંગમા મદ પરિપૂર્ણ ભરેલો હોય છે, એવા આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા જાય છે તેમ તેમ પોતાને દોઢડાહ્યા માનતા જાય છે, અને તે પોતાના કોઈ પણ કાર્યને સમાપ્ત કર્યા સિવાય છોડતા નથી. તેમ વળી મૂર્ખતાની સહાયતા હોય ત્યા પછી નિશ્ચયની દાદ કોણ સાંભળે! જેના યોગથી અન્યને પીડા થાય કિંવા પ્રાણહાનિ થાય તે કર્મો કરવાને તે નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પોતાના કરેલ કર્મોને પોતે જ તે દશે દિશામા પ્રસિદ્ધ કરી મકે છે અને જગતને તુચ્છ માને છે તેની ઇચ્છાની દોર એટલી બધી હોય છે કે તેને દશે દિશા પૂરી પડતી નથી જે નમનીયા આગને ખેતરમા મોકળી મૂકી દીધી હોય તે ફાવે ત્યા ચરે છે, તે પ્રમાણે તે દુષ્ટથી પાપ ચરણની વૃદ્ધિ કરે છે

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिता ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिता ॥११॥

શ્લોકાર્થ—જેનું માપ કરી શકાય નહિ અને મરણ પર્યંત જેનો અંત આવે નહિ, એવી ચિંતાનો આશ્રય કરી કામોપભોગમાંજ નિમગ્ન થએલા પુરૂષનો કામતૃપ્તિ એજ માત્ર એક પુરૂષાર્થ છે એવો નિશ્ચય થએલો હોય છે (૧૧)

ટીકા—આજ એક સાધનથી તે પોતાનાં કર્મો કરે છે અને મરણ પછીની પણ ચિંતા રાખે છે જે ચિંતા પાતાળથી પણ ઉંડી અને ગગનથી પણ ઉંચ્ચ છે અને જેની તુલનામાં ત્રિભુવન પણ નાનું પડે છે, સન્યાસીને માટે નિત્ય કરેલા નિયમો પ્રમાણે જે અનિયમિત ચિંતા ધારણ કરે છે, અને જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી સંકટ સમયે પણ પોતાના પતિને છોડી જતી નથી, તેમ જે ચિંતાનો પરિત્યાગ કરતો નથી, તેમજ અસાર વિષયાદિક વિષે નિરંતર મનમાં લાલસા રાખી તેની પ્રાપ્તિને માટે જે અપાર ચિંતા કરે છે, સદૈવ સ્ત્રીઓના ગીત સાંભળવા, સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ નયનોથી જોવું સર્વ ઇંદ્રિયોને સ્ત્રી સ્પર્શ કરવાનેજ ઉદ્યુક્ત કરવી, અને સ્ત્રીદ્વારા થતા સુખપરથી અમૃતને પણ ઓવારી નાખવું, આ પ્રકારે સ્ત્રીસુખ કરતાં અધિક સુખ છેજ નહિ એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે, તેવો પુરૂષ તે સ્ત્રીલાભને માટે સ્વર્ગમાં તથા પાતાળમાં જવાને કિંવા સર્વ દિશાની મર્યાદા ઓળંગી જવાને પણ તત્પર હોય છે (૨૩૬)

आशापाशशतैर्बद्धा कामक्रोधपरायणा ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ—સેંકડો આશાપાશવડે બદ્ધ થએલા તથા કામ ક્રોધમાં તત્પર એવા તે લોકો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ ભોગવવાને માટે અન્યાયથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે (૧૨)

ટીકા—ગલને લગાડેલા માંસની લાલચમાં પડી જેમ મત્સ્ય મરણ પામે છે, તેમ એવા મનુષ્યો વિત્તની આશાથી મરણ પામે છે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતાં તે નિરંતર શુષ્ક નારાજ ધારણ કરીને અંતે પોતાની જાતને રેશમના કીડાની પેઠે બંધન કરે છે ઇચ્છિત વસ્તુ જો પ્રાપ્ત ન થય તો સ્વભાવતઃજ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે તે નિરંતર કામ તથા ક્રોધયુક્તજ રહે છે હે અર્જુન! જે

પ્રમાણે ચાબુખાના સ્વારને દિવસે કુરજ બજાવવાને ફરવુ પડે છે અને રાત્રે રોન ફરવી પડે છે, અર્થાત્ તેને રાત્રિ દિવસ વિશ્રાંતિ મળતી નથી, તે પ્રમાણે મનના શિખરપરથી નીચે ફેંકાતા તે ક્રોધરૂપી ટેકરીપર અથડાય છે, અને તોપણ તેનો કામ ક્રોધપરનો પ્રેમ ન્યૂન થતો નથી. વળી મનમા ઉત્પન્ન થએલા વિષયોની ઇચ્છા દ્રવ્ય વિના તૃપ્ત શી રીતે થઈ શકાય ! એટલા માટે તે પુષ્કળ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે જગતના લોકોને ત્રાસ આપે છે તે કોઇનુ નિબિડ અરણ્યમા જઈને તેનો શિરચ્છેદ કરે છે, કોઇનુ સર્વસ્વ હરે છે અને કોઇનો નાશ કરવાને માટે વિવિધ ઉપાયોની યોજના કરે છે. પારધિ જેમ શિકારે જતી વખત પોતાની સાથે ધનુષ્ય, બાણ, જાળ, શિકારી કુતરા, શીકરો પક્ષી, ભાલા આદિ સાધનો લેતા જાય છે, અને પોતાનુ ઉદર ભરવાને માટે પુષ્કળ પ્રાણીઓને મારી લાવે છે, તે પ્રમાણે આ પણ આસુર દુષ્ટ કર્મો " કરે તે આવી ઘાતકી રીતે અન્યનુ દ્રવ્ય મેળવે છે અને તે મળ્યા પછી તેના ચિત્તને કેવો સતોષ થાય છે તે સાભળ (૨૪૭)

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ —આ મે આજે મેળવ્યુ, તે મનોરથ હુ હાવે પૂર્ણ કરીશ, આ આટલુ ધન મારી પાસે છે અને તેટલુ વળી પુન મળશે, (એવા મનોરાજ્ય તે કરે છે) (૧૩)

ટીકા — આજ અનેક મનુષ્યોની સપત્તિ મે હસ્તગત કરી છે, તેથી શુ મન ધન્યવાદ નથી ઘટતો ! આ પ્રમાણે પોતાની બડાઇ હાકતા સાથે તેના મનમા એવી ઇચ્છા થાય છે કે હુ બીજા લોકોનુ દ્રવ્ય પણ ક્યારે હરણ કરી લઉ ? આજે જે કુ મેળવ્યુ છે તેટલા ભડોળ વડે બરાબર પાસે જ કાઇ હશે તે સર્વ હુ તાણી લાવીશ. આ પ્રમાણે આ જગતની સર્વ સપત્તિનો સ્વામી હુ જ થઇશ અને પછી જેના પ્રતિ દ્રષ્ટિ ફેકીશ તેના નાશ કરીશ (૩૫૨)

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

શ્લોકાર્થ —આ શત્રુને મે માર્યો, અને બીજાને પણ મારીશ, હુ અતિ સમર્થ છુ વિશેષ પ્રકારે ભોગી છુ, હુ સપન્ન છુ બળવાન અને હુ સુખી છુ (એમ તે માને છે) (૧૪)

ટીકા — મેં આજ પર્યંત કેટલાય શત્રુનું નિકંદન કાઢ્યું છે, હું અન્ય જે અસાધ્ય શત્રુઓ રહ્યા છે, તેને પણ હું જીતીશ અને હું એકલોજ મહાન કીર્તિ સંપાદન કરીને વિહરીશ; પછી જે દાસ બનશે તે સિવાય સર્વનો સંહાર કરીશ. આ સર્વ જગનો ઈશ્વર હુંજ છું. હું ભોગરૂપી રાજ્યનો વાળો છું. સર્વ સુખોપભોગનો શક્તિ પણ હુંજ છું. મારા ઐશ્વર્ય આગળ ઇંદ્ર પણ તુચ્છ છે. હું કાયા, વાચા, મન દ્વારા જે જે કરવા ધારૂં તે શા માટે સિદ્ધ થઇ શકે? અને મારા સિવાય આજ્ઞા કરનાર બીજો કોણ છે? મહા ભગવાનને જ્યાં સુધી જોયો નથી ત્યાં સુધીજ મગજના [illegible]ની પ્રતિષ્ઠા છે, અને હું તો સુખનો કેવળ ભંડારજ છું. (૩૫૬)

आढचोऽभिजनवानसि कोन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥१५॥

શ્લોકાર્થ — ધનાઢ્ય હું છું, કુલીન પણ હું છું, આ જગતમાં મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરનારાઓના કર્મોમાં સર્વનો અગ્રણી બનીશ, નટાદિ લોકોને વિશેષ ધન આપીશ અને આનંદ પામીશ. (આ પ્રકારે તે વિશેષ મદ થઇને બકબક કર્યાં કરે છે)(૧૫)

ટીકા — કુબેર દ્રવ્યસંપન્ન છે ખરો પરંતુ તે મારી બરોબરી કરી શકનાર નથી, અને મારી સંપત્તિના જેટલી શ્રી વિષ્ણુની પણ સંપત્તિ નથી. મારા કુળની કીર્તિ અને આપ્તવર્ગના સમુદાયની તુલનામાં બ્રહ્મદેવ પણ ઓછોજ છે માટે લોકો ઈશ્વરાદિકની સ્તુતિ વ્યર્થજ ગાય છે. મારી બરોબરી કરનાર તો કોઇ પણ નથીજ. હવે આરંભમાત્રાદિકનો લોપ થયો છે તેનો હું ઉદ્ધાર કરીશ અને [illegible]ુપેટા જે અનુષ્ઠાન તે પણ ચાલુ કરીશ. મારા ઐશ્વર્યનું જે વર્ણન કરશે, કિંવા જે મારી સ્તુતિ કરશે અને નાચ તમાશા કરીને જે મને તુષ્ટ કરશે, તેને તે જે માગશે તે વસ્તુ હું આપીશ. મદ્યાદિ માદક પદાર્થોનું સેવન કરી સ્ત્રીઓને આલિંગન દેવામાં મારા જેવા કુશળ કોઇ પણ મનુષ્ય આ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. અહી એવી બીજી [illegible]ીક વાતો શું? જેને આસુરી પ્ર[illegible] લાગ્યો છે તે આ [illegible]ને અપરિમિત મનોરથને વશ થઇને આ પ્રકારે [illegible] [illegible]રા કરે છે. (૩૬૩)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः।

ટીકા — મે આજ પર્યંત કેટલાય શત્રુનું નિકંદન કર્યું છે, તુ અન્ય જે બલાઢ્ય શત્રુઓ રહ્યા છે તેને પણ હું હણીશ. હું એકલો જ મહાન કીર્તિ સંપાદન કરીને વિહરીશ. પરી તેના દાસ બનીને મેં શિવ૫ ક્યાં વહાર કરીશ. આ સર્વ પ ઈશ્વર હું જ છું. હું ભોગ્યરૂપી રત્નનો રાજા છું. સર્વ સુખોપ અને રહિ પણ હું જ છું. મારા એશ્વર્ય આગળ ઈંદ્ર પણ તુચ્છ છું. મારા વાચા મન દ્વારા જ જે ઇચ્છા થાય તે શા માટે સિદ્ધ થઈ શકે ? અને મારા સિવાય આ બીજો કોણ છે ? મહા ભાગ્યવાનને ક્યાં સુધી રહે નહી. મુખ્ય ગાજ બની પ્રસિદ્ધ છે અને હું તો તુખનો કેવળ અધાગર છું. (૩૫૯)

आढयोऽभिजनवानस्मि कोन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिता ॥१५॥

શ્લોકાર્થ — ધનાઢ્ય હું છું, કુલીન પણ હું છું, આ જગતમા મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. નટાદિ લોકોને વિશેષ ધન આપીશ અને આનંદ કરીશ. (આ પ્રકારે તે વિવેક શૂન્ય થઈને બકબક કર્યા કરે છે.) (૧૫)

ટીકા — કુબેર ઐશ્વર્યસંપન્ન છે ખરો, પરંતુ તે મારી બરાબરી કરનાર નથી, અને મારી સંપત્તિના તેટલી શ્રી વિષ્ણુની પણ નથી. મારા કુળની કીર્તિ અને આપ્તવર્ગીય સમુદાયની તુલના કરનાર પણ એટલે જ છે માટે લોકો ઈશ્વરાદિકની સ્તુતિ કરે છે. મારી બરોબરી કરનાર તો કોઈ પણ નથી જ. હવે અવશ્યમાત્ર હિંસાનો લોપ થયો છે તેનો હું ઉદ્ધાર કરીશ અને જો આ યજ્ઞ તે પણ ચાલુ કરીશ. મારા ગૌરવનું જે વર્ણન કરે છે, જે મારી સ્તુતિ કરશે અને નાચ તમાશા કરીને જે મને ખુશ કરશે તેને તે જે માગશે તે વસ્તુ હું આપીશ. મદ્યાદિ માદક પદાર્થોનું સેવન કરી સ્ત્રીઓને આલિંગન દેવામાં મારા જેવા કુશલ પણ મનુષ્ય આ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. એવી એવી બીજી પણ વાતો કરે છે. જેને આસુરી પ્રકૃતિને કહેવામાં આવે છે તે આ અનેકવિધ મનોરથને વશ થઈને આકાશપુષ્પને સુંઘવાની ઇચ્છા કરે છે. (૩૬૩)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता।

પ્રમાણે ચાલુઆનાં ચ્યારને દિવસે સુરજ બાબતમાંને ફરવું પડે છે અને રાત્રે રોન ફરવી પડે છે, અર્થાત્‌ તેને રાત્રિ દિવસ વિશ્રાંતિ મળતી નથી, તે પ્રમાણે કામના શિખરપરથી નીચે ફેંકાતા તે ક્રોધરૂપી ટેકરીપર અથડાય છે, અને તોપણ તેનો કામ કે લોભપરનો પ્રેમ ન્યૂન થતો નથી. વળી મનમાં ઉત્પન્ન થએલા વિષયોની ઇચ્છા દ્રવ્ય વિના તૃપ્ત શી રીતે કરી શકાય? એટલા માટે તે પુષ્કળ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે જગતના લોકોને ત્રાસ આપે છે તે કોઇના નિબિડ અરણ્યમાં રહીને તેનો શિરચ્છેદ કરે છે, કોઈનું સર્વસ્વ હરે છે અને કોઇનો નાશ કરવાને માટે વિવિધ ઉપાયોની યોજના કરે છે પારધિ જેમ શિકારે જતી વખત પોતાની સાથે ધનુષ્ય, બાણ, જાળ, શિકારી કુતરા, ચિત્તા, સુરી, ભાલા આદિ સાધનો લેતા જાય છે, અને પોતાનું ઉદર ભરવાને માટે પુષ્કળ પ્રાણીઓને મારી લાવે છે, તે પ્રમાણે આ પણ આવાં ક્રૂર કર્મો કરે છે તે આવી ઘાતકી રીતે અન્યનું દ્રવ્ય મેળવે છે અને તે મળ્યા પછી તેના ચિત્તને કેવો સંતોષ થાય છે તે સાંભળ. (૫૧)

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—આ મેં આજે મેળવ્યું, તે મનોરથ હું હવે પૂર્ણ કરીશ, આ આટલું ધન મારી પાસે છે અને તેટલું વળી પુનઃ આવશે (એવા મનોરાજ્ય તે કરે છે) (૧૩)

ટીકા—આજે અનેક મનુષ્યોની સંપત્તિ મેં હસ્તગત કરી છે તો શું મને ધન્યવાદ નથી ઘટતો? આ પ્રમાણે પોતાની બડાઈ હાંકવા સાથે તેના મનમાં એવી ઇચ્છા થાય છે કે, હું બીજા લોકોનું દ્રવ્ય પણ ક્યારે હરણ કરી લઉં? આજે જેટલું મેળવ્યું છે, તેટલા વડે ચરાચર પાસે જે કાંઇ હશે તે સર્વ હું તાણી લાવીશ. આ પ્રકારે આ જગતની સર્વ સંપત્તિનો સ્વામી હુંજ થઈશ અને પછી જેના પ્રતિ દૃષ્ટિ ફેંકીશ તેનો નાશ કરીશ. (૩૫૧)

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

શ્લોકાર્થ—આ શત્રુને મેં માર્યો, અને બીજાને પણ મારીશ હું અતિ સમર્થ, હું વિષયોપભોગ લેનાર, હું સંપન્ન હું બળવાન અને હુંજ સુખી છું, (એમ તે માને છે) (૧૪)

ટીકા—મેં આજ પર્યંત કેટલાય શત્રુનું નિકંદન કાઢ્યું છે, પરંતુ અન્ય જે બળાઢ્ય શત્રુઓ રહ્યા છે, તેને પણ હું જીતીશ અને પછી હું એકેકોજ મહાન કીર્તિ સંપાદન કરીને વિહરીશ, પછી જે મારા દાસ બનશે તે સિવાય સઘનો સંહાર કરીશ. આ સર્વ જગતનો ઈશ્વર હુંજ છું હું ભોગરૂપી રાજ્યનો રાજા છું, સર્વ સુખોપભોગનો રસિક પણ હુંજ છું મારા ઐશ્વર્ય આગળ ઇંદ્ર પણ તુચ્છ છે હું કાયા, વાચા, મન દ્વારા જે જે કરવા ધારું તે શા માટે સિદ્ધ ન થઈ શકે ! અને મારા સિવાય આજ્ઞા કરનાર બીજો કોણ છે ! મને મહા બળવાનને જ્યાં સુધી જોયો નથી ત્યાં સુધીજ કાળની પ્રતિભા છે, અને હું તો સુખનો કેવળ ભંડારજ છું (૩૫૬)

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥१५॥

શ્લોકાર્થ—ધનાઢ્ય હું છું, કુલીન પણ હું છું, આ જગતમાં મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરનારાઓના ક્રમોમાં સર્વનો અગ્રણી બનીશ, નટાદિ લોકોને વિશેષ ધન આપીશ અને આનંદ પામીશ, (આ પ્રકારે તે વિશેષ નષ્ટબુદ્ધિ અજ્ઞાન કર્યા કરે છે) (૧૫)

ટીકા—કુબેર દ્રવ્યસંપન્ન છે ખરો, પરંતુ તે મારી બરોબરી કરી શકનાર નથી, અને મારી સંપત્તિના જેટલી શ્રી વિષ્ણુની પણ સંપત્તિ નથી. મારા કુળની કીર્તિ અને આપ્તવર્ગોના સદ્ગુણોની તુલના બ્રહ્મદેવ પણ ઓછોજ છે મારે તો ઈશ્વરાદિકની સ્તુતિ વ્યર્થજ માત્ર છે મારી બરોબરી કરનાર તો કોઈ પણ નથીજ હવે જે જ્યરણમાત્રણ દિવ્યનો લોપ થયો ॥ તેનો હું ઉદ્ધારક કરીશ અને શત્રુપીડા જે અન્યાય તે પણ ચાલુ કરીશ. મારા ઐશ્વર્યનું જે વર્ણન કરશે કિંવા જે મારી સ્તુતિ કરશે અને નાચ તમાશા કરીને જે મને સંતુષ્ટ કરશે, તેને તે જે માગશે તે વસ્તુ હું આપીશ. મદાદિ માદક પદાર્થોનું સેવન કરી સ્ત્રીઓને આલિંગન દેવામાં મારા જેવા ચતુર કોઇ પણ મનુષ્ય આ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. અહીં એવી બીજી કેવી વાત કહું ! જેને આસુરી પ્રકૃતિનો ડંખ લાગ્યો છે તે આ રીતે અપરિમિત મનોરથને વશ થઈને આકાશપુષ્પને સુંઘવાની ચેષ્ટા કરે ॥ (૩૬૩)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

વર્તનારા, તથા ધન અને મહત્તાના મદથી ઉન્મત્ત થએલા [illegible] શાસ્ત્રવિધિને છાંડી, દંભથી કેવળ નામનાજ યજ્ઞ કરે છે. (૧૭)

ટીકા—વેશ્યા જેમ પોતાના યજમાનના આશ્રયથી [illegible] સૌભાગ્યવતી માની મગરૂર થાય છે, તેમ હું સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું [illegible] માની તેનું મન ગર્વથી છલકાઈ જાય છે. પછી બીજાના [illegible], તે જરા પણ નમતો નથી, કિંવા ઉંચે આસમાનમાં નીકળી ગએલા પર્વત જેમ નમીને નીચે આવતો નથી, તેમ પોતાના ઐશ્વર્યના ગર્વ માટે તે ઇતર જનોને તૃણથી પણ હલકા ગણે છે હે અર્જુન! સંપત્તિના મદથી [illegible] મસ્ત થઈ તે યોગ્યાયોગ્ય વિચારને દેશવટો આપે છે અને, જેના મનમાં આવા ગર્વ ભરેલા હોય છે તેના યજ્ઞની શી કિંમત હોઈ શકે? પરન્તુ મૂર્ખ લોકો શું નથી કરતા? માટે [illegible] મૂર્ખતાથી [illegible] નિશામાં ચકચૂર થઈને યજ્ઞની [illegible] કરવાને પણ તત્પર થાય છે. [illegible] વળી કિંવા નહિ [illegible] સામગ્રી કે આચરવાના હોતી નથી અને વિધિ સાથે [illegible] તેમને [illegible] ઉપયોગ હોય છે? [illegible] નામ યજ્ઞની [illegible] લઈને પણ તેમને [illegible] નથી આવી [illegible] સ્થિતિ હોય [illegible] પણ થાય? પરંતુ [illegible] લોકો [illegible] અન્તિષ [illegible] રાખીને તેનું [illegible] છે, તે [illegible] સ્વભાવના લોકો [illegible] લોકોને [illegible] તેમને [illegible] છે [illegible] કરે છે

अहंकार बलं दर्प काम क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

[illegible]

ટીકા—[illegible]

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —આ પ્રકારે અનેક મનોરથથી જેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયું છે, જે મોહજાળથી ઘેરાઇ ગયા છે અને કામભોગમા જે અત્યંત આસક્ત થએલા છે, તેવા પુરૂષો અપવિત્ર નરકમાજ પડે છે (૧૬)

ટીકા —જેમ સન્નિપાતના આવેશમાજ રોગી ફાવે તેમ બકે છે, તેમ તે આસુરી સપત્તિવાળા લોકો ફાવે તેવો બકવાદ કરે છે તેમના અજ્ઞાનરૂપી ધૂળ આશારૂપી વાવાઝોડામા સપડાઇને મનોરથરૂપી આકાશમા ઉડયા કરે છે જેમ આષાઢ માસમા એક ઉપર એક અભ્રો ચઢી આવે છે, કિવા સમુદ્રમા તરગો ઉપર તરગો આવે, તે પ્રમાણે તે એક પછી એક મનોરથની ઇચ્છા કર્યા કરે છે આ પ્રમાણે મનોરથરૂપી વ હરિ મનમા વિસ્તાર પામવાથી જે પ્રમાણે કમળોને અગ્નિનો સ્પર્શ થતા તે ફાટી જાય છે, કિવા હે પાર્થ ! જે પ્રમાણે પાત્રને પર હાડવીને અફાળવાથી તે ફુટી જાય છે, તે પ્રમાણે તેના મનોરથો છિન્નવિચ્છિન્ન થઇ જાય છે જેમ જેમ રાત્રિ વધતી જાય છે તેમ તેમ અધકાર પણ વૃદ્ધિગત થતો જાય છે, તેમ (જેમ જેમ અજ્ઞાન વધતુ જાય છે તેમ તેમ) તેના અતકરણમા મોહની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, અને જેમ જેમ મોહ વધતો જાય છે તેમ તેમ વિષયવાસનાની પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, અને વિષય તો પાતકનું કારણજ હોય છે પાપો અગાહય થઇને જેમ જેમ વધે છે, તેમ તેમ જીવત અવસ્થામાજ નરકયાતના ભોગવવી પડે છે માટે હે સુબુદ્ધિમત ! જે ખરાબ વાસના ધારણ કરે છે, તેનો નર્કમાજ વાસ થાય છે, કે જ્યા તરવારની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ પાદડાવાળા વૃક્ષો હોય છે, ખેરના ધગધગતા અગ્નિના ડુગરો હોય છે, જ્યા ઉકળતા તેલના સમુદ્રો ઉભરાય છે, જ્યા યાતનાની હારની હાર આવી રહેલી હોય છે તથા જ્યા યમની નિત્ય તપાસ જારીજ હોય છે, આવા ઘોર નરકમા તેઓ પડે છે આવા નરામા મુખ્ય ભાગમા જે જન્મ ધારણ કરે છે તેઓ પણ યજ્ઞનામાદિ કર્મો કરવામા નિમગ્ન થાય છે પરતુ હે અર્જુન ! તેમની યજ્ઞાદિક ક્રિયાએ નાટકી મનુષ્યોના જેવી દેખાડવા માત્રજ હોવાથી તે નિષ્ફળજ થાય છે

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —પોતેજ પોતાની પ્રશસા કરનારા, અક્કડ [illegible]

છુ આ યોનના પ્રાણીઓ અતિ બુભુક્ષિત થઈને તે પોતાના અંગ ખાલી માંસના લોચા ખેંચી કાઢે છે, અને તેને ખાઈને મરણ પામે છે તથા પુન તેજ યોનિમા કેટલીવાર જન્મ લે છે કિંવા પોતાના વિષનો સ્પર્શ થતા પોતાનાજ શરીરને દાહ થાય એવા સર્પની યોનિમા હું તેને ઉત્પન્ન કરીને દરમા નાખી મૂકુ છુ આ દુર્જનને શ્વાસ બહાર કાઢી શકે એટલા અલ્પ સમય પણ ત પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી આ પ્રમાણે અપરિમિત કલ્પો સુધી તેને હું કલેશદાયક યોનિમા રાખુ છુ, પરતુ લક્ષ્ય સ્થાનપર પહોચવામા તો આ પહેલોજ મુકામ છે તે સ્થાને પહોચ્યા પછી તો તેને આથી પણ ભયકર યાતનાઓ ભોગ વવી પડે છે (૪૧૩)

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થએલા તે પુરુષે જન્મોજન્મ (અધિકાધિક) મૂઢ થતા થતા મને ન પામતા ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થતા જાય છે (૨૦)

ટીકા —આ આસુરી સપત્ત એવી ઘોર છે કે તેના યોગથી અધોગતિજ પ્રાપ્ત થાય છે પછી વ્યાઘ્રાદિ તામસ યોનિમા દેહધાર ણાથી જે થોડી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વસ્થતા પણ હરાઈ જઈને જ્યા જતા અધકારને પણ વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત થાય છે એવી તમની યોનિમા હુ તેને પૂરૂ છુ જે તમ પ્રતિ પાપને પણ ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે, નરક પણ જેનાથી ડરે છે, અને જેની આગળના શ્રમથી શ્રમ મૂર્છિત થાય છે, જેના યોગથી મલ પણ મલિન થાય છે, તાપને પણ તાપ પેદા થાય છે અને જેનું નામ સાંભળતા મહા ભયને પણ ભીતિ ઉત્પન્ન થય છે જે તમનો પાપને પણ કટાળો આવે છે, જેના સ્પર્શથી અમગળ વસ્તુને પણ અમાગલિકતા લાગે છે અને આભડ છેટને પણ અભડાવાની ભ્રાંતિ લાગે છે હે ધનજય ! આવી જે આ સમસ્ત જગતમા સર્વથી નિકૃષ્ટ અવસ્થા, તેના સકટો સહન કરીને તે અધમ તામસ યોનિમા જન્મ લે છે અરે ! આ યોનિનું વર્ણન કરતા વાણીને પણ ત્રાસ આવે છે અને તેની સ્મૃતિ થતા મન પાછળ હઠે છે અરે ! અરે ! તે મૂર્ખે શા માટે આ નરકવાસની પ્રાપ્તિ કરી ? જે આસુરી સપત્તિથી આવા ઘોર પતનને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેઓ વ્યર્થ શા માટે વધારતા હશે ? હે અર્જુન ! આસુરી

કરતા બીજો કોઈ બળવાન નથી, એમ તેમને લાગે છે આ પ્રમાણે અહંકાર અને બળની એકતા થવાથી તેમનામા દર્પરૂપી સાગર પણ મર્યાદા ઉલ્લઘીને વહેવા લાગે છે, અને દર્પ વધ્યો એટલે કામનો સિધુ ઉછળી આવીને તેની ઉષ્ણતાથી ક્રોધાગ્નિ પણ ખૂબ પ્રદીપ્ત થાય છે પછી ઉન્હાળાના દહાડામા તેલ, ઘીના ભંડારને પ્રખર અગ્નિ લાગે અને તેમા પવનના વાવાઝોડા ભળે તે પ્રમાણે જેનામા અહંકાર પ્રાબલ્ય થાય અને તે દર્પ તથા કામ ક્રોધની સાથે ભળી જાય, એટલે પછી તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્યી ક્યી હિંસા ન કરે અને કયા કયા પ્રાણીનો સહાર ન કરે ? હે ધનુર્ધર ! પ્રથમ એ દીક્ષિત લોકો મારણને માટે લાગી પોતાના રક્તમાસનો વ્યય કરે છે તેઓ પોતાના દેહને જે ત્રાસ આપે છે તેના ઘાવ તે દેહમા વાસ કરનારો જે હુ આત્મા, તેને સહન કરવા પડે છે, અને પછી જેને જેને પણ પીડા કરે છે તેના શરીરમા રહેનાર જ જીવ ચૈતન્ય છે તેને પણ ત્રાસ થાય છે કદાચિત્ તેના બાણના સપાટામાથી કોઈ સુભાગ્ય યોગે બચે તો તેના પર તેઓ દુષ્ટતાના પાષાણો ફેંકે છે સતી, સત્પુરુષ, દીન, યજ્ઞ કરનાર, તપસ્વી, સન્યાસી કિંવા ભક્ત, મહાત્મા, ઇ૦ જેમના વરો શ્રૌતાદિક હોમ ધર્મોવડે પવિત્ર થય છે એવા પુરુષ જેઓ મને પ્રિય છે અને જેમના અતરમા મારો વાસો છે, તેમને તેઓ દ્વેષરૂપી હળાહળ વિષ પાઇને તીક્ષ્ણ દુ શબ્દરૂપી મર્મ ભાલા મારે છે (૪૦૮)

तानहं द्विपतः क्रूरान्ससारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —તે સાધુદ્વેષી, ક્રૂર તથા પાપી નરાધમને હુ નિરંતર સંસારમાની (અતિશય દુ ખદાયક) આસુરી યોનિમાજ જ નાખુ છુ

ટીકા —આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જે મારી સાથે વેર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે પાપીઓને હુ કેવી શિક્ષા કરુ છુ તે હવે મનુષ્યદેહ ધારણ કરી આ જ રીતમા આપણુ કર્તવ્યો શું છે એ નિંદિ જાય છે, તેની મનુષ્યદેહરૂપી પદ્વી હરણ કરી હુ તેને એવી નિંદ્ય મૂકુ છુ કે જે ક્લેશરૂપી ગ્રામનો ઉકરડો અને સસારપુરીનો ખાડ હોય ? આવી જે તમોયોનિ, તેનો તે મૂર્ખને હુ વતનદાર બનાવુ છુ પછી સુધા લાગી હોય ત્યારે જે ઘાસ પણ ખાઈ શકતા નથી એવા વ્યાઘ્ર, વિંછી ઇત્યાદિ અ ધ્યનિવાસી યોનિમા તેમને હુ જન્મ આપુ

સંપત્તિવાળા લોકોને આવો નરકવાસ ભોગવવો પડે છે, માટે તું તે રસ્તે જતો નહિ, અને જે આસુરી સંપત્તિમાં દંભાદિક છ દોષે ભરેલા છે, તેનાથી દૂર રહેજે, એ તને કહેવાની શું આવશ્યકતા છે!

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

શ્લોકાર્થ—કામ, ક્રોધ અને લોભ એ જીવને કોઈ પણ પ્રકારના પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા નહિ દેનારા નરકનાં ત્રણ દ્વારો છે, માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કર (૨૧)

ટીકા—કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેનું બળ જ્યાં વધ્યું હોય ત્યાં અશુભનોજ પાક પાકયો છે, એમ સમજવું હે ધનંજય! સર્વ દુ ખોનો અનુભવ કરાવી આપાવનારા દુઃખ માર્ગના એ ભોમીઆ છે, કિંવા પાપી લોકને નરકભોગની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનારા પાપીઓની એ મોટી સભાજ છે પુરાણોમાં રૌરવ નરકને નામે જેની અતિ ખ્યાતિ થએલી છે, તેની પ્રતિષ્ઠા તો માત્ર ત્યાં સુધીજ રહેશે કે જ્યાં સુધી આ ત્રણે દોષો અંતરમાં ઉદ્ભવ્યા ન હોય! એના યોગથી અપાર ત્વરાથી થઈ શકે છે, યાતના અતિ સસ્તી થઈ જાય છે અને જે હાનિ કહેવામાં આવે છે તે હાનિ નથી, પરંતુ આ ત્રણે દોષોજ હાનિરૂપ છે હે અર્જુન! એની જે અતિ નિકૃષ્ટ સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવે તેથી વિશેષ તે એનું વિવેચન હું શું કરું? આ ત્રિદોષયુક્ત નરકના દરવાજાનો ઉમરોજ છે કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેને મનપૂર્વક આધીન થઈ જાય છે, તેને નરકપુરીની અહીંજ પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે માટે હે કિરીટી! તને વારવાર કહું છું કે, કામ, ક્રોધ અને લોભની ત્રિપુટી, કે જે સર્વ વિષયોમાં અતિ ખરાબ છે તેનો ત્યાગ કર

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

શ્લોકાર્થ—હે કૌંતેય! નરકના આ ત્રણે દ્વારમાંથી જે મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તે જ પોતાનું કલ્યાણ કરવાના માર્ગે લાગે છે, અને પછી ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે (૨૨)

ટીકા—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ ત્યારે સિદ્ધ થઈ શકશે કે જ્યારે એ ત્રણેનો પરિત્યાગ થશે. કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ જ્યાં સુધી અંતરમાં વાસ કરે છે ત્યાં સુધી

ગુરૂરાય ! આપની આંખો નાની દેખાય છે, પરંતુ આપ તેની ઉઘાડબંધ કરવા માત્રથી પણ જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ કરી શકો છો. આપનો પ્રવૃત્તિરૂપી કર્ણ હાલતાંજ સંસારરૂપી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ મદનો સુગંધી વાયુ છુટે છે, અને તેમાં લુબ્ધ થએલા જીવરૂપી ભ્રમર ગંડસ્થલપર આવી બેસવાથી નીલ કમલવડે જાણે તમારી પૂજા થઈ ન હોય તે પ્રમાણે તમારૂં ગંડસ્થલ શોભે છે પછી નિવૃત્તિરૂપી કર્ણ હલાવવાથી અંતર્મુખવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, પૂજાનું વિસર્જન થાય છે અને આપનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અતિ માધુર્યયુક્ત દેખાય છે તમારી ડાબી જાંગપર બેઠેલી સરસ્વતીની (શક્તિની) નિત્ય ક્રીડાજ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે, અને આપ નૃત્યના મિષથી સર્વ જગતનો વ્યવહાર ચલાવો છો અસ્તુ ! હે ગુરૂરાય ! આપ જેના સગા થાઓ છો તે તમામ વ્યવહારથી મુક્ત બની રહે છે (તેનો દ્વૈતભાવ નષ્ટ થઈ તે તમારા સ્વરૂપમાં એકત્ર થઈ જાય છે) એ કેવી વિસ્મયકારક વાર્તા છે ! હવે જગતના બંધનોનું નિકંદન કાઢો છો, માટે આપ જગદ્બંધુ છો એવો ભાવ ધારણ કરીને જે મોટા ઉત્સાહથી આત્મભાવે આપને શરણે આવે છે, તેનું શરીર સુદ્ધાં દ્વૈતભાવથી મુક્ત થઈ જાય છે કારણ કે હે દેવરાય ! આપ તેને સ્વસ્વરૂપજ બનાવી ધો છો જે તમને પૂજ્ય સમજીને તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે દોડાદોડ કરે છે, તેનાથી તમે અલિપ્તજ રહો છો જે ધ્યાનદ્વારા આપને મનમાં રાખવા માગે છે ત્યાં આપ સદાકાળ નથી રહેતા, પણ જે આપને તેમ પોતાને પણ ભૂલી જાય છે તે આપને અતિ પ્રિય થઈ પડે છે જે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ બની શકે તેઓ પણ આપને જાણતા નથી, અને વેદોની વાણી પણ આપના સુધી પહોંચતી નથી. તમારી શક્તિ જોતાં 'મૌન' નામ નિ:શબ્દ થાય [illegible] તો પછી આપની સ્તુતિ કરવાની હિમ્મત મારે ક્યાં કુંથી રાખવી ? આ સર્વ ભાસમાન જગત તો આપનીજ માયા છે માટે તમારૂં ભજન શી રીતે થઈ શકશે ? અને તમારો હું તો કેવળ દ્રોહ મારો પ લવ રહે છે, માટે હું તો હવે આપનો કંઈ બનવા નથી માગતો. જ્યારે હું તમારો 'કોઈ' (દાસ, શિષ્ય પ્રભૃતિ) નથી એમ થશે ત્યારેજ તમારા અને મારામાં અદ્વૈત થશે. માટે હે આરાધ્ય ગુરૂરાય ! તમારો આ મર્મ મને જ્ઞાત [illegible] ચીહું જે પ્રમાણે પાણીમાં ભળી જાય છે, તેજ પ્રકારે દ્વૈતભાવથી હું તમને નમસ્કાર કરૂં [illegible] વિશેષ શું કહેવું ? ખાલી ગાગર સમુદ્રમાં ડબાવવાથી જે પ્રમાણે તે પાણીથી ભરાઈને બહાર નીકળે છે, કિંવા જે પ્રમાણે દીપકના સંસર્ગથી ...

દીપક સ્વરૂપજ બને છે, તે પ્રમાણે હે ગુરૂરાય નિવૃત્તિનાથ! આપને નમસ્કાર કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો. હવે હું ગીતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કહીશ. સોળમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં દેવે એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત કહ્યો કે, હે પાર્થ! સત્કર્મ વા દુષ્કર્મ કરવાના સંબંધમાં ત્યારે શાસ્ત્રનેજ સર્વદૈવ પ્રમાણભૂત માનવાં જોઇએ. આ સાંભળી અર્જુન મનમાં બોલ્યો—કર્મ કરવામાં શાસ્ત્રનિર્ણય વિના ગત્યંતર નથી એમ કેમ? સર્પની પાસે જઈ તેની ફેણમાંથી મણિ શી રીતે કાઢવો? અને સિંહના નાકમાંના કેશને શી રીતે મેળવવો? તે ઉપાય પ્રાપ્ત થવા પછીજ કેશના મણિને પરોવવો અને ગળામાં અલંકાર ધારણ કરવો નહિતર ગળાને નગ્નજ રાખવું કે? તે પ્રમાણે જુદા જુદા શાસ્ત્રોને એકત્ર કેણ કરશે? અને તેમની એકવાક્યતા કરી તેનો વિનિમય કેણ કરશે? કોઇએ તેની એકવાક્યતા પણ કરી, પરંતુ તદનુસાર આચરણ કરવાને વખત કયાંથી મળશે? એવું મોટું આયુષ્ય કોનું હોય? શાસ્ત્ર, અર્થ, દેશ તથા કાળ એ સર્વની પ્રાપ્તિ થાય એવો ઉપાય સર્વને ક્યાંથી હાથ લાગે? માટે મૂર્ખ મુમુક્ષુને માટે કયો તરણોપાય છે? આ અભિપ્રાય પૂછવાને માટે અર્જુને જે પ્રસ્તાવના કરી તે આ સત્તરમા અધ્યાયની ભૂમિકા છે સર્વ વિષયે નિરિચ્છ, સકળ કળામાં પ્રવીણ અને અર્જુન સ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણને આનંદ આપનાર એવા બીજા શ્રીકૃષ્ણરૂપ જે અર્જુન* તે શૌર્યનો આધારસ્તંભ અને સોમવંશનું ભૂષણ છે તેની લીલાથી દેવને મહા આનંદ પ્રકટે છે જે બુદ્ધિનો વિશ્રામ, બ્રહ્મવિદ્યાનું વિશ્રાંતિસ્થાન અને જે સદૈવ શ્રીકૃષ્ણના અંતઃકરણમાં વસી રહેલો છે (૩૩)

अर्जुन उवाच। ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता
तेषा निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तम ॥१॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન બોલ્યો —હે શ્રી કૃષ્ણ! જે કોઈ શાસ્ત્ર વિધિનો પરિત્યાગ કરી સાચી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને તમને ભજે, તેની ભક્તિ કયા પ્રકારની સમજવી? સાત્વિક, રાજસ કે તામસ? (૧)

ટીકા —અર્જુન બોલ્યો —હે રમાકાંતસ્વામ! હે સર્વ ઇંદ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત કરાવનાર! આપનું સાધન અને સદયયુક્ત હાથે ■ પ્રાણી માત્રને ઉદ્ધાર સિવાય બીજી પ્રતીતિ થતીજ નથી, એવું

*અર્જુનના દશ નામ પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં કૃષ્ણ એવું એક નામ છે વળી અર્જુન એ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ હતો, એમ કેટલાક કહે છે [illegible]

ટકી રહીશ નહિ અત્યંતના સમાગમથી પ્રાણ પણ અત્યંત અર્થાત્ ભ્રષ્ટ બનો નથી કે ? ગંગાજળ પણ તેને મદ્યના પાત્રમાં નાખવામાં આવે તો તેનો અંગીકાર કરવો નહિ જોઇએ. ચંદન શીતળ છે તો પણ અગ્નિના સંબંધથી દઝાડશે કે નહિ ? કિંવા હે અર્જુન ! હલકા સોનામાં ઉત્તમ સુવર્ણ મેળવેલું હોય, તેનું ઘરેણું ઉત્તમ સોનાના ભાવે ખરીદવામાં આવે તો તેથી ખરીદનાર ઠગાશે નહિ કે ? તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ મૂળમાં તો ખરેખર સુંદર છે, પરંતુ જ્યારે તે મનુષ્યને હિસ્સે આવે છે ત્યારે પ્રાણી સ્વભાવત જ અનાદિ માયાની શક્તિથી ત્રણ ગુણોનાજ બનેલા છે તેમાં પણ બે ગુણ ક્ષીણ થઇને ત્રીજો જ્યારે વૃદ્ધિગત થાય છે ત્યારે તે મુખ્ય ગુણને અનુસરીનેજ જીવની વૃત્તિએ રચાય છે, વાસના ધારણ કરે છે, વાસના પ્રમાણેજ તે ક્રિયા કરે છે અને કર્મો પ્રમાણેજ પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે જેમ બીજ નષ્ટ થતાં વૃક્ષ થાય છે તથા વૃક્ષ નષ્ટ થઇને બીજમાં સમાવિષ્ટ થઇ જાય છે, અને આ પ્રમાણે કલ્પોના કલ્પો સુધી પણ મૂળ વૃક્ષની જાત નષ્ટ થતી નથી, તે પ્રમાણે જીવના પુષ્કળ જન્માંતર થાય તોપણ પ્રાણીઓમાંથી ત્રણ ગુણ મટતા નથી. માટે જે પ્રાણીને હિસ્સે જે શ્રદ્ધા આવે છે તે પણ ગુણના અનુરોધથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે એ શુદ્ધ સત્ત્વગુણ વધે તો તે જ્ઞાનને હાક મારે છે, પરંતુ રજ અને તમ એ બે ગુણ તેના વિરોધી છે સત્ત્વ ગુણના બળને લીધે શ્રદ્ધા મોક્ષ તરફ આગળ વધે છે, પરંતુ રજ અને તમ એ ગુણો પણ શું સ્વસ્થ બેસી રહે કે ? સત્ત્વ ગુણનો આધાર નષ્ટ કરી જે વખતે રજો ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તે વખતે તેજ શ્રદ્ધા કર્મમાં પ્રવર્ત કરે છે; અને તમોગુણનું પ્રાબલ્ય વધે છે ત્યારે તે શ્રદ્ધા ભિન્ન પ્રકારની થઇને અનેક ભોગોની ઇચ્છા કરે (૬૫)

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥३॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! સર્વને પોતપોતાના પૂર્વ સંસ્કાર અનુસાર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે આ જીવ શ્રદ્ધામય છે જે મનુષ્ય જે પ્રકારની શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે તે તેવીજ રીતનો થાય છે (૩)

ટીકા —આ પ્રમાણે હે મુન ! આ જીવનનુ...... શ્રદ્ધા સત્ત્વ રજ અને તમ એ ગુણો વિનાની નથી હોઇ શકતી. સ્વભાવથીજ તે સત્ત્વ રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણવાળી હોય છે જેમ પાણી જીવનરૂપ છે

જે એકપક્ષી આપ બોલ્યા, તેનો હેતુ શું છે ? જે દેશમા શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની સગવડ ન હોય, તેમજ અભ્યાસમા ગાળવા જેટલું આયુષ્ય પણ ન હોય, અને જે ગુરુ પાસેથી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય તે ગુરુ પણ દૂર પ્રદેશમા હોય, અભ્યાસને સહાય કરનારી અન્ય સામગ્રી પણ ન હોય અને પૂર્વ કર્મ અનુકૂળ ન હોવાથી બુદ્ધિની પણ સહાય ન હોય, આ પ્રકારે જે શાસ્ત્ર રહિત રહે અથવા સર્વ શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી જેણે વાદવિવાદનો પરિત્યાગ કર્યો હોય, છતા બીજા જેઓએ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે યથાવિધિ અનુષ્ઠાન કરી, આનંદથી વિચરતા હોય તેમના જેવા થવાની ઇચ્છા ધરીને જે તેમના માર્ગનું અનુકરણ કરતા હોય, તેમને હું પ્રશ્ન ! જેમ બીજાએ લખી આપેલા અક્ષરો પ્રમાણે નાના છોકરાં નાના અક્ષરો નીચે કાઢે છે, કિંવા જેમ દેખતા મનુષ્યની પાછળ અંધ મનુષ્ય ચાલે છે, તે પ્રમાણે જે સર્વ શાસ્ત્રોમા પારંગત હોય તેમના આચરણોને પ્રમાણભૂત માની તેનાપર જે શ્રદ્ધા રાખતા હોય અને શંકરાદિ દેવોનું પૂજન, ભૂમિ વગેરેના મહાદાન, અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞો કરતા હોય; તેમને હે પુરુષોત્તમ ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એમની કયી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે ? (૪૫)

ત્યારે વૈકુંઠપીઠના અધિદૈવત, વેદરૂપી કમળમાંના પરાગ, જેની સત્તાથી આ સર્વ વિશ્વ જીવે છે, જે લોકોત્તર પ્રૌઢ, સ્વાભાવિક મહાન કાળ, અદ્વિતીય, ગૂઢ અને આનંદઘન છે અને જે શક્તિના આધારથી સર્વ ગુણોનું વર્ણન થઇ શકે છે, તે શક્તિ જેના આશ્રયે રહેલી છે, એવા શ્રી કૃષ્ણ સ્વમુખે બોલ્યા (૪૮)

श्रीभगवानुवाच । त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી ભગવાન બોલ્યા -મનુષ્યની જે સ્વભાવિક શ્રદ્ધા તે સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ આ ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે સાંભળ.

ટીકા —શ્રી ભગવાન કહે છે -હે પાર્થ ! [illegible] એ એક અનિશ્ચય છે એવો [illegible] માત્ર થઈ ચીજ નિશ્ચય કરી તેવાને ચાલે છે; પરંતુ હે અર્જુન ! [illegible] છે તેટલું એ કામ સહજ નથી હે અર્જુન ! કેવળ શ્રદ્ધાપરત્વ [illegible]

તથી કદીએ નહિ અંત્યજના સમાગમથી ગંગાજળ પણ અંત્યજ અર્થાત્ અછૂત બનતું નથી કે ? એ ગંગાજળ પણ તેને મળના પાત્રમાં નાખવામાં આવે તો તેનો અંગીકાર કરવો નહિ જોઈએ. ચંદન શીતળ છે તો પણ અગ્નિના સંબંધથી દઝાડશે કે નહિ ? કિંવા હે અર્જુન ! હલકા સોનામાં ઉત્તમ સુવર્ણ ભેળવેલું હોય, તેવું સોનું ઉત્તમ સોનાના ભાવે ખરીદવામાં આવે તો તેથી ખરીદનાર ઠગાશે નહિ કે ? તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ મૂળમાં તો ખરેખર શુદ્ધ છે, પરંતુ જ્યારે તે મનુષ્યને હિસ્સે આવે છે ત્યારે પ્રાણી સ્વભાવતઃ જ અનાદિ માયાની શક્તિથી ત્રણ ગુણોનાજ બનેલા છે તેમાં પણ બે ગુણ ક્ષીણ થઈને ત્રીજો જ્યારે વૃદ્ધિંગત થાય છે ત્યારે તે મુખ્ય ગુણને અનુસરીનેજ જીવની વૃત્તિઓ રચાય છે, વાસના ધારણ કરે છે, વાસના પ્રમાણેજ તે ક્રિયા કરે છે અને કર્મો પ્રમાણેજ પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે જેમ બીજ નષ્ટ થતાં વૃક્ષ થાય છે તથા વૃક્ષ નષ્ટ થઈને બીજમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે, અને આ પ્રમાણે કલ્પોના કલ્પો સુધી પણ મૂળ વૃક્ષની જાત નષ્ટ થતી નથી, તે પ્રમાણે જીવના પુષ્કળ જન્માંતર થાય તોપણ પ્રાણીઓમાંથી ત્રણ ગુણ મટતા નથી. માટે જે પ્રાણીને હિસ્સે જે શ્રદ્ધા આવે છે તે પણ ગુણના અનુરોધથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે જો શુદ્ધ સત્ત્વગુણ વધે તો તે જ્ઞાનને હાક મારે છે, પરંતુ રજ અને તમ એ બે ગુણ તેના વિરોધી છે સત્ત્વ ગુણના બળને લીધે શ્રદ્ધા મોક્ષ તરફ આગળ વધે છે, પરંતુ રજ અને તમ એ ગુણો પણ શું સ્વસ્થ બેસી રહે કે ? સત્ત્વ ગુણનો આધાર નષ્ટ કરી જે વખતે રજો ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તે વખતે તેજ શ્રદ્ધા કર્મમાં પ્રવર્ત કરે છે, અને તમોગુણનું પ્રાબલ્ય વધે છે ત્યારે તે શ્રદ્ધા ભિન્ન પ્રકારની થઈને અનેક લોકોની ઇચ્છા કરે છે (૬૫)

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥३॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! સર્વને પોતપોતાના પૂર્વ સંસ્કારાનુસાર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે આ જીવ શ્રદ્ધામય છે જે મનુષ્ય જે પ્રમાણેની શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે, તે તેવીજ રીતનો થાય છે (૩)

ટીકા —આ પ્રમાણે હે સુજ્ઞ ! આ જીવસમુદાયમાં શ્રદ્ધા સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણો વિનાની નથી હોઈ શકતી. સ્વભાવથીજ તે સત્ત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણવાળી હોય છે જેમ પાણી જીવનરૂપ છે,

પરંતુ વછનાગને શ્રી ચવાથી તે વિષમય બને છે, મરચીને શ્રી ચવાથી તીખું થાય છે અને શેરડીને સિંચવામાં આવે તો મિષ્ટ બને છે; તે પ્રમાણે તમોગુણની વૃદ્ધિ સહિત જે પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે અને જન્મ પામે છે, તેનામાં શ્રદ્ધા પણ તમોગુણાત્મકજ હોય છે પછી કાજળ અને મેશમાં જે પ્રમાણે ભેદ માલમ પડતો નથી, તે પ્રમાણે આ તામસી શ્રદ્ધારૂપજ બની રહે છે તેજ પ્રમાણે રાજસ પ્રાણીઓમાં શ્રદ્ધા રજોગુણમય તથા સાત્વિક મનુષ્યમાં સત્વમયજ હોય છે આ પ્રમાણે આ સર્વ જગત ખરેખર શ્રદ્ધાથીજ બનેલું છે પરંતુ ત્રિગુણને આધીન હોવાથી તે શ્રદ્ધાને જે ત્રણ પ્રકારના ચિન્હ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને તું ઓળખ જે પ્રમાણે પુષ્પ અને કળીપરથી ફળનું અનુમાન કરી શકાય છે, કિંવા બોલ ઉપરથી સ્વભાવ સમજાય છે અને મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિપરથી તેના પૂર્વ કર્મો જાણી શકાય છે, તે પ્રમાણે જે ચિન્હો વડે શ્રદ્ધાના ત્રણે સ્વરૂપો ઓળખી શકાય છે, તે ચિન્હો હવે સાંભળ.

यजन्ते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥४॥

શ્લોકાર્થ —જેઓ સાત્વિક હોય છે, તે દેવોનું પૂજન કરે છે, જેઓ રાજસ હોય છે, તે યક્ષ રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે, અને શેષ તામસ જનો પ્રેત અને ભૂતગણોનું પૂજન કરે છે (૪)

ટીકા —જેમની દેહરચના સાત્વિક શ્રદ્ધાયુક્ત બનેલી હોય છે તેમની બુદ્ધિ બહુધા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વિષેજ રહે છે તે સર્વ વિદ્યા શીખે છે, ઉત્તમ યજ્ઞ કરે છે, વધારે શું કહું ? તે દેવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે અને હે વીર શિરોમણે ! જેના શરીરો રજોગુણાત્મક શ્રદ્ધાના બનેલા હોય છે તે રાક્ષસ અને પિશાચને પૂજે છે જેના શરીરો તમોગુણાત્મક શ્રદ્ધાના બનેલા હોય છે તેને વિષે હું તને કહું છું કે તે કેવળ પાપરાશિ હોઇ અતિ કઠોર અને દયાહીન હોય છે તે જીવોનો વધ કરી બલિ આપે છે અને સ્મશાનમાં સંધ્યાકાળે ભૂતપ્રેતાદિની પૂજા કરે છે આવા માણસો તમોગુણનો અર્ક કાઢીને નિર્માણ કરેલા તથા તામસ શ્રદ્ધાના સાગર હોય છે, એમ તું સમજ આ પ્રમાણે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એવી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા જગતમાં છે પરંતુ હું એને એટલા માટે વર્ણવું છું કે તારે આ ત્રણ પૈકી સાત્વિક શ્રદ્ધાનોજ સ્વીકાર કરવો, અને હે બુદ્ધિમન ! બીજી જે રાજસ અને તામસ છે તેનો ત્યાગ કરવો હે ધનંજય ! આ સાત્વિક શ્રદ્ધાને જે

માટે દુરાગ્રહના આવેશમા સાત સાત દિવસ સુધી અન્નપ્રાશન ન કરીને અનુષ્ઠાનો કરે છે હે સુજ્ઞ ! આ પ્રકારે તે પોતાને અને અન્યને પીડા કરવાનુ બીજ તમોરૂપી જમીનમા વાવે છે અને તેથી ભવિષ્યમા તમ નોજ પાક લણે છે હે અર્જુન ! તરતા ન આવડતું હોય એવો મનુષ્ય નાવનો આશ્રય લીધા વિના સમુદ્રમા જાય તો તેની જે સ્થિતિ થાય છે, કિંવા જે વૈદ્યનો દ્વેષ કરી લાત મારીને ઔષધને ઢોળી નાખે છે, તે રોગી જેમ દુખીજ રહે છે, જે આખોના રોગનો ઉપાય ન કરતા આખોજ કાઢી નાખે તેવા અંધ મનુષ્યની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેવીજ સ્થિતિ તે અસુરની થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રોક્ત માર્ગની તે નિંદા કરે છે અને મોહરૂપી અરણ્યમાજ અહીંતહિં અથડાય છે કામને આધીન થઈ તેના અનુરોધ મુજબ આચરણ કરે છે, ક્રોધને આધીન થઈ તે જેનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરે તેનો સહાર કરે છે, કિબહુના તે મારી છાતીપર દુખનો પહાડ મૂકે છે (૧૦૪)

कर्षयन्त शरीरस्थ भूतग्राममचेतस' ।
मा चैवांत शरीरस्थ तान्विद्धचासुरनिश्चयान् ॥६॥

શ્લોકાર્થ —અને જે અવિવેકી જન શરીરમાના ઇંદ્રિયસમુદાયને અને શરીરની અદર રહેલા મને પણ ત્રાસ આપે છે, તે આસુરી નિષ્ઠાવાળા લોકો છે એમ તું સમજ (૬)

ટીકા —તે પોતાના અને અન્યના શરીરને જે જે દુખો દે છે, તેથી સર્વના અતરમા રહેલો હુંજ ત્રાસ પામુ-છુ માટે આવા પાપી લોકોના નામનો ઉચ્ચાર સુદ્ધા તું કરીશ નહિ, પરતુ તેમના ત્યાગને માટે તેમના લક્ષણો વર્ણવવાની આવશ્યકતા પડી. ઘરમાથી પ્રેતને બહાર કાઢવું પડે છે કિંવા સભાષણથી સમજાયલા શૂદ્રનો ત્યાગ કરવામા આવે છે, તેમ વિષ્ટાને હાથવતીજ ધોઇ નાખવી પડે છે, આ ઘટનામા માત્ર શુદ્ધિના નિમિત્તથીજ તેનો સ્પર્શ કરવો પડતો હોવાથી તે સ્પર્શનો દોષ માનવામા આવતો નથી, તેજ પ્રમાણે આ પાપી લોકોનો ત્યાગ કરવા માટેજ તેમના લક્ષણો કહી સભળાવ્યા માટે હે અર્જુન ! આવા પુરુષોને જોતાની સાથેજ તુ મારૂ સ્મરણ કરજે કારણ કે તે દર્શનદોષનુ એ સિવાય અન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. સારાશ કે સર્વ પ્રકારે સાત્વિક શ્રદ્ધાનુજ વારવાર જતન કરવું, વળી જેના યોગથી સાત્વિક શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામે તેનોજ સગ કરવો, જે અન્નના સેવનથી સાત્વિકતા વિકાસ પામે તેવોજ આહાર કરવો સ્વસાત્વવૃદ્ધિને માટે

અન્ન જેવું અન્ય કોઈ પ્રબળ સાધન નથી. હે વીર અર્જુન ! તું પ્રત્યક્ષ જુએ છે, જે પૂરેપૂરો સાવધ હોવા છતાં પણ મદ્યનું સેવન કરે છે, તે તત્ક્ષણેજ ઉન્મત્ત બની જાય છે કિંવા જે મનુષ્ય વધારે અન્ન ખાય છે તેને સ્વભાવત જ વાત અને કફની વિકૃતિ થાય છે જ્વર આવે તો શું તે દૂધ વિગેરેથી મટશે કે ? જેમ અમૃતનું સેવન કરવાથી મૃત્યુની નિવૃત્તિ થાય ■ કિંવા વિષનું સેવન કરવાથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે જેવું અન્ન ભક્ષણ કરવામાં આવે છે તેવીજ ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે અને ધાતુ પ્રમાણે અંતર્ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ પાત્ર તપાવાથી અંદરનું પાણી પણ તપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ધાતુને અનુસરીનેજ ચિત્તવૃત્તિ બંધાય છે માટે સાત્ત્વિક અન્નનું સેવન કરવાથી સાત્વિકભાવજ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાજસ તથા તામસ ભાવની ઉત્પત્તિ તેવા તેવા અન્નના રસથી થાય છે માટે હવે સાત્ત્વિક આહાર ક્યા ક્યા છે અને રાજસ તથા તામસ આહાર શું શું છે, તે હું તને કહું છું તે આદરપૂર્વક શ્રવણ કર (૧૧૯)

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रिय ।
यज्ञस्तपस्तथा दान तेषां भेदमिम शृणु ॥७॥

શ્લોકાર્થ —પ્રત્યેકને મન ગમતો આહાર ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, તેમજ યજ્ઞ, તપ અને દાન એ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના છે, પણ તેના ભેદ તને કહું છું તે સાંભળ. (૭)

ટીકા —અને હે અર્જુન ! એકજ આહારના ત્રણ પ્રકાર કેવી રીતે થયા છે તે તને સ્પષ્ટ કરી સમજાવું છું જમનારની રુચિ પ્રમાણે અન્ન તૈયાર કરવું જોઈએ, અને જમનાર તો ગુણોનો દાસ ■ જે જીવ કર્તા અને ભોક્તા છે, તે સ્વભાવત જ ગુણોનાજ કારણથી ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ધારણ કરીને આચરણ કરે છે માટે આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો છે, યજ્ઞ, તપ અને દાન એ વ્યાપાર પણ ત્રણ પ્રકારનાજ છે પરંતુ પ્રથમત તને જે આહારના લક્ષણો કહેવાનું કહ્યું હતું તે સ્પષ્ટ કરીને વર્ણવું છું, તે સમજ. (૧૨૪)

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धना ।
रस्या स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहारा सात्त्विकप्रिया

શ્લોકાર્થ —આયુષ્ય, ઉત્સાહ બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર તથા રસભરિત, સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક અને મનને આનંદ આપનાર, એવા આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય હોય છે (૮)

ટીકા —સુદૈવયોગે જીવ સત્વગુણ તરફ આકર્ષાય છે તો મધુર અન્નના સેવનપર તેને વિશેષ પ્રીતિ થાય છે જે પદાર્થ સ્વભાવથીજ રસયુક્ત, મિષ્ટ, સ્નિગ્ધ અને પક્વ હોય, જે કદમા બહુ મોગ ન હોય, સ્પર્શમા મૃદુ, ખાવામા આર્દ્ર અને સ્વાદિષ્ટ હોય, જે રસથી પરિપૂર્ણ હોય, નમ કાઢવામા કઠિન પ્રયાસ કરવો પડતો ન હોય, અને જે પાણીદાર હોય તથા જેપર અગ્નિની આચથી સ્થળે સ્થળે કાળા ધાબા પડેલા હોય; શ્રી ગુરુના મુખમાથી બહાર પડતા શબ્દો થોડા હોય તોપણ તેનુ પરિણામ ઉત્તમ આવે છે, તે પ્રમાણે જે પદાર્થ થોડા ખાવા છતા પણ તૃપ્તિ અપાર થાય; અને જે ખાતી વખતે જીહ્વાને મિષ્ટ લાગે તથા પરિણામે પણ ઇષ્ટજ નીવડે, આવા પદાર્થપર સાત્વિકોની વિશેષ પ્રીતિ હોય છે સાત્વિક મનુષ્યોને ગમતા પદાર્થોના લક્ષણો આવા હોય છે આવા પદાર્થના સેવનથી આયુષ્ય અને બળ નિત્ય વૃદ્ધિગત થાય છે આવા સાત્વિક રસરૂપી મેઘની વૃષ્ટિ જેમ જેમ અગપર થાય છે તેમ તેમ દિવસાનુદિવસ દેહમાં આયુષ્યરૂપી નદીનુ પુર આવે છે હે સુબુદ્ધિમત ! જે પ્રમાણે દિવસની ઉન્નતિ થવાનુ કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે સત્વનુ રક્ષણ કરવાને માટે આજ આહાર યોગ્ય છે, અને શરીર તથા મનના બળની વૃદ્ધિ આવાજ આહારથી થાય છે, એટલે ત્યા રોગનો તો પ્રવેશજ શી રીતે થઇ શકે ? આ સાત્વિક અન્નનુ સેવન કરવાથી શરીરને આરોગ્ય ભોગવવાનુ ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના સર્વ વ્યાપાર સુખમય થાય છ વધારે શુ કહુ ? તેને આનદની સાથે મૈત્રી થાય છે આ પ્રમાણે આ સાત્વિક આહારનુ પરિણામ ઉત્તમ આવે છે અને તે શરીરને અતર્બાહ્ય સુખકર નીવડે છે હવ રાજસગુણવાળા મનુષ્યની જે અન્નપર રુચિ હોય છે, તે પણ તને પ્રસગાનુસાર કહી બતાવું છુ

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन ।
आहारा राजसस्येष्टा दु खशोकामयप्रदा ॥९॥

શ્લોકાર્થ —અતિશય કડુ, ખાટા, ખારા, ઉષ્ણ તીખા, રૂક્ષ, દાહક અને દુ ખ, શોક તથા રોગને ઉત્પન્ન કરે એવા આહાર રાજસોને પ્રિય હોય છે (૯)

ટીકા —માત્ર તાત્કાલિક મૃત્યુ ન નીપજાવે એટલીજ ખામી વાળા (!) બાકી કુળાહળ વિનાના પિનરાઈ એવા જે કડુ, ચના કરતા પણ વિશેષ દાહક, ખાટા, ઘઉંની કણક પલાળવાને જેટલું પાણી જોઇએ

પણ સર્વ રીતે આના જેવોજ હોય છે, પરંતુ જેમ શ્રાદ્ધતિથિને દિવસે રાજાને એવી ઇચ્છાથી ભોજન કરવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવે કે તેથી આપણને ઘણો ફાયદો થશે, આપણી કીર્તિ પણ વધશે અને શ્રાદ્ધ પણ થશે, અર્થાત્ એક પંથ ઔર દો કાજ! જેવો લાભ થશે, તે પ્રમાણે જે એવી ફલાશા રાખે છે કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે, લોક દીક્ષિત કહીને આપણને માન આપશે, આ પ્રકારે કેવળ ફળની આશા રાખી તથા જગતમાં કીર્તિ ફેલાવવાના હેતુથી જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે રાજસ યજ્ઞ કહેવાય છે (૧૯૮)

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

શ્લોકાર્થ—અશાસ્ત્ર, અન્નદાનરહિત, મંત્રરહિત, દક્ષિણા રહિત, અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાન લોકો તામસ યજ્ઞ કહે છે (૧૩)

ટીકા—પશુપક્ષીના વિવાહમાં જેમ કામ સિવાય ઇતર કોઈ હોતો નથી, તેમ તામસ યજ્ઞનું કારણ માત્ર આગ્રહજ હોય છે પવનને વાતા વાર લાગતી નથી કિંવા મરણને મુહૂર્ત હોતું નથી અને અગ્નિને અમુક પદાર્થ બાળવાનો વિધિનિષેધ હોતો નથી, તેજ પ્રમાણે તામસ યજ્ઞને વિધિ મર્યાદા હોતી નથી માટેજ હે ધનુર્ધર! તે અમર્યાદ છે, તેને વિધિનો બાધ નથી, મંત્રોની આવશ્યકતા નથી અને તેના મંડપમાં મક્ષિકાને પણ અન્ન મળતું નથી. ત્યાં બ્રાહ્મણોની સાથે પૂર્ણ વૈરજ હોય છે, ત્યાં દક્ષિણાની તો વાતજ શી? અગ્નિ જેમ પવનથી ભડકી ઉઠે, કિંવા અપુત્રના મરણ પછી તેનું ઘર ફાવે તે માણસ લૂટે, તે પ્રમાણે તે યજ્ઞમાં વ્યર્થ ખર્ચ પુષ્કળ થઇ જાય છે, પરંતુ તેમાં શ્રદ્ધાનું તો નામ પણ હોતું નથી શ્રીનિવાસ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—જે યજ્ઞમાં ઉપર ઉપરનો આવો ડોળ કરવામાં આવે છે, તેને તામસ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે, સમજાયો? હવે જે પ્રમાણે ગંગાના પાણીનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તે શુદ્ધતા તેમજ મલિનતાના કારણરૂપ બની રહે છે, તે પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોના યોગથી તપ ત્રણ પ્રકારનું હોઇને તેના એક પ્રકારથી મોક્ષ અને બીજાથી અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે હે અર્જુન! આ તપના ત્રણ ભેદો કેવી રીતે થાય છે એ જો તું સમજવા માગતો હોય, તો પ્રથમ તપ એટલે શું એ સમજી લે. પ્રથમ તપનું સ્વરૂપ તને

કહું છું. તત્પશ્ચાત્ ગુણના યોગે ભેદ શી રીતે પડે છે તે કહીશ. હે અર્જુન! તેમ તપના પણ ત્રણ પ્રકાર છે, કાયિક, વાચિક અને માનસિક (૨૦૦)

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

શ્લોકાર્થ —દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરૂ તથા વિદ્વાનનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, એને કાયિક તપ કહેવામાં આવે છે

ટીકા —હવે આ ત્રણમાં કાયિક તપ કહું તે સાંભળ. શંકર અથવા વિષ્ણુ એ બેમાંથી એકપર પણ જેની ભક્તિ હોય, તે પ્રિય દેવતાના મંદિરમાં જઇ તેનું દર્શન કરવા કિંવા યાત્રાદિ કરવાને લીધે આઠે પ્રહર જેના પગને વિશ્રાંતિ મળતી નથી દેવમંદિરનું આંગણું સુશોભિત કરવાથી, પૂજા સાહિત્ય પૂરાં પાડવાથી અને દેવસેવા કરવાથી જેના હસ્તો શોભે છે, શંકરનું લિંગ અથવા વિષ્ણુની મૂર્તિ દૃષ્ટિગોચર થતાંની સાથે જે દંડવત્ ભૂમિપર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે, વિદ્યા વિનયાદિ ગુણોવાળા પૂજ્ય બ્રાહ્મણોની જે સેવા કરે છે, પ્રવાસથી શ્રમિત થએલા કિંવા સંકટમાં પડેલા જીવોની શુશ્રૂષા કરી તેને જે સુખ આપે છે, સર્વ તીર્થોથી શ્રેષ્ઠ એવા માતાપિતાની સેવા કરવામાં જે દેહ સમર્પણ કરે છે, અને સંસારરૂપી અસાધ્ય વ્યાધિમાંથી મુક્ત કરનાર તથા જ્ઞાનામૃતપાન કરાવનાર એવા જે ગુરૂ, તેની સેવામાં જે સદૈવ તત્પર રહે છે, અને હે અર્જુન! દેહાભિમાનરૂપી કાટને દૂર કરવા માટે તેને સ્વધર્મરૂપી અગ્નિમાં નાખી વેદાધ્યયનરૂપી પુટો આપે છે, પ્રાણી માત્રમાં ઈશ્વર સમજી જે તેને નમસ્કાર કરે છે, પરોપકારદ્વારા જે તેનું ભજન કરે છે, સ્ત્રી વિષયમાં જે ઇંદ્રિયોનું પૂર્ણ નિયમન કરે છે, જન્મતી વખત સ્ત્રીસ્પર્શ (માતાનો સ્પર્શ) થએલો તેજ માત્ર સ્ત્રીસંસર્ગ જેને થયો હોય, પછી આખો જન્મ જેને સ્ત્રીસ્પર્શ થયો હોતો નથી, ઘાસમાં પણ જીવ છે એમ સમજી જે તેને પાદાક્રાંત કરતો નથી, વધારે શું કહું! જે કોઈને પણ માઠું લાગે એવું તથા મર્મભેદક વેણ કહેતો નથી, આવા નાના શુદ્ધ વ્યાપાર શરીરથી થાય એટલે શારીર (કાયિક) તપ પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું છે એમ તું સમજ હે પાર્થ! આ સર્વ કાર્યો દેહના આધારે થાય છે, માટે હું એને શારીર તપ કહું છું આ પ્રકારે કાયિક તપનાં લક્ષણો તને કહ્યાં હવે નિષ્પાપ એવું જે વાચિક તપ તેનાં લક્ષણો પ્ર -

अनुद्वेगकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥१५॥

શ્લોકાર્થ —કોઈના પણ મનને ન દુભાવે એવુ તથા સત્ય અને મધુર હોવા સાથે પરિણામે હિતકારક થાય એવુ ભાષણ કરવુ, અને વેદોનુ અધ્યયન કરવું એને વાચિક તપ કહેવામા આવે છે (૧૫)

ટીકા —પારસમણિ લોખડનુ કદ અને વજન ઓછુ ન કરતા જે પ્રમાણે તેનુ સુવર્ણ બનાવી દે છે, તે પ્રમાણે સામા મનુષ્યનુ મન ન દુભવતા તેને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવું મિષ્ટ ભાષણ કરવાની જે શક્તિ છે, વૃક્ષને પાણી પાવા સાથે તેની નિકટ રહેલુ ઘાસ સુદ્ધા વૃદ્ધિગત થાય છે, તે પ્રમાણે એકની સાથે બોલવાથીજ સર્વને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવી જે મધુરતા છે, અમૃતની ગગા હસ્તગત થતા જે પ્રમાણે તે પ્રાણીઓને પ્રાશનથી અમર કરે છે, સ્નાનથી પાપ નષ્ટ કરીને સસારતાપમાથી મુક્ત કરે છે અને મિષ્ટતાનો આસ્વાદ પણ આપે છે, તે પ્રમાણે જ ભાષણથી અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અનેક વખત સાભળવા છતા પણ જેના પરની રુચિ ન્યૂન થતી નથી, પૂછવામા આવે ત્યારેજ જે ભાષણ બોલવામા આવે, નહિતર વેદાધ્યયન અને હરિસ્મરણની ધૂન ચાલે, તથા ઋગ્વેદાદિ ત્રણે વેદોની વાચારૂપી મદિરમા પ્રતિષ્ઠા કરી જે પોતાના વદનનીજ વેદશાળા બનાવે છે, કિવા જે શિવ અથવા વિષ્ણુના કોઈ એક નામનુ ઉચ્ચારણ કર્યા કરે છે, વાણીના આવા ઉપયોગને વાચિક તપ કહે છે એમ જાણવુ હવે માનસિક તપના લક્ષણો કહુ છુ તે સાભળ એમ લોકનાથના નાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બોલ્યા. (૨૩૪)

मन प्रसादः सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह ।
भावसशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —મનની પ્રસન્નતા, સૌજન્ય, મૌન, આત્મસયમ, અને અતઃકરણશુદ્ધિને માનસિક તપ કહેવામા આવે છે (૧૬)

ટીકા —જેમ તરગો વિનાનુ સરોવર, અભ્રરહિત આકાશ, સર્પ રહિત ચદનનો બાગ, સર્વ કલાથી સપૂર્ણ ચદ્ર, ચિતારહિત રાજા તથા મદરાચલ વિનાનો ક્ષીર સમુદ્ર હોય, તે પ્રમાણે અનેક વિકલ્પોની જાળ તૂટી ગયા પછી મન જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમા નિમગ્ન થઈને રહે છે, અથવા ઉષ્ણતારહિત પ્રકાશ, ઘટ્ટતા વિનાનો રસ તથા પોલાણ

હિત અવગાહ જે પ્રમાણે હોય, તે પ્રમાણે મન જ્યારે પોતાનુ સ્વરૂપ સમજીને પોતાના ચપળ સ્વભાવનો એવે પ્રકારે ત્યાગ કરે છે કે જેમ હીમ ઉપર ઠંડીની અસર થતી નથી, વળી કલંકરહિત ચંદ્રબિંબ જેવું પ્રકાશ પૂર્ણ દેખાય, તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમા સ્થિર થયો હોય છે, ત્યા વૈરાગ્યનો ક્લેશ બંધ થયો છે અને મનની ચપળતા તથા ભય નષ્ટ થય છે, ત્યા મન બોધસ્વરૂપજ બની રહે છે માટે જે મુખથી શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવાનું, તે મુખ ભાષણવિરહિત-મૌનસંપન્ન બની રહે છે મનને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતા, જે પ્રમાણે મીઠું પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પાણીમા મળતા તદ્રૂપ બની જાય છે તે પ્રમાણે તે (મન) આત્માકારૂપજ બની રહે છે આવી સ્થિતિમા મનને ઇન્દ્રિયાશ્રયથી પણ થાય ? કે તે તે ઇન્દ્રિયો તરફ દોડીને વિષયોના ગ્રામમા રહે ? તેથી હથેળીમાં જે પ્રમાણે વાળ હોતા નથી તેમજ મનમા મળવિક્ષેપનો અભાવ હોય છે હે અર્જુન ! વિશેષ શું કહું ? જ્યારે મનને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને માનસ તપની સંજ્ઞા મળે છે દેવ કહે છે-અસ્તુ ! માનસ તપના સર્વ લક્ષણો મે તને કહી સમજાવ્યા. આ પ્રમાણે દેહ, વાચા અને ચિત્તના યોગથી જે ત્રિવિધત્વને પ્રાપ્ત થયું છે એવું સામાન્ય તપ તને કહી સમજાવ્યું હવે ત્રણ ગુણના સંગથી આજ તપ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે તુ ઉત્તમ રીતે સાંભળ. (૨૩૦)

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —આ ત્રણ પ્રકારનું તપ જે પુરૂષ અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે અને જ્યાં ફળની આશાનો અભાવ હોય છે, તે તપને 'સાત્ત્વિક તપ' કહેવામા આવે છે (૧૭)

ટીકા —હે પ્રબુદ્ધ ! આ જે મે તને ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યુ તેનુંજ પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કર, પરંતુ ફળની આશા રાખીશ મ નહિ જે વખતે મનને પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ તપનું આચરણ કરવામા આવે છે, તે વખતે એજ તપને જ્ઞાતાજનો સાત્ત્વિક તપ કહે છે (૨૪૧)

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

अनुद्वेगकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥१५॥

શ્લોકાર્થ —કોઈના પણ મનને ન દુભાવે એવું તથા સત્ય અને મધુર હોવા સાથે પરિણામે હિતકારક થાય એવું ભાષણ કરવું, અને વેદોનું અધ્યયન કરવું એને વાચિક તપ કહેવામાં આવે છે (૧૫)

ટીકા —પારસમણિ લોખંડનું કંઈ અને વજન ઓછું ન કરતાં જે પ્રમાણે તેનું સુવર્ણ બનાવી દે છે, તે પ્રમાણે સામા મનુષ્યનું મન ન દુભાવતાં તેને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવું મિષ્ટ ભાષણ કરવાની જ શક્તિ [illegible], [illegible] પાણી પાવા સાથે તેની નિકટ રહેલું ઘાસ સુખ [illegible] વૃદ્ધિગત થાય છે, તે પ્રમાણે એકની સાથે બોલવાથી જ સર્વને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવી જ મધુરતા છે, અમૃતની ગંગા હસ્તગત થતાં જે પ્રમાણે તે પ્રાણીઓને પ્રાશનથી અમર કરે છે સ્નાનથી પાપ નષ્ટ કરીને સંસારતાપમાંથી મુક્ત કરે છે અને મિષ્ટતાનો આસ્વાદ પણ આપે છે તે પ્રમાણે જ વાણીથી અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનેક વખત સાંભળવા છતાં પણ જેના પરની રુચિ ન્યૂન થતી નથી, પૂછવામાં આવે ત્યારે જ ભાષણ [illegible] આવતાં નહિ તો વેદાભ્યાસ અને હરિસ્મરણની ધૂન ચાલે, [illegible] વેદાદિ [illegible] વાણીની શાળારૂપી મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી જે [illegible] વચનનીજ રચના થતી હોય છે [illegible] શિવ અથવા વિષ્ણુના [illegible] નામનું ઉચ્ચારણ કર્યા કરે છે, વાણીના આવા ઉપયોગને [illegible] કરે છે એમ જાણ [illegible] માનસિક તપના લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. એમ લોકનાથના નાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બોલ્યા. (૨૨૬)

मन प्रसाद सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह ।
भावसशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

શ્લોકાર્થ —મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યત્વ, મૌન, આત્મસંયમ અને ભાવશુદ્ધિને માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે (૧૬)

ટીકા —જેમ [illegible] વિનાનું સરોવર, [illegible] આકાશ [illegible] [illegible] ચંદનનો બાગ, સર્પ [illegible] સંપૂર્ણ થઈ [illegible] [illegible] [illegible] ક્રિયાનો [illegible] સમૂહ હોય, તે પ્રમાણે અનેક [illegible] [illegible] [illegible] મન જ્યારે [illegible] [illegible] નિયમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

હિત અવકાશ જે પ્રમાણે હોય, તે પ્રમાણે મન જ્યારે પોતાનું સ્વરૂ
મણને પોતાના ચપળ સ્વભાવનો એવે પ્રકારે ત્યાગ કરે છે કે જે
મ ઉપર ઠંડીની અસર થતી નથી, વળી કલંકરહિત ચંદ્રનું
ન જેવું અચળ પૂર્ણ દેખાય તે પ્રમાણે જ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર
ર હોય છે ત્યાં વૈરાગ્યનો સ્રોત બંધ થયો છે અને મનની ચપળતા
બંધ થઈ ગઈ છે, ત્યાં મન બોધસ્વરૂપજ બની રહે છે માટે જે
થી શાસ્ત્રનું પ્રવચન કે વાર્તા, તે રૂપ ભાષણવિરહિત-મૌનસ્વરૂપ
રહે છે મનને આ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, જે પ્રમાણે મીઠું
ના મૂળ સ્વરૂપ પ્રતીમાં મળતાં ત૫ બની જાય છે તે પ્રમાણે
ના આત્મરૂપજ બની રહે છે આવી સ્થિતિમાં મનને ઇન્દ્રિય
ઉત્પન્ન થાય ? કે તે તે ઇંદ્રિયો તરફ દોડીને વિષયોના ગ્રામમ
તેથી હયેન્દ્રિય જ પ્રમાણે વાગ હોતાં નથી તેમજ
નિગ્રહિપણાનો અભાવ હોય છે હે અર્જુન ! વિશેષ શું કહું ?
ર મનને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને માનસ તપની
ના મળે છે દેવ કહે છે-અસ્તુ ! માનસ તપના સર્વ લક્ષણો મે
તને કહી સમજાવ્યા આ પ્રમાણે દેહ વાચા અને ચિત્તના યોગથી
જ ત્રિવિધપણાને પ્રાપ્ત થયું છે, એવું સામાન્ય તપ તને કહી સમજાવ્યું
હવે ત્રણ ગુણના સંબંધે આજ તપ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે તુ
ઉત્તમ રીતે સમજ (૨--)

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

શ્લોકાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારનું તપ જે પુરૂષ અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક
કરે છે અને જેમાં ફળની આશાનો અભાવ હોય છે, તે તપને
સાત્વિક તપ કહેવામાં આવે છે (૧૭)

ટીકા—હે પ્રબુદ્ધ ! આ જે મેં તને ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું
તે પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કર, પરંતુ ફળની આશા છોડી
દઈને જે વખતે મનને પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક
તપનું આચરણ કરવામાં આવે છે, તે વખતે એજ તપને જ્ઞાતાજનો
સાત્વિક તપ કહે છે (૨૪૧)

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

હિત અથવા જે પ્રમાણે હોય, તે પ્રમાણે મન જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના ચપળ સ્વભાવનો એવે પ્રકારે ત્યાગ કરે છે કે જેમ હીમ ઉપર ટાઢીની અસર થતી નથી, વળી કલંકરહિત ચંદ્રનું બિંબ જેવું અચળ પૂર્ણ દેખાય તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થયો હોય છે, જ્યાં વૈરાગ્યનો ક્લેશ નાશ થયો છે અને મનની ચપળતા તથા બંધ નષ્ટ થાય છે, ત્યાં મન બોધસ્વરૂપજ બની રહે છે માટે જે મુખથી શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવાનું, તે મુખ ભાષણવિરહિત–મૌનસંપન્ન બની રહે છે મનને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, જે પ્રમાણે મીઠું પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પાણીમાં મળતાં તદ્રૂપ બની જાય છે તે પ્રમાણે તે (મન) આત્મરૂપજ બની રહે છે આવી સ્થિતિમાં મનને ઉત્પાદ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય ? કે તે તે ઇંદ્રિયો તરફ દોડીને વિષયોના ગામમાં પહોંચે ! તેથી હથેળીમાં જે પ્રમાણે વાળ હોતા નથી તેમજ મનમાં ભાવવિકારનો અભાવ હોય છે હે અર્જુન ! વિશેષ શું કહું ? જ્યારે મનને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને માનસ તપની સંજ્ઞા મળે છે દેવ કહે છે–અસ્તુ ! માનસ તપનાં સર્વ લક્ષણો મેં તને કહી સમજાવ્યાં આ પ્રમાણે દેહ વાચા અને ચિત્તના યોગથી જે ત્રિવિધપણાને પ્રાપ્ત થયું છે એવું સામાન્ય તપ તને કહી સમજાવ્યું હવે ત્રણ ગુણના સંગથી આજ તપ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે તું ઉત્તમ રીતે સમજ. (૨.)

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —આ ત્રણ પ્રકારનું તપ જે પુરુષો અતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે અને જેમ ફળની ઇચ્છાનો અભાવ હોય છે, તે તપને 'સાત્ત્વિક તપ' કહેવામાં આવે છે (૧૭)

ટીકા —હે અર્જુન ! આ જે મેં તને ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું તેનું પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરે ને ફળની આશા છોડી દે ... જે વખતે મનને પૂર્ણ રીતે દૃઢ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ તપનું આચરણ કરવામાં આવે છે, તે વખતે એજ તપને જ્ઞાનીઓ સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૩૪૬)

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

રહિત અવકાશ જે પ્રમાણે હોય, તે પ્રમાણે મન જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના ચપળ સ્વભાવનો એવે પ્રકારે ત્યાગ કરે છે કે જેમ હીમ ઉપર ટાઢની અસર થતી નથી, વળી કલંકરહિત ચંદ્રનું બિંબ જેવું અત્યંત પૂર્ણ દેખાય તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થયો હોય છે, ત્યાં વૈરાગ્યનો ક્લેશ બંધ થયો છે અને મનની ચપળતા તથા ભય નષ્ટ થાય છે, ત્યાં મન બોધસ્વરૂપજ બની રહે છે માટે જે મુખથી શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવાનું, તે મુખ ભાષણવિરહિત-મૌનસંપન્ન બની રહે છે મનને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, જે પ્રમાણે મીઠું પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પણીમાં મળીને તદ્રૂપ બની જાય છે તે પ્રમાણે તે (મન) આત્મસ્વરૂપ બની રહે છે આવી સ્થિતિમાં મનને ઇન્દ્રિયદ્વારા કયાથી ઉત્પન્ન થાય? કે તે તે ઇંદ્રિયો તરફ દોડીને વિષયોના ગામમાં પહોંચે! તેથી હથેળીમાં જે પ્રમાણે વાળ હોતા નથી તેમજ મનમાં મનવિક્ષેપનો અભાવ હોય છે હે અર્જુન! વિશેષ શું કહું! જ્યારે મનને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને માનસ તપની સંજ્ઞા મળે છે દેવ કહે છે-અસ્તુ! માનસ તપના સર્વ લક્ષણો મે તને કહી સમજાવ્યાં આ પ્રમાણે દેહ, વાચા અને ચિત્તના યોગથી જે ત્રિવિધત્વને પ્રાપ્ત થયું છે, એવું સામાન્ય તપ તને કહી સમજાવ્યું હવે ત્રણ ગુણના સંગથી આજ તપ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે તું ઉત્તમ રીતે સમજ. (૨૩૯)

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

શ્લોકાર્થ —આ ત્રણ પ્રકારનું તપ જે પુરુષ અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે અને જેમાં ફળની આશાનો અભાવ હોય છે, તે તપને 'સાત્વિક તપ' કહેવામાં આવે છે (૧૭)

ટીકા —હે પ્રબુદ્ધ! આ જે મે તને ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું તેનુંજ પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરે, પરંતુ ફળની આશા રાખીને ન કરે જે વખતે મનને પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ તપનું આચરણ કરવામાં આવે છે, તે વખતે એજ તપને જ્ઞાનીજનો સાત્વિક તપ કહે છે (૨૪૧)

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

શ્લોકાર્થ —સ્તુતિ, માન તથા પૂજાના દાંભિકતાથી જે તપ કરવામા આવે છે તેને રાજસ, અસ્થિર તપ કહેવામા આવે છે (૧૮)

ટીકા —અથવા તપ કરવાના હેતુથી જગતમા દેવ મોટાઈના શિખરપર બેસવાની જે ઇચ્છા કરે છે, મારા વિના અન્ય કોઈને મળે નહિ, સભામા તથા પ્રધાન માન મનેજ મળે, એવી જે આકાક્ષા રાખે છે; તના લોકો મારી સ્તુતિ કરે એવો હું પ્રશસાને પાત્ર થાઉં અને મારૂ દર્શન કરવા આવે, લોકો મારીજ વિશેષ પૂજા કરે અને મહત્ત્વના ભોગો મનેજ ભોગવવા માટે મળે, આવી આવી ને કરે છે, અને આ પ્રકારે જેમ એકાદ વૃદ્ધ વેશ્યા પોતાની વય વાને માટે ઉપરથી શૃગાર કરીને ઠાઠમાઠથી બેસે છે, તેમ તપનો કરી જે પોતાનુ સ્વરૂપ લોકોને વેચે છે, વધારે શું કહું ? દ્રવ્ય માનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા મનમા ધરીને તપનું કષ્ટ કરવામા રાજસ તપ કહે છે પહુરણી નામનો એક જાતનો ઝેરી ગાયના થાનમાથી દૂધ પી ગએલો હોય છે તે ગાય વીઆય દૂધ દેતી નથી, કિવા ઉભા ખેતરે ઢોર ચરી જવાથી જેમ તેમાં ઉતરતો નથી, તેમ પોતાની પ્રસિદ્ધિના હેતુથી તપ કરનારનું અતે વૃથાજ થાય છે આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તપથી સિદ્ધિ થતી નથી એમ જાણીને વચમાજ તે તપને ત્યાગે છે, માટે તપમા સ્થિરતા હોતી નથી. અકાળે આકાશમા અભ્રોની છવાઈ જાય છે અને ગર્જના પણ પુષ્કળ થાય છે, પરતુ તે એક વાર પણ ટકે છે કે ? તે પ્રમાણે રાજસ તપનુ ફળ વધ્યાપુત્રવત્ હોય છે, એટલુંજ નહિ પરતુ તેનુ આચરણ પણ ઘણાપર વિષ જેવુંજ ટકે છે ! તામસ તપનો પણ આજ પ્રકાર છે છે કે રાજસ તપમા તો એક કીર્તિ પણ મળવાનો સભવ છે, તામસ તપથી તો કીર્તિ અને સ્વર્ગ એ ઉભયની પ્રાપ્તિ થતી

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —ઉન્મત્ત થઈ દુરાગ્રહ ધરી પોતાના શરીરને અથવા બીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરીને, જે તપ આવે છે તે તામસ તપ કહેવાય છે (૧૯)

ટીકા —હે ધનુર્ધર ! મૂર્ખતાથી અભિમાન ધરી જે પોતાના શરીરને ગુહા વેરી ગણે છે અને તેની ચોતરફ પચાગ્નિવડેજ તેને સળગાવે છે, અથવા શરીરને ઇંધન બનાવી તેને અગ્નિમા બાળે છે, પોતાના મસ્તકપર બળતી સગડી મૂકી તેમા ગુગળ બાળે છે, પીઠમા સોયા ઘોચે છે અને પોતાની ચારે તરફ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેની વચ્ચે પોતાના શરીરને શેકે છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ કરે છે, વ્યર્થ ઉપવાસ કરે છે, અથવા ઉંધે મસ્તકે લટકી ધૂમ્રપાન કરે છે, શીતઋતુમા નદીમા ગળા જેટલા પાણીમા ઉભા રહે છે અને ખડકપર કિંવા સરિતા તટપર બેસીને પોતાના અંગમાથી જીવતા માંસના લોચા ખેંચી કાઢે છે ! હે ધનજય ! આ પ્રમાણે પોતાના શરીરને નાનાવિધ કષ્ટ આપી અન્યનો નાશ કરવાને માટે તપશ્ચરણ કરે છે ડુંગરપરનો પાષાણ પોતાની સ્થૂળતાને લીધે છૂટો પડીને નીચે પડે ■ એટલે તેના પોતાના પણ ટુકડે ટુકડા થઇ જાય છે અને તેના સપાટામા એકાદ વસ્તુ આવી પડે તો જેમ તેના પણ ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે, તે પ્રમાણે જે પોતાના શરીરને કષ્ટ આપી અન્ય સુખી જીવોને કિંવા પ્રમુખ મનુષ્યોને દુ ખી કરી જીતવાને માટે તપનુ આચરણ કરે છે, હે અર્જુન ! વધારે શું કહું ! આવા ખરાબ અને ક્લેશદાયક પ્રકારે જે તપ ■ વામા આવે છે તે તામસ તપ કહેવાય છે આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમના અનુરોધથી તપના જે ત્રણ ભાગ થયા તે તને સ્પષ્ટ રીતે કહી સમજાવ્યા હવે બોલવાનો બોધ છૂટ્યો છે તેથી દાનના ત્રણ પ્રકાર કેરા છે, તેના લક્ષણો પણ તને કહું છુ ગુણના અનુરોધથી દાનના પણ ત્રણ પ્રકાર થયા છે તે પૈકી પ્રથમ સાત્વિક દાનનુ વર્ણન સાભળ (૨૬૫)

दातव्यमिति यद्दान दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दान सात्त्विक स्मृतम् ॥२०॥

શ્લોકાર્થ —દાન કરવુ એ આપણુ કર્તવ્ય ■ એવા હેતુથી જે દાન પ્રત્યુપકાર નહિ કરી શકનાર સત્પાત્રને પુણ્યક્ષેત્રમા, અને પર્વ કાળે આપવામા આવે છે, તે સાત્વિક દાન છે (૨૦)

ટીકા —સ્વધર્મથી અને સન્માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલુ ધન અતિ આદર પૂર્વક દાન કરવુ જોઇએ. ઉત્તમ બીજ મળે પણ ઉત્તમ જમીન અને ફળદ્રુપતાની ઉણપ રહી જાય છે, તે પ્રમાણે દાન ગ ઉંચ
તોપણ દાન દેવાને પાત્ર મનુષ્ય, દેશ અને કાળ ઇ

ટીકા —હે ધનુર્ધર ! મૂર્ખતાથી અભિમાન ધરી જે પોતાના [illegible]રને સુદ્ધા વૈરી ગણે છે અને તેની ચોતરફ પંચાગ્નિવગેરે તેને [illegible] ાવે છે, અથવા શરીરને ઇંધન બનાવી તેને અગ્નિમાં બાળે છે, [illegible]તાના મસ્તકપર બળતી સગડી મૂકી તેમાં ગુગળ બાળે છે, પીઠમાં [illegible]ા ઘોંચે છે અને પોતાની ચારે તરફ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેની [illegible]વે પોતાના શરીરને શેકે છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ કરે છે, વ્યર્થ ઉપ[illegible] કરે છે, અથવા ઉંધે મસ્તકે લટકી ધૂમ્રપાન કરે છે, શીતઋતુમા [illegible]મા ગળા જેટલા પાણીમાં ઉભા રહે છે અને ખડકપર કિંવા સરિતા [illegible]પર બેસીને પોતાના અંગમાંથી જીવતા માંસના લોચા ખેંચી કાઢે [illegible] હે ધનંજય ! આ પ્રમાણે પોતાના શરીરને નાનાવિધ કષ્ટ આપી [illegible]યનો નાશ કરવાને માટે તપશ્ચરણ કરે છે કુંપરપરનો પાષાણ [illegible]તાની સ્થૂળતાને લીધે છૂટો પડીને નીચે પડે છે એટલે તેના પોતાના [illegible] ટુકડે ટુકડા થઇ જાય છે અને તેના સપાટામાં જેમાંડ વસ્તુ [illegible]વી પડે તો જેમ તેના પણ ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે, તે પ્રમાણે જે [illegible]તાના શરીરને કષ્ટ આપી અન્ય સુખી જીવોને કિંવા પ્રમુખ મનુ[illegible]ને દુખી કરી જીતવાને માટે તપનું આચરણ કરે છે, હે અર્જુન ! [illegible]રે શું કહું ? આવા ખરાબ અને કલેશદાયક પ્રકારે જે તપ કર[illegible]ા આવે છે તે તામસ તપ કહેવાય છે આ પ્રમાણે સત્વ, રજ અને [illegible]ના અનુરોધથી તપના જે ત્રણ ભાગ થયા તે તને સ્પષ્ટ રીતે [illegible] સમજાવ્યા હવે બોલવાનો ઓઘ છૂટયો છે તેથી દાનના ત્રણ [illegible]ાર કેવા છે, તેના લક્ષણો પણ તને કહું છું ગુણના અનુરોધથી [illegible]ના પણ ત્રણ પ્રકાર થયા છે તે પૈકી પ્રથમ સાત્વિક દાનનું [illegible]ર્જુન સાંભળ (૨૬૫)

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् ॥२०॥

શ્લોકાર્થ —દાન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે એવા હેતુથી [illegible]દાન પ્રત્યુપકાર નહિ કરી શકનાર સત્પાત્રને પુણ્યક્ષેત્રમાં અને પર્વ[illegible] આપવામાં આવે છે, તે સાત્વિક દાન છે (૨૦)

ટીકા —સ્વધર્મથી અને સન્માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલું ધન [illegible]કે દાન કરવું એટલે કે ઉત્તમ બીજ મળે પણ ઉત્તમ [illegible]સુતાની દરખ નહી જાય છે તે પ્રમાણે દાન આપવાને [illegible]પણ દાન દેવાને પાત્ર મનુષ્ય દેશ અને કાળની

અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને કુંદન કરવાને માટે સુવર્ણની ન્યૂનતા માલમ પડે છે, અને કદાચિત્ સુવર્ણ મળે તો અલંકાર ધારણ કરવા યોગ્ય શરીર નથી હોતું માટે દીવાળી જેવું પર્વ, આપ્તવર્ગ અને સંપત્તિ એ ત્રણ યોગ એકત્ર મળવા એ જેમ સુદૈવપરજ અવલંબી રહ્યું છે, તેમ જો આપણે હાથે દાન અપાવવાનો ઈશ્વરી સંકેત હોય છે, તોજ સત્ત્વગુણની સહાયતા મળી દેશ, કાળ, સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ તથા દ્રવ્ય એ સર્વ યોગ અનુકૂળ થાય છે પ્રથમ તો છૂટથી દાન કરવાને કુરુક્ષેત્ર, કાશીક્ષેત્ર અથવા તેની બરાબરીનું અન્ય કોઇ ક્ષેત્ર હોવું જોઇએ તે પુણ્યક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણ જેવો પુણ્યકાળ અથવા તેની તુલનાનો અન્ય કોઈ કાળ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ તે દેશમાં તથા તે પર્વકાળે એવો સુપાત્ર મનુષ્ય પ્રાપ્ત થવો જોઇએ કે જે મૂર્તિમન્ પવિત્રતાજ હોય તે દ્વિજ કેવળ સદાચારનું સ્થાન તથા વેદોનું વસતિસ્થાન એવી યોગ્યતાથી યુક્ત હોવો જોઇએ એવા દ્વિજને જે દાન આપવામાં આવે તે પરથી આપણી સત્તાને ખેંચી લઇ તેને તે અર્પણ કરવું જોઇએ. જેવી રીતે સ્ત્રી પોતાના પતિની પાસે સ્વસંતોષ માટેજ જાય છે, કિંવા આપણી પાસે કોઈ કાંઈ મૂકી મૂકી જાય તો આપણે સ્વસંતોષ માટેજ તેની પાસે જઈને તેને તે આપીને ઋણમુક્ત થઇએ છીએ, અથવા ખિદમતગાર જેમ બીડું રાજાને અર્પણ કરે છે, તે પ્રમાણે નિષ્કામ બુદ્ધિથી ભૂમિ આદિનું દાન કરવું અને તે દાન વિષે કોઇ પણ પ્રકારની ફલાશા રાખવી નહિ વળી જેને દાન આપવામાં આવે તે એવો મનુષ્ય હોવો જોઇએ કે તેની પાસેથી કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રત્યુપકાર આપણને મળે નહિ આકાશમાં પુષ્કળ બૂમો પાડવામાં આવે તોપણ તેનો પ્રતિધ્વનિ તેમાંથી મળતો નથી, કિંવા આરસીની પાછળના ભાગમાં જોવાથી જે પ્રમાણે તેમાં આપણું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી, અથવા ઉદકપર દડો અફાળવામાં આવે તો તે જે પ્રમાણે પાછો ઉછળીને આપણા હાથમાં આવતો નથી, કિંવા આખલાને ચારો નીરવાથી જે પ્રમાણે તે ઉપકાર માનતો નથી, કિંવા જે પ્રમાણે કૃતઘ્ન મનુષ્યપર કરેલા ઉપકારનો બદલો તે વાળતો નથી, તે પ્રમાણે જેની પાસેથી પ્રત્યુપકાર મળે તેમ ન હોય તેને દાન આપવું અને દાન આપવા વિષે અભિમાન ધારણ કરવું નહિ હે વીરોત્તમ અર્જુન! આ પ્રકારનું જે દાન, તેજ સર્વ દાનોમાં ઉત્તમ એવું સાત્ત્વિક દાન છે તેમજ દેશ, કાળ અને પાત્રનો સંબંધ પણ સાત્ત્વિક પ્રકારનોજ હોવો જોઇએ અને દ્રવ્ય પણ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલું હોવું જોઇએ.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

શ્લોકાર્થ —પ્રત્યુપકાર માટે કિંવા ફળની આશાથી અથવા ... આપેલુ દાન તે રાજસ દાન છે (૨૧)

ટીકા —પરંતુ જેમ દૂધની ઇચ્છાથી ગાયને ચરાવવામાં આવે ... વા કોઠીમાં દાણા ભરવાને માટે ખેતરમાં ધાન્ય વાવવામાં આવે ... મ ચાહલાની આશાથી સગાવહાલાને નિમંત્રણ કરવામાં આવે ... ઉપકારની આશાથી ભેટ સોગાદ મોકલવામાં આવે છે, દાર ... સામાનું કામ કરવામાં આવે છે, કિંવા દવ્ય લઈને રોગીને ... આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આપણે જેને દાન આપીએ ... નું રક્ષણ થાય અને તે લોકોમાં આપણી કીર્તિ પ્રસારે, આ ... જે દાન કરે છે, અથવા હે અર્જુન ! એકાદ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ... પ્રત્યુપકારની આશા ન હોય, કિંવા તે દાન દેનારની પ્રસિદ્ધિ ... વા ન હોય, તો પછી તેને એકાદ કોડી આપીને તેના હાથમાં ... સર્વ કુટુંબીઓના પ્રાયશ્ચિત્તનો સંકલ્પ જે મૂકે છે, અથવા ... લોકના સર્વ ફળોની આશા કરીનેજ જે દાન આપે છે, અને ... સામાની ક્ષુધા પણ તૃપ્ત ન થાય એટલું ! વળી એટલું તો ... પરંતુ તે પણ સંતોષથી આપતો નથી, અને દાન લેવાવાળો ... ગયા પછી પેલો દાતા મહા હાનિ થઈ એમ માની ઝૂરે છે, ... ચોરે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું હોય એવો તેને દુઃખ થાય ... સુમતિ અર્જુન ! આવી મનોવૃત્તિથી જે દાન આપવામાં આવે ... જગતમાં રાજસ દાન કહેવાય છે, એમ તું સમજ (૨૯૩)

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

શ્લોકાર્થ —જે દાન સત્કારરહિત, અપમાનપૂર્વક અને પુણ્ય ... પુણ્યકાળ તથા પાત્રના વિવેક વિના આપવામાં આવે છે તે તામસ ... છે (૨૨)

ટીકા —હવે મ્લેચ્છોની વસ્તી હોય તે સ્થાને, અરણ્યમાં, અપ... સ્થળમાં, તંબુમાં અથવા નગરના ચોટામાં, આવા સ્થળે સંધ્યા ... કિંવા રાત્રિએ, ચોરી કરીને આણેલા દ્રવ્યનું મુક્ત હસ્તે જે ... આપવામાં આવે છે, અને ભાટ, વેશ્યા, જુગારી લોક,

અથવા મૂર્તિમંત ચેટકીઓ એમનેજ આવા દાન આપવામાં આવે છે, આવા લોકો પેલા દાતાઓની સન્મુખ નૃત્ય, વાદન, ગાયનાદિ કરે છે અથવા ભાટ લોકો તેમની સ્તુતિ કરે છે, આવા તમાશાઓ દેખીને તથા આવા ગાયનો સાંભળીને તેઓ ખુશ થાય છે તેમની નજર સન્મુખ નિરંતર આવા તમાશાઓજ આવી ખડા થયા કરે છે અને તેમના કાનમાં નિત્ય આવા છકેલ ગાયનોનોજ ગણગણાટ થયા કરે છે પછી જ્યારે તેઓ પુષ્પો અથવા સુગંધી દ્રવ્યોનો સુવાસ લે છે ત્યારે તો તેઓ તેમાં ત લીનતાપૂર્વક ઉન્મત્ત થઇને જાણે મૂર્તિમંત વૈરાગ્ય બની જાય છે ! પછી તેઓ અન્યને લૂટીને આણેલા દ્રવ્ય વડે ભિક્ષુકાદિ લોકોને માટે સદાવ્રતો ઉઘાડે છે આ પ્રકારના દાનને હું તામસ દાન કહું છુ, વળી દૈવવશાત્ અન્ય પણ એક પ્રકાર બને છે તે સાંભળ કદાચિત્ ભ્રમર કાષ્ઠને કોતરી નાખે તે વખતે તે કાષ્ઠમાં રામ નામના અક્ષરોનો આકાર કોતરાઈ જાય, અથવા તાળી વગાડતા બે હાથની વચ્ચે કાગડો સપડાઇ જાય, તે પ્રમાણે તામસ મનુષ્યને પુણ્યસ્થળમાં કદાચ પર્વણીના લાભ પ્રાપ્ત થાય, અને તે સ્થળે તેનું ઐશ્વર્ય જોઈ એકાદ સત્પાત્ર પુરૂષ આવી ચડે, તથા તેને જોઇને અભિમાનમાં આવી જઇને તેને કંઈ આપું એવો વિચાર પણ આવે; પરંતુ તોપણ તેના પ્રત્યે તે પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખતો નથી, તેને નમસ્કાર કરતો નથી અને અર્ઘ્યાદિક સમર્પણ કરતો કે કરાવતો નથી; તેને બેસવાને માટે આસન પણ આપતો નથી તો પછી અક્ષતથી પૂજા કરવાની તો વાતજ શી ! આ પ્રમાણે તામસી મનુષ્ય સત્પુરૂષની અવજ્ઞા કરે છે, પરંતુ જાર પુરૂષની જે પ્રમાણે અપ્રતિષ્ઠા થાય છે તે પ્રમાણે દાન ગ્રહણ કરનારના હાથમાં દ્રવ્ય મૂકી તેને 'તુચ્છ' (શ્વાનને બોલાવવાની સંજ્ઞા) કહીને તેનું અપમાન કરે છે, અને હે અર્જુન ! તેને જે દાન આપું છુ તેટલીજ તેની કિમ્મત છે એમ કહીને તેની અવહેલના કરે છે, અને ખરાબ શબ્દો કહીને તથા ધક્કા મારીને તેનો અપમાન કરે છે હવે આનું વર્ણન કરવા શું આ પ્રકારના દાનને જગતમાં તામસ દાન કહેવામાં આવે છે (૩૭૭)

આ પ્રમાણે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ દાનનાં લક્ષણો તને સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યાં હે અર્જુન ! અને એમ જાણે છે કે કદાચિત્ તું એવી શંકા કરે કે સત્ત્વગુણમાંથી મુક્ત થવાને સાત્વિક કર્મજ કરવાં જોઇએ તો તે ત્રણ ગુણ જે દાનરૂપ કર્મો તેનું વર્ણન શા માટે કર્યું હશે ? પરંતુ મુક્તિને કહેનાર ભિન્ન કર્મનો દાદો

...કાર જેમ દર્શન થતો નથી, અથવા ધમાગે મર્દન કર્યા સિવાય ...મ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વગુણની ...રે જે રજસ્તમોગુણનો પડદો છે તેને તોડી નાખવાને પ્રયત્ન ...નહિ શા માટે જણાય? ને શ્રદ્ધાથી તપને દાન યજ્ઞ વગેરેની ક્રિયા ...ની અન્યથી તે સર્વ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત છે આ ત્રણે ગુણો વિષે ...વિવેચન કરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી પરંતુ સત્ત્વગુણ સ્પષ્ટ રીતે ...વિચારને માટે બીજા બે ગુણોનું વર્ણન કર્યું જેમ દિવસ અને ...રાત્રિને ત્યાગ કરવાથી સૂર્યપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે રજ ...અને તમનો ત્યાગ કરવાથી જ સત્ત્વગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેનો ...ત્યાગ કરી સત્ત્વગુણના યોગે તું તારા કાર્યની સિદ્ધિ કરી લે. આ ...શુદ્ધ સત્ત્વગુણવડેજ તું યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મોનું આચરણ કર, એવું ...નું સ્વસ્વરૂપને સહજ પ્રાપ્ત થશે. સ્વતઃ સૂર્યજ જો કોઈ વસ્તુ દર્શાવવા માગે તો શું તે નહિ દેખાય? તેજ પ્રમાણે સત્ત્વગુણનું આચરણ ...કરવાથી કયા ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય? સત્ત્વગુણમાં આવી સર્વોત્તમ શક્તિ છે ખરી પરંતુ જેના વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે તો ...નિરાળીજ વસ્તુ છે, અને સત્ત્વગુણને જ્યારે એ વસ્તુની સહાય મળે ...ત્યારેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણ હોય તોપણ તેના ...ઉપર રાજાનો સિક્કો પડે નહિ ત્યાં સુધી તેનો મહોર તરીકે પ્રચાર ...થઈ શકતો નથી. અનેક સ્થાનોના પાણી સ્વચ્છ, શીતલ સોનાના ...તથા સુખદાયક હોય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તે તીર્થના પાણીમાં ...મળતું નથી ત્યાં સુધી તેમાં પવિત્રતા આવતી નથી. નાની નદીમાં ...શુદ્ધ તેવી જ જળના હોય તોપણ જ્યાં સુધી ગંગા કે બીજી મોટી નદી ...તેનો સ્વીકાર કરતી નથી, ત્યાં સુધી સમુદ્રમાં તેનો પ્રવેશ થઈ શકતો ...નથી તે પ્રમાણે હે અર્જુન! સાત્વિક કર્મદ્વારા મોક્ષનો સ્પર્શ કરતા ...ના જે ...ની વચમાં વિઘ્ન નડતું નથી તે કોઈ નિરાળીજ વસ્તુ છે ...આ બાબત સાંભળતાંજ અર્જુનના મનમાં અત્યંત ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ ...અને તે કહેવા લાગ્યો કે, હે દેવ! કૃપા કરીને તે મને કહો. ત્યારે ભગવાન ...શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા—જેના યોગથી સાત્વિક ગુણને મોક્ષરૂપી રત્નની ...પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વસ્તુનાં લક્ષણ સાંભળ (૩૯૭)

ॐ तत्सदिति निदेशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता पुरा ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —ૐ તત્ અને સત્ એવા ત્રણ પ્રકારનું બ્રહ્મનું નામ

માટે બ્રહ્મમા શ્રદ્ધા ન રાખી જે કર્મો કરવામા આવે છે, તેમા કાંઇ અર્થ નથી તે આલોક પરલોકમા કેવળ બોજારૂપજ થઇ પડે છે પાતકરૂપી ગજનો નાશ કરનાર સિંહ, ત્રિતાપરૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય, લક્ષ્મીપતિ અને સર્વમા શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા ત્યારે અર્જુન, પૌર્ણિમાના ચદ્ર પ્રકાશથી જે પ્રમાણે ચદ્ર આવૃત્ત થઈ જાય છે તે પ્રમાણે આત્માનદમા ડૂબી ગયો અહો! સગ્રામનો તો વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે અને બાણોની અણીઓ તે ઠેન માપો છે, અને તે અણીઓવતી જીવ સહવર્તમાન માસનુ માપ લેવાનુ કામ ચાલે છે એવા દુર્ઘટ પ્રસગમા અર્જુન આત્માનદમા કેવો નિમગ્ન થઇ રહ્યો [illegible] ! આજે અર્જુનના જેવો અન્ય કોઇનો ભાગ્યોદય નથી સજય કહે છે—હે કૌરવેશ્વર ધૃતરાષ્ટ્ર ! શત્રુના પણ ગુણ જોઇને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સમયે તો એ આનદનુ કારણ એ અર્જુનજ થયો છે જો તેણે આ વાત પૂછી ન હોત તો દેવે પોતાનું હૃદ્ગત કેવી રીતે પ્રકટ કર્યું હોત? અને આપણને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ હોત? અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમા જન્મમરણના ચક્રમા હું પડયો હતો ત્યાથી તેણે મને આત્મપ્રકાશરૂપી મદિરમા લાવી મૂક્યો તેણે મારાપર અને તારાપર આવડો મોટો ઉપકાર કર્યો છે, માટે તે પણ વ્યાસની પેઠે આપણો ગુરૂ થયો છે એટલામા સજય પોતાના મનમા બોલ્યા કે, મે જે અર્જુનની અતિશય સ્તુતિ કરી તે ધૃતરાષ્ટ્રથી સહન થઇ શકનાર નથી માટે હવે વધારે બોલવાની આવશ્યક્તા નથી આ પ્રમાણે સજયે પ્રસ્તુત વાત છોડી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જે બીજી વાત પૂછી તે કહેવાનો આરભ કર્યો નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે,—તેણે જેમ વાતનો પ્રવાહ બદલ્યો તેમ હું પણ બદલીને હવે તે વાત તમને કહી સભળાવુ છુ તે સાભળો (૪૩૩)

अध्याय १८ मो

હે દેવ! હે નિર્મળ! હે ભક્તોનુ મગળ કરનારા! હે જન્મ તથા વૃદ્ધાવસ્થારૂપી મેઘોનો નાશ કરનારા વાયુ! આપનો જયજયકાર હો. હે દેવ! હે બળવાન! હે દુ ખનો સમૂળ નાશ કરનારા! હે વેદ અને શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષના ફળ! હે લાભદાયક! આપનો જયજયકાર થાઓ હે દેવ! હે સંપૂર્ણ! આપ જેણે વિષયોનો ત્યાગ કર્યો છે તેનાપર

કૃપા કરનારા છો, અને લીલાથી કાળની ક્રીડાના હેતુરૂપ હોવા છતાં કાળથી અતીત અને સંપૂર્ણ છો. આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! આપ અચળ છો, ભક્તોના ચિત્તની ચંચળતાનું પાન કરવાથી આપનું ફુંદ (ઉદર) વધ્યું છે અને જગતનો પ્રાસ કરીને તેમાં નિરંતર ક્રીડા કરી રહેલા એવા આપનો જયજયકાર થાઓ. હે નિષ્કલ! હે આનંદને સ્ફુર્તિ આપનારા! હે સર્વદા સર્વ પાપોને દૂર કરનારા! હે મૂળકારણ! આપનો જયજયકાર હો. હે દેવ! હે સ્વયંપ્રકાશ! અને જગદ્રૂપ મેઘને ધારણ કરનાર આકાશ! હે જગદ્રૂપ ઉત્પત્તિના મૂળ સ્તંભ! હે સંસારનો નાશ કરનારા! આપનો જયજયકાર થાઓ હે દેવ! હે ઉપાધિરહિત! હે અવિદ્યારૂપી જગતનો નાશ કરનારા હાથી! હે શમદમ વડે કામમદનો નાશ કરનારા! હે દયાના સાગર! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! હે એકરૂપ! હે કામરૂપી સર્પના ગર્વનો તિરસ્કાર કરનારા! હે ભાવિક ભક્તોના ચિત્તરૂપી મંદિરમાંના દીપક! હે સંસાર તાપનો નાશ કરનારા! આપનો જયજયકાર થાઓ હે દેવ! આપનું રૂપ અદ્વિતીય છે અને આપ પૂર્ણ નમ્ર થએલા મનુષ્યપર પ્રેમ કરનારા છો, તેમજ ભક્તાધીન હોઈ ભજનને યોગ્ય અને માયાને અગમ્ય છો, આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! હે ગુરુરાય! હે કલ્પનાતીત વસ્તુના કલ્પવૃક્ષ! હે જ્ઞાનવૃક્ષના ઉત્પત્તિસ્થાન! આપનો જયજયકાર થાઓ. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિશેષણો લગાડીને સર્વવિશેષ ભાવથી રહિત એવા આપની સ્તુતિ હું કેટલીક કરૂં? જે જે વિશેષણો વડે આપની સ્તુતિ કરવામાં આવે તે આપનું સ્પષ્ટ રૂપ નથી, એ હું જાણું છું માટેજ આપનું આવું વર્ણન કરવાની મને લજ્જા આવે છે ત્યારે તું વર્ણન શા માટે કરે છે? એવો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે મારાથી રહી શકાતું નથી, માટેજ હું થોડે અંશે સમાધાન થાય એવું વર્ણન ડરતાંપૂર્વક કરૂં છું. સમુદ્રને મર્યાદા જ્યાં સુધી ચંદ્ર ઉગ્યો નથી ત્યાં સુધીજ રહે છે! સોમકાંતમણિ તેના પોતાના ઉદકથી ચંદ્રને અર્ધ્ય આપતો નથી, પરંતુ ચંદ્ર સ્વતઃજ તેની પાસે તે કાર્ય કરાવે છે, અને વસંત ઋતુનો પ્રારંભ થતાંની સાથે વૃક્ષોને પલ્લવો આપોઆપજ ફુટી નીકળે છે, કમલિની સૂર્યકિરણ પડતાંની સાથેજ લજ્જા છોડી પ્રફુલ્લિત થાય છે, કિંવા મીઠું પાણીમાં નાખતાંની સાથેજ તદ્રૂપ થાય છે, તે પ્રમાણે હું જ્યારે આપનું સ્મરણ કરૂં છું, ત્યારે મારૂં પોતાનું સ્વરૂપ વિસરી જાઉં છું, અને પૂર્ણ ભોજનથી તૃપ્ત થએલો મનુષ્ય જે પ્રમાણે ઓડ…

સિવાયજ એક પછી એક ઓડકાર આપ્યા કરે છે, તેમ હે શ્રી ગુરુરાય ! મારી અહંતા દેશાંતરમાં રખડીને મૃત્યુ પામી છે અને મારી વાચાને આપની સ્તુતિની ઘેલછા લાગી છે, હે પ્રભો ! મારી આવી સ્થિતિ આપેજ કરી છે. કિંવા જો મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે બરાબર આપની સ્તુતિ કરવી હોય તો આપના ગુણો અને આપની વચ્ચે ભેદ પાડવો જોઈએ પરંતુ હે પ્રભો ! આપ અને આપના ગુણો બંને એક રસનાજ બનેલા છો તો આપના વિભાગ શી રીતે કરૂં ? મોતીને ભાંગી નાખીને તેને પુનઃ સાંધવાની કડાકૂટ કરવા કરતાં તેનું મૂળનુંજ સ્વરૂપ ઉત્તમ નથી કે ? અને આપજ માતાપિતા છો એમ કહેવાથી પણ આપની સ્તુતિ થવાની નથી, કેમકે એમાં બાળકપણાની ઉપાધિનો દોષ આવે છે. હું આપનો દાસ છું એમ જો કહું તો આપને સ્વામી તે શા આધારે ... ? અને આવી રીતે ઉપાધિના યોગથી ઉચ્છિષ્ટ થએલા રૂપનું શું વર્ણન કરૂં ? હે પ્રભો ! આપ જગદાત્મા છો એમ જો કહું તો મારા અંતરમાં વાસ કરનાર એવા જ તમે તેને બહાર કાઢયા જેવું થાય માટે વાસ્તવિક રીતે જોતા આ જગતમાં આપની સ્તુતિ થઈજ શકતી નથી, અને મૌન સિવાય ઈતર દાગીના આપના અંગપર ચઢાવી શકાય એમજ નથી, માટે કાંઈજ ન બોલવું એજ આપની સ્તુતિ છે, કાંઈ ન કરવું એજ આપની પૂજા છે અને કોઈપણ વસ્તુમાં ચિત્ત ન રહેવું એજ આપમાં રહેવું છે છતાં એકાદ માણસ ભ્રાંતિયુક્ત થઈ, ઉન્મત્તતાથી ગડબડ કરે તેવીજ મારી સ્થિતિ હોવાથી હે ગુરુસ્વરૂપ માતા ! તે તું સહન કર હને તુ મારી વાણીદ્વારા ગીતાર્થ સ્પષ્ટ થાય એવો સિદ્ધાંત મા કે જેથી મારો નિર્દિષ્ટ કરેલો અર્થ આ સજ્જનોની સભામાં માન્ય થાય ત્યારે શ્રી નિવૃત્તિનાથ મહારાજ બોલ્યા કે,–હું આ પ્રકારે વારંવાર અમારી પ્રાર્થના કર મા અરે, લોખંડનું સુવર્ણ કરવાને માટે શું વારંવાર તેનાપર પારસમણિને ઘસવો પડે છે ?

આ સાંભળી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા –મહારાજ ! આપનો એટલોજ પ્રસાદ મારે જોઈએ છે હવે ગ્રંથ પ્રતિ આપ દેવ લક્ષ આપો. ગીતા ગ્રંથ એ રત્નખચિત દેવાલય છે અને આ અઢારમા અધ્યાયરૂપી તેનો કળશ અર્થરૂપી ચિંતામણીનો બનેલો હોઈ તેના દર્શનથી બીનાના દર્શનનું ફળ મળે છે જગતમાં પણ એવીજ રૂઢિ પ્રચલિત છે કે, દૂરથી કળશનું દર્શન કરતાં દેવાલયમાના દેવોના દર્શનનુંજ ફળ મળે છે એજ હાલ આ અધ્યાયનો છે, મતલબ કે ગીતાનો આ એક જ (१८ મો) અધ્યાય વાંચવાથી સમગ્ર ગીતા શાસ્ત્ર શ્રવણ

ફલ તેના વાચનનું પણ પ્રાપ્ત થાય છે આજ કારણથી અઢારમા અધ્યાયને વેદવ્યાસે ગીતારૂપી દેવાલયપર ચઢાવેલા કળશની ઉપમા આપી છે દેવાલયપર કળશ ચઢાવ્યા પછી કાંઈ પણ કાર્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ અઢારમો અધ્યાય ગીતા સમાપ્ત થઈ એમ સૂચવે છે વ્યાસ સ્વભાવથીજ મહાદક્ષ કારીગર છે તેમણે સૂત્રોની રચના કુશળતાથી કરી છે વેદરૂપી રત્નોના પર્વતપર ઉપનિષદોરૂપી જમીન ખાદી, ખોદી અને તેમાંથી ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપી પુષ્કળ માટી નીકાળી એ માટી વડે મહાભારતરૂપી દેવાલયની આસપાસ દિવાલ બાંધી પછી આત્મજ્ઞાનરૂપી એક સરખો ચોરસ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી ચાતુર્યથી કાપી કાઢવામાં આવ્યા પછી નિવૃત્તિરૂપી દોરીથી સાંધી બાંધીને સર્વ શાસ્ત્રોનો મેળ પુરીને મોક્ષ મર્યાદાનો આકાર રચવામાં આવ્યો આ પ્રમાણે આ દેવાલયની રચના કરતા કરતા પંદરમા અધ્યાય પર્યંત પંદર થર થયા અને અંદરની ભીંતો ઘુમટ સુધી આવી પહોંચી. પછી સોળમો અધ્યાય ઘુમ્મટના આકારનો થયો અને સત્તરમો અધ્યાય કળશની બેઠકને માટે કામમાં આવ્યો તે બેઠક પર આ અઢારમા અધ્યાયરૂપી કળશ ઉત્તમ રીતે બેસાડી તેનાપરથી વ્યાસ ભગવાને ગીતા નામની ધ્વજા ઉભી કરી છે માટે પાછળના અધ્યાયો એક પર એક બાંધવામાં આવેલા થર છે અને આ અઢારમા અધ્યાયના યોગથી તેને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ આ અંતિમ અધ્યાય પરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કળશના યોગથી કોઈપણ પૂર્ણ થએલું કામ ગુપ્ત રહેતું નથી, પરંતુ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પ્રમાણે આ અઢારમા અધ્યાયમાં ગીતાનું સાધનવર્ણન છે આ રીતે વ્યાસે કુશળતાથી ગીતારૂપી દેવાલય તૈયાર કરી પ્રાણીમાત્રની પુષ્કળ રક્ષા કરી છે કોઈ તેનો બહાર રહીને પાઠ કરે છે, (ગીતાનો પાઠ કરે છે,) કોઈ દેવાલયની ભીંતે અડકીને શ્રવણરૂપી છાયાનું સેવન કરે છે, કોઈ અવધાનરૂપી બીડું અને દક્ષિણા લઈને દેવાલયના અર્થજ્ઞાનરૂપી ગર્ભ ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે તે આત્મજ્ઞાનના યોગથી જગતમાં શ્રીહરિની સત્વર પ્રાપ્તિ કરે છે, પરંતુ મોક્ષરૂપી દેવાલયમાં આ સર્વ સાધનોની યોગ્યતા સરખીજ છે સમર્થ મનુષ્યને ઘેર જમવા જનાર જે પ્રમાણે નેકાની ઉપલી અને નીચલી પંક્તિની પત્રાળીમાં એક સરખાજ પક્વાન્નો હોય છે, (પંક્તિભેદ હોતો નથી) તેમ ગીતાશ્રવણ કરનારને, અર્થ જાણનારને, અને પઠન કરનારને એક સરખી રીતેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે અસ્તુ' ગીતામય એ વિષ્ણુનું દેવાલય છે અને અઢારમો અધ્યાય એ તેના પર

ઉત્તર ન આપે ? પરન્તુ એ વાત હવે આપણે અહિંજ છોડીશું. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરીને બોલ્યો કે,–ભગવાને હવે મારી વિનંતિ ઉપર લક્ષ આપવાની કૃપા કરવી (૮૬)

अर्जुन उवाच। सन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

શ્લોકાર્થ —હે મહાબાહો હૃષીકેશ! હે કેશિનિષૂદન! હું 'સન્યાસ' શબ્દનો ખરો અર્થ અને 'ત્યાગ' શબ્દનો પણ ખરો અર્થ પૃથક્ જાણવા ઇચ્છું છું (૧)

ટીકા —હે પ્રભો! સન્યાસ અને ત્યાગ એ બન્નેનો એકજ અર્થની સાથે સંબંધ છે જે પ્રમાણે 'સંઘાત' અને 'સંઘ' એ ઉભય શબ્દોનો નિર્દેશ માત્ર 'સંઘાત' એ શબ્દ વડેજ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ત્યાગ અને સન્યાસ એ ઉભય શબ્દોથી ત્યાગનોજ બોધ થાય છે, એમ મારા મનને લાગે છે પણ જો તેના અર્થમાં કોઇ ભેદ [illegible] કરીને કહી સંભળાવો. ત્યારે શ્રીમુકુન્દ [illegible] એ બન્ને શબ્દો ભિન્નજ છે તથાપિ હે અર્જુન! ત્યાગ અને સન્યાસ એ બન્ને શબ્દો એકાર્થીજ છે એમ જે તારા મનને [illegible] એમ હું પણ [illegible] ખરેખર આ બન્ને [illegible] પરન્તુ ભેદ એટલોજ છે [illegible] અને હે અર્જુન! [illegible]

विदु । सर्वकर्मफलत्याग माहुस्त्याग विचक्षणा ॥२॥

શ્લોકાર્થ—પંડિત જનો કામ્ય કર્મોના ત્યાગને સન્યાસ કહે છે અને વિદ્વાન લોક સર્વ કર્મો કરી તેના ફળનો ત્યાગ કરવો એને ત્યાગ કહે છે (૨)

ટીકા —કિંવા, કામનાના બળથી ઉત્પન્ન થનારા યથાસાગ અશ્વમેધાદિ યાગ, વાવ કૂપ ઈત્યાદિ બંધાવવા, ઉપવનો રચાવવા, અગ્રહાર દેવા, અને નગરે વસાવવા તથા ઇતર પુષ્કળ પ્રકારના વ્રતો આચરવા, આવા જે સર્વ ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મ-જેનુ કામના એજ મૂળ કારણ છે, તેનું આચરણ કરવાથી તે કરનારને બદ્ધ કરી તેની પાસે ફળ ભોગવાવે છે હે અર્જુન ! દેહરૂપી ગામમાં આવ્યા પછી જન્મ મૃત્યુનો સંસ્કાર દૂર કરી શકાતો નથી, કિંવા લલાટમાં લખેલું હોય તે મિથ્યા થતું નથી, અથવા સ્નાન કરવાથી શરીરની શ્યામતા કિંવા ગૌરતા નિવૃત્ત થતી નથી, તે પ્રમાણે કામ્ય કર્મ કરવાથી, જેમ ઋણ વાળ્યા વિના છૂટકો નથી તેમ તેના ફળ ભોગવ્યા સિવાય છૂટકો નથી અથવા હે અર્જુન ! અજ્ઞાનપણે અકસ્માત્ પણ કામ્ય કર્મ થઈ જાય તોપણ, જેમ ગમનને ખાતર મનુષ્ય બાણવડે એકદમ પણ આરંભ ન કરે મર્મસ્થળે લાગી જાય તો તે મર્મસ્થળને ભેદીને પ્રાણ લીધા સિવાય રહેતો નથી, કિંવા વિના સમજે મોંમાં ઝેરનો કાગડો ન ખવાયા આવે તોપણ તે જેમ મિષ્ટજ લાગે છે અથવા અગ્નિને ભસ્મ સમજી તેના પર પગ મૂકવામાં આવે તોપણ તે દઝાડે છેજ તે પ્રમાણે કામ્ય કર્મમાં પરાણે પણ ફળ ભોગવાવવાનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે માટે મુમુક્ષુ જને કૌતુકને ખાતર પણ તેનું આચરણ કરવું નહિ કિંબહુના હે પાર્થ ! ઉદરમાં વિષ ગયા પછી જેમ તેને ઓકી નાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે આવું જ કામ્ય કર્મ છે તેનો ત્યાગ કરવો. હે સર્વજ્ઞાની ! આવા ત્યાગને વસ્તુતઃ અંતર દૃષ્ટિનો સન્યાસ કહેવામાં આવે છે પોતાનું દ્રવ્ય ફેંકી દેવું એ જેમ તેથી ઉત્પન્ન થનારા ભયને ફેંકી દેવા બરાબર છે, તેમ આ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ તે મનની વાસનાનો સમૂળ નાશ છે અને દશ્ય કિંવા સર્વજ્ઞપણું કનકે છે કિંવા દાન કરવું, માતપિતાની સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ આદિ નિત્ય પ્રસંગવશાત જે જે કર્મો કરવા પડે છે તે નૈમિત્તિક કર્મો કહેવાય છે વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ વધે છે, વસંતઋતુમાં વન ફેલાય છે, યૌવનમાં શરીર સુંદર દેખાય છે, ચન્દ્રવડે રાત્રિ

હવે [redacted] અને સૂર્યના કિરણોથી સૂર્યવિકાસિની કમલિની પ્રફુલ્લિત થાય છે, એ સર્વ એમા રહેલા ગુણનોજ વિસ્તાર છે, કોઈ નવીન ઉત્પન્ન થતું નથી, તેજ પ્રમાણે જે નિત્ય કર્મ [redacted] તેજ પ્રસગે કરાતા તેને નિમિત્ત નૈમિત્તિક એવું નામ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે કર્મ પ્રતિદિન પ્રભાતમા, મધ્યાન્હકાળે તથા સધ્યાકાળે કર્તવ્યરૂપજ છે; પરતુ જે પ્રમાણે નેત્રોમા દ્રષ્ટિ, પગમા ગતિ, દીપકમા તેજ અને ચદનમા સુગધ એ સર્વ સ્વભાવથીજ રહેલા હોય છે, તેજ પ્રમાણે જે કર્મ સ્વાભાવિક અને અધિકારને દર્શાવનારૂ છે, તે કર્મને હે પાર્થ! જગતમા નિત્ય કર્મ કહેવામા આવે છે એમ તુ સમજ આ પ્રમાણે મે તને નિત્ય અને નૈમિત્તિક એ ઉભય કર્મો દર્શાવ્યા એ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવા જોઇએ એટલા માટે કેટલાકો એને નિષ્ફળ કર્મો કહેવાને ઉદ્યત થાય [redacted] પરતુ જે પ્રમાણે ભોજનથી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ અને હૃદયની તૃપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો સર્વ પ્રકારે ફળદાયક છે જેમ હલકુ સોનુ અગ્નિમા નાખ્યા પછી તેની હીનતા નિવૃત્ત થઈ કસની વૃદ્ધિ થાય છે, તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મના આચરણથી ચિત્તનું સશોધન થઈ દોષનો નાશ અને સદ્ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને આપણો અધિકાર વધે છે, અને એમ થતા પ્રત્યક્ષ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોદ્વારા એવડી મોટી ફલપ્રાપ્તિ થાય છે, તોપણ મૂળ નક્ષત્રમા જન્મેલા બાળકની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ છે વસતઋતુમા સર્વ વલ્લરિઓ વૃદ્ધિગત થાય છે અને આમ્રવૃક્ષોને પલ્લવો ફુટે છે, પણ વસતકાળ જે પ્રમાણે તેને વળગી ન રહેતા તેને છોડીને ચાલ્યો જાય છે, તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું યથાવિધિ આચરણ કરવુ, પરતુ તે દ્વારા નિષ્પન્ન થતા ફળનો વાતિ (Ceઠી) વત્ ત્યાગ કરવો આ રીતે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોના ફળનો અનાદર કરવો એનેજ જ્ઞાતા પુરૂષો 'ત્યાગ' કહે [redacted] આ પ્રમાણે ત્યાગ' અને 'સન્યાસ' નું પૃથક્કરણ કરીને તને સમજાવ્યું આ પ્રમાણે જ્યારે 'સન્યાસ' પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કામ્ય કર્મદ્વારા બાધા થઇ શકતી નથી અને નિષિદ્ધ કર્મ તો નિષેધના યોગે સ્વભાવત જ ગુએલા હોય છે અને જે પ્રમાણે શિરચ્છેદ કરવામા આવતા ધડ આપો આપ નિર્જીવ થઈને નીચે પડે છે, તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવાથી તે દ્વારા બાધા થતી નથી પછી ફસલ કાપ્યા પછી જેમ ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ સર્વ કર્મોનો નાશ થવાથી આત્મજ્ઞાન સ્વર આપણને શોધતું આવે છે આવી બુદ્ધિથી નિત્ય

*નિત્ય કર્મોના ફળનો ત્યાગ અને કામ્ય કર્મોનો સન્યાસ જ સાધ્ય કરે છે, તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે અને આ બુદ્ધિ નહીંને જો કોઈ માત્ર અજ્ઞાનથીજ કર્મત્યાગ કરવાને પ્રયત્ન કરે, તો તે કર્મનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, પણ તે અધિક ગોટાળામાં પડે છે રોગની ચિકિત્સા કર્યા વિના ઘણું કરેલું અકાર્યુજ ઔષધ વિષતુલ્ય બની જાય છે, અથવા અન્નનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય મરશે નહિ કે? માટે, જે કર્મનો ત્યાગ કરવાની ના કહી હોય તેનો ત્યાગ કરવો નહિ અને જેનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તેનું આચરણ કરવાનો હઠ કરવો નહિ આ પ્રકારે વિધિપૂર્વક જો કર્મત્યાગ કરવામા ન આવે તો ત્યાગ કરવા છતાં પણ મનુષ્ય કર્મબંધનમાં સપડાય છે, માટે જેઓ વૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે તેઓ સદા નિષિદ્ધ કર્મોનોજ નાશ કરવામા પ્રવૃત્ત રહે છે (૧૭૪)

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

શ્લોકાર્થ —કેટલાક પંડિતો એમ કહે છે કે કર્મ માત્ર દોષ યુક્ત છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો, અને ઇતર પંડિતો એમ કહે છે કે યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ (૩)

ટીકા —કેટલાકો ફલાભિલાષા છોડી શકતા નથી માટેજ તેઓ કર્મ બંધનકારકજ ॥ એમ કહે ॥ • પ્રમાણે એકાદ નાગો મનુષ્ય જગત નિરાધાર કહે, કિંવા હે ધનંજય! ઉન્હાળે આમીન થએલો રોગી ખાવે તે પદાર્થ ખાય અને તે પચન ન થાય તો એમ અન્નનેજ દૂષિત ગણે, કિંવા કુષ્ઠ ના ॥ પોતાના શરીરપર કોપિત થવાને બદલે તેપર બેસતી માખીઓપર ગુસ્સે થાય, તે પ્રમાણે જે કર્મફળ ત્યાગ કરવાને અશક્ત હોય છે, તે એટલા માટે ખુદ કર્મનેજ અનિષ્ટ કહે ॥ અને પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો એવોજ સિદ્ધાંત કરાવે છે કેટલાક એમ કહે છે કે શુભ કર્મ અવશ્ય કરવાજ જોઈએ, કારણ કે તે સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનો ઇતર ઉપાયજ નથી જો ચિત્તશુદ્ધિ શીઘ્ર કરવાની ઇચ્છા હોય તો તો કર્મ—સ્વધર્મરૂપી સાધનને ધારણ કરવામાં પ્રમાદ સેવવો નહિ સુવર્ણને શુદ્ધ કરવું હોય તો તેને અગ્નિ નાખવાનો કંટાળો ધરવો નહિ અને દર્પણમાં મુખ જોવાની ઇચ્છા હોય તો ચુનો લગાડીને તેને સ્વચ્છ કરવામાં વાર લગાડવી નહિ, વધારે અગત્ય શુદ્ધ કરવા હોય તો તેને ખરે ના મેલા વાસણમાં

નાખતા શકા ધરશો નહિ, ઉત્તમ અન્ન જમવું હોય તો શ્રમથી નહિ બીતા તેને રાધવા માટેજ જોઇએ, તેમ કર્મ ક્લેશદાયક હોય છે તેટલાજ માટે તેનો ત્યાગ કરશો નહિ આવા સિદ્ધાત નિયત ઠરી કેટલાક કર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે, તો કેટલાક તેનો ત્યાગ કરવાને કહે છે આ પ્રમાણે કર્મત્યાગ વિષે વાદવિવાદ ચાલે છે આ વાદનો નિર્ણય ઠરી, કર્મનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો તે તને ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું, તે પ્રતિ લક્ષ આપ (१४४)

निश्चय शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविध सप्रकीर्तित ॥४॥

શ્લોકાર્થ —હે ભરતસત્તમ! તે ત્યાગ વિષે (ત્યાગ અને સન્યાસ વિષે) મારો નિશ્ચિત મત શુ છે, તે તને કહુ છુ તે સાભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે (४)

ટીકા —હે અર્જુન! સસારમા ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, તે હવે યથાસ્થિત વર્ણવુ છુ તે સાભળ ત્યાગના ત્રણ પ્રકાર છે, તોપણ તેનું તાત્પર્ય તો ઉપર કહ્યુ તેજ છે અને સર્વજ્ઞને બુદ્ધિથી જે સત્ય લાગે છે અને જે વિષે મારા મનમા નિશ્ચિત અભિપ્રાય થયો છે, તે હવે તું સાભળ સસારમાથી મુક્ત થવાને માટે જે મુમુક્ષુ ઇચ્છતો હોય તેણે ત્યાગનું ખરૂ સ્વરૂપ જાણીનેજ તેને સાધ્ય કરવો. (१४८)

यज्ञदानतप कर्म न त्याज्य कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

શ્લોકાર્થ —યજ્ઞ, દાન અને તપ આ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ, એ કર્મો તો કરવાજ જોઇએ કારણ કે, યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ નિષ્કામ ભાવે કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારા છે (५)

ટીકા —પ્રવાસીએ જેમ રસ્તો કાપવાનું છોડવુ જોઇએ નહિ, તે પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ આવશ્યક કર્મોનો ત્યાગ ઇષ્ટ નથી ખોવાઈ ગએલી વસ્તુ પુન હાથ આવે નહિ ત્યા સુધી જેમ તેની શોધ કરવાનુ છોડી શકાતું નથી ઉત્તર ભાગ્યા સિવાય જેમ પત્રાળી દૂર કરી શકાતી નથી, નૌકાને જેમ નદીના મધ્ય ભાગમાજ છોડી દેવાતી નથી, કપાયા સિવાય જેમ કેળ કાપી નાખી શકાતી નથી, દિવા મૂકેલી વસ્તુ જડે નહિ ત્યા સુધી દીવડ બુઝવી શકાતો નથી, તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન વિષે દૃઢ નિશ્ચય થયા સિવાય યાજ્ઞિક

કર્મો પ્રત્યે ઉદાસીન થવું નહિ સર્વ મનુષ્યે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન તથા તપનું આચરણ યથાવિધિ વારવાર કરવુંજ જોઇએ. ચાલવામા ત્વરા કરનારને વિશ્રાંતિ પણ સત્વર મળે છે, રોગી મનુષ્ય, ઔષધ સેવાને અધિકાધિક તત્પર રહે છે તેમ તે રોગથી વહેલો મુક્ત થાય છે, તે પ્રમાણે કર્મો જેમ જેમ વિધિપૂર્વક અને ત્વરિત ત્વરિત કરવામા આવે છે, તેમ તેમ રજ અને તમ એ ગુણો ત્વરાથી નષ્ટ થાય છે અથવા સુવર્ણને એક પછી એક ક્ષારના પુટ દેવાથી તેમાનો મેલ નીકળી જઈ તે શુદ્ધ બને છે, તેમ નિષ્ઠાપૂર્વક કર્માચરણ કરવાથી રજ અને તમનો નાશ થઈ સત્વશુદ્ધિનું ઉત્થાન થાય છે માટે હે અર્જુન! સત્વશુદ્ધિની પ્રાપ્તિમા સત્કર્મો તો તીર્થની ગરજ સારે છે જેમ તીર્થના જળવડે બાહ્ય મળનુ ક્ષાલન થાય છે, તેમ કર્મનો અંતર મળ નષ્ટ થાય છે, માટે સત્કર્મો એજ ચિત્તશુદ્ધિના તીર્થો છે તૃષાતુર મનુષ્યને મરૂભૂમિમા જે પ્રમાણે એકાદ ઝરાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, કિંવા અંધ મનુષ્યના નયનોમા સૂર્યનુ તેજ આવી જાય, બુડનારને માટે નદી પોતેજ તારી દે, પડનારને જેમ પૃથ્વીજ ઝીલી લે અથવા મરના ને મૃત્યુ પોતેજ આયુષ્યવૃદ્ધિ આપે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! કર્મજ મનુષ્યને કર્મબંધનોથી મુક્ત કરે છે રસાયનની યુક્તિ પ્રમાણે ઝેર પાએલુ વિષ પણ મૃત્યુશય્યાપર પડેલા મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય! યુક્તિપૂર્વક કરેલા કર્મો પણ કર્મબંધનનો નાશ કરી મુક્તિમા કારણભૂત થાય છે માટે હે અર્જુન! જેના યોગથી કર્મદ્વારાજ કર્મનો નાશ થાય છે, તે યુક્તિ શી છે તે તને ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું (૧૬૫)

एतान्यपि तु कर्माणि सगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

શ્લોકાર્થ —પરંતુ હે પાર્થ! આ કર્મો કર્તૃત્વાભિમાન અને ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીનેજ કરવા જોઇએ એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે (૬)

ટીકા —પણ આ યજ્ઞાદિ મુખ્ય કર્મો યથાવિધિ કરવા છતાં જે કર્તૃત્વાભિમાન [illegible], તેને, [illegible] ને [illegible] કરનારને [illegible], કિંવા [illegible] તેથી [illegible] જે એકાદ [illegible] છે, તેને [illegible] રાજાને [illegible]

રથી નદીને પેલે તીર જાય છે તેને 'હું તરનાર છું' એવો ગર્વ થતો નથી, કિંવા જે પ્રમાણે રાજાના ઉપાધ્યાયને રાજાની વતી આપેલા દાન વિષે અભિમાન થતું નથી, તે પ્રમાણે કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરીને જે જે વખતે જે જે કર્મો કરવાના હોય તે તે વખતે તે તે કર્મો યથાવિધિ કરવાજ જોઇએ અને કરેલા કર્મના ફળ તરફ ચિત્તને જતું અટકાવવું જોઇએ પ્રથમથીજ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને એવી રીતે કર્મ કરવા જોઇએ કે, જે પ્રમાણે અન્યના બાળકને જોઇને તેના પર પ્રીતિ ન થતા માત્ર સંતોષ થાય છે જે પ્રમાણે પીપળાના વૃક્ષને કોઇ તેના ફળની આશાથી પાણી સિંચતું નથી, અથવા જે પ્રમાણે ગોવાળીઓ દૂધની આશા છોડીને આખા ગામની ગાયો ચારે છે, આવી યુક્તિથી જે કર્મનું આચરણ કરે છે, તેને પોતાની પાસેજ રહેલા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે ફળની આશા ત્યાગી તથા કર્તૃત્વાભિમાનને તિલાંજલિ આપીનેજ કર્મો કરવા એવી મારી ઉત્તમ આજ્ઞા છે જે જન્મમૃત્યુના ચક્રમા પડીને ફરતા ફરતા ત્રાસી ગયો હોય, તથા જે તેમાથી પોતાની મુક્તિ કરવાની યોજનામા હોય, તેને હું વારંવાર કહું છુ કે તેણે આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદિ પણ કરવું નહિ

नियतस्य तु सन्यास• कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामस परिकीर्तित ॥७॥

શ્લોકાર્થ —નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી, છતા અજ્ઞાનથી જો એનો ત્યાગ કરવામા આવે તો તે તામસ ત્યાગ કહેવાય છે (૭)

ટીકા—એકાદ મનુષ્ય તિમિરમા ચાલતો હોય અને તેના અંગને ધક્કો વાગે તો તે પોતાનો ક્રોધ આંખપર ખાલી કરે અને આંખોને નખોવતી ફોડે, તે પ્રમાણે કર્મોપર વૃથા દ્વેષ લાવી જે તેનો પરિત્યાગ કરે છે, તેના તે ત્યાગને હુ તામસ ત્યાગ કહું છુ જેમકે આધાશીશીનું દર્દ થવાથી કોઇ માણસ પોતાના શિરનેજ છેદ કરે તેવો એ ત્યાગ છે વાટ ખરાબ હોય તો પગે ચાલીનેજ તેને છેડે પહોચવું જોઇએ કે તેના ખરાબપણાને માટે પગને કાપી નાખવા? ક્ષુધાતુર મનુષ્યની સમક્ષ ઉષ્ણ અન્ન મૂકવામા આવે અને તેનાથી તેની [illegible] ક્ષુધા સહન ન થવાથી જો તે અન્ન માગીને દે ? તો તેને ભૂખેજ રહેવું પડે ને? તે પ્રમાણે કર્મનુ યુક્તિપૂર્વક આચરણ ન કરવાથી કર્મના બંધન નષ્ટ થાય છે એ મર્મ તામસ બુદ્ધિનો બાપડો મનુષ્ય

સમજી શકતો નથી તેથીજ તે વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, માટે હે અર્જુન ! તું તામસ મનુષ્યની પેઠે કર્મત્યાગની વૃત્તિને સ્વાધીન થઈશ નહિ (૧૮૩)

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

શ્લોકાર્થ — જે કોઈ કર્મને દુઃખકારક માનીને શરીરને ક્લેશ થવાની ભીતિથી તેનો ત્યાગ કરે છે, તે રાજસ ત્યાગ હોવાથી ખરા ત્યાગનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થતુંજ નથી. (૮)

ટીકા — કેટલાકો પોતાનો અધિકાર પણ જાણે છે અને વિહિત કર્મોને પણ જાણે છે પરંતુ કર્મ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશની ભીતિથી તેઓ તેનાથી કંટાળે છે જે પ્રમાણે અન્ન ઉપાડીને લઈ જતી વખતે ભાર લાગે છે, જેમ લીમડાના પાનને ખાતી વખતે કડું લાગે છે અને હરડે તુરી લાગે છે, જેમ ગાય દોહવા પૂર્વે શીંગડાનો ભય લાગે છે, કેવડીનું પુષ્પ તોડવામાં જેમ કાંટાનો ભય લાગે છે, અને ભોજન રાંધવા અગાઉ જેમ કંટાળો આવે છે તે પ્રમાણે કર્મ આરંભતી વખતે અતિ કઠિન લાગે છે તેથીજ તે કર્મને અતિ શ્રમદાયક માને છે કદાચ તે કર્મનો આરંભ યથાવિધિ કરે છે, પરંતુ ઉષ્ણ વસ્તુ હાથમાં લેતાંજ નાખી દેવી પડે છે, તે પ્રમાણે તે કર્માચરણથી ખિન્ન થાય છે ત્યારે મધ્યમાંજ તે કર્મને છોડી દે છે, અને કહે છે કે મહા ભાગ્યથી મને દેહ જેવી ઉત્તમ વસ્તુનો લાભ મળ્યો છે તો પછી પાપીની પેઠે કર્માચરણ કરીને હું મારી જાતને ત્રાસ શા માટે આપું ? કર્માચરણથી મળનાર ફળની મને લોલુપતા નથી, માટે સંપ્રાપ્ત મારી પાસે જે ઐશ્વર્ય છે તેનોજ ઉપભોગ શા માટે ન લઉં ? આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! શરીરને ક્લેશ થશે એવી ભીતિથી કર્મનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ ત્યાગ કહેવામાં આવે છે તેને કર્મત્યાગ તો કહેવાય છે પરંતુ તેથી કર્મત્યાગના ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગરમ કરવા મૂકેલું ઘી ઉભરાઈને અગ્નિમાં પડે તેથી તેને હોમની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી, કિંવા મનુષ્ય અકસ્માત્ પાણીમાં ડૂબીને મૃત્યુ પામે તો તેણે જલસમાધિ લીધી એમ કહી શકાતું નથી, તે પ્રમાણે જેણે દેહપર પ્રીતિ રાખીને કર્મપર પાણી છોડ્યું છે, તેને ત્યાગનું ફળ મળતુંજ નથી કિંબહુના, જ્યારે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે જેમ સૂર્યોદય થતાં નક્ષત્રોનો લોપ થાય છે

પ્રમાણે હે અર્જુન! જે પ્રકારના કર્મત્યાગથી અજ્ઞાન સહ્કર્મ
ક્રિયા અદૃશ્ય થઈને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, તે મોક્ષપ્રાપ્તિ અજ્ઞાનપૂ
કર્મનો ત્યાગ કરવાથી થતી નથી, માટે તે ખરો કર્મત્યાગ નથી પર
રાજસ ત્યાગ છે હવે કેવા પ્રકારના ત્યાગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે
પણ પ્રસંગાનુરોધે તને કહું છું, તે સાંભળ (૧૮)

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मत

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન! માત્ર કર્તવ્ય સમજીનેજ જે નિ
નૈમિત્તિક કર્મો, ફળાશા તથા કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક કરવા
આવે છે તે ત્યાગને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવામાં આવે છે (૯)

ટીકા —પોતપોતાના અધિકારાનુરૂપ સહજ પ્રાપ્ત કર્મોનું યથ
વિધિ જ આચરણ કરે છે, પરન્તુ એ કર્મો હું કરું છું એવું અભિમા
ન ધરતો નથી, તેમજ ફળાશાને પણ પાછી હટાવે છે, માતાની અવજ્ઞા
કરે અથવા તેના વિષે પોતાના મનમાં કામવાસના ઉત્પન્ન થવા
તો તે બન્ને કાર્ય અધોગતિનાં કારણ થાય છે, માટે એ બન્ને કાર્ય
વર્જ્ય કરીને માતાની સેવા કરી જોઈએ [illegible] સુખ અપવિત્ર [illegible]
તેથી શું તેનું [illegible] આગ્રહની [illegible]
અને [illegible] નથી, [illegible] કોઈ તેને [illegible]
[illegible] અભિમાન અને કર્મફળની ઇચ્છા એ [illegible]
[illegible] કોઈ પણ પ્રકાર [illegible]
[illegible] નથી, [illegible] વિહિત કર્મોનું આચરણ કરી જે પ્રમાણ
[illegible]

...ી સમસ્ત જગતનો પ્રચંડ દેખાવ પણ મિથ્યા બની અદૃશ્ય થાય છે

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

શ્લોકાર્થ —જે કામ્ય કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી અને પુણ્ય ...ર્મમાં આસક્ત થતો નથી, તે શુદ્ધ ચિત્તનો બુદ્ધિમાન ત્યાગી સંશય ...હિત થઈને મુક્ત થાય છે (૧૦)

ટીકા —માટે પૂર્વકર્માનુસારે જે કાંઈ સારાં માઠાં કર્મો પ્રાપ્ત ...થાય, તે, જેમ આકાશમાં અભ્રો ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં નિર્મળ થઈ જાય છે, અને તેથીજ ...તે, તે દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં સુખ દુઃખ પ્રત્યે તટસ્થ હોય છે શુભ કર્મોથી તેને હર્ષ થતો નથી અને અશુભ કર્મો પ્રત્યે તેને ઘૃણા થતી નથી. જે પ્રમાણે જાગૃત થયા પછી સ્વપ્નમાં જોએલી વસ્તુ વિષે કોઈ સુખ દુઃખ મનાતું નથી, તે પ્રમાણે આ શુભ ક્રિયા આ અશુભ એવો ભેદ તેના મનમાં હોતોજ નથી માટે હે અર્જુન ! જેના યોગથી આ કર્મ અને હું એનો કર્તા એવો દ્વૈતભાવ અવશિષ્ટ રહેતો નથી, તેને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવામાં આવે છે હે પાર્થ ! આ પ્રકારે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે તોજ બરાબર કર્મનો ત્યાગ થાય છે, અને અન્ય પ્રકારે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ઉલટું વિશેષ બંધનજ થાય છે

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

શ્લોકાર્થ —જે જે દેહધારી છે તેનાથી સર્વથા કર્મનો ત્યાગ થવો તો અશક્યજ છે, માટે જે માત્ર કર્મના ફળનોજ ત્યાગ કરે છે, તેનેજ ખરો ત્યાગી કહેવામાં આવે છે (૧૧)

ટીકા —માટે હે અર્જુન ! જે દેહધારી હોવા છતાં પણ કર્મ... કરવામાં કંટાળો ખાય છે તે મૂર્ખ છે મૃત્તિકાથી કંટાળવાથી ઘટની સ્થિતિ શું થશે ? અને વસ્ત્રથી તંતુનો સંબંધ શી રીતે તે દૂર થશે ... પ્રકટેલો અગ્નિ ઉષ્ણતાનો ત્યાગ કરી શકશે કે ? દીપક પોતાના પ્રભાનો ત્યાગ કરી શકે કે ? હિંગને તેના ઉગ્ર ગંધ... તિરસ્કાર આવે તો તે ઉત્તમ સુગંધ ક્યાંથી આણશે ! જળરૂપું છે... દઈને પાણી ક્યાં રહેશે ? તે પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યાં સુધી શરીરની ... ...કાર કરે છે, ત્યાં સુધી તેને કર્મત્યાગની પેંઠાં વૃથા...

બ્રહ્મપ્રદેશપર તિલકને ભુંસી પણ શકાશે અને બનાવી પણ શકાશે, પરંતુ કપાળને કોઈ બનાવી કે બગાડી શકાશે ? તે પ્રમાણે જે વિહિત કર્મોનો આપણે આરંભ કર્યો છે, તેનો જો ત્યાગ પણ કરવા ધારીએ તો કરી શકીશું, પરંતુ જે કર્મ શરીરરૂપજ બની રહ્યું છે, તે કર્મનું ગ્રહણ કે ત્યાગ કેવી રીતે શકાશે ? મનુષ્ય ઉંઘતો હોય છે ત્યારે પણ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે કર્મ તો થાય છે, અર્થાત્ આપણે પ્રયાસ ન કરીએ તોપણ કર્મ તો આપોઆપ થયાજ કરે છે આ શરીરના નિમિત્તથી (શરીર સ્વરૂપે) કર્મ તો આપણી પૂંઠે લાગ્યાં છેજ, અને જીવંત કિંવા મૃતદશામાં પણ તેમનાથી છૂટકો થનાર નથીજ આ કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે કે, કર્મ કરવા છતાં [illegible] આધીન થવુંજ નહિ કર્મના ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવ્યા એટલે તેના પ્રસાદથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને રજ્જુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જેમ સર્પની શંકા દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે આ આત્મબોધથી અજ્ઞાન સહવર્તમાન કર્મનો નાશ થાય છે હે પાર્થ ! જ્યારે કર્મનો આ રીતે ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારેજ તે ખરો ત્યાગ કહેવાય છે માટે જગતમાં જે, સાત્વિક ત્યાગરૂપી [illegible] કર્મ કરે છે તેનેજ હું કર્મત્યાગી માનું છું બાકી રોગીને મૂર્છા આવે તો તેને વિશ્રાંતિ મળી એમ કોઈ સમજે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ જ [illegible] છે તે વિશ્રાંતિ [illegible] આરંભ કરે છે [illegible] કર્મફલત્યાગ [illegible] કર્મને [illegible] (૨૩૦)

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

[illegible]

[illegible]

પડીને ઉગે તો પુન તેને કણસલા આવે છે, અને તેના દાણા ભૂમિ પર પડે તો પુન તે દાણામાંથી પણ કણસલા અને તે કણસલામાંથી દાણા એ પ્રમાણે ક્રમ ચાલે છે, તે પ્રમાણે કર્મભોગથી જે ફળ થાય છે તેમાંથી પાછાં કર્મ અને કર્મમાંથી પાછાં ફળ, એમ પરંપરા ચાલુ જ રહે છે જે પ્રમાણે માર્ગે ચાલનાર મનુષ્ય એક પછી એક પગલું ભરીને વાટને જીતી લે છે; ભાડાની નૌકા ગમે તે કિનારે પડી હોય પણ તેને વારંવાર એકથી બીજા કિનારે જવું આવવુંજ પડે છે; તે પ્રમાણે કર્મ અને તેના ફળના ઉપભોગનો અંત નથી સાધ્ય અને સાધન આ ક્રમથી ફળ અને ફળોપભોગની વૃદ્ધિ થયાજ કરે છે; અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ ન કરનાર આ પ્રમાણે સંસારમાં ગુંથાઈ જાય છે આકાશનું પુષ્પ જે પ્રમાણે પ્રફુલ્લિત થવાની સાથેજ સુકાઈ જાય છે તે પ્રમાણે કર્મનો આરંભ કર્યા છતાં પણ કર્તૃત્વાભિમાન નહિ રાખવાથી ન કર્યા પ્રમાણેજ કર્તા અલિપ્ત થાય છે બીજને માટે શેકેલું ધાન્ય જો નિરંતર વ્યયમાં વાપરી નાખવામાં આવે, તો પછી જેમ વાવવાનું કાર્ય બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે ફળના ત્યાગથી કર્મદ્વારા પ્રાપ્ત થનારાં જન્મ મૃત્યુ અટકી પડે છે. શુદ્ધ સત્વની સહાયથી ગુરુકૃપારૂપી અમૃતના વરસાદવડે દ્વૈતનું દૈન્ય નષ્ટ થાય છે, એટલે પછી જે ત્રણ પ્રકારના ફળદ્વારા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે આપોઆપજ નાશ પામી ભોગનાર અને ભોગ્ય વસ્તુ પણ એની મેળેજ લય પામે છે હે વીરેશ ! જે આ પ્રકારના ક્રમનો જ્ઞાનપ્રમુખ સંન્યાસ સાધ્ય કરે છે, તે ફળોપભોગના [illegible] થતાં દુઃખથી મુક્ત થાય છે, અને જ્યારે ખરેખર આ સંન્યાસના યોગથી આત્મસ્વરૂપમાં દૃષ્ટિ પરોવાયે છે ત્યારે તેને કર્મ ભિન્ન દેખાતુંજ નથી જે ભીંતપર ચિત્રો કાઢવામાં આવ્યાં હોય, તે ભીંત પડી જાય ત્યારે ચિત્રો પણ તેની સાથે માટીમાં મળી જાય છે, અથવા રાત્રિ કાળ થતાં અંધારું આપોઆપજ લય પામે છે, જો રૂપજ ન હોય તો પડછાયો શાનો પડે ? આરસીજ ન હોય તો પ્રતિબિંબ ક્યાં પડે ? નિદ્રાની સમાપ્તિ થતાં સ્વપ્નની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય ? અને પછી તેને સત્ય વા અસત્ય કોણ કહે ? તે પ્રમાણે કર્મફળનો સંન્યાસ કરવાથી મૂળ અવિદ્યાનેજ સ્થાન મળતું નથી, તો પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર ફળનો ઉપભોગ આવે કેમ અને લે કોણ ? માટે સંન્યાસવાન્ થતાં કર્મનો લયજ થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી દેહમાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી કર્તૃત્વાભિમાનથી [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે અને દૃષ્ટિ પણ જ્યાંસુધી

ભેદના માન્યવાળી હોય, ત્યાં સુધી હે સુજ્ઞ અર્જુન! આત્મા અને કર્મ પૂર્વ અને પશ્ચિમની પેઠે જુદા હોય છે, અથવા જેમ આકાશ અને અભ્ર, સૂર્ય અને મૃગજળ, પૃથ્વી અને વાયુ એમની વચ્ચે સંબંધ દેખાય છે તોપણ તે એક બીજાથી અતિ દૂર હોય છે, જેમ નદીમાંનો ખડક નદીના પાણીમાં હોય છે તોપણ પાણી અને તેના વચ્ચે મોટો ભેદ હોય છે, જેમ પાણી પર રહેલી શેવાળ પાણીની સાથેજ રહેવા છતાં પાણીથી ભિન્નજ હોય છે, કાજળને દીપકની સાથે સંબંધ છે તેથી શું કાજળને દીપક કહી શકાય કે? ચંદ્રને કલંક લાગેલું છે તોપણ તેને ચંદ્રની સાથે જેમ એકય નથી, તેજ પ્રમાણે દૃષ્ટિ અને નયનની વચ્ચે જેટલો ભેદ છે, અથવા વાટ અને વટેમાર્ગુ, ઓઘ અને પાણી, આરસી અને આરસીમાં જોનારો મનુષ્ય એમનામાં જેટલો ભેદ છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં આત્માથી કર્મ ભિન્ન છે, છતાં હે અર્જુન! અજ્ઞાનને લીધે તે એકજ છે એમ લાગે છે જે પ્રમાણે સરોવરમાંના કમળો પોતાની પ્રફુલ્લતાથી સૂર્યોદય થયો છે એમ દર્શાવે છે અને તેનામાં રહેલા મકરંદનો ભમરો પાસે ઉપભોગ લેવરાવે છે, તે પ્રમાણે આ આમાં રહેલા કર્મો અન્ય કારણોથી વારવાર ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણો પાંચ છે, તેના લક્ષણો તને કહું છું (૨૭૭)

पचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થ —હે મહાબાહો અર્જુન! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિને માટે વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહેલા છે, તે હું કહું છું, તે સમજી લે. (૧૩)

ટીકા —તે પાંચ કારણો તું પણ કદાચ જાણતો હઈશ, કારણ કે વેદ શાસ્ત્રોએ મુકુટ ધરતે વર્ણન કર્યું છે તે વેદરૂપી રાજાની રાજધાનીમાં સાંખ્ય વેદાંતરૂપ મંદિરમાં નિરૂપણરૂપી નોબતથી પ્રસિદ્ધ છે કારણ કે સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ થવાને માટે આ જગમાં એજ મુખ્ય અને આવશ્યક છે, તેમા આ મા કારણભૂત છે નહિ હે અર્જુન! જાણી દાંડી પીટવાથી ચારે તરફ તેની પ્રસિદ્ધિ થએલી છે માટે તું પણ તેને સ્મરણમાં રાખ, કોઈક કાળે તે દુર્લભ થઈ પડશે, અને મારા જેવું રત્ન તારા હાથમાં આવ્યું છે તો અન્યના મુખથી જે કે એ વાત સમજવી પડે એવી અડચણ શા માટે વેઠવી જોઈએ! આપણી સન્મુખ આરસી હોય તો પણ, 'મારું મુખ કેવું દેખાય છે

તે કરો તો ! એવી વિનંતિ બીજાને શા માટે કરવી જોઇએ ? જ આપથી જ સ્થગે મને જોવા ઇચ્છો, ત્યા તે વસ્તુ હું બની જાઉં આજ હું તારૂ રમકડું બની ગયો છુ આવા પ્રેમના આવેશમા એ શ્રીગના દેવ સર્વ ભાન ભૂલી ગયા અને આ તરફ અર્જુન સુખ ક્રમા નિમગ્ન થઇ ગયો પૌર્ણિમાના ચંદ્રપ્રકાશમા સોમકાન્તમ ડુંગર હોય તોપણ તે પીગળીને સરોવર બની જાય છે, તે પ્ર સુખ અને તેનો અનુભવ એવા ભેદભાવનો પડદો તૂટી ગયો માત્ર સુખજ અર્જુનની આકૃતિરૂપે દેખાવા લાગ્યું ત્યારે દેવ પોતાથી તેમને ભાન આવ્યુ અને તેમણે સુખના સમુદ્રમા ડૂબી અર્જુનને હાથ ઝાલીને બહાર ખેંચી કાઢ્યો અર્જુન જેવા મ [illegible] બુદ્ધિ સહિત ડૂબવા લાગ્યો, એવી મોટી પ્રેમની [illegible] તેને આજુબાજુ [illegible] શુદ્ધિમા આવ્યો ત્યારે નિ:શ્વાસ નાખીને [illegible] તમારા [illegible] તમારામા ઐક્ય પામવાની આકાંક્ષા રાખુ [illegible] તે [illegible] કૌતુક કરતા હો તો પછી મને [illegible] શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા [illegible]

[illegible]

ભૂલી ગયા છે શું ? આ હું અને તું એવો દ્વૈતભાવ આપના ભાવ ક્યાં શા માટે ભમો છો ? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા -ઠીક, ત્યારે હવે તે તને જે વાત કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો તે કહું છું, તે સાવધાન થઈને સાંભળ હે ધનુધર ! ખરેખર, સર્વ કર્મની ઉત્પત્તિ પરસ્પર આ પંચ સાધનોદ્વારા થાય છે અને જે આ પાંચ કારણના યોગે કર્મનો પસારો થાય છે, તે પાંચ કારણોજ તે કર્મના હેતુ હોય છે એ વિષયમાં આત્મા તો ઉદાસીનજ હોઈને કર્મનું નિમિત્ત કારણ વા ઉપાદાન કારણ તે હોતો નથી અથવા તો તે કર્મનો સહાયક પણ બનતો નથી તેને રટે શુભ કિંવા અશુભ કર્મો એવી રીતે થાય છે કે, જેમ રાત્રિ અને દિવસ આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આકાશ તો તેથી અલિપ્તજ રહેય છે પાણી અને તેજનાશ ઉત્પન્ન થતી વરાળનો વાયુની સાથે સંબંધ થવ છે એટલે તે આકાશમાં જાય છે અને તેના અભ્રો બને છે, પરંતુ આકાશ તો એ વાત જાણતું પણ નથી. પુષ્કળ એકઠાં કરીને તૈયાર કરવામાં આવેલી નૌકાને નાવિક વાયુના રહી પાણીપર ચલાવે છે, પરંતુ તે સ્થાને ઉદક કાંઈ ક્રિયા નહિ રત્ન માત્ર સાક્ષીભૂતજ રહે છે, કિંવા મૃત્તિકાનો પિંડો ચક્રપર મૂકી ચક્ર ફેરવવામાં આવતાં ત ઘોડાનું મૃત્તિકાપણું જઈ ઘડો તૈયાર થાય છે, તેમાં કુંભારના કૌશલ સિવાય બીજાને ઇતર કયી સહાય મળે છ ? જગતમાં લોકોના સર્વ વ્યાપાર સૂર્યપ્રકાશથી ચાલતા હોવા છતાં પણ જે પ્રમાણે સૂર્ય તેથી અલિપ્ત હોય છે, તેજ પ્રમાણે પંચ હેતુઓથી ઉપજતા પાંચ કારણો વડે સર્વ કર્મરૂપી લતાઓનું મૂળ સ્થાય છે અને આત્મા તો તેથી તટસ્થજ હોય છે હવે તેજ પંચ કારણોનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારે કહી સમજાવું છું ગુણ કૃષ્ણને જે પ્રમાણે વર્ણન કરી લેવા પડે છ, (૩૧૪)

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

શ્લોકાર્થ —અધિષ્ઠાન એ કે આધારભૂત શરીર, તેમજ કર્તા જીવ, પૃથક્ પૃથક્ ઇન્દ્રિયો, પ્રાણાપાનાદિ વાયુના નાના પ્રકારના વ્યાપાર, અને દૈવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના દેવતા, આ પંચ કારણો છે (૧૪)

ટીકા —આ પ્રમાણે કર્મના પંચ કારણો ... પ્રયોજન છે ... પ્રથમ કારણ છે આ દેહને અધિષ્ઠાન કહેવાનું ... ઇન્દ્રિયે રૂપી

દશ હાથોવડે રાત્રિ દિવસ કષ્ટ સહન કરી પ્રકૃતિના યોગથી જે સુખ દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભોગવવાને માટે મનુષ્યને અન્ય સ્થળજ નહિ હોવાને લીધે દેહનેજ અધિષ્ઠાન કહેવામા આવે છે એ દેહ એ ચોવીસ તત્ત્વોનુ વસતિસ્થાન હોઇ બધન અને મોક્ષની વાટાઘાટ પણ એમાજ થાય છે વધારે શું કહું ? એજ જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિનું મુખ્ય ગૃહ છે માટે હે ધનજય ! આ દેહને "અધિષ્ઠાન" એ નામ યોગ્યજ છે. હવે કર્મનુ બીજુ કારણ કર્તા છે, અને એને ચૈતન્યનુ પ્રતિબિંબ અર્થાત્ જીવ કહેવામા આવે છે. આકાશમથી મેઘવૃષ્ટિ થયા પશ્ચાત્ પૃથ્વીપર તેના ખાબોચીઆ થાય છે, અને પછી તેમા આકાશનુજ પ્રતિબિંબ પડતા જે પ્રમાણે તે પ્રતિબિંબ તેનાજ આકારનુ હોય છે, કિવા જેમ નિદ્રાના પ્રાબલ્યથી રાજા પોતાનુ ઐશ્વર્ય વિસરી જઈ સ્વપ્નમા પોતે ભિક્ષુક થયો છે એવી પ્રતીતિ કરે છે; તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પોતાનુ સ્વરૂપ વિસરી જઇ "દેહજ હું છું" એમ માની દેહ રૂપે પ્રકટ થાય છે જ દેહમા આત્મસ્વરૂપ વિસારે પડે છે, ત્યા ચૈતન્ય 'જીવ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે જીવે દેહને અભયવચન આપેલુ હોય છે દેહદ્વારા જ જે કર્મો થાય છે તે હુંજ કરૂ છુ એમ એ જીવ ભ્રમથી કહે છે, તેથી જીવને કર્તા કહેવામા આવે છે. પછી દૃષ્ટિ એકજ હોવા છતા તે પાંપણના કેશને લીધે ચમરના વાળોની પેઠે ભિન્ન દેખાય છે, અથવા ઘરમા રહેલો એકજ દીપક ઝરૂખામાથી જેના જ પ્રમાણે અનેકરૂપે દેખાય છે, કિવા એકજ પુરુષ શૃંગાર, વીર કરૂણા ઇત્યાદિ નવ રસોના આવિર્ભાવ દર્શાવવા લાગે એ કે જ સમયે તે નવ રસો ના દેખાવા લાગે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિનુ એકજ જ્ઞાન નેત્રાદિ ભિન્ન ભિન્ન ઇંદ્રિયોદ્વારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે બહાર આવે છે કે નૃપનંદન ! તે પૃથક્ પૃથક્ ઇંદ્રિયે [illegible] પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ વહેતા નાના નદીને જઈ મળ્યા પશ્ચાત્ જેમ તેમનુ પાણી એકત્ર થાય છે, તેજ પ્રમાણે [illegible] જ કિવા અગ્નિ છે, તે પૃથક્ પૃથક્ [illegible] પૃથક્ પૃથક્ બને છે ત્યારે તે [illegible] છે, ત્યાર તેને [illegible] કરીએ છીએ અને [illegible] જ્યારે તેને [illegible] જીવ તે [illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉપરના ભાગ તરફ જે શ્વાસોચ્છ્વાસ જાય છે, તેજ શક્તિને ઉદાન (કંઠસ્થ વાયુ) એવું નામ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેજ શક્તિ જ્યારે ગુદા દ્વારા બહાર પડે છે ત્યારે તેને અપાન (ગુદસ્થ વાયુ) એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે જ્યારે સર્વ શરીરમાં વ્યાપી જાય છે ત્યારે તેને વ્યાન (શરીરસ્થ વાયુ) કહેવામાં આવે છે ભક્ષણ કરેલા અન્નનો રસ સર્વ શરીરમાં પ્રસરી જ્યારે સર્વ સાંધાઓમાં ભરાઈ જાય છે; હે અર્જુન! આ પ્રમાણેની ક્રિયાઓ કરનાર અગ્નિનેજ સમાન અર્થાત્ નાભિસ્થ વાયુ કહેવામાં આવે છે અને બગાસાં, છીંક, ઓડકાર વગેરે વાયુના જે વ્યાપાર થાય છે તે નાગ, કૂર્મ, કૃકલ ઇત્યાદિ ઉપપ્રાણના વ્યાપાર છે હે સુભટ! આ પ્રમાણે એ સર્વ વ્યાપાર એક વાયુનાજ છે, પરંતુ તો સૌના વર્તન પ્રમાણે તેના નામ બદલાય છે આ પ્રમાણે પોતપોતાના વ્યાપારથી જે વાયુની શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, તે કર્મનું ચોથું કારણ છે એમ તું સમજ થઈ ઋતુ સમાન ઉત્તમ ઋતુમાં ચંદ્રોદય થાય અને તેવામાં પૌર્ણિમાનો યોગ મળે, અથવા જેમ વસંત ઋતુ હોય અને બાગ પણ હોય, તથા પ્રિય મનુષ્ય અને સાહિત્યનો સબંધ પણ હોય, અથવા હે અર્જુન! કમળ હોય અને તે પ્રફુલ્લ થાય અને પછી તેમાં પુષ્પરેણુનો ઉદ્ભવ થાય, એક મધુ ઘની વલ્લીમાં કવિત્વ હોય અને વળી તેની કવિતામાં રસિકતા હોય, તથા તે રસિકતામાં આત્મતત્ત્વની પૂર્ણતા આવે, તેજ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તિના ઐશ્વર્યથી યુક્ત જે બુદ્ધિ તે ઉત્તમ પ્રકારની હોય, તેને સર્વ ઇંદ્રિયોને ભૂષણ દેનાર તેના દેવ ઇંદ્રિયો અનુકૂળ હોય અને સર્વ ઇંદ્રિયોને અર્થાત્ ચક્ષુરાદિ દશે ઇંદ્રિયોનો સમુદાય પણ તેમને અનુકૂળ હોય, તે દરેકના સમુદાય આ પ્રત્યે સૂર્યાદિ દેવમંડળની અનુકૂળતા હોય, તે દેવ કહે છે — હે અર્જુન! સમજ્યો કે! આ કર્મનું પાંચમું કારણ છે દેવ કહે છે એવી રીતે કર્મના પાંચ પ્રકારના પ્રમાણે તારી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે એવી રીતે કર્મનાં પાંચ કારણો તને કહ્યાં હવે જે પાંચ હેતુના છે જેથી એ કર્મો થાય છે તે તને પ્રકટ કરીને હું સમજાવું છું (૩૫૩)

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

શ્લોકાર્થ — મનુષ્ય, શરીર વડે અને મન [illegible] [illegible] પાંચ હેતુઓ છે [illegible] કરે છે, [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible]

ટીકા — [illegible]

પલ્લવ ફુટે છે, પલ્લવો ફુટયા પછી પુષ્પસમુદાયનો ઉદ્ભવ થાય છે અને પુષ્પોમાંથી ફળો નિર્માણ થાય છે, અથવા વર્ષાઋતુમાં પ્રથમ મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે, મેઘમાંથી પર્જન્યવૃષ્ટિ થાય છે અને પર્જન્ય વૃષ્ટિ દ્વારા ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કિંવા પૂર્વ દિશામાં અરુણોદય થાય છે, પછી સૂર્યોદય થાય છે અને સૂર્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ થાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! મન એ કર્મના સંકલ્પનો હેતુ છે અને સંકલ્પવડે વાણીરૂપી દીપક પ્રકટે છે, પછી વાણીના પ્રકાશથી કર્મની વાટ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે ત્યારે કર્તા કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે શરીરાદિક સર્વ ઇંદ્રિયો કર્મનું કારણ બને છે અથવા જેમ લોઢાનું સર્વ કામ લોઢાવડેજ થાય છે, અથવા તંતુ વડેજ જેમ કપડું બને છે, જેમ હીરાને હીરાવડેજ પહેલ પાડી શકાય છે, તે પ્રમાણે મન, વાચા અને દેહના કર્મનું કારણ મન ઇત્યાદિજ છે આ સ્થળે કર્મના શરીરાદિક કારણો તેજ તેના હેતુ શી રીતે થઇ શકે ! એવી કદાચ કોઈ શંકા ધરે તો તેનું નિવારણ સાંભળ. જે પ્રમાણે સૂર્યના પ્રકાશનો હેતુ અને તેનું કારણ સૂર્યજ છે, કિંવા શેરડીનો સાંઠો એજ શેરડીની વૃદ્ધિનું કારણ છે, અથવા સરસ્વતીની સ્તુતિ કરવાને માટે વાણીનેજ (સરસ્વતીનેજ) શ્રમ આપવો પડે છે, કિંવા વેદનું મહત્ત્વ વર્ણવવું હોય તો તે વેદજ વર્ણવી શકે છે; તે પ્રમાણે કર્મને શરીરાદિ એજ કારણ છે, એ વાત તો સર્વને વિદિતજ છે, પરંતુ તેઓ કર્મના હેતુ પણ છે એ વાત પણ નિઃસંશય છે. દેહાદિક કારણોનો દેહાદિક હેતુઓ સાથે યોગ થતાંજ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કર્મ જો શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરવામાં આવે તો હે ધનંજય ! તે પુણ્ય કર્મ કહેવાય છે, અને તેનેજ ન્યાય્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે અને તેનો હેતુ પણ ન્યાય્યજ છે જે પ્રમાણે પર્જન્યનું પાણી ડાંગરપર સંચિત થાય તો તે જમીનમાં ધોવાઇ તો જાય છે, પરંતુ તેથી ઉત્તમ લાભ જેમ થાય છે, અથવા કોઇ એક મનુષ્ય એકદમ દ્વારકાની વાટે પડે તો તેને ચાલવાનો શ્રમ તો થાય છે ખરા, પરંતુ તેનું એક પગલું પણ વ્યર્થ જતું નથી તે પ્રમાણે હેતુ અને કારણના યોગથી કોઇ અધર્મ થાય છે તોપણ તે જો યથાર્થ હોય તો તે પુણ્ય કર્મ કહેવાય છે એક પાત્રમાનું દૂધ બીજે પાત્રે ઉભરાઇ જાય તેથી કાંઇ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાશે નહિ તે પ્રમાણે શાસ્ત્રવિધિથી રહિત કર્મ કરવામાં આવે, છતાં તેને વ્યર્થ ગણેલું ન માનવામાં આવે તો પછી ધાડમાં ગએલાં દ્રવ્યને પણ દાન માન્યું કરી

શાય ? હે અર્જુન ! આવન અક્ષર વિહિત કયો મત છે ? અથવા લખન થયું પેરી એમનો પણ ઉચ્ચાર ન કે એવો કયો પ્રાણી મની આવશે ? પરંતુ હે અર્જુન ! જ્યાં સુધી મનની શુદ્ધિ સમજાય નહી ત્યાં સુધી વાચાને આવન અક્ષરના ઉચ્ચારથી મંત્રોચ્ચારની ક્રિયાદિ થતી નથી તેમ કારણ અને હેતુના યોગથી જે અનિયમિત કર્મ થાય છે, તે શાસ્ત્રાનુકૂળ નથી હોતુ તોપણ તે કર્મ તો મેવાયજ છે પરંતુ આપ કરે તે અન્યાય છે અને અન્યાયનોજ હેતુ થાય છે (૧૫)

तत्रैव सति कर्तारमात्मान केवल तु य ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति ॥१६॥

શ્લોકાર્થ — આ પ્રમાણે સર્વ કર્મના આ પાંચ હેતુ હોય છે, એટલા માટે જે મનુષ્ય કેવળ આત્મનેજ કર્તા જુએ છે તે અજ્ઞાની પોતાના અજ્ઞાનથી દુષ્ટ હોવાને લીધે કાંઈ જાણતો નથી (૧૬)

ટીકા — હે મુનિને ! આ પ્રકારે કર્મના પાંચ કારણના પણ હેતુનો હોય છે તો ... આ કર્મનું ... કારણ છે ... [illegible]

[illegible]

થાય એટલે સૂર્યનો જન્મ થયો એમ તે કહે છે, અને તેજ પાણી પવનથી હાલે એટલે સૂર્ય કંપિત થયો એમ તે જણાવે છે, અને ખાબોચીઉં સુકાઇ જાય એટલે સૂર્યનો નાશ થયો એમ તે સમજે છે. નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્ય જ્યાં સુધી જાગૃત થતો નથી ત્યાં સુધી તેને સ્વપ્ન સત્ય ભાસે છે. જે આ રજ્જુ છે એમ જાણતો નથી, તે તેને સર્પ સમજીને ભીતિ પામે એમાં આશ્ચર્ય શું? જ્યાં સુધી આંખમાં કમળો હોય છે ત્યાં સુધી ચંદ્રનો રંગ પીળોજ ભાસે છે અરે મૃગો જો મૃગજળથી ભ્રમિત ન થાય તો પછી કોણ થશે? તે પ્રમાણે તે શાસ્ત્ર અને ગુરુના નામના ઉચ્ચારનો સ્પર્શ પણ થવા દેતો નથી, કારણ કે તે મર્યાદાથીજ છૂટે છે. આવા ચાંડાલ હોય છે તે લોકો [illegible] ચંદ્રપર ચાંદનીનો આરોપ મૂકે છે, તે પ્રમાણે દેહજ આત્મા છે એવી દૃષ્ટિથી તે આત્માપર દેહરૂપ જાળ આરોપે છે પણ હે અર્જુન! તેની આવી સમજથી દેહરૂપી કે આનામાં કર્મની મજબૂત સાંકળથી બંધાય છે. [illegible] મિથ્યા પાપ નલિકાપર બેઠેલો હોય છે, તે [illegible] બંધાઇ ગયો છું એવી [illegible] પોતાના પગ મુક્ત હોય છે છતાં પણ પોતાના [illegible] પકડી રાખે છે, તેમ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપપર જ [illegible] કરવા કર્મનો આરોપ કરે છે તે કોટ્યવધિ કલ્પો પર્યંત કર્મ [illegible] (૩૯૬)

[illegible] સ્પર્શ થતો નથી, અને [illegible] સ્પર્શ કરી શકતો નથી, [illegible] તેને કેવી રીતે [illegible] તે [illegible] સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતાં આપણને [illegible] આકાશ જેવા [illegible] પણ [illegible] ભીનું [illegible] જેમ તેનું [illegible] જેવાથી જેમ [illegible]

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबद्ध्यते ॥१७॥

શ્લોકાર્થ — હું અમુક કર્મ કરૂં છું એવું જેને અભિમાન નથી અને જેની બુદ્ધિમાં કર્મથી વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે જો આ સર્વ લોકનો વધ કરે, તોપણ તે વધ કરતો નથી અને તે વધના દોષથી લિપ્ત થતો નથી (૧૭)

ટીકા — હે પ્રબુદ્ધ અર્જુન ! જે અનાદિમાનથી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં વિશ્વરૂપી સ્વપ્નનો અનુભવ કર્યો થયા હોતો હતો, તેને 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યથી અને ગુરુકૃપાના બળથી, માત્ર મસ્તકપર હાથ મૂક્યાથી નહિ પરંતુ પીઠ થાબડીને જાગૃત કર્યો હોય તે સમયે, હે અર્જુન ! જગદ્રૂપી સ્વપ્ન અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ત્યાગ કરી નિજસ્વરૂપના દર્શનથી જે સહજ જાગૃત થયો છે ચંદ્ર ઉગતાની સાથે મૃગજળનું પૂર આપોઆપ નષ્ટ થાય છે, કિંવા બાલ્યદશા તમામ થયા પછી બાળકથી કોઈ ડરતો નથી, કિંવા કાષ્ઠ બળીને ભસ્મ થયા પછી જેમ તેમ કાષ્ઠપણું રહેતું નથી, અથવા જાગૃત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, તેમ હે અર્જુન ! તેને હું અને મારૂં એવું અભિમાન રહેતું નથી પછી તિમિરનું દર્શન કરવાને માટે સૂર્ય ગમે તેવા ભોંયરામાં પ્રવેશ કરે તોપણ તે તમ તેનું દર્શન કરી શકતો નથી તે પ્રમાણે હું આત્મા છું એવો જેને દૃઢ નિશ્ચય થયો છે, તે જે વસ્તુ વસ્તુ જુએ છે તે વસ્તુ દ્રષ્ટા અને દૃષ્ટિ રહિત તેને આત્મસ્વરૂપજ લાગે છે જે પદાર્થને અગ્નિ સ્પર્શ કરે છે તે પદાર્થ પોતે જેમ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, અને પછી જેમ દાહ્ય અને દાહક એવો ભેદ રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે કર્મને ભિન્ન માનીને આત્માપર જે કર્તાપણાનો આરોપ મૂકવામાં આવેલો, તેનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે જે મંડ અવશિષ્ટ રહે છે, તે આત્મસ્થિતિ છે એ આત્મસ્થિતિમાં રહેનાર જે ઘેર પુરુષ, તે શું આ દેહને કોઈ જુદી વસ્તુ માનશે કે ? પ્રલયકાળનો પ્રચંડ જળસમુદાય કોઈ બીજા પ્રવાહનું અસ્તિત્વ રહેવા દેતો નથી, તેમ હે અર્જુન ! અનંત પ્રકાશસ્વરૂપમાં આ દેહ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રકાશરૂપ રહેલો અહંકાર દેહને લીધે મલિન થઈ શકતો નથી સૂર્યને પ્રતિબિંબથી સૂર્યને પકડી શકાય છે કે ? દાઝ લાગવાથી મનુષ્ય ગાંડો થઈ જાય પછી પુન તેને દાઝ લાગવાથી શું તે ઝેરી સાપે દંશ કર્યો તેને લીધે છે કે ? અથવા હે વીરેન્દ્ર ! કાષ્ઠ બળીને અગ્નિ તૈયાર થયા પછી તેને

થાય એટલે સૂર્યનો જન્મ થયો એમ તે કહે છે, અને તેજ પાણી પવનથી હાલે એટલે સૂર્ય કંપિત થયો એમ તે જણાવે છે; અને ખાબોચીઉં સુકાઈ જાય એટલે સૂર્યનો નાશ થયો એમ તે સમજે છે નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્ય જ્યાં સુધી જાગૃત થતો નથી ત્યાં સુધી તેને સ્વપ્ન સત્ય ભાસે છે જે આ રજ્જુ છે એમ જાણતો નથી, તે તેને સર્પ સમજીને ભીતિ પામે એમાં આશ્ચર્ય શું? જ્યાં સુધી આંખમ કમળો હોય [illegible] ત્યાં સુધી ચંદ્રનો રંગ પીળોજ ભાસે છે અરે મૃગો જો મૃગજળથી ભ્રમિત ન થાય તો પછી કોણ થશે? તે પ્રમાણે તે શાસ્ત્ર અને ગુરૂના નામના ઉચ્ચારનો સ્પર્શ પણ થવા દેતો નથી કારણ કે તે મૂર્ખતાથીજ જીવે છે આવા ચાવના હોય છે તે જોઈને સિયાળ ચંદ્રપર ચાંદાનો આરોપ મૂકે છે, તે પ્રમાણે દેહજ આત્મા છે એવી દ્રષ્ટિથી તે આત્માપર દેહરૂપ ભાગ આરોપે છે પછી હે અર્જુન! તેની આવી સમજથી દેહરૂપી કેદખાનામાં કર્મની મજબૂત સાંકળથી બંધાય છે બિચારો પોપટ નળિકાપર બેઠેલો હોય છે, તે હું બંધાઈ ગયો છું એવી કલ્પનાથી પોતાના પગ મુક્ત હોય છે છતાં પણ પોતાના પંજાવતી નળિકાને પકડી રાખે છે, તેમ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપપર જે દેહ કરેલાં કર્મનો આરોપ કરે છે તે કોટ્યવધિ કલ્પો પર્યંત કર્મ માંજ ગુંથાઈ રહે છે (૬૪)

૬૬ મ [illegible] ના છતાં પણ જેને કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી, અને જેમ વડવાનળ સમુદ્રમાં [illegible] છતાં [illegible] તેને સમુદ્ર સ્પર્શ કરી શકતો નથી, તે પ્રમાણે જ [illegible] કર્મ [illegible] રે છે, તેને કેવી રીતે ઓળખવો તે કહું [illegible] મુક્તના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતાં આપણને જ મુક્ત [illegible] થાય છે, [illegible] આપણીજ વસ્તુ [illegible] થાય છે, [illegible] સ્વચ્છ કરવાથી આપ [illegible] સ્વરૂપ [illegible] પાણીમાં નાખતાં જેમ તેનું [illegible], અને [illegible] તરફ જોતાંથી જેમ [illegible] થાય છે, તે પ્રમાણે મતિની [illegible] આત્મસ્વરૂપ [illegible] [illegible]

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

ભાવાર્થ — હું આ કર્મ કરું છું એવું જેને અભિમાન નથી, અને જેની બુદ્ધિ કર્મથી વિકાર (લેપ) પામતી નથી, તે જો આ સર્વ લોકોનો વધ કરે, તોપણ તે વધ કરતો નથી અને તે વધનથી બંધાતો નથી (૧૭)

ટીકા — પ્રચંડ અર્જુન ! જે અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં વિશ્વરૂપી સ્વપ્નનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા તેને ઉત્તર ... 'તે' મહાવાક્યરૂપી અને ગુરુકૃપાના હાથથી, ... મસ્તક પર હાથ ... પરબ્રહ્મની ... પ્રમાણે, હે અર્જુન ! અજ્ઞાનરૂપી ... અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ત્યાગ કરી નિજસ્વરૂપના દર્શનથી જ ... થયો છે ... ઉત્તમની ... આદિ ... છે, ... સમાન ... મોટો ... નથી ... પરમ થયા ... જેમ તેને ... નથી, અથવા ... પછી જેમ ... નથી, ... હે અર્જુન ! તેને ... આ મારું એવું અભિમાન રહેતું નથી પછી ... માટે સૂર્ય ... તોપણ ... દર્શન કરી શકતો નથી તે પ્રમાણે ... આ ... અને ... તે જે વસ્તુ ... સહિત તેને આત્મસ્વરૂપ ... પદાર્થને અગ્નિ સ્પર્શ કરે છે તે પદાર્થ પોતે જેમ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, અને પછી જેમ દાહ્ય અને દાહક એવો ભેદ રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે કર્મને ભિન્ન માનીને આત્માપર જ કર્તાપણાનો આરોપ ... આવેલો તેને જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે જ ... અવશિષ્ટ રહે છે, તે આ ... આત્મસ્થિતિમાં રહેનાર જે એક પુરુષ, તે શું આ દેહને કોઈ જુદી વસ્તુ માનશે કે ? પ્રલયકાળનો પ્રચંડ ... કોઈ બીજા પદાર્થનું અસ્તિત્વ રહેવા દેતો નથી, તેમ હે અર્જુન ! ... સ્વરૂપમાં ... થયા પછી તે ... અહંકાર દેહને લીધે ખંડિત થઈ શક્તો નથી. સૂર્યના પ્રતિબિંબ ... પકડી ... છે કે ? ... શું તેની સાથે ... જાય ... બીજે ... અગ્નિ તૈયાર કર્યા પછી તેને

કાષ્ઠની પેટીમા ગખીએ તો તેમા તે ગોધાએલો રહી શકે છે કે ? કિવા રાત્રિના ઉદરમાથી સૂર્ય બહાર નીકળ્યા પછી 'રાત્રિ' રહેશે ખરી કે ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ બને જેના વિલીન થયા છે, તેને હુ દેહ છુ, અથવા દેહજ આત્મા છે એવો ગર્વ ક્યાથી હોય ? આકાશ જ્યા જાય ત્યા પણ તે પોતેજ ભરેલુ હોવાથી સ્વભાવથીજ તે સર્વત્ર વ્યાસ છે તે પ્રમાણે તે જે જે કર્મ કરે છે તે આત્મસ્વરૂપજ છે, તો પછી તે ક્યા કર્મથી કર્તૃત્વ ગ્રહણ કરશે ? ગગન સિવાય ગગનને રહેવાનુ અન્ય સ્થાન નથી, સમુદ્રને પ્રવાહ હોતો નથી અને ધ્રુવને ગતિ નથી, તેવી તે પુરૂષની સ્થિતિ હોય છે આ પ્રકારે જેણે આત્મજ્ઞાનના યોગથી કર્મના કર્તાપણાનુ અભિમાન ત્યજી દીધુ છે, તે પણ દેહ છે ત્યા સુધી કર્મ તો કરે છેજ પવન વાતો બધ થાય છે, તો પણ વૃક્ષનુ હાલવુ તો ચાલુજ રહે છે અથવા કર્પૂર સમાપ્ત થાય છે, તોપણ કરડીઆમા વાસ તો અવશિષ્ટજ રહે છે અથવા ગાયનનો સમારભ સમાપ્ત થાય છે, તોપણ ગાયન સાભળીને મનને થએલો આનદોત્સાહ તો રહે છેજ, કિવા પાણી સુકાઈ ગયા છતા જમીનની ભીનાશ જતી નથીજ, અરે ! સૂર્યાસ્ત થતા છતા પણ સધ્યાકાળે પશ્ચિમ દિશાના આકાશમા સૂર્યની જ્યોતિનુ તેજ (સધિપ્રકાશ) દેખાય છેજ નિશાનને છેદ્યા પછી પણ બાણ તેની ગતિ પુરી થઇ જાય ત્યા સુધી આગળ જાય છેજ, કુભારે ચાકપર પાત્ર તૈયાર કરી લીધા પછી પણ પૂર્વે આપેલી ગતિથી ચાક ફર્યાજ કરે છે, તે પ્રમાણે હે ધનજય ! દેહાભિમાન નષ્ટ થયા પછી પણ જે કર્મથી દેહ ▮ ઉત્પન્ન થયો છે તે દેહની પાસે ચેષ્ટા કરાવે છેજ કેમકે આ ચેષ્ટાનુ અવલબન તેની ઇચ્છાપર હોતુ નથી સકલ્પ કર્યા વિના પણ સ્વપ્ન આવે છે, અરણ્યમા જેમ રોપ્યા વિના પણ વૃક્ષો ઉગે છે, અને રચના કર્યા સિવાય પણ જેમ આકાશમા ગધર્વનગર ઉદ્ભવે છે, તે પ્રમાણે આત્માના સકલ્પ વિના પણ પાછળ જે દેહાદિ પચ કારણો કહ્યા, તેનાવડે પણ આપોઆપ કર્મો થઇ જાય છે પૂર્વ જન્મના સસ્કારને અનુસરીને એ પાચ કારણો અને હેતુ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે તે ક્રિયાઓ પછી ચાહે સર્વ જગતનો સહાર થાઓ કે નવા જગત રચાઓ, કુમુદિની કેવી સુકાઈ જાય છે અને કમળનો વિકાસ કેવો થાય છે, એ બને બાબતો પોતાવડે થતા છતા પણ જેમ સૂર્ય નથી જાણતો કિવા આકાશમાથી વીજ પડીને જમીનના કુકડે ટુકડા કરી નાખે કિવા વૃષ્ટિ થઇને જમીનને લીલી ગાર બનાવી દે, તોપણ આ ઉભય ઘટનાનુ

પડે તો તે દાઝે છે કે ? કિંવા શસ્ત્ર પોતાને કદિ ખુચે છે કે ? તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપથી કોઈ પણ કર્મ ભિન્ન નથી એમ જે સમજે છે તેની બુદ્ધિને ક્યો પદાર્થ સ્પર્શ કરી શકશે ? માટે જે કાર્ય, કર્તા અને ક્રિયા એ ત્રિપુટી પોતેજ બની ગયો છે, તે શરીરાદિ દ્વારા થતા કર્મથી બદ્ધ થતો નથી. કારણ કે જીવ મહત્તાપૂર્વક પોતાને કર્તા માની [illegible] ઇંદ્રિયોના સાધનથી ન્યાય ક્રિયા [illegible] એ પ્રકારની ક્રિયા કરી એ ક્ષણમાં કર્મરૂપી ભુવનો [illegible] છે પરંતુ નક્કી જાણવું કે આ મોટા કર્મનો આત્મા સહાયક [illegible] નથી અને [illegible] આરંભ કરનારો પણ નથી. તે તો સાક્ષી [illegible] અને જ્ઞાનસ્વરૂપ [illegible] માટે [illegible] જે [illegible] તેને કેવી રીતે આના આપશે ? તેજ પ્રમાણે કર્મમાં તેને કાંઈ શ્રમ [illegible] નથી. શ્રમનો [illegible] પ્રકૃતિનેજ પડે છે. જે કેવળ આત્મ[illegible] થયો છે તે [illegible] પણ [illegible] નાનામાં [illegible] નથી તે પ્રકૃતિથી [illegible] અજ્ઞાનકી [illegible] જ્ઞાનરૂપી [illegible] આવે [illegible] એ ત્રિપુટી [illegible] છે એ વાત [illegible] રીતે [illegible] (૪૭)

ज्ञान ज्ञेय परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
करण कर्म कर्तेति त्रिविध कर्मसंग्रह ॥१८॥

શ્લોકાર્થ—જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ ત્રિપુટી કર્મની [illegible] છે, અને કરણ, કર્મ તથા કર્તા એ ત્રિપુટી [illegible] કારણ છે.

ટીકા—જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીજ [illegible] મૂળ [illegible] નિઃસંશય કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે [illegible] એ ત્રિપુટીના જુદા જુદા [illegible] તે [illegible] સૂર્ય [illegible] જ્ઞાનેંદ્રિયરૂપી [illegible] પંચવિષયરૂપી [illegible] [illegible] તેને [illegible] કરે છે, [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ક્રિયા [illegible] અને [illegible]

[illegible]

[illegible] છે [illegible] જ્ઞાન [illegible] છે [illegible]

[illegible]

[illegible] વૃત્તિની [illegible]

જ્ઞેયને ખડો કરીને, જ્ઞાનાને પોતાની પાછળ ઉભો કરીને પછી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ ઉભયની મધ્યમા રહે છે, જ્ઞેયને જાઇને મળ્યા પછી એની ગતિ બધ પડે છે અને જે સર્વ પદાર્થોને નામ આપે છે, તે સામાન્ય જ્ઞાન છે એમા સશય નથી

હવે જ્ઞેયના લક્ષણો કહુ છુ તે સાભળ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગધ એવા જ્ઞેયના પાચ પ્રકાર છે જેમ એકજ આમ્રફળ પાચે ઇદ્રિયોને ભિન્ન ભિન્ન રીતદ્વારા પ્રતીત થાય છે, અર્થાત્ શબ્દથી કાનને, રસવડે જીભને, રગથી નેત્રોને, વાસથી નાકને અને સ્પર્શથી ત્વચાને સમજાવે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞેય એકજ છે, પરતુ તેનુ જ્ઞાન જુદા જુદા પ્રકારનુ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પાચ પ્રકારનુ થયુ છે સમુદ્રમા મળ્યા પછી નદીનો ઓઘ સમાપ્ત થાય છે, મુકામપર પહોચ્યા પછી ચાલવુ બધ થાય છે અથવા પાક લણ્યા પછી જેમ ધાન્યની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે, તેમ હે અર્જુન ! ઇદ્રિયના માર્ગમા દોડતા જ્ઞાનની જ્યા સીમા આવી રહે છે, તે વિષયનેજ જ્ઞેય કહેવામા આવે છે આ પ્રમાણે હે ધનજય ! જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એના લક્ષણો તને કહી સભળાવ્યા આ ત્રિપુટીવડેજ સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે કારણ કે શબ્દાદિ વિષયરૂપ જે પાચ પ્રકારનુ જ્ઞેય છે, તેજ પ્રિય કિવા અપ્રિય પૈકી ગમે તે એક હોય છે હે ધનજય ! જ્ઞાન, જ્ઞાતા ને જ્ઞેય પદાર્થ જ્યારે દર્શાવે છે ત્યારેજ તેનો સ્વીકાર કિંવા ત્યાગ કરવાને જ્ઞાતા ઉદ્યુક્ત થાય છે મત્સ્યને જોતાજ જેમ બગલો, દ્રવ્યને જોતાજ જેમ દરિદ્રી, કિવા સ્ત્રીને જોતાજ જેમ કામી પુરૂષ તેની પ્રાપ્તિ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, જે પ્રમાણે પાણી ઉતરતી (નીચી) જમીન તરફ દોડે છે, ભ્રમર પુષ્પનો સુવાસ લેવાને દોડે છે, અથવા સધ્યા કાળે વાછરડાને છોડવામા આવતા ગાયની તરફ તે જેમ દોડે છે, સ્વર્ગની ઉર્વશીનુ વર્ણન સાભળી, લોકો જેમ આકાશમા યજ્ઞરૂપી સીડીઓ ગોઠવે છે, અથવા હે અર્જુન ! પારેવો ગગનમા ઉડતો હોય તોપણ પારેવીને જોતાની સાથેજ તે એકદમ નીચે પહોચી જાય છે, અથવા મેઘગર્જના સાભળતા જેમ મોર આકાશ તરફ દોડે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતા જ્ઞેયને (વિષયને) જોઇને તેના તરફ દોડે છે, માટે હે પાડુસુત ! જગતમા સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે એમા પણ જ્ઞેય વિષય જો જ્ઞાતાને પ્રિય હોય તો પછી તે ભોગવવાને તે એક ક્ષણનો પણ વિલબ સહન કરી શકતો નથી તે વિષય તેને અપ્રિય હોય છે, તો તેનો ત્યાગ કરવાને એક

ગણુ પણ તેને ગુણ સમાન ભાસે છે નીલમણિનો હાર જોતાંજ હર્ષ, અને સર્પને જોતાં તરતજ ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રિય કિંવા અપ્રિય વસ્તુ જોતાંની સાથેજ જ્ઞાતાની સ્થિતિ થાય છે અને પછી તેનો સ્વીકાર કિંવા ત્યાગ કરવાને માટે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે જે કુસ્તીનો શોખીન છે તે સૈન્યનો અધિપતિ હોય તોપણ મલ્લને જોતાંની સાથેજ રથપરથી ઉતરી પગપાળો બને છે, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાતા [illegible] તેજ નિશ્ચાસક્ત થાય છે એટલે કર્તા બની રહે છે આ પ્રમાણે કર્તૃત્વનો બોજો મસ્તકપર લઈ લેવો એ પનાગીપર બેસી આનંદથી તૈયાર ભોજન જમવાને બદલે સ્વયંપાક જાતે તૈયાર કરવાને પરિશ્રમ ઓઢી લેવા સમાન છે, કિંવા પુષ્પવેલનો ઉપભોગ લેવાને માટે જમ પ્રકાર બાગને તૈયાર કરવાની ખટપટ વહોરે, અથવા [illegible] પોતાના [illegible] તુચ્છ માની ધાતુ [illegible] માગે, કિંવા કોઈ [illegible] [illegible] રહેવાન [illegible] મોટા મંદિરો બાંધવાને પ્રવૃત્ત થાય, તે પ્રમાણે [illegible] વિષયોની ઇચ્છાથી જ્ઞાતા ઇંદ્રિયો પાસે વ્યાપાર કરાવે છે [illegible] અર્જુન [illegible] [illegible] બની જાય [illegible] આ પ્રમાણે આપણે જે જ્ઞાતા તેજ કર્તા બનીને જ્ઞાનને કરણ (સાધન) બનાવીએ છીએ, એટલે પછી [illegible] [illegible] જ્ઞાનાદિ [illegible] તેજ [illegible] [illegible] આ પ્રકારે હે સુમતે ! જ્ઞાન [illegible] પોતાની [illegible] [illegible] [illegible] તેઓની [illegible] [illegible] [illegible] કિંવા [illegible] [illegible] જીવનના [illegible] [illegible] [illegible] અથવા [illegible] પછી જ [illegible] [illegible] [illegible] કિંવાના [illegible] જ્ઞાતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે [illegible]

બુદ્ધિ મન ચિત્ત અને અહંકાર એ ચતુર્વિધ અંતઃકરણ (અંતર [illegible]) છે, અને ત્વચા, કર્ણ, નેત્ર, જીભ [illegible] [illegible] પાંચ [illegible] બાહ્ય ઇંદ્રિયો છે અંતઃકરણની વૃત્તિના [illegible] [illegible] [illegible] નિશ્ચય [illegible] કરે છે, ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને જાણવા માટે છે અને [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહીં [illegible] [illegible] ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે કર્મનો ત્યાગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કૃષ્ણનો જ્યાં સુધી થવ ત્યાં સુધી માત્ર વિજય મળ્યા કરે છે. (૫૦૪)

આ પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ અથવા સ્વીકાર કરવાને માટે જ્ઞાનાદિ ત્રિપુટીને ઉપયોગમાં લીધી જોઈએ તેને કર્મ નામ પ્રાપ્ત થયું, અને એના કર્મ સ્વભાવ સત ત્રિપુટીને ... પેઠે વાપરે છે માટે તેને કહું અર્થાત્ ક્રિયાના સાધનો કહેવાય આવે છે, અને એ સાધના ... ના ક્રિયા ... તેનાથી જ વ્યાપ્ત થાય છે તેને કર્મ કહે વામાં આવે છે જ પ્રમાણે સોનીની બુદ્ધિવડે અલંકાર વ્યાપ્ત હોય ... ચંદ્રના કિરણોવડે ચંદ્રપ્રકાશ વ્યાપ્ત હોય છે, વિસ્તારથી જેમ આદિ વ્યાપ્ત હોય છે ... પ્રમાણે જે પ્રમાણે સૂર્યપ્રકાશ વ્યાપ્ત હોય છે, મિષ્ટતાથી જેમ શેરડીના રસ વ્યાપ્ત હોય છે અને અવકાશથી જેમ આકાશ વ્યાપ્ત હોય છે તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! કર્તાની ક્રિયાથી જે વ્યાપ્ત હોય છે તેજ કર્મ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! જ્ઞાન ... કર્મ ... કરવું એ ત્રણેના સમુદાય કહ્યો ... જ્ઞાન અને ... એ ત્રણથી કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે કર્તા, કરણ અને કાર્ય એ ત્રિપુટી કર્મના સંચયરૂપ છે અગ્નિમાં જે પ્રમાણે ધૂમ હોય છે ... બીજમાં જેમ વૃક્ષ સમાયેલું હોય છે અથવા જેમ મનમાં નિરંતર ... નો વાસ હોય છે અને સુવર્ણ જે પ્રમાણે ખાણમાં રહેલું હોય છે તે પ્રમાણે ... ક્રિયા અને ... એ ત્રિપુટી કર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે માટે હે ... અર્જુન ! તાત્પર્ય એજ નિકળ્યું કે અર્જુન ... અને ... તેનો ... એવું કર્તૃત્વાભિમાન ... ધારણ કરે છે એટલે તત્ત્વજ સર્વ ક્રિયા ચાલવા માંડે છે અને આત્મા તો એ સર્વ ક્રિયાથી દૂર હોય ॥ એટલા માટે હે સુમતે ! તને વારંવાર કહું છું કે આત્મા સદાકાળ કર્મથી અક્રિય જ છે (૫૧૬)

ज्ञान कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

શ્લોકાર્થ —જ્ઞાન કર્મ અને કર્તા એ ગુણભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે એમ તત્ત્વ શાસ્ત્રમાં યથાર્થ કહ્યું છે તે પણ તું સમજ

ટીકા —પરન્તુ તને જ્ઞાન કર્મ અને કર્તા એ ત્રિપુટી વિષે જે વર્ણન કહ્યું તે પણ ત્રણ ગુણોને અનુસરીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું છે માટે હે અર્જુન ! જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા, એનાપર પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહિ કારણ કે એમના રજ અને તમ એ ગુણો બંધનકારક છે અને માત્ર સત્ત્વગુણજ મુક્ત કરવાને સમર્થ

જ્ઞાનને રાજસ જ્ઞાન કહે છે હવે ગામ બહાર રહેતા ઢેડ ચમારાદિના ઘરોમા પેસી ન જવાય તેટલા માટે વટેમાર્ગુને પોકારીને કહેવુ પડે છે, તે પ્રમાણે તામસ જ્ઞાનના લક્ષણો તને કહું છુ, તે પરિપૂર્ણ લક્ષમા રાખ (૫૪૮)

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ।।२२।।

શ્લોકાર્થ —જે જ્ઞાન, એક શરીર અથવા ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિની પેલી તરફ કાંઇજ નથી, એમ જાણીને તેમાંજ (શરીર અને ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિમાં) આસક્ત થાય છે, અને જે અયુક્તિક, તાત્પર્યવિહીન તથા અલ્પ હોય છે, તેને તામસ જ્ઞાન કહેવામા આવેછે

ટીકા —હે અર્જુન! જે જ્ઞાન, વિધિરૂપી વસ્ત્ર પહેર્યા વિનાજ સંસાર કરે છે તે નગ્ન હોવાથી 'શ્રુતિ' તેના તરફ પીઠ ફેરવી લે છે ઇતર શાસ્ત્રોએ પણ તેને કલંકિત ઠરાવી તેની નિંદા કરીને મ્લેચ્છ ધર્મરૂપી પર્વત તરફ જેને ફેંકી દીધું છે, જે જ્ઞાન તમોગુણરૂપી બ્રહ્મ રાક્ષસનો સંચાર થવાથી ગાંડા જેવું થઇને ફરે છે, જે જ્ઞાન કોઇપણ સંબંધની અડચણ સમજતુ નથી અને જે કોઇપણ પદાર્થનો નિષેધ માનતું નથી, જે પ્રમાણે ઉજ્જડ ગામમા છોડી મુકવામા આવેલા કુતરા જે વસ્તુ મુખમા સમાતી નથી અથવા જે ખાવાથી મુખ બળે, તે વસ્તુને છોડે [illegible] અને બાકીની બધી વસ્તુઓ તેને ખપે છે ઉંદર સોના જેવા પદાર્થોને ચોરી જવા છતા પણ સારા કે માઠાનો ભેદ જાણતો નથી, અને માંસભક્ષ્ય [illegible] કાળા [illegible] છે કે ગોરાનું તે જોવા જેમી [illegible] નથી, કિંવા વનમાં દાવાનળ [illegible] તેને કોઇ પણ વાતનો વિચાર રહેતો નથી, અથવા પ્રાણી જીવત છે કે મૃત છે તેને વિચાર કર્યા વિના મક્ષિકા જ્યાં તેનાપર બેસે છે, અરે, કાગડો જે પ્રમાણે અન્ન એઠું છે કિંવા પીરસેલું છે તે જાણતો નથી અથવા [illegible] છે કે [illegible] [illegible] તેનો વિચાર રાખતો નથી, તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાન વિષયેમાં વર્તતી વખતે નિષેધનો ત્યાગ અને વિધિનું આચરણ કરવાનું જાણતું નથી, પરંતુ જે પણ વસ્તુ દ્રષ્ટિએ પડે તેનો ઉપયોગ કરે છે, અને સ્ત્રી હોય તો શિશ્નને તથા દ્રવ્ય હોય તો ઉદરને વહેંચી આપે છે, આ તીર્થનું ઉદક છે કે અપવિત્ર ઉદક છે તેની જેને ખબર હોતી નથી, પરંતુ તેથી તૃષાની શાંતિ થાય છે એટલુંજ જે જુએ છે, તેજ પ્રમાણે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને નિષિદ્ધાનિષિદ્ધનો વિચાર નહિ કરતાં જે

જ્ઞાન મુખને ભાવે તેજ પવિત્ર સમજે છે, અને સ્ત્રી જાતિ જે છે તે મોં ભોગ્ય છે એટલીજ વાત જાણીને તેની મિત્રતા કરવાને આતુર હોય છે, પોતાને જે મનુષ્ય ઉપયોગી હોય તેજ સગ છે અને જેની સાથે દેહસંબંધ હોય તે સગા નથી, એવું જે જ્ઞાન માને છે મૃત્યુને જેમ સર્વ પદાર્થ ભક્ષ્ય વસ્તુઓજ છે અને અગ્નિને માટે સર્વ વસ્તુઓ કાષ્ઠવતજ છે તે પ્રમાણે જેને જગતમાનું સકળ ધન પોતાનુંજ લાગે છે તે જ્ઞાન તામસ છે આ પ્રમાણે સર્વ જગત ઉપભોગને માટેજ છે એવી જે જ્ઞાનની સમજ છે તેને દેહભરણ સિવાય ઇતર પુરૂષાર્થજ હોતો નથી. આકાશમાંથી પડેલા પાણીને જેમ સમુદ્રમાંજ ભળવું પડે છે, તે પ્રમાણે તેની સર્વ ખટપટ માત્ર ઉદર ભરવાને માટેજ હોય છે યથાશાસ્ત્ર અથવા નિષિદ્ધ આચરણ એજ સ્વર્ગ કિંવા નરકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, એ વિષે જે જ્ઞાન સર્વાંશે અજ્ઞાન હોય છે, દેહનો ટુકડો એજ આત્મા અને ઇશ્વર તે પત્થરની પ્રતિમા, એથી આગળ જે જ્ઞાન વધેલું હોતું નથી અને જે એમ કહે છે કે આ શરીર પડતાંની સાથેજ આત્મા કર્મસહિત નાશ પામે છે, તો પછી કર્મોના ફળો ભોગવવાને માટે ક્યા રૂપમાં આત્મા રહે છે? કિંવા આપણા કરેલ કર્મોનો સાક્ષી ઇશ્વર હોય અને તેજ આ કર્મોના ફળો ભોગવાવતો હોય તો પછી દેવજ (મૂર્તિજ) વેચી માર્યો એટલે પછી ગામનો પ્રમુખ દેવ કર્મને માટે શાસન કરે છે, એમ જો માનીએ તો પછી જે ડુંગરના પાષાણમાંથી મૂર્તિ બનાવવામાં આવી તે ડુંગર કેમ સ્વસ્થ રહે છે? આ પ્રમાણે કદાચિત દેવ છે એમ માને તોપણ તે પાષાણની પ્રતિમા છે એમ સમજે છે અને આત્મા એટલે દેહજ એમ માને છે એ સિવાય પાપ અને પુણ્ય એ 'તમ જાૂઠી વાત છે' એમ જે માને છે તથા અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં જે પ્રમાણે તેની સન્મુખ આવતી સર્વ વસ્તુઓનું તે ભક્ષણ કરે છે તે પ્રમાણે જે જે વસ્તુ ભોગવવાને મળે તેનો ઉપભોગ લેવામાંજ હિત છે એમ જે સમજે છે, સર્વ ચક્ષુવડે જે જે પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય અને ઇંદ્રિયોને જ વિષય આનંદદાયક લાગે તેજ સત્ય અને હિતકારક છે, એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે, કિંબહુના દૃષ્ટિ પડતાં આકાશમાં ધુમાડાના ગોટા ઊડતા દેખાય છે તે પ્રમાણે જેની બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામ્યા છતાં વૃથા થાય છે અને તેનો ગર્વ ઝૂડો હોય કે લીટો હોય, તોપણ વધીને મોટો થાય છે કોઈ પણ પ્રમાણ ઉપયોગમાં આવતો નથી, અથવા ફેરવીને જોવેલ કોઈ નપુંસક મનુષ્ય અથવા ફુવેલું વન એ સર્વ જે પ્રમાણે નિષ્ફળ છે

જ્ઞાનને રાજસ જ્ઞાન કહે છે હને ગામ બહાર રહેતા ઢેડ ચમારા ઘરોમાં પેસી ન જવાય તેટલા માટે વટેમાર્ગુને પોકારીને કહેવું છે, તે પ્રમાણે તામસ જ્ઞાનના લક્ષણો તને કહું છું, તે પરિ લક્ષમાં રાખ (૫૪૮)

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ।।२२।।

શ્લોકાર્થ —જે જ્ઞાન, એક શરીર અથવા ઉપાસ્ય દેવ મૂર્તિની પેલી તરફ કાંઈજ નથી, એમ જાણીને તેમાંજ (શરીર ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિમાં) આસક્ત થાય છે અને જે અયુક્તિ તાત્પર્યવિહીન તથા અલ્પ હોય છે, તેને તામસ જ્ઞાન કહેવામાં આ

ટીકા —હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન, વિધિરૂપી વસ્ત્ર પહેર્યા વિના સંસાર કરે છે તે નગ્ન હોવાથી 'શ્રુતિ' તેના તરફ પીઠ ફેરવી લે [illegible] શાસ્ત્રોએ પણ તેને બહિષ્કૃત ઠરાવી તેની નિંદા કરીને સ્વે[illegible] ધર્મરૂપી પર્વત તરફ જ્યાં હંકી દીધું છે જે જ્ઞાન તમોગુણરૂપી [illegible] ગ્રહસ્તનો સંચાર થવાથી ગાંડા જેવું થઈને ફરે છે, જે જ્ઞાન કોઈ સંબંધની અડચણ સમજતું નથી અને જે કોઈપણ પદાર્થનો નિ[illegible] માનતું નથી જે પ્રમાણે ઉજ્જડ ગામમાં છોડી મૂકવામાં આવેલા કૂ[illegible] જે વસ્તુ મુખમાં સમાતી નથી અથવા જે ખાવાથી મુખ બળે, [illegible] વસ્તુને છોડે છે અને બાકીની સર્વ વસ્તુઓ તેને ખપે છે ઉંદર સો[illegible] જેવા પદાર્થોને ચોરી જવા છતાં પણ સારા કે માઠાનો ભેદ જાણ[illegible] નથી, અને માંસાહાર [illegible] જાણનારનું [illegible] કે ગોરાનું તે [illegible] [illegible] નથી, [illegible] હાવાનાં [illegible] તેને કે પણ [illegible] વિચાર કરતો નથી અથવા [illegible] છે કે મૃત તેને વિચાર [illegible] વિના [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

જ્ઞાન સુખને ભાવે તેજ પવિત્ર સમજે છે, અને સ્ત્રી જાતિ જે છે તે તો ભોગ્ય છે એટલીજ વાત જાણીને તેની મિત્રતા કરવાને આતુર હોય છે, પોતાને જે મનુષ્ય ઉપયોગી હોય તેજ સગા છે અને જેની સાથે દેહસબંધ હોય તે સગા નથી, એવું જે જ્ઞાન માને છે મૃત્યુને મન સર્વ પદાર્થ ભક્ષ્ય વસ્તુઓજ છે અને અગ્નિને માટે સર્વ વસ્તુઓ કાષ્ટવત્જ છે તે પ્રમાણે જેને જગતમાનું સકળ ધન પોતાનુંજ લાગે છે તે જ્ઞાન તામસ છે આ પ્રમાણે સર્વ જગત ઉપભોગને માટેજ છે એવી જે જ્ઞાનની સમજ છે તેને દેહભરણુ સિવાય ઇતર પુરૂષાર્થજ હોતો નથી આમરામથી પડેલા પાણીને જેમ સમુદ્રમાંજ ભરવુ પડે છે તે પ્રમાણે તેની સર્વ ખટપટ માત્ર ઉદર ભરવાને માટેજ હોય છે યથાશાસ્ત્ર અથવા નિષિદ્ધ આચરણ એજ સ્વર્ગ કિંવા નરકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે એ વિષે જે જ્ઞાન સર્વાંશે અજ્ઞાન હોય છે, દેહનો ટુકડો એજ આત્મા અને ઈશ્વર તે પત્થરની પ્રતિમા, એથી આગળ જે જ્ઞાન વધેલું હોતુ નથી અને જે એમ કહે છે કે આ શરીર પડતાની સાથેજ આત્મા કર્મોસહિત નાશ પામે છે, તો પછી કર્મોના ફળો ભોગવવાને માટે કયા રૂપમા આત્મા રહે છે ? કિંવા આપણા કરેલા કર્મોનો સાક્ષી ઈશ્વર હોય અને તેજ આ કર્મોના ફળો ભોગવાવતો હોય તો પછી દેવળ (મંદિર) વેચી માર્યો એટલે પણ તેમનો નમુખ દેવ કર્મને માટે શાસન કરે છે, એમ જો માનીએ તો પછી જ ડુંગરના પાષાણમાંથી મૂર્તિ બનાવવામાં આવી તે ડુંગર કેમ સ્વસ્થ રહે છે ? આ પ્રમાણે કદાચિત દેવ છે એમ માને તોપણ તે પાષાણની પ્રતિમા છે એમ સમજે છે અને આત્મા એટલે દેહજ એમ માને છે એ સિવાય પાપ અને પુણ્ય એ 'તન જુઠી વાત છે' એમ જે માને છે તથા અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાંજ પ્રમાણે તેની સન્મુખ આવતી સર્વ વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરે છે તે પ્રમાણે જે જે વસ્તુ દેખવાને મળે તેનો ઉપભોગ લેવામાંજ હિત છે એમ જે સમજે છે, ચર્મ ચક્ષુવડે જે જે પદાર્થો દ્રષ્ટિગોચર થાય અને ઇંદ્રિયોને જે વિષય આનંદદાયક લાગે તેજ સત્ય અને હિતકારક છે, એવો જેનો નિર્ધાર હોય છે કિંબહુના ટૂંકમાં આકાશમાં ધૂમ્રના ગોટા ચઢે છે તે પ્રમાણે એવી બુદ્ધિ વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે, જ્ઞાનને ... હોય કે લીલું હોય, લાકડું બળીને નાશ પામે છે, ... ના ઉપયોગ ... નથી, ... નપુંસક મનુષ્ય ... પણ એ સર્વે જે પ્રમાણે નિષ્ફળ

હોય છે, અથવા બાળકનું મન જે પ્રમાણે ચચળ હોય છે, કિંવા ચોરે ચોરીને આણેલુ ધન જે પ્રમાણે છચોક વાપરી શકાતું નથી, અથવા બકરાને ગળે લટકતા આચળ જે પ્રમાણે અનુપયુક્ત હોય છે, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાન નિરર્થક અને અનિષ્ટકારક હોય છે તેને હુ તામસ જ્ઞાન કહુ છુ તેને જ્ઞાન શબ્દથી વર્ણવવાનું પ્રયોજન એ છે કે, મનુષ્ય જન્માધ હોય તો તેની આખનુ વર્ણન કરતી વખતે 'ભાઈસાહેબની આખ મોટી છે' એમ વિરોધોક્તિથી કહે છે, કિંવા 'જુઓ તો ખરા ફલાણાભાઈના કાન કેવા તીક્ષ્ણ છે! એમ બધિરને માટે કહે છે, અથવા અપેય અને અપવિત્ર વસ્તુને આપણે પાન એવું વિશેષણ લગાડીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન એ આ તામસ જ્ઞાનનું વિશેષણ માત્રજ છે! અસ્તુ! કેટલુક અધિક વર્ણન કરૂ? માટે એવા તામસ જ્ઞાનને જ્ઞાન ન સમજતા સાક્ષાત્ તમોગુણજ જાણવો આ પ્રમાણે હે શ્રોતાશ્રેષ્ઠ! ત્રણ ગુણોથી ભેદને પ્રાપ્ત થએલુ જે જ્ઞાન તેના યથાર્થ લક્ષણો તને કહી સમજાવ્યા હે ધનુર્ધર! હવે આજ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનના પ્રકાશથી કર્તાની ક્રિયા પ્રકટ થાય છે, માટે વહેના પાણીના જેમ વિભાગ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનના ત્રણ ભાગોવડે કર્મ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના થાય છે હવે જ્ઞાનના અનુરોધથી જ ત્રણ પ્રકારના કર્મ થાય છે' તેમાના સાત્ત્વિક કર્મના લક્ષણો પ્રથમ સાભળ

नियत सगरहितमरागद्वपेतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —ફળની ઇચ્છા ન રાખનાર જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક રાગદ્વેષ રહિત કરવામા આવે છે, તેને સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામા આવે છે (૨૩)

ટીકા —પતિવ્રતા જેમ નિત્ય પતિને આલિંગન દે છે, તે પ્રમાણે પોતાના અધિકારાનુરૂપ જે કર્મ કરવામા આવે છે, તે કર્મ શ્યામ વર્ણના શરીરને ચદન અને સ્ત્રીના નેત્રને અજન શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે ભૂષણરૂપ થઈ રહે છે એવા નિત્ય કર્મ કરવામા આવતા હોય અને તેમ નૈમિત્તિક કર્મોનો ઉમેરો થાય એટલે જાણે સુવર્ણને [illegible] થઈ રહે છે જે પ્રમાણે શરીર જીવ અને સપત્તિવડે [illegible] રક્ષણ કરે છે, તોપણ તેને [illegible] આવતો [illegible]

[illegible] કર્મો

નાના મનમા પોતાનો પ્રિય પતિ જમવા બેસતા પોતાને માટે ભોજન અવશિષ્ટ રહેશે કે નહિ એવી કલ્પના પણ આવતી નથી, તે પ્રમ હે પોતાને ઘેર સાધુજન આવતા તેના આદરાતિથ્યમા સમય વ્યતીત થઈ જાય અને કર્મ કરવાના રહી જાય, તોપણ જે તેને માટે ખેદ કરતો નથી અને કોપિત થતો નથી; અને કર્મ બની આવે તો જે ફુલાઇ જતો નથી, આ યુક્તિથી જે કર્મ થાય છે, તેને હે અર્જુન ! સાત્વિક કર્મ કહેવામા આવે છે હવે રાજસ કર્મનુ સ્વરૂપ તને કહી બતાવુ છુ, તે સમજવામા વિલબ કરીશ નહિ (૫૯૪)

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

શ્લોકાર્થ —પરતુ જે કર્મ ફળની ઇચ્છા રાખીને કિવા અહંકારપૂર્વક, અને પુષ્કળ આયાસથી કરવામા આવે છે, તેને રાજસ કર્મ કહેવામા આવે છે (૨૪)

ટીકા —મૂર્ખ માણસ જેમ ઘરમા માતપિતાની સાથે સભાષણ નહિ કરતા બહારના લોકોનુ આદરાતિથ્ય કરે છે, કિવા જે તુળસીના છોડની ઉપર કૃપાથી પણ પાણીનુ બિંદુ નાખતો નથી, પરતુ દ્રાક્ષના વેલાને દૂધનુ સિંચન કરે છે, તે પ્રમાણે આવશ્યક નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાને માટે જે બેઠેલો હોઇને ઉઠતો નથી અને કામ્ય કર્મ કરવામા દેહાન્ત થઇ જાય તોપણ બહુ ઓછુ થયું એમ માને છે, અરે, પૈસા દેતા બમણા થતા હોય તેવા વ્યાપારમા દ્રવ્ય રોકતા જેમ કોઇ પાછુ વાળીને જોતુ નથી, અને જમીનમા દાણા વાવના વાવતા મને તેનુ વાવે તોપણ જે ધરાતો નથી, કિવા પારસમણિ હાથમા આવતા લોખડનુ સુવર્ણ બનાવવાને માટે જેમ વ્યાપાર સુવર્ણને વેચીને લોખડ ખરીદે છે, તેજ પ્રમાણે ફળાશા ધારણ કરી ફળિત કામ્ય કર્મો પુષ્કળ કરે છે તોપણ તે હજી થોડા છે એમ જે માને છે, અને કરેલા કર્મોની પોતાનેજ મુખે પ્રશસા કરીને કર્મોની વાત ચારે તરફ વહેચતો ફરે છે આ રીતે અભિમાન ઉત્પન્ન થયા પછી તે પિતા અને ગુરુને માનતો નથી. જે મનુષ્ય ઔષધને પણ કૈ પક્ષની પરવા રાખતો નથી, તે પ્રમાણે ધર્મ દ્વારા ફળ ઉપર નજર નાખીને આગ્રહથી જે જે કરતો રહે છે, પરંતુ તેને હેતુ ઉત્પન્ન થતો રહે છે, તે પ્રમાણે અતિ કષ્ટથી કર્મ કરવા છતા તેને અત્યંત

હોય છે, અથવા બાળકનું મન જે પ્રમાણે ચંચળ હોય છે, કિંવા ચોરે ચોરીને આણેલું ધન જે પ્રમાણે છચોક વાપરી શકાતું નથી, અથવા બકરાને ગળે લટકતા આંચળ જે પ્રમાણે અનુપયુક્ત હોય છે, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાન નિરર્થક અને અનિષ્ટકારક હોય છે તેને હું તામસ જ્ઞાન કહું છું તેને જ્ઞાન શબ્દથી વર્ણવવાનું પ્રયોજન એ છે કે, મનુષ્ય જન્માંધ હોય તો તેની આંખનું વર્ણન કરતી વખતે 'ભાઈસાહેબની આંખ મોટી છે' એમ વિરોધોક્તિથી કહે છે, કિંવા 'જુઓ તો ખરા ફલાણાભાઈના કાન કેવા તીક્ષ્ણ છે!' એમ બધિરને માટે કહે છે, અથવા અપેય અને અપવિત્ર વસ્તુને આપણે પાન એવું વિશેષણ લગાડીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન એ આ તામસ જ્ઞાનનું વિશેષણ માત્રજ છે! અસ્તુ! કેટલુંક અધિક વર્ણન કરૂં? માટે એવા તામસ જ્ઞાનને જ્ઞાન ન સમજતાં સાક્ષાત્ તમોગુણજ જાણવો આ પ્રમાણે હે આનાકેશ! ત્રણ ગુણોથી ભેદને પ્રાપ્ત થએલું જે જ્ઞાન તેનાં યથાર્થ લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં હે ધનુર્ધર! હવે આજ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનના પ્રકારથી કર્તાની ક્રિયા પ્રકટ થાય છે, માટે વહેતા પાણીના જેમ વિભાગ થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનના ત્રણ ભાગોવડે કર્મ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં થાય છે હવે જ્ઞાનના અનુરોધથી જે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ થાય છે તેમાંના સાત્ત્વિક કર્મનાં લક્ષણો પ્રથમ સાંભળ'

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

શ્લોકાર્થ —ફળની ઇચ્છા ન રાખનાર જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક રાગદ્વેષ રહિત કરવામાં આવે છે, તેને સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામાં આવે છે (૨૩)

ટીકા —પતિવ્રતા જેમ નિત્ય પતિને આલિંગન દે છે, તે પ્રમાણે પોતાના અધિકારાનુરૂપ જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ શ્યામ વર્ણની સ્ત્રીને ચંદન અને સ્ત્રીના નેત્રને અંજન શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે ભૂષણવત્ થઇ રહે છે એવા નિત્ય કર્મ કરવામાં આવતાં હોય અને તેમાં નૈમિત્તિક કર્મોનો ઉમેરો થાય એટલે જાણે સુવર્ણને સુગંધની પ્રાપ્તિ થઇ રહે છે જે પ્રમાણે શરીર જીવ અને સંપત્તિ [illegible] છે, તોપણ તેને [illegible] [illegible] વડે કર્મનું અનુષ્ઠાન ફળેચ્છા રાખીને [illegible] કરે છે, અને જે પ્રમાણે પવિત્ર

મૃત્યુ પામે છે, અને તેને પણ બિચારાને ઘાતિ કરાવીને હીણુ કરે છે, એવું જે કર્મ સર્વ પ્રકારે દોષ અને નુકશાન ભરેલું હોય છે, વળી તે કર્મ કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે કે નહિ એવો વિચાર ક્યા વિનાજ જે કર્મ કરવામાં આવે છે, આવો પ્રયત્ન કેવડો મોટો છે અને તે કરવાથી શું પરિણામ થશે, આ વિચારને અવિવેકના પ ની નીચે ચગદી નાખીને જ કેમ અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે કર્મ તામસિક છે અગ્નિ જે વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને બાળીને આગળ ફેલાય છે અથવા સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડીને આગળ વધે છે, તો પછી નાની કિંવા મોટી વસ્તુના વિચાર ન કરતાં સર્વ વસ્તુઓને પોતાના સપાટામાં લઈ લે છે, તે પ્રમાણે જે કર્મ યોગ્યાયોગ્યને સમાન ગણીને સ્વધર્મ કે પરધર્મના ભેદાભેદ રહેવા દેતુ નથી, તે તામસ કર્મ છે એમ તું સમજ આ પ્રમાણે હે અર્જુન! ગુણની ભિન્નતાથી કર્મ ત્રણ પ્રકારના થયા તે તને દૃષ્ટાંત સહિત સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યું હવે આ કર્મનું અભિમાન રાખી તેનું આચરણ કરનાર જે જીવ, તે પણ એના યોગથી ત્રણ પ્રકારનો થયો છે જે પ્રમાણે એક જ પુરુષને બ્રહ્મચર્ય ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમના યોગથી ચાર અવસ્થા દેખાય છે તેજ પ્રમાણે કર્મના ભેદથી કર્તાને પણ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે એ ત્રણ પૈકી સાત્ત્વિક અવસ્થાનું પ્રથમ વર્ણન કરું છું તે તું લક્ષ દઈને સાંભળ

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥

શ્લોકાર્થ —સંગ રહિત, અહંકાર વિનાના, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત અને કર્મની સિદ્ધિ કિંવા અસિદ્ધિથી વિકાર ન પામનારને સાત્ત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે (૨૬)

ટીકા —જે પ્રમાણે મલય પર્વતના ચંદનવૃક્ષો ફળની આશા ન રાખતાં સીધાં વધી જાય છે કિંવા નાગરવેલને ફળ આવતાં નથી તોપણ તે ઉપયોગી હોય છે તે પ્રમાણે જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મના ફળની અપેક્ષા ન રાખતાં તેનું આચરણ કરે છે, તેને ફળશૂન્ય જો કે માનવું પડે, તો પણ તે કર્મને ફળ વિના કેમ ... હે અર્જુન! જે ... કર્મ આદરપૂર્વક કર્યા કરે છે ... પણ સર્વના ...

ગનું નથી જે પ્રમાણે ઉંદર એક કણને માટે આખો ડુંગર ખોતરી મારે છે, અથવા શેવાળની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે દેડકો આખો સમુદ્ર ડહોળી મારે છે, ભિક્ષા સિવાય અન્ય કાંઈ પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં પણ ગારુડી જે પ્રમાણે સર્પનો બોજો ઉપાડે છે, તેમ આવા લોકોને ખટપટ જ પ્રિય હોય છે અસ્તુ! એક કણની આશાને માટે એક જાતની કીડી જેમ પાતાળ પર્યંત જમીન ખોદી નાખે છે, તે પ્રમાણે સ્વર્ગ-સુખની પ્રાપ્તિને માટે તે પુષ્કળ શ્રમ કરે છે આ પ્રમાણે પ્રચંડ માથાકુટવાળાં જે કામ્ય કર્મ તેને રાજસ કર્મ કહેવામાં આવે છે હવે તામસ કર્મનાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ (૨૧૦)

अनुनघ क्षय हिंमामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

*શ્લોકાર્થ —પરિણામ હાનિ હિંસા અને પોતાનું સામર્થ્ય [illegible] ન આપતાં અજ્ઞાનથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કર્મ [illegible] (૨૫)

ટીકા —તામસ કર્મ નિંદાનાં કાળાં (પાપમય) ઘરજ હોય છે, [illegible] નિષેધનાં જન્મનું સાર્થક થયું છે જે કર્મ કરવાથી કાંઈ [illegible] પ્રાપ્તિ થતી નથી જે પ્રમાણે પાણીપર રેષા કાઢવામાં આવે [illegible] છાશને વલોવવાથી જેમ નવનીત પ્રાપ્ત થતું નથી [illegible] ની બાડીમાંની [illegible] સિવાય [illegible] શંખ ફુંકવાથી જેમ [illegible] મુદ્રાની રજ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, અથવા [illegible] ભાગ એ બેમાંથી એકેની [illegible] થતી નથી [illegible] આકાશમાં [illegible] અથવા પવનને પકડવાને માટે ફાંસો બનાવી મૂકવાથી, [illegible] થતી નથી તે પ્રમાણે જે કર્મ કરતાં છતાં નિષ્ફળ [illegible] સંપત્તિ પણ [illegible] જે પ્રમાણે કર્મને [illegible]

મધુ પામે છે, અને તેને પણ વિચારાને વૃત્તિ કરાવીને ક્ષીણ કરે એવું જે કર્મ સર્વ પ્રકારે દોષ અને નુકશાન ભરેલું હોય છે, વળી તે કર્મ કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે કે નહિ એવો વિચાર કર્યા વિનાજ જ કર્મ કરવામાં આવે છે, મારો પ્રયત્ન કેવડો મોટો છે અને તે કરવાથી શું પરિણામ થશે, આ વિચારને અવિવેકના પગની નીચે ચગદી નાખીને જ કર્મ અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે કર્મ તામસિક છે. અગ્નિ જ વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને બાળીને ખાક કરે છે અથવા સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડીને આગળ વધે છે તો પછી નાની કિંવા મોટી વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં સર્વ વસ્તુઓને પોતાના સપાટામાં લઈ લે છે તે પ્રમાણે જે કર્મ યોગ્યાયોગ્યને સમાન ગણીને સ્વધર્મ કે પરધર્મનો કંઈજ ભેદ રહેવા દેતું નથી, તે તામસ કર્મ છે એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! ગુણની ભિન્નતાથી કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં થયાં, તે તને દૃષ્ટાંત સહિત સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યાં. હવે આ કર્મનું અભિમાન રાખી તેનું આચરણ કરનાર જે જીવ, તે પણ એના યોગથી ત્રણ પ્રકારનો થયો છે. જે પ્રમાણે એકજ પુરુષપર બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમના યોગથી ચાર અવસ્થા દેખાય છે તેજ પ્રમાણે કર્મના ભેદથી આને પણ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે એ ત્રણ પૈકી સાત્વિક અવસ્થાનું પ્રથમ વર્ણન કરૂં છું તે ધ્યાન દઈને સાંભળ.

मुक्तसगोऽनहवादी धृत्युत्साहसमन्वित ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥

શ્લોકાર્થ —સર્વ સંગનો પરિત્યાગી, નિરહંકાર, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત અને કાર્યની સિદ્ધિ કિંવા અસિદ્ધિથી વિકાર ન પામનારને સાત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે (૨૬)

ટીકા —જે પ્રમાણે મલય પર્વતમાંના ચંદનવૃક્ષની શાખા ફળની આશા ન રાખતાં સીધી વધી જાય છે, કિંવા નાગરવેલને ફળ આવતાં નથી તોપણ તે ઉપયોગી હોય છે તે પ્રમાણે જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મના ફળની અપેક્ષા ન રાખતાં તેનું આચરણ કરે છે, તેને ફળદ્રુપ [illegible], કારણ કે તે કર્મને કદિ પણ વિફલતા પ્રાપ્ત થતી નથી. હે અર્જુન! જે પોતેજ ફળરૂપ છે તેને ફળ કયાંથી આવશે? સાત્વિક કર્તા આદરપૂર્વક કર્મો કરે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં મેઘસમુદાય જરા પણ ગર્જના ન કરતાં ધોધમાર વૃષ્ટિ

કરે છે, તે પ્રમાણે તે કર્તૃત્વાભિમાનનો સ્પર્શ થવા દેતો નથી પરમા ત્માને અર્પણ કરવાને યોગ્ય કર્મો કરવાને માટે તે કાળની મર્યાદા ન છોડતા, દેશશુદ્ધિ સાધીને કર્મની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય શાસ્ત્ર રૂપી દીપકના પ્રકાશવડે કરે છે ઇંદ્રિયો અને વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરી ચિત્તને ફળ તરફ જવા દેતો નથી અને નિયમની બેડી તેના પગમા નાખે છે એ ધૈર્ય સાચવી રાખવાને માટે ઉત્તમ પ્રકારનું ધૈર્ય પોતામા રહે એટલા માટે પોતાના મનમા જે નિરંતર ચિંતા ધરે છે, અને આત્માની પ્રાપ્તિના હેતુથીજ પ્રાપ્ત કર્મ કરતો હોવા છતા જે દેહસુખની દરકાર રાખતો નથી, તે આલસ્ય અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરે છે અને તેને ક્ષુધાની પણ સ્મૃતિ રહેતી નથી, અને જેમ જેમ શરીરસુખ કમી થતુ જાય છે તેમ તેમ સુવર્ણને જે પ્રમાણે આચ દેવામા આવતા તે વજનમા કમી ઉતરે છે, પણ કસમા વધે છે, તે પ્રમાણે તે શરીરથી દુબળા થતા છતા કર્મ કરવા તરફે નાના પ્રકારે અધિકાધિક ઉત્સાહ ધારણ કરે છે કેમકે જ્યા ખરેખરી પ્રીતિ હોય છે, ત્યા જીવિતને પણ તુચ્છ ગણવામા આવે છે પતિવ્રતા સ્ત્રી જ્યારે અગ્નિમા ભુસકો મારે છે ત્યારે શુ તેને ખેદ થાય છે? તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મા જેવી પ્રિય વસ્તુને માટે જેના મનમા ઇચ્છા થઈ છે, તેના શરીરપર [illegible] પડે તેથી શુ તેને ખેદ થશે કે? માટે વિષય-સુખેચ્છા નષ્ટ થઈ જેમ જેમ દેહબુદ્ધિ ન્યૂન થતી જાય છે, તેમ તેમ કર્મ કરવામા તેને દ્વિગુણિત આનંદ થતો જાય છે આ પ્રમાણે મ[illegible] [illegible] કોઈ વખત તે કર્મ બંધ પડે તોપણ ડુંગરપરથી [illegible] ગબડી પડીને તેના કટકે કટકા થઈ જાય તથાપિ જેમ તે વિશ [illegible] મનમા શોક થતો નથી, તે પ્રમાણે કર્મ બાકી રહી જાય તેટલા માટે તે [illegible] ખેદ [illegible] કરતો નથી, અને આ લેતુ કર્મ પૂર્ણ થાય તો તેને માટે તેનિષ્ઠા ઇચ્છતો નથી હે અર્જુન! કર્મનું આચ[illegible] [illegible] કરવામા આ લક્ષણો જેનામા [illegible] વિદ્યમાન હોય તેને નિશ્ચયપૂર્વક સાત્વિક [illegible] [illegible] હે ધનંજય! હવે રાજસ કર્તાનુ લક્ષણો તને [illegible] [illegible] છુ, [illegible] જગતમા [illegible] સર્વ અભિમાનના તે પિયે જ છે (૧૦)

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचि ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजस परिकीर्तित ॥२७॥

[illegible]

ઘાતકી, અપવિત્ર અને હર્ષ તથા શોકથી યુક્ત એવો જે કર્તા તે રાજસ કર્તાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે (૨૭)

ટીકા—જે પ્રમાણે ગામની નજીક કચરો વિગેરે વસ્તુ નાખવાનુ સ્થાન ઉકરડો હોય છે અથવા સર્વ અમાંગલિક પદાર્થોને સ્મશાનમા આશ્રય મળે છે, તે પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે જોતા આ જ લોકમાના સર્વ પદાર્થો કામોની પણ પોષણની જગા જ છે માટે જે કર્મદ્વારા ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેજ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, અને જ પોતે સંપાદન કરેલા દ્રવ્યમાથી કાડી પણ નહિ ખર્ચતા ઉલટો વારવાર તે દ્રવ્યપરથી પોતાના જીવને ઓવારી નાખે છે કૃપણ મનુષ્ય જ પ્રમાણે નિરતર પોતાની મૂડી પર લક્ષ રાખે છે, તે પ્રમાણે આ અન્યના પદાર્થો લઇ લેવાને માટે જ દક્ષ હોય છે, જે પ્રમાણે બગલો મત્સ્યને પકડવાને માટે અતિ આતુર હોય છે, તથા જે પ્રમાણે બોરડીનુ વૃક્ષ નિકટ ગયા હોઇએ તો આપણા વસ્ત્રને પોતાના કાટામા ભેરવી ફાડી નાખે છે અને અગમા ઉઝરડા પાડે છે અને તેના ફળ ચાખવા જઇએ તો આમલી જેવા ખાટા જણાય છે, તે પ્રમાણે કાયા-વાચા-મનદ્વારા જે અન્યને દુખ દે છે અને પોતાનુ હિત સાધવાને માટે અન્યના હિત પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી તેમજ પોતે જે કર્મ આરભે છે તે પાકુ રાખતો નથી, તોપણ તે કર્મના ફળની સદૈવ આશા રાખે છે, ધતુરાના ફળના ગર્ભમા જેમ ઝેરી બીજ અને બહાર કાટા હોય છે, તે પ્રમાણે જે શુચિત્વના સબધમા અત્યાશ દરિદ્રી હોય છે અને કદાચ અજાણે કરેલા કર્મની ફળપ્રાપ્તિ થાય તો આનદના આવેશમા આવી જગતના લોકોને તુચ્છ ગણે છે, અથવા આરભેલુ કર્મ સિદ્ધ ન થાય તો શોકથી તે કર્મને ધિક્કારે છે કર્મના સબધમા જેની એવી વર્તણુક આ પ્રકારની હોય તેને રાજસ કર્તા કહેવામા આવે છે હવે અધમ કર્મોની ખાણરૂપ જે તામસ કર્તા, તેના લક્ષણ કહુ છુ

अयुक्त प्राकृतः स्तब्ध. शठो नैष्कृतिकोऽलस ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

શ્લોકાર્થ—અવિવેકી, મૂર્ખ, ઉદ્ધત, કપટી, પરકાર્યને ઉચ્છેદન કરનાર, આળસુ, દુર્મુખ અને દીર્ઘસૂત્રી એવા કર્તાને તામસ કર્તા કહેવામા આવે છે (૨૮)

ટીકા—પોતાની સમજ આવડી ... [illegible]
... [illegible]

ધારથી અન્યના પ્રાણ જાય છે તેની ગમને ખબર હોતી નથી; કિંવા પોતાનાથી અન્યનો નાશ શી રીતે થાય છે તે વાત જેમ હળાહળ વિષ જાણતું નથી, તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! જે ક્રિયાથી પોતાનો અને અન્યનો નાશ થાય તે કરવાને જે પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમ વંટોળીઓ ઉપડતાં પવન ફાવે તેમ વાય છે, તે પ્રમાણે જે કર્મ કરતી વખત પોતે કેવું આચરણ કરી રહ્યો છે તે તરફ લક્ષ આપતો નથી; અને જેની કૃતિ અને ઇચ્છાનો કાંઈ હગધડો હોતો નથી, આવા તામસ કર્તાની સમક્ષ ગાંડો પણ હાર ખાઈ જાય છે જેમ બળદની [illegible] આગળ બગાઈઓ [illegible] ચોંટી રહે છે, તેમ જે ઇંદ્રિયોએ આપેલા ભોગ ભોગવીને પોતાના જીવિતનું ગમન કરે છે, જે પ્રમાણે નાના બાળકને હસવામાં અને રોવામાં વાર લાગતી નથી તે પ્રમાણે જેની કૃતિમાં કશો હગધડો હોતો નથી, પ્રકૃતિને સ્વાધીન હોવાથી શું કરવું અને શું ન કરવું એ વિષે જેને જ્ઞાન હોતું નથી, અને [illegible] જેમ ઉકરડો ફુલે છે તે પ્રમાણે જે કુકર્મથી મદના આવેશમાં આવી [illegible] [illegible] નમતો નથી અને ચોરમાં [illegible] ઈશ્વરને પણ તુચ્છ ગણે છે, અને જેનું મન કપટી છે; જેનું આચરણ ઉલટું હોય ને ઉપર ઉપરથી સારું દેખાતા [illegible] અંતરમાં અન્યના ઘાત કરવાનો હેતુ હોય છે, જેની [illegible] [illegible] વલણ કરવાની હોય છે, કિંવા [illegible] જેનું [illegible] અને જેનું જીવન [illegible] હોય છે, તેની [illegible] તો કેવળ [illegible] સમજ [illegible], માટે તે જાણે તો [illegible] [illegible] નહિ અન્યનો [illegible] એ [illegible] મનમાં [illegible] [illegible] [illegible] જેમ તે [illegible] બને છે, [illegible] આવે તો [illegible] [illegible] અર્જુન ! [illegible] [illegible] જેમ તેનો [illegible] [illegible] જેવું કિંવા [illegible] [illegible] અને [illegible] તેની [illegible] [illegible]

પ્રાપ્ત સ્ત્રીની પેઠે ક્ર જાણે ઉભી રહે છે, દાખ કિંવા કેરીની મોસમમાં જે પ્રમાણે કાકાને મુખરોગ થાય છે, કિંવા જે પ્રમાણે દિવસના સમયે ઘુવડની આંખ બંધ થાય છે તે પ્રમાણે કલ્યાણ સાધવાનો સમય આવતાં અર્થાત્ સત્કર્મ કિંવા સદાચાર થવાનું કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનાપર આળસનો પુર આવી પડે છે અને અન્યાયી કર્મો કરતી વખત તેજ આળસ તેનો આજ્ઞાધીન સેવક બની જાય છે જે પ્રમાણે સમુદ્રના ઉદરમાં નિરંતર વડવાનળ પ્રજળે છે તે પ્રમાણે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પરોત્કર્ષ સહન ન થઈ શકવા રૂપી વિષાદ સદૈવ ભભુકયા કરે છે જ પ્રમાણે છીંડીના અગ્નિમાં ધુમ અવશ્ય હોય છે કિંવા અપાનદ્વારથી નિકળતો વાયુ જે પ્રમાણે દુર્ગંધયુક્તજ હોય છે તે પ્રમાણે જ મરણ જતાં જીવની સાથે વિષાદ તો

હમેજ હોય છે અને હે અર્જુન ! કલ્પાંત વ્યતીત થઈ ગયા પછી પણ લાભ થશે એવી કલ્પનાથી જ વ્યાપારનો આરંભ કરે છે, અરે જગતના લોકો જે વ્યાપાર કરતા નથી ને કરવાની ઇચ્છા ધરી જે કર્મ કરે છે, પરંતુ જેના યોગથી તૃણને પણ લાભ તેને થતો નથી, આવો જે જગતમાં મૂર્તિમંત પાપરાશિજ છે તે નિઃસંશય તામસ કર્તા છે આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તને કર્મ કર્તા અને જ્ઞાન એ ત્રણેના ત્રિવિધ લક્ષણો મ્હેં સમજાવ્યાં (૨૮)

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

શ્લોકાર્થ —હે ધનંજય ! ગુણના યોગથી થએલા બુદ્ધિના અને ધૈર્યના ત્રણ પ્રકારના ભેદ તને જુદા જુદા કહું છું, તે સાંભળ.(૨૯)

ટીકા —હવે અજ્ઞાનરૂપી ગામમાં મોહરૂપી વસ્ત્ર પરિધાન કરી, સંશયરૂપી અલંકારો ધારણ કરી, આત્મનિશ્ચયની સુંદરતા જે બુદ્ધિરૂપી આરસીમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે તે બુદ્ધિના પણ ત્રણ પ્રકાર છે હે અર્જુન ! આ સત્વ, રજ અને તમોગુણે જગતની કઈ વસ્તુના ત્રણ પ્રકાર કર્યા નથી ? જેના ગર્ભમાં અગ્નિ ન હોય એવું કયું કાષ્ઠ આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ? તે પ્રમાણે, જેના ત્રણ પ્રકાર ન હોય એવી કઈ વસ્તુ આ જગતમાં છે ? આ ત્રણ ગુણોએ બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે, તેમ ધૃતિના પણ ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે તે ભિન્ન ભિન્ન ભેદ તેના ચિન્હો સહિત વિસ્તારપૂર્વક કહું છું, પરંતુ હે ધનંજય ! પ્રથમ બુદ્ધિના લક્ષણો કહું છું હે સુભટ ! મનુષ્યને આ સંસારમાં

આવવાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ માર્ગ છે એ ત્રણ માર્ગ કર્તવ્ય, કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને પ્રાણી માત્રને એના દ્વારા સંસારભય પ્રાપ્ત થાય છે (૯૯૮)

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

શ્લોકાર્થ—હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ (કર્મમાર્ગ) અને નિવૃત્તિ (સન્યાસમાર્ગ) નું જ્ઞાન ધરાવે છે, તથા શું કરવું અને શું ન કરવું, શાથી ભય અને શાથી નિર્ભયતા છે, અને બંધન તથા મોક્ષ શી રીતે થાય છે, તે જે જાણે છે તેને સાત્વિક બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે (૩૦)

ટીકા—એટલા માટે ઇહલોકમાં અધિકારને અનુસરતું અને વિધિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થએલું જે નિત્ય કર્મ, તેજ માત્ર ઉત્તમ છે એ નિત્ય કર્મ, આત્મપ્રાપ્તિરૂપી ફળપર દૃષ્ટિ રાખી, તૃષાતુર જેમ અતિ આતુરતાથી પાણી પીએ છે તે પ્રમાણે કરવા આવી રીતે કરવાથી તે કર્મ દુસ્તર જન્મભયમાંથી મુક્ત કરે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ સુલભ કરી આપે છે આ રીતે જે મુમુક્ષુ પુરુષ કર્મ કરે છે તે સંસારભયમાંથી મુક્ત થાય છે અને આ આચરણથી મુમુક્ષુત્વની ભૂમિકાપર આવી પહોંચે છે, માટે જ બુદ્ધિ તેના આચરણ વિષે નિશ્ચય કરે છે, તેને માટે મોક્ષપ્રાપ્તિ તૈયારજ હોય છે માટે નિવૃત્તિના પાયાપર કર્મમાર્ગ ઉભી કરવામાં આવી છે, તેમાં પ્રવેશ શા માટે ન કરવો ? તૃષાક્રાન્ત મનુષ્યને પાણીની પ્રાપ્તિ થવાથી, પૂરમાં પડેલા મનુષ્યને તરતા આવડતું હોવાથી, અને અંધકારમાં સૂર્યનારાયણની સહાય મળવાથી જે પ્રમાણે ભયની નિવૃત્તિ થાય છે પથ્યની સાથે ઔષધનું સેવન કરવાથી જેમ રોગગ્રસ્ત મનુષ્ય બચે છે, કિંવા મત્સ્યને પાણીનો આશ્રય મળવાથી તે મરણના ભયમાંથી અવશ્ય છૂટે છે તે પ્રમાણે આ નિત્ય કર્મનું આચરણ કરવાથી અવશ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છેજ આ નિત્ય કર્મ કરવા તરફ જે બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને ખરેખર આચરવા યોગ્ય નહિ એવા જે કામ્યાદિક સંસારભય આપનારા કર્મ, કે જેના પર નિષિદ્ધતાનો શિક્કો પડેલો છે તે અનાચરણીય અને જન્મમરણમાં નાખનારા અધમ કર્મો તરફથી જે પોતાની પ્રવૃત્તિને પાછી હઠાવે છે જેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, ઉંડા પાણીમાં ભુસકો મારી શકાતો નથી કુફાડા મારતા નાગ ઉપર હાથ નાખી શકાતો નથી, અગ્નિને લાલચોળ થએલા લોઢાના સાણસાને હસ્તવડે ગ્રહણ કરી

...ત્વાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા [illegible] માર્ગ છે એ ત્રણ માર્ગ કર્તવ્ય, કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રાણીમાત્રને એના દ્વારા [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે (૨૯)

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

શ્લોકાર્થ —હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ (કર્મમાર્ગ) અને નિવૃત્તિ (સંન્યાસમાર્ગ) નું જ્ઞાન ધરાવે છે, તથા શું કરવું અને શું ન કરવું, શાથી ભય અને શાથી નિર્ભયતા છે અને બંધન તથા મોક્ષ શી રીતે થાય છે, તે જે જાણે છે તેને સાત્વિક બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે (૩૦)

ટીકા એના માટે [illegible] અધિકારને અનુસરતું અને [illegible] નિત્ય કર્મ, તેજ માત્ર ઉત્તમ છે [illegible]

[illegible]

નથી જેમ આકાશની ગુફામાં ક્યાં શમતું નથી, તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ મન લેનાર બુદ્ધિમાં નિશ્ચય આવતો નથી. વિષ ખાધીને તેમ કરવું અને અમૃત પીવાથી જ પ્રમાણે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ નિષિદ્ધ મનુ આચરણ કરવાથી જ મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય. સમજી જ બુદ્ધિ તેનો રૂપ છે જે વળાપની પ્રમાણે તેનો નિશ્ચય છે. તે પ્રમાણે જ કાર્ય અને અકાર્ય કરી શકે, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો નિશ્ચય ધર્મ અને અધર્મ સમજી જાય તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ સમજ. (૩૦)

यपा धर्ममधर्म च कार्य चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धि मा पार्थ राजसी ॥३१॥

શ્લોકાર્થ — જે બુદ્ધિવડે જીવ ધર્મ અને અધર્મ તથા કાર્ય અને અકાર્ય યથાર્થ રીતે જાણી શકતો નથી તેને રાજસ બુદ્ધિ કહે છે.

પ્રમાણે ભળવાથી પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિમાં ભેદ પારખી શકાતો નથી, ભ્રમ ભાંતિ માં પુષ્પનું નવન કરી શકે છે તેમ કઠિન પણ છે તેથી કાંઈ તેનું અમર થતું નથી તે ધર્માધર્મ અને કાર્યાકાર્ય સમજ્યા વિનાજ તેને કરે છે અને પરી આવા સિવાય બીજી વખતે આવે ના કદાચ આવે પરંતુ ખરાબ મળશે એ વાત તો નિશ્ચિતજ હોય છે, તે પ્રમાણે એવી બુદ્ધિવાળાથી નિર્વિઘ્ન કર્મ સફળ ન થાય તો સુભાગ્ય! બુદ્ધિ સારા અને માઠા કર્મો સરખાજ માને છે તે જેમ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના સર્વ સમાજને નિમંત્રણ કરે અને હલકા લોકોથી તેનું આગણું ભરાઈ જાય તેના જેવુંજ છે ના પ્રમાણે સારા અને માઠા કર્મો વિષે જે બુદ્ધિ હોય છે તે રાજસ બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૩૧)

अधर्म धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धि सा पार्थ तामसी ॥

શ્લોકાર્થ — હે પાર્થ! તમોગુણથી વ્યાપ્ત એવી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માનનારી અને અર્થનો અનર્થ કરનારી હોય છે તે

[illegible]ત્વના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા [illegible] માર્ગ છે એ [illegible] માર્ગ કર્તવ્ય, કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને પ્રાણી માત્રને એના દ્વારા સમાગમ પ્રાપ્ત થાય છે ([illegible])

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

શ્લોકાર્થ —હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ (કર્મમાર્ગ) અને નિવૃત્તિ (સંન્યાસમાર્ગ)નું જ્ઞાન ધરાવે છે, તથા શું કરવું અને શું ન કરવું શાથી ભય અને શાથી નિર્ભયતા છે, અને બંધન તથા મોક્ષ શી રીતે થાય છે તે જ જાણે છે તેને સાત્વિક બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. (૩૦)

ટીકા —એ [illegible] માટે [illegible]માં અધિકારને અનુસરનું અને વિધિમાનથી પ્રાપ્ત થએલું જ નિત્ય કર્મ તેજ માત્ર ઉત્તમ છે [illegible]

[illegible]

તામસ બુદ્ધિ કહેવાય છે (૩૨)

ટીકા —અને રાજમાર્ગને ચોર જેમ આડવાટ માને છે, કિંવા રાક્ષસ જેમ રાત્રિમાં દિવસ માને છે, અથવા દ્રવ્યનો ભંડાર જેમ ભાગ્યહીનને કોલસાની ખાણ જેવો ભાસે છે, અથવા પાસે ધન છતાં પણ લોભીઆને ન હોવા જેવું લાગે છે, તે પ્રમાણે ધર્મમાર્ગનું આચરણ કરવું જે બુદ્ધિને પાપમય લાગે છે અને ખરી વાત ખોટી ભાસે છે, જે બુદ્ધિ શાસ્ત્રનો ખરો અર્થ મૂકી દઈને વિપરીતજ અર્થ કરે છે અને જે સર્વ ગુણોને દોષજ માને છે, કિંબહુના શ્રુતિને જે વાત માન્ય હોય તે પણ જે બુદ્ધિને વિપરીત લાગે છે, તે બુદ્ધિને, હે અર્જુન! કોઈને પણ પૂછ્યા વિના બેશક તામસી બુદ્ધિ કહેવી. રાતને સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈ ધર્મશાસ્ત્રની આવશ્યકતા હોતી નથી. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! તને બુદ્ધિના ત્રણ ભેદ સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવ્યા. હવે, આજ બુદ્ધિવડે જ્યારે કર્મનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે ત્યારે જે ધીરજ ઉપજે છે, તે ધીરજ પણ ત્રણ પ્રકારની છે, તેનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું, તે પ્રતિક્ષ આપ (૭૨)

धृत्या यया धारयते मन प्राणेंद्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृति सा पार्थ सात्त्विकी॥

શ્લોકાર્થ —હે પાર્થ! જે એકનિષ્ઠ ધૈર્યવડે મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોની ક્રિયાને શાંતિપૂર્વક કરે છે, તે સાત્ત્વિક ધૈર્ય છે (૩૩)

ટીકા —સૂર્યોદય થવાની સાથેજ ચોરી અને અંધકાર નાશ પામે છે, અથવા રાજા થવાની સાથેજ કુવ્યવહાર બંધ પડે છે, પવન જોરથી વાતાં હાંતે મેઘો જેમ પોતાની ગર્જના સહિત નાશ પામે છે, અગસ્ત્ય ઋષિના દર્શન થતાંજ સમુદ્રની ગર્જના બંધ પડે છે, ચંદ્રનો ઉદય થતાંજ સૂર્યવિકાસિની કમલિની આપોઆપ બીડાય છે, અથવા ગર્જના કરીને સિંહ આગળ આવતાં મહોન્મત્ત હાથીને પણ ઉંચકેલો પગ નીચે મૂકવાનું સૂઝતું નથી, તે પ્રમાણે જે સાત્ત્વિક ધૈર્ય ઉત્પન્ન થતાં મન અને પ્રાણના વ્યાપાર [illegible] આપોઆપજ બંધ પડે છે, અને હે અર્જુન! ઇંદ્રિયોનો વિષયો સાથેનો સ્નેહ આપો [illegible] તે [illegible] મન તેના ઉદરમાં [illegible] અને [illegible] માર્ગને બંધ કરીને [illegible] અને મન [illegible]

વિકલ્પરૂપી અંતરાયો તોડી નાખીને બુદ્ધિની પાછળ જઈ બેસે છે, આ પ્રમાણે જે ધૈર્યરાજ, મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોની સ્વકીય ચેષ્ટા બંધ પાડે છે, અને તેઓને ધ્યાનની અંતર કોટડીમાં મુદ્રિકાથી ગોંધી રાખે છે, તથા ચક્રવર્તી પરમાત્માના તાબામાં તેને સોંપે ત્યાં સુધી તેની પાસેથી લાંચ ન લેતાં તેને જે ધૈર્યરાજ છોડતો નથી તે ધૈર્ય, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે—કે આવું જે ધૈર્ય તેજ સાત્ત્વિક ધૈર્ય છે એમ તું સમજ (૭૪૪)

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન ! જે ધૈર્યવડે મનુષ્ય ધર્મ, કામ અને અર્થ એ ત્રણેય પુરૂષાર્થ કરે છે અને તે તે પુરૂષાર્થના આચરણ સમયે ફળની ઇચ્છા રાખે છે, તે ધૈર્ય રાજસ છે (૩૪)

ટીકા—અને જે પોતાને શરીર માનીને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ ઉપાય વડે સ્વર્ગ અને સંસારમાંજ આનંદપૂર્વક વાસ કરે છે, મનોરથસાગરમાં ધર્માર્થ કામરૂપી નૌકાપર જે ધૈર્યથી વ્યાપાર કરે છે, અને કર્મરૂપી ભંડોળ રોકવાથી ચાર ગણો ફાયદો આપે છે એમ માનીને જે ધૈર્યથી સાહસ કર્મ કરે છે તે ધૈર્યને હે અર્જુન ! રાજસ ધૈર્ય કહેવામાં આવે છે હવે ત્રીજા તામસ ધૈર્યના લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ (૭૪૮)

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

શ્લોકાર્થ—હે પાર્થ ! જે ધૈર્યના યોગથી દુષ્ટબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિદ્રા, ત્રાસ, શોક, ખેદ અને મદનો ત્યાગ કરતો નથી, તે ધૈર્ય તામસ છે (૩૫)

ટીકા—કોલસા જેમ શ્યામવર્ણનાજ બનેલા હોય [illegible] ધૈર્ય સર્વ નીચ ગુણોથીજ બનેલું છે પ્રાકૃત અને હીન [illegible] ગુણ એવું મોટું નામ આપવાનું પ્રયોજન શું ? એવી [illegible] તેનું નિવારણ એ છે કે, રાક્ષસને પણ પુણ્યજન કહેવામાં [illegible] કે ? સર્વ ગ્રહોમાં જે અંગારાવત્ તાપ આપનાર [illegible] મંગળ કહેવામાં નથી આવતો કે ? તે પ્રમાણે [illegible] ગુણ કહેવામાં આવેલ છે હે સુભગ અર્જુન ! [illegible]

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्त च निगच्छति ॥३६॥

શ્લોકાર્થ —હવે, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે સુખમાં અભ્યાસવડે જીવ રમે છે અને તેના દુઃખનો નાશ થાય છે, તે સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે, તે કહું તે સાંભળ (૩૬)

ટીકા —ભગવાન કહે છે —હે બુદ્ધિમાન અર્જુન ! ગુણના યોગથી સુખના ત્રણ ભેદ છે એમ જે મેં તને કહ્યું હતું તેનું સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણન હવે કરું છું તે સાંભળ. હે કિરીટી ! જીવને આત્માનો મેળાપ થતાં જે આનંદ થાય છે, તેનું નામ સુખ છે. જેમ ઉત્તમ ઓષધ માત્રાના પ્રમાણસર સેવન કરવામાં આવે છે, અથવા રસના પુટ દઈ કલઈનું રૂપું કરવામાં આવે છે, કિંવા મીઠાનું પાણી મેલું હોય તો તેનાપર બેચાર વાર પાણી નાખવું પડે છે, તે પ્રમાણે સુખનો યત્કિંચિત્ લાભ થતાં તેજ રસ્તે અભ્યાસ આગળ વધારવાથી જીવનાં સર્વ દુઃખો જેના વડે દૂર થઈ જાય છે તે આત્મસુખ પણ ગુણના યોગથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાંના એક પ્રકારનાં લક્ષણો તને કહી સમજાવું છું (૭૭૭)

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

શ્લોકાર્થ —આરંભમાં જે સુખ વિષ સમાન લાગે પણ પરિણામે અમૃત સમાન નીવડે, અને જે સુખ આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદ વડે ઉત્પન્ન થએલું હોય છે, તે સાત્ત્વિક સુખ છે (૩૭)

ટીકા —હવે ચંદનનું ઝાડ જેમ સર્પોથી વીંટાએલું હોય છે, અથવા દ્રવ્યના ખજાનાપર જેમ બ્રહ્મરાક્ષસાદિનો પ્રતિબંધ હોય છે, અરે ! સ્વર્ગના ઉત્તમ ભોગો પ્રાપ્ત કરવાને માટે પણ જેમ યજ્ઞના મહત્ કષ્ટ પ્રથમ સહન કરવાં પડે છે, કિંવા જે પ્રમાણે બાલ્ય દશામાં નાનેને અતિ ત્રાસ સહન કરવા પડે છે, દીપક [illegible] કરવાને માટે દિવાનગી સળગાવતાં ધુમાડો સહન કરવો પડે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્મસુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને માટે શમદમાદિક સાધનોનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. દેહાદિકપરની પ્રીતિને બાળી મૂકનાર અગ્નિના જેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય સેવવામાં આવે છે ત્યારેજ તે સ્વર્ગ અને સંસારની આસક્તિના અંકુરો ઉખેડી શકાય છે, જ્ઞાનનું શ્રવણ અને કઠોર વ્રતાચરણ કરવામાં પણ બુદ્ધિ ઇત્યાદિકને સંકટો વેઠવાં પડે છે, સુષુમ્ણા નાડીના મુખથી પ્રાણ અને અપાન વાયુનો રોધ કરવો પડે છે. આ રીતે પ્રારંભમાં જ્યાં મહત્ કષ્ટ હોય છે ચક્રવાક પ…

જોડાનો વિયોગ-કરવાથી, ગાયના વાછરડાને તેના સ્તન આગળથી પાછો ખેંચી લેવાથી, અથવા ભુખ્યાને પત્રાવલિ ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાથી, તેમજ માછલાને પાણીમાંથી બહાર કાઢવાથી અથવા માતા પાસેથી તેનું એકનું એક બાલક મૃત્યુએ ઝુંટવી લેવાથી તેમને જેમ દુઃખ થાય છે, તે પ્રમાણે વિષયોના ઘરને છોડતી વખતે ઇંદ્રિયોને યુગાન્ત થવા સમાન કષ્ટ થાય છે, પરંતુ વૈરાગ્યસંપન્ન શૂર તે દુઃખ પણ સહન કરે છે. આ પ્રમાણે જે સુખનો આરંભ કષ્ટમય છે, તેને જે સહન કરે છે તેને ક્ષીરાબ્ધિના મંથન પછી દેવોને અમૃતનો લાભ પ્રાપ્ત થયો તે પ્રમાણે પરમ સુખનો લાભ મળે છે. પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપી વિષનું પ્રાશન કરવાને માટે સાત્ત્વિક ધૈર્ય રૂપી શંભુ જ્યારે મુખ ખોલે છે ત્યારેજ પરિણામે જ્ઞાનરૂપી અમૃતનો ઉપભોગ મળે છે. દ્રાક્ષ કાચી હોય ત્યારે આમલીને પણ પાછળ હઠાવે છે, પરંતુ તેજ જ્યારે પરિપકવ થાય છે ત્યારે અતિ મિષ્ટ લાગે છે, તે પ્રમાણે આત્મપ્રકાશ વડે વૈરાગ્યનો જ્યારે પરિપાક થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાસહિત સર્વ દુઃખોનો અવશ્ય નાશ થાય છે અને સમુદ્રને ગંગા મળે તે પ્રમાણે બુદ્ધિ આત્મામાં સ્થિત થતાં આત્માનંદ રૂપી સુખનો ભંડાર ખુલ્લો થાય છે. આ પ્રમાણે જે સુખનું મૂળ વૈરાગ્ય છે અને પરિણામ આત્માનંદપ્રાપ્તિ છે, તે સુખને સાત્ત્વિક કહે છે. (૭૮૩)

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

શ્લોકાર્થ —વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી જે સુખ આરંભમાં અમૃત સમાન મિષ્ટ પણ પરિણામે વિષ સમાન કડુ હોય છે, તે રાજસ સુખ છે. (૩૮)

ટીકા —અને હે અર્જુન! વિષય અને ઇંદ્રિયોનો સંયોગ થતાં બન્ને તીર ઉભરાઈ જાય એવી રીતે સુખનું જે પૂર આવે છે, અધિકારી પોતાના અધિકાર નીચેના ગામમાં જતાં જેમ ત્યાં ઉત્સવ થાય છે, કિંવા ઋણ કરીને જેમ લગ્નનો સમારંભ કરવામાં આવે છે, અથવા રોગીને ખાંડ અને કેળાં કુપથ્ય હોવા છતાં પણ મિષ્ટ લાગે છે, કિંવા વછનાગ જેમ ખાતી વખતે મધુર લાગે છે, ચાડુચોરની મૈત્રી જેમ પ્રથમ આહ્‌લાદક હોય છે, કિંવા ચંચલાની સડ (વિશ્યા)ના આચરણ જેમ પ્રથમ સુખકર લાગે છે, કિંવા જેમ નટોના આવિર્ભાવ આનંદદાયક હોય છે તે પ્રમાણે વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંબંધથી જીવને

પટ જે પ્રમાણે તતુથી તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ ત્રિપુટી જોતા જતા ગુણોત્પન્ન બનેલી છે (૮૨૨)

न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

શ્લોકાર્થ —પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ આ ત્રણ ગુણોથી અલિપ્ત એવી કોઈપણ સ્થાવર જંગમ વસ્તુ પૃથ્વીપર, સ્વર્ગમાં અને દેવાદિકમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી (૪૦)

ટીકા —માટે તું એ વાત લક્ષમાં રાખ કે પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત ન થએલી એવી કોઈ પણ વસ્તુ આ લોકમાં વા સ્વર્ગલોકમાં નથી ઊન વિના કામળી અને મૃત્તિકા સિવાય ગાળો શી રીતે બની શકે વારુ? અથવા પાણી વિના તરંગોની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય? તે પ્રમાણે આ સર્વ જગતમાંના પદાર્થો માત્ર ત્રણ ગુણોથીજ રચાએલા છે, એમ તું સમજ આ ત્રણ ગુણોની શક્તિ એટલી અગાધ છે કે તેણે એક દેવના પણ ત્રણ દેવ કર્યા છે, અને એક લોકના ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ) કર્યા છે અને ચાર વર્ણ તથા તેના ભિન્ન ભિન્ન કર્મો પણ તેણેજ કર્યા છે (૮૨૩)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

શ્લોકાર્થ —હે પરંતપ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના કર્મો, તે પ્રકૃતિજન્ય ગુણો વડે ભિન્ન ભિન્ન છે (૪૧)

ટીકા —આ ચાર વર્ણમાં અગ્રસ્થાને બ્રાહ્મણ છે, તથા ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ બન્ને વર્ણના લોકો પણ વૈદિક કર્મ કરવાના અધિકારી હોવાથી તેમની ગણના પણ દ્વિજમાં થાય છે હે ધનંજય! તથા જે [illegible] તેને વેદનો અધિકાર નથી, પરંતુ તેમની ઉપજીવિકા ઉપર ત્રણ વર્ણોને આધીન [illegible] ના સાન્નિધ્યથી શૂદ્રને પણ ચતુર્થ વર્ણમાં [illegible] પ્રમાણે પુષ્પના [illegible] લીધે [illegible] (પારસના) [illegible] પણ શ્રીમંત લોકો [illegible] તે [illegible] વર્ણોથી [illegible] વર્ણમાં સમાવેશ [illegible] આ ચારે વર્ણના કર્મો [illegible] છે, [illegible] તે ચારે [illegible] ગુણ [illegible] આત્મ [illegible]

તેના સત્ત્વાદિ ગુણોએ ચાર વર્ણને ચાર પ્રકારના કર્મો વહેંચી આપ્યા છે જે પ્રમાણે પિતાએ મેળવેલી સંપત્તિ પુત્રોને વહેંચી આપવામાં આવે છે, કિંવા સૂર્ય જ પ્રમાણે વટેમાર્ગુને તેનો તેનો માર્ગ બતવી દે છે, અથવા સ્વામી સેવકોને ભિન્ન ભિન્ન વ્યવહાર કહી બતાવે છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોએ કર્મોની ચારે વર્ણોને વહેંચણી કરી આપી છે સત્ત્વગુણે પોતાના સમ વિષમ ભાગ વડે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બે વર્ણ ઉત્પન્ન કર્યા, અને રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણના મિશ્રણથી વૈશ્ય વર્ણની ઉત્પત્તિ થઇ, તથા રજ અને તમના મિશ્રણ વડે શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રકારે હે પ્રબુદ્ધ ' આ ગુણોએ એક માણસનૂ દના ચાર ભેદ પાડ્યા છ પછી જે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશથી આપણી મૂકેલી વસ્તુ સહજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે પ્રમાણે પૃથક્ થએલા કર્મોને શાસ્ત્રમા સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામા આવ્યા છે હે ભાગ્યવત ' હવે કયા વર્ણને કયું કર્મ વિહિત છે તે સાભળ (૮૩૨)

शमो दमस्तप शौच क्षातिरार्जवमेव च।
ज्ञान विज्ञानमास्तिक्य ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

શ્લોકાર્થ —શમ અર્થાત ચિત્તનું નિયમન, દમ એટલે બાહ્યેન્દ્રિયોનુ નિયમન, કાયિક, વાચિક તથા માનસિક તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન અને શ્રુતિ સ્મૃતિ વિષે શ્રદ્ધા, એ સર્વ બ્રાહ્મણના સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છે (૮૪૨)

ટીકા —પ્રિયા જેમ પોતાના પતિની સાથે એકાંતમા ઐક્ય પામે છે, તે પ્રમાણે જે બુદ્ધિ સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિને પોતાના સ્વાધીનમા લઇને આત્મસ્વરૂપમા મળી જાય છે, એવી જે બુદ્ધિની તલ્લીનતા, તેને 'શમ' કહેવામા આવે છે એ શમ સર્વ ગુણોમા પ્રથમ હોય છે અને એનાથીજ સર્વ કર્મનો પ્રારભ થાય છે તે ચન બાહ્યેન્દ્રિયોને વિધિના દડાવડે અધર્મના માર્ગે કદિ પણ જવા દેતો નથી. તે શમનો સહાયક 'દમ' છે તે ઇન્દ્રિયોને સ્વધર્માનુસાર ચલાવે છે જે પ્રમાણે ષષ્ઠીપૂજનની રાત્રિએ દીપકને વિશ્રાંતિ નામ થતી નથી, તેવી રીતે સર્વ કાળ ઈશ્વરનો વિચાર કરવો તેને 'તપ' કહેવામા આવે છે, અને એ બ્રાહ્મણ કર્મનો તૃતીય ગુણ છે હવે શૌચ એટલે પવિત્રતા. એ નિર્દોષ રીતે બે પ્રકારની છે મન શુદ્ધ ભાવથી પરિપૂર્ણ હોઇ સર્વ શરીર પણ સત્કર્મથી સુશોભિત બને, આવી અતર્બાહ્ય પવિત્રતાને, હે પાર્થ ! 'શૌચ' કહેવામા આવે છે, અને એ બ્રહ્મકર્મનો

ચતુર્થ ગુણ છે. પૃથ્વી પેઠે નિરંતર સર્વ દુઃખ સહન કરવાં તેને હે અર્જુન! 'ક્ષમા' કહેવામાં આવે છે, અને એ બ્રાહ્મણકર્મનો પાંચમો ગુણ છે. જેમ સાત સ્વરમાંનો પંચમ સ્વર અતિ મધુર હોય છે તે પ્રમાણે આ ગુણ અતિ શ્રેષ્ઠ છે. ગંગાનો ઓર વાંકો હોય તોપણ સીધોજ છે; કિંવા શેરડીનો સાંઠો વાંકો હોય તોપણ તેની મિષ્ટતા તો એક સરખીજ હોય છે, તે પ્રમાણે આપણને ત્રાસ દેનાર જીવપર પણ અત્યંત પ્રીતિ હોવી એને 'આર્જવ' કહેવામાં આવે છે; અને બ્રાહ્મણકર્મનો એ છઠ્ઠો ગુણ છે. જેમ માળી કષ્ટ સહન કરીને વૃક્ષના મૂળમાં પાણી સિંચે છે, તે શ્રમ સાર્થકજ થાય છે; તેમ શાસ્ત્રોક્ત આચરણથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અવશ્ય થશેજ એમ જે સમજવું તેને 'જ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન એ બ્રહ્મકર્મનો સાતમો ગુણ છે, અને તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. સત્ત્વશુદ્ધિની વખતે શાસ્ત્રવિચાર અથવા ધ્યાનના બળથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ ઈશ્વરમય બની જાય છે, તેને 'વિજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે; અને તે બ્રહ્મકર્મનું આઠમું ગુણરત્ન છે. હવે 'આસ્તિક્ય' એ નવમો ગુણ [illegible] જેના હાથમાં હોય તે ગમે તે હોય તોપણ લોકો તેના આદર કરે છે, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રે જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે, તે માર્ગને [illegible] માન્ય કરી તદનુસાર આચરણ કરવું, તેને 'આસ્તિક્ય' કહે છે; એ બ્રાહ્મણકર્મનો નવમો ગુણ છે અને આજ ગુણથી સર્વ [illegible] થાય છે. આ પ્રમાણે જે કર્મમાં સ્વાભાવિક આ નવ ગુણો [illegible] થાય છે, તે કર્મ બ્રાહ્મણનું સ્વાભાવિક કર્મ છે, [illegible] બ્રાહ્મણનું આ કર્મ નવ ગુણરૂપી રત્નોનો [illegible]

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।
દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

*શ્લોકાર્થ—પરાક્રમ, તેજ, ધૈર્ય, દક્ષતા, યુદ્ધથી વિમુખ ન થવું, દાતાપણું અને લોકોપર સત્તા ચલાવવી, એ ક્ષત્રીયોના સ્વભાવ સિદ્ધ કર્મ છે (૪૩)

ટીકા—સૂર્ય જેમ પ્રકાશ પાડવાને માટે અન્યની સહાયની અપેક્ષા રાખતો નથી, કિંવા સિંહ પોતાના પરાક્રમમા સોબતીની ગરજ રાખતો નથી, તેમ જે બીજાની સહાય વિના પોતેજ બળવાન અને પૂરો હોય છે, તે ક્ષત્રિયની પ્રકૃતિનો પ્રથમ ગુણ 'શૌર્ય' છે સૂર્યના પ્રકાશથી કોટયવધિ નક્ષત્રો ઢંકાઇ જાય છે, પરંતુ ચંદ્ર સહવર્તમાન સર્વ નક્ષત્રો સૂર્યનો લોપ કરવાને સમર્થ થતા નથી, તે પ્રમાણે પોતાના યોગ્ય ગુણોથી સર્વ જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે અને ગમે તેવો પ્રસંગ આવે તોપણ પોતે ગભરાય નહિ, એવો જે પ્રશંસનીય ગુણ 'તેજ' તે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનો દ્વિતીય ગુણ છે, અને 'ધીરતા' એ તે પ્રકૃતિનો તૃતીય ગુણ છે આકાશ તૂટી પડે તોપણ જેના મન બુદ્ધિરૂપી નેત્ર નિસ્તેજ થતા નથી, આ ગુણને 'ધૈર્ય' કહેવામા આવે છે પાણી ગમે તેટલુ ઉંડુ હોય તોપણ કમળ તેની ઉપર આવે છે, કિંવા આકાશ ઉંચાઇના વિષયના સર્વ પદાર્થને જીતે છે, તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા છતા પણ હે પાર્થ! ફળરૂપ જે અર્થ તેને બુદ્ધિ જીતે છે આ પ્રમાણે સાવધતા રાખવી તેને 'દક્ષતા' કહેવામા આવે છે, અને એ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનો ચતુર્થ ગુણ છે 'અતામાન્ય યુદ્ધ પરાક્રમ' એ તેનો પાચમો ગુણ છે જે પ્રમાણે સૂર્યકમળો સદા સૂર્યની સન્મુખજ રહે છે, તે પ્રમાણે સદૈવ શત્રુની સન્મુખ રહેવુ, અર્ભિણી સ્ત્રી જ પ્રમાણે પતિઆલિંગનને પ્રયત્ને કરીને ચુકવી દે છે, તે પ્રમાણે રણાંગણમા શત્રુને પીઠ ન દેખાડવી, ચારે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે જેમ 'ભક્તિ' એ એક સાધન છે, તે પ્રમાણે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિના ગુણોમા આ પાચમો ગુણ ઇંદ્રની પેઠે એક છે અને વૃક્ષ જે પ્રમાણે પોતાના પાદડા, પુષ્પો અને ફળો અર્પણ કરવાને સર્વદા તત્પર હોય છે, અથવા પરિમલ અર્પણ કરવામા જેમ કમળ ઉદાર હોય છે, અથવા જેને જેટલો પ્રેમ હોય તેને તેટલુ ચંદ્રમાનુ સુખ ચંદ્ર આપે છે, તે પ્રમાણે યાચકને તેની ઇચ્છાનુસાર દાન આપવુ, આવુ 'અમર્યાદ દાન' એ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનુ છઠુ ગુણરત્ન છે જેમ હસ્તપાદાદિકનુ પોષણ કરવાથીજ તેની પાસેથી ગમે તે કામ કરાવી શકાય છે, તે પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક પ્રજાનું પાલન રૂડે પ્રકારે કરવાથીજ રાજા પ્રજા ઉપર સત્તા ચલાવી શકે છે, એને 'ઇશ્વરભાવ' કહે

વામા આવે છે અને તેમા સર્વ સામર્થ્ય વાસ કરે છે આ ગુણ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિના સર્વ ગુણોનો રાજા છે અને તે તેનો સાતમો ગુણ છે આ પ્રમાણે શૌર્યાદિક સપ્ત ગુણોથી જે પુરૂષ વિશેષ અલંકૃત હોય છે તે, જેમ સપ્તર્ષિના સાત નક્ષત્રોથી આકાશ શોભે છે, તે પ્રમાણે શોભે છે આ પ્રકારે આ સપ્ત પવિત્ર ગુણ વડે જે કર્મ પવિત્ર થએલા હોય છે, તે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક કર્મ છે આવો જે પુરૂષ હોય છે તે ક્ષત્રિય નથી, પરંતુ સત્વરૂપી સુવર્ણનો મેરુજ છે, માટે તે સપ્ત ગુણ રૂપી સ્વર્ગને ધારણ કરે છે કિંવા સપ્ત ગુણરૂપી સમુદ્રે વેષ્ટિત કરેલી એ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિરૂપી પૃથ્વીજ છે, અથવા સપ્ત ગુણરૂપી ઓઘથી ક્ષાત્ર ક્રિયારૂપી ગંગા ક્ષાત્ર પ્રકૃતિ ધારણ કરનાર આ મહોદધિનેજ મળીને શોભે છે આ પ્રમાણે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિના શૌર્યાદિક ગુણાત્મક કર્મો સ્વાભાવિક છે હવે હે મહામતે! વૈશ્ય જાતિને જે કર્મ યોગ્ય છે, તે તને કહું છું તે સાંભળ (૮૭૯)

कृपिगोरक्ष्यवाणिज्य वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मक कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

શ્લોકાર્થ —ખેતી, પશુપાલન અને વાણિજ્ય, એ વૈશ્યના સ્વાભાવિક કર્મ છે અને સેવા કરવી એ શૂદ્રનું પણ સ્વાભાવિક કર્મ છે

ટીકા —ક્ષેત્ર, બીજ અને હળ ઇત્યાદિ મેળવી તેના યોગથી પુષ્કળ નફો પ્રાપ્ત કરવો, કિંબહુના કૃષિ, પશુઓનું પાલન અને વસ્તુઓનો ક્રય વિક્રય, હે અર્જુન! વૈશ્ય જાતિએ આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ કરી નિર્વાહ કરવો એજ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે અને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય તથા બ્રાહ્મણ, એ ત્રણે વર્ણને દ્વિજની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઇ છે અને તેની સેવા કરવી એ શૂદ્ર વર્ણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે આ પ્રકારે તને ચારે વર્ણના કર્મો કહી સંભળાવ્યા (૮૮૪)

स्वे स्वे कर्मण्यभिरत. ससिद्धि लभते नरः ।
स्वकर्मनिरत' सिद्धि यथा विंदति तच्छृणु ॥४५॥

શ્લોકાર્થ —પોતપોતાના કર્મમા જે તત્પર હોય છે, તેનેજ જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે પોતાના કર્મમા તત્પર રહેનાર મનુષ્ય તે યોગ્યતા શી રીતે પામે છે, તે સાંભળ. (૪૫)

ટીકા —જેમ ભિન્ન ભિન્ન ઇંદ્રિયો માટે રૂપાદિ વિષયોજ
[illegible]

માટે હે પાંડવસુત ! સ્વધર્મજ ઉચિત છે, તે પ્રમાણે હે જ્ઞાની ! ભિન્ન ભિન્ન વર્ણો માટે ઉપર કહેલા કર્મોજ ઉચિત [illegible] ગૌર અંગને જે પ્રમાણે ગૌરતા શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે પોતપોતાના ઉચિત કર્મો કરવાથી પ્રત્યેક વર્ણને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે તે સ્વભાવ વિહિત કર્મનું શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર આચરણ કરવા માટે હે વીરોત્તમ ! પ્રત્યેકે સ્વબુદ્ધિને જાગ્રત રાખવી જોઇએ. જેમ રત્ન આપણું પોતાનું હોય તોપણ ઝવેરીદ્વારા પરખાવી લેવામાં આવે છે, તેમ સ્વકર્મ પણ શાસ્ત્રદ્વારા નક્કી કરી લેવું જોઇએ. જેમ દ્રષ્ટિ આપણી પોતાની [illegible] તોપણ પ્રકાશ વિના તેનો ઉપયોગ નથી લઇ શકાતો, અથવા રસ્તોજ ન મળે તો પગનો પણ ઉપયોગ કરી શકાતો નથી, તે પ્રમાણે જાતિને અનુસરી પોતપોતાના જે સ્વાભાવિક અધિકાર હોય તેને શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ જાણી લેવા જોઇએ. જેમ ઘરમાનું દ્રવ્ય પણ પ્રકાશની મદદ વીના જોઇ શકાય છે, તેમ હે પાંડવ ! શાસ્ત્ર કહેલા એવા સ્વાભાવિક કર્મને જે ઉત્સાહથી તથા ફળની આશા છોડીને કરે છે, અને પ્રવાહનું જળ જેમ આમ તેમ વહેવાનું જાણતું નથી તેમ જે શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તે છે, તેને હે અર્જુન ! મોક્ષમાં પ્રવેશવાનું દ્વાર જે વૈરાગ્ય તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ને અકર્તવ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મ સાથે લેશમાત્ર સંબંધ રાખતો નહિ હોવાથી તે સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે. ચંદનના કાષ્ઠની ડાળ નાખવામાં આવે તોપણ કોઈ તેમાં પોતાનો પગ નાખતું નથી, તે પ્રમાણે તે કામ્ય કર્મ અતિ લો[illegible] કૌતુકથી પણ કરતો નથી, અને નિત્ય કર્મને પણ ફળત્યાગદ્વારા છોડી દઈને તે મોક્ષના સીમાડા સુધી જઈ પહોંચેલો હોય છે. આ પ્રકારે શુભાશુભ સંસારથી મુક્ત થએલો જ પુરૂષ મોક્ષનું દ્વાર જે વૈરાગ્ય [illegible] જઈને ઉભો રહે છે, જે વૈરાગ્ય સકળ ભાગ્યની સીમા છે, જે મોક્ષલાભનો નિશ્ચય છે કિંવા કર્મમાર્ગનું [illegible] કરવાનું સ્થાન છે, જેના ફળરૂપે મોક્ષપ્રાપ્તિની નવીન [illegible] [illegible] [illegible] જે સત્કર્મરૂપી વૃક્ષનું પુષ્પજ છે; તે વૈરાગ્યમાં સાધક પુરૂષ ભ્રમરની પેઠે સત્વર મૂકે છે. અહો ! આત્મજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય [illegible] આ [illegible] વૈરાગ્ય એ જ [illegible] ખબર આપનાર પોપૈયાના જેવો અરૂણોદય છે, કિંબહુના આત્મજ્ઞાનરૂપ ગુપ્ત ખજાનાને શોધવામાટે વૈરાગ્યરૂપ દિવ્ય અંજન તે આંજી લે છે. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે વિહિત કર્મના આચરણથી તેને મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. હે પાર્થ ! વિહિત કર્મજ મનુષ્યના જીવનનો આધાર છે અને તેનું આચરણ કરવું એજ મુખ્ય

આ રીતે પરમ આસ્થાપૂર્વક કરવું (૨૨)

श्रेयान् स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियत कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

શ્લોકાર્થ — સ્વધર્મ ભલે કઠિન હોય તોપણ (આચરવાને મુશ્કેલ હોય) પરધર્મ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરવાથી મનુષ્ય પાપભાગી થતો નથી (૪૭)

ટીકા — અરે ! આપણો ધર્મ આચરણ કરવાને કઠિન હોય તોપણ તેથી પરિણામે જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે તે પર લક્ષ રાખવું જોઈએ. હે ધનંજય ! કડુ લીમડાનું સેવન કરવાથી રોગ જતા હોય તો તેની કડુતાથી કંટાળવું નહિ. કેળ ફળે તે પૂર્વે નિરાશ થઈને જો તેને ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તેનાથી ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય વારુ ? તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કઠિન સમજીને તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય મોક્ષસુખથી વંચિત રહે એમાં શો સંદેહ ? આપણી માતા કદરૂપી હોય તોપણ તેના જ પ્રેમવડે આપણે જીવીએ છીએ તે પ્રેમ કાંઈ કદરૂપા હોતા નથી. અન્ય સ્ત્રીઓ રંભા કરતા પણ અધિક રૂપવાન હોય તથાપિ બાળકને તેનો શો ઉપયોગ ? અરે પાણી કરતા ઘી અધિક પોષક છે તોપણ મત્સ્યને તેમાં મૂકવાથી તે જીવશે કે ? એમ વછનાગ સર્વ જનતાને વિષ રૂપ છતા તેમાં વસતા કીડાને અમૃતરૂપ છે, અને ગોળ સર્વ જગતને મિષ્ટ વસ્તુ છતા તેજ તે કીડાનો ઘાત કરે છે તેમ જેને માટે જે કર્મ વિહિત છે તેનાજ આચરણથી સંસારબંધન તૂટે છે, માટે જ કર્મ ગમે તેટલાં કઠિન હોય તોપણ તેજ કર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. અન્યનો ધર્મ ઉત્તમ માનીને જો તેનું આચરણ કરવામાં આવે તો પગનું કાર્ય મસ્તકવડે કર્યા સમાન થઈ પડવું તેથી દુઃખજ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પોતાના જાતિસ્વભાવાનુસાર પોતાને હિસ્સે જ કર્મ આવ્યું હોય તેનુંજ જે આચરણ કરે છે તે કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે અને એટલા માટેજ હે અર્જુન ! પરધર્મનો ત્યાગ કરી સ્વધર્માચરણનો નિયમ કરવો યોગ્ય છે જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી કર્મવ્યવહાર તો અવશ્ય ચાલુજ રહેછે, અને જ્યાં કર્મની વાત આવી ત્યાં શ્રમ તો પ્રથમજ આવીને ઉપસ્થિત થવાનો. (૮૩૫)

सहज कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

સત્ત્વાત્મક ઈશ્વરની સેવા છે જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિને સર્વ પ્રકારથી સેવે એજ તેનો ધર્મ છે, કિંવા બાળકને માટે માતાની સેવા કરવી એજ ધર્મ છે, તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું એજ પ્રત્યેકનો મુખ્ય ધર્મ છે ગંગામાં રહેલા મત્સ્યને જે પ્રમાણે સર્વ તીર્થોનો લાભ મળે છે, તે પ્રમાણે "વિહિત કર્મ સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી" એવા નિશ્ચયથી તેનું આચરણ કરવાથી ઈશ્વર ઉપર જ આપણા યોગ ક્ષેમનો સર્વ બોજો જઈ પડે છે જેના જે વિહિત કર્મ છે તે તેણે કરવાંજ જોઈએ એવી ઈશ્વરની ઈચ્છા છે, માટેજ તે કરવાથી નિઃસંશય ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે દાસી પણ જો રાજાની કસોટીમાં બરાબર ઉતરી શકે તો તે રાણી બની શકે છે, તે પ્રમાણે ઈશ્વરના મનોભાવ અનુસાર વર્તવું એજ તેની પરમ સેવા છે, અને એથી ઈતર કર્મ કરવું તે, હે અર્જુન! વાણિજ્ય સમાન છે (-૧૩)

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः॥४६॥

શ્લોકાર્થ —જેની સત્તાથી સર્વ ભૂતોની ઇંદ્રિયચેષ્ટા ચાલે છે, અને જેણે આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપી નાખ્યું છે, તે ઈશ્વરને સ્વકર્મથી ભજનાર મનુષ્યને જ્ઞાનનિષ્ઠા મેળવવાની યોગ્યતારૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

ટીકા વિહિત કર્મ કરવાં એટલે તે કર્મ કરવાં, એટલુંજ નહિ પરંતુ જે પરમાત્માથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેનો મનોભાવ જાણવો, એમ સમજવું! જે પરમાત્મા માયારૂપ અજ્ઞાનરૂપી ચિંથરાં [illegible] ત્રણ [illegible] ગુણીઓ તૈયાર કરે છે, અને સત્ત્વ, રજ તથા તમના ત્રિવિધ અહંકારરૂપી [illegible] તેને પેસે છે, દીવો જે પ્રમાણે અંતર્માંથી તેજથી ભરેલો છે તે પ્રમાણે જે પરમાત્મા જગ બહાર તેમજ આ દેહની અંદરમાં ઓતપ્રોત ભરેલો છે, હે વીર! તે સ્વયંપ્રકાશ ઈશ્વરની સ્વકર્મરૂપી પુષ્પોથી પૂજા કરવાથી તેને પરમ સંતોષ થાય છે અને તેથી પ્રસન્ન થઈ તે [illegible] થઈને ભક્તને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે આજ તેની ભક્તિ પર ખરેખરો [illegible] [illegible] ઈશ્વરનો છે. [illegible] [illegible] જેથી ફાવે છે, અને જે પ્રમાણે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] તેને [illegible] અને ઈશ્વરનો [illegible] કરવાની [illegible] અને [illegible]

આચરવું પરમ આસ્થાપૂર્વક કરવું (૮૨૨)

श्रेयान् स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियत कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

શ્લોકાર્થ —સ્વધર્માચરણ કઠિન હોય તોપણ (આચરવાને સુલભ એવા) પરધર્મ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરવાથી મનુષ્ય પાપભાગી થતો નથી (૪૭)

ટીકા —અરે ! આપણો ધર્મ આચરણ કરવાને કઠિન હોય તોપણ તેથી પરિણામે જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે તે પર લક્ષ રાખવું જોઈએ. હે ધનંજય ! કડુ લીમડાનું સેવન કરવાથી રોગ મટતા હોય તો તેની કડુતાથી કંટાળવું નહિ. ફળ ફળે તે પૂર્વે નિરાશ થઈને જો તેને ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તેનાથી ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય વારુ ? તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કઠિન સમજીને તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય મોક્ષસુખથી વંચિત જ રહે એમાં શો સંદેહ ? આપણી માતા કદરૂપી હોય તોપણ તેના જ પ્રેમવડે આપણે જીવીએ છીએ તે પ્રેમ કાંઈ કદરૂપો હોતો નથી. અન્ય સ્ત્રીઓ રંભા કરતાં પણ અધિક રૂપવાન હોય તથાપિ બાળકને તેનો શો ઉપયોગ ? અરે પાણી કરતાં ઘી અધિક પોષક તોપણ મત્સ્યને તેમાં મૂકવાથી તે જીવશે કે ? જેમ બીજાં સર્વ જગતને વિષરૂપ છતાં તેમાં વસતા કીડાને અમૃતરૂપ છે, અને ગોળ સર્વ જગતને મિષ્ટ વસ્તુ છતાં તેજ તે કીડાનો કાળ છે તેમ જેને માટે જે કર્મ વિહિત છે તેનાજ આચરણથી સંસારબંધન તૂટે છે માટે તે કર્મ ગમે તેટલાં કઠિન હોય તોપણ તેજ કર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. અન્યનો ધર્મ ઉત્તમ માનીને જો તેનું આચરણ કરવામાં આવે તો પગનું કાર્ય મસ્તકવડે કર્યા સમાન થઈ ઉલટું તેથી દુઃખજ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પોતાના જાતિસ્વભાવાનુસાર પોતાને હિસ્સે જે કર્મ આવ્યું હોય તેનુંજ આચરણ કરે છે તે કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે અને એટલા માટેજ હે અર્જુન ! પરધર્મનો ત્યાગ કરી સ્વધર્માચરણનો નિયમ કરવો યોગ્ય છે જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી કર્મવ્યવહાર તો અવશ્ય ચાલુજ રહેશે, અને જ્યાં કર્મની વાત આવી ત્યાં શ્રમ તો પ્રથમજ આવીને ઉપસ્થિત થવાનો (૮૩૫)

सहज कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता: ॥४८॥

શ્લોકાર્થ —હે કૌંતેય ! સ્વભાવસિદ્ધ કર્મમા દોષ હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ, કારણ કે જે પ્રમાણે ધૂમ્ર વડે અગ્નિ વ્યાપ્ત હોય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મના સર્વ આરભ દોષવડે વ્યાપ્ત હોય છે

ટીકા —એટલા માટે ગમે તે કર્મ કરતા પ્રારભમા આયાસ પડે છે, તો પછી સ્વધમમા શું દોષ ? અરે સીધા માર્ગે જવું હોય તોપણ પગને પરિશ્રમ આપવાનો અને આડ રનમા ભટકવુ હોય તોપણ તેજ સ્થિતિ ! હે અર્જુન ! પત્થર લઇ જવામા અને ભાતુ લઇ જવામા ભાર તો એક સરખોજ વહન કરવો પડે છે, માટે જે વિશ્રાંતિને સ્થાને ઉપયુક્ત થઇ પડે તેજ વસ્તુ લઇ લેવી જોઇએ ધાન્ય અને ભુસુ બને કાઢતા શ્રમ તો સરખોજ પડે છે, અથવા સારી અને સડેલી બને વસ્તુને રાધવાનો શ્રમ સરખોજ પડે છે, હે વિચક્ષણ ! દહી કિવા પાણીનું મથન કરતા શ્રમ એક સરખોજ થાય છે, અથવા રેતી કિવા તિલ ઘાણીમા નાખીને પીલવાનો શ્રમ સમાનજ હોય છે, હે અર્જુન ! નિત્ય હોમ કરવાને માટે કિવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાને માટે ધૂમ્ર તો એક સરખો સહન કરવો પડે છે, અથવા લગ્નની સ્ત્રી કિવા એકાદ રાખેલી રડી એ બન્નેનું પોષણ કરવાનો ખર્ચ તો એક સરખોજ લાગે છે, તો પછી રડી રાખીને અપકીર્તિનુ કલક શા માટે વ્હોરી લેવુ ? અરે ! પીઠમા ઘા લાગીને પણ મરણ તો નિ સશય થવાનુંજ છે તો પછી સામે મોઢેજ શા માટે ન મરવું ? કે જેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય ! ગૃહસ્થની સ્ત્રીને પારકાના ઘરમા પેસીને પણ ડાગનો માર સહન કરવો પડે તો તેણે પોતાનો પતિ વ્યર્થ છોડયો, માટે ગમે તે કર્મ પણ શ્રમવિના નથી થતુ, તો પછી સ્વધર્માચરણજ કઠિન છે એમ કયું મુખ કહી શકશે ? હે પાડુસુત ! જે અમૃતના સેવનથી અમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની અપ્રાપ્તિ માટે પણ સર્વસ્વ શા માટે ખર્ચી ન નાખવુ ? અને જે વિષનું સેવન કરવાથી સર્વ સુખનો નાશ થઇ આત્મહત્યાનુ પાતક લાગે છે, તે વિષ મફત મળે તોપણ શા માટે પીવુ ? તે પ્રમાણે ઇદ્રિયોને પરિશ્રમ આપી આયુષ્યના દિવસો ખર્ચી પાપનો સચય કરવાથી દુખ સિવાય બીજુ કાંઇ ફળ મળનાર છે કે ? માટે સ્વધર્મનુંજ આચરણ કરવુ, કે જેથી શ્રમનો બદલો મળી પરમ પુરૂષાર્થરૂપ સર્વ શ્રેષ્ઠ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે જે પ્રમાણે સકટ સમયે પણ સિદ્ધ મત્ર વિસરવો જોઇએ નહિ અથવા સમુદ્રમા પડેલા મનુષ્યે નૌકાને છોડવી જોઇએ નહિ કિવા મહારોગીએ દિવ્યૌષધિનો ત્યાગ

કરવો જોઇએ નહિ, તે પ્રમાણે સ્વકર્મનું આચરણ પણ છોડવું જોઇએ નહિ હે કપિધ્વજ ! એવી સ્વકર્મરૂપી મહાપૂજાથી સંતુષ્ટ થએલો ઈશ્વર તમ અને રજ એ ગુણોનો નાશ કરી આપણી વાસનાને શુદ્ધ સત્વગુણના માર્ગે લાવે છે અને સંસાર તથા સ્વર્ગ એ હલાહલ વિષવમાન છે એવું ભાન કરાવે છે તથા આગળ વૈરાગ્યસિદ્ધિનું જે વર્ણન કર્યું તે સ્થાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે વૈરાગ્ય ભૂમિકા જીતવાથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તથા પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરનારા પુરૂષને જ લાભ થાય છે, તે હવે કહું છું (૯૫૫)

असक्तबुद्धि सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृह.।
नैष्कर्म्यसिद्धि परमा सन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

શ્લોકાર્થ —જેની બુદ્ધિ કદાપિ પણ આસક્ત થતી નથી અને જે જિતેંદ્રિય તથા નિઃસ્પૃહ છે એવો મનુષ્ય સંન્યાસના યોગથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે (૪૯)

ટીકા —પવન જે પ્રમાણે પારધિની જાળમાં પ્રવેશ પ્રમણ કરે છે, પરંતુ બંધાઈ શકતો નથી તે પ્રમાણે દેહાદિક સંસાર પાશમાં તે પુરૂષ બદ્ધ થતો નથી જેમ પાકું ફળ દીંટને પકડી રહેતું નથી, કિંવા દીંટ પણ તેને પકડી રાખતું નથી તેમ જ્ઞાની સંસારના વિકલ્પનો વશ જેમ નિર્બીજ થાય છે, પુત્ર, દ્રવ્ય તથા સ્ત્રી આધીન વર્તતા હોય, તોપણ જેમ કાંઈ વિષના પાત્રનું સ્વામિત્વ સ્વીકારતું નથી, તેમ તે તેમનાપર મમત્વ રાખતો નથી વધુ શું કહું ? જેમ કે ધગધગતા પદાર્થનો સ્પર્શ લાગતાંજ પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લે છે, તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ વિષયોથી પરાવૃત્ત થઈને આત્મવિચારમાં નિમગ્ન થાય છે સ્વાતીના જળથી હાલો જેમ તેની આ ચાતો ઊપ કરતી નથી, તેમ તેનું અંતઃકરણ બાહ્યવિષયો તરફ દોડતું નથી, તથા નૈષ્કર્મ્યની મુદ્રીમાં ચિત્તને પકડીને તેને આત્માનો છંદ લગાડે છે આમ થવાથી જેમ અગ્નિને રાખમાં ઢાંકવાથી ધુમ્ર આપોઆપ બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે તેની આ લોકના વિષયોની ઇચ્છા સહજ નાશ પામે છે કેમકે મનનો નિગ્રહ થયો એટલે ઇચ્છા આપોઆપ નષ્ટ થાય છે હે અર્જુન ! આવા મનુષ્યનું સઘળું વિપરીત જ્ઞાન લય પામીને તેને તત્ત્વબોધ પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે સંચિત કરેલ પાપોનો નિત્ય ભોગ કરવામાં આવતાં તે ન્યૂન થતું જાય છે, તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવતાં ભોગવતાં ખૂટી જાય છે, અને આગંતુક

ભાવના ન હોવાને લીધે નવીન કર્મ બંધાતા નથી હે અર્જુન ! આ પ્રકારે સર્વ કર્મોની ક્ષીણ દશા થઇ એટલે પછી શ્રીગુરૂની આપો આપ પ્રાપ્તિ થાય છે રાત્રિના ચાર પ્રહર સમાપ્ત થાય એટલે અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અથવા કેળાનો લુમખો આવી જે પ્રમાણે કેળની વૃદ્ધિને અટકાવે છે, તે પ્રમાણે શ્રીગુરૂ મળવાથી જિજ્ઞાસુની કર્મકર્તૃત્વની ખટપટ બંધ પાડે છે વળી પૌર્ણિમા આવતા જે પ્રમાણે ચંદ્રમા જરા પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી, તે પ્રમાણે ગુરૂપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી જિજ્ઞાસુને કોઇ પ્રકારની ખામી રહેતી નથી અને સર્વ અજ્ઞાન ગુરૂની કૃપાથી નષ્ટ થાય છે રાત્રિની સાથે જેમ અંધકારનો પણ નાશ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે તેના ગર્ભમા રહેલી કર્મ, કર્તા અને કાર્યની ત્રિપુટીનો પણ આપોઆપજ નાશ થાય છે જેમકે ગર્ભિણી સ્રીને મારી નાખવામા આવે એટલે તેના ઉદરમાના ગર્ભને પૃથક્ મારવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી આ પ્રકારે સર્વ કર્મનો સમૂળો નાશ થવો એનેજ સન્યાસ કહેવામા આવે છે આ તેનુ મૂળ અજ્ઞાન નાશ થવાને લીધે પછી સર્વત્ર તેને પોતાનુજ સ્વરૂપ દેખાય છે મનુષ્ય નિદ્રામાથી જાગૃત થયા પછી, હુ કૂપમા ડૂબી ગયો છુ એવો જે ભ્રમ તેને સ્વપ્રમા થયો હતો ને સત્ય માનીને તેમાથી પોતાને કાઢવાની ખટપટ કરશે કે ? તે પ્રમાણે મને સમજ પડતી નથી, હુ હવે સમજી લઇશ એવુ તેનુ દુઃસ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞેય તથા જ્ઞાતા એ ભેદ નિવૃત્ત થઇ તે કેવળ ચિદાકાશ અર્થાત જ્ઞાનમાત્ર બની રહે છે હે અર્જુન ! પ્રતિબિંબ સહિત આરસી દૂર લઇ જવામા આવતા જે પ્રમાણે દર્શન વિનાનો દ્રષ્ટાજ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાન જ્યારે જાય છે ત્યારે તે પોતાની સાથે જ્ઞાનને પણ લેતુ જાય છે, પછી કેવળ નિષ્ક્રિય એવુ જ્ઞાન સ્વરૂપજ અવશિષ્ટ રહે છે હે અર્જુન ! આ નૈષ્કર્મ્ય ભૂમિકામા સ્વભાવત કોઇ પણ પ્રકારની ક્રિયા રહેતી નથી, માટે તે સ્થિતિને નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ કહેવામા આવે છે તે સ્વત.જ આપણુ સ્વરૂપ હોવાથી તેના અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમને લીધે જ મિથ્યા અસ્તિત્વ આવે છે, તે વિલય પામતા કેવળ સત્ય અસ્તિત્વજ અવશિષ્ટ રહે છે એવી રીતે કે જેમ વાયુની ઉપાધિથી જળમા ઉત્પન્ન થતા તરંગો વાયુ નષ્ટ થતા આપોઆપજ પાણીની સાથે ઐક્ય પામે છે આ પ્રકારે જે નિષ્કર્મતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ કહેવામા આવે છે, અને એજ સિદ્ધિ સ્વભાવત. સર્વ સિદ્ધિઓમા મુખ્ય છે જે પ્રમાણે કળશની સ્થાપના થતા દેવાલય બાંધવાનું કાર્ય

તમામ થાય છે, અથવા ગંગા સમુદ્રમાં મળી ગઈ એટલે જેમ તેનું નામ રહેતું નથી, કિંવા સુવર્ણ શુદ્ધ કરવામાં આવતાં સોળે આના કસ આવ્યો એટલે જે પ્રમાણે તેને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયાનો અંત આવે છે તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી આપણા અજ્ઞાનનો નાશ થાય અને તે જ્ઞાન પણ સાથે સાથે નષ્ટ થાય એવી જે સ્થિતિ, તે કરતાં વિશેષ કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતુંજ નથી, માટે તેને "પરમ સિદ્ધિ" કહેવામાં આવે છે

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

શ્લોકાર્થ —હે કૌંતેય ! આ જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતાથી સિદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે તે હું સંક્ષેપ માત્ર કહું છું, તે સમજી લે. આ જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ તેજ જ્ઞાનની પરમ સીમા છે (૫૦)

ટીકા —પરંતુ શ્રીગુરુકૃપાના યોગથી જે કોઈ ભાગ્યવાન પુરુષને આ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, સૂર્યોદય થતાંની સાથે જે પ્રમાણે અંધકારનોજ પ્રકાશ બને છે, કિંવા દીપકની જ્યોતિને કર્પૂરનો સ્પર્શ થતાંજ તે કર્પૂર દીપક બની જાય છે અથવા મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં મેળવતાંની સાથેજ જે પ્રમાણે તે પાણી બની જાય છે, કિંવા નિદ્રાવસ્થ મનુષ્યને જાગૃત કરતાંની સાથેજ મિથ્યાસ્વપ્ન સહિત તેની નિદ્રા નષ્ટ થાય [redacted] અને તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે દૈવયોગે જે કોઈની વૃત્તિ ગુરુવાક્ય શ્રવણ થતાં દ્વૈતનો નાશ કરી સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે, તેને પછી કંઈ પણ કર્મ કરવાનું અવશિષ્ટ રહે છે એમ કોણ કહેશે ? આકાશને શું કંઈ ક્યાંઈથી ક્યાંઈ જવું આવવું પડે છે કે ? માટે તેને ખરેખર કંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી, પરંતુ એવી સ્થિતિ જેને તેને પ્રાપ્ત થતી નથી કે ઉપદેશ વચન કાને પડતાંજ હે કિરીટી ! તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય. જેણે સ્વકર્મરૂપી અગ્નિમાં કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મરૂપી ઈંધનવડે પ્રથમ રજ અને તમને ભસ્મીભૂત કર્યા છે, પુત્ર, વિત્ત અને પરલોક એ ત્રણની ઇચ્છા જેની દાસી બની ગઈ છે, જે ઇંદ્રિયો વિષયોમાં સ્વચ્છંદે ભ્રમણ કરીને પાપમય બની ગઈ હતી, તેને જેણે યમરૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરાવ્યું છે, અને સર્વ સ્વધર્મરૂપી ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરીને અટલ વૈરાગ્યપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, આ પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારમાં પરિણત થનારી જ્ઞાનની ઉત્કર્ષદશાનો લાભ થાય તેવી સર્વ સામગ્રી જેણે મેળવી લીધી છે, અને તેવામાજ

ભેદ પુરુષનું અભિમાન ત્યજીને કેવળ પોતાના પ્રિયપતિનું અનુસરણ કરતી હોય એવી મહા પવિત્ર બુદ્ધિ જેતેનો ત્યાગ કરી આત્મ ચિંતનમાંજ નિમગ્ન બની રહે છે અને સર્વદા જ્ઞાનરૂપી અમૃત પાઈ પાઈને ઇંદ્રિયોએ જ શબ્દાદિ વિષયોનું મહત્ત્વ વધારેલું હોય છે, તે પાસે વિષયનો તે મનુષ્ય વૃત્તિનિરોધદ્વારા એવો લય કરી નાખે છે કે જાણે પ્રભાત દૂર થતા સ્વપ્ન વિલીનતા પામી ગયું હોય અગર ક્ષુધાને લીધે નીચ મનુષ્યનું અન્ન ખવાઈ જતા જેમ તેનું વમન કરી નાખવામાં આવે તેમ તે ઇંદ્રિયો પાસે વાસના સહિત વિષયોનું વમન કરાવે છે અને પછી એ ઇંદ્રિયોને અંતર્મુખ વૃત્તિરૂપી ગંગા લઈ જઈ શુદ્ધ કરે છે આ પ્રકારે તે શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે ને પછી ઇંદ્રિયોનું સાત્વિક ધૈર્યથી શોધન કરી તેને મનસહિત યોગ્ય પારકૃમાં પ્રવૃત્ત કરે છે તથા પ્રારબ્ધને અનુસરીને તે પ્રતિકૂળ ભોગ પ્રાપ્ત થતા તે તેનો તિરસ્કાર નથી કરતો અને અનુકૂળ ભોગ પ્રાપ્ત થતા તેનાથી હર્ષ નથી પામતો આ પ્રકારે હે કિરીટી ! તે મનુષ્ય અનુકૂળ વા પ્રતિકૂળ વિષયોનો રાગદ્વેષ ત્યજી ગિરિકંદરામાં કિંવા નિર્જન પ્રદેશમાં રહે વસે છે (૧૦૨૧)

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानस ।
ध्यानयोगपरो नित्य वैराग्य समुपाश्रित' ॥५२॥

શ્લોકાર્થ —જે એકાંતવાસ કરનાર મિતાહારી, કાયા વાચા અને મનને સ્વાધીન રાખનાર, નિરંતર ધ્યાનયોગમાં તત્પર રહેનાર અને વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર હોય છે, (૫૨)

ટીકા —જ્યાં લોકોની ગીરદી ન હોય એવું અરણ્ય જોઈ તે સ્થાને તે વસે છે, ત્યાં જો કોઈ પણ સમાજ હોય તો તે પોતાના અવયવોનોજ સમુદાય હોય છે, ઇન્દ્રિયો અને મનનો નિગ્રહ એજ તેની ક્રીડા હોય છે, મુંગા રહેવું એજ તેનું બોલવું હોય છે, ગુરૂવાક્યના મનનને લીધે તેને અન્ય ચિંતનનો વખતજ મળતો નથી, અને પોતાના અંગમાં શક્તિ આણવી અને ક્ષુધાનો નાશ કરવો તથા જીભના લાડ કોડ પરિપૂર્ણ કરવા, આ ત્રણે બાબતની ભોજનપ્રસંગે તે દરકાર કરતો નથી, તે મિતાહાર કરે છે, પૂરેપૂરૂં પેટ ભરી લેતો નથી, જે અંદર અગ્નિને કાંઈ પણ આહાર ન આપવાથી તે પ્રાણનો નાશ કરશે એમ એમ સમજીને તે પ્રાણરક્ષા જેટલોજ આહાર કરે છે, અને પરપુરૂષ ઇચ્છા કરે તોપણ કુળ સ્ત્રી જેમ તેને વશ થતી નથી, તે પ્રમાણે નિદ્રા

આપોઆપજ થાય છે જે પ્રમાણે રાજા જેને હેડમાં નાખવાનો હોય તેનાજ મસ્તકપર તે હેડને ઉપડાવી લાવે છે, તે પ્રમાણે 'પરિગ્રહ' (પ્રાપ્ત સંપત્તિ) રૂપી શત્રુ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સ્ફુરણ કર્યા કરે છે જે પરિગ્રહ, વૈરાગ્યશીલનું નામ સાંભળતાની સાથે મસ્તક ધુણાવી તે વૈરાગ્યશીલ પુરુષના અંગમાં સંચાર કરી અવગુણ ઉત્પન્ન કરે છે, અને 'આ મારૂં' એવા અભિમાનમાં ઘુચવે છે જે પરિગ્રહે 'આ મઠ મારો છે' 'આ શિષ્ય મારો' 'આ ગ્રંથ મારો' આવા ચિન્હોથી વૈરાગ્યશીલ પુરુષને પણ પોતાના પાશમાં બદ્ધ કર્યો છે, વૈરાગ્યશીલ પુરૂષ કુટુંબાદિ સંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં જાય તોપણ જે પરિગ્રહ તેને ત્યાંના પદાર્થોમાં મમત્વ કરાવે છે, સારાંશ સર્વ વેષ નગ્ન મનુષ્યને પણ તે પોતાના પાશમાં બદ્ધ કરે છે, આવો જે અજીત શત્રુ પરિગ્રહ, તેના નામનિશાનનો નાશ કરીને જે મુમુક્ષુ સંસારને જીતવાનો આનંદ ભોગવે છે, તેને ભેટવાને માટે જ્ઞાનગુણના અમાનિત્વાદિક સમુદાય રૂપી મોક્ષદેશના માંડલિક રાજાઓ આવે છે, અને તેને યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી ભેટ અર્પણ કરીને તેઓ તેનો પરિવાર થઈને રહે છે પ્રવૃત્તિરૂપી રાજમાર્ગે તેની સ્વારી જ્યારે ચાલતી હોય છે ત્યારે ત્રણ અવસ્થારૂપી સ્ત્રીઓ પગલે પગલે તેનાપરથી પોતાના સુખરૂપી જીરૂ મીઠું ઓવારી નાખે છે સામે વિવેકરૂપી ચોપદાર જ્ઞાનરૂપી છડી હસ્તમાં ધારણ કરીને દૃશ્ય પદાર્થ સમુદાયને છિન્નભિન્ન કરતો ચાલે છે, અને યોગભૂમિકારૂપી સ્ત્રીઓ જાણે આરતી લઈને ઓવારણાં લેવાને ન આવતી હોય! તેમ લાગે છે ત્યારે રિદ્ધિસિદ્ધિના અનેક સમુદાયો એકત્રિત થઈ તેનાપર તે જસગે જે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે તે વડે તે સ્નાન કરે છે આ પ્રકારે બ્રહ્મૈક્યરૂપ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સમય જેમ જેમ નિકટ આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેને ત્રૈલોક્ય હર્ષથી પરિપૂર્ણ દેખાય છે તે વખતે હે અર્જુન! તેને આ વૈરી કે આ મિત્ર, એમ કહેવાનું અવશિષ્ટ રહેતુંજ નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઈ પણ કારણથી કોઈ પણ વસ્તુને મારી કહે એવી કોઈ વસ્તુજ દેખાતી નથી, અને તે અદ્વિતીય થઈ રહે છે હે અર્જુન! પોતાની આત્મસત્તાથી સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત કરી નાખ્યા પછી 'મારૂં' કહેવાનો અવકાશ ન રહેવાથી મમતાનો ત્યાગ થાય છે આ પ્રમાણે સર્વ અહંકારાદિ રિપુ રાનેે જીતીને સર્વ જગત હુંજ છું એવો બોધ થવાથી તેના યોગરૂપી આવરણ દોષ પણ આપોઆપ બંધ થાય છે, અને પછી આ ભ્રમ જે વૈરાગ્યરૂપી અદ્ભુત કવચ પરિધાન કરેલું હોય છે તેને પણ તે

ઉષ્ણતા જ્યારે નષ્ટ થાય છે, ત્યારેજ જે પ્રમાણે તે અન્ન ખાઇ શકાય છે, અથવા જે પ્રમાણે શરદ ઋતુ આવી એટલે વર્ષાઋતુમા દરરોજ આવતા ભરતીઓટનો વિલય થઇ ગગા સ્થિર થાય છે, કિંવા ગાય નની પરિસમાપ્તિ થતા જેમ મૃદગ, તબુરો વગેરે બધ થઇ પાછળ કેવળ તેનો આનદ અને લોકોની વાહ વાહજ અવશિષ્ટ રહે છે, તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ પણ જે સ્થિતિમા ઐક્ય પામી જાય છે, તે સ્થિતિને આત્મજ્ઞાનની પ્રસન્નતા કહે છે આ સ્થિતિનો તે યોગ્ય પુરૂષ ઉપભોગ લે છે ઐક્યભાવની એવી ભરતી આવવાથી અમુક વસ્તુ પોતાની ધારીને તેને માટે ચોક કરવો કે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી, એ વિષયનો આપોઆપ અત આવે છે જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાની સાથે સર્વ નક્ષત્રોનુ તેજ હરાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થતાજ જ્યા જ્યા દૃષ્ટિ જશે ત્યા ત્યા ભૂતો પ્રત્યેનો ભેદભાવ ન્યૂન થતો થતો નષ્ટ થઇ અતે અભેદભાવને પ્રાપ્ત થાય છે પાટીપર લખેલા અક્ષરો જે પ્રમાણે હાથવતી ભુસી નાખી શકાય છે, તે પ્રમાણે તેની દૃષ્ટિમાથી સર્વ ભેદ અને દ્વૈત નષ્ટ થાય છે તેના યોગથી, જાગૃતિ અને સ્વપ્નના જે વિપરીત જ્ઞાનો, તેને તે અજ્ઞાનમા લીન કરે છે પછી અન્યથા જ્ઞાનનુ કારણ જે અજ્ઞાન તે પણ આત્મબોધની વૃદ્ધિ થવાથી ઘટતા ઘટતા પૂર્ણ બોધમા સર્વથા લય પામે છે ભોજનનો આરભ કર્યો એટલે જેમ પ્રત્યેક ગ્રાસની સાથે ભૂખ કમી થતા થતા અતિમ ગ્રાસ મુખમા નાખતા તૃપ્તિ થાય છે, અથવા ચાલવાના ક્રમથી વાટ કમી થતા થતા મુકામે પહોચ્યા એટલે ચાલવાની ક્રિયા બધ પડે છે, કિંવા ઉંઘમાથી મનુષ્ય જેમ જેમ જાગૃત થતો જાય તેમ તેમ નિદ્રા ન્યૂન થતી જઇને પૂર્ણ જાગૃત થતાની સાથે નિદ્રાની સમાપ્તિ થાય છે, અથવા પોર્ણિમાના દિવસે ચદ્રની પૂર્ણ કળા ખીલે એટલે પછી શુકલપક્ષ સમાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞેય નહિવત થતા પૂર્ણ જ્ઞાનમા જ્ઞાનપણુ પણ જ્યારે સમભાવમા ઐક્ય પામે છે, ત્યારે સર્વ અજ્ઞાન નહિ જેવું થાય છે કલ્પાત સમયે સર્વ સૃષ્ટિ જલમય થાય છે ત્યારે સમુદ્ર અને નદીનો ભેદ નિવૃત્ત થઇ આબ્રહ્મસ્તબપર્યંત જેમ કેવળ જલજ હોય છે, કિંવા ઘટ મઠાદિ ઉપાધિનો નાશ થયો એટલે પછી એક આકાશજ અવશિષ્ટ રહે છે, અથવા કાષ્ઠ બળી ગયા કેવળ અગ્નિજ શેષ રહે છે, અથવા અલકારો ગાળી નાખવાથી તેના નામ અને આકાર નષ્ટ થઇ કેવળ સુવર્ણજ અવશિષ્ટ રહે છે, મનુષ્ય જાગૃત થાય એટલે જેમ

જેમ તેનું પ્રતિબિંબ નષ્ટ થઈ બિંબરૂપ પણ જતું રહે, તે [illegible] જોનાર જો મરણ પામીને દૃશ્ય જોવા જાય તો તે [illegible] રહિત નિર્લીન થઈ શકે છે [illegible] પ્રકાશને પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે જેમ [illegible] [illegible] નહિ હોવાથી તેની પ્રકાશકતા પણ નથી રહેતી તેમ [illegible] રૂપના પામ્યા પછી દૃશ્ય [illegible] દ્રષ્ટાપણું નથી રહેતું આ રીતે [illegible] અને ન જોવું એ બન્નેથી રહિત જ સ્થિતિ, તેજ વસ્તુત મારું [illegible] છે [illegible] [illegible] કે [illegible] મારો ભક્ત કોઈ પણ [illegible] [illegible] [illegible] પર એવી દૃષ્ટિ દ્વારા સાક્ષાત્ લીધા કરે છે, અને આકાશ જેમ આકાશના ભારથી નથી દબાતું તેમ તેની [illegible] [illegible] આ માના [illegible] થઈ જાય છે [illegible] [illegible] [illegible] જઈને તેનું [illegible] થઈ [illegible] છે, તેમ [illegible] [illegible] [illegible] બની રહે છે [illegible] [illegible] [illegible] શી રીતે [illegible] શકે? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેનું [illegible] થઈ જાય છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તેમજ તેનું [illegible]

હું જ છુ ક્રિયારહિત અને એક, સંગરહિત અને શોકરહિત એવો સર્વ વસ્તુમા હું વ્યાપક હોઈ મારામાજ સર્વ વસ્તુ રહી છે; એવો સર્વમા ઉત્તમ પુરુષ હું છુ શબ્દાતીત અને કર્ણરહિત, રૂપરહિત અને ગોત્રરહિત, સર્વત્ર સમાન અને સ્વતંત્ર, બ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ હું છુ આ પ્રમાણે તે આત્મસ્વરૂપમા ઐક્ય પામી મારી ખરેખરી અદ્વય ભક્તિ કરીને મને જાણે છે; અને આ બોધનો જ્ઞાતા જે હું પરમાત્મા તે પણ તે પોતેજ છે એમ તે જાણે છે જાગૃત થયા પછી જેમ પોતાનું એકત્વજ શેષ રહે છે અને તે પોતાને પોતામાજ જ્ઞાન થાય છે, અથવા સૂર્યોદય થયા પછી તેજ સૂર્ય અન્ય વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે તથા પોતાથી પોતાના અંગનો પ્રકાશ પણ તેજ બને છે; તેજ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓનો લય થઈ ગયા પછી જે કેવળ જ્ઞાતા શેષ રહે છે એ પણ હુંજ છુ. એમ તે સમજે છે તેને પોતાની અદ્વિતીયતાના કારણે હે ધનંજય ! એ વાતની પ્રતીતિ થઈ જાય છે કે જ્ઞાનકર્તાને જાણનાર [illegible] તે પણ તે પોતેજ છે પછી દ્વૈત અને અદ્વૈતથી [illegible] એક હુંજ આત્મા શેષ રહ્યું છુ એમ જાણીને તેનું જ્ઞાન પણ આત્માનુભવમા લીન થઈ જાય છે જેમ સ્વપ્નમાથી જાગૃત થયા પછી આપણને જે આપણું હમેશનું જાગૃતનું સ્વરૂપ જણાઈ રહે છે, [illegible] તેની સ્મૃતિ પણ નષ્ટ થઈ જતા આપણે કયા સ્વરૂપમા [illegible] કહી શકાતું નથી, અથવા જેમ સોનીને [illegible] કસોટીએ [illegible] વિનાજ પણ તેના આકાર તથા [illegible] ગુણનો નિશ્ચય થઈ જાય છે, અથવા [illegible] ત્યારે તેનું પ્રવાહી જળરૂપે રહે છે અને એ [illegible] તેની જળરૂપતા પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, [illegible] આત્માનુભવના આનંદની [illegible] કરે છે, અને જ્યારે [illegible] કોને માટે [illegible] નથી [illegible] ક્રિયાનિષ્ઠ [illegible] થઈ [illegible] કરે છે [illegible] અને તે [illegible] એવું જ [illegible]

હે ધનંજય ! ઋ [illegible] સિવાય જેમ [illegible] નથી રહી શકતી તેમ પ્રકૃતિ તથા તેનાથી [illegible] કર્મોમાં [illegible] નાગમનના પી અજ્ઞાન કે વિપરીત [illegible] જ્ઞાનનો નાશ થયા પછી અજ્ઞાનને કારણ [illegible] મનો સન્યાસ [illegible] થઈ જશે આ પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ [illegible] છુ મારામાં બુદ્ધિને પતિ [illegible] પડે [illegible] ઈએ એ પ્રમાણે બુદ્ધિ જ્યારે એવી [illegible] ત્યારે ચિત્ત પણ સર્વ વિષ [illegible] ચિત્ત [illegible] આ પ્રકારે વિષયોનો [illegible] ચિત્ત મારામાંજ યુક્ત બની રહે એવો પ્રયત્ન સર્વદા અને [illegible] જોઈએ

मच्चित्त मर्वदुर्गाणि मत्प्रमादात्तरिष्यसि ।
अ र चेत्त्वमहङ्काराग्न श्रोग्यामि विनक्ष्यासि ॥५८॥

[illegible] ચિત્ત રાખી રહીશ તો મારા [illegible] પરીશ પરંતુ જો તું અભિમાનથી [illegible] તો તારો નાશ થશે (૫૮)

[illegible] જ્યારે તારૂ ચિત્ત મારામાં [illegible] થશે એમ સમજવુ પછી સર્વ [illegible] જીવમાત્ર ભોગવે છે, તે અતિ [illegible] થઇ પડશે [illegible] સૂર્યપ્રકાશની [illegible] હિમ્મત છે કે વારુ ? તે પ્રમાણે [illegible] નષ્ટ થયો છે તે સંસારરૂપી બાકથી [illegible] સંસારદુર્ગતિને [illegible] વશ થઈ મારૂ આ બાબણુ નહિ [illegible] નિત્યમુક્ત અને અવ્યય છે, તો [illegible] સહન કરવા પડશે જે દેહા [illegible] થાય છે, તે સહન કરતા [illegible] નથી જો તુ મારૂ કથન શ્રવણ નહિ [illegible] વાસ્તવિક રીતે ન મરવા છતાં પણ [illegible] (૫૮)

य[illegible]ारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मि[illegible] [illegible]रमायस्त प्रकृतिस्त्वा नियोक्ष्यति ॥

શ્લોકાર્થ —જો અહંકારનો આશ્રય કરી હું યુદ્ધ કરનાર નથી એમ તું કહે, તો તારી આ હઠ વ્યર્થ છે, કારણ કે ક્ષત્રિયસ્વભાવ તને બળાત્કારે પણ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશે. (૫૯)

ટીકા —જે પ્રમાણે પથ્યનો દ્વેષ કરવાથી જ્વર વધે છે અથવા દીપકનો દ્વેષ કરવાથી અંધકાર વૃદ્ધિગત થાય છે, તે પ્રમાણે વિવેકનો દ્વેષ કરવાથી અહંકારજ વૃદ્ધિ પામશે પછી તારા શરીરને અર્જુન, શત્રુઓના શરીરને મારા સગા, અને તેમની સાથે સંગ્રામ કરવો એ પાતક, આ પ્રમાણે તારી બુદ્ધિવડે તું ત્રણ ભેદ પાડશે, અને એમ કરીને હે અર્જુન ! હું યુદ્ધ કરીશ નહિ એવો તારા અંતઃકરણમાં તું પૂર્ણ નિશ્ચય કરશે, તોપણ તારો જે નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે, તે તારા નિશ્ચયને ટકવા દેશે નહિ વાસ્તવિક વિચાર કરીને જોતા હું અર્જુન, આ મારા આપ્ત અને એમનો વધ કરવો એ પાતક, એ સર્વ કલ્પના માયા સિવાય ખરી છે કે ? તું સ્વભાવથીજ યોદ્ધો હોય, તો તારે સ્વભાવથીજ યુદ્ધાર્થે શસ્ત્ર ઉઠાવવું જોઈએ કે યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ ? માટે તારો યુદ્ધ નહિ કરવાનો નિશ્ચય વ્યર્થ છે, તથા લોકદૃષ્ટિએ પણ તે લોકવ્યવહારને યોગ્ય નથી. તારી ક્ષાત્ર પ્રકૃતિ તને એવી વિરૂદ્ધજ ચલાવશે. (૧૨૮૫)

स्वभावजेन कौंतेय निबद्ध स्वेन कर्मणा।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्॥

શ્લોકાર્થ —હે કૌંતેય ! સ્વભાવસિદ્ધ જે તારૂં યુદ્ધકર્મ તેનાથી બદ્ધ થએલો જે તું, તે અત્યારે મોહથી જે કરવાને ઇચ્છતો નથી તે તું પાછળથી પરતંત્ર થઈને પણ કરીશજ (૬૦)

ટીકા —પાણીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ હોય અને પશ્ચિમ તરફ તરવા ઇચ્છવું એ કેવળ હઠજ છે; કેમકે તેને પાણી પોતાની સાથેજ ખેંચી જાય છે ધાન્યનો દાણો કહે કે હું ધાન્યરૂપે નહિ ઉગું તો શું સ્વભાવધર્મથી વિપરીત કંઈ બની શકે છે ? તેજ પ્રમાણે હે પ્રબુદ્ધ ! તારી પ્રકૃતિ ક્ષાત્ર સંસ્કારવાળીજ રચાઈ છે, તેથી “ યુદ્ધ નહિ કરૂ” એમ તારૂ બોલવું તે કેવળ વ્યર્થજ છે તારી પ્રકૃતિને અનુસરતો તારો ક્ષાત્ર ધર્મ તને યુદ્ધમાં જોડશે જ હે પાંડુસુત ! પ્રકૃતિએ તને જન્મથીજ જે શૌર્ય, તેજ, દક્ષતા વગેરે ગુણ આપેલા છે, તે ગુણસમૂહને અનુરૂપ કર્મ કરવાનું ત્યજીને હે ધનંજય ! તું શાંત બેસી નહિ શકે, માટે હે કોદંડપાણી ! તું ત્રણ પ્રકારે ગ્રંથિ

તરફથી બધાએલો હોવાથી ક્ષાત્રધર્મમા અવશ્ય પ્રવૃત્ત થશે તારી મૂળ પ્રકૃતિનો વિચાર નહિ કરતા તુ યુદ્ધ નહિ કરવાનોજ નિશ્ચય કરી લઇશ, તોપણ જેમ હાથપગ બાંધીને રથમા નાખેલો મનુષ્ય પોતે ચાલતો નહિ હોવા છતા પણ દેશાતર ચાલ્યો જાય છે, તેમ યુદ્ધ નહિ કરૂ, એમ કહેવા છતા પણ તારે સ્વકર્મ અવશ્ય કરવુજ પડશે. ગાયોના હરણ સમયે ઉત્તર કુમાર યુદ્ધમાથી પલાયન કરી જતો હતો ત્યારે ગુપ્ત રહેવાની જરૂર હતી, તોપણ તે કેમ યુદ્ધ કર્યુ હતુ ? એજ ક્ષાત્ર સ્વભાવ આ પ્રસગે પણ અવશ્ય યુદ્ધ કરાવશે કે જે સ્વભાવના બળથી અગીયાર અક્ષૌહિણી મહાવીરોને તે એકનાએજ યુદ્ધમા પરાજિત કર્યા હતા અરે ! રોગીને રોગ ગમે છે કે ? દરિદ્રીને દારિદ્ર ગમે છે કે ? પરતુ બળવાન પ્રારબ્ધ તેમની પાસે તે કષ્ટો ભોગવાવે છેજ તે પ્રારબ્ધ ઈશ્વરાધીન હોવાથી કદિ પણ અન્યથા નથી થતુ, અને એ ઈશ્વર પણ તારા હૃદયમાજ વાસ કરે છે (૧૨૯૮)

ईश्वरः सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! દેહાદિક યત્રપર અભિમાનથી ચઢેલા જે સર્વભૂતો તેને પોતાની માયારૂપ શક્તિવડે નાના પ્રકારની યોનિઓમા ફેરવનાર પરમેશ્વર, સર્વભૂતોના હૃદયમા વાસ કરે છે (૧)

ટીકા —જે ઈશ્વર ભૂતમાત્રમા રહેલા હૃદયરૂપી મહાકાશમા જ્ઞાનવૃત્તિરૂપી હજારો કિરણ સહિત ઉદિત થયો છે, અને જે જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી ત્રણે અવસ્થારૂપી ત્રણે લોકાને પૂર્ણ પ્રકાશિત કરી વિપરીત જ્ઞાનવાળા પથિકોને જાગૃત કરે છે, સસારરૂપી સરોવરમા વિષયરૂપી જે કમળ ખીલ્યા હોય છે, તેને ઇંદ્રિયોરૂપી રગવાળા જીવરૂપી ભ્રમરો પાન ચરાવે છે, જે ઈશ્વર સર્વ ભૂતોમા તેમના અહકારરૂપી વસ્ત્રના અતરાયની પાછળ વિલસી રહેલો છે, નિજમાયારૂપી દોરી વડે તે ઈશ્વર બહારની બાજુ ચોરાસીલાખ છાયા-ચિત્રને નચાવે છે, અને બ્રહ્માથી લઇને કીટક સુધીના સર્વ ભૂતોને પોતપોતાની ઇચ્છા યોગ્યતાનુસાર દેહ આપે છે આ પ્રમાણે જીવાની યોગ્યતાનુસાર તેમને જે જે દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે તે દેહજ હુ, એમ સર્વ જીવો સમજી બેસે છે સૂતર સૂતરથીજ વિંટાય છે, ઘાસ ઘાસથીજ બધાય છે, અથવા બાળક જળમા પોતાનુજ પ્રતિબિંબ જોઇ ભ્રમમા પડે છે, તેમ આ દેહમાજ જીવ આમ

પુત્રિ ધારણ કરે છે આ પ્રકારે શરીરરૂપી યંત્રોપર જીવ
જેથી તે કર્મ જ તેમના કર્મરૂપી સૂત્ર હલાવે છે ત્યારે જ
માટે જે મનુષ્ય ચાલુ થએલું હોય છે તે તેવી જાતિને પહોંચે છે
હે ધનુર્ધર ! વાયુ જેમ તૃણને આકાશમાં ઘુમાવે છે તેમ ઈશ્વરની
રનારી પ્રકૃતિએ તેમના કર્મો અનુસાર સંસાર અને સ્વર્ગમાં ઘુમે
છે ઘુમાવે છે જેમ લોખંડ જેમ નિમાન થાય છે તેમ
ઉપરાનું કાંઈ નથી નનાદિ સર્વ વ્યાપાર કરે છે , ધન
ધ ! ચન્દ્રાદિ જેમ એક ચંદ્રનાજ સાન્નિધ્યથી પોતાની યોગ્ય
વરૂપ ધારણ કરે છે ચંદ્રમ બની જાય છે તેમકાન
મણિને સ્પર્શ કરી જેમ કમળ તથા ચકોર પક્ષી આનંદ પ્રફ
ચિત્ત કરે છે તેમ જ પ્રકૃતિને વશ એવા અનેક જીવોના તનૂ
કર્મને જ એક ઈશ્વર પ્રવૃત્ત કરે છે તે ઈશ્વર તારા હૃદયમાં પણ
છે માટે હે પાર્થસુત ! અર્જુનપણાનું અભિમાન કહાડી
નાખવું તારામાં જે આ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે તે ઈશ્વરનુંજ તાત્વિક
સ્વરૂપ છે, માટે તે કર્મ તારી પ્રકૃતિને પ્રવૃત્ત કરશેજ અને તું
યુદ્ધ કરવા નહિ ઇચ્છે તોપણ તે પ્રકૃતિ તને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશેજ
એમ નક્કી સમજવું ઈશ્વર જ સર્વનો સ્વામી છે, તેજ સર્વની
પ્રકૃતિનું નિયમન કરે છે અને પ્રકૃતિને અનુસરીનેજ સર્વ ઈંદ્રિયો પોત
પોતાની ક્રિયા કરે છે માટે કર્મનું કર્તાપણું અને અકર્તાપણું સર્વ
પ્રકૃતિને સોંપી દઈ પ્રકૃતિ પણ તદ્દરૂપ ઈશ્વરને આધીન છે (૧૩૧૧)

तमेव शरण गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परा शाति स्थान प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

શ્લોકાર્થ —હે ભારત ! તું સર્વભાવે કરીને તેનેજ શરણે જા.
તેના પ્રસાદથી તું પરમ શાન્તિ અને શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ. (૬૨)

ટીકા —જે મન હું નથી તું પછી સમુદ્રના જળને તરંગ થાય
છે તેમ નમાવું તારા અહંકાર વાચા ચિત્ત મન શરીર એ સર્વસ્વ
ઈશ્વરને અર્પણ કરીને તેનેજ શરણે જા તે કંઈ ના પ્રકારે નીજ તું
સર્વ વિષયોની ભક્તિરૂપી સ્ત્રીનો પતિ બનીને આનંદથી આત્મસ્વરૂપમાં
રમમાણ રહેશ. અને જે પદ ઉત્પત્તિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તથા
વિશ્રાંતિનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે તથા જે અનુભૂતિનો અનુભવ છે છે,
તે આ પદ આત્મપદનો તું રાજા બનીને અક્ષય સુખ લેતો રહીશ, એમ
લક્ષ્મીપતિ નારાયણ પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા (૧-૨૨)

इति ते ज्ञानमाख्यात गुह्याद्गुह्यतर मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

શ્લોકાર્થ —હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે ગુહ્ય કરતા પણ ગુહ્ય એવું જ્ઞાન મેં તને કહી સંભળાવ્યું હવે એનો પૂર્ણ વિચાર કરીને પછી જેમ તારા મનમા આવે તેમ કર (૬૩)

ટીકા —આ જ્ઞાન ગીતાશાસ્ત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ વેદોનો સાર છે કે જે જ્ઞાનથી આત્મરૂપ રત્ન સ્વાધીન થાય છે વેદાન્તશાસ્ત્રમા જે આત્મજ્ઞાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જેનું વર્ણન કરીને સર્વ શાસ્ત્રોએ કીર્તિ સંપાદન કરી છે, બુદ્ધ્યાદિક જ્ઞાનો જે જ્ઞાનની સમક્ષ નિસ્તેજ [illegible] અને હું સર્વદ્રષ્ટા પણ જે જ્ઞાન દ્વારા સમજમા આવી શકુ છુ; તે આત્મજ્ઞાન સર્વમા ગુહ્ય એવો જ હું તેનું [illegible] ગુપ્ત ધન છે, અને એ જ્ઞાન એટલી યોગ્યતાવાળું [illegible] તોપણ તું મારો પરમ ભક્ત હોવાથી એને હું તારાથી ગુહ્ય રાખી શકતો નથી. હે પાંડવ ! તારા પ્રેમથી સંતુષ્ટ થવાને લીધેજ મેં મારો આ ગુપ્ત ભંડાર તને સોંપ્યો છે જે પ્રમાણે બાળકના પ્રેમમા મા પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને તેની સાથે પ્રેમભરિત સંભાષણ કરે છે, તે પ્રમાણે તારા પ્રેમને લીધે મારો પણ તારાપર પ્રેમ ઉભરાય [illegible] આકાશ સર્વ વસ્તુથી ઉત્તમ હોવા છતા પણ જેમ તેને [illegible] આવે, અમૃત [illegible] હોવા છતા જેમ તેને [illegible] આવે, અથવા દીપકને દેખાડવા સારૂ જેમ બીજો દીપક સળગાવવામા આવે, જે સૂર્યના પ્રકાશથી ખગોળમાંના [illegible] છે, તે સૂર્યની આંખમા પણ જેમ અંજન આંજ[illegible] આવે, તે પ્રમાણે હું સર્વજ્ઞ હોવા છતા પણ સર્વ શાસ્ત્રોનો [illegible]

ભરેલો હોય છતાં પણ જો ક્ષુધિત મનુષ્ય ચરમાઇને બસ થયું, બસ થયું, એમ કર્યા કરે તો ક્ષુધાની પીડા સહન કરવા ઉપરાંત તેને વંચકતા (સંકોચ) નો દોષ પણ લાગે છે, તે પ્રમાણે સર્વજ્ઞ શ્રી ગુરુની પ્રાપ્તિ થતાં જે શિષ્ય સંકોચ રાખી આત્મસ્વરૂપનો વિચાર જો ન પૂછે તો તે પોતાનોજ લાભ ગુમાવશે અને વળી વંચના કરવાનું પાતક પણ તેને ચોંટશે. પરંતુ હે અર્જુન ! સ્વસ્થ રહે વાસ્તે તારો અભિપ્રાય એવો છે કે હજી મારે એક વાર પુનઃ પણ આ જ્ઞાનનો સારાંશ તને કહી સમજાવવો. ત્યારે પાર્થ બોલ્યો -હે પ્રભો ! આપે મારા મનની વાત બરાબર રીતે જાણી. આપ તે નહિ જાણો તો બીજું કોણ જાણે ? સર્વ જગત આપનું દૃશ્ય (જોવાની વસ્તુ) છે અને તે સર્વને જાણનારા જોનાર આપજ છો, પછી સર્વને સર્વ કહીને તેની પ્રશંસા શા માટે કરવી ? અર્જુનના આવાં વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા -આ શું થાય સ્તુતિ કરે ? જે તું જાણવા ચાહે છે તે. (૧૩૪૦)

सर्वगुह्यतम भूय' शृणु मे परम वच ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

શ્લોકાર્થ —સર્વથી અતિશય ગુહ્ય એવું મારું વચન તું પુનઃ સાંભળ. તું મને અત્યંત પ્રિય છે, તેથી હું તને તારા હિતની વાત કહું છું. (૬૪)

ટીકા —પુનઃ એકવાર અવધાનને સારી રીતે વિસ્તીર્ણ કરી આ નિર્મળ વચનો સાંભળ. એ વચનો વાચ્ય છે માટેજ બોલવા કિંવા શ્રાવ્ય છે માટેજ સાંભળવા, એમ નથી, પરંતુ એ કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે, અને તું ભાગ્યવાન હોવાથી એ તને પ્રાપ્ત થયાં છે હે ધનંજય ! કાચબીની દૃષ્ટિને બચ્ચાં જોવાની ચાહેજ પાન્હો છુટે છે અને બચ્ચાંઓ તૃપ્ત થાય છે, કિંવા મેઘ પોતાના ગર્ભને ચાતકપક્ષી માટે આપોઆપજ પાણી ભરી લાવે છે; માટે જે ફળના ધંધા બનવાની ન હોય ત્યાંજ તેના ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે દૈવ જ્યારે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે કયો લાભ ન મળી શકે ? ગાઢી એ મર્મ કેટલો દુર્લભ છે તે કહી શકાતું નથી, કારણ કે એનો ઉપયોગ દૈતભાવનો પરિત્યાગ કરી એકપણા પરમાર્થ થઈ શકે છે હે પ્રિયોત્તમ ! નિષ્કામ પ્રેમનો વિષય બીજો કોઈ નહિ પણ આત્માજ છે એમ સમજ હે અર્જુન ! આરસીને લુછીને સ્વચ્છ કરવી પડે છે તે આરસીને માટે

[illegible] રનુ પોતાને માટેજ આપણે ફરીએ છીએ, તે પ્રમાણે [illegible] તને નિમિત્ત કરી હું મારે માટેજ બોલું છું [illegible] આગમાં શું કાંઈ જેવ છે? એટલા માટે મારા અંતરનું ગુહ્ય તને [illegible] કે અકલિપ્ત ભજનો તો મને નાહક લાગો [illegible] જ પ્રમાણે મીઠું પોતાનું નર્યું [illegible] જળને સમર્પણ કરી [illegible] અને જગતરૂપ થવાને વારમાતું નથી, તેમ તું મારી સાથે [illegible] [illegible] નથી તો [illegible] કોઈ પણ વાત [illegible] રીતે [illegible] માટે જનારાશ [illegible] સ્વરૂપ પ્રકટ કરૂં છું, તે મારૂં નિમ[illegible] [illegible]

मन्मना भा मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

પ્રકાર્થ [illegible] મનમાં મન રાખ મારી ભક્તિ કર મારું [illegible] [illegible]

પ્રમાણે સહેજે તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે, અને હે અર્જુન ! વૃવીયત્વ (જ ાભાવ) આડે આવે છે તે નષ્ટ થયો એટલે તું મારોજ છે એટલે કે તું મનેજ પ્રાપ્ત થશે. જળનો નાશ થયા પછી તેમાંના પ્રતિબિંબને મૂળ બિંબની સાથે ઐક્ય પામતા હરકત આવતી નથી, તેજ પ્રમાણે વાયુને આકાશની સાથે કિંવા તરંગને સમુદ્રની સાથે મળી જવાને કાંઈ હરકત છે કે વારૂ ? માટે દેહસંગને લીધે તું અને હું એવો જે ભેદ દેખાય છે, તે ભેદ નષ્ટ થવાની સાથેજ તું મદ્રૂપ થશે. મારા આ કથન માટે શંકા ધારણ કરીશ મા. એમાં જો કાંઈ ફરક પડે તો તારાજ સમ ! પરંતુ કદાચિત્ એવી કલ્પના કરશે કે તારા સોગંદ ખાધા એટલે હું તો મુક્તજ રહ્યો અને તેનું પરિણામ તારાપરજ આવી પડશે, પરંતુ એમ નથી. તારા સોગંદ ખાવા એ કેવળ મારા પોતાનાજ સોગંદ ખાવા સમાન છે પ્રીતિનો પ્રકારજ એવો છે કે તેથી મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારની શરમજ લાગતી નથી. જેના બોલ પર કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી તેનેજ શપથ ખાવાનો પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ ભગવાનને તો વેદ પણ બોલે છે કે તે નિર્લેપ છે, અને તેનીજ સત્તાથી આ જગદાભાસ દેખાય છે અને તેની આજ્ઞામાં એવી શક્તિ છે કે તે કાળને પણ જીતે છે, તે હું દેવ સત્ય સંકલ્પ મનાઉં છું અને જગતના હિતને માટે પિતાના જેવી લાગણી ધરાવું છું, તો મારે શપથ લેવાની ખટપટ શા માટે કરવી ? પરંતુ હે અર્જુન ! તારા પ્રેમને લીધે મેં ઈશ્વરત્વનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તેથી હું અધૂરો છું અને તને મારો ભાવ લાગી મદ્રૂપ થવાથી આપ્યો છે હે ધનંજય ! રાજા જેમ પોતાના કાર્યને માટે પોતે પોતાનાજ શપથ લે છે તેવો આ પ્રકાર છે ત્યારે અર્જુન બોલ્યો કે,—હે દેવ ! આપ અમૂલ્ય વચન ન કહો. જેના નામસ્મરણથીજ અમારાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે એવા આપ બોધ આપો છો અને વળી શપથ પણ લો છો, આ આપના વિનોદનો કાંઈ પાર છે ? કમળવનને સૂર્યનો પ્રતિબિંબ પણ પ્રકાશ મંદ તે વિકસિત થઈ જાય છે, તોપણ સૂર્ય તેને પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ આપી દે છે ચાતકની તૃષા તુચ્છ કરવાને પૃથ્વી જળ તૃપ્ત થાય છે, પરંતુ મેઘ એટલી બધી વૃષ્ટિ કરે છે કે તેનાથી વસુંધરા પૂરી થઈ સમુદ્રમાં પણ ઉભરો આવે છે, તે તું તેનું ભાજન છે માટે હે કૃપાનિધે ! આપના ઉદારતાને ક્યાં સીમા નથી, અને નિમિત્તરૂપી પુરુષાર્થ કરવા માટેજ આપે આવું કહ્યું ... હું છું ત્યારે હે દેવ સોળ્યા—પાર્થ, હવે વળી આ સ્તુતિ રહેવા દે, પરંતુ તને

કરનાર જે પાપ તેનું મૂળ કારણ મારાથી ભિન્નતા એજ છે, તે મારા જ્ઞાનથી નાશ પામશે હે વિચારશીલ અર્જુન! ઉદકમાં મીઠું પડયું એટલે તે જલરૂપ બને છે, તે પ્રમાણે તું પણ અનન્ય ભાવથી મારે શરણે આવતાં મદ્રૂપજ થશે હે ધનંજય! આના યોગથી તું આપોઆપ સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થશે, એટલા માટે મને જાણી લે એટલે હું તને સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત કરીશ, માટે હે સુમતે! મનમાં ધર્માધર્મની અને મોક્ષની ચિંતા રાખીશ મા. એક અદ્વિતીય જે હું તેને ઓળખીને શરણે આ એટલે થયું! સર્વ રૂપોનું રૂપ, સર્વ સર્વ દૃષ્ટિની દૃષ્ટિ, અને સર્વ દૈવોનું વસતિસ્થાન એવા જે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા અને પોતાનો ભૂષણયુક્ત જમણો હસ્ત આગળ ધરી પોતાને શરણે આવેલો જે ભક્તરાજ અર્જુન, તેને આલિંગન દીધું જે સ્વરૂપને ત્રાસ ન થવાથી વાણી બુદ્ધિને બગલમાં દબાવી દઇને પાછી ફરે છે, એવું જે શબ્દ અને બુદ્ધિથી કળી ન શકાય એવું સ્વરૂપ, તે સ્વરૂપ આપવાને માટે હેવે આલિંગનનું નિમિત્ત કર્યું આ પ્રમાણે અર્જુન સાથે પોતાનું હૃદય હેવે મેળવી પોતાના હૃદયમાંનું જ્ઞાન તેના હૃદયમાં પૂર્યું અને દેવભક્તનું દ્વૈત ખંડિત કર્યાં વિનાજ અર્જુનને આત્મરૂપ કર્યો. એક દીપકવડે બીજો દીપક પ્રદીપ્ત કરવાથી જે પ્રમાણે દ્વૈત કાયમ રહી ઐક્યનું પણ ખંડન થતું નથી, તે પ્રમાણે હેવે દ્વૈતનો ભંગ કર્યા વિનાજ અર્જુનને પોતાનું સ્વત્વ અર્પણ કર્યું તે વખતે અર્જુનને આનંદસૌખ્યનું જે પૂર આવ્યું તે પૂરમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ ડૂબી ગયા સમુદ્રમાં સમુદ્ર મળતાં પાણી બમણું વધવાથી પૂરવણીને માટે જેમ આકાશને ગ્રહણ કરવું પડે છે, તે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન એ ઉભયના આલિંગનપ્રેમને તે બન્ને કાબુમાં રાખી શકતા નહોતા, એ વાત અન્ય કોણ જાણી શકે? વધારે શું કહું? સર્વ વિશ્વ નારાયણ રૂપજ થઇ ગયું આ પ્રમાણે વેદના મૂળ સ્વરૂપ અને જેના શ્રવણ પઠનનો સર્વને અધિકાર એવું આ પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્ર શ્રી કૃષ્ણે પ્રકટ કર્યું ગીતાશાસ્ત્રને વેદનું મૂળ શી રીતે કહેવાય? તે સાંભળો, એમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા જે ઈશ્વરના શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી વેદ નીકળ્યા, તેજ સત્ય સંકલ્પ ઈશ્વર શ્રીમુખે પ્રતિજ્ઞા કરી ગીતાશાસ્ત્ર બોલ્યા છે એટલા માટે ગીતાશાસ્ત્રને વેદોનું મૂળ કહેવું યોગ્ય છે વળી બીજું પણ એક કારણ છે, જે વસ્તુ વૃક્ષ સ્વરૂપે ન હોવા છતાં તેનો વિસ્તાર જેમાં અંતર્ગત હોય છે તે, તે વૃક્ષનું બીજ કહેવાય છે, અને જેમ

વૃક્ષ બીજમાં ગુપ્ત રૂપે હોય છે, તે પ્રમાણે ત્રિકાંડ વેદ (કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન) ગીતામાં ગુપ્ત રૂપે રહેલા છે માટે ગીતા મને વેદનું બીજ દેખાય છે જે પ્રમાણે રત્નોવડે અંગ સુશોભિત દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગીતામાં વેદના ત્રણ કાંડ શોભા આપી રહ્યા છે. વેદના કર્માદિક ત્રણ કાંડ ગીતામાં કયે કયે સ્થળે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે દર્શાવું છું સાંભળો પ્રથમ અધ્યાયમાં ગીતાશાસ્ત્ર ક્યારે અને શા માટે પ્રવૃત્ત થયું તેની પ્રસ્તાવના છે દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે આ જ્ઞાનપ્રધાન શાસ્ત્ર સ્વતંત્ર મોક્ષદાયક છે એ વાતનો આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં સૂત્ર રૂપે આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અજ્ઞાનથી બદ્ધ થએલા લોકોને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો આરંભ કર્યો છે દેહાભિમાનરૂપી બંધનને અને નિષિદ્ધ કર્મને છોડી દઇ વિહિત કર્મને નહિ છોડતા ઉત્સાહપૂર્વક ક્રિયા કરવા જોઇએ. એવો જ શ્રીકૃષ્ણે ત્રીજા અધ્યાયમાં નિશ્ચય કરેલો છે. તેને કર્મકાંડ જાણવું અને તેજ અજ્ઞાન મૂલક પરંતુ અધિકારને લઇને આવશ્યક એવા નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ કર્મ કરવા છતાં તે મોક્ષના કારણરૂપ શી રીતે બની જાય છે, તે જાણવાની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ બદ્ધ મનુષ્ય મુમુક્ષુદશાને પ્રાપ્ત થાય તેને માટે શ્રી કૃષ્ણે બ્રહ્માર્પણપૂર્વક કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને કહ્યું છે કે કાયા, વાચા અને મનથી જે વિહિત કર્મ કરવામાં આવે તે એક ઇશ્વરના ઉદ્દેશથીજ કરવા જોઇએ. કર્મો વડે ઇશ્વરનું ભજન અને કથન કરવાનો પ્રકાર કહેવાનો આરંભ ચોથા અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે, અને વિશ્વરૂપાત્મક અગીઆરમો અધ્યાય પુરો થતાં સુધી કર્મ દ્વારા ઇશ્વરનું ભજન કરવું જોઇએ એજ વિષયનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમના બારમા અધ્યાયમાં તો કોઇપણ પ્રતિબંધ વગર ઉપાસનાકાંડનું જ પ્રતિપાદન કરેલું જણાય છે અને ઇશ્વરપ્રસાદવડે શ્રીગુરુના પ્રસાદથી જ કામના અને સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જ્ઞાન બારમા અધ્યાયના અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં અથવા તેરમા અધ્યાયના અમાનિત્વમદંભિત્વ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં પણ વિસ્તારપૂર્વક કહેલું છે આમ હોવાથી હું બારમા અધ્યાયને જ્ઞાનકાંડમાં ગણું છું એ બારમા અધ્યાયથી લઇને પંદરમા અધ્યાયના અંત સુધીમાં જ્ઞાનરૂપી ફળની પરિપાક સ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું છે, એટલા માટે એના અંતમાં ઊર્ધ્વમૂલમધઃ શાખ ઇત્યાદિ શ્લોકવાળો પંદરમો અધ્યાય છે, એવા એ ચારે અધ્યાયોમાં જ્ઞાનકાંડનું વર્ણન છે

[illegible] એક [illegible]નીડરૂપિણી નાનીશી શ્રુતિજ છે કે, જેણે
[illegible] ધારણ કર્યા છે અસ્તુ કાંડત્રયાત્મક આ
[illegible] એક મોક્ષરૂપી ફળજ અવશ્ય પ્રાપ્ત
[illegible] જ્ઞાનની સાથે જઓ અહર્નિશ વેર રાખે છે,
[illegible] અધ્યાયમાં કર્યું છે, તથા શાસ્ત્રની
[illegible] જાણવાના [illegible] સત્તરમા અધ્યાયમાં છે આ
[illegible] મા સુધીમાં શ્રી કૃષ્ણે વેદોનુંજ તાત્પર્ય
[illegible] અર્થના અભિપ્રાયનો વિચાર-સિદ્ધાંત
[illegible] આ અઢારમો કળશાધ્યાય છે એ પ્રકારે
[illegible] ઉદાર બનીને ભગવદ્ગીતા [illegible]
[illegible] રચના કરી છે વેદ સ્વયં સંપન્ન છે પણ
[illegible] નથી [illegible] કે તેને [illegible] વર્ણ
[illegible] પણ સંસાર દુ:ખમાં [illegible]
[illegible] માટે અનધિકારી ગણ્યા છે, તેથી
[illegible] એ ન્યૂનતા દૂર કરવા માટેજ

વત્સપરની પ્રીતિને લીધે આખા ઘરને તેના દૂધનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુનના નિમિત્તે શ્રીકૃષ્ણે સમગ્ર જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે ચાતકપર દયા કરી મેઘ જળ ભરીને ધસી આવે છે પણ તેથી ચરાચરને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા સૂર્ય કેવળ એકનિષ્ઠ કમળને માટેજ વારંવાર ઉદય પામે છે તોપણ તેથી અખિલ ત્રિભુવનના નેત્રને આનંદ મળે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના નિમિત્તે ગીતા પ્રકાશિત કરીને જગતનો પ્રપંચ જેવો ભારે બોજો હલકો કરી દીધો ॥ એ શ્રીકૃષ્ણ નહિ પણ નિજસ્વરૂપી આકાશના મધ્યે જગતોમાં સકળ શાસ્ત્રરૂપી રત્નપ્રભાને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્યજ છે તે કુળને અત્યંત પવિત્ર ગણવું જોઇએ કે જે કુળમાં આવા જ્ઞાનને પાત્ર અર્જુન ઉત્પન્ન થયો, અને જેના નિમિત્તથી આખા સંસારને સારૂ આ ગીતારૂપી એક સ્વતંત્ર ઉદ્યાન રચાયું પરંતુ પછી અર્જુન કે જે શ્રીકૃષ્ણ સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો તેને શ્રીકૃષ્ણ પાછા દ્વૈતભાવપર લાવ્યા. પછી તેમણે કહ્યું હે પાંડવ! આ શાસ્ત્રનું તને જોઇએ તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ? ત્યારે અર્જુને કહ્યું પ્રભુ! આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયું છે પુનઃ પ્રભુએ કહ્યું હે ધનંજય! સદ્ભાગ્યે કદાચિત્ દ્રવ્યાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ પ્રાપ્ત થએલા દ્રવ્યાદિનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરી લેવો એ કોઇ એકાદજ સમજી શકે છે ક્ષીરસાગર જેવું નહિ જામેલા દૂધનું પાત્ર પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનું મંથન કરવામાં દેવ અને રાક્ષસોને કેટલો શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હતો? પરંતુ એ ઘનનું ફળ અમૃત દૃષ્ટિએ પડ્યા પછી તેમણે તેનું જતન કરવામાં ભૂલ કરી, તેથી જે અમૃત પીરસવામાં આવ્યું હતું તેજ અમૃત રાહુના મરણનો હેતુ બન્યું ઉપરો । કરવાનું નહિ જાણવાથી સંપત્તિનું પરિણામ આવું ખરાબ આવે છે નહુષ સ્વર્ગાધિપતિ બની ગયો, પરંતુ તે પદને અનુસરતું વર્તન રાખવાનું ભૂલી ગયો, તેથી તેને સર્પનો જન્મ લેવો પડ્યો* એ શું તું નથી

* નહુષ એ આયુ રાજાના પુત્રોમાં સર્વથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો આ રાજા પરમ પરાક્રમી અને સદ્ગુણી હતો તેથી વૃત્રાસુરની હત્યાથી પીડિત થઇ ઇંદ્ર જ્યારે જળમાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો ત્યારે સર્વ દેવો અને ઋષિઓએ મળી એને ઇંદ્રપદનો અધિકારી કર્યો હતો. તેને ઇંદ્રપુરીનો અધિકાર અને ઐશ્વર્ય ભોગવતાં ભોગવતાં કેટલાક સમય પછી એમ લાગ્યું કે ઇંદ્રાણીનો ઉપભોગ પણ આપણે લેવો જોઇએ. આથી તેણે દેવદૂતને ઇંદ્રાણીની પાસે મોકલીને પોતાની ઇચ્છા તેને વિદિત કરી. ઇંદ્રાણીએ બૃહસ્પતિની સમ્મતિ લઇ એવો સંદેશો કહાવ્યો કે 'તું એકાદ અપૂર્વ વાહનમાં બેસીને આવ એટલે હું તારી સેવા કરીશ.' હવે નહુષ વિચાર કરવા લાગ્યો કે 'અપૂર્વ વાહન તે શું હશે!' વિચાર કરતાં કરતાં દૈવે તેને એમ

જાણતો ? માટે હે ધનંજય ! તેં અતિ પુણ્ય કર્યું છે તેથી આજે તું ગીતાશાસ્ત્રનો વિષય બન્યો છે, પરંતુ હવે એજ શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરીને આ શાસ્ત્રાર્થનું ઉત્તમ અનુષ્ઠાન આચરો, અને હે અર્જુન ! જો સંપ્રદાય વિરૂદ્ધ અનુષ્ઠાન કરશો તો અમૃતમંથનના જેવા હાલ થશે. હે કિરીટી ! ઉત્તમ અને નિર્દોષ ગાય પ્રાપ્ત થશે, તદપિ તેને અનુરૂપ દૂધ તો ત્યારેજ મળશે કે તેને દોહવાની યુક્તિની ખબર હશે. તે પ્રમાણે શ્રીગુરૂ પ્રસન્ન હોય, શિષ્યને વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ હોય, પણ તે સંપ્રદાયદ્વારા ઉપાસના કરવાથીજ ફળે છે; માટે આ શાસ્ત્રમાં જે ઉચિત સંપ્રદાય [redacted] તે હવે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો. (१४८५)

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

શ્લોકાર્થ —એ તને કહેલું આ જ્ઞાન તપોવિહીનને તું કદિ પણ કહીશ મા, અભક્તને પણ કહીશ નહિ, જેને સાંભળવાની ઈચ્છા ન હોય તેને પણ કહીશ નહિ, અને જે મારો દ્વેષ કરતો હોય તેને પણ કહીશ નહિ (६७)

ટીકા —હે પાર્થ ! તને આ ગીતાશાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ આસ્થાદ્વારા થએલી છે, તે તપોહીન મનુષ્યને કદિ પણ તું કહીશ મા, અથવા તાપસી મનુષ્ય પણ જો ગુરૂભક્તિરહિત હોય તો, વેદોએ જેમ અંત્યજને પોતાની પાસેથી દૂર કીધા છે તેમ, તેને તું દૂર રાખ અથવા યજ્ઞનો અવશિષ્ટ ભાગ (પુરોડાશ) કાગડો વૃદ્ધ હોય તોપણ તેને આપવામાં આવતો નથી, તે પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્ર ગુરૂભક્તિરહિત તાપસીને પણ કહેવું ન જોઇએ કિંવા શરીરથી તપ કરીને ગુરૂ તથા દેવની જે ભક્તિ કરે છે, પરંતુ જેને શ્રવણની ઈચ્છા ન હોય, તે તપ અને ગુરૂભક્તિ એ ઉભય અંગથી ઉત્તમ હોય તોપણ ગીતા

સમજ્યું કે આજ સુધી કોઇએ વાહનને સપ્તર્ષિ જોડ્યા નથી, માટે આપણે આપણા વાહનને સપ્તર્ષિ જોડીશું એટલે તે અપૂર્વ વાહન બનશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાનું વાહન ઋષિઓ પાસે ઉપડાવ્યું અને તે ઇંદ્રાણી કને જવાને નીકળ્યો. સર્વ ઋષિઓ પોતાના પાય નીચે કૃમિકીટાદિ ચગદાય નહિ એટલા માટે જોઇ જોઇને પગ મુકી ધીમે ધીમે ચાલતા હતા પરંતુ નહુષને જવાની અતિ ત્વરા હતી તેથી તે ઋષિઓને લત્તાપ્રહાર કરીને બોલ્યો. સર્પ સર્પ (ત્વરિત ત્વરિત પગ ઉપાડો !)" આથી અગસ્ત્ય ઋષિને ક્રોધ ચડ્યો અને તેઓ બોલ્યા તુંજ સર્પ થઇને પતન પામશે. આ શાપથી તે અજગર થઇને પતન પામ્યો. મ. ભા ઉદ્યોગ—અ. ११-१७

શાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ઉત્તમ મોતી હોય પરંતુ જો તેમાં વેધ પાડવામાં આવ્યો ન હોય તો તેમાં સુવર્ણનો તાર પરોવી તેનો અલંકાર કરવામાં આવશે કે ? સમુદ્ર ગંભીર છે એ વાતની કોણ ના પાડશે ? પરંતુ તેનાપર મેઘવૃષ્ટિ થતાં તે વ્યર્થ જાય છે, તૃપ્ત થએલાને પકવાન્નો પીરસીને જમવા બેસાડવા તેના કરતાં ક્ષુધિત મનુષ્ય પ્રત્યેજ ઔદાર્ય શા માટે પ્રકટ ન કરવું ? માટે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોવા છતાં પણ જો તેને શ્રવણેચ્છા ન હોય તો તેને ગીતાશાસ્ત્ર કદી-મા રૂપ જોવામાં ચતુર એવી આંખો તે શું પુષ્પનું સૌરભ્ય લેવાને યોગ્ય થશે કે ? જેની જ્યાં જરૂર હોય ત્યાંજ તેનો ઉપયોગ થાય, માટે હે સુભદ્રાપતે ! તપસ્વી, દેવ અને ગુરુની ભક્તિ કરનાર હોય તોપણ જો તેને શાસ્ત્રશ્રવણ તરફ પ્રીતિ ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. વળી તપ હોય, દેવ અને ગુરુની ભક્તિ હોય અને શ્રવણની ઇચ્છા પણ હોય, તોપણ સકલ લોકોનું શાસન કરનાર એવો જે હું તેને તે સાધારણ મનુષ્યના જેવો ગણી કાઢતો હોય તેમજ મારી અને મારા ભક્તોની નિંદા કરતો હોય તો તે પણ ગીતાશાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી, એમ તું સમજ. તેની હકીકત સાંભળ: રાત્રિના સમયે દીપાની જ્યોતિ વિનાની, તેલ અને વાટથી ભરેલી દીવીની પેઠે વ્યર્થ છે. જેમ કોઈક મનુષ્ય તરુણ હોય, ગોર વર્ણનો હોય અને શરીરપર દાગીના પણ પહેર્યા હોય, પરંતુ તેનામાં પ્રાણ ન હોય, સુવર્ણનું સુંદર અને અગર ૧૮ માળનું ઘર હોય, પરંતુ તેના બારણામાં સાપ બેઠેલો હોય, ઉત્તમ અન્ન તૈયાર કર્યું હોય, પરંતુ તેમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું હોય અથવા પેટમાં કપટ અને બહારથી મૈત્રી હોય, તો તે જેમ વ્યર્થ છે તે પ્રમાણે હે બુદ્ધિમાન અર્જુન ! મારી અને મારા ભક્તોની નિંદા કરનારનું તપ, ભક્તિ અને બુદ્ધિ એ તો કપટમય સમજીને તેને આ ગીતાશાસ્ત્રનો સ્પર્શ થવા દઈશ નહિ. નિંદક વિષે એથી વિશેષ હવે શું કહું ? તે બ્રહ્મદેવ જેવો હોય, તોપણ તેને કૌતુકથી પણ ગીતાશાસ્ત્ર કદીએ ન આપ. માટે ધનુર્ધર ! જેણે તપરૂપી પાયો નાખીને તેના ઉપર ગુરુભક્તિરૂપી દેવળ બાંધ્યું છે, અને શ્રવણેચ્છારૂપી બારણું હંમેશાં ઉઘાડું રાખ્યું છે, એવો જેણે અનિંદારૂપી રત્નનો ઉત્તમ કળશ શિખરે ચઢાવ્યો છે, (૧૫૦)

य इद परम गुह्य मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्ति मयि परा कृत्वा मामेवैष्यत्यसशय ॥६८॥

શ્લોકાર્થ —જે આ પરમ ગુહ્યજ્ઞાન મારા ભકતને કહેશે, તે મારી દૃઢ ભકિત કરી સંશયરહિત થઈને મનેજ પ્રાપ્ત થશે (૬૮)

ટીકા —આવા ઉત્તમ ભકતરૂપી દેવાલયપરજ ગીતારૂપી રત્ને શ્વરની સ્થાપના કરવી એમ કરવાથી તને આ જગતમાં મારી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે એ એક અક્ષરપણાથી અકાર, ઉકાર અને મકાર એ ત્રણ માત્રાના ઉદરમાં જે ૐકાર ગર્ભવાસમાં અટકેલો હતો, તે વેદોનુ બીજ જે ૐકાર તેજ ગીતારૂપી વૃક્ષના વિસ્તારને પામીને તેમાંના શ્લોક તે ગાયત્રીરૂપ ફળો અને ફુલો છે માતાના સ્તન સિવાય જેના જીવનનુ અન્ય કોઈ સાધન નથી, એવા બાળકને માતા સાથે મેળવી આપવામાં આવે, તેમ જે મારા ભકતોનો ગીતાની સાથે આદરપૂર્વક મેળાપ કરાવી આપે છે, તે મૃત્યુ પશ્ચાત્ મદ્રૂપજ થાય છે

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

શ્લોકાર્થ —અને મારૂં ગુહ્યજ્ઞાન કહેનારના કરતાં મારી અત્યંત પ્રિય વાત કરનારાઓમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી, અને આ લોકમાં તેના કરતાં મને અન્ય કોઈ વિશેષ પ્રિય નથી (૬૯)

ટીકા —અને દેહ ધારણ કરવા છતાં પણ જે દેહભાવથી અલિપ્ત હોય છે, તે મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છે જ્ઞાની, કર્મઠ અને તપસ્વી લોકોમા પણ ગીતાર્થ જાણનાર મને અત્યંત પ્રિય છે હે પાંડવ! જે મારા ભકતજનોના સમુદાયને ગીતાશાસ્ત્ર કહે છે, તેના જેવો આ પૃથ્વીતળપર મને અન્ય કોઈ પણ પ્રિય નથી મારી પ્રીતિ માટેજ પોતાનુ મન સ્થિર કરી જે મારા ભકતને ગીતાશાસ્ત્ર કહે છે, તે સતજનોનો મુકુટમણિજ છે વૃક્ષના નવપલ્લવની પેઠે જે શ્રોતાઓના રોમાંચ ખડા કરે છે, અને મંદ પવનથી વૃક્ષ હાલે તેમ તેમના અંગ આનંદાવેશમા ડોલાવે છે, પુષ્પમાંથી થતા મધુસ્રાવની પેઠે જે તેમના નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુ પડાવે છે અને કોકિલ જેવી વાણીથી ગદ્ગદ્ વચનો બોલાવે છે, આ પ્રમાણે મારા ભકતરૂપી બગીચામાં જાણે કે વસંતની પેઠે તે પ્રવેશ કરે છે કિવા ચંદ્ર ગગનમાં દેખાતાજ જેમ ચકોર પક્ષીનો જન્મ સાર્થક થાય છે, અથવા મોરની ગર્જના સાંભળીને જાણે કે નવિન મેઘ હુંકારા કરતો આવી પહોંચે છે, તે પ્રમાણે મારી પ્રાપ્તિપર નજર રાખી જે સતસમુદાયમાં ગીતાપદરૂપી રત્નોની વૃષ્ટિ કરે છે, એના જેવો પ્રિય ભક્ત અનાદિ મને મળ્યો

નથી અને ભવિષ્યમાં થનાર નથી ! હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે જે સજ્જનોને ગીતાના અર્થની શીખામણી આપે છે, તેને હું મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરૂં છું (૧૫૨૩)

अध्येष्यते च य इम धर्म्यं सवादमावयो ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्ट स्यामिति मे मति ॥७०॥

શ્લોકાર્થ—અને જે તારા અને મારા આ ધર્મયુક્ત સંવાદનું પાન કરશે તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારૂં પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ.

ટીકા—એજ પ્રમાણે મારા અને તારા સમાગમમાંથી જે આ સંવાદની ઉત્પત્તિ થઇ છે તેનાથી મોક્ષ પણ પરાજીત થયો છે. સકલ અર્થની સિદ્ધિ કરાવી આપનાર આપણા ઉભયના સંવાદમાંના પદોનો વિચાર ન કરતાં જે કેવળ તેનો પાઠ કરશે તે પણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી, તેમાં અજ્ઞાનની આહુતિ આપી હું પરમાત્માને, હે અર્જુન ! સંતોષિત કરશે એમ જાણજે. ગીતાના અર્થનો અનુભવ થઇ શોધક જ્ઞાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે તેજ યોગ્યતા [illegible] ગીતાને ગાનાર તથા તેનો પાઠ કરનાર પણ મેળવે છે. અર્થાત્ ગીતાનો પાઠ કરનારને પણ છેવટે ગીતાર્થ જાણનારના જેટલીજ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે ગીતારૂપી માતાના આ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બાળકનો ભેદ નથી.

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नर ।
सोऽपि मुक्त शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥

શ્લોકાર્થ—જે મનુષ્ય ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી નિર્મત્સર બનીને આ ગીતાશાસ્ત્રને માત્ર સાંભળશે, તે પણ પાપોમાંથી મુક્ત થઇને પુણ્યવાન પુરૂષો જે શુભ લોકમાં જાય છે, ત્યાં જશે. (૭૧)

ટીકા—અને જે સર્વ પ્રકારે નિંદા છોડી શુદ્ધ આસ્થાથી ગીતાના શ્રવણપર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેના કાનમાં ગીતાના અક્ષરો પડતાંની સાથેજ તેનાં પાપો નાસી જાય છે. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં અગ્નિ લાગતાં પશુ પક્ષ્યાદિ ત્યાંથી દિશામાં નાસી જાય છે, અથવા સૂર્ય ઉદય થતાં જેમ અંધકાર દૂર થાય છે તે પ્રમાણે કાનના મહાદ્વારથી ગીતાનો ઘોષ અંતઃકરણમાં પડતાંજ સર્વ પાપો નષ્ટ થાય છે. આવી રીતે તેનું સર્વકુલ પવિત્ર થઇને તે પુરૂષ કેવળ પુણ્યરૂપજ બને છે. આ પ્રમાણે તેને અવશ્ય લાભ થાય છે. આ ગીતાના જેટલા અક્ષરો સાંભળતાં અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરશે તેટલા અશ્વમેધ કર્યાનું પુણ્ય

લાગવાથી આ પ્રમાણે ગીતાના શ્રવણથી પાપો નષ્ટ થઇ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના યોગથી અંતે સ્વર્ગની સંપત્તિ મળે છે. આવો જે પુરુષ છે તે મારી પ્રાપ્તિનો પ્રથમ મુકામ સ્વર્ગલોકમાં કરી, ત્યાં મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી સૌખ્યનો ઉપભોગ લઈ, [illegible] ઘડે ત્યારે મને આવીને મળે છે. હે ધનંજય! વધારે શું કહું? ગીતા શ્રવણ કરનારને તથા પાઠ કરનારને આનંદસ્વરૂપ જે હું તેના સાથે એકરૂપ બનાવી દે છે. હવે એ વાત રહેવા દો, પરંતુ જે કામને માટે મેં આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવાનો આરંભ કર્યો હતો, તે તારું કામ થયું કે? (૧૫૩૪)

कच्चिदेतच्छ्रुत पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसमोह प्रनष्टस्ते धनजय ॥७२॥

શ્લોકાર્થ —હે પાર્થ! મેં કહેલું આ શાસ્ત્ર તેં એકાગ્રચિત્તથી સાંભળ્યું ને? હે ધનંજય! અજ્ઞાનને લીધે તારા મનમાં જે મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો તે નષ્ટ થયો ને? (૭૨)

ટીકા —હે પાંડવ! કહે તો જોઈએ! આ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત તારા મનમાં કેવી રીતે ઠસ્યા છે કે? મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંત તારા કાનને સ્વાધીન કર્યા તે રીતે તેણે તારા ચિત્તને તે સ્વાધીન કર્યા કે [illegible] મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંત કહ્યા [illegible] રીતે એ તે તારા હૃદયમાં [illegible] તે હું પૂછું છું તેનો ઉત્તર [illegible] પ્રથમ જ અજ્ઞાન [illegible] તે નાશ [illegible] તારી [illegible] વધારે શું કહું? [illegible] શ્રી કૃષ્ણ [illegible] શ્રી કૃષ્ણ [illegible] અર્જુનને [illegible] અર્જુન [illegible]

છતા પણ તેને છોથી આકાશમાં તેજોમોલરૂપે દેખાય છે, તેમ

નાસિકના એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી વે. શા. સ. રા. શ્રીધર વામન દેશપાંડે કેટલાક દિવસ પૂર્વે આ શ્લોકોપર શંકા કરીને અમારી પાસે આવ્યા હતા તે શંકા અતિ સુયુક્તિક અને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે તેથી તે અત્રે સંક્ષિપ્તમાં સમાધાન સહવર્તમાન સંગ્રહ કરૂં છું—

પૂર્ણચંદ્ર અલિપ્ત નહિ હોવા છતાં પણ અલિપ્ત હોય એમ દેખાય છે એવું કથનમાં રહેલાથી અલિપ્ત ? ક્ષીરસમુદ્રથી ? જો તેનાથી તે અલિપ્ત હોય તો કેવી રીતે ? વગેરે ખુલાસા નિવડે જેવા ન નિવડ્યા એ શબ્દો છે તે પણ લક્ષમાં લાવવાના છે આ તેમની શંકા હતી.

આપર સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે—

ક્ષીરસાગરથી અલિપ્ત એ પ્રકટજ છે અને જે પ્રમાણે અલિપ્ત ન હોવા છતા પણ અલિપ્ત હોય એવો ભાસ થાય છે તે પ્રમાણેજ અર્જુન પણ ચક્રસ્વરૂપથી અલિપ્ત ન હોવા છતા અલિપ્ત હોય એમ દેખાવા લાગ્યો.

મુ.લો.—અહીંઆ ક્ષીરાબ્ધિ તે આ ઠેકાણે સમુદ્ર જ સમજવો.

कथममृतकं पाप पुष्कर सपत्नोनुत्तमम् ।
अमोघस्त्रोयपानीयर्नोमक्षीरापुरतामरम् ॥ २५८ ॥ समर

કેમ પણ પહાડનો ઉદય થતા તે પૂર્ણ તત્વના સમુદ્રમાથી (વા પર્વતપરથી) ઉપર આવે છે એમ જણાય છે આ વા ભાસને અનુલક્ષીને જ્ઞાનેશ્વરે આ ઉક્તિ કહી છે અહીંયા કહેલ સમુદ્ર મોઝિજ જ્યારે આવે છે એવો ભાસ થાય છે અનુ આ બિંબ ક્ષિતિજ પર હોય છે ત્યારે તે સમુદ્ર માંહીજ નીકળે છે એવો ભાસ થાય છે તેનો સંપૂર્ણ ઉદય થયા પછી કંઈક બે કલાક અતીત થાય છે એટલે તે સમુદ્ર છોડીને એક હાથ કિંવા બે હાથ ઉપર આવ્યો એમ કહેવાય છે પરંતુ વસ્તુત: ચંદ્રને તે ઉદધિની સાથે કંઈ પણ સબંધ હોતો નથી. સમુદ્ર અને ચંદ્રની વચ્ચે જે નિયમિત અંતર હોય છે તે ગોલ ગણિતનું દશ્યમાન હોય છે તેમાં તિલ માત્ર પણ ફરક પડતો નથી. વસ્તુત: તે સમુદ્રથી દાયકાર ઉંચે પણ જતો નથી અને દશ્યમાન નીચે પણ જતો નથી કહેવાનું એ કે ઉપર આવ્યો એવો આપણને જે ભાસ થાય છે તે આપણી પૃથ્વીજ પૂર્વ તરફ નીચે નીચે જાય છે તેથી થાય છે અને પૃથ્વી કિંવા સમુદ્રથી ચોક્કસ ત્રિજ્યા પર નિરંતર રહે છે તે ઉદિત થતી વખતે તે આવાના જે બિંદુપર હોય છે એજ બિંદુપર ત્યારપછી બે કલાકને અંતરે પણ હોય છે તેથી ત્રિજ્યાના અંતમાં જરા પણ ફરક પડતો નથી કેવળ ખરેખર તે સમુદ્ર કરતા એક હાથભર ઉંચે પણ જતો નથી અને નીચે પણ જતો નથી એ તો કેવળ આપણી દૃષ્ટિનો ભ્રમ છે કિંવા આપણી અખંડ ગતિનું પરિણામ છે આ જ પ્રમાણે વસ્તુત: સમુદ્રથી એક હાથ ઉંચે કિંવા નીચે જતો નથી પરંતુ તે નિરંતર એકજ અંતરપર હોય છે તે પ્રમાણે અર્જુન પણ ચક્રસ્વરૂપે નૈવ લિપ્ત ન છે આ દૃષ્ટાંતમાં દર્શાવેલું રહસ્ય છે

અર્જુન અહં બ્રહ્મભાવ વિસરી જઈને સર્વ જગત બ્રહ્મથી ભરપૂર છે એ વાત પણ વિસરી ગયો અને તેના બ્રહ્મત્વનો પણ લોપ થઈ ગયો આ પ્રકારે બ્રહ્મરૂપતાની સ્મૃતિ અથવા વિસ્મૃતિમાં પણ જે બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવો જે અર્જુન તે કષ્ટથી હું અર્જુન છું એવી સ્મૃતિ સહિત દેહસ્થિતિપર આવીને ઊભો રહ્યો પછી પોતાના કંપતા હાથોને દૃઢ કરી, ખડા થએલા રોમાંચનો રોધ કરી, પ્રસ્વેદ બિંદુઓને થમાવી, પ્રાણવાયુની વૃદ્ધિથી ડોલતા આ અંગને જ ટેકો આપી, અને કંઠ ગદ્ગદિત થયો હતો તેને ખુલ્લો કરી, બન્ને આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુધાર ચાલી હતી તેને અટકાવી લુછી નાખી નાના પ્રકારની ઉત્કંઠાના આવેશમાં કંઠ રૂંધાતો હતો તે ઉત્કંઠાને હૃદયમાં થમાવી, બોબડી બની ગએલી વાચાને શુદ્ધ કરી, પ્રાણરોધને દૂર કરી, શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ વિપરીત બની હતી તેને પૂર્વવત્ સ્વસ્થિત કરીને (૧૫૫૭)

अर्जुन उवाच । नष्टो मोह. स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्म-
याच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचन तव ॥

શ્લોકાર્થ —અર્જુન બોલ્યો—હે અચ્યુત! આપના પ્રસાદથી મારો મોહ નષ્ટ થયો, મને મારા સત્યસ્વરૂપની સ્મૃતિ થઈ, હું સંશયરહિત થયો, હવે તમે કહેશો તેમ હું કરીશ. (૭૩)

ટીકા —પછી અર્જુન બોલ્યો—હે દેવ! તમે મને 'હજી મોહ પર પ્રીતિ રહી છે કે?' એવો પ્રશ્ન કર્યો, તેનો ઉત્તર એ છે કે તે તો પોતાના કુટુંબસહિત પરિવાર ઉઠાવીને ચાલ્યો ગયો છે! સૂર્ય નિકટ આવીને પુછે કે, અંધકાર દેખાય છે? તેમ છે શ્રી કૃષ્ણરાય! આ મારી દૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યા પછી, શું તે મોહના નાશને માટે પૂરતું નહિ થઈ પડ્યું કે? વળી તમે માતા કરતા પણ અધિક પ્રેમથી, અન્ય કોઈ પણ ઉપાયથી નહિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું જ્ઞાન વિસ્તારપૂર્વક [illegible] હું [illegible] મોહ છે કે નહિ એમ તમે પૂછો તો આપની કૃપાથી હું આજે કૃતાર્થ થયો છું હું અર્જુન [illegible] અભિમાનમાં ફસાએલો હતો, તે હવે આપરૂપ થઈને મુક્ત થયો, માટે હવે [illegible] ઉત્તર એ [illegible] નાશ થયો આપના પ્રસાદ [illegible] જે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેથી મારો મોહ [illegible] નાશ [illegible] છે હવે [illegible] અથવા ન કરી એવા નાશ જે [illegible] ને [illegible] આત્મા વિસાર [illegible]

કેમાણું નથી આ સાક્ષાત્ હવે મારા મનમાં લેશ પણ સંદેહ [illegible] નથી એટલામાં એ કમનું અસ્તિત્વ જ નથી ત્યાં જ અહંકાર [illegible] હું એ ત્યાં મને નિશ્ચય થયો છે આપની કૃપાથી હવે મન [illegible] [illegible] થયું છે અને એના કેમ સમૂળ નષ્ટ થયા છે [illegible] ર્ફ ત્યાં ! આપની આ [illegible] પર કંઈ પણ કરવાનું નથી [illegible] કે અને કંઈ કરનારાઓનો નાશ થાય છે, જે દેવ અન્ય દેવના [illegible] છે, અને જે સહજ [illegible] સર્વને વ્યાપી નાખે છે, જેનો [illegible] [illegible] પણ [illegible] વસ્તુ છે એવી આશાઓ અન્ય નાશોથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] હોય [illegible] છે, [illegible] છે આપની [illegible] [illegible] કરે છે અને [illegible] તેને તો આપણી ન [illegible] જોઈએ. જે પોતે [illegible] કર્મોને [illegible] નાશ કરે છે એવા આપની માટે [illegible] જોઈએ સદ્ગુરુનો તેની સાથે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, તેમ જ પોતાના આત્માને [illegible] આપ્યો છે એવા આપ [illegible] શ્રીકૃષ્ણ એક [illegible] [illegible] [illegible] વાસુદેવ છો, [illegible] આપ [illegible] [illegible] ઉપકાર છે એમ સમજો આપની [illegible] એક પ્રતિબંધક હતાં તેને આપે નષ્ટ કરીને [illegible] અધિક મધુર કરી આપ્યું માટે હું ધન્ય થયો [illegible] હવે આપ જ આના કરો તે હું [illegible] અર્જુનનું આ ભાષણ [illegible] અતિ હર્ષ પામી પ્રેમપૂર્વક નૃત્ય કરવા લાગ્યા, અને [illegible] વિશ્વરૂપી [illegible] તેને [illegible] અર્જુનરૂપી [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] ! શું થી [illegible] પોતાના પુત્ર [illegible] પૂર્ણકળાએ [illegible] [illegible] [illegible] તો ! જે પ્રમાણે [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] સમ [illegible] [illegible] આનંદમાં લીન બની ગયો [illegible] આનંદપૂર્વક સંજયે કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત કૃપાળુ છે કેમકે અર્જુન [illegible] સ્પષ્ટ પ્રકટ કરી દીધું છે વળી એજ આનંદિત [illegible] સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, મહારાજ ! શ્રી વ્યાસે આપણું [illegible] [illegible] આપને ચર્મચક્ષુ નહિ હોવાથી જ્ઞાન [illegible] કરવાની શક્તિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી આપી છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] પરીક્ષા કરી જાણનાર એવો જે હું, તેને શ્રી [illegible] અર્જુનનો સંવાદ [illegible] [illegible] પ્રાપ્ત કર્યો છે * [illegible]

* [illegible]

વેરો સવાદ મે સાભળ્યો. (૭૪)

ટીકા—સજયે કહ્યુ—હે ગુરૂરાજ! આપના ભત્રિજા અર્જુનને પિરોકત વચન કહ્યા તેથી શ્રી કૃષ્ણને અત્યાનદ થયો. સમુદ્ર એક પૂર્વમા છે તો બીજો પશ્ચિમમા છે, એટલોજ ભેદ છે, નહિતો સર્વ રીતે જેમ એકજ છે, તેમ શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન શરીરેજ ભિન્ન જણાય છે, અન્યથા આ સવાદ સમયે તો કઈજ ભેદ જણાતો નથી. દર્પણથી પણ શુદ્ધ એવી બે સ્વચ્છ વસ્તુઓ એક બીજાની સન્મુખ રાખવામા આવે છે તો તે જેમ એક બીજામા પોતાનુજ સ્વરૂપ જોયે, તેજ પ્રમાણે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણમા શ્રીકૃષ્ણ સહિત પોતાને જોવા લાગ્યો, તથા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સહિત પોતાને જોવા લાગ્યા. પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપમા જ્યા પોતાને અને અર્જુનને જુએ, તેજ ભાગમા અર્જુન પણ ઉભયને જોવા લાગ્યો. જ્યા દ્વૈતભાવ છેજ નહિ ત્યા તે શું કરે? ઉભય એકજરૂપ બની રહ્યા. હવે જો ભેદજ ચાલ્યો જાય તો પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તર કેવી રીતે થઈ શકે? અને ભેદ બન્યો રહે તો સવાદ સુખ શી રીતે લેવાય? એ પ્રમાણે તે દ્વૈતરૂપે બોલતા હતા, પણ સવાદસુખનો અનુભવ લેતા થકા દ્વૈતનો નાશ કરતા હતા. આવું એ ઉભયનુ સભાષણ મે સાભળ્યુ છે બે દર્પણ સ્વચ્છ કરી પરસ્પર સન્મુખ જોડવવામા આવે તો કોણ કોને જુએ છે એમ કહેવાય? અથવા દીપકની સામે દીપક રાખીએ તો કોણ કોનો પ્રકાશક કહી શકાય? નહિ, નહિ, સૂર્ય સન્મુખ કોઈ અન્ય સૂર્ય ઉદય પામે તો પ્રકાશક કોણ અને પ્રકાશ્ય કોણ છે તે શી રીતે કહી શકાય? તે પ્રમાણે એ બને સવાદમા એટલા એકરૂપ બની ગયા હતા કે એ વિષે નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નિર્ણયજ સ્તબ્ધ બની જાય. બે બાજુથી જળ પ્રવાહ આવી એકત્ર થતા હોય તેમને અટકાવવા સારૂ વચ્ચે મીઠાની પાળ કરવામા આવે તો તે પણ ક્ષણ માત્રમા તદ્રૂપ બની ગયા સિવાય રહે ખરી? શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સવાદ વિષે પણ મને તેવીજ પ્રતીતિ થાય છે સજયના મુખમાથી આ શબ્દ નીકળ્યા ન નીકળ્યા તેટલામાજ સજયની સ્મૃતિ—નષ્ટ સાત્વિકભાવે કેવુ જાદુ કર્યા હતી નહી. જેમ જેમ તેના રોમાચ ઉભા થતા જતા હતા તેમ તેમ તેનુ શરીર સકોચ પામતુ જતુ હતુ, અને પછી સ્પન્દન તથા સ્વેદને ટળી [illegible] પ્રકટ થતા હતે આનન્દના [illegible] દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ બની ગઈ હતી. તેમાથી [illegible]

[illegible]

કુરુક્ષેત્રની સમગ્ર બીના દેખે અને કહે છે કે ઉત્કંઠાથી સર્વે લોક દૂર થતી હોય તે અપૂર્વ દૂર થતું જણાય છે, તેવો સમય આવે કેવળ અને અદ્ભુત છે આવું વર્ણન વકૃત છે તે સાંભળી આનંદનો ચમત્કાર કૈલાસ લેશ ને છે એ તેનો કેવો અનુભવ છે ? વધારે શું કહું, તથાપિ પરંતુ એમ વાદિ સુધી કહેતો નથી તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર લેશ માત્ર કહ્યા વિના ચૂપ જ રહી ગયો. આવી નિવૃત્તિ લેશ વખતે એ વાત મેં કહી અને આનંદાવેશથી ઉન્મત્ત થઈ તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો. તે આનંદના આવેશમાં તન્મય બનેલો ઉતાવળે બોલવા લાગ્યો, નહિ તો તે અદ્ભુતાનંદ હતો કે આ વચનો ધૃતરાષ્ટ્રની પૂછવાપૂર્વક યોગ્યતા નથી (૧૫૮૬)

सञ्जय उवाच। इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

શ્લોકાર્થ —સંજય બોલ્યો—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ રીતે વાસુદેવ અને મહાત્મા શ્રેષ્ઠ અર્જુનનો અદ્ભુત અને રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે

સારથિ હતો. અને તેણે તેમની નિવૃત્તિના ફક્ત એક જ ઉદ્ગારો કહ્યા છે. સંજય મહાન તત્ત્વ વેત્તા અને નિઃસ્પૃહ હતો તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ આપતાં પણ અચકાતો નહોતો. વ્યાસની કૃપાથી તેને યુદ્ધની સર્વ હકીકત તેઓ જાણતી હતી અને તે પુનઃ ધૃતરાષ્ટ્રને સંક્ષેપમાં કહી સમજાવતો હતો. સંજય મોટો દિવ્યદૃષ્ટિવાળો દિવ્યજ્ઞાની અને અશરીરી હતો તેના વિષેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે

चक्षुषा सञ्जयो राजन् दिव्येनैव समन्वितः।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥१॥
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः ॥२॥
नैनं शस्त्राणि छेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः।
गावल्गणिरयं जीवन् युद्धादस्माद्विमोक्ष्यति ॥३॥

અર્થાત્— હે રાજન્ ! દિવ્યદૃષ્ટિવાળો સંજય તને યુદ્ધની સર્વ હકીકત કહેશે, કેમ કે તે વખતે તે સર્વજ્ઞ થશે. પ્રગટ હો કે અંધકાર હો, દિવસ હો કે રાત્રિ હો, અરે એ તો શું પણ મનમાં વિચારેલી પણ સર્વ વાત સંજય જાણશે. તેને શસ્ત્રો છેદી શકશે નહિ, તેને શ્રમ નડશે નહિ અને એવી રીતે આ ગાવલ્ગણનો પુત્ર સંજય આ યુદ્ધમાંથી જીવતો છૂટશે."

ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ સંજય, અર્જુનનો સારથિ કૃષ્ણ, કર્ણનો સારથિ શલ્ય (વિચાર કરતાં જણાતા પ્રાચીનકાળમાં સારથ્ય કર્મ અતિ મહત્ત્વનું મનાતું હતું. પણ તે કર્મ સ્વીકારતા હતા એમ જણાય છે

યાદ ને વસ્તુને (૭)। [illegible] અર્જુનને
ટીકા.—હવે કહું છું જે ઉપર જ [illegible] કહેવું છે એ
જ વચન ૬૯ તેઓ શ્રી કૃષ્ણને [illegible] છે
છે તે ધ્યાને [illegible] છે એકેક દેહ છે [illegible] ભિન્ન
એમ એક છે તેમ શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન [illegible] નથી
છે, [illegible] ન [illegible] તે [illegible] દેહ [illegible] સ્વરૂપ
થી [illegible] બે [illegible] વસ્તુએ એ [illegible] સ્વરૂપ એટે
મ [illegible] છે તો તે એમ એ [illegible] પોતાને એક [illegible]
પ્રમાણે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ [illegible] રહિત પોતાને એક [illegible]
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન [illegible] પોતાને [illegible] તેજ [illegible] અર્જુન
[illegible] પોતાને અને અર્જુનને [illegible] તેમ નહિ [illegible] તે શું કરે?
[illegible] લેવા લાગેલ [illegible] [illegible] તેજ ચાલે [illegible] તો [illegible]
એકસ્વરૂપ બની રહ્યા હવે એ [illegible] બન્ને રહે તો વચન
અને ઉત્તર કેવી રીતે થઈ શકે? અને એક [illegible] હતા [illegible]
શી રીતે હોય? એ પ્રમાણે તે [illegible] નાશ કરતા હતા [illegible] એ
સુખનો અનુભવ લેતા થકા [illegible] સ્વચ્છ [illegible] પરસ્પર
[illegible] એ પણ [illegible] છે. [illegible] છે એમ કહેવાય?
અથવા વગાડવું ને [illegible] છે કોણ કોને [illegible] છે એમ [illegible]
સન્મુખ ને કરવામાં આવે તો કોણ કોને [illegible] કોણ [illegible] પામે તો
અથવા દીપકની સામે દીપક રાખીએ તો કોણ [illegible] સૂર્ય [illegible] પામે તો
શકાય? નહિ નહિ સૂર્ય સન્મુખ કોણ [illegible] રીતે કહી શકાય? તે પ્રમાણે
પ્રકાશક કોણ અને પ્રકાશ્ય કોણ છે તે [illegible] જે [illegible] નિર્વચ
એ બંને વચમાં એવા એકરૂપ બની [illegible] તે [illegible]
કરવાનો પ્રયત્ન કરવા નિર્વચન [illegible] તેમને [illegible] [illegible] બીજી
[illegible] આવી એકત્ર થતા હોય તેમને [illegible] તદ્રૂપ બની [illegible] ભિન્ન
[illegible] કરવામાં આવે તો તે પણ [illegible] આત્મા [illegible] વિષે [illegible] અને [illegible]
છે ખરી? શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના [illegible] ન [illegible]
પ્રતીતિ થાય છે [illegible] સુખમાં [illegible] [illegible] [illegible]
તેટલામાં [illegible] સ્મૃતિ [illegible] [illegible] તેમ [illegible] [illegible]
[illegible] જેમ જેમ તેના [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]
શરીર [illegible] [illegible] જતું હતું અને [illegible] હતો [illegible] ૧૮ [illegible]
છતી [illegible] [illegible] તેમાંથી [illegible] [illegible]
રત્નપૂર્ણ બની [illegible] તેમ [illegible] [illegible]
[illegible]

કંઠમા જાણે કંઈ ભરાઈ ગયું હોય તેમ લાગતુ હતુ અને શ્વાસો શ્વાસ શબ્દ પણ નીકળવા દેતો નહતો, અરે કહો કે, આઠે સાત્વિક ભાવથી સંજય પ્રક્ષુબ્ધ બની ગયા હતા આ પ્રમાણે તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદસુખના બજારરૂપ બની ગયો હતો તે સુખનો જાતિ ધર્મજ એવો છે કે, તેથી શાતિ આપોઆપજ પ્રાપ્ત થાય છે એ પછી સંજયને પુન દેહસ્મૃતિ થઇ (૧૬૦૮)

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम् ।
योग योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयत स्वयम् ॥

શ્લોકાર્થ —શ્રી વ્યાસના પ્રસાદથી સ્વત અર્જુનને જ્ઞાનયોગ કહેનાર યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણદ્વારા આ અતિ ગુહ્ય જ્ઞાન મે સાભળ્યું છે

ટીકા —પછી સંજયના આનદની ભરતી ઉતરવા લાગતા તે બોલ્યો કે, ઉપનિષદ્‌ને પણ જે ગુહ્ય જ્ઞાન નથી તે શ્રી વ્યાસના પ્રસાદથી મને સાભળવાને મળ્યું છે તે ગુહ્ય સાભળતાની સાથે મને બ્રહ્મ ભાવ પ્રાપ્ત થતા હું અને તુ એ ભાવસહિત સર્વ વિષમ દ્રષ્ટિ ડૂબી ગઇ સર્વ યોગમાર્ગ જે સ્થળે આવીને એકત્ર થાય છે, એવા શ્રીકૃષ્ણના વાક્ય શ્રી વ્યાસની કૃપાથી મને સુલભ થઇ પડયા અહો! અર્જુનના નિમિત્તથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતેજ અર્જુન રૂપ બની પોતા નેજ ઉદ્દેશીને જે બોલ્યા, તે સાભળવાને મારા કાનમા યોગ્યતા આવી ગઇ શ્રી ગુરૂના અદ્‌ભુત સામર્થ્યનું શું વર્ણન કરવું (૧૬૧૩)

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयो पुण्य हृष्यामि च मुहुर्मुहु ॥७६॥

શ્લોકાર્થ —હે રાજા! કેશવાર્જુનના આ પુણ્યકારક અને અદ્‌ભુત સંવાદનું વારવાર સ્મરણ થવાથી મને પુન પુન આનદ થાય છે

ટીકા —સંજય રાજાને જ્યારે આ વચન કહેતા હતા ત્યારે પોતે નિશ્ચિન્ત બની જતા, અને રત્નપ્રભા કદિ ચમકે છે અને કદિ રત્નમા લીન થઇ જાય છે તેમ તે પોતે પણ એ સંવાદમા લીન બની જતા હતા. હિમાલયમા આવેલુ સરોવર જેમ ચદ્રોદય થતાજ સ્ફટિક બની જાય છે અને સૂર્યોદય થતાજ પુન જળરૂપ બની રહે છે, તે પ્રમાણે શરીરની સ્મૃતિ થતાજ સંજય તે સંવાદનું ચિત્તમા સ્મરણ કરતો અને પુન તદ્રૂપ બની જતા હતા (૧૬૧૯)

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुत हरे ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥

શ્લોકાર્થ —અને હે રાજા ! તે શ્રીકૃષ્ણના અતિ અદ્ભુત વિશ્વ વારવાર સ્મરણ થઈ મને મહા આશ્ચર્ય થાય છે, અને પુનઃ પુનઃ મને આનંદ થયા કરે છે (૭૭)

ટીકા —ફરી સંજય આનંદના આવેશમા ઉભો થઈ જઈ બોલ્યો, રાજન ! શ્રી હરિનુ વિશ્વરૂપ જોયા છતા આપ ચૂપ કેમ રહી શકો ? નહિ જોયા છતા પણ જે જણાય છે, અસ્વીકાર કરવા છતા જેનુ અસ્તિત્વ નષ્ટ થતુ નથી, વિસ્મૃતિ કરવા છતા પણ જેનુ સ્મરણ આવ્યા કરે છે, તે વિશ્વરૂપને કેમ કરીને ટાળી શકાય ? તેને જોઈને આશ્ચર્ય પામવા જેટલો પણ અવકાશ નથી. આ આનંદવૃદ્ધિનુ પૂર મમત્વને પણ એવી ખબર છે. સંજયે આ પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી સંગમમા સ્નાન કરી પોતાના અહંભાવને તિલાંજલિ આપી. તથા તે અનિવાર્ય આનંદની સ્થિતિમા આવી ગયો હતો. અને વારવાર ગદ્ગદ વાણીથી શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણ કહી રહ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્રને આ સ્થિતિનો સ્પર્શ પણ ન હતો તેથી રાજા તેને માટે વિચારમા પડયો. સંજયે તો આત્મસુખના આવેશમા પોતાનો સાત્વિક અહંકાર પણ લુછી દીધો હતો. આવે પ્રસંગે વસ્તુતઃ જે [illegible] નીકળવી જોઈતી હતી તેને બદલે રાજાએ કહ્યુ —હે સંજય ! તુ શુ કહે છે ! વ્યાસજીએ તને મારી પાસે શા ઉદ્દેશથી બેસાડયો છે અને તું વચ્ચે શું અપ્રાસંગિક વાત કહી રહ્યો છે ! જંગલવાસીને જો કોઈ મહેલમા રાખવામા આવે છે તો તેને જેમ દશે દિશાઓ શૂન્યરૂપ લાગે છે, અથવા દિવસ ઉગે છે ત્યારે નિશાચર જેમ રાત પડેલી માને છે, તેમ જે મનુષ્ય જે વિષયનુ મહત્ત્વ જાણતો નથી તેને તે બફારારૂપ અપ્રાસંગિક જ કહી લાગે છે, તેથી આ વિષયની કથા રાજાને માટે અપ્રાસંગિક શકાય. પછી રાજાએ કહ્યુ —હવે એ વાત રહેવા દે કે આ યુદ્ધમા અંતે જય કોનો થશે ! સામાન્ય રીતે મારા મનમા તો એમજ આવે છે કે દુર્યોધનનો પ્રતાપ સર્વથા અધિક છે, અને પાંડવના કરતા તેનુ સૈન્ય પણ મોટુ છે, તો શુ તેનો જય નહિ થાય ! હુ તો એમજ ધારૂ છુ, પણ કોણ જાણે તમારા જ્યોતિષમા શુ આવે છે ! માટે હે સંજય ! જેવુ હોય તેવુ કહો (૧૬૩૧)

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

શ્લોકાર્થ —જ્યા યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી પાર્થ છે, ત્યા લક્ષ્મી, વિજય, ઐશ્વર્ય અને નિશ્ચલ નીતિ એ સર્વે પ્રાપ્ત થવા જ જોઇએ એવો મારો મત છે (૭૮)

ટીકા —ત્યારે સજયે કહ્યુ —મહારાજ ! જય કોનો થશે કે કોનો નહિ, તે કઇ હુ જાણુતો નથી, પણ એટલુ સત્ય છે કે જ્યા આયુષ્ય બાકી હોય છે ત્યા જીવન વિદ્યમાન રહે છે જ્યા ચદ્ર ત્યાજ ચદ્રિકા, જ્યા શકર ત્યાજ પાર્વતી અને જ્યા સત ત્યા વિવેકની વસતિ રહે. જ્યા રાજા હોય ત્યાજ તેની સેના, જ્યા સુજનતા ત્યાજ મિત્રતા, જ્યા અગ્નિ ત્યાજ દાહકશક્તિ, જ્યા દયા ત્યાજ ધર્મ, જ્યા ધર્મ ત્યાજ સુખ અને જ્યા સુખ ત્યાજ પુરૂષોત્તમનો નિવાસ છે જ્યા વસત ત્યાજ વનસૌદર્ય પ્રકટ થાય છે, જ્યા વનસૌદર્ય હોય છે ત્યાજ પુષ્પ ખીલે છે અને જ્યા પુષ્પ ખીલે છે ત્યાજ ભ્રમરસમૂહ એકત્ર થાય છે જ્યા ગુરૂ હોય છે ત્યાજ જ્ઞાન, જ્યા જ્ઞાન છે ત્યાજ આત્મદર્શન અને જ્યા આત્માનુભવ ત્યાજ સમાધાન થાય છે જ્યા સૌભાગ્ય છે ત્યાજ સુખોપભોગ, જ્યા સુખભોગ ત્યાજ આનદ થાય છે અને જ્યા સૂર્ય છે ત્યાજ પ્રકાશ હોય છે તે પ્રમાણે હે રાજા ! જેનાથી સર્વ પુરૂષાર્થ સનાથ બને છે, તે શ્રીકૃષ્ણ જ્યા હોય ત્યાજ લક્ષ્મી રહે છે અને તે જગદબા લક્ષ્મી જ્યા પતિસહ વસે છે ત્યા, તેની અણિમા આદિ સિદ્ધિયો દાસી બની નથી રહેતી ? શ્રીકૃષ્ણ સ્વય વિજયસ્વરૂપ છે તેથી તે જે તરફ હોય તે તરફજ જય પણ રહે છે અર્જુન વિજય નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રીકૃષ્ણનાથ વિજયસ્વરૂપ છે, માટે લક્ષ્મી સહિત વિજય પણ અવશ્ય ત્યાજ છે જે અર્જુનને આવા શ્રેષ્ઠ માતા પિતા છે તેના ઘરના વૃક્ષ પણ કલ્પવૃક્ષને કેમ પરાજિત ન કરે ? ત્યાના પત્થર પણ ચિતામણી કેમ ન બની જાય ? ત્યાની ભૂમિ પણ સુવર્ણ કેમ ન બની જાય ? તેના ગામની નદીઓમા અમૃત વહે તોપણ હે મહારાજ ! આશ્ચર્ય જેવુ શુ છે ? તેનો આપજ વિચાર કરો ! તેના મુખે નીકળેલા અવ્યવસ્થિત શબ્દો વેદ કહેવાય છે અર્થાત્ તે મૂર્તિમત સચ્ચિદાનદ કેમ ન બને ? તાત્પર્ય કે શ્રીકૃષ્ણ જેના પિતા અને લક્ષ્મી જેની માતા છે, તેને સ્વર્ગ અને મોક્ષ બને પદ સ્વાધીનજ છે માટે તે લક્ષ્મીપતિ [illegible] પક્ષમા ઉભા હોય છે, ત્યાજ સર્વ સિદ્ધિયો આપોઆપ આવી મળે છે, એ સિવાય અન્ય કઇ હુ જાણુતો નથી નેવ સમુદ્રમાથી ઉત્પન્ન થ[illegible] નેમાજ યો [illegible]ર્જુન

સુવર્ણત્વની દીક્ષા આપનાર ૭૩

શ્રીકૃષ્ણનો બનેલો છે લોહને સુવર્ણત્વની દીક્ષા આપનાર ... સુવર્ણત્વ જ બને
છે પણ જગતનું પોષણ કરવાનો વ્યવહાર તો સુવર્ણત્વ જ બને ... [illegible] છે [illegible]
આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે ગુરુત્વ કંઇક ન્યૂન છે [illegible] ... પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિ ... [illegible] પણ શ્રીકૃષ્ણ [illegible]
વિશેષ વખણાતો હોવાથી તેની સ્તુતિ [illegible] ... કે મારો પુત્ર વિદ્યા
માં ગવાય છે પિતાની એવી ઇચ્છા હોય છે ... ચઢનો નીવડે શ્રીકૃષ્ણની [illegible]
... પન્ન બને અને પોતાથી ચઢનો નીવડે ... હે નૃપ! અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને
... થઇ ચુકી છે અરે કહો કે, હે નૃપ! ... વિજયનું [illegible]
... હોવાથી તે બે પક્ષમાં રહેલો છે ત્યાજ વિજય ... ન હોય ત્યાં [illegible]
... શું તમને કંઇ વહેમ છે? ત્યાં વિજય ન હોય ... ત્યાજ [illegible]
... વિજયધ્વજ વૃથા થઇ જાય. માટે જ્યાં લક્ષ્મી ત્યાજ વિજય અને [illegible]
... તે પ્રમાણે જ્યાં પાંડુસુત અર્જુન હોય ત્યાજ વિજય ... વિશ્વાસ રાખ
... અભ્યુદય રહેલો. જો વ્યાસજીની વક્તવ્યતાપર આપ વિશ્વાસ [illegible]
... તો આ વચનોને અવશ્ય સત્ય માનો જ્યાં શ્રીપતિ ... [illegible]
... ત્યાજ તેમનો અભ્યુદય રહે છે અને ત્યાજ સુખ તથા [illegible]
... લાભ મળે છે આ વચન જો મિથ્યા હોય તો મને ... [illegible]
... ન કહેશો આ પ્રમાણે સંજયે હસ્ત ઉંચા કરી ... [illegible]
... એ પ્રમાણે સંજયે સર્વ મહાભારતનો સાર એ શ્લોકમાં [illegible] હોય છે
ધૃતરાષ્ટ્રના હાથમાં મૂક્યો જેમ અગ્નિ ... તેને [illegible]
પણ સૂર્યના અભાવે અંધકાર દૂર કરવા માટે ... અનંત છે અને [illegible]
પરંતુ ... કરવામાં આવે છે તેમ એમણે ... છે [illegible]
સારરૂપે સવાલાખ શ્લોકના મહાભારતની રચના ... [illegible]
મહાભારતનો ... ગીતાન ... શ્લોકમાં ... [illegible]
એ સાતસો શ્લોકનો ... અભિપ્રાય ... [illegible]
કર્યો છે, જે ... [illegible]
આ એક શ્લોકમાંજ જે ... ગીતાના ... [illegible]
અવિદ્યાને ... સારી રીતે ... શ્લોકને ... [illegible]
ગીતાના ... છે ... [illegible]
મળી પડેલી ... [illegible]
... ગીતાના ... [illegible]
ગીતાને ... [illegible]
... [illegible]
... અને ... [illegible]

તો એટલું પ્રત્યક્ષ છે વધારે શું કહેવું ? શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને [illegible] ને બનાવીને સમગ્ર જગત્ ઉપર કૃપા કરવા માટે દુર્લભ એવું [illegible] ધને ગીતારૂપે સુલભ કરી નાખ્યો છે જેમ કળાવાન ચંદ્ર [illegible] નિમિત્તે પ્રકાશિત થઈ સઘળા લોકોના તાપ નિવૃત્ત કરે છે, અથવા [illegible] મ ચાતક [illegible] નિમિત્ત કલિરૂપી કાળજ્વરથી પીડિત જનોને માટે [illegible] વાદ વરસાવ્યો છે, તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણરૂપી ગાયે પાર્થરૂપી વત્સ નિમિત્ત કરીને આ ગીતારૂપી દુગ્ધનો ઝરો સમગ્ર જગ માટે વહેવડાવ્યો છે. એમાં જો જીવભાવથી ડુબકી મારશો તો અવશ્ય તદ્રૂપજ બની જશો, અથવા જો એના પાઠનો ઉચ્ચાર શ્રમ નાખશો તોપણ ગીતારૂપીજ થશો. પારસમણિમાં એવું સામર્થ્ય છે કે તે લોખંડની એક બાજુએ લાગ્યો કે તરતજ સર્વ લોખંડ આપોઆપ સુવર્ણમયજ બની જાય છે, તે પ્રમાણે ગીતાપાઠરૂપી વાડકામાંથી એક ઘૂંટ પણ મુખમાં મૂક્યો તો અમૃતની પુષ્ટિ અવશ્ય આવશે. અથવા ગીતાનો પાઠ કરવા પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી મુખ ફેરવી લેશો તોપણ તેના શબ્દો કર્ણપટપર અથડાતા તેજ ફળ મળશે. ગીતાનું ઔદાર્ય શું વર્ણવું ! એ શ્રવણ, પાઠ અને અર્થદ્વારા મોક્ષથી ઓછું ફળજ આપતું નથી. જે પ્રમાણે શ્રીમાન દાતા કોઈને પણ ના નથી કહેતો, તે જ મ ગીતા પણ કોઈને પણ મોક્ષથી વિમુખ રાખતું નથી માટે જે [illegible] લેતો હોય તેમણે તો માત્ર એક ગીતાનુંજ સેવન કરવું ઇતર શાસ્ત્રનું સેવન કરવાથી શું ફળ મળનાર છે ? વળી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે જે ઉત્તમ સંવાદ થયેલો છે તે શ્રી વ્યાસજીએ હસ્તમાં ધારણ કરવા જેટલો સુલભ કરી નાખ્યો છે માતા જ્યારે અત્યંત પ્રેમપૂર્વક નાના બાળકને જમાડે છે ત્યારે તે ખાઈ શકે તેવાજ કોળીઆ બનાવે છે, અથવા ચતુર મનુષ્યે જેમ પંખો બનાવીને અપાર વાયુને પણ સ્વાધીન કરી લીધો છે, તે પ્રમાણે જે શબ્દથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી એવા વેદને શ્રી વ્યાસજીએ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચીને સ્ત્રી શૂદ્રાદિની બુદ્ધિમાં સમાઈ શકે તેવા સરળ બનાવી દીધા છે. જો સ્વાતિનાં જળથી સુંદર મોતી ન બન્યાં હોત તો શું તે સુંદર સ્ત્રીઓને સુશોભિત કરી શકત ? નાદબ્રહ્મ જો વાજિંત્ર આદિ વસ્તુ ન હોત તો શું તે આપણને પ્રાપ્ત થાત ? પુષ્પ ઉત્પન્ન ન થાત તો આપણે સુગંધ શી રીતે લઈ શકત ? પકવાન્ન મધુર ન હોત તો તે રસનાને કેમ ગમત ? દર્પણ ન હોત તો નેત્ર પોતાને કેવી રીતે જોઈ શકત ? નિરાકાર શ્રી ગુરુમૂર્તિએ જો સાકારત્વ ન સ્વીકાર્યું હોત તો તે ઉપાસકોને

સેવા શી રીતે ગ્રહણ કરત ? તેજ પ્રમાણે અનત સખ્યાવાળા જે વેદ, તે જો આ પ્રમાણે ગીતાનુ રૂપ લઇને સાતસો શ્લોકમા ન સમાઇ ગયા હોત તો સસારમા તેની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઇ શકત ? મેઘ જો કે સમુદ્રનાજ જળને ભરી લાવી વરસાવે છે, તોપણ લોકો સાગર તરફ ન જોતા મેઘ તરફજ જોયા કરે છે કેમકે સમુદ્ર અપાર હોય છતા પણ તે લોકોના ઉપયોગમા આવી શકતો નથી તે પ્રમાણે જો આ સુંદર શ્લોકોની રચના વ્યાસે ન કરી હોત તો વાચાવડે અપ્રાપ્ય એવા જે વેદ, તે આપણા કાન અને મુખને શી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકત ? અર્થાત્ શ્રીવ્યાસે શ્રીકૃષ્ણના સભાષણને ગ્રથનો આકાર આપીને સસાર ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે, અને તેજ શ્રી વ્યાસના પદ લેઈ લેઈને મે ભાષામા શ્રવણયોગ્ય બનાવ્યા છે જે ગીતાના અર્થનુ વર્ણન કરવામા વ્યાસાદિકની પણ બુદ્ધિ શકિત બની જાય છે, તે ગીતાનું મારા જેવા રંકે આ જેવું તેવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે પરતુ ગીતારૂપી ઈશ્વિર અત્યત ભોળો છે અને વ્યાસની વાણીરૂપ અનુપમ પુષ્પમાળા ધારણ કરવા વાળો છે, તોપણ તે મારા જેવાની વાણીરૂપ ધ્રોના અકુરનો પણ અનાદર ન કરતા તેને ધારણ કરી લે છે ક્ષીર સાગરને કાઠે જળપાન માટે હાથીયોના ટોળા આવે છે તથાપિ શુ તે કદિ મચ્છરને આવવા મના કરે છે ? ફૂટતી પાખના પક્ષી ઉડી શકતા નથી તથાપિ તે પણ આકાશમાજ (વૃક્ષો ઉપરના માળામા) રહે છે, અને સમસ્ત આકાશમા વિચરનાર ગરૂડ પણ તેજ આકાશમા રહે છે રાજહસની મદ ગતિ દુનિઆમા ઉત્તમ ગણાય છે અને બીજા ઓને તેવી ગતિથી ચાલતા ન આવડતુ હોય તેથી શુ બીજાઓએ સમૂળગુ ચાલવુજ ન જોઇએ ? કલશ મોટો હોવાથી તેમા પુષ્કળ જળ માઈ શકે છે, તો શુ અજલિમા પણ અજલિના પ્રમાણમા જળ નથી સમાઇ શકતુ ? મશાલ મોટી હોય છે તેથી તેનો પ્રકાશ વિશેષ હોય છે, તો એક દીવેટ પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રકાશ આપે છે કે નહિ ? અરે, સમુદ્રમા આકાશ સમુદ્રના વિસ્તાર જેટલું પ્રતિબિબિત થાય છે, તો ખાબોચીયામા ખાબોચીયા જેટલું પ્રતિબિબિત થાય છે, પણ થાય છે તો ખરૂજને ? તેજ પ્રમાણે વ્યાસાદિ મહાજ્ઞાની ઓએ આ ગ્રથ વિષે વિચાર કર્યો છે તેથી મારે ચૂપજ થઈ રહેવુ એ કઇ યોગ્ય નથી લાગતુ જે સમુદ્રમા મદરાચલ સમાન જળચર સચાર કરે છે, ત્યા શુ નાની માછલીઓ નથી તરી શકતી ?

[illegible] છે નથી તેજ શું સૂર્યને [illegible] નથી જોઇ શકતી? [illegible] છે [illegible] નાની દીઠી શું તને નથી [illegible] દેરાસરમાં [illegible] અને સૌનાનું [illegible] પણ પ્રયોજન નથી [illegible] છે [illegible] કરવાનું [illegible] પણ પ્રયોજન [illegible] તો શું [illegible] પણ લાવવા [illegible] તો શું [illegible] આવી શકે? [illegible] અયોગ્ય છું [illegible] પરમાત્માના [illegible] પદાર્થને [illegible] શીતળતા [illegible] નથી [illegible] નાશ કરે છે, [illegible] મધુરતા મેળવી છે તથ [illegible] છે, [illegible] વાયુને [illegible] નામ [illegible] છે [illegible] અને જ્ઞાનને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત [illegible] નામ ધરો છો અને [illegible] અને વિઘ્નને [illegible] સુખને [illegible] નિવૃત્તિનાથ [illegible] સર્વોપકારી સમર્થ [illegible] છે, તો પછી તેમની [illegible] પણ પ્રવેશ કરી આધાર કરી રહ્યા છે, તો પછી તેમની [illegible] પણ પ્રવેશ કરી [illegible] સમર્થ થયો છું એમ આશ્ચર્ય [illegible] દેરાસરમાં [illegible] સમર્થ [illegible] (દ્રોણાચાર્યની) મૃત્તિકાની મૂર્તિ [illegible] નામથી [illegible] પર [illegible] પોતાની કીર્તિ સ્થાપન કરી તેની સેવા કરી [illegible]

---

* [illegible] હિરણ્યધનુકનો પુત્ર હતો. [illegible] હસ્તિનાપુરમાં [illegible] હતા. [illegible] દ્રોણાચાર્યને [illegible] અભ્યાસ કરતા હતા. આ વર્તમાન [illegible] પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા [illegible] અને [illegible] કીર્તિ [illegible] પરંતુ દ્રોણાચાર્યે [illegible] આવી કે જો દ્રોણા [illegible] ની પાદુકા [illegible] સ્વીકાર [illegible] આચાર્યની પાદુકા [illegible] મૂર્તિ [illegible] તેની સમક્ષ [illegible] દ્રોણાચાર્યની [illegible] મૂર્તિ [illegible] કરવા લાગ્યો તથા હાથમાં [illegible] નિત્ય પૂજા [illegible] એવો પોતાના મનનોજ [illegible] નિયમપૂર્વક [illegible] એવો ઉત્તર આપીને [illegible] [illegible] ધનુર્વિદ્યા [illegible] આ [illegible] સંધાન [illegible] અર્જુન [illegible] કર્યો હતો.

વડે છહ્ઠ કરી નાખ્યુ હતુ, ચ દનની સમીપ રહેનાર વૃક્ષા ચ દન જેવીજ યોગ્યતા ધારણ કરે છે, વસિષ્ઠને આશ્રય પામીને (તેમણે પહેરેલા) ઉપીને પણ સૂર્યની સાથે સ્પર્ધા કરી હતી, તો પછી હુ તો સચેતન છુ અને શ્રી ગુરૂ જેવા મારા સ્વામી છે કે જે પોતાની કૃપાદૃષ્ટિ માત્રથીજ પોતાનુ પદ આપી દે છે દૃષ્ટિ ઉત્તમ હોય અને તેમા સૂર્ય પ્રકાશની સહાય મળે તો પછી એવી કઇ વસ્તુ છે કે જે દૃષ્ટિએ ન પડે ? માટે મારા શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ શ્રીગુરૂની કૃપાથી પ્રબ ધ બની જશે જ્ઞાનદેવ કહે છે કે શ્રી ગુરૂકૃપાથી શુ અશક્ય છે ? મે ગીતાનો અર્થ એવો સરલ અને સુલભ કરી નાખ્યો છે કે તે સર્વ લોકથી સમજી શકાશે મરાઠી ભાષામા ગીતાર્થ એટલો સ્પષ્ટ કર્યો છે કે ગીતાનુ વક્તૃત્વ કરનારને તો તે ભૂષણરૂપજ થઇ પડશે, પરતુ ગાનાર અથવા વક્તાનો અભાવ હોય અને માત્ર તેનુ વાચનજ કરવામા આવશે તોપણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાશે સુદર

આ તરફ ... રાજપુત્રો પણ ધનુર્વિદ્યામા નિપુણ થય એક વખત મૃગયા રમવાને ગયા અને તેઓ જગલી પાછળ ગયા એટલે શિકારી ... તેરો દૂર રહી ... ત્યા એકલવ્ય ... તે ... સુદર વસ્ત્ર પરિધાન કરેલા રાજકુમારોને ... વિચિત્ર વેશ ધારી એકલવ્યને જોઇને તેને ભસવા લાગ્યા આથી ... ના પહોચા ... ના મુખમા નાના નાના બાણોના સમુદાય એવા ... નહિ ... કે તેનાથી ભસ્યા પણ ન ... અને ... પણ ... ન ... પછી ... લાગ્યા ... અને આમ તેમ ભટકતા તેણે રાજકુમારોને જોયા ... રાજકુમાર ... પછી જ્યારે તે રાજપુત્રોની છેક સમીપ ગયા ... તે ... ના મુખમા ... બાણોને સમૂહ જોયો અને તેના ... આવી અદ્ભુત કૃતિ કરનાર ધનુર્ધર આ અરણ્યમા કોણ હશે એવા વિચાર કરવા લાગ્યા પછી તેઓ તે ધનુર્વેદનિષ્ણાત યોદ્ધાને શોધી ... ને ઉદ્યત થયા. જતા જતા તેમણે એકલવ્યને હસ્તમા ધનુષ્યબાણ ગ્રહીને ઊભેલો રહેલો જોયો અને ... તે ... ફરી સર્વે ત્યા ઉભા રહ્યા.

પછી સર્વ રાજપુત્રામાથી એક જણ આગળ આવી બોલ્યો ... કોણ છે અને કોનો શિષ્ય છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હુ હિરણ્યધેનુક નામક નિષાદ નિપતિનો પુત્ર છુ અને દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય છુ ... સર્વ રાજકુમારો ... ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ ખિન્ન ... સહિત ઘેર આવ્યા અને દ્રોણાચાર્યને ... કે ... તમે અમને જણાવ્યા વિના એક નિષાદને ગુપ્ત રીતે ... ધનુર્વેદમા નિપુણ કર્યો ... દ્રોણાચાર્ય રાજકુમારોનો આ ... સમજી શક્યા નહિ પછી તેઓ ... હસ્તિનાપુરથી બહાર નીકળ્યા અને ... ત્યા ગયા. દ્રોણાચાર્ય ... ને ... પ્રણામ કર્યા

[illegible] પણ
[illegible] રહેવું
[illegible] નથી તે
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] આવે છે અને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] દેવા માટે
[illegible]
[illegible] તેનું [illegible]
[illegible] કરવા વાળી [illegible]
[illegible] તેના [illegible]
[illegible]
[illegible] અને
[illegible]
[illegible] કરી
[illegible] તેનો
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] તેમ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

પેઠ કરી શકાય છે તથા ગવકાર કોને કહે છે તે હું જાણતો
પરંતુ કાઠ પૂતળી જેમ સૂત્રધારના હાથમાંની દોરીની ગતિ
પ્રમાણે નાચ્યા કરે છે, તેજ પ્રમાણે મારા સ્વામીએ મને જે કંઈ
કહ્યું તેજ મેં કહ્યું છે મારા આ ગ્રંથના ગુણદોષ વિષે હું વિશેષ
નથી માગતો, કેમકે આ ગ્રંથ સાક્ષાત આચાર્યેજ મારી પાસે
બનાવ્યો છે અને આપ સંતોની સભામાં એમાં રહેલી ન્યૂનતા જો
નહિ થાય તો હું પ્રેમપુર સર આપનાપરજ સુરક્ષે થઈશ. પણ
સ્પર્શ થવા છતાં જો લોકના લોહત્વરૂપી નિકૃષ્ટ સ્થિતિ નષ્ટ ન
થાય તો કોના દોષ? નાગાનું કામ એટલુંજ છે કે ગંગાને જઈ
મળવું છતાં પણ તે ગંગા તેને પવિત્ર ન કરે, તો તેમાં વહેળાનો
શું દોષ? અર્થાત્ મારા મહદ્ ભાગ્યના યોગે હું આપ સંતોના ચર
ણ પાસે આવી ચુક્યો છું, તો હવે આ જગતમાં મારે શી ન્યૂનતા છે?
હવે, મારા સ્વામીએ આપ સંતોનો મને મેળાપ કરાવ્યો છે તેથીજ
મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ છે. જુઓ, આપ જેવા પ્રેમી અને
દયાળુ સંત મળે તો ગ્રંથરચનાનો મારો છંદ સિદ્ધ
થયો. ... સમગ્ર પૃથ્વીતળ કદાચ સુવર્ણમય બનાવી શકાય, ચિંતામ
ણિના પહાડ બનાવી શકાય, સાતે સમુદ્ર વહેળાથી અમૃતપૂર્ણ
બનાવી શકાય તારાગણને ચંદ્ર બનાવવાનું પણ કઠિન નથી, કલ્પ
વૃક્ષના બગીચાઓ પણ બનાવી જાય, આ સર્વ કાર્ય તપના બળથી
કદાચ પાર પડી શકે, પરંતુ ગીતાના અર્થનો મર્મ તો ગુરૂના પ્રસાદ
વિના કદિપણ સમજી શકાતો નથી. હું મુંગા જેવો છતાં પણ ગુરૂની
કૃપાથી ગીતાનો અર્થ સ્વભાષામાં ને એવી રીતે કર્યો છે કે તેને સર્વ
કોઈ પોતાની આંખવડે જોઈ શકે આવા વિશાળ ગ્રંથસાગરની પાર
ઉતરી હું જ કીર્તિરૂપી વિજયધ્વજ ફરકાવી રહ્યો છું, ઘુમ્મટ અને કળશ
સહિત ગીતાર્થરૂપી મંદિરની રચના કરી તેમાં હું શ્રીગુરૂ મૂર્તિનું
પૂજન કરી શક્યો છું અને ગીતારૂપી નિષ્કપટી માતાને મૂકી જઈ
આડી પેઠે હું જે અર્થ ભ્રમણ કરતો હતો, તેને તે માતાની ભેટ
થઈ ગઈ તે પ્રતાપ આપનોજ છે હું આપ સજ્જનોની સ્તુતિ વધારે
નહિ વાળીને લેતી રહ્યો છું જ્ઞાનદેવ કહે છે કે આપના ઉપકાર જેટલા
નથી ... કહેવા શો કે આપે જે આ ગ્રંથ પ્રકાશ વચનો
આનંદ દર્શાવ્યો છે, તે હવે મારા સર્વ જન્મનું ... આપ ...
વચન છે ને ... રાખીને જે જે ઇચ્છા કરી તે સર્વ
આપે પૂર્ણ કરીને મને અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરી આપ્યું છે હે

... કોઈ પુસ્તકો દેશવધ પ્રજા તન મનથી ... ધર્મ ... તરવાની માટે પણ જે લાખો લોકોનો ધર્મ કરી રહ્યા છે તે આટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે ... આપણા ... દેશના અને પોતાનાજ ધર્મના લોકોની ... ની સેવા ... દેશના અને આ પણ જ ધર્મના ઉદાર આત્મા તરફથી ... અર્પિત ... અજ્ઞાન તો નાશ કરવાય.

... નિમિત્તોના ... ધર્મ ... તીર્થયાત્રા ... જરા પામ્યા ... અવસ્થા ... પણ વર્ષો ... તેમની પાસેથી તેમના પોતાનાજ ... પાડોશીઓ અને ... વખતે ... કરી આપના ... ગરીબ અજ્ઞાન મનુષ્યોની સેવા માટે ... આર્થિક ... પણ અસફળ ...

જ્યાં સુધી ... એવા સ્વાધ અને મોટા ... ત્યાં સુધી એ દિશામાં પણ ... તે કરવાના હેતુથી ... ની ... કરવામાં આવી છે

આ ... પ્રથમ આવૃત્તિ તરીકે પવિત્ર ભગવદ્‌ગીતાના સારારૂપ ૧૮ ... એટલે કે "... ગીતા" ની ... ૧૯૦૭ના ... માસમાં ... વિના ... વહેંચી દેવામાં આવી.

દરેક ... અનુકૂળતા ... ત્યારે આ ... ગીતા ... વધારે ... તથા બીજા પણ ... ઉપયોગી ... નાના નાના ... છાપી ... સહાય ... આ જ્ઞાનયજ્ઞને ... માટે ...

આશા છે કે જ્ઞાનપ્રચારનો મહિમા સમજનાર સજ્જનો આ પુણ્ય કાર્યમાં ... આર્થિક સહાય આપવાની તેમજ ... કરવા ... સમજશે.

આ યોજનામાં ... સુધીની રકમ ... અને ... તેમાંથી ... ઉપયોગી તથા જ્ઞાન ... છાપી ... તે તે ... તેમજ ... સમયે ...

આ ... દરેક રકમ સાથે ... જ્ઞાનયજ્ઞ ... માટે ... મોકલનારને તો ... તેની પાવતી ... વ્યવસ્થાપકો ... પાવતી મળશે.

એ ઉપરાન્ત આ યોજના ... તથા ... હિસાબ ...
... તેમાં પણ ... દરેક રકમ તે આપનારના નામ સાથે ...

આ યોજનામાં આર્થિક સહાય આપનારા જે સજ્જનો ... દ્વારા ... ની ... પણ ... તેઓની ...
... સાથે લેવામાં આવશે, અને ... તેઓને ...

बीजां तैयार पुस्तको

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

[illegible]	પૃ૦	[illegible]	પોસ્ટેજ
[illegible]	૫૮૪	૧)	[illegible]
[illegible]	૫૨	૧॥	[illegible]
[illegible]	૫૫૨	૧)	[illegible]
[illegible]	૮૧૧	૦॥	[illegible]
[illegible]	૧૫૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩૮૬	૧)	[illegible]

ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો

[illegible]	૮૦	[illegible]	[illegible]
સ્વામી વિવેકાનંદનું સવિસ્તર ઉત્તમ જીવનચરિત્ર	૭૭૨	૨)	[illegible]
શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત–ભાગ ૧ લો	૪૧૧	[illegible]	[illegible]
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો–ભાગ ૧ લો	૨૮	[illegible]	[illegible]
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો–ભાગ ૨ જો	૪૭	॥	[illegible]
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો–ભાગ ૪–૭ મા	૪૨	૧)	[illegible]
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો–ભાગ ૮ મો	૫૮૪	૧॥	[illegible]

ભગવદ્ગીતાઓ અને પ્રચલિત ગીતાઓ

[illegible] ગીતા–ગુજરાતી સરલ ટીકા સહિત– [illegible] [illegible] [illegible]
મરાઠી [illegible] ટીકા સહિત– [illegible] [illegible] [illegible]
હિંદી સરલ ટીકા સહિત– [illegible] [illegible]
[illegible] ગીતા–[illegible] અક્ષરમાં [illegible] [illegible]
[illegible] અક્ષરમાં [illegible] [illegible]
[illegible] અક્ષરમાં [illegible] [illegible]
[illegible] ગીતા–[illegible] અક્ષરમાં [illegible] [illegible]
[illegible] અક્ષરમાં ॥ [illegible]
[illegible] અક્ષરમાં [illegible] ૧)

ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાય–[illegible] ટીકા સાથે [illegible] ૧૦ નો ૨ ।

છબીઓ { ૧–[illegible], ૨–[illegible] તથા [illegible]ની, ૩–[illegible] [illegible] ૧૦ [illegible]